

श्रीमदेका आज्ञनेयप्रशंसानवरत्नमाला ।

श्लो॥ श्रीमद्वर्तमहापुरीसुजनताऽलङ्कारचूडामणिस्त्वेकावंशपयोधिकौस्तुभमणिर्विद्वत्प्रियस्सद्गुणी ।
 श्रीराजेश्वररायनामकसुधीर्वाणीरमावल्लभो दाता यस्य पितामहस्तुविदितः कीर्त्याऽऽन्यमाभासयत् ॥
 तातं यस्य पिताऽजयच्छुभगुणैश्श्रीपुण्डरीकाक्ष इत्यन्यथामभिधां सदा भजनतश्श्रीपुण्डरीकाक्षगात् ।
 नेत्राभ्यामपि रूपतोऽपि विभुताशक्त्याऽर्थनिर्वाहणे लक्ष्मीवल्लभतार्जनेन च बुधान्सन्तोषणेनाप्यगात् ॥
 सोऽन्यथाभिध आज्ञनेयपदभावसत्कार्यसंसाधने विज्ञो रामपदारविन्दभजनायत्तात्मचित्तसदा ।
 श्रीवाणीधरणीसुकीर्तिरमणीस्त्वामादिलक्ष्मीं तथा जायाः यच्च समास्सदावति मिथोवैकर्म्यहीना बहो ! ॥
 धर्मन्याय्यपथानुगार्जनदिशा पुण्याति लक्ष्मीं सदा सत्कार्येषु कलाभिवर्धनविधास्वर्धर्पणाद्भारतीम् ।
 पृथ्वीसुत्तमदोहदैवैरगुणैः कीर्तिं प्रियामीप्सिताशेषार्थप्रकरोपसङ्घटनतस्तामादिलक्ष्मीं प्रियाम् ॥४॥
 रामारायबुधावर्तससुकविप्रष्ठं यथाऽजीजनःकालेयाखिलदुर्मतालिभिदुरानद्वैतसंस्थापकान् ।
 ग्रन्थान्ग्रन्थितुमाज्ञनेयमपि तद्ग्रन्थप्रकाशीकृतौ घाताऽग्राऽसृजदित्येवैव मनुयात्को न प्रबन्धं त्विमम् ॥
 भोगेनानुदिनं धनस्य न पुनस्त्वभ्यागमो मुक्तवन्निक्षिप्तस्य सुपातके स जगति प्रत्यक्षमालोचयते ।
 सत्पात्रेषु च सत्सुकार्यनिवहेष्वत्यादरौदार्यतो यद्विचित्रं विनियुज्यते तदिह चामुत्रापि भोगावहम् ॥६॥
 एवं साधु समीक्ष्य स त्वहृदये स्वैकत्वमादर्शयन् दाने भूरिसहस्रसम्भितवसुत्यागेन तूदारधीः ।
 रामारायकृतातिविस्तृतलसद्भाष्यत्रयीसद्विमर्शभिरूपं प्रकटीचकार महितं मुद्रापयित्वाऽमलम् ॥७॥
 सन्तानं कृतिरूपं यच्च विमलस्त्वाचन्द्रतारं स्थिरः यावत्कीर्तिरिहास्ति तावदमरैस्त्वर्गं स भुङ्क्ते सुखम् ।
 विश्वस्याधिगिरोऽयुदारविषणस्तत्वेकाज्ञनेयाभिधो विचारक्षणदीक्षयौपनिषदं सद्ग्रन्थनादीपयत् ॥८॥

धन्योऽस्येकाज्ञनेय ! त्वमिह तव धनं धन्यमेतन्निधाना-

दक्षय्यान् भुङ्क्स्व भोगानिह जगति परत्राप्यभीष्टान्कुलीनैः ।

साकं स्वैः कीर्तिकान्ता नस्तु दशदिशारङ्गदेशेष्वजलं

यावद्ग्रन्थानुचन्द्रं प्रथय बुधमुदेऽन्यच्च तद्ग्रन्थजालम् ॥९॥

श्रीनन्दनसंवत्सराश्वयुज

शुक्लदशमीभानुवासरः ।

‘विद्वत्कविसार्वभौम’

पुण्य उमामहेश्वरशास्त्री ।

उपोद्घातः ।

अयि भो विद्वदग्रेसराः !

आसीत्कश्चिदान्त्रदेशान्तर्गतगर्तपुरीमण्डले गीर्वाणवाणीकविताचातुरीधुरीणस्तन्नसमाराधित-
सकलकलाकलापस्तकलजनानन्दनीयगुणग्रामणीष्वद्दर्शनसारसर्वज्ञस्तकलास्तिकजनवर्धयुर्ध्वः, निरन्त-
रान्तेवासिननपोषकः, निरहममाभिमानः, निर्गर्वशिखामणिः, निराडम्बरजीवनः, निताम्बहयग्रीवारा-
धनासक्तचित्तः नाम्ना 'रामराय' इति निखिलबुधजनविधेयस्सुधीमणिः ।

इयं हि तानचिकृत्य अस्माभिरुपलब्धा किंवदन्ती—एते हि 'बेङ्गकोण्डोपाह्वयरामराय
सुधीनययः' निवासोऽन 'नरसरावुपेट' समीपवर्तिपमिडिपाडुनामकमग्रहारं, कुलेन आन्त्रनिशेगि-
त्र लगान्, गोत्रेण भरद्वाजं, सूत्रेणाश्वलायनमध्ययनेन ऋक्शाखा, तनुजनुषा हनुमाश्चमोहनरायौ च
धन्यमानकार्पुुरिति ।

इमे विद्वदग्रेसरा (१७२७) ससनवत्युत्तरसप्तदशशततमे शालिवाहनशके युवसंवत्सर-
मार्गशीर्षमायाभिन्दुवासरे, अर्धरात्रे, कटकलने प्रादुर्भूय तदनु क्रमशः तत्तच्छास्त्रेषु निमित्तमात्रेण
तत्तद्देशिकवरैः कृतपरिचया उपदेशमात्रेणैव निरवशेषं वैदुष्यमवाप्य, तत्तद्देशिकवरगुरुत्वनमभ्य-
तिष्ठन्निति, अत्यल्प एव वयसि हयग्रीवानुग्रहसम्पादनाय कृष्णानदीतीरगतवेदादिनामकपुण्यक्षेत्रे
तपश्चर्या सङ्कल्पमिद्धि सम्पाद्य, तदनुप्रवासासकलकलावैदुषीका अपि विशिष्यात्मविद्यायामनितर-
साधारणशेमुषीपकर्षं समधिकतराभिमानं चावापुरिति च, किञ्चिदैतिह्यमत्र विलेखितुमुत्सुका वयमिति
निवेदयाम ।

एवमनितरसाधारणया पाण्डित्यप्रतिभया अत्यल्पेऽष्टात्रिंशद्वर्षात्मके जीवितकाले प्रायश-
श्चताधिकान् नाटककाव्यचम्पूस्तोत्राष्टकनामावलीशतकादीन् बहुतरशास्त्रनिबन्धरूपान् व्याख्यान-
रूपांश्च विविधान्ग्रन्थान्विरचय्य, प्रारब्धकर्मक्षयात्तावतैव कालेन गतायुष आनन्दनामसंवत्सरकार्तिक-
शुक्लनवम्या भूतलं विहाय गता एते महाभाग मोक्षमात्राज्यमध्यतिष्ठन् ।

स्मृत्यारूढं किञ्चिदत्रोपसिद्धम् — यथा हि शङ्करभगवत्पादा पञ्चमे वयसि मातुरनुज्ञया कृत-
सन्ध्यासमीपेऽह्ना असीत् सकलानि शास्त्राणि श्रीमोक्षिन्दमन्त्रपादेभ्यः प्राप्तदेहनिषेगमद्वैतमत-
व्यवस्थापनार्थमेव सर्वमायुर्विभ्युज्जत, यथा च मधुसूदनसरस्वतीयतया बाल्य एव कृतपारिव्राज्यपरिमहा
अभ्यस्य सर्वाणि शास्त्राणि श्रीविश्वेश्वरसरस्वतीपादेभ्यः आभूते कालमद्वैतमतव्यवस्थापनार्थमेव
स्वीयमायुरुपायुस्त, एवमिमे रामरायसुधीमणयोऽपि विना पारिव्राज्यपरिमहं अत्यल्पमप्यात्मीयमायुः काल-
मद्वैतमतव्यवस्थापनार्थमेवापयाप्यन्ति येतत्तदीयग्रन्थपरिशीलनेन न कस्यापि मनसि समान्दं न भवतीति
विनिश्चिनुम ।

यथा द्वैतमिध्यात्वप्रमाणप्रदर्शनेन द्वैतसत्यत्वसाधकप्रमाणाभावनिरूपणेन च अक्वणरूपं सूत्र-
मार्ग्यादिकं भगवत्पादाद्वैतेन विरचितं, यथा च श्रुतिसिद्धे अद्वैते तर्कामासऽभार्सीकत्वेनः सत्त्वार्थ-

बष्टमेन च मनतरूपा अद्वैतसिद्धिः 'मधुसूदनसरस्वती'यतिभिर्विरचिता, एवमेतैस्तुधीमणिभिः प्रतिप्रकरणं प्रतिविषयं च ब्रह्माकारवृत्त्याधायकतया श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासधर्मशास्त्रादिष्वद्वैतप्रतिपादकत्वान्निदिध्यासनात्मकः 'शङ्कराशङ्करभाष्यविमर्शा'ख्यो ग्रन्थो व्यरचि ।

'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' इति श्रुतेः श्रवणमनने इव निदिध्यासनमप्यवश्यकर्तव्यमेवेति पाठकानामयं ग्रन्थ आदर्शव्य एव भवति ।

तदत्र किमद्वैतं श्रुतिसिद्धमाहोस्विद्विशिष्टाद्वैतमिति सप्रमाणं सयुक्तिकं सोदाहरणं च विमंशु-
रस्मिन् ग्रन्थे ग्रन्थकर्तारः । तदेतदिज्जातमत्र पीठिकायामुदाहरामः—

श्रीमत्परदेवतायै नमः ।

इह खलु सुविदितमेवेदं नस्मर्येषां विदुषां- यदनेकजन्मोपाजितसुकृतदुष्कृतवशात्पिपीलिकादि-
ब्रह्मान्तेषु योनिषु सम्भूय उच्चावचं फलमनुभवतां, सन्तापमयसंसारजीर्णकान्तारनिरन्तरगतागतभ्रमण-
श्रमजुषां जीवकोटीनामश्रान्तविश्रान्तिनिदानमखिलानर्थतूलवातुलमद्वितीयस्वप्रकाशपरमानन्दरूपं पर-
धाम सर्वोपनिषत्प्रतिपाद्यमस्तीति ।

तच्च श्रवणमनननिदिध्यासनपरिपाकाधीनात्मसाक्षात्कारायत्तं, न कर्मोपासनासाध्यं- यद्विश्य
सकलार्तिहरिणा करुणासम्पादितमानवतनुना हरिणा निस्त्रिंशं गीताशास्त्रमुपक्षिप्तम् । यच्चममुपनिष-
दर्णवमनुकम्पासम्पादितनूतनुना भगवता शङ्करेण भाष्याभिधानमन्यनदण्डेनोन्माद्य अमृतमयमन्तिमपुरु-
षार्थरूपमन्यानपेक्षत्प्रकाशात्मकं सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यमद्वितीयमात्मतत्त्वमाविष्कृतं च ।

परं तु तदेतत्सगुणं निर्गुणं वेत्यस्ति महती विपत्तिपत्तिराचार्यपादानां सम्प्रदाये ।

तत्र सगुणं ब्रह्मेति रामानुजः । अयमाशयः— 'बृहन्तोऽयं धर्माः', 'अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो
मनोमयः प्राणमयः', 'एष सर्वेश्वरः', 'एष भूताधिपति', 'मनोमयः प्राणशरीरः भारूपस्तत्त्वसङ्कल्प-
स्तत्त्वकर्म सर्वकामः सर्वगन्धस्त्वरसः', 'सत्यकामस्तत्त्वसङ्कल्पः', 'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न
वर्धते कर्मणा नो कनीया'नित्यादिश्रुतिभिः; 'ज्ञानं नित्यं क्रिया नित्या बलं नित्यं परात्मनः ।
ब्रह्मेशानादिभिर्देवैस्समेतैर्यद्गुणांशकः ॥ नावसाययितुं शक्य व्याचक्षाणैश्च सर्वदा ।' इत्यादिस्मृति-
मिश्र ब्रह्मणस्सगुणत्वबोधनात् निर्गुणं ब्रह्मेति । तदेतदापातपेशालम्— न तावच्छ्रुत्या स्मृत्या वा
ब्रह्मणस्सगुणत्वसिद्धिः- सगुणब्रह्मप्रकरणगतानीमानि वाक्यानि उपासनाविधिशिरोधार्यविशेषणसमर्पकाणि
भवितुमर्हन्ति, न तु ब्रह्मण गुणवैशिष्ट्यबोधनपराणि । नच सत्यकामत्वादीनां मानान्तराप्रसत्त्वा-
दवाधितत्वाच्च तत्परत्वमेवास्त्विति वाच्यं, न ह्यपूर्वत्वेपि सत्यकामादिवाक्यानि सगुणब्रह्मपराणि ।
यथा- 'जर्तिलयवाग्वा जुहुयात्, गवीधुगयवाग्वा जुहुयात्, न ग्राभ्यान्पशून्निहनन्ति नारभ्यान्तर्धो
खल्वाहुरनाहुतिर्बै जर्तिल्यश्च गवीधुगाश्च पयसान्निहोत्रं जुहोती'त्यग्निहोत्रप्रकरणगते वाक्ये जर्तिल-
यवाग्वागवीधुगयवाग्वाविधेः, 'अनाहुतिर्बै' इति तन्निन्दायाश्च पयोहोमविधिशेषतया तत्परत्वं नास्तीति
निर्णीतं, तद्वत्प्रकृतेषुपासनाविधिशेषतया सत्यकामादिवाक्यं सत्यकामत्वादिगुणब्रह्मोपासनापरमेव, न तु
ब्रह्मणि गुणवै शेष्यबोधनमम् ।

‘य आत्मा अपहृतपाश्मा’, ‘सत्यकामस्तस्यसङ्कल्पः’, ‘सोन्वेष्ट्यस्य विजिज्ञासितञ्चः’ इत्यादिश्रुतिगातानि निर्गुणब्रह्मप्रकरणवाक्यानि तु अद्वितीयब्रह्मज्ञानानुकूलनिषेधापेक्षितप्रतियोगिसमर्पक-
तयाऽन्यथासिद्धानीति न तान्यपि ब्रह्मणि गुणवैशिष्ट्यपराणि ।

यत्तु ‘एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्ये’त्यादिश्रुत्या ब्रह्मणस्सगुणत्वसिद्धिरिति, तत्रोच्यते—
‘एतद्द स्म वै पूर्वं विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते’, ‘किं प्रजया करिष्यामो येषां नोयमात्माऽयं लोकः’,
‘ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाश्च भिक्षार्चयं चरन्ती’तिश्रुत्या आत्मामि-
व्यक्तिमतः पुरुषस्य एषणात्रयत्यागोऽभिहितः । तदनु च- ‘स एष नेतिनेत्यात्मा अगृह्यो न हि गृह्यते
अशीर्यो न हि शीर्यते’त्यादिना निषिद्धसर्वोपाधिकत्वरूपः आत्मस्वरूपमहिमाऽभिहितः । ततश्च ‘तदेत-
द्वाम्भुक्तं एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न वर्धते कर्मणा नो कनीयम्’ इत्यभिहितम् । अत्र उप-
क्रमोपसंहारपर्यालोचने एषणात्रयत्यागवतः पुरुषस्यैवार्थं प्रतिषिद्धसर्वोपाधिकत्वरूपः (सर्वोपाधिपति-
वैधत्वरूपः) आत्मस्वरूपमहिमा श्रुत्या प्रत्यपादि, नतु ब्रह्मणि नित्यमहिमारूपो गुण इति स्पष्टमवगम्यते ।

नचैतन्मन्त्रारम्भे ‘सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः’ इत्यादिना ब्रह्मणः प्रकृतत्वेन
ब्रह्मगतगुणपरमेवैतदिति वाच्यं, तत्रैव ‘स वा एष महानज आत्मा, योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु, य
एपोन्तर्हृदय आकाशः, तस्मिन्शेते’ इत्यादिवाक्योक्तजीवस्वरूपमनूय ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनेन अस्य वाक्यस्य
ब्रह्मगतगुणपरत्वाभावात् । ‘एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्ये’त्यत्र ब्राह्मणपदमपि ‘तद्वेद तदधीते’ इति
सूत्रविहितानन्तत्वात् ब्रह्मविन्मात्रपरमेव, नतु ब्रह्मपरम् । ततो नानया श्रुत्या ब्रह्मणस्सगुणत्वसिद्धिः ।

नापि- ‘ज्ञानं नित्यं क्रिया नित्या बलं नित्यं परात्मनः’ इत्यादिस्मृत्यापि ब्रह्मणस्सगुणत्वं शङ्क-
नीयं, अत्र यानि ज्ञानादीनि स्वरूपमृतानि न तानि गुणरूपाणि, यानि च स्वरूपातिरिक्तानि
क्रियाबलादीनि न तानि वास्तविकनित्यत्वानि, किं तु चरमसाक्षात्कारपर्यन्तावस्थायित्वेन उपचरित-
नित्यत्वानि । यथा—‘अयामसोमममृता अभूम्’ इत्यादौ आभूतसङ्घवस्थायित्वरूपममृतत्वमुपचर्यते
तद्वत् । एवं सर्वत्र सगुणवाक्यानां औपाधिकगुणविषयत्वेन न स्वाभाविकनिर्धर्मकश्रुतीनां विरोधः ।
नचैवं सोपाधिकत्वे ‘स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे’ति श्रुतिविरोधश्चङ्चः, अत्र पारमेध्वरं ज्ञानबल-
क्रियादिकमस्मदादाविव न भौतिकोपाधिकं, नापि योगिष्विव योगशक्त्यार्जितं वा इत्येतावन्मात्र-
स्वाभाविकबोपपादनेनाविरोधात् ।

नाप्यनुमानेन ब्रह्मणस्सगुणत्वसिद्धिः—तद्वि- ब्रह्म धर्मिसत्तासमसत्ताकधर्मवत्, धर्मिसम-
सत्ताकभावरूपधर्मवद्वा, यावत्स्वरूपमनुवर्तमानधर्मवद्वा, स्वज्ञानावाध्यधर्मवद्वा, भावरूपधर्महीनं नाव-
तिष्ठते वा, पदार्थत्वात् भावत्वाद्वा घटवत् इति स्यात् । अत्र धर्मिपदत्वपदयोः यत्किञ्चिद्धर्मियत्कि-
ञ्चित्सम्बन्धिपरत्वे यत्किञ्चिद्धटादिसमसत्ताककल्पितधर्मवत्तायाः ब्रह्मणि प्रागेव सिद्धत्वासिद्धसाधनं
दोषः । धर्मिपदत्वपदयोर्ब्रह्मपरत्वे ब्रह्मस्मानसत्तायाः काव्यप्रसिद्धेः साध्यामसिद्धिः ।

एवं ईश्वरसदावाप्तसमस्तकल्याणगुणः- सदाप्रेप्सुत्वे सति तत्र शक्तत्वात्—यथा चैत्रः ।

ईश्वर.- सदा त्यक्तसमस्तदोषः- सदा तज्जिहासुत्वे सति- तत्त्यागे शक्तत्वात्- यथा चैत्रः इत्यादिभिः । शुद्धस्य ब्रह्मणः पक्षीकरणे निरुक्तहेतोरभावाद्धेतुत्वसिद्धिः । उपहितस्य पक्षीकरणे अर्थान्तरं च । अत एवावेस्तादात्म्यरूपतया स्वाभिन्नावसतसमस्तकल्याणगुणत्वेन सधर्मकत्वायोगात् । आनन्दादीनां कल्याण- गुणानां नित्यत्वेन तत्प्रेप्सायाः, तत्र सामर्थ्यस्य च वस्तुप्रशयत्वाच्च । तस्माच्चानुमानं ब्रह्मसमस्तताक- धर्मे प्रमाणम् ।

- यस्तु 'सत्यस्सोस्य महिमा' इत्यादिश्रुतौ ब्रह्ममहिम्नस्तत्त्वत्वाभिधानाद्ब्रह्म सगुणमिति, तदत्र प्रति- वक्तव्यम्- अयमत्र ऋचामनुक्रमः-

'येनासमुद्रमसृजो महीरपः तदिन्द्र वृष्णि ते शवः सत्यस्सोस्य महिमा सनशेयं क्षोणीरनुचक्रदे' ॥१॥

- हे इन्द्रः तत् = प्रसिद्धं; ते = उवः; शवः = बलं; वृष्णि = वर्षकं, अमीष्टफलदं; येन = बलेन; मही = महतीः; अपः = जलानि; आसमुद्रं = समुद्रपूरणयोग्यं; असृजः = सृष्टवानसि; सः = बलरूपः अस्य समुद्रादर्जनकः महिमा; सत्य इति । इदं हि ऐन्द्रं सूक्तम् । अत्र च इन्द्रस्य महिमा सत्यत्वेनाभिधीयते, न तु ब्रह्मणः । अथापि अनन्तरासु-

'तच्चा यामि सुवीर्यं तद्ब्रह्म पूर्वचित्तये येनायतिभ्यो भुगवे धने हिते येन प्रस्कण्व- माविध' ॥२॥

सुवीर्यं = तत्प्रसिद्धं ब्रह्मरूपं; त्वाः पूर्वचित्तये = पूर्वेषां ब्रह्मविदां चित्तये ज्ञानाय; यामि = आश्र- यामि; येन = सुवीर्येण; यतिभ्यः = उपरतेभ्यः, यष्टृभ्यस्तत्काशादाहृत्य; भुगवे = भृगुनाम्ने अश्वये; धने = हिते दत्तेसति; येन = वीर्येण; प्रस्कण्वनामानं ऋषिः; आविध = रक्षितवानसि; इत्यस्यां ऋचि ब्रह्म- लिङ्गावगमात् ।

'इन्द्रो मन्हा रोदसी पप्रधच्छव इन्द्रसूर्यमरोचयत् । इन्द्रो ह विश्वा भुवनानि येमिरे इन्द्रे सुवानास इन्दव' ॥३॥

इन्द्रः; शवः = शवसः, स्वीयबलस्य; मन्हा = महिम्ना; रोदसी = द्यावापृथिव्यौ; पप्रधत् = विस्ता- रितवान्; इन्द्रः = सूर्यमरोचयत्, स्वर्मान्वावृत्तं सूर्यं स्वर्मानुबधेन; अरोचयत्; इन्द्रो ह = इन्द्र एव; सर्वाणि भुवनानि; सुवानासः = सूर्यमानाः; इन्दव = सोमाश्च; येमिरे = इन्द्रेण नियम्या इत्यर्थः । अस्यां ऋचि सूर्यचन्द्रादीनां नियामकत्वस्य अभिधानाच्च, एतासां ऋचां ज्योतिरधिकरणन्यायेन ब्रह्मपरत्वं ब्रह्मगतमहिम्नस्तत्त्वत्वं च समामनन्ति परे । तदेतन्न युज्यते, नात्र ज्योतिरधिकरणन्या- यावकाशः ।

- 'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यत' इत्येतद्वाक्ये 'पादोऽस्य विधामूतानी'ति वाक्योक्त- चतुष्पाद्ब्रह्मपरमार्शियच्छब्दानुसारेण, भौतिकज्यौतिषः दिवि वर्तमानताऽसम्भवेन च ज्योतिशब्दस्य रुढ्यर्थे परित्यज्य ब्रह्मपरत्वमवधृतम् । प्रकृते तु सूर्यप्रकाशकत्वादीनां बज्जिष्णपि सम्भवात्, भुवन- नियन्त्रत्वादेरारोपेण स्तुतिसम्भवाच्च । अत्रेन्द्रपदस्य रुढ्यर्थपरित्यागो न युज्यते- अन्यथा सम्पूर्ण-

सूक्तस्थानामनेकेन्द्रपदानां रुढिपरित्यागो बाध्यः स्यात् । अपिच 'इमा उ त्वा पुरुवसो गिरो वर्धन्तु या मम । पावकवर्णाद्गुचयः निषधितः अमिस्तोमैरनूपत' इत्युत्तरांशगर्थोपि न सङ्गच्छते । अत्र ग्रहिण्यमानादिभिस्तोत्रैः इन्द्रस्तूयते । स्तोत्रशस्त्रादिमिस्तूयमानत्वमिन्द्रस्यैव सङ्गठं भवति- देवतात्वात् । न परमेश्वरस्य ।

यस्तु सत्यकामत्वादीनां श्रेयव्रत्तप्रकरणेऽपि श्रवणात् ब्रह्म सगुणमिति, तन्न—दर्शपूर्णमास-प्रकरणपठितस्य पूषादिमन्त्रस्य दर्शादौ पूषादिदेवताविरहेण यथा पूषादिदेवताकर्मणि अङ्गेन विनियोगः, तथा श्रेयव्रत्तप्रकरणगतानां सत्यकामत्वादीनां ज्ञानान्वयासम्भवेन सगुणोपासनायामेव अन्वयसम्भवात् निर्गुणब्रह्मत्वावकाशाद्वा, 'यत्सर्वज्ञस सर्ववित्' इत्यादीनां उपासनाप्रकरणस्थत्वाभावेऽपि तदस्थलक्षणद्वारा ब्रह्ममतिपादने तात्पर्येण ब्रह्मणि गुणमतिपादनेऽनात्पर्यायः ।

नच श्रुत्या विहितस्य श्रुत्या निषेधे विकल्प इति वाच्यं, 'तत्परातत्परयोस्तत्परं प्रबल'मिति न्यायेन उपासनापराणां सगुणवाक्यानां दुर्बलत्वात् ब्रह्मस्वरूपबोधनपराणां निर्गुणवाक्यानां प्रबलत्वाच्च विकल्पाप्रसक्तेः ।

अतः 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च', 'स एष नेति नेति', 'नेह नानास्ति किञ्चन', 'शिवमद्वैत', 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इत्यादि श्रुत्या, 'परमार्थतस्तु भूपाल संशेषात् श्रूयतां मम । एको व्यापी समश्शुद्धः निर्गुणः प्रकृतेः परः । जन्मवृत्त्यादिरहितः आत्मा सर्वगतोऽन्यः' ॥ परज्ञानमयोऽसद्भिर्जीवजात्यादिभिर्विभुः । न योगवान् न युक्तोऽमृत नैव पार्थिव योऽयम् ॥' इत्यादि स्मृत्या च ब्रह्मणः निर्गुणत्वावगमात् न अतत्परामिहोपासनाश्रुतिभिर्वैखण्ड्यसगुणत्वसिद्धिः ।

एतेन ब्रह्मणो निराकारत्वमपि सिद्धं भवति । नच ननु ब्रह्म साकारं- सप्तृत्वात्, पालयितृत्वात्, उपदेष्टृत्वाद्वा- इत्याद्यनुमानैर्वैखण्ड्यस्ताकारत्वे कथं ब्रह्मणो निराकारता इति शङ्क्यं- तत्रैव प्रष्टव्यास्ताकारवादिनः- परामिततः परमेश्वरस्य विग्रहः किं भौतिकः ? उताऽभौतिकः ? अभौतिकोऽप्यर्थं किं मायिकः ? उतामायिकः ? भौतिकमायिकावपि स्वकर्माजितौ ? उत परकर्माजितौ ? यद्यर्थं परमेश्वरः, स्वकर्माजितभौतिकमायिकाविग्रहवान् तदार्थं संसारी स्यात्, यदि परकर्माजितभौतिकमायिकविग्रहवान्, तदा इष्टाप्रतिः- शुद्धचिन्मात्रस्यापि परकर्माजितदेहादिसम्बन्धाभ्युपगमात् । अमायिकस्यापि देहस्य- ब्रह्मभेदाङ्गीकारे सिद्धान्तज्ञानिः । रामानुजाभ्युपगतविग्रहस्य- ब्रह्मभेदानङ्गीकारात् । ब्रह्मभिन्नस्य शरीरस्य सत्यत्वरूपामायिकत्वाङ्गीकारे 'नेतिनेति'ति श्रुतिविरोधः- तथा ब्रह्मभिन्नस्य सत्यत्वनिषेधात् । 'अपाणिपादो जवन्तो महीता' इत्यादिश्रुतिविरोधश्च । अथ अभौतिकामायिक-ब्रह्मभिन्नदेहाङ्गीकारे जीवतद्देहयोरप्यभेदापत्त्या देहात्मवादे पर्यवसानात् चार्वाकमतमवेशापत्तिः- शरीरस्याभौतिकत्वे प्रमाणमात्रः । 'अपाणिपाद' इत्यादिश्रुतिविरोधश्च ।

नच 'आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्', 'यद्वापश्यः पश्यते स्वमवर्णं', 'अने-संयं परं ब्रह्म पुष्टं कृष्णमिङ्गलं', 'विधत्तश्चक्षुरुन् विधतो मुखः', 'सहस्रशीर्षा पुरुषः', 'पश्य मे पार्थ रूपाणि', 'सर्वत पाणिः दं

तम्' इत्यादिश्रुतिसृष्टिभ्यः ब्रह्मणश्शरीरसिद्धिरिति वाच्यं, तेषां वाक्यानां अटविलक्षणत्वप्रकाशपरमात्म-
स्वरूपप्रतिपादनपरतया उपासनापरतया चोपपत्त्युक्तत्वात् ।

निर्गुणब्रह्मज्ञानं च निर्विकल्पात्मकं 'तत्त्वमसी'त्यादिवेदान्तवाक्यादेवोत्पद्यते । नच लौकिक-
वाक्यानां सविकल्पकज्ञानजनकत्वस्यैव दृष्टत्वात् तत्सामान्याद्वेदान्तवाक्यानामपि सविकल्पकज्ञानजनकत्वमेव
स्यादिति वाच्यं, सोऽयं देवदत्त इत्यादिलौकिकवाक्यानामपि निर्विकल्पकज्ञानजनकत्वस्य लोकदृष्टत्वा-
दित्यन्यदेतत् ।

सत्यप्येवं श्रुतिसिद्धे अद्वैते श्रीमद्विराचार्यशङ्करपादैस्तूपणादिते च तदनुपदं तत्त्वनिर्णयार्थं
प्रवृत्ताः श्रीरामानुजाचार्याः बोधायनाचार्यप्रणीतं ब्रह्मसूत्रवृत्तिग्रन्थं प्रमाणीकृत्य व्याससूत्राणि व्याकुर्वाणाः
प्रत्येकमद्वैतेन विरुध्यन्ते—

तद्यथा—

अद्वैतवादे

विशिष्टाद्वैतवादे ।

प्रपञ्चः मिथ्या ।

प्रपञ्चस्तत्यः ।

परमात्मा निर्गुणः निर्विशेषश्च ।

परमात्मा सगुणस्सविशेषश्च ।

सच सजातीयविजातीयस्वगतमेदरहितः ।

सच मेदत्रयसहितः ।

अद्वितीयं ब्रह्मतत्त्वम् ।

चिज्जडेधरात्मकं पदार्थत्रयमपि तत्त्वम् ।

परमेश्वरः अशरीरी ।

प्रपञ्चशरीरः परमात्मा ।

असङ्गः परमेश्वरः ।

ससङ्गः ।

अज्ञानं भावरूपम् ।

अभावरूपमज्ञानम् ।

विवर्तवादः ।

परिणामवादः ।

सर्वेषां वेदान्तवाक्यानां निर्विशेषविषयत्वम् ।

सर्वेषां वेदान्तवाक्यानां सविशेषविषयत्वम् ।

वेदान्तवाक्यानां निर्विकल्पकज्ञानजनकत्वम् ।

तेषां सविकल्पकज्ञानजनकत्वम् ।

निर्गुणवाक्यानि स्वार्थेपराणि ।

प्राकृतहेयगुणनिषेधपरतया अर्थवादरूपाणि ।

सगुणवाक्यान्यन्यार्थानि

सगुणवाक्यानि स्वार्थेपराणि ।

जीवपरयोरभेदः ।

जीवात्मपरमात्मनोर्भेदः ।

ज्ञानमात्रं मुक्तिसाधनम् ।

कर्मसमुच्चितोपासनाभक्तिप्रपत्त्यादीनि मोक्षसाधनानि ।

कर्मोपासनयोर्ज्ञानाङ्गत्वम् ।

कर्म, ज्ञान, अष्टाङ्गयोगादीनां भक्तियोगाङ्गत्वम् ।

मुक्तौ जीवब्रह्मणोरभेदः ।

मुक्तावपि जीवब्रह्मणोरभेदः ।

जीवानां स्वस्वरूपता मुक्तिः ।

वैकुण्ठलोकप्राप्तिः, ईश्वरकैङ्कर्यं च मोक्षः ।

तद्वत् किमद्वैतं श्रुतिसिद्धमाहोस्विद्विशिष्टाद्वैतमित्येतदस्मिन् अन्ये सप्रमाणं सयुक्तिकं सोदा-
हरणं च विमृशुः ग्रन्थकर्तारः ।

तत्र यत्प्रत्यर्थमिस्समीहितसाधनत्वेन प्रमाणमूर्धन्यतया प्रदर्शितं विष्णुपुराणभागवतादिकं,
तत्रापि पडिब्धैस्तात्पर्यनिर्णायकप्रमाणैर्यदद्वितीयब्रह्मपरत्वोपपादनं ग्रन्थकर्तृकृतं तदेतत्प्रतिवादिनां शिरसि
वज्रनहारायते ।

तद्यथा विष्णुपुराणे—

श्लो॥ 'पर पराणा परम परमात्माऽऽत्मसंस्थितः ।

रूपवर्णादिनिर्देशविशेषणविवर्जितः ॥' (विष्णुपुराणम् १, २, १०)

अत्र द्रव्यगुणक्रियाजातिसंज्ञानामाख्यै कल्पनाहेतुमि विशेषणेविवर्जितं परमात्मा इति तदीयविष्णुचितीयव्याख्या । अनेनात्र निर्विशेष ब्रह्म उपकान्तमिति स्पष्टम् ।

'अहं ममेत्यविद्येयं व्यवहारस्तथानयो ।

परमार्थस्त्वसत्यप्य गोचरो वचसा न यः ॥' (६, ७, १०)

इत्यन्ते पद्याशे उपसंहृतम् । अत्र च अहं ममेतिव्यवहारस्य अविद्याकलितत्वं परमार्थस्य परमात्मनस्तु वाचामगोचरत्वं च प्रतिपादितम् । यस्तु वाचामगोचर तस्तु निर्विशेष ब्रह्मैव भवति । सविशेषस्य वागगोचरत्वायोगात् ।

तथा—'न स्थूलं न च सूक्ष्मं यत्र विशेषणगोचरम् ।

तत्पदं परमं विष्णो प्रणमाम सदाऽमलम् ॥' (१, ७, ५२)

'आद्यो कस्य पुमानिज्य य पूर्वेषां च पूर्वजः ।

तं नतास्म जगत्सप्तु सद्यारमविशेषणम् ॥' (१, ७, ६१)

अत्र मायया ब्रह्म जगत्सप्तृत्वादिविशेषणयुक्तमिति, वस्तुतः तादृशविशेषणरहितमिति च अभिधीयते ।

एवम्—'नमो नमो विशेषस्त्वं त्वं ब्रह्मा त्वं पिनाकधृत् ।

इन्द्रस्त्वमग्नि पवन वरुणस्त्वविता यम ॥' (१, ७, ६७)

इत्यस्मिन् श्लोके परमेश्वरस्य मायया ब्रह्मादिरूपत्वमभिधाय,

'शुद्धस्त्वलक्ष्यते भ्रान्त्या गुणवानिव योऽगुणः ।

तमात्मरूपिणं देवं नतास्म पुरुषोत्तमम् ॥' (१, १४, ३७)

'अविकारमजं शुद्धं निर्गुणं यन्निरञ्जनम् ।

नतास्म तत्पदं ब्रह्म विष्णोर्यत्परमं पदम् ॥' (१, १४, ३८)

'अदीर्घह्रस्वमम्यूलमनप्यश्यामलोहितम् ।

अस्नेहच्छायमतनुमसक्तिमशरीरिणम् ॥' (१, १४, ३९)

'अनाकाशमसर्पशर्मगन्धमरसं च यत् ।

अचक्ष्वश्रोत्रमचलमबावपाणिममानसम् ॥' (१, १४, ४०)

'अनामगोत्रमसुखमतेजस्कमहेतुकम् ।

अमयं भ्रान्तिरहितं अनिद्रमजरामरम् ॥' (१, १४, ४१)

'अरजो शब्दममृतमपुर्वं यदसंशृतम् ।

पूर्वापरे न वै यस्मिन् तद्विष्णो परमं पदम् ॥' (१, १४, ४२)

इत्यादिभिः श्लोकैरपास्तसमस्तविशेषरहितं ब्रह्म अभिहितम् ।

तथा— 'नित्यानित्यप्रपञ्चात्मन्निष्प्रपञ्चामलाश्रित ।

एकानेक नमस्तुभ्यं वासुदेवादिकारणम् ॥' (१, २०, १२)

अत्र ब्रह्मणः मायया प्रपञ्चात्मत्व, वस्तुतः प्रपञ्चसङ्गराहित्यं च अभिहितम् ।

एवम्— 'एवंप्रकारममलं नित्यव्यापकमक्षयम् ।

समस्तभेदरहितं विष्णवाख्यं परमं पदम् ॥' (१, २०, ५३)

अत्र सजातीयादिभेदत्वरहितं अद्वितीयं ब्रह्म निरूपितम् ।

तथा— 'एवं न परमार्थोऽस्ति जगत्पत्र न चाधिप ॥' (२, १४, २८)

'एको व्यापी समश्शुद्ध निर्गुण प्रकृते पर ।

जन्मवृद्ध्यादिरहित आत्मा सर्वगतोऽप्यय ॥' (२, १४, २९)

'तस्यात्मपरदेहेषु सतोप्येकमयं हि यत् ।

विज्ञानं परमार्थो वा द्वैतिनोऽतथ्यदर्शिन ॥' (२, १४, ३१)

'वैष्णवविभेदेन भेदेष्वङ्गादिसंज्ञित ।

अभेदव्यापिनो बाधो तस्य महात्मन ॥' (२, १४, ३२)

'एकत्वं रूपभेदस्तु बाधकर्मप्रवृत्तिन ।

देवादिभेदेऽप्यध्वते नास्त्येवावरणे हि स ॥' (२, १४, ३३)

अत्र ब्रह्म एकमेव परमार्थ अन्यत्सर्वं जगदपरमार्थ एव । तच्च ब्रह्म ज्ञानात्मकमेकं नाम-
जात्यादिभेदरहितं च, एवं स्थिते ये द्वैते पश्यन्ति ते तत्त्वदृष्टय न भवन्तीति प्रतिपादितम् । एवं
विष्णुपुराणस्य अद्वितीयब्रह्मपरत्वं स्पष्टमवगम्यते । तथा भागवतमपि निर्विशेषब्रह्मपरं भवति- तद्यथा—

'अत्रैव मायाघमनावतारे ह्यस्य प्रपञ्चस्य बहिस्स्फुटस्य ।

कृत्स्नस्य चान्तर्जठरे जनन्या माया त्वमेव प्रकटीकृतं ते ॥' (१०, १४, १६)

'यस्य कुक्षाविद सर्वं सारं भाति यथातथा ।

तत्त्वव्यपीह तत्सर्वं किमिदं मायया विना ॥' (१०, १४, १७)

'अथैव त्वद्वतेऽस्य किं मम न ते मायात्वमादर्शितम् ।

एकोसि प्रथमं ततो ब्रजमुद्भूत्सात्समस्ता अपि ॥

सावन्तोसि चतुर्भुजास्तदमि तैस्साकं मयोपासिता ।

सावन्त्येव जगन्त्यभूस्तदमि तं ब्रह्माद्वयं शिष्यते ॥' (१०, १४, १८)

एमिश्लोकैः प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं, ब्रह्मणः अद्वितीयत्व चाभिहितम् ।

तथा— तस्मादिदं जगदशेषमसत्स्वरूपं स्वप्नाभमस्तधिषण पुरुषु खदु स्रम् ।

त्वय्येव नित्यसुखवोधतनावनन्ते मायान उद्यदपि यस्तदिवावगाति ॥' (१०, १४, २२)

अत्रापि प्रपञ्चस्य मायाकल्पितत्वेन मिथ्यात्वं, ब्रह्मणो नित्यज्ञानानन्दरूपत्वं चाभिहितम् ।

तथा—एकस्वमात्मा पुरुष पुराणस्त्वस्वयंज्योतिरनन्त आद्य ।

नित्योक्षरोऽजसमुखो निरञ्जन पूर्णोऽद्भ्यो मुक्त उपाधितोऽमृत ॥ (१०, १४, २३)

अत्र ब्रह्मण अद्वितीयत्वं परमार्थसत्यत्वं निर्विकारत्वमुपाधिरहितत्वं चाभिहितम् ।

एवविध त्वा सकलात्मनामपि स्वात्मानमात्मात्मतया विचक्षते ।

गुर्वर्कलब्धोपनिषत्सु चक्षु प्राये तरन्तीव भवानृतान्बुधिम ॥' (१०, १४, २४)

'आत्मानमेवात्मतया विजानता तेनैव जातं निखिल प्रपञ्चितम् ॥'

ज्ञानेन भूयोपि च तत्प्रतीयते रज्ज्वाभेर्भोगमवामवौ यथा ॥' (१०, १४, २)

'अज्ञानसंज्ञौ भवबन्धमोक्षौ द्वौ नाम नान्यौ स्त न्तजगमावत् ।

अजस्रचित्यात्मनि केवले परे विचार्यमाणे तरणाविवाहनी ॥' (१०, १४, २६)

एमिश्लोकै संसारस्याज्ञानकल्पितत्वेनानुत्पत्त, तस्य च अमित्रात्मज्ञानेन मोक्ष, वस्तुत

अद्वितीयचिन्मात्रे ब्रह्मणि बन्धमोक्षाभावश्च निरूपित ।

'प्रपञ्चं निष्प्रपञ्चोपि विडम्बयसि भूतले ।

प्रपञ्चजनतानन्दसंदोहं प्रथितु प्रभो ॥' (१०, १४, ३७)

'ब्रह्मन् ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तम् ।' (१०, ८७, १)

अत्र वस्तुत ब्रह्म निर्गुणमिति, निष्प्रपञ्चमिति च सुस्पष्टमाज्ञातम् । एवं पुराणान्तराणाम-

अद्वितीयब्रह्मपरत्वं ग्रन्थकर्त्रा स्पष्ट प्रतिपादितमस्ति ।

अपि च- ग्रन्थेऽस्मिन् तत्रतत्र प्रकरणवशात् बौद्धतार्किकसाङ्ख्यमैमासिकादिमतानि सप्तैकिकं

निराकृत्य निष्कलङ्कमद्वैतमतिष्ठिपन् ।

स्मिन्नुना ग्रन्थेऽस्मिन्मभीमणन्यासाशयानुगुण श्रुत्यर्थजातं, अचक्षण्डन् दुर्वादिमतजल्पितानि,

स्पष्टतरमुपायीपदन् श्रुत्यनुग्राहकस्मृतियुक्तिपुराणेतिहासादिक, प्रातिष्ठिपश्च निष्कलङ्कमद्वैत, अन्यगृह्य

अज्ञानिजीबलोकं, अलमकुर्वथ भारतावनिमिति मोमुग्रामहे वयम् । महाशया ! केवलत्वार्थपरता-

सङ्कलितेऽस्मिन् कलिकाले नास्तिकजनबहुले च जीवलोकं विनाऽऽलोपयोग अतिगम्भीरमधिकतरमयास-

साध्यप्रकाशमिदं ग्रन्थं प्रकटयितुं वृत्तदीक्षा श्रीकविता वेङ्कटसुब्रह्मण्यशास्त्रिण ग्रन्थमिममक्षरदोषान् परि-

शोधयितुं, विलेखितुं च विषयसूचीं मया अप्रेषयन् । अहमपि तदीयवाचोविधेयया ग्रन्थकर्तृरि पिच

मानमकत्या यथामति परिशोध्य, विलिख्य च विषयसूचीं प्राहिणवम् । तदत्र पुंबुद्धिसुलभै प्रमादा-

दिमिस्सम्भाविताना दोषाणाममर्पणीया वयमिति, ते च दोषाश्चुद्धाशुद्धप्रसङ्गलनार्थं ज्ञापनीया इति च

विनतिपुरस्सरं प्रार्थयाम ।

एवमेतद्ग्रन्थकर्तृविरचिताननेकान् ग्रन्थान् मुद्रापयितुमुद्युक्तानां श्रीकवितावेङ्कटसुब्रह्मण्यशास्त्रिणां

एतद्ग्रन्थमुद्रापणे द्रव्यसाहाय्येन बहूपदुर्वता श्रीमता 'एका आज्ञजेय' महाशयानां च सन्ततमायु-

रारोग्यैश्वर्यादिकं वितरतादिति सर्वेषां रमारमणमुमारमणं जानिषे प्रार्थयाम ।

'वेदान्तशिरोमणि'

मल्लचङ्कल वेङ्कटसुब्रह्मण्यशास्त्री ।

विषयसूचिका ।

प्रश्नसङ्ख्या ।	प्रश्नसङ्ख्या ।
ॐ तत्सदिति मङ्गलाचरणम् ।	१ प्रत्यक्षस्य भेदविषयत्वनिराकरणम् । ४२
मध्वरामानुजयोः कलिराजमात्यकामक्रोधा- शत्वनिरूपणम् ।	२ रामानुजमतखण्डनपूर्वकं भेदस्य दुर्निरूप- त्वोपपादनम् । ४५
पूर्वोत्तरमीमांसयोर्भेदाभेदविचारः ।	४ ब्रह्मणो व्यावृत्तिरूपत्वखण्डनम् । ५०
अथाऽतो ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्रोपशब्दविचारः ।	८ ब्रह्मणो ज्ञानानन्दरूपत्वोपपादनम् । ५१
अनुबन्धचतुष्टयेनिरूपणम् ।	१२ घटपटादिप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वोपपादनम् । ५१
अतदशब्दविचारः ।	१४ मिथ्यात्वसाधकदृश्यत्वेहेतोर्वैकानि व्यभि- चारशङ्कानिरासः । ५५
ब्रह्मजिज्ञासापदार्थविचारः ।	१५ ब्रह्मण्यदृश्यत्वोपपत्तिः । ५६
स्वध्यायविधिविचारः ।	१६ ब्रह्मण्यद्वितीयत्वोपपत्तिः । ५८
ज्ञानस्य मौक्षसाधननानिरूपणं, ध्यानस्य तदसाधननानिरूपणं च ।	१८ द्वैतमिथ्यात्वोपपत्तिः । ५९
यज्ञादीनां विविदिषाङ्गत्वनिरूपणम् ।	२१ ब्रह्मसत्यत्वोपपत्तिः । ६२
साधनचतुष्टयसम्पत्तेर्वैकान्मीमांसाप्रकाशनीनत्वम्	२३ ब्रह्मण्यधिद्रूपत्वोपपत्तिः । ६५
आत्मनस्तुल्यरूपत्वनिरूपणम् ।	२४ वैतन्यस्य स्वयम्प्रकाशत्वोपपत्तिः, तत्र रामानुजमतखण्डनं च । ६६
आत्मनो नित्यत्वनिरूपणम् ।	२५ अनुभूतेर्नित्यत्वोपपत्तिः । ७१
ब्रह्ममीमांसायां, कर्ममीमांसाध्ययनाभ्यन्तर्य- नियमनिराकरणम् ।	२७ अनुभूतेर्दृश्यत्वानुपपत्तिः । ८०
निर्विशेषात्मनिरूपणम् ।	२८ आत्मनो ज्ञप्तिरूपत्वे शुश्रूषाद्युपपत्तिः । ८८
रामानुजभ्युपगतसविशेषत्वनिराकरणम् ।	२९ सैविद आत्मत्वोपपत्तिः । ९२
निर्विशेषे ब्रह्मणि प्रमाणविचारः, तत्र निर्वि- शेषे वस्तुनि सौष्टुसिकप्रत्यक्षप्रमाणविचारः ।	३१ अहङ्कारस्य चिदभिव्यञ्जकत्वोपपत्तिः । १०५
निर्विशेषे वस्तुनि अनुमानप्रमाणविचारः ।	३२ अहङ्कारस्याज्ञानाश्रयत्वे, सैविदोऽज्ञान- विषयत्वे च । ११
सविकल्पकनिर्विकल्पकज्ञानविचारः ।	३३ अहङ्कारस्य स्वात्मस्थानुभूयेमिद्व्यञ्जकत्व- प्रतिपादनम् । १०८
निर्विकल्पकज्ञाने प्रत्यक्षादिप्रमाणानां करण- त्वाक्षेपः ।	३५ अहमर्थविचारः । ११०
निर्विकल्पकज्ञानस्यान्त करणवृत्तिजन्यत्वोपपत्तिः ।	३४ सुषुप्तावपि अहमर्थस्याहङ्कारस्यानुवृत्तिरस्ती- त्येतद्विनाशमनुमतनिराकरणम् । ११४
निर्विकल्पकज्ञाने शब्दस्य प्रमाणत्वोपपत्तिः ।	३६ अहमोऽहङ्कारार्थत्वोपपत्तिः, मुक्ताहङ्कार- स्याननुवृत्तिरूपत्वोपपत्तिः । ११५
वेदान्तवाक्यानां निर्विकल्पकब्रह्मपरत्वोपपत्तिः ।	३७ प्रत्यक्षस्वांगमयाध्यत्वोपपत्तिः । १२२
सुषुप्तावपि निर्विकल्पकब्रह्माकारवृत्तिसत्त्वो- पपत्तिः ।	३८ प्रत्यक्षस्य ज्येष्ठत्वे भाष्यत्वे हेतुः । १२४
भूतप्रकाशिकोक्तदूषणनिराकरणपूर्वकं निर्विकल्पकस्वरूपनिरूपणम् ।	३९ परत्वादागमस्य नाशकत्वोपपत्तिः । ११

	पृष्ठसङ्ख्या ।		पृष्ठसङ्ख्या ।
आगमस्य प्रमाणत्वोपपत्तिः	१२५	निर्गुणस्य ब्रह्मण उपस्थितोपपत्तिः ।	१६४
दर्पणादौ मुखादिप्रतिभासस्य व्यावहारिक-		व्रक्षणो विदिनाविदिनाभ्यामन्यत्रोपपत्तिः	"
सत्यत्वनिरूपणम् ।	१३२	गङ्गामनस्याचलमतस्य दृश्यशङ्कानिरासः	१६८
प्रकारान्तरेण ज्ञानस्य सत्यत्वाऽऽशङ्का,		दृष्टेर्दृष्टारभेत्यत्र रामानुजामिमितार्थनिराकरणं	१६९
तन्निरासश्च ।	१३३	आनन्दसद्वत्स्य रामानुजामिमितार्थनिराकरणं	६९
ब्रह्मणो मिथ्यात्वाशङ्कानिरासः ।	१३८	ब्रह्मण आनन्दरूपत्वोपपत्तिः, ब्रह्मण	
वेदान्तशास्त्रं न निर्बिशेषब्रह्मप्रतिपदकमिति		आनन्दगुणकत्वनिराकरणं च ।	१७२
रामानुजमतं - तन्निराकरणम् ।	१४०	ब्रह्मणो निर्बिशेषत्वप्रतिपादनम् ।	१७९
प्रकारान्तरेण ब्रह्मणस्त्विशेषत्वाक्षेपः,		'नेह नाना' इत्यत्र रामानुजामिमितार्थ-	
तत्साधनं च ।	१४५	निराकरणम् ।	१८१
सदेवेति वाक्यं असद्वादनिरासपरमेव, नतु		अद्वैतसिद्धान्ते सुदर्शनाचार्यमतनिराकरणम्	१८६
विजातीयभेदनिरासपरमिति सुदर्शन-		द्वैतज्ञानस्य मोक्षफलरूपाभावेन तच्छास्त्र-	
मतं - तन्निराकरणम् ।	१४८	स्वाभवागत्योपपत्तिः ।	१९०
सदेवेति वाक्यस्य सच्छब्दस्य सुदर्श-		ऐक्यश्रुतेरुपासनापरत्वनिराकरणम् ।	१९३
नाऽभ्युपगतप्रकृतिपुरुषकालशरीरक-		'एकमेवेति' श्रुते. रामानुजामिमितार्थ-	
परमात्मार्थकत्वनिराकरणम् ।	१४९	निराकरणम् ।	१९६
एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति श्रुतौ एकपदस्य		'नेह नानाऽस्ति किंचन' इति श्रुत्यर्थविचारः ।	"
सुदर्शनाभ्युपगतकारणावस्थात्मक-		यत्न हि द्वैतमिव भवतीति श्रुत्यर्थविचारः ।	१९९
ब्रह्मबोधकतानिराकरणम् ।	१५०	तैत्तिरीयश्रुत्यन्तर्गत 'अद्वये' इति पदार्थ-	
अन्यक्तस्य जगत्कारणत्वे साहचर्यवादापत्ति-		विचारः ।	२०३
रित्याक्षेपः, स्वतन्त्रस्य तस्य जगत्कार-		अनिरूप्यपदार्थविचारः ।	२०३
णत्वाभावात् तद्वैलक्षण्यमिति साधनं च	१५१	'अभयं प्रतिष्ठां विन्दते' इत्यादिश्रुत्यर्थ-	
अद्वितीयमिति पदं निमित्तकारणान्तररामार्थ		विचारः ।	२०४
बोधयति, नतु द्वैतसामान्याभ्यामिति		गीतासूत्रे निर्बिशेषब्रह्मपरत्वोपपत्तिः ।	२०७
सुदर्शनमतनिराकरणम् ।	१५२	पुरुषवचनानां निर्बिशेषब्रह्मपरत्वोपपत्तिः ।	२११
कारणवाक्यस्य तत्स्वरूपशोधकवाक्यस्य		'सत्त्वं ज्ञान'मिति श्रुतावचनपदस्यार्थविचारः	२१४
रामानुजाभ्युपगतार्थनिराकरणम् ।	१५३	'एकदेशस्थितस्याग्नेः' इति श्लोकार्थ-	
सत्यं ज्ञानमिति श्रुतेर्निर्बिशेषब्रह्मपरत्वोपपत्तिः	१५७	विचारः ।	"
विज्ञानमानन्दमिति श्रुतेर्निर्बिशेषब्रह्मपर-		'यथा क्षेत्रज्ञश्चक्रि'रिति श्लोकार्थविचारः	२१६
त्वोपपत्तिः	१५८	'तथा तिर्यगेहितत्वा'दित्यादिश्लोकार्थविचारः	२१७
ब्रह्मविदाप्नोति, सोऽश्नुते सर्वान्जानान्ब्रह्मणा		अथ 'प्रथान'मित्यादिश्लोकार्थविचारः ।	"
विपश्चितेति श्रुतेर्निर्बिशेषब्रह्मपरत्वोपपत्तिः	१६०	'वदेतदक्षय'मित्यादिश्लोकार्थविचारः ।	"
ब्रह्मण आनन्दरूपत्वोपपत्तिः ।	१६२		

पृष्ठसङ्ख्या ।	पृष्ठसङ्ख्या ।
'नकिञ्चिदवेदिष'मिति सुप्तोत्थितपरामर्शोदपि	निर्दुष्टप्रमाणमूलागमगम्यत्वेन ब्रह्मणा सृष्टाः
भावरूपाऽज्ञानसिद्धिरिति निरूपणम् । ३१२	भोग्यपदार्थास्तेवैषि सत्या इति रामानुज-
भावरूपाऽज्ञानेऽनुमानस्यापि प्रमाणत्वोप-	सिद्धान्तः - तत्त्वण्डनम् । ३३६
पादनम् । ३१५	महावाक्योपदिष्टजीवब्रह्माऽमेदान्यथानुपप-
अज्ञानं न चिद्रूपवशाद्यप्यपि तु ज्ञाताश्रय-	त्यापि मिथ्यामूलाज्ञानसिद्धिरित्युपपादनं ३४०
मित्यादिशामानुजाभ्युपगतप्रतिप्रयोगदृष्टं ३१६	अनिर्वचनीयभावरूपाज्ञानसिद्धौ विष्णुपुरा-
जपादामोषादेययोःसालक्ष्येपि भावरूपाऽ-	णान्तरसंवादत्वोपपत्तिः । ३४४
ज्ञानसिद्धिः । ३२१	अनिर्वचनीयभावरूपाज्ञानसिद्धौ स्कान्दादि-
रामानुजामिमत्तयथार्थत्वाति सिद्धान्तस्वर्णनं ३२७	पुराणान्तरसंवादप्रदर्शनम् । ३५१
पीतशङ्खः तिको गुड इत्यादीनामपि	श्रुतीनामविधानिवर्तकनिविशेषब्रह्मज्ञानपर-
अयथार्थज्ञानत्वोपपादनम् । ३३२	त्वोपत्तिः । ॥

श्रीमहावागीधर्यै नमः ।

श्रीमहायशस्वीर सार्धशतमहाप्रबन्धकर्तृ-

बेल्लंकोण्ड रामरायकवीन्द्रजीवितोदन्तः ।

श्रीविद्वत्कनिगार्भौम पुल्लोमामहेश्वरशस्त्रिसंप्रथितः ।

श्लो॥ स-सजनहृन्पेटी भूपायिगव्यदश पटी सवरसुन्लाकोटी चेपावृत्तिप्रमदाभटी ।
सरसरचनाधाटी जोषावहपदसपुटी मम तु रसनावाटीभूषा नटेत्कविानटी ॥
वयं वितनुमोऽञ्जलि विविधन्नविद्यान्नप्रबन्धविधिदक्षिणप्रतिमया त्वनन्यादृशा ।
रसत्सरससाहितीरसविसारिसत्काव्यसद्विनिर्मितिधुरीणनाऽञ्चितमहाकविभ्योऽनिशम् ॥१॥
हयाननमहामनूर्जितजपार्चनोपासनाजलासकलागमासदृशसन्निदिरिहना ।
रसन्त्यखिलदर्शनाप्रतिभटप्रबन्धा यतो गुडाद्रितुन्दीपकं तमिह रामरायं नुम ॥२॥
तदीयजननादिसञ्चरितवर्णन पावन स्वलिप्सिनसमन्नसरकृन्तति सुरोगसना ।
इहापि च महाकलौ दिशति भक्तिमण्डपो ध्रुव विनीरयिमुन्न नन्धरति बान्धव्य सज्जना ' ॥३॥
अयं विबुधराजराट् पमिडिपाडुनाम्नाऽञ्जिते नृसिंहनारोपमण्डलगतेऽप्रहारेऽमले ।
सुगर्तपुरमण्डले विबुधचन्दिरोत्पत्तिमृगुडाद्रितुलसिन्धुजोऽरितकलानिधिसुखयौ ॥४॥
कलाविह तु श लिबहनशकेऽद्रिनिध्यद्रिभूमिताद्वयवत्सरे तपसि दशेतिथ्या निशि ।
द्विजाधिपतिवासरे कटफलमके मोहनाद्वुधात्सुदनुमाश्विकान्तरतोऽननीशो यथा ॥५॥
समूलवृद्धिहृद्वलायनऋषिर्मरद्वाजकोऽन्वये, पुरकरोम्य सत्त्वनिवरम्य शारत्वारिचकी ।
पितामह उदीरित कवितुलेन्दुराल्वारिति श्चिरापि सुप्रजीविका दिशति पद्मशय्या मित्ता ॥६॥
ब्रमात्म बद्धे कलानिधिरिवाखिलासन्द्यन्नपूर्वलिर्भक्तिपतिभयाद्यिन्दैशैशवे ।
पिता विधिवदक्षरप्रहमचीकरत्यद्यमे शुभेऽहनि ह वत्सरे शुभमुहूर्तके मोदत ॥७॥
रतो गुरुसुराजकालायन आन्ध्रभाषामयं पपाठ गुरुता षट्तिनरबालकाना मुदा ।
रित्तात्ममतितोऽधिकं स समुदादे बाण्ड्यं पिता तु गतशान्तिर्बन्धसि पष्ठक्ये वत' ॥८॥
पितृय इह वेशवो धरणिचित्तरक्षापुरं बहजतितरा खसौद्वदभरेण तं पठन् ।
व्यापात्स उपनायनं विधिवदष्टमे वत्सरे त्रिसन्ध्यमय भक्तितोऽन्वद्विमुपास्त सध्यमसौ ॥९॥
पिपाटयिपुरुषत्रयस विमुहूणमाणाकलां न्यवीविशदिर्म ततो महति गर्तपुर्णालये ।
पठत्यनुदिनं ब्रह्मात्मतिमतीह बाले कला शरीरमभवदुजा परिनिपीडितं भूयन् ॥१०॥
निरन्तररूपादितं पुरि तृतीयाद्व्यागतं चतुर्दशशरपटं पुरत आनिनायार्मकम् ।
न्यवारयदरक्षितो विमुकलालये पाटनं नित्यम् इह संमृता पठ गिरन्तिरति मोचिवान् ॥११॥

स्थितम्बसदने सुखं स रघुवश्याभ्य सत्कचोदृतिचतुष्टय प्रतिकृति द्विसर्गात्मना ।
 पपाठ सविधे तत कुल्युरोम्बु रमास्वयया प्रया गतवत करानिषिवरस्य सीतायुजा ॥१२॥
 पटन् स्वसहपाठिभि प्रतिदिन स्वपदयन्मुनर्गुरुक्तविषयाधिक समवबोधयन्तत्र तान् ।
 प्रमोदयति निर्यशो निजपुरीषसस्त्रिधौ पठत्युपनिष सुख निगममन्त्रनल च ॥ ॥१३॥
 त्रिसधमवधानन्तो निगममातर सम्भान् पितामहमुखगत तुलधन स्वयं पूजन् ।
 हयाननमिह स्थित महितसालभद्रात्मग विशिष्टविषया भजन् खट्वदये सदा चि नयन् ॥१४॥
 सुचोलविभुना पुरा जनपदे निजे स्थापित मनोहरमहालये स्वनुभनत्रमावलम्बम् ।
 विधाय तुलसीवन मयमिहोर्ध्वपुण्ड्राकितो जलेन परिवर्धगपठति देवभाषा मुदा । ॥१५॥
 कदापि हरिबासरादिषु हयानन भक्तितो नयन् स्वतुलसीन्ने दिमलपीठमध्यस्थितम् ।
 विधाय तुलसीदर्शनेषुविधोपचारेण समाचिचदल स्तुवन्नपि च समगन् अद्रया ॥१६॥
 तथा कतिपयेऽहस्तिवह गतेषु चैव मुदा कदाचन हयाननो द्वित्रापुरिंशि स्वमके ।
 स्वमन्त्रमुपदिष्टवानथ जगाद दम्भारणाङ्गिरज्जनधर्मिण स दसति रत्नमाचार्यक ॥१७॥
 स ते दिशति गच्छ न मम मनोरपास्तौ मम तदङ्गकवचादिक सकलपत्र वैखानस ।
 इति प्रणिगदन् द्विजपवर एष चान्तर्दधे प्रयुद्ध हृदयभुजे रुद्रदये स चाचिन्त्यत् ॥१८॥
 जपनुपगत मनु भवति सत्यमेतन्न वेत्यसौ ज्यवसितु यथै जनपद परेद्युस्त तम् ।
 सरत्नगुरादरादखिलमङ्गजाल ददाववप्य तु यथा निधि मुदितदृग्गृह चायसौ ॥१९॥
 ततस्त्वनुदिन महामनुमिम पुरश्चर्यया जपन्विधि-दर्शयन्तपि च मूर्तिमत्पदादरात् ।
 उपास्त स हयानन हरिमशेषविधाप्रद प्रसादनगनद्विभोरपठिनं विद्वत्तारमना ॥२०॥
 अधीतवृत्तियुग्मको भगवतो महानुग्रहात् रस द्यकविताधुनीप्रवहणै रमावलम्बम् ।
 स्तुवन् शतमितादिभिर्हृदयहारिपयैरसौ कथयन् वृत्तिद्वये गुरुमुखादथाधीनयान् ॥२१॥
 ततस्तु तु समापिपद्गुरुमुख अधीतिं नुष पितृव्यसविधे गुरोश्चरपद एव पाठो मम ।
 अशेषमपि काव्यग मम यथा वदन्वेति भो पि-र्विमुक्त कुत्र बाष्पयठितेऽस्ति मोक्षवान् ॥२२॥
 अपृच्छदथ कुत्रचित्स्वपठिते पुराण दया श्येण स गा द तं विषयमेव पृष्टाधिकम् ।
 उदास्त स तु पाठने प्रमुदित पितृयो हृदि स्वयं तु सुममन्विने नहि गुरोःपेसा भवेत् ॥२३॥
 ततस्तससाहितीवृत्तिवरानशेषन् स्वयं समीदय वृत्तिसारनिस्तपदि योग्यवदन्त्यक ।
 व्यथय ॥ रुक्मिणीपरिणयादिका यद्वात्र त्रिभागकमदृष्टदृक्कमवैष स ज्यौतिषम् ॥२४॥
 स्वयन्वृत्तवती ततो जगति कीर्तिकान्ता इता धरा तु विनय प्रमून्तर एव तं चापहीन् ।
 अशेषमुक्त्वा मधी विनुषभारती दीदावे यदुनियमश्रियस्तदिति धोवनदीरपि ॥२५॥
 कलापलितुस्त्यना घटुकलापलापस्त्यना निशालवपुधेन विमुक्तसर्पनीर्गताम् ।
 विशिष्टगुणसम्पदं श्रुतवपुर्वयसम्पदं समृद्धसकरार्पसम्पदमन्धीमप्यदम् ॥२६॥

समीक्ष्य वरसम्पद प्रथितसिङ्गराट्वशजस्स वेङ्कटपदादिमो रमणनामकदश्रीविभु ।
द्वितीयतनया निजा श्रियमिवादिलक्ष्याङ्गया प्रदातुमनयद्विजौ परिणयाय नेल्लुपुंरात् ॥२७॥
विचिन्त्य कुरुलीलसौभाग्यमुखाब्जकन्यागुणान् पितुम्बसमगौरवद्विणवैदुषीसम्पदम् ।
प्रसूतसुशीलताद्युचितगुण्यता बन्धुताऽन्वमेस्त सहस्र समागममयोपयामे कवे ॥२८॥
सुहृत्तमथ भद्रद ग्रहवलेन निश्चित्य सदबुधैर्निगदितं पुनस्स बुधयुग्मत प्राहिणोत् ।
स्वधनुपरिवारसद्बुधशतै पितृव्यो वर कुमारमिव भूपतेरथ निनाय नेल्लुपुंरीम् ॥२९॥
समङ्गलघटस्रगक्षतस्रगन्धमुख्योल्लसत्सुमाजनकराङ्गनामणिमिरासन्नधुवजै ।
द्विजैरपि सतूर्यनिस्स्वनगर्णं समभ्येत्य नान् न्यवीविशदलं कृते शुभगृहेऽथ कन्यापिता ॥३०॥
ततः परिणयोत्सवोऽजनि तयोर्महायेभवे विदेहतनयारघुप्रवरयोरिवात्यद्भुतै ।
ददौ स परितुष्टधीर्विविधपारिबहं महत् समं स्वसुनया धनी विबुधसंगमप्यार्चिचत् ॥३१॥
स पञ्चसु दिनेषु भूसुरमुखानताप्सीर्हि नैर्दुर्लभमुखमण्णैर्मधुरभक्ष्यरस्यौदनै ।
कतीति निगदेत् क कथमिहार्हयामास तद्वरासबुधनधुसदतिमिति क्षमो वर्णयेत् ॥३२॥
तथैव वरपक्षनस्तदसि षष्ठभूपादिभिर्बुधा फनकमुद्रिकादिभिरशेषविधाविद ।
बुधा कति समर्चिता विविधगाननृत्यादिसत्कलाविद इहाह ॥ इति कथं नु वक्तुं क्षमा ॥३३॥
समाप्य विधिमौपयामिकमशेषमाब्जोत्सवैस्सकेशवसुधीमणिस्सकलबन्धुमित्रादिभि ।
स्तुवा स्वमवन नवा विधिब्रदानिनायादरात् प्रवेशयितुस्तु कदिश्रयमिवादिलक्ष्मी पराम् ॥३४॥
प्रवेश्य दिवसत्रये स्वकुलसम्प्रदायानुगो श्रैस्स्वकुलदेवतार्चनमुखैस्समाराधयन् ।
सुराञ्जनपदस्थितानपि जनान् सुमृष्टाशनैर्यथार्हममलाशुकादिभिरपि स्वन्धुनजम् ॥३५॥
इह ॥ विविधैर्महैरपि तथा निनीयोस्तुक्श्चतुर्थदिवसे पुनर्नगधू स्तुवा प्रैषिपत् ।
पितुर्मवनमादराद्वसनमूपजैर्भूयन् स्वबन्धुसहिता निजामपि च बन्धुता प्राहिणोत् ॥३६॥
रामारायकविर्विधाय विविधत्पाणिग्रहं वैभवैर्गमेऽनेहसि सम्प्रबुध्य स हरिं स्तुत्वा स्तवैर्नित्यश ।
ध्यायन्दन्नविशोधनादिविधिं पश्चात्त्रिजगामो शेषान्धावमञ्जय वेदजननीमन्त्रं सहस्रं जपन् ॥३७॥
सूर्योपस्थितेन परं तटगतश्रीतिन्त्रिणीमूलगो जपत्वा याति गृह दधानगमनु साङ्गं स्मरन्नात्मनि ।
तत्पञ्चायनं गृहे सुनहयन्दिनोपचारैस्ततो भुवने शिष्यगण प्रपाठयति चासायं ततस्साम्बन्धकम् ॥
रात्रौ ग्रन्थविशोधनं दृढि कलतत्त्वानुचिन्ता गन्धन्धारा रचनाऽप्यसुप्तिरिति तत्त्वित्तनया प्रत्यहम् ।
सन्देहा न कलान्तरेषु सुन्नेरासन्नचाप्यन्तरा दब्ध-दपट्टनत्रयगुलं गुरीम्ययेधं हि तत् ॥३८॥
जिज्ञासाऽभ्यन्तरेऽप्येति कमुत्तात्तन्त्रतरे हृद गता निरङ्गो न कोऽपि च गुरुर्लभ्योस्ति तत्तन्त्रवित् ।
हित्वात्मीयगृहं परत्र पठितुं नास्त्यौचित्यो भङ्गले नित्यं मीयन्तपोत्तमं गृहगन्ध्यापरादीसाधये ॥३९॥
एवं चिन्तयत्स्तु तस्य बहुधा यातोऽप्यकालो गृहे धीमन्त्रपुरीदवापि कस्मिन्कालस्ततोऽप्यागत ।
तद्भूपालकदीयमाननिःसकाराऽऽक्षये गच्छन्मन्त्रागम्य मुखेन पठितवराहद्वारा तुतोपात्मनि ॥

प्राप्नो मे समग्रो निजार्थघटनोयोगाय मन्त्रार्थिकस्वीकृत्यै चहवोऽभ्युपेयुरिह ते मेहं वृथास्तार्किका ।
 ते वैयाकरणाश्च तन्त्रशुश्रूषा पृच्छामि तान्पाठने दैवानुग्रहतोऽत्र सिद्धलपिं के वा विदधुर्बुधा ॥
 इत्यालोचयितुं कवेरुपगता द्वित्रैवहस्तसु क्माद्विद्वामस्तदन कविस्त्वल्पिः तेभ्योऽयं सोऽवेदयत् ।
 केचिद्भीरुहृदोऽस्य पाठनविधौ ज्ञानाकलावेदिनोऽनन्यादृक्प्रतिभासमन्वितविधौ नैवावकाशं ददु ॥४३॥
 सोदर्यौ पुरिघट्टवंशवनधिप्रालेयमानौ मुमौ सुव्रह्मण्य इति स्म राम इति च व्युत्पलमेधाविनौ ।
 तर्के व्याकरणे च पाठशुश्रूषाभाष्यमध्यापकौ तौ हृदा विनयी न्यवेदयदर्थं कर्म द्वयोः पाठने ॥
 तौ सन्तुष्टहवौ भवाहशमहामेधाग्निनेऽध्यापनं शास्त्राधीतिफलं भवेद्वि विदुषामावा तु कुर्वन्तथा ।
 गङ्गात्पुनरागनाविति समाकर्षणं प्रवन्धावर्त्तनं वदन् तेन विलक्षणप्रतिभयाऽनन्यादृशैः कल्पनैः ॥४५॥
 रामो भागवतोपनामहरिशाम्भ्याख्यातिरित्यातिगाधीत्याकृतितन्त्रपारगतमान् ज्येष्ठोऽनुजोऽयं मम ।
 विद्वद्भौतमगुम्भरूपपदश्रीसङ्गमेशमिथाख्याताधीतकणादतन्त्रशुश्रूषा पाठयवोभयो ॥४६॥
 इत्याम्यं यद्गृह्यतौ तु बहुधा दातुं परीक्षामुभो श्रीगङ्गाधरमहपुरीपरिषदं यातौ परीक्षामिधौ ।
 उचीर्णो निजतन्त्रयोर्बुधनुतौ तौ आतरावुत्तमश्रेण्या तत्र सुसहृदौ पुनरुपायतौ कवेस्सन्निधिम् ॥४७॥
 पश्चाद्द्वामनुधससारभन तं सिद्धान्तकौमुद्यमिरुयातं व्याकृतितन्त्रग प्रथमं पाठयं प्रपन्नं मुदा ।
 तद्व्याख्याननिबन्धगालाविषयश्रेणीविशेषैस्समं पृथग् स समापिपप्रनिभयः मासैस्त्रिभिस्त्र्यनुत्तमम् ॥
 सुव्रह्मण्यमनीष्यपीठदेम प्रारभ्य तं संप्र ॥ तर्जुणा मिश्रतिप्रपन्नगविशिष्टासैस्सहोद्बोधयन् ।
 व्याहृत्यंशविचारगौरवकृतात्कालाधिकत्वादिभिर्नासैस्समग्र एव पूर्वमगमत्काणान्तन्त्रे कवे ॥४९॥
 मित्राज्ञानुसृत्य रामविविधमन्त्रमगोऽभूत्तदाऽहोरात्रे स तु तर्कान्मपठत्तत्कोडचर्चांन्यन् ।
 यावद्ब्रामवुधागमं पुनरुक्तम्योत्तरार्थं पठन्कौमुद्या सविशेषवर्चमगमन्नासैस्त्रिभिः पूर्णनाम् ॥५०॥
 आहूतौ जनकेन तौ जनपदं स्वं पण्डितौ आतरौ व्यख्य मन्थततिं निधाय कविशङ्कभक्तिके जगत्तु ।
 तान्मन्थन्परिशील्य शेषरमुखन्यख्या शरद्वान्धमिरुयाता शाब्दिककौमुदीमुविवृतिं चक्रे नवैः कल्पनैः ॥
 कालेऽस्मिन्धशुरो द्वितीयदुहिता मे पुटिणी ते स्नुषा सज्जातेति विलिख्य विप्रमुत्तनो लेखा शुभा प्राहिणोद
 हृष्टा ता स तु वेशवो द्विजवराभ्यर्च्य तौ मङ्गलद्रव्याण्यात्मजनेमनुपाधुमुचिनान्यानन्दनं प्रेषयत् ॥
 गर्भोधानकृते शुभ्तममलं निर्णायकं मौहूर्तिकैराह्वयार्थमुत्तमं स्ननतामाश्रय नेल्हर्षुरीम् ।
 गत्वा केशवराय आचक्रुस्तुक्तस्मिन्मुहूर्ते शुभं त कार्यं प्रणिनाय वैभवयुतं विद्वत्समर्चदिति ॥५३॥
 पश्चाद्भुसुहृद्गृहो गुरुयुतन्तामादिरुर्मी स्नुषामादायापि स वेशवो निजगृहं त्वभ्याययौ मोदत ।
 रामारायबुधोऽयं रामविदुषे प्रदर्शयता शरद्वान् दिक्षिन्वौमुदीत्रिलसनाविष्कारितामात्मना ॥५४॥
 हृष्टाऽत्यन्तमुत्कल्पनालिकलिना भावप्रकपोऽञ्जला मप्यर्चयामिता मित्रवित्त्यमर्गदिविशोतिनीम् ।
 आचार्योऽतिविसिन्धये हृदि हृदयीवोऽस्य वरादिमा लोकानुग्रहहृदयमस्यदन्यद्विचिन्तयन्मिति ॥५५॥
 सुव्रह्मण्यमनीष्यपि स्फुटतरं श्रुत्वा तुतोपाधिकं तौ सान्दीपनिबन्धिमिच्छुस्त्वामासौ वनीरान ते ।
 कृष्णस्यैव समस्ततन्त्रविदुषः पुष्पमन्त्रभाष्येन पुण्येनाध्ययनं कृतार्थमपि नौ जन्मापि चेत्पूज्य ॥५६॥

गन्तुं स्वीयगृहं कदाप्यथ कविं त्वपृच्छतां आतरौ न प्रोचे गुरुदक्षिणापतिसृजाम्यादाय शक्त्या गुरु ।
धन्यं मां कुरुतं विनीतमिह मां यत्तन्त्रयुगे युवां विज्ञं चाकुरुतां कृपासृजदशा वीक्ष्यातुरं वेदने ॥५७॥
एवं स्तुजितरेऽब्रुवप्रियतमच्छात्राय रामो गुरुर्नैवा मे प्रियदक्षिणा भवति मोर्धितात्मिका किन्तु ते ।
ग्रन्थेषु प्रकटीकृतिगुरुन्या सा मे प्रिया दक्षिणा स्याद्विचित्रं न लप्सामि शःश्रुतिकर्ता नाप्नोति सेत्युचिवात् ॥
सुब्रह्मण्यमनीष्यश्चतुर्दलं विचरेत्त मे किन्तु तच्चम्पूभागवतं विट्पुत्रयि! भवेन्नेधश्रिया सत्कवे ।
गम्भीरं नदकालिदासरचितं ध्वन्यर्थपूर्णं त्वतिप्रौढं सा मम दक्षिणा प्रियतमेत्युचे धनं मास्त्विति ॥५९॥
इत्युक्त्वा ययतुर्गुरु स्वसदनं वल्गादिभिस्सत्कृतौ व्याख्यातुं नवकालिदासरचितं प्रारब्धवान् सत्कविः ।
सुब्रह्मण्यनिदेशेन सुकलयन्नादौ स्वशब्दागमप्राप्तिं रामगुरुतमादिति शब्दाऽप्यां च संवर्णयन् ॥६०॥
स्वग्रन्थेष्वविलेपे तद्गुरुगुणं संवर्णयन्नादितस्त्वां भक्तिं प्रकटीचकार गुरुणां श्रीरामरायः कविः ।
तत्प्रौढं च मुरारिणा विरचितं व्याख्यातवाचाटके ग्रन्थांश्याप्यकरोत्समुद्रमथनश्रीकृष्णलीलादिकान् ॥६१॥
श्रीरामानुजभाष्यमुख्यकविशिष्टाद्वैतग्रन्थसङ्घातं चात्मपितामहोपघटितं सङ्कल्पसूत्रोद्देशम् ।
दृष्ट्वावेत्य च कुल्यवृद्धजनताकामानुगोऽबोधयद्यत्कं तन्मततत्त्वबोधचतुरो रामानुजोक्तं वदन् ॥६२॥
शिष्यः कश्चन राह्यवृष्टिनरसिंहाख्यो बुधभवागतो धृत्वा पञ्चदशीं स माधवकृतां घेडान्तां चिन्तयन् ।
श्रीमल्लदिकुलीनपण्डितवरश्रीरामकृष्णान्तिकेऽधीत्यान्तं गुरुरामरायकविना पृथोय तस्मै ददौ ॥६३॥
तां सर्वा दिवसद्वये सुपरिसील्यान्तर्धरन्पण्डितः पप्रच्छाथ नृसिंहशास्त्रिणमधीतैया किन्नाये त्वया ।
प्रत्यक्तत्त्वगते विकल्पविषये पद्ये विष्टुत्या गुण! ब्रह्मार्थं त्विति सोऽब्रवीदवगतो नार्थो न वक्तुं क्षमः ॥६४॥
स्मिताऽथाऽब्रुवदत्र दोषनिवहं सर्वं च तस्मै कविर्यत्कं स्वां विष्टुतिं विलिख्य विपुला तस्मै ददौ तुष्टहृत् ।
स प्रारभ्य पुनः पपाठ सफलां श्रीरामरायान्तिके गीताभाष्यमतः पपाठ स परं श्रीरामकृष्णान्तिके ॥६५॥
पश्चादागतवान् स्वभाष्यपठनं प्रोवाच शास्त्री पुनर्भाष्यग्रन्थमथाऽभ्युपेत्य दशभिश्चाहोभिरान्तं कविः ।
तद्भाष्यं परिशील्य शाङ्करमयोवाच प्रसन्नात्मवान्निसन्देहमिदं निरर्गलभूत्ताध्वनिवत् पण्डितः ॥६६॥
श्रीरामानुजभाष्यमङ्गलं सकलं संवीक्षितं तत्र मे सन्देहा बहुला अधीतिविरहाज्जाता मया तर्किताः ।
दृष्ट्वा शाङ्करभाष्यमेतदधुना श्रुत्यन्तमार्गानुगं दोषत्वेन विनिश्चितास्तु विशयास्तद्भाष्यगा मे दृढाः ॥
इत्याभाष्य पुरस्सभाष्ययुगलं विन्यस्य सञ्चिन्तयन् तत्तच्छ्रोत्रगतार्थनिर्णयविधौ श्रुत्यर्थसंवादाने ।
व्यत्यासं च निरूपयन्नकथयद्यत्कं नृसिंहाय तं श्रुत्यर्थप्रमितं तु शाङ्करमतं रामानुजीवादिति ॥६८॥
कालेऽस्मिन्प्रतिवादिनीतिकृदुपाभिल्यः कुल्यार्च्यको रङ्गाचार्य इति स्वशिष्याणस्तद्वैश्याय सदैव्यावः ।
कुल्येभ्यस्त्वमतोपदेशविधिना चक्राङ्गनाष्टाक्षरीमन्त्रावाप्तय आजुहाव सुकविं कुरुष्वैस्सह प्रौढवाक् ॥६९॥
वेदैश्च स्मृतितः पुराणनिवहैस्तत्तत्समुदाङ्गनं वेदाच्चानुगतद्विजातिविनतेः पापावहं कीर्तिनम् ।
शब्दाणां ननु धर्म एष गदितो मा वा न मे रोचते ब्रह्मस्तीह यदि श्रुतिस्मृतिरपि श्रीमन्निति प्रोचिषान् ॥
आचार्यस्त्वमतप्रबन्धवचनान्यूचेऽय कान्यप्यथ श्रौतैस्मार्तैवचथैथ घटुषा सोऽग्रगण्यसत्कविः ।
पश्चान्मौनमुपाश्रयत्स तु रुपा तद्वचमोऽयादिकं प्रत्याख्याय वितीर्णमस्य कुलजैरादाय धामागमत् ॥७१॥

भूयोऽद्वैतनिग्रन्थैः पटुनरैरद्वैतसिद्ध्यादिभिस्साकं सम्परिक्षील्य शाङ्करमत श्रुत्यर्थसंवादतः ।
 गीतामाप्यरविपन्नाशकमहाव्याख्या मुसङ्गचावता चित्ताकर्षणं व्यधात् तिसुयुक्त्युद्भासितार्थाश्रित्याम् ॥
 सेयं पण्डितमण्डलादरणसद्योग्या मवेद्वा न वेत्यंशं हस्त्यमवैतुमत्र विदितं स्तुतयेद्वान्तयो ।
 श्रीमद्राजमहेन्द्रपत्तनगतख्यातादिभट्टान्वयोदीतेन्दुं किल राममूर्तिविवुधं व्याख्यायुनोऽगात्कनि ॥७३॥
 नत्वाऽस्मै दिनयेन देशिकवरायाथावयन्नासतो भावो विधत्तं आदिघट्टविग्रतिप्रत्यन्मासक्तिः ।
 द्वैताद्यन्यमतार्थखण्डनविधिष्वद्वैतसंस्थापने तुष्टोऽजीव नवोसि शङ्करमुख्यसोऽपि वेयूचिवन् ॥७४॥
 व्याख्येयं श्रुतियुक्तिभिर्विलसिताद्वैताद्यसद्धान्तविष्वसिन्यन्यमतसदर्थतमसा ग्रीष्मार्कभासासमा ।
 ब्रह्म धाम वयश्च बाल्यमहहाऽवण्डा च ते पाण्डित्यी शुद्धा च निना गुप्तेस्तुष्टुना विद्यासु मुद्रापया ॥७५॥
 एवं तद्विबुधेन्द्रशंसनगिरिश्रुत्या परस्तात्करिस्तूर्णं स ग्रथयाश्चकार विमला वेदान्तमुक्तावलीम् ।
 अद्वैते प्रसुरा प्रगन्धविततिं श्रीशङ्कराशङ्करश्रीमद्राज्यविमर्शमुत्तमहितामन्या कृतीश्चाकरोत् ॥७६॥
 वैशिष्ट्येन शताधिकास्तु सुकृतीसर्षेण सन्नेष्वर्थं रामारायमहाकविव्यरचयद्विद्वन्मनोरञ्जनी ।
 प्रौढा तन्त्रसरस्वती सुमधुरा वाणी च कल्याणलौ रस्या यस्य महाकवेरसदृशी वामारयदौ विभ्रमैः ॥७७॥
 पश्चाद्योगनिबन्धानि विमुशन्त्यातञ्जलदीनि सत्पातूर्यन्वयजाबुभुभद्विविधुभाभ्यासे समभ्यस्तवान् ।
 तत्तद्वचनपूर्वादिघटितैर्योगैर्भरोष्वं वसन् चित् साधु निरुध्य चात्महृदयेऽधौ ह्याम्य विभुम् ॥७८॥
 श्रीवेदान्तिनसिंहपुण्यधरणिं गत्वा सुसिद्धा कविर्दारैरद्वैतकराहवण्डिनरसिंहेनापि साकं बुधा ।
 योगेनात्मनि सस्मरन् हयमुखं मन्त्रं जजापान्वह दीक्षान्ते हवनादित प्रमदयन् सिद्धोऽयं रोहं ययौ ॥
 स्वस्थे तिष्ठति शिष्यपाठनपटुमन्यालिनिर्माणकैसवीये वेदमनि सत्कलौ नरसाराट्पुर्वा वधाने शनैः ।
 श्रीमत्पतिवेङ्कटेश्वरमहाकव्योर्विधेये बुधा केचित्प्राप्य कविं त्विम समलपन्विरष्टा समस्या मुहुः ॥
 न किरष्टा त्ववधानकाल इह भो दातु समस्याचित्ता तौ विद्वत्कविकुञ्जराविति न तत्कलेशदो गच्छन् ।
 एवं श्रीकविनोदिते पुनरिमे देया समस्या बराऽवश्यन्तिवयथ सत्कविं बलवदाकाक्षन् यामस्तु न ॥
 प्रत्याख्यानमनर्हमित्यथ स तामालोक्य रामो बुध 'पद्यापश्ययुग न पश्यति' समन्वये प्रदेयेत्यदात् ।
 नैता साधुमवोचतुस्तदसि तौ विद्वत्कवी पश्यन्तब्दादेशो नहि केवलस्य तु दृशोरूपे सुधीर्वापन ॥८१॥
 मत्तूचेऽथ स रामायसुकविस्तूत्रेऽगुर्वि पुन कौमुद्या ननु दीक्षितोऽनुमनुते तस्यानुवृत्तिं विवह ।
 श्रीहर्षादिधयाद्युदाहरणतो व्यक्तं तु वक्ति प्रमासिद्धं चेति ततो ममाऽभवदियं साध्वी समस्या बुधा ॥
 प्राचीनं मतमत्र साधिवति बुधा केचित्प्रवीनं मतं साध्वित्यन्वबुधा मतद्वयभिदा भिन्नं तु पश्यद्वयम् ।
 साध्वेवेति विशो विवादपदं साध्यं यथा पण्डिताश्चैर्हर्षादिकविप्रयोगवितति पुष्पाति नर्घ्यं मतम् ॥
 पद्यापश्यसमस्या तदुमयोर्बादोऽयं दृष्टो मिथो ग्रन्थैरन्यनिष्कर्षणपरैस्त्वस्वाग्रहादर्शकैः ।
 गुञ्जागर्वविमज्जनादिद्वितीये प्रयुक्तवान्दीक्षितोक्तार्थाध्यागतोऽत्र रामकनिराष्ट्राच्यं मतं खणयन् ॥
 पश्चात्कश्चन कामराजकुलज कोटीशशर्माऽऽगतो दैवाद्वैतमतप्रतिष्ठितिह्नावेशो नियोगिजन्म ।
 उद्धर्तुं स्वमतं सन्तःसमुद्योगी चरन्वैदिकान्दिन्द्रजालुरयावगाथ कथयन्मन्त्रिकं सत्कवे ॥८६॥

देवाद्वैतमतं नियोगिजनतोद्भूतै समास्थाप्य यश्चास्यार्थान् सुविरच्य वैदिकबुधान्जित्वाऽऽन्त्रदेशेऽखिले ।
पाण्डित्यप्रतिभाञ्चितस्स्वयंशसा शिष्ट कवे नन्दिराड्डुरेन्दोरिह दीक्षितस्य विजयं काव्य कुरु त्व क्षम ॥
एव तस्य गिरो निशम्य कविराड्ड्वैतभेदं कथं श्रुत्यन्तर्न निरुच्यते बुध तद्वैतं विलैकं त्वया ।
देव चासुरमुच्यते द्विविधमित्यत्र प्रमाणं वद त्वं चेच्छक्त इदं त्वनार्पणसदप्यस्थानवेराश्रयम् ॥८८॥
साध्वी ते सरणिं वैदिकगणद्वेष नुसन्धयिनी संवे ते च वयं च वैदिकमहामार्गानुगा वेदिका ।
प्राचीनास्तु नियोगिनो नृपपदेऽप्यास्थाय मन्त्रादयस्सर्वीयं यजनमुख्यकर्म विजहृर्धृत्या तया तेऽलसा ॥
आतृणा तु मिथोऽनुपपत्तसुहृदा वैरं यथोत्पादयेत्कश्चित्कश्चनलहस्वमर्थमनुसन्धायात्र क चापि वा ।
वक्र मार्गमुपाश्रयन्नुपनिषन्मागेऽमले त्वं पुनर्वैरोत्पाद्यसि वेदिकेषु सकलेऽप्रेतस्य मन्ये तु सत् ॥९०॥
श्रीमच्छङ्करदेशिकेन्द्रमुखवर्तिकं वापि नामानुष कर्मादर्शयद्वत् दीक्षितबुधो नैरुत चापि वा ।
सन्माद्वार्य न दीक्षितस्य विजयं ग्रन्थमिह काव्यात्मना किंतु त्वद्वत् सत्पदमिह ग्रन्थमिह तत्तु वीरुह ॥९१॥
नैन्साधु नियोगिवैदिकविरोधोत्पद्यन् तद्वृत्ते दैवाद्वैतमनप्रचारणमपि श्रोत्रध्वगिन तत्र ।
हयुक्त्वाष्टकमात्रमेव न दिशन्प्रास्थापयत्तं कविस्त्वग्रामाय कदापि तात्त्रिकबुधा नःसुनागानुगा ॥
पश्चात् ज्ञातिकुटुम्बगाव्दिकविधेर्दत्तेन निर्वाणे प्राप्ते धर्मविवाद एष सुकवि काशीनुधा निर्णयम् ।
सत्सवीकारविधिप्रबन्धमुखतस्तं खण्डयन्धर्मनिद्रं धर्मं शास्त्रगतं त्वत्तिष्ठिपद्वहे । सन्नेत्र सपाण्डिती ॥९३॥
अद्वैतामृतदीपिकादिबहुलग्रन्थावलीनिर्मितौ कालं यापयतीह कश्चन बुध प्रोवाच विद्वद्भारम् ।
नैते मुद्रणमन्तराऽत्र जगति प्राकाश्यमीयुः कवे तन्मुद्रापय त्रिततो निजनिन्धानाचरार्थान्विवान् ॥९४॥
प्रत्युचेऽथ कर्त्तुं पूर्वकवयश्श्रीकालिदासादयो मुद्रायन्त्रमुपेत्य ते स्म त्रिदशुर्ग्रन्थान्मुष कर्षकम् ।
ग्रन्था जीवयुता प्रकाशपदवीं गच्छेयुरार्यादृता निजीवा यदि ते प्रकाशरहिता नश्येयुरेण स्थिति ॥
विनीयावनिमङ्ग मुद्रणदशमेषा न संसाधये यावज्जीवमिह प्रमन्थरचना वेदान्तचिन्ताग्रहाम् ।
नैवोत्सृज्य चरामि मुद्रणगतं धर्मं परेभ्यो दिशाम्याम्भे स्तुर्धनिधार्मिकोत्तमबुधास्ते दीपयेयुस्त्विवान् ॥
इत्याभाष्य ततः कति स्ववसुना मुद्रापयामास चाद्वैतनञ्जविचारतो गमयति स्वानेहर्षं संनयम् ।
तद्वैहं नमुनेहनामकरुजाऽजीर्णमयो नित्यशो नाधेते क्लेशस्तस्य सुख्यस्तनुमानासीच राम कवि ॥९७॥
वैद्या मानसिक विचारमनिशं सन्त्यज्य विग्रान्तिमान् बर्तेथा यदि रोगमौषधपरैर्विधेयसामो वयम् ।
नोचेच्छज्वनुम नैव रोगशमने विद्वत्तिष्ठि प्रोचिरे नाहं ब्रह्मविचारवारणपटु स्थूलं रत्ना वचनाम् ॥९८॥
पश्चात्पादतलेत्सकाल उदितो राजत्रणस्सत्कवेरानन्दावगतोर्जशङ्खनवमीतीथ्या गतो ब्रह्मनाम् ।
अष्टत्रिंशमिताव्दके तु वयसि श्रीशङ्करार्चनोत्पङ्गुर्धर्मवधिके नवोऽयमगमद्वह्मस्यता शङ्कर ॥९९॥
रामारायमहाकविर्हयमुखप्राप्ताखिलोद्यम्बहाविद्यसार्धशतपत्रन्यवरनिर्मानाऽतिपूतक्रिय ।
असूयैन्द्रवनिस्थिरं स्वरुतिसन्तानं व्यवस्थाप्य सत्रसत्त्वं गतवानिनोऽस्ति पुरय को नाम धन्यात्मवान् ॥
दत्तसीकारवृत्त्ये पतिमृतिसमये शासनं प्राप्य जाया जग्रह जतिपुत्रं विधिवदथ सुत्प्रेन नारायणायम् ।
चके तस्योपनायप्रभृतिविधिगणं पाल्यन्त्यार्पणार्गं ब्रह्मीभूतस्य भर्तुं कृतिविनितिमहासन्निधिं चाप्यवन्ती ॥

पश्चात्कोटीशशर्मा स पुनरुपययौ तत्कृतिघातरक्षादीनां मुद्रापणाधैर्दधदिव न नटस्तत्पन्थानशेषान् ।
 वाग्मिन्साधीभिरार्थं सुखदिवस्वधूता समाधाय निन्ये स्व धामासौ कृतीनां न किमपि विदधे रक्षणं समदर्थी॥
 विद्वान्वैद्यान्तसं प्रथितसुकवितावशपायोनिधीन्दुश्श्रीसुब्रह्मण्यश्च स्त्री निखिलबुधकलरक्षणगातात्मादीश ।
 सैषज्यायै कदाचित्सुकविजनपदं प्राप्य पत्नीमपृच्छद्ग्रन्थप्रख्यापनार्थं निजरतिमनुत्सा साधु मुद्रापणेन ॥
 भूरिद्रव्यव्ययाज्या भवति कृतिरियं श्रीमता धार्मिकाणामौदार्येणेह साध्या घनयतनवना त्याज्यवाट्यमुधानाम् ।
 निन्ये कोटीशशर्माकृतिविभूतिमितो नाकरोत्किञ्चनपिप्राज्ञा यूयं यत्तद्व्यममं सुकविपते कीर्तिमुद्धोतप्रचमम् ।
 श्रुत्वा वक्ष्यामि तस्या अहमिह न धनी वाग्धन मे वित्तिर्यं श्रीमत्सदातृदये कुरुसति सुयते जीवित या-दास्ते ।
 अद्यावध्यान्त्रदेशे घनतरमस्यसनयुदारा घन व्या धन्यो देशोपि नाय त्रिभुधकृतिरतैस्साध्यामीह कार्यम् ॥
 इत्युव वा बद्धदीक्ष कृतिप्रिततिसमुद्दीपने धाम गत्वा रच सुब्रह्मण्यशस्त्री पुरातनवदत्ताधुनारायणार्थम् ।
 दाता धमी धनाढ्यस विपुलधनोऽचींचकासकृती द्वे, एक वश्याज्ञनेयप्रभृतिरसविदो भूरिविघेन काश्चित् ॥
 एष तद्वामरायामिधुत्रिभुधकृतिप्रसदग्रन्थजालं श्रीसुब्रह्मण्यशस्त्री प्रथयति त्रिभुधातृदग्रन्थजीरी ।
 अथ न्तश्चान्तयत्न कृतिप्रिततिसमर्ज्यादिमुद्रापणादो धन्या मुद्रापकास्ते स्वधनत्रिरणैस्सर्तसद्भोगभाज ॥
 बौद्धाय कान्तकर्मावनिमरतधरामण्डले केरले य प्रादुर्भूत पुरा दुर्मतवितमिररिपिशङ्करस्वीयधन्वा ।
 सोऽयं स्वेन धुना तत्समधिककुमतच्छित्तये वेष्णवेनाप्य निर्भूतोऽतिधात्रा वयमिह मनुमो रामरायारूपयेति ॥
 जीया-क्षीरामरायो निनकृतिमुयशश्चन्द्रिक आजिनाशो धन्यो यज्जननाग्नस्तदुरकृतिसमुद्दीपनेनापिभूयत् ।
 कीर्तिज्योत्स्ना तदीया महितकृतिसमुद्रापणेनात्मवित्त्यागैराक्रामयेयुस्सकलशुभफलाधयिभिस्ते च धन्या ॥
 य यास्मत्काव्यकन्या भवति सुमहिनप्रखण्डपाण्डित्यशौण्डीरामारायप्रिद्धकप्रिहयदोनोदन्तसद्वर्णनेन ।
 धन्योऽन्वर्थोपनामा तदुरुकृतिसमुद्दीपनोपात्तदीक्षश्रीसुब्रह्मण्यशस्त्री सकलकृतितर्ति भासयत्वान्त्रदेशात् ॥
 इति पुलकलपकुन्ध्यो विद्वत्कप्रिसार्गमौमपदभाग्य । अभिनवपण्डितरानो विद्यावाचस्पतिश्च विबुधकप्रिहम् ।
 श विश्वकेसर्यदितो धर्मोपन्यासकेसरीति बुधै । कुलपतिधर्मप्यापकप्रिहमुखै पदैश्च ससत्सु ॥२॥
 स उमामहेश्वरसुधीश्वरीरामारायत्रिबुधकविराज । अष्टोत्तरशतपदैरवर्णयज्जीवितोदन्तम् ॥३॥

श्रीहयश्रीवार्पितोस्तु ।

इति श्रीनदाग्रधरणीमणिमृषणाद्यमान श्रीकोनरीमण्डलमण्डनसङ्गण्डमहामहारवास्तव्य
 अत्रिगोत्रत्रिभुधकपुत्रोपनामकोमानहेश्वरशस्त्रिकृतिपु वेङ्कटोष्ठ रामराय
 महाकविजीवितोदन्तवर्णकं खण्डकाव्यं सम्पूर्णम् ।

श्रीनन्दनवर्षाद्युत शुक्लदशमीभानुवासर ।

पुलक उमामहेश्वरशस्त्री ।

॥ श्री गुरुभ्यो नमः हरिः ओम् ॥

॥ श्री हयग्रीवाय नमः ॥

॥ मन्त्रगर्भस्थश्लोकाः ॥

श्लो ॥ श्रीयोगीन्द्रा अनिशं तन्वत आय स्तवैर्नमो मृष्टम् ।

यस्मै न ययुः काष्ठां तां यस्मै वे परिब्रह्मकीर्त्योः ॥

१

बन्धनिबन्धितश्लोकार्योऽत्र लिख्यतेः—

श्रीयोगीन्द्राः श्रीभैरवज्ञानसम्पत्तिर्वा ॥ 'प्राप्यस्य ब्रह्मणो रूपं प्राप्नुश्च प्रत्यगात्मनः ।
प्राप्त्युपायः फलं प्राप्तेस्तथा प्राप्तेः विरोधि च ॥ वदन्ति सकला वेदास्त्रेतिहासपुराणकाः । मुनयश्च
महात्मानो वेदवेदान्तपारगाः' ॥ इत्युक्तार्थपञ्चकज्ञातसम्पत्तिर्वा एवामिति श्रीमन्तो योगीन्द्राः
योगिश्रेष्ठाः श्रीयोगीन्द्राः अनिशं सर्वदा । यस्मै आय अकारवाच्याय स्तवैः स्तोत्रैः सह नमः ।
नम इति वचनं मृष्टं यथा तथा तन्वते आचरन्ति । यद्यप्यत्र 'अकारो ब्रह्मविष्णुवीरो'त्यादि
रत्नमालोक्तरीत्या नानादेववाचकत्वमकारस्य विद्यते । तथापि 'अकारोवै सर्वा वा'मिति समस्त-
शब्दमूलत्वात् । अकारस्य स्वभावत इति च सर्ववाचकमूलभूतेनाकारेण ॥ 'यतो वा इमानि
भूतानि जायन्ते । नारायणाद्ब्रह्मा जायते । नारायणाद्बुद्धो जायते' । इत्यादि सर्ववाच्यकारणभूत
नारायण एव 'समस्तवाच्यमूलत्वात् ब्रह्मणोऽपि स्वभावतः । वाच्यवाचकसम्यग्धात् तथो-
च्यार्थप्रतीयते' इत्यादिना प्रतिपाद्यते । 'अकारार्थो विष्णुः अकारो विष्णुवाचकः अक्षराणामकारोऽ-
स्मि' इति च 'भगवतो नारायणस्य प्रथमाभिधानं' इत्याद्युक्तीत्या च अकारस्य नारायणपरत्वमेव
मुख्यमिति । तदितरवाचकत्वं शौणमिति सर्वैः सात्त्विकशास्त्रज्ञैः अभ्युपगम्यते । अत्र च 'अव-
रक्षणे' इत्यस्माद्धातोः 'अन्वेभ्योऽपि टश्यत्' इति किप्रत्यये 'लोपो व्योर्वली'ति घातुवकारलोपे
कृते 'वेरपृक्तस्ये'ति प्रत्ययवकारे च लुप्ते अ इति व्यवधिष्ठते । तस्मादकारप्रतिपादित सर्वनिरुपाधिक-
रक्षकत्वं विष्णोरेवेति नात्र शङ्कातङ्कावकाशः । कृदन्तन्वादस्य । 'कृत्तद्धितसमासाश्चे'ति प्रातिपदिक
संज्ञायां सम्प्रदानार्थक चतुर्थ्येकवचने कृते आयेति सिध्यति । एते योगीन्द्राः यस्य परब्रह्मणः
श्रीनीवासस्य परिब्रह्मकीर्त्योः परिब्रह्ममा परिब्रह्मत्वं प्रामवः । कीर्तिः यशः । एतयोः काष्ठाम-
वर्धि न ययुः न प्राप्तवन्तः 'यतोवाचो निवर्तन्त' इत्यादिना तस्य महामहिम्नः निरवधिकत्वात्
त्राचामगोचरत्वं मनसोऽप्यगोचरत्वं इति भावः ॥

१

श्लो ॥ यो ब्रह्मस्यो नागो ब्रह्मगमूर्तिं त्वजिह्वागतिं घृणन् ।

२

यं च प्राप प्रज्ञा प्राणो ध्रुवतां घृता ब्रह्म ॥

यो ब्रह्मस्यः यः नारायणः ब्रह्मः सूर्यः तस्मिन् विष्टतीति ब्रह्मस्यः 'ध्येयस्सदा सवि-
 त्मण्डलमध्यवर्ती नारायण' इति 'य एयोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृढयव' इति च उपासकानु-
 ग्रहाय सूर्यमण्डलमध्यवर्तिस्वरूप महामहिमविशिष्टत्वेन पूर्वोक्तनिरुपाधिकसर्वैरक्ष एव उपास्य
 इति च प्रतिपन्नम् । प्रज्ञा प्राणः प्रज्ञा ज्ञानमेव प्राणो ब्रह्मः यस्य स तथोक्तः 'देहान्तरानिभे
 प्राणो जीवात्मपरमात्मनोः । आयुरिन्द्रियं सत्त्वे' इति रत्नमाला । नागः श्रीगजेन्द्रः ब्रह्मगमूर्ति
 ब्रह्म वेदं गच्छतीति ब्रह्मगा मूर्तिः यस्य तं 'परमात्मा तपो वेदो ब्रह्म ब्रह्माठजजे द्विजे' इत्युक्तत्वात्
 ब्रह्मशब्दस्यात्र वेदपरत्वं । तथाच 'वेदेषु सर्वैरहमेव वेद्य' इत्याद्युक्तसकलवेदवेदान्तप्रतिपाद्यस्वरूप
 इति भावः । तं तथा घृताग्रं अप्सु भवं रत्नमग्रं श्रीकौस्तुभमागिकयमित्यर्थः । घृतमग्रं श्रीकौस्तु-
 भमागिक्यं येन तमिति विग्रहः । तथाच ब्रह्मः पीठपरिष्करणकौस्तुभमहामणिप्रभारिणोली
 विराजमानमिति भावः । एतादृशं यं भगवन्तं श्रियः पतिं अजिह्वागतिं अकुटिलमनोवृत्तिं यया
 तथा घृणन् शरणवरणं कुर्वन् ध्रुवतां स्थिरत्वं प्राप जलमत् ॥

श्लो ॥ कङ्कातस्यो वेद्यं विपुलं प्रज्ञा यतोऽदराद्वेद ।

सं हरीन्दुलोचनोऽसौ दुःखहरो भास्वमाजसीमाभूः ॥

कङ्कात इत्यादि ॥ कङ्कातस्यः स्तोत्रपत्तिहेतुभूतभगवन्नारायणनाभिकमलमध्यवर्तीसन् .
 ब्रह्मा चतुर्मुखः अदरात् भयप्रतिभटात्-यतः भगवतः श्रीनिवासात् विपुलं विस्तृतं वेद्यं
 वेदितव्यं सकलमप्यर्थजातं वेदं ज्ञातवान् । अनेन चतुर्मुखाय सकलवेदावप्रदायक इति भगवतः
 प्रथमाचार्यत्वं सर्वमतसम्मतम् । स इति ॥ सः पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टः अपिच हरीन्दुलोचनः
 हरिस्सूर्यः इन्दुश्चन्द्रः लोचने अक्षिणी यस्य सः 'अभिर्मूर्धाचक्षुषीचन्द्रसूर्ये' इति श्रुत्युक्तसोमसूर्य-
 नयन इति भावः । दुःखहरोः सकलसंसारदुःखोन्मूलकः भास्वमाज सीमाभूः भासा तेजसां
 'समाजस्समूहः तस्य सीमा भूः अवधिरित्यर्थः ॥ 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं
 विभाति' इत्युक्तसमस्तवस्तुमाननिदानवेजोराजिरिति भावः ॥

श्लो ॥ श्रीमानतुलविजयकृतिरानतसद्धारदेवभूमिस्त्वाम् ।

परमाकृतिर्यमुत्तमनित्यपाप्वो नितान्तशुचिरन्यात् ॥

श्रीमान्- 'श्रीलक्ष्मीराजितघटकत्वधर्मविशिष्टा अस्यास्तीति श्रीमान् 'नित्ययोने
 -मनुवि'ति सर्वदेशसर्वकाल सर्वावस्थास्वपि अनपायिनीभूतलक्ष्मीविशिष्ट इति भावः । 'राघवत्वेऽभ-
 वत्सीता कर्मिणी कृष्णजन्मनि' इत्यादि प्रतिपादितत्वात् । एतेन आश्रितकार्यापादकत्वस्य
 शेषप्रयं निश्चयत्वं ॥ स्फुटीक्रियते ।

अतुलविजयकृतिः—अतुला विजयकृतिः यस्येति विग्रहः निःसमानाविजयविधावेत्यर्थः । सर्वोत्तमविजयप्रदानशील इति भावः—

आनवेत्यादि, आसमन्ताज्जता नम्रा ये सन्तः ये सज्जना भागवताः तेषां वारस्य समूहस्य देवभूमिः कल्पवृक्ष इत्यर्थः । आभितसकलफळप्रदानदीक्षानद्वकङ्गण इति भावः । 'एकैकफळलाभाय सर्वलाभाय केशवः' इति सर्वार्थप्रदत्वस्य सम्प्रतिपन्नत्वात् ।

परमेति । परमा उत्कृष्टा आकृतिः दिव्यपङ्कजविभ्रः यस्य सः । 'न तस्य प्राकृता मूर्तिः इच्छागृहीताभिमनोरुदेहः' । इत्यादिना प्रतिपालितानन्यसाधारणविशेषभूयणविशेषाद्युघादिविशिष्ट-विभ्रद्वोपेत इति भावः । उत्तमनित्यप्राप्यः—उत्तमाः—अनन्याहंभगवदेकमोग्याः 'ब्रह्माणं शिति-कण्ठश्च याश्चान्याः देवताः स्मृताः । प्रविष्टुद्धा न सेवन्त' इत्यादिना देवतान्तरपरित्यागपूर्वक भगवद्भजनशीला ये पुण्या भागवतास्त्रेधां नित्यं निरन्तरं प्राप्याः—प्राप्तुं योग्यः । 'पिता च रक्षक-इतोपी भर्ता ज्ञेयो रमापतिः । माता पिता भ्राता सुहृद्भविर्नारायण' इत्याद्युक्तनिरुपाधिकसकल-विघबन्धुत्वेन प्राप्तुं योग्यो शक्यश्चेति भावः ।

नितान्तशुचिः—नितान्तमत्यन्तं शुचिः हेयप्रतिभटत्वकल्याणगुणस्वरूपोभयलिङ्ग-विशिष्टः अयं एवावन्विधः भगवान् नारायणः त्वां अद्यात् पायादित्यन्वयः ॥ ४

श्री श्री श्री श्री श्री

हयमनो जीवात् ॥

श्रीवेङ्कट रामरायविद्वत्कविः ।

श्लो॥ आदित्यमीहदम्भोजमृङ्गस्तसङ्गविवर्जितः ।

रामो जयतु वेदान्तदुग्धसागरचन्द्रमाः ॥१॥

योगिध्येयसुधामयोक्तिकलनादात्मानुसम्भावना-

दौदार्योदधहारिकेशवपदध्यानादमेयौजसः ।

मोहघ्रायस्तनूभवो नुतगुणग्रामस्त रामो भृश

स्वोपज्ञप्रथितसुरेन्द्रविभवः कीर्त्याऽनिशं राजते ॥२॥

विद्यार्थिकस्तुरेय सुधीन्द्रमौलिः काम्यामृतैकरसिकोऽखिलशास्त्रवेत्ता ।

वेदान्तदुग्धजलघेस्तरणोरुपोतः रुपातो गुणैर्गुरुभैः कविताभिरामः ॥३॥

कालिदासकविताचमत्कृति माघर्मजुलपदार्थगुम्भनम् ।

बाणभट्टरचनाविदग्धतां रामरायकवितासु पश्यत ॥४॥

शब्दे शेषनिभस्तुतर्कनिबहे काणाद एव स्वयं

मीमांसापरजैमिनिश्रुतिशिरश्शास्त्रे गुरुश्शङ्करः ।

साङ्ख्ये कापिल एव काव्यफणितौ मामलदेवीसुन-

दश्रीरामाख्यकविर्वृहस्पतिनिभो जेजीयतां कीर्तिभिः ॥५॥

सान्द्रानन्दपयोधिप्रहृदयस्तद्वस्त्रविद्याकर-

स्सर्वं ब्रह्मधिया विभावितजगत्स्वार्थविदेशिकः ।

श्रीनाथस्थिरमक्तिवर्धितमहाविद्यार्थविद्योतक-

दश्रीरामाख्यकविश्चकास्ति सुगुणमामैरमेयैर्भृशम् ॥६॥

सीतारामबुधेन्द्रदत्तविमलज्ञानेन काव्याम्बुधि

तीर्त्वाधैष्ट पतञ्जलीयमखिलं रामादगुरोरञ्जसा ।

सुब्रह्मण्यसुधीन्द्रतोऽधिगतवान्काणादशास्त्रं मुदा

नो जानामि हयाननात्परगुरुं वेदान्तविद्यासये ॥७॥

कल्पप्रसूनमकरन्दरसोल्लसत्सत्काव्यामृतैर्विवुधसङ्घमतोषयः ।

आनन्दतुन्दिलमनास्सततं सुधीन्द्रं तं रामरायकविमात्मविदं नमामि ॥८॥

द्वयप्रीविकृपाम्बोषितरङ्गा इव राजिनाः ।

चतुर्दशकला यस्मिन् तस्मै कुर्मो नमश्चतुः ॥९॥

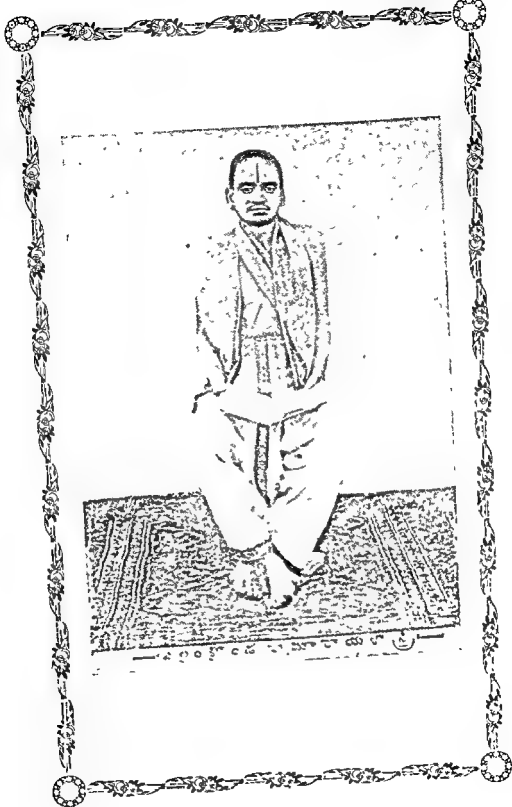
श्रीशङ्कराशङ्करमाप्ययोरेषं व्यासस्य सिद्धान्तसुसम्पत्तं तत् ।

प्रदर्शितं ग्रन्थकृतात्र सम्यग्विवृष्टमन्यद्विदुषां हितार्थम् ॥१०॥

नरसराट्पुरी ।

इत्थं ग्रन्थसम्पादकः

कविता वेङ्कटसुब्रह्मण्यशास्त्री ।

श्री हयग्रीवाय नमः ।

श्रीवल्लभासमेत श्रीमहागणाधिपतये नमः ।

श्रीशङ्कराशङ्करभाष्यविमर्शः ॥

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

‘अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादिशरीरकमीमांसाशास्त्रस्य बुभुक्षुर्भुम्भुक्षुभिर्किं शङ्कर-
भाष्यमुपादेयम्, उत रामानुजभाष्यं, यद्वा तदुभयमथवा नोभयम् ? तत्र ‘शङ्कररक्षाङ्करस्ताक्षा’दिति वचना-
च्छङ्करावतारशङ्करभाष्यमेवोपादेयमित्यद्वैतिनः । ‘स जीयाच्छीरामानुजमुनिवरात्मा फणिपति’रिति वचना-
च्छेषावताररामानुजभाष्यमेवोपादेयमिति विशिष्टाद्वैतिनः । एकत्राऽविद्यमानानां विशेषाणामन्यत्र सत्त्वा
तदुभयमप्युपादेयमेवेति मध्यस्थाः । परस्परविरोधान्नोभयमप्युपादेयमिति नवनागरिकाश्च वदन्ति ।
अत्र ब्रूमः—‘आत्मा वा अरे द्रष्टव्यश्चोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य’ इति ब्रह्मसंसाक्षात्काराय
श्रवणादीनि विहितानि श्रुत्यैव । तत्र श्रवणं नाम वेदान्तानामद्वितीये ब्रह्मणि तात्पर्यनिर्णयानुकूलो
व्यापारः, न तु श्रवणमात्रम् । अन्यथा ‘स्वा यायोध्येतय’ इत्यनेनैव वेदान्तश्रवणपठनयोर्विहितत्वेन
पुनर्विधिवैयर्थ्यात्, न च सद्वितीयमेव ब्रह्मेति वाच्यं, ‘एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मे’ति श्रुत्या कण्ठत एवोक्तत्वात् ।
तत्र निर्णयार्थं असम्भावनाविपरीतमावनयोर्निवृत्तये मनननिदिध्यासनयोर्विधानम् । स च तात्पर्यनिर्णय
प्रकृतमीमांसाशास्त्रवशादेव भवितव्यः । उपनिषत्सुमग्रनान्यत्वात्सूत्राणाम्—तस्य च शास्त्रस्वार्थो
भाष्यं विना दुर्ज्ञेयं इति तावदुपादेयमेव भाष्ययोरन्यतरत् । न च द्वयमप्युपादेयमिति वाच्यम् । यस्तुनि
परस्परविरोधेन प्रामाणिकस्यैकस्यैवोपादेयत्वात् । नचोभयं प्रामाणिकमेवेति वाच्यम् । यस्तुनि
विकल्पानुपपत्तेरेकतरस्य प्रामाणिकत्वे सत्यन्यतरस्यावश्यमप्रामाणिकत्वेन भाष्यत्वत्—तर्हि कतरमा-
माणिकमिति चेत्—रामानुजभाष्यमेव प्रामाणिकम्, वृत्तिकारमतानुयायित्वाद्दृष्टिकारस्य च प्राची-
नत्वादिति—पूर्वपक्षः । मैवम्—यदि वृत्तिकारमतं प्रामाणिकं स्यात्तर्हि तदनुयायि रामानुजभाष्यं
प्रामाणिकं भवेन्नहि तदेव सिद्धम् । न हि प्राचीनत्वं प्रामाणिकत्वप्रयोजकम् । प्राचीनमपि वृत्ति-

कारमतं नवीनेन महाभाष्यकारपुत्रजलिमतेन किं नाप्रामाणिकं कृतम् ? प्राचीनमपि कापिलं साङ्ख्यमतं किं नवीनव्यासमतेन न वाचितम् ? किं मेघसन्देशादिकाव्यानां प्राचीनान्यपि नाथन्याख्यानादीनि नवीनैरपि मल्लिनाथव्याख्यानादिभिर्न पराकृतानि ? किं प्राचीनमपि पूर्वपक्षे नवीन उच्यते न वारयति ? किञ्च 'तदादित्वे नूतनं सर्वमायत्वा च पुरातन'मिति न्यायेन वृत्तिकारोपि स्वकाले नवीन एव—शङ्करोपीदानीं प्राचीन एव तस्माद्भूमप्रमादादिदूषितपुत्रिशेषत्वाद्वृत्तिकारोऽनुपादेयवाक्य एव । नच शङ्करोपि तादृश एवेति वाच्यम्, शङ्करस्य कृष्णस्येव परमेश्वरत्वेन ग्राह्यवाक्यत्वात् । नच रामानुजोपि परमेश्वर एवेति वाच्यम्, तस्य शेषांशत्वेन जीवत्वात् । शेषो हि जीवत्वेन सम्प्रतिपन्नः । नच शङ्करो यस्यांश इति त्वयोच्यते स एव जीव इति स्थिते किं पुनश्शङ्कर इति वाच्यम् । अथविष्णुतद्वाणां त्रयाणामेकेश्वरत्वश्रवणात्—'अहं ब्रह्मा च सर्वश्च जगतः कारणं पर'मिति स्मरणाच्च, एकस्यैव मायिन ईश्वरस्य स्वोपाधिमायानिष्ठसत्त्वादिगुणत्रयभेदेन विष्ण्वादिनामधारित्वप्रसिद्धेश्च ॥

नन्वेवं जीववाक्यानामग्राह्यत्वे स्मृतयो प्रमाणं न स्युरिति चेन्मैवम्—स्मृतिकर्तृणां जीवत्वेपि स्मृतीनां वेदमूलत्वेन प्रामाण्यात् । न हि स्वतः प्रमाणं स्मृतयः । वेदस्तु अपौरुषेयतया अमप्रमादादिपदोपाऽप्रसूतत्वेन स्वतः प्रमाणम् । एवं भगवन्श्रीकृष्णादेरपि वाक्यजातम् । यद्वा—वेद एक एवानादि स्वतः प्रमाणम् ; भगवद्गीतादिकं सर्वं तु वेदमूलकतयैव—प्रमाणम् । अत एव भगवद्गीतादीनां स्मृतिरत्वेन व्यवहारः । एयं—स्मृतिप्रामाण्यस्य श्रुतिमूलकत्वादेव प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे स्मृतिर्न प्रमाणमिति विरोधाधिकरणे समर्थितं जमिनिना । एतेन—मूलभूतायाश्श्रुतेरनुपलभ्येति प्रतिकूलायाश्श्रुतेरनुपलभ्यमात्रादेव स्मृतेः प्रामाण्यम् । कासांविच्छृतीनामुत्सन्नत्वादिति—सिद्धम् । तथाच—वृत्तिकारमतस्योपनिषद्विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वेनाप्रमाणत्वात्तदनुयायि रामानुजमाध्यमप्यप्रमाणत्वेनानुपादेयमेव—शङ्करभाष्यस्य वेदान्तार्थप्रतिपादकत्वेन सप्रमाणत्वादुपादेयत्वमेवेति—सिद्धान्तः । मया चात्र येपु येपु स्यलेपु रामानुजभाष्यस्य वेदान्तविरोधः, शङ्करभाष्यस्य च तदविरोधः तदुभयं सम्पन्निविच्य प्रदर्श्यते—

—; मध्यरामानुजयोः कलिराजामात्यकामक्रोधांशत्वनिरूपणम् :—

न च वेदविरुद्धमपि रामानुजभाष्यं पाश्चात्तममविरुद्धत्वाद्भास्यमिति—शङ्क्यम् । तस्यापि वेदविरुद्धत्वेनाप्रमाणत्वात् । नच शेषस्य भगवत्सम्प्रदायकर्तृत्वेन भगवत्त्वविद्वद्भेदसत्त्वात्तदसाराणानुजमाप्ये तत्त्वबुभुक्षुभिः श्रुतो न ग्राह्यमिति वाच्यम् । यदि रामानुजस्योपांशम्यात्तर्हि वेदान्ताविरुद्धमेव सूत्रार्थं भूयात्, नतु शेषांश, परन्तु कलिराजामात्यक्रोधांश एव । तथाहि—स्कान्दे- वेदारण्ये- एकपष्टितमाध्याये- युगधर्मप्रस्तावे गुरुडे प्रति भगवता कलिधर्मो निरूप्यते ॥

श्लो॥ "कलौ युगे प्रपृष्ठे तु कलिः पापाधिज्यकः । स्वशक्त्या सकलं धर्मं निर्मूलयितुमुद्यतः ॥

ननारूपैः प्रयत्नेषु यदा धर्मो न नाशितः । तदा कलिर्मूर्धं हृद्धम्ममाह्वय स्वमन्त्रिणः ॥

कर्म क्रोधं मदं चैव लोभं मोहं च मत्सरम् । षडेतान्यनिकार्यार्थान्नुपि न कनिरवतीत् ॥

भवन्तश्शक्तिसम्पन्ना धर्मानाशैकहेतव । उपेक्षध्वे कथं धर्ममनिर्मूल्य वृथायुधा ॥
एवं च कलिनादिषा प्रत्यूचु कलिपूरुषम् ।

कामः—शृणु स्वामिन् प्रवक्ष्यामि त्वया दिष्टं पुराब्रह्मम् । अक्षोभय त्रिभुवनं सदेवऋषिमानवम् ॥
यदा पलायितो धर्मो मदभीत्या भुवि सत्वरम् । तदा चोपनिषद्विद्या साङ्गवेदचतुष्टयी ॥
तत्र वृत्ता ब्रह्मविद्या ब्रह्माद्वैतपरायणा । सा हि सर्वप्रपञ्चस्य मृषालव माषते सदा ॥
ब्रह्मैव सत्यरूपं तत्प्रपञ्चस्तु मृषात्मक । तस्माद्यतेत मतिमान् ब्रह्मैक्यावाप्तये सदा ॥
तत्फलं ज्ञानसाध्यं स्यादज्ञान धर्मेकसाधनम् । धर्मसंग्रहयुक्तानां मुक्तिं करगता नृणाम् ॥
इति साङ्गा त्रयीविद्या बोधयत्यनिश नृणाम् । ततोऽसामिर्महायत्नो धर्मनाशकृते कृत ॥
व्यर्थो भजति विप्रेषु चेदं प्रतिहतो भृशम् । वेदमार्गविनाशाय यत्नं कुरु महामते ॥

क्रोधादयः—सम्प्रगाह महाराज! कामोयं कलिनायक । यावद्वेदोदितो धर्मो यावद्वेदं प्रवर्तते ॥
यावच्चोपनिषद्विद्या यावदद्वैतभाषणम् । तावत्काममदादीनामस्मार्कं का कथा भुवि ॥
सम्माद्वेदाध्वविध्वसे यत्नं कुरु महामते ।

कलिः—आकर्णयध्वमखिलं प्रतिज्ञा मम मन्त्रिण । निर्मूल्यामि सहसा वेदानसद्विरोधिन ॥
उत्पाद्य मोहशस्त्राणि नानारूपाणि मूले । वेपैर्भाषाप्रभेदैश्च पुण्डैर्मुद्राभिरेव च ॥
मनोहरैर्मृषाधर्मैश्चयिष्यामि भूसुरान् । नानामापाप्रभेदैश्च ध्वंसयिष्यामि वै श्रुती ॥
इत्थं कलि प्रतिज्ञाय चकार विविधगमनम् । प्रथमं विष्णुपाषण्डं शिवपाषण्डकं तत ॥
जैनशास्त्रं तत कृत्वा तौत्स्मिकमकरोत्तत । शार्त्तं च पञ्चमं कृत्वा कामादीनादिदेश ह ।
पञ्चानामागमानां च यूर्यं भूमौ प्रवर्तका । निवर्तयध्वं येदेभ्यस्त्वशक्त्या सर्वभूसुरान् ॥
विनाशय धर्मान् वै श्रुतिस्मृत्युदितान्भुवि । कामक्रोधौ युवा शास्त्रं विष्णुपाषण्डनामकम् ॥
द्विधा व्याकुरुत भूमौ भाषाद्वयपरिग्रहात् । द्विजयो नौ जनिं प्राप्य शङ्खचक्रादिलाञ्छनै ॥
हरिद्राचूर्णरेखाभिः पीतश्वेतमृदादिभिः । पुण्डैर्बहुविधैश्चापि प्रतार्य निस्विलं जगत् ॥
ब्रह्मणान् क्षत्रियान्वैश्यान् शूद्रास्तदितरानपि । मन्त्रौषधप्रयोगैश्च श्रेष्ठयित्वा स्वशक्ति ॥
विनष्टं कुरुत धर्मं श्रुतिस्मृत्युदितं युवाम् । एवं सन्दिश्य कलिराट् कामक्रोधौ स्वमन्त्रिणौ ॥
लोभं नियोजयामास पाषण्डे शैवनामके । तौत्स्मिके मदमादिश्य शक्ते तं मत्सरं तथा ॥
जैनशास्त्रे तथा लोभं मेने स्वं च कृतार्थवत् । कामक्रोधादयस्सर्वे गृहीत्वा तस्य शासनम् ॥
अधीत्य तानि शास्त्राणि त्यज्यन्ति च जनाश्श्रुती ।

श्रीभगवान्—कामस्तु द्राविडे देशे वर्धमानो महायुति । कलिपूरुषसन्देशाद्विष्णुपाषण्डनामकम् ॥
व्याख्यास्यति दुरात्मासौ मोहयित्वा जनान्भृशम् । भक्त्वा सूत्राणि सर्वाणि ब्रह्माद्वैतपराणि च ॥
श्रुतिस्मृतीस्तथा भक्त्वा द्वैते संस्थापयिष्यति । कारयिष्यति पुण्ड्राणि द्विजाधैश्श्वेतमृत्स्रया ॥
तत्सलोद्द्विजजातीनां दहयिष्यति कलेऽनान् । त्याजयिष्यति कर्मणि वैदिकानि दुरात्मवान् ।

भाषाकृतप्रबन्धानि पाठयिष्यति सर्वशः । अमेदवादिनस्साधून् दृषयिष्यति दुर्मतिः ॥
 क्रोधः कर्णाटदेशीयः कामशास्त्रं समीक्ष्य च । स्वयं व्याख्यास्यते पुत्र तद्विरुद्धमते स्थितः ॥
 तत्त्ववादसमाख्यां च कृत्वा तस्मिन्निजागमे । श्रुतिस्मृतिपुराणानि भजयिष्यति सर्वशः ॥
 स्वयं करिष्यते धीरः पुराणानि श्रुतिस्मृतीः । अष्टादशपुराणेषु स्मृतिष्वष्टादशस्यपि ॥
 अद्वैतनिरतं सर्वं वाक्यमुत्पादयिष्यति । कारयिष्यति पुण्ड्राणि वेणुपत्राकृतीनि च ॥
 स्वकल्पितपुराणानि ख्यापयिष्यति मृतले । तत्त्ववादमते स्थित्वा केचिद्ब्राह्मणवन्धवाः ॥
 दाहयिष्यन्ति गात्राणि तस्योहैर्द्विजाधमान् । दग्धदेहाश्च ते सर्वे त्यक्तवैदिकसत्क्रियाः ॥
 ब्राह्मणानेव निन्दन्तश्चाद्वयज्ञानमहारुपः । दुरात्मानो दुराचाराः किमिकूपे भयङ्करे ॥
 पतिष्यन्ति न सन्देहो भोक्ष्यन्तेपि च यातनाः” । इति ॥

एतेन कठिराजामात्यकामावतारमन्त्राचार्यकृतं द्वैतभाष्यमप्यनुपादेयम्—इति सिद्धम् ॥

—: पूर्वोत्तरमीमांसयोर्मेदामेदविचारः :—

अथेदं वेदान्तशास्त्रं किं धर्मशास्त्रात्पृथक्शास्त्रं, यद्वा उभयमपि मिलित्वैकं शास्त्रमिति—
 संशयः । पूर्वोत्तरमीमांसाभेदमिदं काण्डद्वयात्मकवेदयोश्चरमेकमेव मीमांसाशास्त्रम् ॥ श्लो॥ “अज्ञानि
 वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः । पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्याद्येताश्चतुर्दशाः” इति स्मरणादिति—
 रामानुजः । मैवम्—अधिकारिविषयप्रयोजनभेदेन शास्त्रभेदस्यावश्यम्भावात् । तथाहि—‘अथातो
 धर्मजिज्ञासेत्यारब्धस्य जैमिनीयस्य पूर्वमीमांसाख्यस्य धर्मशास्त्रस्य यज्ञादिकर्मचिकीर्षुस्वर्गादिफलकामी
 अधिकारी, ज्योतिष्टोमादिः कार्यभूतो धर्मो विषयः, कर्तव्यताज्ञानम् कर्मकरणद्वारा स्वर्गा-
 दिर्वा फलम्, ‘अथातो ब्रह्मजिज्ञासे’त्यारब्धस्य वैयसिकस्योत्तरमीमांसाख्यस्य वेदान्तशास्त्रस्य शमादिसाधन-
 चतुष्टयसम्पन्नः मोक्षकामित्वेन निष्कामोधिकारी । अकार्यं सिद्धं ब्रह्म विषय, ब्रह्मज्ञानं मोक्षो वा
 फलमिति कृत्वा साध्यधर्मप्रतिपादकात्साध्यक्षयिष्णुफलकारत्सकामगृहस्थाधिकारिकाच्च पूर्वमीमांसाशास्त्रा-
 ‘सिद्धब्रह्मप्रतिपादकं सिद्धनित्यमोक्षफलकं निष्कामसन्त्याग्यधिकारिकं चोत्तरमीमांसाशास्त्रं—पृथग्भूतमेव ।
 यदि तु मीमांसात्वेनैकमेव शास्त्रमित्युच्यते तर्हि—अज्ञत्वेन षण्णामप्यज्ञानामेकशास्त्रत्वमेव स्यात् ।
 किं बहुना-- संस्कृतमापात्मकत्वेनाष्टादशविधानामप्येकविद्यात्वमेव स्यात् । नैवेवं भिन्नयोरेतयोः
 कथं पूर्वोत्तरत्वमिति वाच्यम्—जैमिनिना पूर्वं धर्मशास्त्रस्य कृतत्वाद्भासेन पश्चाच्छरीरक-
 मीमांसायाः कृतत्वाच्चेति । यद्वा वेदपूर्वभागमीमांसाया धर्मशास्त्रे कृतत्वात्तस्य पूर्वमीमांसात्वेन व्यवहारः ।
 वेदोत्तरभागमीमांसाया वेदान्तशास्त्रे कृतत्वात्तस्योत्तरमीमांसात्वेन व्यवहारः । नैवेवम्—स्वमीमांस्ययो-
 र्वेदभागयोरेकवेदत्वेन मीमांसयोरप्येकत्वमिति—वाच्यम् । तथात्वे शिक्षाव्याकरणादीनामपि
 स्वविषयवेदैक्येनैकत्वमेव स्यादिति । तस्माद्वैदिकाच्छब्दानुशासनादिव वैदिकात्कर्मविचाराद्वैदिकीयं
 ब्रह्मविचारः—पृथग्भूत एव । मीमांसा हि विचारः । विचार्यश्च विचार्यमेदाद्विद्यत इति सम्प्रतिपक्षं
 यथारूपविचाराद्रसविचारः—इति ।

ननु 'सर्वे वेदा यत्पदमामन'न्तीति श्रुते, 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेध' इति स्मृतेश्च वेद-
पूर्वोत्तरमागाभ्यामेकमेव ब्रह्म प्रतिपाद्यत इति प्रतिपाद्यमेदामावाद्भागद्वयात्मको वेदस्तावदेकमेव शास्त्रम् ।
तथाच—नियतपूर्वार्थभागद्वयात्मकवेदाख्यैकप्रबन्धव्याख्यानभूतयो पूर्वोत्तरमीमांसयोरप्येकशास्त्रत्वमुचित-
मेवेति चेन्मैत्रम्—'यामिमा पुष्पिता वार्चं प्रवदन्त्यविपश्चित । वेदवादरता पार्थ' नान्यदस्तीति
वादिन ॥ त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन । वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था, तं त्वौपनिषदं पुरुषं
पृच्छामी'त्यादिशास्त्रयशादस्यैव वेदवेदान्तयो प्रतिपाद्यमेदाच्छास्त्रभेद । कर्मदेवतास्वरूपस्वर्गादिकं हि
वेदेन प्रतिपाद्यते । वेदान्तेन तु सखिदानन्दं ब्रह्म । नापि पुरुषार्थं क्वाद्वेदवेदान्तैक्यमिति वाच्यम् ।
वेदगम्यपुरुषार्थस्य स्वर्गादिरूपत्वेनानित्यत्वाद्वेदान्तगम्यपुरुषार्थस्य परब्रह्मरूपत्वेन नित्यत्वाच्च नित्यानित्य-
पुरुषार्थप्रतिपादकयोस्तयोर्भेद उचित एव । यथा कर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्भेदस्तद्वत् । यदि तु पुरुषार्थत्व-
मुभयत सममित्युच्यते—तर्हि वेदवेदान्तधर्मार्थशास्त्रादीना सर्वेषामप्यभेद एव स्यात् । सर्वेशास्त्रमिति
पादितेष्वपि पुरुषार्थेषु परस्परं भिन्नेषु पुरुषार्थत्वस्याभिन्नस्य सत्त्वात् । तस्माद्व्याख्येययो पूर्ववेदोत्तर-
वेदयोरैकप्रबन्धत्वाभावाद्याख्यानयोरपि पूर्वमीमांसोत्तरमीमांसयोर्नैकशास्त्रत्वमिति—सर्वेषा वेदाना ब्रह्मपर-
त्व तु श्रुतिस्मृतिसिद्धं सर्वेषा शब्दाना ब्रह्मपरत्वमिव—सङ्गच्छते । कथमिति चेदुच्यते—सर्वेषाम-
प्यनात्मवस्तूनामात्मनि मायया रज्ज्वाभिव सर्पदण्डधारादीना कल्पितत्वेन कल्पितस्याधिष्ठानानतिरेकात्तत्त-
दप्यस्तघटादिपादार्थवाचिनामप्यधिष्ठानब्रह्मपरत्वमेवेति । यद्वा—सर्वेष्वर्थैस्सद्रूपतयैव प्रमाणविषया
भवन्ति, नासद्रूपतयेति कृत्वा घटाद्यस्तपदार्थानुत्पृतं सद्रूपं ब्रह्मैव—घटादिशब्दवाच्यमिति ।
अथवा—विषयावच्छिन्नमज्ञात ब्रह्मैव प्रमाणप्रमेयं भवति । न तु केवलं घटादिकमिति—एवं यद्यपि
सर्वे वेदास्सर्वाणि शास्त्राणि सर्वाणि चक्षुरादिप्रमाणानि लौकिकानि च वस्तुगत्या ब्रह्मैव प्रतिपादयन्ति ।
'सर्वे खल्विदं ब्रह्मे'ति श्रुतेर्लक्षण एव सर्वात्मकत्वेन सर्ववाचित्वस्यैव ब्रह्मवाचित्वरूपत्वात्तथापि व्याघ्रवह्मरं
तत्तत्प्रमाणप्रमेयादिभेदस्य सत्त्वाद्देवान्ता एव ब्रह्म प्रतिपादयन्ति । वेदास्तु कर्मादीनि प्रतिपादयन्ति ।
व्याकरणन्तु शब्दसाधुत्वं प्रतिपादयतीत्यादिव्यवस्था आस्येय । यथा बहू रूप प्रतिपादयति श्रीर्त्रु शब्द-
मित्यादि तद्वत्—तस्माद्विषयाधिकारिप्रयोजनभेदस्य शास्त्रभेदप्रयोजकस्य सत्त्वात्पूर्वमागाद्वेदस्योत्तरभाग
पृथग्भूत एव । तद्व्याख्यानयोरपि पूर्वोत्तरमीमांसयोश्चाख्ययोर्भेद—उचित एव । अत एव उत्तरभागस्य सिद्ध-
ब्रह्मप्रतिपादकस्य प्रामाण्यमसहमानसत्त्वाह जैमिनि—'आज्ञायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शना'मिति
सूत्रम् । न च—व्यासशिष्यरवाज्जैमिनिर्न वेदान्तप्रतिशेषक इति—वाच्यम् । जैमिनिर्भवतु नाम
वेदान्तार्थावलम्बी । तदुक्तं शास्त्रं तु वेदान्तार्थप्रतिशेषकमेव—वेदोक्तेषु कर्मसु लोकस्य श्रद्धातिशयजननार्थं
जैमिनिना तथा शास्त्रस्य कृतत्वात्—न हि वेदान्तार्थं श्रुतवान् कोपि मेधावी कर्मसु प्रवर्तते, तस्मा-
द्देवान्तेषु सूक्ष्मार्थप्रतिपादकेषु पुरुषस्य मतिरादवेव न प्रवर्तत इत्यालोच्य कर्मसु प्रवर्तनद्वारा तस्य चित्त-
शुद्धिं जनयितुं कर्मशास्त्रं विहितमिति न तयोरेकशास्त्रत्वम् । यद्यप्येवं कर्मशास्त्रमपि परम्परया ब्रह्म-
शास्त्रोपयोगि, तथापि न साक्षादिति कृत्वा अयंशब्दस्य कर्मशास्त्राध्ययनानन्तर्यमर्थ इति नोक्तं शङ्कराचार्ये ।

किंतु ब्रह्मविचारं प्रति साक्षात्साधनमूतसाधनचतुष्टयसम्पत्त्यानन्तर्यमेवार्थ इत्युक्तम् । यदुक्तं श्रुतप्रकाशिकाया
 'पूर्वोत्तरमीमासयोर्नास्त्यर्थविरोध' इति तदयुक्तं, सत्त्वादर्थविरोधस्य । तथाहि—कर्मैव फलप्रदम्, स्वर्ग
 एव परमपुरुषार्थ, मोक्षो नास्ति, ईश्वरो नास्ति, धर्म एव जगत प्रतिष्ठा, क्रियापर एव वेदस्सर्व
 इत्यादि प्रतिपाद्यते पूर्वमीमासायाम् । ईश्वर एव फलप्रद कर्मसापेक्ष, मोक्ष एव परमपुरुषार्थ, स्वर्ग क्षयि-
 ण्यत्वात्सातिशयत्वाच्च, तुच्छसुखमेव, ईश्वर एव जगत प्रतिष्ठा, वेदस्य पूर्वभाग एव क्रियापर, उत्तरभागस्तु
 परब्रह्मपर एव इत्यादिप्रतिपाद्यते उत्तरमीमासायामिति कथमुभयोरर्थविरोधाभाव । एतेनार्थ-
 कत्वादेकं धान्यमिति न्यायस्य नास्ति प्रवृत्तिरिति—सिद्धम् । यदि तु—कर्मणा चित्तशुद्धिजनन-
 द्वारा ज्ञानप्राप्तिहेतुत्वात्कर्मप्रतिपादकमपि मीमासाशास्त्रं ब्रह्मज्ञानहेतुरेवेति पूर्वोत्तरमीमासयोरुभयोरपि
 ब्रह्मज्ञानहेतुत्वेनैकशास्त्र्यमित्युच्यते—तर्हि—तर्कादिशास्त्रान्तराण्यप्याकाशादिपदार्थावगतिद्वारा आत्मज्ञा-
 नोपयोगीन्येवेति तेपामप्युत्तरमीमासया भवेदेवैकशास्त्र्यम्—जैमिनिवत्कणादगौतमादयोपि हि न वेदान्त-
 विरुद्धाभिप्राया—यदुक्तमध्यायमेदवशात्पूर्वोत्तरमीमासयोर्भेद इति रामानुजेन तदयुक्तम्—तर्कादिशास्त्र-
 न्तराणामपि तथैव भेद इत्यतिप्रसङ्गापत्ते । न च—प्रधानप्रतिपाद्याभेदे सत्यवान्तरभेदप्रतिपादकत्वमध्याय-
 भेदप्रयोजकं तत्पूर्वोत्तरमीमासयोरेवास्ति, न तु शास्त्रान्तरेष्विति वाच्यम्, प्रधानप्रतिपाद्याभेदस्य
 पूर्वोत्तरमीमासयोरपि सत्त्वात् । पूर्वमीमासाया हि धर्म प्रधानप्रतिपाद्य, उत्तरमीमासाया तु ब्रह्म प्रधान-
 प्रतिपाद्यमिति भेदात् । तच्च सुटम्—'अथातो धर्मजिज्ञासा', 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासे'ति शास्त्रद्वयारम्भक-
 सूत्रद्वयादेव । न च धर्मशब्द कर्मब्रह्मोभयवाचीति वाच्यम्, तथासति अथातो धर्मजिज्ञासेति
 शृङ्गारारम्भायोगात् । एतेन—पूर्वोत्तरमीमासयोश्शास्त्रभेदे आरम्भकसूत्रभेदोपि प्रमाणमिति स्थितम्—
 'अथ योगानुशासनम्', 'अथ शब्दानुशासनम्' इत्यारम्भकसूत्रभेद इव योगव्याकरणशास्त्रभेदक । किञ्च
 यदि—मीमासाद्वयमेकमेव शास्त्रं तर्हि पूर्वमीमासा कृतवान् जैमिनिरेवोत्तरमीमासामप्यकरिष्यत् । यद्वा
 मया मीमासाशास्त्रं कृत्स्नं कर्तुमारब्धं तत्तादृष्टादिवैगुण्यादर्थमेव कृतमवशिष्टमर्थं मदगुरु व्यास करिष्यती-
 त्यवदिष्यत् । तथा व्यासश्च मच्छिन्नेन शास्त्रस्यार्थमेव कृतमवशिष्टमर्थं मया क्रियत इत्यवदिष्यत् ।

ननु यदि मीमासयोर्नैकशास्त्र्यम्—तर्हि 'मीमासा न्यायविस्तर' इति कथं मीमासाया ऐक-
 शास्त्र्यं स्मर्यत इति चेदुच्यते—तत्र मीमासाशब्देन ब्रह्ममीमासैवोच्यते, धर्मशास्त्रमित्यनेन पूर्वमीमासाया
 उक्तत्वादथातो धर्मजिज्ञासेत्यारब्धं हि धर्मशास्त्रम् । मन्वादिप्रणीतधर्मशास्त्राणामप्यत्रैवान्तर्भाव । यद्वा
 पुराणेष्विति न कश्चिदोष-तस्मात्—स्वप्रतिपाद्यकर्मब्रह्मभेदात्, स्वारम्भकजिज्ञासासूत्रभेदात्, स्वकर्तृ-
 जैमिनिबादरायणभेदात्, स्वाधिकारिरागिविरागिभेदात्, स्वप्रयोजनस्वर्गभोगभेदात्, स्वमूलप्रमाणवेदवेदान्त-
 भेदात्, स्वमतानुवर्तिमीमासकवेदान्तिभेदाच्च पूर्वोत्तरमीमासयोर्नैकशास्त्रत्वमिति—घण्टाघोषः । न च—
 वेदवेदान्तयोरैकशास्त्र्यमेवेति वाच्यम्, विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वेन द्वयोर्भिन्नशास्त्रत्वात् । तथाहि—
 'अक्षय्यं' ॥ वै चातुर्मास्ययाजिनसुकृतं भवति', 'अपामसोमममृता अभूम', 'यावज्जीवमग्निहोत्रं
 जुहुयात्', 'वीरहा वा एष देवाना योग्मिनुद्वासयति', 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत', 'ऋतौ भार्या-

मुपेयात्', 'स्वाध्यायोध्येतव्यः' इत्यादिवेदेन—प्रतिपाद्यते । 'नास्त्यकृतः कृतेन', 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्', 'आत्मेत्येवोपासीत', 'आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः', 'नानुध्यायाद्बहून् शब्दान्', 'शान्तो दान्त-उपरतस्तिष्ठिस्तुस्ममाहितश्चन्द्राविचो भूत्वा आत्मन्येवात्मानं पश्ये'दित्यादिवेदान्तैः—प्रतिपाद्यते । अत एव—'त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जु'नेति गीतम् । एवं वेदवेदान्तयोः परस्परविरुद्धार्थ-प्रतिपादकत्वेन अन्यतरस्याप्रामाण्ये सज्जाते सत्येव आस्तिकानां तदन्यतराप्रामाण्यस्यानिष्टत्वेन अधि-कारिभेदादिना कथंचित्द्विरोधः परिहृतः । असंन्यासिन एवाग्निहोत्रादित्यागे दोषः, न तु संन्यासिनः, चातुर्भास्याजिसुकृतस्याक्षय्यत्वं च सुकृतान्तरापेक्षयाधिक्यमात्रमित्यादिव्यवस्थानुसारात् । एवं वेदान्त-विरोधे सति वेदस्यैवान्यथानेकत्वाच्छ्रुतिविरोधे सत्यन्यथानेयायास्मृतेरपेक्षया यथा श्रुतिर्बलीयसी तथा वेदान्त एव बलवानिति—सिद्धम् । एवं वेदवेदान्तयोर्दीर्घल्यमात्रव्याख्यां च भेदस्सिद्धः । अपि च—अनधिगतावाधितार्थज्ञानं प्रमा—तत्करणं तु प्रमाणमिति स्थिते—अनधिगतस्यापि स्वर्गाधर्मस्य बाधितत्वेन तदज्ञानस्य प्रमात्वाभावात् वेदः प्रमाणम् । ब्रह्मणस्तु अनधिगतावाधितार्थत्वेन तदज्ञानस्य प्रमात्वा-तत्करणं वेदान्तः प्रमाणमित्येवं प्रमाणत्वाप्रमाणत्वाभ्यां च वेदवेदान्तयोर्भेदः । नच स्वर्गादिरप्यबाधित एवेति वाच्यं, तस्य क्षयिष्णुत्वेन कालत्रयवर्तित्वाभावात् । कालत्रयवर्तित्वं हि कालत्रयाबाधितत्वम् । नच स्वर्गादेर्बाधितत्वेपि धर्मोऽबाधित इति वाच्यम् । धर्मस्यापि जन्यत्वेन फलदानानन्तरं नश्यत्वेन च बाधितत्वात् । नच वेदोऽप्रमाणमिति वदन्भवाज्ञास्तिक एवेति वाच्यं, नास्तिक्यदसाभिर्वेदान्तोऽप्रमाण-मित्यनुच्यमानत्वात् । वस्तुतोऽप्रमाणत्वेऽप्यविद्यादशायां प्रमाणत्वं वेदस्याप्यस्माभिरप्यमाणत्वाच्च । घटादि-ज्ञानमपि यावद्यवहारं प्रमाहि । तस्माद्वेदवेदान्तयोर्नैकशास्त्राभावात्तद्याख्यानयोर्मीमांसयोरपि नैकशास्त्र्य-मिति शिवम्—

ननु नैतच्छिवम् । 'अथातो धर्मजिज्ञासे'त्यारभ्य 'अनाष्टचिदशब्दा'दित्यन्तं सङ्गतिविशेषविशिष्ट-कर्म मीमांसाशास्त्रम् । तत्र च कचिद्भागे यजेतेत्यादिवेदबोधितयज्ञादिक्रिया विचारिताः—कुत्रचिद्भागे वा उपासीतेत्यादिवेदबोधितोपासनादिक्रिया विचारिताः । तथाच—कृत्स्नं शास्त्रं क्रियापरमेव । एष प्रधानप्रति-पाद्याभेदात्सत्यप्यवान्तरभेदे नास्ति शास्त्रभेद इति—मैवम् । यद्येवमुपासनमपि मनोव्यापाररूपत्वा-क्तियेत्युच्यते तर्हि ज्ञानमपि क्रियैव स्यात्—ज्ञायात्वर्यो हि ज्ञानं धातुश्च क्रियावाची । न चेष्टापत्तिः, केवलकर्मणो न मोक्षः ज्ञानसहितताकर्मणस्तु मोक्ष इति तत्र सिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गात् । कर्म हि क्रिया ज्ञानं च क्रियैवेति कथं क्रियैव क्रियायाममुच्यते । नच ज्ञानं फलमेव न क्रियेति वाच्यम्, तथा सति आज्यपुरोडाशादिपदार्थज्ञानसहितमेव सर्वं कर्मापीति कृत्वा कथं केवलकर्मसिद्धिः । नच ब्रह्मज्ञानरहितं कर्म केवलकर्ममिति विवक्ष्यतामिति वाच्यम्, ब्रह्मज्ञानसहितकर्मण एवाभावेन विशेषणानर्थक्यात् । नच ब्रह्मज्ञानिना कृतं कर्म ब्रह्मज्ञानसहितकर्म, ब्रह्मज्ञानरहितेन कृतं कर्म केवलकर्ममिति वाच्यं, ब्रह्मज्ञानिना कर्मण एवाक्रियमाणत्वात्कर्मकर्तारि ब्रह्मज्ञानित्वासम्प्रतिपत्तेः । उपरतस्यैव ब्रह्मज्ञानित्वश्रयणात्, न चोपरतिर्न कर्मसंन्यासः, किन्तु चित्तविशेषाभाव इति वाच्यम्, देहादिक्रियायाश्चित्तव्यापारपूर्वकत्वेन चित्तस्यैवावशितत्वे

कथं क्रियासद्भावः । तस्मात्पूर्वमीमांसायां प्रधानप्रतिपाद्यं कर्मैव, आम्नायस्य क्रियार्थत्वादिति जैमिनिना कण्ठोक्तत्वात् । वज्रहस्तः पुरन्दरहत्यादिवाक्यानि तु क्रियाशेषभूतदेवतादिस्वरूपप्रतिपादकत्वेन सार्थकानि, तच्च स्फुटमर्थवादाधिकरणे । उत्तरमीमांसायां तु प्रधानप्रतिपाद्यं ब्रह्म-शास्त्रयोनित्वादिति कण्ठोक्तेः । उपासनानि तु सगुणस्य निर्गुणस्य च ब्रह्मणस्त्वन्धीनि ब्रह्मज्ञानोपयोगितया विहितानीति प्रधानप्रतिपाद्यभेदान्न शास्त्रैक्यमिति संक्षेपः ।

—: ॐ 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासे' त्यक्ताऽथशब्दविचारः :—

अत्र अथशब्दस्यानन्तर्यमर्थ इति सम्प्रतिपत्तम् । परं तु शमादिसाधनचतुष्टयसम्पत्त्यानन्तर्यमिति—
 शङ्करः, धर्मशास्त्राध्ययनानन्तर्यमिति—रामानुजः । तत्रान्तरस्य, समीचीनत्वनिर्णयाय मयाऽयं विचारो विधीयते । तथाहि—कर्मज्ञानं विना ब्रह्मणो ज्ञातुमशक्यत्वाद्ब्रह्मजिज्ञासुना तावत्कर्मज्ञानाय पूर्वमीमांसाध्ययनं कर्तव्यमिति किं रामानुजस्याशयः ? किं वा अज्ञातकर्मणः पुरुषस्य ब्रह्मजिज्ञासोरपि ब्रह्मज्ञाने नास्त्यधिकार इति ब्रह्मज्ञानाधिकारसिद्धयर्थं कर्मज्ञानाय पूर्वमीमांसाध्ययनं कर्तव्यमिति?—यद्वा पूर्वमीमांसा-न्यायानामेवोत्तरमीमांसायां दर्शनात्तदवगमाय पूर्वमीमांसाध्ययनं कर्तव्यमुत्तरमीमांसाध्ययनं चिकीर्षुणेति?—अथवा कर्ममिश्रुद्धचित्तस्यैव ब्रह्ममीमांसायामधिकार इति कृत्वा कर्मकरणार्थं कर्मज्ञानाय पूर्वमीमांसाध्ययनं कर्तव्यं ब्रह्ममीमांसुनेति? नाहः—कर्मज्ञानब्रह्मज्ञानयोरुपजीव्योपजीवकभावाभावात् । नहि अहउणित्यादि-माहेश्वरसूत्रज्ञानं विना अणित्यादिप्रत्याहारज्ञानाभाववत्कर्मज्ञानं विना ब्रह्मज्ञानाभाव इति वक्तुं शक्यते, ज्योतिष्टोमपौण्डरीकवाजपेयादिकर्मज्ञानविधुराणामपि ब्रह्मज्ञानमत्त्वात् । न द्वितीयः—ब्रह्मज्ञानकर्मज्ञानयोरधि-कार्याधिकारकभावाभावात्, कर्मज्ञानविधुराणामपि बहूनां ब्रह्मज्ञानेऽधिकृतानां सत्त्वादुपनीतस्यैव द्विजस्य विवाहे-धिकार इतिवत्कर्मज्ञानिन एव ब्रह्मज्ञानाधिकार इति काप्यदर्शनात् । न तृतीयः—तथात्वेऽन्वयव्यतिरेकानुमानादिपदार्थानां तर्कशाले दृष्टानामेव वेदान्तशास्त्रेऽपि दर्शनेन तदज्ञानार्थं तर्कशास्त्रस्याप्यध्येयत्वेनाथशब्दस्य तर्कशास्त्राध्ययनानन्तर्यमर्थइत्यपि वक्तव्यत्वात् । नचेष्टाभितः, विनापि तर्कादिशास्त्रान्तराध्ययनं बहूनां वेदान्तशास्त्राध्ययनाल्लभ्यब्रह्मज्ञानानां सत्त्वात् ; प्रबलतरतर्कादिशास्त्रान्तरवासनापिशाचीभासवशाद्बहुवारं श्रुतवेदान्तशास्त्राणामप्यल्लभ्यब्रह्मज्ञानानां च बहूनां सत्त्वात् । वेदवेदाङ्गाध्ययनादेवार्थबोधसहिततादापातप्रतिपन्नब्रह्मज्ञानस्य वेदान्तशास्त्राध्ययनं सुकरमिति कृत्वा ब्रह्मजिज्ञासोर्वेदवेदाङ्गाध्ययनस्यार्थसहितस्यावश्यकत्वस्योभयसम्प्रतिपन्नत्वात् । न चतुर्थः—कर्ममिश्रुद्धचित्त एव ब्रह्म जिज्ञासति—‘तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिपन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽन्नाशके’नेति श्रुतेर्न ब्रह्मजिज्ञासुना पूर्वमीमांसाध्ययनं कर्तव्यं, पूर्वमीमांसाध्ययनासूत्रमेव तस्य ब्रह्मजिज्ञासायां जातत्वात्, नच पूर्वमीमांसाध्ययनं विना न कर्मज्ञानं, कर्मज्ञानं विना न कर्माचरणं, कर्माचरणं विना न चित्तशुद्धिः, चित्तशुद्धिं विना न ब्रह्मजिज्ञासेति ब्रह्मजिज्ञासायाः कथमुदयः पूर्वमीमांसाध्ययनरहितस्येति वाच्यं, अधीतशास्त्राध्यायेन ग्रीष्मांसाशास्त्रवासनाशून्येनापि परोपदिष्टविधया कृन्तनिकाम-कर्मणा चित्तशुद्धेर्लभ्यमानत्वात्, नञ्जनधीतवेदस्येवानधीतमीमांसाशास्त्रस्य ज्योतिष्टोमादौ नास्त्यधिकार इति वक्तुं शक्यते । भवतु वा पूर्वमीमांसाशास्त्राध्ययनशून्यस्य कर्मस्वनधिकारः । न तावन्नासार्क कापि क्षतिः,

येन केनाप्यदृष्टादिना हेतुना जाताया ब्रह्मजिज्ञासाया पुरुषेण वेदान्तशास्त्राध्ययनमेव कर्तव्यं, नतु मीमासा-
ध्ययन, तस्य दर्शितविधया जिज्ञासाप्रत्येव हेतुत्वात् । न हि नीरे लब्धे सति नीरलाभाय कूप खन-
नीय - तस्मात्कर्मजिज्ञासुनैव मीमासाशास्त्रमध्येतव्यं, ब्रह्मजिज्ञासुना तु वेदान्तशास्त्रमध्येतव्यम्- यथा शब्द-
साधुत्वजिज्ञासुना शब्दानुशासन, पदार्थजिज्ञासुना तर्कशास्त्रं तद्वदिति ।

ननु ब्रह्मजिज्ञासुना कर्मशास्त्राध्ययनानन्तरं कर्मज्ञाने सति ब्रह्ममीमासा कर्तयेति न वयं ब्रूम, किं तर्हि- कर्मजिज्ञासुना कर्मशास्त्राध्ययन कर्तव्यं, ततः कर्मज्ञाने लब्धे सति तस्य ब्रह्मजिज्ञासा जायते, तेन चोत्पन्नब्रह्मजिज्ञासेन ब्रह्ममीमासा कर्तव्येति ब्रूम, अतो न दोष इति चेन्मैत्रम्— न हि कर्म-
ज्ञानलाभादेव ब्रह्मजिज्ञासा जायते पुरुषस्य, किंतु निष्कामकर्मनुष्ठानद्वारा चित्तशुद्धिलाभादेव । न हि कर्माणि ज्ञातमात्राण्येव चित्तशुद्धिं जनयन्ति, तथा सति सर्वस्यापि विधिशास्त्रस्य ‘वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजे’तेत्यादेरानर्थक्यप्रसङ्गात्, अर्थावबोधसहितारस्वाध्यायाध्ययनादेव कर्माणि ज्ञातानीति कृत्व। कर्मशास्त्र-
स्याप्यानर्थक्यप्रसङ्गात् । न हि कर्मज्ञानाय जेमिनिना शास्त्रं कृतं, किंतु- तदनुष्ठानविधिप्रदर्शनायेति । एवंच द्विजस्य तावदुपनीतस्यार्थज्ञानपूर्वकं साङ्गवेदाध्ययनं, ततो मीमासाध्ययनं, पश्चात्कर्मनुष्ठानं, तदुपरि चित्तशुद्धौ सत्या ब्रह्मजिज्ञासोदयेन वेदान्तशास्त्राध्ययनमिति क्रमः । अत एव ‘अथातो धर्मजिज्ञा’सेत्य-
त्राशब्दस्य वेदाध्ययनानन्तर्यमर्थ इत्युक्तं इति ॥

ननु भगवत् रामानुजोक्ताथो दृष्ट, कथं पुनश्च शङ्करोक्ताथो भवेदपह्ण इति चे दुच्यते— शमादि-
सम्पत्तेरेव चित्तशुद्धिशब्दाध्ययत्वादिति । नच ब्रह्मजिज्ञासोदयानन्तर्यमथशब्दार्थ इति दत्तव्यमिति वाच्यं,
ब्रह्मजिज्ञासुरेव ब्रह्ममीमासाया प्रवर्तते, न त्वन्य इति तस्यावचनादपि सिद्धत्वेन तद्वचनम्यानर्थकत्वात् ।
अत एव ‘अथातो धर्मजिज्ञा’सेत्यत्राप्यशब्दस्य कर्मजिज्ञासानन्तर्यमर्थ इति नोक्तं । नापि कर्मनुष्ठानान-
न्तर्यमर्थ इति वाच्यमिति वाच्यम्, कृतकर्मणामपि केषांचिचित्तशुद्धयनुदयेन कर्मनुष्ठानानन्तरं त्रम-
मीमासाया कर्तव्यत्वासिद्धे—इति ॥

ननु पुरुषेण शमादिसम्पत्तिरूपायाः चित्तशुद्धौ सत्या वेदान्तशास्त्राध्ययनं कर्तव्यमिति स्थापितम् ।
तत्र सप्रश्नः—किं चित्तशुद्धौ सत्यामेव वेदान्तशास्त्राध्ययनं कर्तव्यमिति नियमः किं वा चित्तशुद्धौ
सत्या वेदान्तशास्त्राध्ययनमेव कर्तव्यमिति? विभुत चित्तशुद्धौ सत्या वेदान्तशास्त्राध्ययनं कर्तव्य-
मेवेति? नच नार्थं नियमविधिं किंत्वपूर्वविधिरेवेति वाच्यं, ब्रह्मजिज्ञासोर्निष्ठज्ञानार्थं ब्रह्मप्रतिपादक-
वेदान्तशास्त्राध्ययनस्य प्राप्तत्वेनापूर्वविधित्वाभावत् । अत्रोच्यते—त्रिविधोपपन्न नियमः पूर्वाचर्यैरभ्युप-
गत एव । अत एव चित्तशुद्धिरहितानां न वेदान्तशास्त्रेऽधिकारः, कथंचित्पुनरुल्लिख्य प्रवृत्तानामपि तेषां
त्रयसाक्षात्कारानुपपत्त्यः, शुद्धचित्तानामप्यनधीनवेदान्तशास्त्राणां प्रबोधचन्द्रोदयादिप्रत्यक्षेणां ब्रह्मज्ञाना-
लाभश्च—इति ॥

ननु शमादिसाधनसम्पन्न एव ब्रह्मज्ञानेऽधिष्ठोतीत्यत्र श्रुतिप्रमाणभावादपुनश्च शङ्करोक्तार्थ इति

चेन्मैवम्—‘शान्तो दान्त उपरतस्तितितुस्समाहितश्च द्वावितो भूत्वा आत्मन्येवात्मानं पश्ये’दिति श्रुते-
 स्सत्त्वात् । एतेन रामानुजोक्तार्थश्च्युत्यनुग्रहाभावादुदुष्ट इति—सिद्धम् । न हि श्रुतौ कर्मज्ञानी ब्रह्म
 पश्येदिति कापि श्रूयते । ननु न रामानुजेनायशब्दस्य धर्मशास्त्राध्ययनानन्तर्यमर्थ इत्युक्तं, किंतु कर्मज्ञाना-
 नन्तर्यमिति । तथा च कर्मफल क्षयिष्णु सातिशयं चेति ज्ञानान्तरमिति फलतीति चेत्तर्हि नित्यानित्य-
 वस्तुविवेकरूप तत्कर्मज्ञानं साधनचतुष्टय एवान्तर्भवतीति कुतो दृश्यते शङ्कोक्तार्थः ? न च नेदं कर्मज्ञानं
 नित्यानित्यवस्तुविवेकरूपं, किंतु अनित्यवस्तुज्ञानरूपमेवेति वाच्यं, तथा सति ब्रह्मज्ञानफलं नित्य निर-
 तिशयं चेति ज्ञानभावे ब्रह्ममीमासाया प्रवृत्त्ययोगात्, आपाततो ब्रह्मज्ञानमस्वस्य सम्प्रतिपन्नत्वाच्च—
 किंच अस्याधिकारिणो जात त्वदुक्तमिदं कर्मज्ञान किमर्थागतिपूर्वकाद्वेदाध्ययनादेव, यद्वा मीमासाध्य-
 नात् ? नाथः—वेदान्तशास्त्रमधिजिगीषुणा पूर्वं मीमासाशास्त्रमप्येतद्व्यमिति त्वदभीष्टासिद्धे, न द्वितीय-
 कर्ममीमासकैरक्षय्यस्यैव कर्मफलस्याभ्युपगमत्वात्तिस्यन्त्रणोऽनभ्युपगतत्वाच्च । कर्मब्रह्मवादिनो हि मीमांसका ।
 एतेन साधनचतुष्टयसम्पन्नस्यैव ब्रह्ममीमासायामधिकार इति नधीतपूर्वमीमासाशास्त्रस्यैवोत्तरमीमासाया-
 मधिकार इति नियम इति—परास्तम् । पूर्वोत्तरमीमासयोरुपजीव्योपजीवकभावाभावात्, प्राप्यत तम
 स्तेजसोरेव विरोधात् । साधनचतुष्टयसम्पत्तिब्रह्ममीमासयोस्तूपजीव्योपजीवकभावो विद्यते । कामक्रोधादि-
 विलिप्तचित्तस्य हि स्थूलोपि पदार्थो न बुद्धिमधिराहति, किंपुनरणोरेणीयानिहितौ गुहाया ब्रह्मात्मा । अत
 एव ‘दृश्यते त्वम्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभि’रिति श्रूयते । बुद्धेरभ्यस्त सूक्ष्मत्वं च शमदमादि-
 मस्कारबशरब्धमेकाग्रत्वं सूक्ष्मवस्तुदर्शनसामर्थ्यं हि । तस्माद्यस्साधनचतुष्टयसम्पन्नस्तस्य दृढा ब्रह्मजिज्ञासा
 जायते । सच जिज्ञासुः ब्रह्ममीमासाया प्रवर्तत इति कृत्वा साधनचतुष्टयसम्पन्न एवेहाधिकारी, ननु कर्मगान-
 ज्ञानवान्, नापि मीमासाशास्त्रमात्रावगतिमाश्च । नैतावतास्माभिरनधीतमीमासाशास्त्रस्यैव ब्रह्ममीमासाया-
 मधिकार इत्युच्यते- किं तु तर्कादिशास्त्राध्ययनतुल्यमेव मीमासाध्यनमपीत्युच्यते । तेन अनुमानादिपदार्थ-
 परिज्ञानाय यथा तर्कादिशास्त्रान्तरं किंचिदपेक्षितं, तथा मीमासाशास्त्रमपि अपच्छेदोपक्रमसन्दर्शादिन्याया-
 वगतये किंचिदपेक्ष्यतानाम्, नैतावता अधीतमीमासस्यैव ब्रह्ममीमासायामधिकार इति वयं—ब्रूमः ।
 अन्यथा अधीततर्कादिशास्त्रान्तरस्यैव ब्रह्ममीमासायामधिकार इति वक्तव्यत्वात्पे । तस्मात् दृढतरब्रह्म
 जिज्ञासोदयात्मागेव न्यायमीमासादिशास्त्राध्ययनं, तत पश्चात्तु ब्रह्ममीमासैवाध्येतव्यम् । यथा कर्मजिज्ञा
 सोदयात्मागेव तर्काध्ययनं, तत पश्चात्तु मीमासैवाध्येतव्यम् तद्वदिति ॥

ननु अधीतसाङ्गसाध्यायस्यैव नित्यानित्यवस्तुविवेकादिना ब्रह्मजिज्ञासा उदेतीति कृत्वा
 साङ्गसाध्यायानन्तर्यमथशब्दार्थ इति वक्तव्यमिति चेत्, मैवम्— साङ्गसाध्यायानन्तर्यस्य धर्ममीमा-
 सायामतित्यासत्वात्- साङ्गसाध्यायानन्तरमेव हि धर्ममीमासायामधिकारोति पुरुष । किंच साङ्ग-
 साध्यायानन्तरमवश्यं शमादिसाधनसम्पत्तिर्भवतीति वक्तुं न शक्यते- बहूनामपि वेदविदामिदानीं
 शमादिसम्पत्तिरहिताना दृश्यमानत्वात् । दृढतरब्रह्मजिज्ञासा तु शमादिसम्पत्तिं विना नोदेतीति
 शमादिसम्पत्त्यानन्तर्यमेव वाच्यम् । शमदमोपरतितितिशश्रद्धासमाधानानि षडेकं साधनं, नित्यानित्य-

वस्तुविवेक एकं, इहामुत्रफलभोगविराग एकं, मुमुक्षुत्वमेकं- मिलित्वा चत्वारि साधनानि । तत्र तीव्र-
मुमुक्षुत्वमेव साधनं, न मन्दमुमुक्षुत्वं- तस्य ब्रह्ममीमासायामप्रवर्तकत्वात् । यद्यपि यम्यैतानि साधनानि
न सन्ति सोऽपि ब्रह्म जिज्ञासतीतीदानीं प्रत्यक्षं, तथापि तस्य सा ब्रह्मजिज्ञासा न दृढा, किंतु मन्दैव ।
तस्मात्साधनचतुष्टयसम्पत्तिवशादेव ब्रह्मजिज्ञासोदेति पुरुषस्य । यथा माहेश्वरसूत्राध्ययनवशादेव प्रत्याहारज्ञानं
तद्वदिति कृत्वा अथशब्दस्य साधनचतुष्टयसम्पत्त्यनन्तर्यमेवार्थः । ‘तदुदितस्मि हि यो यदनन्तर’ इति
न्यायादुच्यते दण्डव्यापारजन्यत्वेन दण्डव्यापारानन्तर्यदर्शनाच्च—इति ॥

ननु इच्छाया दृढत्वं नाम इष्यमाणविषयप्रवर्तकत्वं । ‘काश्या तु मरणान्मुक्ति’रित्यादिशास्त्रात्सरो-
प्यास्तिक कशीं जिगमिषत्येव, किंतु यस्य दृढा काशीजिगमिषा स एव काशीं गच्छति, यस्य त्वदृढा
न गमिष्यामीत्येव सर्वदा मन्यते नतु गच्छतीति दर्शनात् । तथाच—यस्येष्टमाणविषये प्रवृत्तिसि-
द्धेच्छा इत्येवं स्वीकर्तव्यम् । इदानीं च बहवः पुरुषा विनैव वेदवेदाङ्गाध्ययनं, विनैव साधनचतुष्टयसम्पत्तिं,
विनैव च मीमांसादिशास्त्राध्ययनं, संस्कृतभाषापरिजानमात्रादेव ब्रह्ममीमांसायां प्रवृत्ता दृश्यन्त इत्यमीषा
दृढब्रह्मजिज्ञासा विद्यत एवेति वक्तव्यं, तत् कथं साधनसम्पत्तेरन्यस्य वा दृढजिज्ञासा प्रत्यन्वयन्यतिरेक-
व्याप्तिसिद्धं हेतुत्वमिति चेदुच्यते— इच्छाया दृढत्वं नाम नेष्यमाणविषयप्रवर्तकत्वं, किंतु इष्यमाण-
विषयप्राप्तिपर्यन्तत्वम् । इच्छा हि विषयसिद्धौ निवर्तते, तदसिद्धौ तु नैव निवर्तते । तथा च यस्य ब्रह्म-
जिज्ञासा ब्रह्मज्ञानप्राप्तिपर्यन्ता, ब्रह्मज्ञाने सत्येव निवर्तते, न तु तस्मिन्नसति, न एव दृढब्रह्मजिज्ञा-
सावानित्युच्यते । अन्यैव नमज्ञानलभः । इयं च दृढब्रह्मजिज्ञासा साधनचतुष्टयसम्पत्त्यस्यैव भवतीति
कृत्वा दृढब्रह्मजिज्ञासा प्रति साधनचतुष्टयसम्पत्तेरित्यैवान्वयव्यतिरेकव्याप्तिसिद्धं हेतुत्वम् । अयमर्थः—साधन-
चतुष्टयसम्पन्न एव ब्रह्मजिज्ञासया ब्रह्ममीमांसायां प्रवृत्त्य ब्रह्मज्ञाने लभते, न स्वयं इति । अत एवानधि-
कारिणो बहवोऽप्य वेदान्तशास्त्रं बह्वधीत्यापि संसारिणस्तोचन्त उपलभ्यन्त इति ॥

ननु मास्तु साधनचतुष्टयसम्पत्तिः, पदवाक्यप्रमाणपरिज्ञाने सति पण्डित उत्तरमीमांसायां
प्रवृत्त्य स्वर्गो गुरूपदेशाद्वा ब्रह्मज्ञानं प्राप्नुयादेव । सति साहित्ये शब्दार्थव्यापारार्थज्ञानं नोदेतीति साहस-
मात्रमिति चेन्नैतन्मूलं— साधनचतुष्टयसम्पत्तिरहित उत्तरमीमांसाध्ययनदशाद्वेषणो याथात्म्यं नैव जानीयात्,
यद्वा परोक्षमेव जानीयथा ‘वज्रहस्त पुरन्दर’ इत्यादिवाक्यात्पुरन्दरादीन् परोक्षमेव जानाति तद्वत् ‘मयं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे त्यादिवाक्यादपि ब्रमेति । न च साधनसम्पन्नोऽपि शब्दाद्वा परोक्षमेव जानीयाच्छब्दस्य
परोक्षजननत्वाभावादिति वाच्यं, केवलशब्दस्य तथात्वेऽपि विचारसदृशशब्दोऽपरोक्षज्ञानं जनयत्येव । न च
साधनसम्पन्नोऽपि विचारसदृशशब्दाद्वाऽपरोक्ष्यं प्राप्नुयादिति वाच्यं, साधनसम्पन्नस्य विचारसम्पन्नत्वं ।
विचारो हि चित्तैकाग्र्यमाध्य - न हि शमादिरहितस्य क्रमादिभिर्विचिन्तितस्य विचारसम्भवति । अत एव
ब्रह्ममीमांसायां साधनसम्पत्त्यस्यैवाधिकार इत्युत्तरमीमांसा हि विचारः । विचारेण ब्रह्मज्ञानानिवृत्तिः । न च
मास्तु ब्रह्मापरोक्षमात्मसाक्षात्कारस्यादेव शब्दात्वेत्यादिति वाच्यं, ब्रह्माभित्यक्तात्मानं, भित्त्येव
संसार्यात्मनिश्चयनिराकरणपूर्वकाऽसंसार्यात्मसाक्षात्कारस्य केवलशब्दादसम्भवात् प्राप्यावश्यक एव विचारः ।

एवं साधनसम्पत्त्यभावेनात्मविचाराभावादेव वेदान्त्याभासाना बहुनामिदानीमसंसार्यात्मनिश्चयाभाव । एत-
वता साधनसम्पत्त्यानन्तर्यवाच्यमथशब्दस्समर्पयत्यधिकारिणमपेक्षितमिति—सिद्धम् ॥

अनुबन्धचतुष्टयनिरूपणम् ।

न हि केवलमानन्तर्यमतापेक्षितं, शास्त्रस्य तु विषयसम्बन्धाधिकारिफलरूपानुबन्धचतुष्टयमपेक्षित-
मस्य च वेदान्तशास्त्रस्य । मीमांसशास्त्रात्पृथगञ्जितयास्ति तदपेक्षा । अत एव तच्चतुष्टयमपेक्षितमिह प्रथम-
सूत्रेण दर्शितं, तथाहि—साधनचतुष्टयसम्पन्नमधिकारिणमथशब्द प्रदर्शयति । न च ब्रह्ममीमासुमिति
वाच्यं, तस्योक्तिं विनैव सिद्धत्वात्- यो हि यन्मीमासुस्स तन्मीमासायामधिकरोतीति लोकतस्सिद्धत्वात् ।
नापि ब्रह्मजिज्ञासुमिति वाच्यं, तस्यापि वचनं विनैव सिद्धत्वात्- यो हि यज्जिज्ञास्यति स तन्मीमासाया-
मधिकरोतीति लोकत एव सिद्धत्वात् । नापि कर्मज्ञानिनमिति वाच्यं, कर्मज्ञानिनो ब्रह्ममीमासाऽयो-
गात्- महिषज्ञानिन कर्मज्ञानायोगवत्- इति । अतश्शब्द प्रयोजनं सूचयति । कर्मफलस्यानित्यत्वा-
दित्यब्रह्मसाप्तिफलाय ब्रह्म ज्ञातव्यमिति हि तदर्थ । ब्रह्मशब्दो विषयं बोधयति । सम्बन्धस्तु प्रतिपाद्य-
प्रतिपादकभावरूपस्य एव । एवमनुबन्धचतुष्टयवत्त्वादेवेदं वेदान्तशास्त्रमवश्यमधिगन्तव्यं- इति । ननु
साधनचतुष्टयसम्पन्नेनेत्यनुक्त्वा किमित्युक्तमथेति ध्यासेनेति चेत्समानोयमनुयोगस्तवापि कर्मज्ञानेनेत्यनुक्त्वा
किमित्युक्तमथेतीति । अथ यदि निमग्न समाधानमित्यस्मदीयो ब्रूयाच्चर्हि वदाम—‘अल्पाक्षरमसन्निध्य
सारवद्विधत्तमुत्तमम् । अस्तोभमनवर्धं च सूत्रं सूत्रविदो विदुरिति वचनादल्पाक्षरपदप्रयोग एव सूत्रे
कर्तव्य इति । न चासन्निध्यं वक्तव्यमिति किमिति सन्निध्यमुक्तमिति वाच्यं, व्याख्यानतो विशेषप्रति-
पत्तिर्हि सन्देहादलक्षणमिति न्यायाद्याख्यानतोऽसन्निध्यमेवेदमथपदम् । किंच मङ्गलार्थमप्ययमथशब्द
प्रयुक्त -- ‘उङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मण पुरा । कण्ठं भित्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकात्रुभा’विति
स्मरणात् । अपिच ‘अथातो धर्मजिज्ञासा’, ‘अथ शब्दानुशासन’मिति ग्रन्थादावथशब्दप्रयोगश्शास्त्रकर्तृभि-
रङ्गीकृत इति तत्प्रयोग एवोचित । तस्मात्साधनचतुष्टयसम्पत्त्यानन्तर्यवाची अयमथशब्दस्साधनचतुष्टय-
सम्पन्नमधिकारिणं समर्पयतीति सुखम् । अतः श्रीभाष्ययारण्याया श्रुतप्रकाशिकाया सुदर्शनाचार्य वेदान्त-
श्रवणात्पूर्वं शास्त्रान्तरश्रवणेन विना सम्पादयितुमशक्यत्वाच्चाख्यानतराणामनवसरस्तत्वाच्च शास्त्रान्तरसापेक्षाया
नित्यानित्यवस्तुविवेकादीना पूर्ववृत्तत्वयुदास इति—तत्तुच्छम्, अधीतसाङ्गस्तशिरस्कवेदस्याधिगताल्या-
स्थिरफलकेवलकर्मज्ञानतया सज्जातमोक्षमित्यापस्थानन्तस्थिरफलवृद्धजिज्ञासा ह्यनन्तरभाविनीति श्रीभाष्यादेष्ट
अधीतसाङ्गस्तशिरस्कवेदस्य तत एव वेदाध्ययनानित्यानित्यवस्तुविवेकादिसम्भवात् । वेदे हि ‘तद्यथेह
कर्मचितो लोक क्षीयते एवमेवागुत्र पुण्यचितो लोक क्षीयते’ इति, ‘न स पुनरावर्तते’ इति च नित्या
नित्यवस्तुविवेकस्य श्रुतत्वात्, ‘शान्तो दान्त’ इत्यादौ क्षमदमादेःश्रुतत्वाच्च । तस्मात्साङ्गस्तशिरस्कवेदाध्यय-
नादेवार्थबोधसहिदानित्यानित्यवस्तुविवेकादिसिद्धिरिति युक्त तेषां पूर्ववृत्तत्वम् । यच्च तेनोक्तं समधि-
गतकर्ममासारिकफलनिर्विण्णान्तस्थिरफलाकाक्षी शास्त्रमधिकरोतीति- तत्र समधिगतकर्मैति विशेषण-
मनर्थकं, ब्रह्मावगातिं प्रति कर्मोद्योगतेरहेतुत्वमोक्तत्वात् । द्वितीयविशेषणमिहामुलफलभोगविरागरूपमस-

दुर्कं साधनमेव । तृतीयं च मुमुक्षुत्वरूपमसदुक्तं साधनमेवेति नापूर्वोक्तिः । अल्पास्थिरफलकमेति, अनन्तस्थिरफलकमेति च भाष्यवचनादेव नित्यानित्यवस्तुविवेकात्मकं साधनमप्यभ्युपेतमेव । एवं साधनत्रयमभ्युपगम्यैव अथशब्दस्य साधनचतुष्टयसम्पत्त्यनन्तर्यार्थानभ्युपगमः कुतो वा नाहं जाने- क्रोधावतारस्य रामानुजस्य शमाभावाच्छमादिसम्पत्तिस्तेन नाभ्युपेतेति मन्ये । यच्च सुदर्शनेनोक्तं कर्मविचारानन्तरं ब्रह्मविचारस्य कर्तव्यत्वे कर्मणामल्पास्थिरफलवन्निर्णयसहितानन्तस्थिरफलपातप्रतीतिरित्यर्थं विशिष्टो हेतुरिति, तदप्युक्तम्—कर्मविचारो हि मीमांसाध्यर्धेन ततः प्राक्पुरुषस्य कर्मफलमनन्तं स्थिरमिति ततः पश्चादस्थिरमिति च बुद्धिरस्तीत्यस्यांशस्य पूर्वमेव खण्डितत्वात् । कर्मविचारानन्तरं कर्मण एव कर्तव्यत्वेन ब्रह्मविचारस्याकर्तव्यत्वात् । यदि कर्मविचारानन्तरमव्यवधानेन ब्रह्मविचारस्यैव कर्तव्यत्वं, तर्हि कर्मविचारविधानस्य वैयर्थ्यापत्तेः । न च कर्मविचारानन्तरं ब्रह्मविचारं विधाय पश्चाद्ब्रह्मज्ञानसहितं कर्म कर्तव्यमिति वाच्यं, ब्रह्मज्ञानानन्तरं कृतकृत्यत्वेन कर्तव्यानवशेषात् । 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति', 'तरति शोकमात्मवि'दित्यादि-श्रुतिशतात्, 'एतद्बुध्या बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च भार'तेत्यादिस्मृतिशताच्च । यस्तु ब्रह्मविचारानन्तरमपि कर्तव्यशेषोऽस्ति स न कृत्स्नब्रह्मवित् । किञ्च कर्मब्रह्मज्ञानयोस्तमस्तेजसोरिव साहित्यमपि दुरुपपादम् । यदि तु ब्रह्मविचारोपि कर्मविचारवत्कर्मशेषः कर्मोपयोगितया तर्हि अथातो धर्मजिज्ञासेत्यारब्धे मीमांसा-शास्त्र एवास्यापि प्रतिपादनं स्यात्, न तु अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति पृथगस्त्यारम्भः ॥

ननु स्वतोऽस्थिरफलकमपि कर्म- ब्रह्मज्ञानसहितं सदनन्तस्थिरफलकं भवतीति कृत्वा अनन्तस्थिर-फलककर्मकरणार्थं कर्मब्रह्मज्ञानद्वयस्यावश्यकतया तत्र कर्मज्ञानस्य पूर्वमीमांसया जातत्वाद्व्रह्मज्ञानाद्योत्तर-मीमांसाऽऽरभ्यते अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति—मैत्रम्, यद्येवं कर्मविचारो ब्रह्मविचारश्चेत्युभयं कर्मकरणार्थ-तया कर्मशेषभूतं तर्हि कर्मविचारानन्तर्यं ब्रह्मविचारस्य न नियन्तुं शक्यते- ब्रह्मविचारानन्तर्यस्यापि कर्म-विचारस्य सम्भवात् । तथाच अथातो धर्मजिज्ञासेत्यत्राथशब्दस्य ब्रह्मविचारानन्तर्यमित्येवार्थः, न त्वध्यय-नानन्तर्यमिति । तत्रापि विवाद एव सम्भास- एवं कर्मविचारानन्तरं ब्रह्मविचारः कर्तव्यः किं यद्वा, ब्रह्मविचारानन्तरं कर्मविचारः कर्तव्य इति संशये विनिगमकाभावादुभयस्याप्यसिद्धिः । न च कर्मविचारा-त्मकं मुमुक्षुशाय एवानुदयान्न ब्रह्मविचारप्राप्तिरिति वाच्यं, कर्मविचारात्प्रागपि कर्मविचारात्पश्चादिव ब्रह्म-ज्ञानसहितात्कर्मण एव मोक्षः, न तु केवलकर्मण इति ज्ञातुं शक्यत्वात् । न हि कर्मविचारो निघतेयमश-येन कर्मविचारं विना तस्य दुर्जंक्त्वमुच्यते—श्लो॥ 'तस्यासिद्धेतुर्विज्ञानं कर्मचोक्तं मद्यामुने । तथा तपश्च विद्या च संयुक्तं मेपज महत्' इत्यादिवचनानि पुराणादिषु सन्ति हि । तस्माद्ब्रह्मज्ञानमहितात्कर्मणो मोक्ष इति वादिनस्तत्र मते ब्रह्मविचारस्य कर्मविचारानन्तर्यं नियन्तुं न शक्यते । एतेन पटनियतेः कुन्त्या-दिवद्ब्रह्मविचारस्य कर्मविचारः पूर्वभावित्वेन नियत इति श्रुतप्रकाशिका—परास्ता । कुन्त्याद्यभावे पट-नियतिवत्कर्मविचाराभावे ब्रह्मविचाराभावासिद्धेः, ब्रह्मविचारं पिहितस्यापि कर्मकरणार्थं कर्मविचारस्य मुक्-रत्वेन ब्रह्मविचारस्यापि कर्मविचारपूर्वभावित्वसिद्धेः । किञ्च ज्ञानं विनैव कर्मविनापि मोक्षशान्तिमुमुक्षु-धर्मजिज्ञासोरप्यावश्यकमेव, ततः सज्जात्मोक्षमिलापो ब्रह्मविचारं विद्वन्निदिनं वचनमप्युक्तमेव । एतेन

कर्मविचारो ब्रह्मविचारसामग्रीनि श्रुतपकाशिका—परास्ता । कर्मविचारसामग्रीरूपं ब्रह्मविचारं सत्त्वात् । ब्रह्मविचारं कृतवान् हि केनयद्ब्रह्मज्ञानात्कामीमोक्षासिद्ध्या तदर्थं ज्ञानमहितं कर्म चिकीर्षु कर्मविचारं विधेते । न च कर्मविचारमट्टनतो मुमुक्षा न स्यादिति वाच्यं, 'साङ्गवेदाध्ययनेन, पुराणादिपठनेन, भय-
ग्रन्थपठनेन च तस्यास्तम्भादिनि । ननु घटस्य दण्डचक्रमलिलादिवद्ब्रह्मविचारस्य कर्मविचार पूर्वभाविवेन नियतसामग्री मायूत्राम- साधनचतुष्टयसम्पत्तिरपि कथं सा स्यादिति चेदुच्यते— दण्डचक्राद्यभावे घटानिष्पत्तिरसाधनसम्पत्त्यभावे ब्रह्मविचारानिष्पत्तिरिति । न च साधनसम्पत्त्या अपि बहवोऽकृतब्रह्म-
विचारा दृश्यन्त इति कृत्वा साधनसम्पत्तिसत्त्वे ब्रह्मविचारसत्त्वमिति नियन्तुं न शक्यत इति वाच्यम्, नास्माभिस्साधनसम्पत्तिसत्त्वे ब्रह्मविचारसत्त्वमित्यन्वयन्यासिरुच्यते— किं तु साधनसम्पत्त्यभावे ब्रह्मविचारा-
भाव इति व्यतिरेकस्यासिरुच्यते इति । न हि दण्डचक्रादिसद्भावमात्रेण घटोदय, परंतु दण्डचक्राद्यभावे घटानिष्पत्तिरित्येव तत्रापि नियमः । तस्माद्घटानिष्पत्ते कृत्वालादिवद्ब्रह्मविचारस्य साधनचतुष्टयसम्पत्तिरेव सामग्री न तु कर्मविचार इत्यनवयवम् ॥ इत्यथशब्दविचारः ॥

अतश्शब्दविचारः ।

अथात्र अतश्शब्दो विचार्यते— अतश्शब्दो वृत्तस्य हेतुभावे इति रामानुजः— वृत्तं कर्म-
ज्ञानं वर्तियमाणस्य ब्रह्मज्ञानस्य हेतुरिति तदर्थः । नेदं युक्तम्— कर्मज्ञानस्य ब्रह्मज्ञानं प्रति हेतुत्वा-
सिद्धेः । न हि कर्मज्ञानाद्ब्रह्मज्ञानं जन्यते- दण्डज्यापारादिव घटः, किंतु विचारिताद्वेदान्तवाक्यादेव ब्रह्म-
ज्ञानं जायते । 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छा'भित्यादिश्रुते । न च कर्मण केवलस्यास्थिरफलकत्वज्ञाना-
न्मुमुक्षुर्ब्रह्ममीमांसाया प्रवर्तत इति कृत्वा कर्मज्ञानं ब्रह्मज्ञानस्य हेतुरित्युक्तमिति वाच्यम् । तथासति-
अतश्शब्दस्य कर्मणोऽस्थिरफलकत्वज्ञानादित्यर्थ इति वक्तव्यत्वात् । न च तथैव वदाम इति वाच्यम्,
तथापि ब्रह्मज्ञानं प्रति कर्मणोऽस्थिरफलकत्वज्ञानस्य न हेतुत्वम्, किंतु ब्रह्मज्ञानेच्छा प्रत्येवेति नेष्टसिद्धिः ।
अस्थिरं कर्मफलमिति ज्ञानवान् हि कर्मसु, तत्फलसु च वैराग्यान्नित्यफलेच्छया ब्रह्म-जिज्ञासति ।

ननु अतश्शब्दस्य केवलकर्मणो मोक्षाभावादित्यर्थः, ब्रह्मज्ञानसहितकर्मनुष्ठानार्थं ब्रह्म ज्ञातव्य-
मित्यवशिष्टवाक्यार्थः, इति चेत्— मैवम्, तमस्तेजसोरिव कर्मज्ञानयोर्न समुच्चय इति पूर्वमेव मया
समुच्चयवादस्यास्य निराकृतत्वात् । न च युक्त्यैव त्वया निराकृतो न तु प्रमाणत इति वाच्यम्, श्रुति-
प्रमाणस्य दर्शितत्वात् । अथापि यथस्मृत्युक्तिर्हि ब्रवीमि श्रुणु— 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्तुमेति, नान्य
पन्थां विद्यतेऽयनाय' इत्यादिश्रुतिभ्यः, 'तमो निवृत्तौ सूर्यस्तु यथा नान्यदपेक्षते । तथाऽज्ञाननिवृत्तौ तु
ज्ञानं नान्यदपेक्षते ॥ तस्मात्कर्मप्रणाडवैव ज्ञानरोषं न चान्यथा । अत एवोक्तमार्गेण तयोस्समसमुच्चयः ॥
सुतरामेव नास्त्येव सम्यगुक्तं मया बुधाः ।' इति सूतसंहितावचनात्, 'ज्ञानाग्निस्सर्वकर्माणि भस्मात्सालुस्ते-
जु'नेत्यादिगीतावचनाच्च । 'तस्यासिद्धेतुर्विज्ञानं कर्मचोक्त'मिति वाक्यस्य ॥ विज्ञानं साक्षात्प्राप्तिहेतुः । कर्म
क्रमेण तस्यासिद्धेतुरित्यर्थः । 'तपश्च, विद्या'चेति वाक्यस्य तु तपश्चित्तैकाग्र्यमित्यर्थान्न समुच्चयपरत्वमिति

बोध्यम् । नन्वेवमतश्शब्दस्य यदि रामानुजोक्तार्थो भवति दुष्टसिद्धिं को निर्दुष्टार्थ इति चेन्मयास्य शतमर्था दर्शिताशरीरकचतुस्सूत्रीविचारनामके ग्रन्थे इति तत एव तेऽवगन्तव्या । इत्यतश्शब्दविचारः ॥

ब्रह्मजिज्ञासापदार्थविचारः ।

अथ ब्रह्मजिज्ञासाशब्दविचारो वितन्यते— ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा । ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठी । इच्छाया इष्यमाणप्रधानावाद्ब्रह्मज्ञान विधेयम्, ब्रह्म च निर्दोषस्सकलकल्याणगुणस्सर्वेश्वर पुरुषोत्तम इति रामानुजः, ज्ञानं तत्करूपमेव ननु । फलरूपं, तस्याविधेयत्वात्, सम्प्रत्ययस्तु विचारस्य रागप्राप्तत्वज्ञापनार्थ इति श्रुतप्रकाशिकाकारः । तदयुक्तम्— किमिच्छावाची शब्द इष्यमाणमभिधया प्रतिपादयति? यद्वा लक्षणया? नाद्यः— इच्छावाचकशब्दस्येप्यमाणवाचकत्वायोगात्, सतीप्यमाणवाचकत्वे इच्छावाचकत्वस्यैवासिद्धे । नहीच्छेप्यमाणयोरैक्य- येनेच्छावाच्यपीप्यमाणवाचकस्यात् । न द्वितीयः— इष्यमाणस्यैवेह विधेयत्वेन इच्छावाचकपदप्रयोगायोगात्, 'अथाऽतो ब्रह्मजिज्ञास'मिति सूत्रेणैवेष्टसिद्धौ 'अथातो ब्रह्मजिज्ञा'सेति सूत्रकरणमनर्थक, गौरवावहं चेति भावः । न च सम्प्रत्ययो विचारस्य रागप्राप्तत्वज्ञापनार्थ इति वाच्यम्, तथा सति अप्राप्त एव शास्त्रमर्थवदिति श्रुतप्रकाशिकाकारवचनादेव प्रवृत्तशास्त्रस्यानर्थक्यप्रसङ्गात् । न हि रागप्राप्तब्रह्मविचारप्रतिपादकं वेदान्तशास्त्रमर्थवद्भवितुमर्हति । नापि धर्मजिज्ञासेनिबदिहापि सम्प्रत्ययोपपत्तिरिति वाच्यं, तस्यापि धर्मज्ञानं विधेयमित्यर्थवर्णने उक्तदोषप्रसङ्गात् । नापि निदिध्यासितव्यं विजिज्ञासितव्यं इत्यादिश्रुत्यनुसारस्य जिज्ञासेति प्रयुक्तमिति वाच्यम्, तत्रापि निदिध्यासनं विधेयं, विज्ञानं विधेयमित्यार्थवर्णने उक्तदोषानतिक्रमणात् । न च ब्रह्मज्ञानस्य प्रीतिरूपत्वेनेच्छाविषयत्वात्सम्प्रत्ययनिर्देशोपपत्तिरिति वाच्यम्, किं विचारात्मकं ब्रह्मज्ञानं प्रीतिरूपं? किं वा फलात्मकं? नाद्य- विचारस्य प्रीतिरूपत्वाभावात् । न द्वितीयं विधेयत्वायोगेन तस्येहास्वीकारात् । तस्माद्द्वर्गेनाप्येकेनानर्थकेन न भवितव्यमिति न्यायादत्र सम्प्रत्ययस्य सार्थक्यमवश्यं वक्तव्यमिति तदवचनान्दद्यमेव रामानुजभाष्यम् । तथा ब्रह्मशब्दः पुरुषोत्तमवाचीति सम्प्रतिपन्नम्, परं पुरुषोत्तमस्य तस्य गुणवत्त्वं विप्रतिपन्नम्, निर्दोषस्य तस्य निर्गुणत्वेनैव भाव्यत्वात् । न हि सगुणं वस्तु कापि निर्दोषमुपलभ्यते । श्रुतौच— 'निरवधं, निरञ्जनं, केवलो, निर्गुण'श्चेति ब्रह्मणि गुणदोषयोरभावः श्रूयते । न च विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुतेर्ब्रह्मणि ज्ञानानन्दौ गुणौ न इति वाच्यं, तत्र विज्ञानरूपमानन्दरूपं च ब्रह्मेत्येवार्थात् । विज्ञानमस्यास्तीति विज्ञानम्- आनन्दोस्यास्तीत्यानन्दमित्यर्थकल्पनस्यायुक्तत्वात् । अर्थआदिगणे एतत्पदयोःप्राठात्, अर्थआदेराकृतिगणत्वेनैतत्पदस्वीकारस्य विप्रतिपन्नत्वात् । न च विशिष्टं ज्ञानं यस्य तद्विज्ञानमिति बहुव्रीहिरिति वाच्यं, 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति श्रुत्यन्तानुरोधात् । किंच नेह सर्वेश्वरभूतं मायाशनं ब्रह्म ज्ञेयं, तस्य मुक्तप्राप्यत्वेनाज्ञेयत्वात् । मुक्तप्राप्यं निर्मायं शुद्धं हि ब्रह्मेह ज्ञेयम् । नन्वेवम् एव मुक्तप्राप्य इति वाच्यं, स्वप्न इव जागरेऽपि जीवाज्ञानकल्पितम्येश्वरस्य मुक्तप्राप्यत्वायोगात् । न हि मुक्तौ जीवम्याज्ञानमस्ति येन तत्रेश्वरो भवेत् । तस्मात्परिपूर्णनित्यशुद्धबुद्धप्रत्यगभिन्नब्रह्मज्ञानाय वेदान्तविचारः कर्तव्य इति शङ्करोक्त एवार्थगमाधीयान् । अस्मिन्ग्रन्थे सम्प्रत्ययस्य विचारलक्षकत्वेन सार्धम् ।

ज्ञानशब्दस्य च फलभूतो मुख्य एवार्थः, न तु निचाररूपो लाक्षणिक इति गुणश्च । न च सन्त्ययाद्विचार इत्यस्य सिद्धायपि कथं वेदान्तविचार इत्यस्य सिद्धिरिति वाच्यं, ब्रह्मण औपनिषदरूपेण तत्ज्ञानस्य वेदान्तैकसमधिगम्यत्वात्तत्सिद्धिरिति । अत एव वेदान्तार्थविचारात्मकस्यायनिर्गन्धनरूपं तु शास्त्र ब्रह्ममीमांसेति प्रसिद्धिः । एतेन ब्रह्मविचारः कर्तव्य इति वाक्यार्थोद्घातज्ञानाय वेदान्तविचारः कर्तव्य इति वाक्यार्थ एव समीचीन इति सिद्धम्—कुत इति चेदुच्यते—पूर्ववाक्याय फलं न दर्शितं, विचारसाधनं च न दर्शितमिति तयो रवचन दोषः । उत्तरवाक्याय तु फलं ब्रह्मज्ञानरूपं दर्शितं, निचारसाधनं च वेदान्तरूपं दर्शितमित्यदोषः । न च ब्रह्मज्ञानं न फलं किंतु मोक्ष एवेति वाच्यं, ब्रह्मनिचारमिति ब्रह्मज्ञानमैव फलत्वात्, ब्रह्मज्ञानातिरिक्तमोक्षाख्यफलमावाच । न च ब्रह्मज्ञानात् तस्मात्सात्त्विकस्यैव मोक्ष इति वाच्यं, ज्ञायमानब्रह्मण एव प्राप्यमाणब्रह्मत्वात् 'यस्मादक्षदपरोक्षाद्भेदोति श्रुते । न च अपरोक्षतया ज्ञायमानादपि घटाद्यथा प्राप्यमाणो घटः पृथग्भूतस्तथैव अपरोक्षतया ज्ञायमानाद्ब्रह्मणोपि प्राप्यमाणं ब्रह्म भिन्नमेवेति वाच्यं, घटस्य परिच्छिन्नत्वात्तथाऽस्तु अपरिच्छिन्नं तु ब्रह्मणि नैवं कल्पयितुं शक्यमिति ।

समाप्तो ब्रह्मजिज्ञासापदविचारः ।

अथ स्वाध्यायनिधिरिति वाच्यः ।

'स्वाध्यायोऽच्येतव्य' इति विधिः । निमक्षरराशिग्रहणमात्रपरः । किं वा फलवदर्थवबोधपर्यन्त इति सहायः । तत्र द्वितीयं पक्षोऽस्मदीयेराश्रितः, पूर्वं पक्षस्तु रामानुजेन । स चायुक्तः—तथाहि 'स्याणुर्यं भारवाहः किलामूढधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थमिति श्रुतेरर्थवबोधरहितस्य वेदाध्ययनस्य निरर्थकत्वात् निरर्थकस्य वेदविहितत्वायोगाच्च । यजेतेत्यादिहि वेदः फलवत्त्वार्थपर्यन्तं विधत्ते, न स्वफलमन्यथा अभ्यासाप्यप्रसङ्गात् । न हि लौकिकोपि निरर्थकशब्दः कापि प्रमाणं भवितुं मर्हति, किंपुनर्नैविकः । पुत्रस्ते जात इत्याद्यास्तवावयवस्थानन्दाद्यर्थजनकत्वसम्प्रतिपत्तेः । अत एव न क्रियार्थ एव वेदः प्रमाणः, किंतु फलवदर्थवबोधक एव वेदः प्रमाणमिति निर्णीतमाचार्यैः पूर्वं । तच्च फलवदर्थवबोधकत्वं वेदपूर्वोत्तरमागयोरविशेषेणास्ति । पूर्वमागस्य स्वर्गादिफलवदर्थवबोधकत्वादुत्तरमागस्य च मोक्षफलवद्ब्रह्मप्रतिपादकत्वाच्च । एव वेदस्य फलवदर्थवबोधकत्वादेव वेदाध्ययनस्य फलवदर्थवबोधपर्यन्तत्वं युक्तम् । स च वेदार्थवबोध व्याकरणनिरुक्तादिना सम्पाद्य इति कृत्वा वेदाध्ययनविधिर्नैव वेदाङ्गाध्ययनमपि विहितम् । अतएव शुक्लपक्षेषु वेदान्तेषु वेदाङ्गानि समस्तानि कृष्णपक्षेषु सम्पठेदिति च संप्रति । नचैव साङ्गाध्ययनवशादेव फलवदर्थवबोधस्य जातत्वादर्थेयं कर्ममीमांसा ब्रह्ममीमांसा चेति वाच्यं, आपाततो जातेऽर्थवबोधे सहायविपर्ययरहितनिष्पट्टार्थवबोधस्याजातत्वेन तदर्थं मीमांसायाः कर्तव्यत्वात् । नचापाततोऽर्थवबोधस्तर्हि व्यर्थ इति वाच्यं, आपाततोऽर्थवबोधभावे अर्थनिर्णयजिज्ञासाया एवानुदयापत्तेः । तस्मात्साङ्गाध्ययनं विधाय तत्रापाततो ज्ञायमानज्योतिष्टोमब्रह्माद्यर्थनिर्णयाय कर्मब्रह्ममीमांसा कर्तव्या । तत्र च यः स्वर्गकामो ज्योतिष्टोमादिपदार्थजिज्ञासुस्त एव पूर्वमीमांसा पठेत्, यः पुमान् मोक्षकामो ब्रह्मजिज्ञासुस्त उत्तरमीमांसापठेदिति न पूर्वमीमांसाध्ययनपक्षे उत्तरमीमांसा । न च पूर्वमीमांसाध्ययन-

नात्कर्मस्वरूपे तत्फलस्य चानित्यत्वे निश्चिते सत्येवोत्तरमीमासाया प्रवृत्तिः पुरुषस्य जायत इति वाच्यं, साङ्गस्वाध्यायादेव कर्मफलानित्यत्वनिश्चयो ब्रह्मज्ञानफलमोक्षनिश्चयश्च भवत्येव पुरुषस्य । नचैवं मीमासाध्ययनं व्यर्थमिति वाच्यं, कर्मण इतिकर्तव्यतादिज्ञानार्थं पूर्वमीमांसाया अभ्येनव्यत्वाद्ब्रह्मात्मयाथात्म्यज्ञानार्थमुत्तरमीमासायाध्यायेतव्यत्वात् । न च कर्मफलानित्यत्वनिश्चये सति किं तदितिकर्तव्यतादिज्ञानेनेति पूर्वमीमासा न पठनीयैवेति वाच्यं, अनित्येपि कर्मफले स्वर्गादौ विषयसुख इव लौकिके कामवशात्तदितिकर्तव्यताज्ञानस्यापेक्षितत्वात् । अयं भावः—अधीनसाङ्गस्वाध्याय फलबद्धावबोधशाली पुष्पः ऐहिकमासुम्पिकं च विषयसुखं सर्वमनित्यमिति जानन्नपि चित्तशुद्धयभावेन ऐहिकसुखकामनया यथा त्वचन्दनयनितादिकं परिगृह्णाति, तथा आसुम्पिकरम्भासम्भोगादिसुखकामनया ज्योतिष्टोमादिकं चिकीर्षति, स च चिकीर्षु स्वचिकीर्षितकमेतिकर्तव्यतादिज्ञानार्थं पूर्वमीमासाभ्यस्यति, कर्माणि च कुरुते, एवं विहितकर्माणि कृतवन्तस्य देवाद्यदि चित्तशुद्धिस्तर्हि सन्त्यस्य ब्रह्मजिज्ञासोत्तरमीमासा न पठति- नोचेन्नैव पठति । यस्य तु पुनस्साङ्गस्वाध्यायं कृतवतो देवाद्यादेव चित्तशुद्धिस्तस्य ऐहिकमासुम्पिकसुखकामाभावात्तत्त्वचन्दनयनिताद्यपरिग्रहं सन्यासाश्रमस्वीकारपूर्वकमुत्तरमीमासाध्ययनं च सम्भवति । अनप्य 'यदहरेव विरजेतदहरेव मन्त्रनेतु', 'ब्रह्मचर्यादेव मन्त्रजेत् गृहा'द्वेत्यादि श्रूयते । एवंचाशुद्धचित्तस्य सकामस्य गृहिण एव पूर्वमीमासायामधिकारः, शुद्धचित्तस्य निष्कामस्य सन्यासिनस्तु न पूर्वमीमासाया- किं उत्तरमीमासायामेवाधिकार इति कृत्वा कथमुत्तरमीमासाध्ययनस्य नियतपूर्ववृत्तं स्यात्पूर्वमीमासाध्ययनम् । न च 'स्वकर्मणा तगम्यर्च्यं सिद्धिं विन्दति मानव' इति गीतावचनात्स्वकर्मणा ईश्वराराधनं विना चित्तशुद्धययोगाच्चित्तशुद्धयर्थकेश्वराराधनकर्मकरणार्थमपि पूर्वमीमासा पठनीयेति वाच्यं, इष्टापत्तेः । न च तावता पूर्वमीमासाध्ययनानन्तर्यमुत्तरमीमासायास्तेत्यति- किं तु चित्तशुद्धयानन्तर्यमेव, जन्मान्तरानुष्ठितनिष्कामकर्मवशादपीहजन्मनि चित्तशुद्धिसम्भवेनेहजन्मनि पूर्वमीमासाध्ययनायोगात् । तस्मादिहजन्मनि अधीतसाङ्गस्वाध्यायस्य पूर्वमीमासाध्ययनाभावेपि चित्तशुद्धिस्तत्त्वे उत्तरमीमासायामधिकारस्तम्भवति, पूर्वमीमासाध्ययनस्तत्त्वेपि चित्तशुद्धयभावे उत्तरमीमासायामधिकारो न सम्भवतीति अन्वयव्यतिरेकाभ्यामुत्तरमीमासायाश्चित्तशुद्धयानन्तर्यमेव सिद्ध्यति न तु पूर्वमीमासानन्तर्यमित्यनवयवम् । एतेन स्वाध्यायम्यार्थाबोधोपर्यन्तत्वाच्छुद्धचित्तेनापातप्रतिपन्नमोक्षफलकप्रवृत्तज्ञानार्थं पूर्वमीमासा विनैवोत्तरमीमासा पठनीया, अशुद्धचित्तेन त्वापातप्रतिपन्नकर्मज्ञानार्थं पूर्वमीमासा पठनीयेति निवेकस्सिद्धः, आपातप्रतीतस्य ब्रह्मज्ञानस्य निर्णयार्थं कर्मज्ञाननिश्चयस्यान्यपेक्षितत्वादिति । ननु साङ्गस्वाध्यायाध्ययनेन कर्मफलमनित्यमित्यापातज्ञाने सत्यपि तन्निश्चयभावात्तदर्थं पूर्वमीमासाप्येत्येति चेन्नैवं, पूर्वमीमासाध्ययनेनापि तन्निश्चयानुदयात्प्रत्युत कर्मफलतिरिक्तमोक्षफलभावनिश्चयोदयात्, उत्तरमीमासाध्ययनादेव कर्मफलानित्यत्वनिश्चयोदयाच्च । ननु पूर्वमीमासान्यायैरेवोत्तरमीमासायां विचारयितव्य इति पूर्वमीमासाध्ययनान्तरमेवोत्तरमीमासाप्येकयेति चेन्नैवं, मन्त्रैरेव मन्त्रार्थरसुत्तरं इतिवर्त्तकं पूर्वमीमासान्यायैरेवोत्तरमीमासायां विचारयितव्य इति नियमोक्तिः, येन तर्कशास्त्राद्युक्तन्यायैरुत्तरमीमासायां विचारयितव्यं भ्यात्, किंच यद्युत्तरमीमासायां पूर्वमीमासान्यायै-

विचारयितव्यस्तर्हि पूर्वमीमांसार्थं किं न्यायैर्विचारयितव्यं ? न च स्वन्यायैरेवेति वाच्यं, तथोत्तरमीमांसाया अपि स्वन्यायैरेव विचारणीयत्वात् । न्यायाद्विचरणानि ते पूर्वमीमांसायामिवोत्तरमीमांसायामपि सन्त्येव । यदि तु न्याया इत्यस्य युक्त्यद्वत्यर्थस्तर्हि ते पूर्वमीमांसायामिवोत्तरमीमांसाया तर्कादिशास्त्रान्तरेषु च सन्त्येव । अपि च 'तेजो वै धृतं, आयुर्वै धृतं, पवित्रं वै हिरण्यम्' इत्यादिमन्त्रैरेव मन्त्रार्थस्मर्तव्य इति यथा पूर्वमीमांसाया दृश्यते, तथा तत्त्वमसीत्यादिमहावाक्यान्तदादिपदार्थास्सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म'त्याद्यवगन्त-वेदान्तवाक्यैरेव स्मर्तव्य इति दृश्यते । ततश्च वेदार्थं वेदा इव, वेदान्तार्थं वेदान्ता एव प्रतिपादयन्ति । तद्वत्साधारं मीमांसया प्रतिपाद्यते अतो न पूर्वमीमांसया भवत्युत्तरमीमांसाया कोप्युपयोगः । सत्यप्युपयोगे कस्मिंश्चित्स तर्कादिशास्त्रान्तरसाधारण एवेत्यलम् ॥

ज्ञानस्य मोक्षसाधनतानिरूपणं, ध्यानस्य तदसाधनत्वनिरूपणं च ।

अथ मोक्ष केन साधनेन प्राप्यत इति विचार्यते—'ज्ञानादेव तु कैवल्य'मित्यद्वैतिनः, 'वेदान्तकैवल्य'मिति रामानुजः । वेदानं च ध्यानं भक्तिरित्येतत् । ध्यानं चासकृदावृत्तं ज्ञानमेव, विजातीय-प्रत्ययातिरिक्तसजातीयप्रत्ययप्रवाहस्य ध्यानत्वादिति । अतः ध्यानाभ्युक्तिवादिना रामानुजेन न किमप्यपराद्धं, किंतु दैवात्तस्य ज्ञानपदार्थज्ञानं नासीत्, अतएव तेन श्रीमाय्ये महान् कोलाहलोऽकारि । तथाहि—'आत्मा बाऽरे द्रष्टव्य' इत्यात्मदर्शनं विधीयते श्रुत्या । तच्च श्रुतिविहितमात्मनो दर्शनं किं फलमूर्तं, यद्वा वृत्तिरूपम्' नाद्य - फलस्याविधेयत्वात् । न चात्र विपत्तिपत्ति, श्रुतप्रकाशिकाकारेणैवोक्तत्वात्सर्वं न विधेयमिति । अतः परिशेषाद्वृत्तिरूपमेव, वृत्तिज्ञानम्यान्त करणक्रियात्वेन विधेयत्वात् । अतएव श्रुतप्रकाशिकाकारोपि- विचारज्ञानस्य विधेयत्वमूले । न च विचारज्ञानमेव विधेयं' न वृत्तिज्ञानमिति वाच्यं, वृत्तिज्ञानातिरिक्तविचारज्ञानभावात् । विचार्यविषयाकारेणान्त करणपरिणामो हि विचारः, वृत्तिश्च अन्तःकरणस्य परिणामः क्रियैवेति वृत्तिः क्रियैव । वृत्तौ ज्ञानशब्दप्रयोगस्तु ज्ञानावच्छेदकतया औपचारिकः, साच वृत्तिः क्षणिकेति दीर्घकालं तत्सिद्धयर्थमावृत्तिं कार्यैव । अन्यथा इत्यन्तरोदयेसति पूर्ववृत्तेर्नाशात् । एतेन आत्मा द्रष्टव्य इत्यस्य अविच्छिन्नमात्माकाशवृत्तिसन्तानं, भावयेदित्यर्थसिद्धिः । अत्यन्तं भावनस्य फलं सच्चिदानन्दब्रह्मात्मसाक्षात्कार एव वृत्त्या विषयावरकाज्ञाननाशे सति विषय-साक्षात्कारसिद्धेः । स चात्मसाक्षात्कारः फलमूर्तं ज्ञानं प्रत्यक्षमूर्तं च । अत्यन्तं आत्मसाक्षात्काररूपज्ञानस्य फलं मोक्ष इति कथं ज्ञानान्मोक्षस्यानभ्युपगमः ? त्वयापि हि भक्त्या ब्रह्म प्रत्यक्षं भवतीत्युच्यते, एवं ध्यानसाध्यस्यात्मसाक्षात्काररूपज्ञानस्य कथमात्मप्राप्तिरूपमोक्षहेतुत्वं ? कथंवा ज्ञानसाध्यस्य मोक्षस्य ध्यान-साध्यत्वं, येन ध्यानादेव मोक्षो न तु ज्ञानादित्युच्येत ? ननु आत्मसाक्षात्कारान्मोक्ष इत्यविवादः, ॥ आत्मसाक्षात्कारो न क्षणिकद्विवृत्तिज्ञानाद्भवति, किंतु आमरणं कर्मानामिन्तरादेव वृत्तिज्ञानसन्तानादि-त्यास्मान्निवृत्त्यत इति चेन्मैवम्—किं तद्विषयाकारं वृत्तिज्ञानं तद्विषयावरकमज्ञानं नाशयति, उत न ? आद्ये कथं क्षणिकद्विवृत्तिज्ञानाद्वात्मानाहरकाज्ञाननाशे तत्पूर्वकं ब्रह्मात्मसाक्षात्काराभावः ? द्वितीये वृत्तिज्ञानसन्तानादपि कथमज्ञाननाशपूर्वको विषयसाक्षात्कारः ? न च सन्तानमेव

वृत्तिज्ञानमज्ञाननाशकमिति वाच्यं, घटादौ तथाऽदर्शनात् । ननु सकृद्दृष्टेऽपि घटे पुनरज्ञानावरणसम्भवेन पुनर्घटदर्शनार्थं चक्षुर्वृत्तेरपेक्ष्यमाणत्वात्सर्वदा घटदर्शनकामिना सर्वदा घटाकारवृत्तिर्जनयितव्यैव । एवं सकृदवगतेऽपि ब्रह्मात्मनि पुनरज्ञानावरणसम्भवेन पुनस्तन्निवृत्तये वृत्तिरावश्यक्येव । तथाच सर्वदा आत्मदर्शनकामिना सर्वदा आत्माकारान्त करणवृत्तिः कर्तव्येवेति चेन्मैवम्—कादाचित्कापरोक्ष्यशालिनि घटे भवतु तथा, नित्यापरोक्षे ब्रह्मात्मनि कथं तथा भवेत् । नच न नित्यापरोक्षे ब्रह्मेति वाच्यं, 'दरसाक्षादपरोक्षाद्भेति श्रुते । नचैवं नित्यापरोक्षे ब्रह्मात्मनि वृत्तिरपि व्यर्थेवेति वाच्यं, नित्यापरोक्षेऽपि तस्मिन् ज्ञानकल्पितपरोक्षभ्रमव्युदासार्थं वृत्तेरावश्यकत्वात् । यद्वा मास्तु नित्यापरोक्षं भ्रम, तथापि नानुपपत्तिः, ज्ञानात्मापरोक्षमपि पश्चात्सदाऽपरोक्षमेवेति परिपूर्णत्वाद्ब्रह्मणः स्वार्थान्वयत्वाच्च । ननु यद्येव क्षणिकादेवात्माकारवृत्तिर्ज्ञानादात्मसाक्षात्कारस्तर्हि ब्रह्मविदां जुतस्ससारोपलब्ध इति चेदुच्यते—यैरूपसाक्षात्कृतं तेषां नैव संसारः, येषां संसारस्तैरेव नैव साक्षात्कृतमिति । नचैवं समाधिर्व्यर्थ इति वाच्यं, स्वानन्दानुभवार्थं तस्यावश्यकत्वात् । समाहिते हि चेतसि स्वानन्दः स्फुरति, तस्माद्येषां क्षणमप्यात्माकारान्त करणवृत्तिरासीत्ते कृतात्मसाक्षात्कारत्वानुच्यन्त एव प्रारब्धावसाने । येषां पुनस्सर्वदाऽऽत्माकारान्त करणवृत्तिरस्ति तेषां प्रारब्धावसाने विदेहमुक्तिः प्रपद्यते । परंतु जीवन्मुक्तिमपि जीवद्दशायामिति विशेषः । एतेन जीवन्मुक्तिसुखमिलापिणैव निरन्तरमात्मध्यानं कर्तव्यं, विदेहमुक्तिकामिना तु आत्मसाक्षात्कार एव सम्पाद्य इति विवेकस्सिद्धः । तस्मादसकृदावृत्तादनावृत्ता वृत्तिज्ञानादात्मविषयादात्मसाक्षात्कारेऽसति जन्तुः कैवल्यं प्राप्नोतीति सिद्धान्तः । इदं च 'आत्माकारं वृत्तिज्ञानं विचारिताद्वेदान्तमहावाक्यादेव जायते । नच स्वर्गादिवाक्यादिव वेदान्तवक्यादपि नापरोक्षज्ञानमनुभूत्याविर्भाव इति वाच्यं, स्वर्गादेः परोक्षत्वात्तत्र तथास्तु—ब्रह्मात्मनोऽपरोक्षत्वास्तु न तथा, किंतु दशमस्त्वमसीति वाक्यादिव जायत एवेति बोध्यं इति । यदि त्वात्मा द्रष्टव्य इति श्रुतिगन्मात्मदर्शनमात्मसाक्षात्कार इति मतं, तर्हि आत्मासाक्षात्कारायात्माकारा वृत्तिर्जनयितव्येति श्रुत्यर्थः । आत्मसाक्षात्कारो जनयितव्य इत्यर्थाश्रयेणेऽपि न दोषः । फलभूतस्य ज्ञानस्य नित्यैतन्यरूपत्वेनाजनयितव्येऽपि वृत्तिविशिष्टवैतन्यस्यादिमत्वेन जनयितव्यत्वात् । स्वाकारवृत्तिविशिष्टवैतन्याभिन्नं विषयवैतन्यं हि प्रत्यक्षज्ञानम् । अथ यदि आत्मोपासननाम 'अन्नं ब्रह्मेत्युपासीत', 'प्राणो ब्रह्मेत्युपासीत' इत्यादिव 'दात्मा ब्रह्मेत्युपासीत' इति आर्त्यमात्मविषयकं ब्रह्मध्यानमिति निश्चितं, तर्हि नाम्नाद्ब्रह्मत्वान्नादिवादिषां ब्रह्मात्मसाक्षात्कारः । किंतु एवमनवरते ध्याने क्रियमाणेऽसति यदि 'देवाद्ब्रह्मात्माकारान्त करणवृत्त्युदयस्तदानीमात्मसाक्षात्कारमस्यद्यते । इदं च 'अहं ब्रह्मास्मीत्यस्याऽऽवृत्तिरूपमाहार्यं ध्यानं मन्दाधिकारिणमपि निहितम् । सैवादिभ्रमवदिदं च फलमेव । अपितु न सच फलदं, किंतु कालविलम्बेन । अत एवेदं 'ध्यानमपरणादहरहः कर्तव्यमसकृदित्युच्यते । तस्माद्यदि रामानुजेन- 'निश्चिन्तामित्यत्र' इति श्रुतिनिहितमात्मध्यानमहं ब्रह्मास्मीत्यह्यार्यरूपमित्यभ्युपगम्य तर्हि न तत्साधनमुक्तिसाधनं, किंतु ब्रह्मसाक्षात्कारजनकवृत्तिजनकद्वारैव । यदि तु ब्रह्मात्माकारान्त करणवृत्तिरूपमित्यङ्गीकृतं तर्हि तदपि न साधनमुक्तिसाधनं, किंतु ब्रह्मसाक्षात्कार

जननद्वारैव । एवमुभयथापि ज्ञानादेव साक्षान्मुक्तिरिति सिद्धत्वेन कथं ज्ञानान्मुक्तिरित्यद्वैतवादस्य प्रतिशेषः २- कथं ॥ ध्यानादेव मुक्तिरिति स्वप्नादस्य स्थापनं च इति ॥

ननु साक्षात्काररूपादज्ञानादेव मुक्तिः, परं तु 'याज्ज्ने मतिस्सा गति' इति न्यायादन्तर्काद्य-
रक्षितादेव तस्मान्मुक्तिः । अत एव 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्त्ये' इति ब्रह्मविद-
कैवल्यं प्रति प्रारब्धावसानसमयनिरिक्षणं श्रूयते । तच्चान्तर्कालिकमात्मज्ञानं जीवदशायामनवरतात्मभावना-
वशादेव जायते, ततोऽहं आत्मसाक्षात्कारं कर्तव्यः, अन्यथा तु षट्साक्षात्कारेण षट्साक्षात्कार-
स्यैवाऽनात्मसाक्षात्कारेणात्मसाक्षात्कारस्य नष्टत्वादन्तर्काले यदि दैवादानात्मसाक्षात्कारस्सम्भवेत्तर्हि ब्रह्मवि-
दोऽपि पुनर्जन्मावश्यंभावीति न मुक्तिरिति— नैतद्युक्तम्, ब्रह्मविदो विदेहमुक्तिं प्रति प्रारब्धावसान-
समयनिरिक्षणं श्रुत्योच्यते । ब्रह्मज्ञानसमकालमेव ब्रह्मीभूतत्वेन मुक्तस्य ब्रह्मविदः परिहृयमानो देह-
प्रारब्धावसानसमयपर्यन्तमवतिष्ठत इति तदर्थः । 'देहोऽपि दैववशात् खलु कर्म यावत्स्वारम्भकं प्रतिस-
मीक्षत एव सासुः' इति भागवतात् । नच ब्रह्मज्ञानकाल एव यदि मुक्तिस्तर्हि ब्रह्मविदो द्वैतदर्शनं न
स्यत्, न चेष्टापत्तिः - अध्यात्मविद्यासम्प्रदायोच्चेदप्रसङ्गात्, तत्स्वरिदा हि योग्याय शिष्याभाष्यात्मवि-
द्योपदेष्टव्या । तत्त्वविदुषदिष्टमेव ज्ञानमविद्यानिवर्तनक्षममिति शङ्कराचार्यैरेवोक्तत्वाद्गीताभाष्ये । स च
तत्त्वविद्यदि शिष्यशास्त्रादिद्वैतदर्शी तर्हि नैव तत्त्ववित्, तत्त्वविदो मुक्तत्वान्मुक्तस्य च द्वैतदर्शनायोगात्,
यदि तु द्वैतादर्शी तर्हि उपदेशासिद्धिरेवेति वाच्यम्, यथा नित्यशुद्धबुद्धमुक्तत्वभावोपीधरोऽज्ञानाजीवै-
र्जत इव घृत इव ससारीरं दृष्टस्तद्ब्रह्मविदप्यज्ञानाजीवैर्यथहरत्विज इत्युच्यते - न ॥ स्वदृष्ट्या ईश्वरस्यैव
ब्रह्मविदः कोपि व्यवहारः । तदुक्तमध्यात्मरामायणे विधामित्रेण— श्लो ॥ 'रामो न गच्छति न ति-
ष्ठति नानुशोचत्यकाक्षते त्यनति नो न करोति किञ्चित् । आनन्दमूर्तिरचल परिणामहीनो मायागुणा-
मनुगो हि तथा विभाति ॥' इति बीजाज्ञानवशाद्रामनादिमानिब रामो विभातीत्यर्थः । न चेध्वराज्ञान-
वशादित्येवार्थः इति वाच्यमीध्वरास्याज्ञानायोगात् । एतेन ज्ञानोत्पत्तावपि भेदवासनाया अनुवृत्तौ निवर्त-
कान्तराभावात् तस्या निवृत्तिरस्यादिति प्रत्युक्तम् । 'भियते हृदयग्रन्थिरिडधन्ते सर्वसंशया । क्षीयन्ते
चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥' 'ब्रह्मविद्विद्वत्सैव भव'तीत्यादिश्रुतिभ्यः ज्ञानसमकालमेव मुक्तिश्चवगा-
त्रास्ति तत्त्वविदो भेदस्याज्ञानस्य वा वासानाया अनुवृत्तिरिति । किञ्च ज्ञानात्प्रापि नास्त्येवात्मन-
कोपि ग्रन्थः, कृत्स्नत्वादात्मनः । कथं पुनः स पश्चाद्भवित्युच्यते । नैवैवं ज्ञाने व्यर्थमिति वाच्यम्, अज्ञान-
कल्पितग्रन्थनिवृत्त्यर्थं ज्ञानम्यावश्यकत्वादिनि । यदप्येतेनोक्तम्— मुक्तिर्देहपतनान्तरं सुषुप्तानादीद्वारा
निष्कान्तस्य सूर्यरश्मिद्वारा ब्रह्मलोकमूर्ध्वगतस्य गमतीति तन्मन्दम् । किं मुक्तप्राप्यं ब्रह्म परिपूर्णं, यद्वा
परिच्छिन्नम्? आद्ये इहैव ब्रह्मप्राप्तिर्भवेदिति किं लोकान्तरगमनेन । द्वितीये परिच्छिन्नस्य ब्रह्मण कथं
नित्यत्वादिकं सम्भवति । नहि परिच्छिन्ने घटे नित्यत्वादिकं दृश्यते, तस्माद्विरण्यभ्रलोकप्रसिद्ध्या
सगुणमुक्तिरेव देहपतनान्तरं नाडीद्वारोर्ध्वगतस्य भवति, न तु ब्रह्मप्राप्तिरुपा निगुणमुक्तिः । नच ब्रह्मप्राप्ति-
रुपा मुक्तिरेव नास्तीति वाच्यम्, 'ब्रह्मविद्वान्नोति पर' मित्यादिश्रुते । किं न ब्रह्मविदो ब्रह्मप्राप्यमायं

प्रति किं ब्रह्मण पारोक्ष्यं हेतुः, किं वा दूरस्थत्व, किं वा सुसुक्ष्मत्वं, किं वा जवनत्वं नाद्य - 'यत्साक्षा-
दपरोक्षाद्ब्रह्मेति श्रुतेर्ब्रह्मणोऽपरोक्षत्वाद्व्यभिज्ञानात्पूर्वं आन्त्या तस्य परोक्षत्वेऽपि तदनन्तरमपरोक्षत्वात्, [॥]
परोक्षं ब्रह्मेति चेति तस्याऽप्यविवेकाच्च । न द्वितीय - अविद्युपो दूरस्थमपि ब्रह्म विद्युपोन्तिक एवास्तीति ।
'दूरस्थं चान्तिके च त'दिति श्रुतेः । न तृतीय - 'महतो महीया'निति श्रुतेः । 'अणोरणीया'निति
श्रुतेर्दुर्ज्ञेयत्वपरत्वात् । 'अन्तर्वेदिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायण स्थित'इति श्रुत्यन्तरानुरोधाच्च । न चतुर्थ -
परिपूर्णत्वेनाचलस्य तस्य जपनत्वायोगादतएव हि 'निष्कलं निष्क्रियं शान्त'मिति श्रूयते । 'अचलोऽर्थ
सनातन' इतिच स्मर्यते । न चासङ्गत्वाद्व्यभिज्ञानं न प्राप्यते - 'असङ्गोऽक्षय पुरुष'इति श्रुतेरिति वाच्यं,
अचित्सद्भावावपरत्वात्तच्छ्रुतेः । न च चित्तापि नास्ति ब्रह्मण्यसङ्ग इति वाच्यं, चिद्रूपस्य ब्रह्मणश्चित्स-
द्भावाभावायोर्दुर्वचत्वात् । न च चिद्रूप आत्मैव न ब्रह्मेति वाच्यं, सच्चिदानन्दं ब्रह्मेति श्रूयताम्,
'तद्ब्रह्म स आत्मे'ति ब्रह्मात्मनोरभेदश्रवणाच्च । तस्मादात्मस्वरूपभूतत्वेन ब्रह्म जीवेन नित्यात्ममेवेति न ब्रह्म-
प्राप्त्यभावस्तत्त्वविदः । न च नित्यात्मस्य ब्रह्मणः कथं ज्ञानात्माप्तिः, पुनः कथं वा तत्प्राप्ते पुरुषार्थत्वमिति
वाच्यं, विस्तृतकण्ठचामीकरन्यायेन नित्यात्मेऽपि ब्रह्मण्यज्ञानात्कल्पितस्यानासत्त्वभ्रमस्य निवृत्त्या ब्रह्म पुनः
प्राप्तमिव भवतीति तत्प्राप्ते पुरुषार्थत्वव्यपदेशात् । अतएव 'विमुक्तश्च विमुच्यते' इत्युक्तमभियुक्तैरिति ॥

यज्ञादीनां विविदिषाङ्गत्वनिरूपणम् ।

अथ यज्ञादिकर्मणि किं विविदिषा जायते, किं वा ज्ञानमिति विचार्यते—'तमेतं घटानुपचनेन
ब्राह्मणं विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशके'नेति श्रुतेरीधरार्थमनुष्ठितयज्ञादिनिष्कामकर्मभिरात्म-
तत्त्वविविदिषैव जायत इत्यसदीयाः । इच्छाया इष्यमाणस्य प्रधानत्वाद्देदनमेव जायत इति रामानुजः ।
तदयुक्तम्—तथात्वे विदन्तीत्येव वक्तव्ये विविदिषन्तीति सम्प्रयोगस्य व्यर्थत्वात् । नच सम्प्रयोगे
सत्यपि असिना जिघासतीत्यत्र यथा असेर्हजनसाधनत्वमेव ननु हननेच्छासाधनत्वं तद्वत् यज्ञेन विविदिष-
न्तीत्यत्रापि यज्ञस्य वेदनसाधनत्वमेव ननु वेदनेच्छासाधनत्वमिति वाच्यं, असेर्हजनक्रियाप्रतीत्य यदस्य
वेदनक्रियाप्रति करणत्वाभावात् । ज्ञानेन्द्रियाण्येव हि ज्ञानक्रियाप्रति करणानि चक्षुषा रथं पश्यति,
श्रोत्रेण शब्दं शृणोति, त्वचा स्पर्शं वेष्टि, रसनेन रसं विज्ञाति, घ्राणेन गन्धं जिघ्रति, मनसा सुख-
मनुभवतीति प्रसिद्धे । न चाल्लदर्शने महावाक्यं करणमिति भवदीयरेवोक्तमिति वाच्यं, परदर्शने
दीपम्येवात्मदर्शने महावाक्यस्य सहकारिकारणत्वाभ्युपगमात् । अनएव शास्त्राचार्योपदेशशमदमादि-
संस्कृतमन्त्र करणमात्मदर्शने करणमिति शङ्कराचार्यगीताभाष्ये भाषितम् । नैवेवं यदादेरप्यस्तु वेदन-
करणस्य मनससहकारित्वमिति वाच्यं, यथा घटावरकतमोनिरसनरूपोपकारो दीपेन कृतधनुषो विघते,
तथा यज्ञेन कृतो मनस उपकारो न कश्चिदप्यस्ति । तस्मादास्ति यज्ञादेरात्मवेदनमाधनत्वम् । यदा
महावाक्यमात्मदर्शने 'करणं भन्तु नाम, तथापि न वेदं महावाक्यं करणं, किन्तु विचारसरित्तमेवेति
स्त्वापि मनस एव प्राधान्यं, महावाक्यन्तुपायभूतमेव, चतुषो दीपवत् । नत्वेवं यज्ञादेरस्ति आत्म-
वेदनोपायवत् । नहि सोमं देवदत्त इति वाक्यदेवदत्तमिव यज्ञेन कोप्यात्मानं जानति- किन्तु संस्कृतेन

मनसैव । अतएव 'मनसैवानुदृश्यं', दृश्यतेत्ययथा बुद्धयेति च श्रूयते । यदि तु यज्ञादिजन्यमुक्त-
 सचिवेन मनसा दृश्यत इति यज्ञादेर्वेदनसाधनत्वमित्युच्यते, तर्हि यज्ञादिजन्यं तत्सुकृतमीधरानुग्रहस्य
 शमादिचित्तैकाग्र्यरूपं वा भवितुमर्हतीति तत्सुकृतस्यैव वेदनोपायित्वमस्तु । अतएव स्मर्यते- 'ईश्वरानु-
 ग्रहादेव पुंसामद्वैतवासना । महाभयपरित्वाणाद्विप्राणामेव जायते' इति । एवं च यज्ञादिजन्यादृष्टवशादेव
 पुरुषस्यात्मतत्त्वं वेत्तुमिच्छा जायते, न त्वात्मतत्त्ववेदनम् । तत्तु वेदान्तमहावाक्यार्थविचारादेवेति
 युक्तमुक्तमस्मदीयैर्यज्ञादीनां विविदिपोषयोग इति । ननु आत्मवेदनार्थं वेदान्तविचारः कर्तव्यः, आत्म-
 विविदिषार्थं तु यज्ञाद्यनुष्ठेयमिति सिद्धम् । तथाचान्योन्याश्रयः- यज्ञाद्यनुष्ठाने सति आत्मविविदिषोपेयः,
 आत्मविविदिषायां सत्या यज्ञाद्यनुष्ठानमिति- मैमम्, ईश्वरप्रीत्यर्थं यज्ञाद्यनुष्ठेयं, ततश्चैश्वरानुग्रहादात्म-
 विविदिषा जायते । तेन च विविदिषापुणा वेदान्तविचारः कर्तव्यः, तत आत्मज्ञानं जायत इत्युच्यते ।
 नक्षत्राभिरात्मविविदिषार्थं यज्ञाद्यनुष्ठेयमित्युच्यते, किंतु ईश्वरप्रीत्यर्थमनुष्ठितैर्यज्ञादिभिरात्मतत्त्वविविदिषा-
 षन्तो भवन्तीत्युच्यत इति भावः । तस्मात्प्राप्तवेदनसाधनत्वं यज्ञादीनां, सर्वप्रमाणविरोधात् । यच्च
 रामानुजेनोक्तप्रायणादहरहरात्मध्यानमसकृत्कर्तव्यं- तत्साधनानि च यज्ञादीनि यावज्जीवमनुष्ठेयानीति तदु-
 ष्मत्प्रलपितमेव- एकैनैव पुरुषेणैकस्मिन्नेव काले यज्ञाद्यनुष्ठानात्मचिन्तनयोः कर्तुमशक्यत्वात् । चक्षु-
 रादीन्द्रियद्वारा बहिः प्रसक्तान्तरं करणसाध्यानि यज्ञादीनि, तेषां बहिर्मुखमनोविययत्वात् । चक्षुरादीन्द्रिय-
 व्यापारोपरमपूर्वकं निर्व्यापारैकाग्र्यचित्तसाध्यमात्मज्ञानम् । तस्यान्तर्मुखमनोविययत्वात् । एवं सति यो
 निरन्तरमात्मानं निदिध्यासति स कथं यज्ञादिषु व्याप्तियेत? तस्मात्सर्वकर्मसंन्यासिनः द्वात्मज्ञानं सम्भवति,
 नवसंन्यासिन इति कृत्वा नात्मानं निदिध्यासुना यावज्जीव कर्मानुष्ठेयम् । यदुक्तमनेन ध्यानोत्पत्तये
 यज्ञाद्यनुष्ठेयं यावज्जीवमिति तदप्युक्तं, यावज्जीवं यज्ञादेरेवानुष्ठाने जन्मान्तरं एवं ध्यानमुत्पत्स्यते, न
 त्विहजन्मनि । न चेष्टापत्तिः, अस्मिन्नेव जन्मन्यात्मध्यानस्य कर्तव्यत्वाद्वर्तमानादिसंसारनिवर्तनार्थम् । किंच
 यस्मादिहजन्मन्येव ध्यानं नोदितं तस्माज्जन्मान्तरे ध्यानमुदेष्यतीति का प्रमा? यदि त्वत्रैव जन्मनि
 यज्ञादेर्ध्यानमुत्पत्तये तर्हि ध्यानोत्पत्त्यनन्तरं यज्ञादिकरणं व्यर्थम् । ध्यानेनैव कालस्य सर्वस्य व्याप्तत्वेन
 यज्ञाद्यनुष्ठानकालाभावश्च । नच तर्हि यज्ञाद्यनुष्ठानं ध्यानोत्पत्त्यनन्तरं मास्त्विति बाध्यं, यावज्जीवं
 यज्ञाद्यनुष्ठेयमित्युक्तत्वात् । तथा यज्ञादेस्तकशब्दधानोत्पत्तिरप्युक्तैव, घटस्य मृद इव ध्यानस्य यज्ञादे-
 रमादानत्वाभावात् । नच घटस्य दण्डवद्धानामप्य यज्ञादिनिमित्तकारणमस्त्विति बाध्यं, ईश्वरानुग्रहस्यैव
 चित्तशुद्धिरूपस्य वा यज्ञापूर्वस्यैव निमित्तत्वं, न यज्ञस्येति । तस्मादीश्वरानुग्रहादिनिमित्तकारणसचिवा-
 दन्तं करणादेवोपादानादात्मध्यानं जायत इति न यज्ञादेर्ध्यानोत्पादकत्वमिति । ननु ज्ञानोत्पत्तये पापं कर्म
 निरसनीयं, तन्निरसनं चानभिर्साहितफलेन स्वधर्मेणानुष्ठितेन । 'धर्मेण पापमपनुद'तीति श्रुते । तदेवं ब्रह्म-
 प्राप्तिसाधनं ज्ञानं सर्वोश्रमकर्मसापेक्षमिति यज्ञादेरेवात्मध्यानमुत्पत्तये इति चेदत्रोच्यते- अनभिर्साहितफल-
 यज्ञादेरात्मज्ञानसाधनत्वं परंपरयाऽस्याभिरप्यध्युगतमेवेति । परंतु विहितकर्मणुष्ठानात्पापनिवृत्तीश्वरानु-
 ग्रहादिपूर्वकमात्मविविदिषायां जातया सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकमात्मविचार एव कर्तव्य इत्यस्माभिरुच्यते ।

नहि विविदिषानन्तरं कर्मणि पुरुषस्य कश्चिदस्त्युपयोगः । नच प्राचीनस्य पापकर्मणोऽनादिकालाद्वर्तमान-
स्यानन्तत्वाद्यावज्जीव कर्मानुष्ठानेन विना नात्यन्तनाश इति वाच्यं, तथासति यावज्जीवानुष्ठानेनापि नाश
इति कथं निश्चेयः ? एवं बहुजन्मभिरनुष्ठानादेव तस्य नाश इति वक्तुं शक्यत्वात् । नच 'कपाये कर्मभि-
पववे ततो ज्ञानं प्रजायत' इति वचनात्पापनाशस्य ज्ञानोत्पत्तिरेव लिङ्गमिति वाच्यं, पापनाशादेव
ज्ञानोत्पत्तावुत्तरमीमांसाध्ययनस्यैव व्यर्थत्वेन तच्छास्त्रस्यैव व्यर्थत्वापत्तेः । दर्शित्वचने तु ज्ञानपदं
जिज्ञासापरमेव । तथाच शमदमादिपूर्वकमात्मजिज्ञासाया एव पापनिवृत्तिलिङ्गत्वादृष्टे च पापनिवृत्ति-
लिङ्गे पापनिरसनार्थं यज्ञादिकर्म नैवानुष्ठेयम् । वस्तुतस्तु विविदिषाप्रतिग्रन्थकपापनिवृत्तिरेव विहिता-
नुष्ठानाद्भवति, सञ्चितसर्वपापनिवृत्तिस्तु ज्ञानादेव, 'रामान्निस्सर्वकर्मणि मम्मसात्युरुतेऽर्जुन' इति
गीतावचनात् । अतएव 'नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विधन' इति गीतं भगवता । एतेन शमादि
कर्म च समुच्चित्य आत्मवेदनसाधनमिति श्रुतप्रकाशिका च—परास्ता । कर्मण पापनिरसनसाधनत्वस्य
रामानुजेनैवोक्तत्वात् । शमाद्यन्तर्गतोपरते कर्मसंन्यासरूपत्वेन शमादे कर्मसमुच्चयाभावात् । कर्मण
इव शमादेरप्यात्मवेदनं प्रति साक्षात्साधनत्वाभावाद्व्यभिचारीमासाया एव तथात्वाद्व्यभिचारीमासाप्रति तु शमादे-
स्साधनत्वाच्च । यदुक्तं रामानुजेन—'भक्तिलाभं विवेकविमोक्षाभ्यासक्रियाकल्याणाननसादानुद्वेयैश्च' इति
तदिष्टमेव । विवेकादिपदवाच्याहारशुद्ध्यादीनां परपरया भक्त्युपयोगित्वादिति । तस्माद्यज्ञादिकर्मणा
विविदिषायामेवोपयोगः, वेदनोपयोगित्वं तु तेषां विविदिषाद्वारैवेति वक्तव्यम्—इति ॥

साधनचतुष्टयसम्पत्तेर्ब्रह्ममीमांसाप्राक्कालीनत्वम् ।

अथ नित्यानित्यवस्तुविवेकादयः किं कर्मब्रह्ममीमांसाश्रवणमन्तरेणोत्पद्यन्ते? किं वा नोत्पद्यन्ते
इत्ययमशो विचार्यते—नैवोत्पद्यन्ते, अतश्शमादिसम्पत्त्यनन्तरं ब्रह्ममीमांसाऽध्येयेति न वक्तव्यं, किंतु
कर्मज्ञानानन्तरमित्येव वक्तव्यमिति रामानुजः । तदसत्—अधीतात्साङ्गसाध्यायादेव नित्यानित्यवस्तु-
विवेकस्य सुलभत्वात्सतिच नित्यानित्यवस्तुविवेके इहामुनफलभोगविरागस्य सम्भवात्सतित्वमिन्मुमुक्षुत्व-
सिद्धेश्शमादिसिद्धेश्चेति । तथाहि 'तत्सत्यम्', 'यो वै भूमा तदमृतम्', 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म',
'अविनाशी वा अरेऽयमात्मा', 'अजो नित्यश्चाधतोर्यं पुराण', 'नित्यो नित्याना', 'तद्विद्वानमृत इह
भवति', 'ब्रह्मविद्विहैव भवति', 'तरति शोकमात्मवित्' इत्यादिश्रुतिभिः ब्रह्मात्मनो नित्यत्वं, सत्यत्वं,
तदज्ञानादेव पुरुषस्य तादृशब्रह्मत्वं चाधिगम्यते । एवम्—'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म', 'आनन्दो ब्रह्मेति
व्यजानात्', 'रसो वै स', 'रसोऽग्रेऽग्रं लब्धवानदी भवति' इत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मात्मन्युत्तररूपत्वं च बोध्यते ।
एवं व्युत्पन्नस्य वेदान्तप्रवक्तृत्वसत्यसुखरूपो ब्रह्मात्मेत्यादिज्ञानं जायते, शब्दस्यार्थबोधनस्वाम्यादिति
हि रामानुजेनैवोक्तं तथा—'परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात्वास्त्यकृतं कृतेन', 'न
कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकैः स्मृत्यमानुष', 'तद्यथैव कर्मचिनो लोकं क्षीयते, एवमेव मुत्र पुत्रप्रचिनो
लोकं क्षीयते', 'अतोऽन्यदतिम्', 'अथ यत्सर्वं तन्मर्त्यम्' इत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मत्वमिति सर्वमनित्यमनित्य
मसुखरूपं चेति ज्ञानं जायते । तथाच नित्यानित्यवस्तुविवेकसिद्धिः, नित्ये सत्ये सुखरूपे च ब्रह्ममिति

उपादेयानुद्धि, अनित्ये अमृत्ये असुरे च स्वर्गादौ पशुपुत्रकन्वाद्यौ च हेयानुद्धिर्भवति । तयो
 वैराग्यादिसिद्धिरिति । नचैवं चेदान्तश्रवणादेव ब्रह्मात्मज्ञानस्य जातत्वाद्व्रह्ममीमांसा व्यर्थेति वाच्यं,
 सत्यं तु शम्भुमुद्धेनधनम् । अतएव ब्रह्ममीमांसाशास्त्रस्य करणात्प्राप्तौ जननादयो चेदान्तश्रवणादेव मुक्ति
 गता । नहि पूर्वयुगेषु ब्रह्ममीमांसा कर्ममीमांसा वा वर्जते, व्यामेन 'जैमिनिना च द्वापारान्ते तयो
 कृतयात् । ये तु नातिशयमुद्धयन्तेषा ब्रह्ममीमांसा विना चेदान्तश्रवणमात्रेण न ब्रह्ममसाक्षात्कार-
 सम्भवति । एते हि चेदान्त श्रुत्या नित्यानित्यवस्तुविवेकं प्राप्यापि- "कथं संसार्योत्तमोऽसंसारिभ्रमाभेदः
 कथंवा प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धस्य प्रपञ्चस्यासत्यत्वः' कथंवा कालाकाशादेरनित्यत्वः ? कथंनाम दुःखमनुभव
 आरमन्मुखरूपत्व'मित्यादिशङ्काप्रसक्तचेतस्कृतया ब्रह्मात्मसाक्षात्कारमलभमानान्तं विना मोक्षसिद्धिं निश्चित
 वन्त एवेति तदर्थं ब्रह्ममीमांसाया प्रवर्तन्ते । ततस्सर्वसंशयविपर्ययनारो सत्यात्मसाक्षात्कारं प्राप्य कृतकृत्या
 मुच्यन्ते । ये पुनर्ब्रह्ममीमांसासमीप्यापि मन्दबुद्धय आत्मसाक्षात्कारं न प्राप्नुते योगमार्गमनुतिष्ठेयुः ।
 साङ्ख्यं योगश्चेति हि मुक्तैर्मार्गद्वयम् । 'तत्कारणं साङ्ख्ययोगाभिपन्नमिति श्रुते । तत्र साङ्ख्यं नाम आत्मा-
 नाशविचारः य इह ब्रह्ममीमांसाया कृत । योग ईश्वरप्रणिधानं, य पतञ्जलिना 'अथ योगानुशासन'
 मित्यारभ्य कृते योगशास्त्रे विद्यते । अनादिकालादरभ्यात्मसमवेततयाऽनुभूयमानस्य सुखदुःखभोगात्मकस्य
 जन्मजरामरणादिरूपस्य च संसारस्य नहि तत्त्वमसीत्युपदेशमात्राभिहितं ब्रह्ममीमांसाः योगानुशासनं वा
 वृथाम्यातस्मात् नित्यसत्यमुखरूपो ब्रह्मात्मा, अनित्यासत्यामुखरूपं प्रपञ्च इति नित्यानित्यवस्तुविवेक
 संधेयं सर्वं कर्म संन्यस्य तादृशात्मसाक्षात्काराय ब्रह्ममीमांसाया प्रवर्तत इति न ब्रह्ममीमांसाया पश्चा-
 द्धानित्यं नित्यानित्यविवेकादीनां, किंतु पूर्वभाविवमेव । यदुक्तं श्रुतप्रकाशिकाया- तन्मादेवंविच्छान्तो-
 दान्त इति श्रुतावेव विदिति श्रवणादधीतोत्तमीमांसस्यैव शमादिसिद्धिरिति तदुक्तं श्रुतेस्त्वरमीमांसाया
 पूर्वमेव सद्भावात् । नच कलियुगादौ जनियते शास्त्रमिथिप्रैष्य श्रुतिशालजन्म ज्ञानमेवंविच्छब्दे-
 नानुवदति स्मेति वाच्यं, कृनादियुगान्तरीयपुरुषविषयभासप्रसङ्गादेतच्छ्रुते । किंच कलियुगे शास्त्रजन्म
 ज्ञानवन्तश्शमादिसम्पन्ना भूत्वा आत्मन्यामानं पश्येयुरिदर्थस्य सिद्धयेन कथं तदानीं तेषां शमादि-
 सम्पत्तिरामसाक्षात्कारो वाऽज्ञानम् ? तस्मात्सर्वयुगसाधारणश्रुतिगतैवंविच्छब्दस्य वेदान्तश्रवणजन्म-
 ज्ञानवानिधेयार्थः । अतश्शमादीनां साधनानां नोत्तमीमांसाध्ययनानन्तर्यं सम्भवति ॥

आत्मनः सुखरूपत्वनिरूपणम् ।

यद्योक्तं श्रुतप्रकाशिकाया सुदर्शनाचरणेण । 'वचस्पतिमतखण्डनावसरे निधस्य दुःखासम्भज-
 सुखरूपं वादुपादेयत्वमिति न वक्तव्यं, नित्यस्य कालादेः सुखरूपत्वाददर्शनादित्यस्यात्मनो दुःखासम्भज-
 सुखरूपं वादर्शनाच्चेति, तदसत्—'अतोन्वदार्त'मिति श्रुत्यैव ब्रह्मभिन्नस्यार्तत्वमतिपादनेन कालादे-
 रनिर्धत्वात् । 'असङ्गोऽस्य पुरुषः', 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजाना'दिति ब्रह्मणो दुःखासंघट्टसुखरूप-
 श्रवणाच्च । नच ब्रह्म तथाभूतमस्तु, आत्मा न तथाभूत इति वाच्यं, ब्रह्मात्मनोरभेदश्रवणात् ।
 'तत्सत्यं स आत्मे'ति 'तत्त्वमसि', 'अयमात्मा ब्रह्मे'त्यादिश्रुतिभ्यः नच सुखरूपं दुःखरूपमिति प्रतीतिः

आत्मा दुःखसम्भिन्नसुखरूप इति वाच्यं, मनुष्योहं स्थूलोहं बधिरोहमित्यादि प्रतीतिवत्सुखित्वादि-
प्रतीतेरात्मतादात्म्याप्यासप्रयुक्तत्वात् । नचात्मा सुखवद्द्रव्यमेव, नतु गुणभूतसुखमिति वाच्यं,
निर्गुणस्यात्मनस्सुखवद्द्रव्यत्वायोगात् । नचात्मा न निर्गुण इति वच्यं, 'केवलो निर्गुण'श्चेति श्रुतेः ।

ननु यद्यात्मा सुखं तर्हि सुखस्य गुणत्वेन निर्गुणत्वेऽपि यत्किञ्चिद्द्रव्याश्रितत्वमवश्यं वक्तव्यं,
ततश्च शेष एव स्यात्कस्यापीति—मैवम्, सर्वशेषित्वादात्मनो वृत्तिज्ञानवद्वृत्तिसुखस्यैव गुणत्वेन
चेतन्याभिन्नात्मसुखस्यागुणत्वेनान्यानाश्रयत्वात्, प्रत्युत सर्वस्याप्याश्रयत्वाच्चेति । ननु लोके अनित्यस्यैव
सुखस्योपादेयत्वदर्शनात्सर्वं सुखमनित्यमुपादेयं चेति न्यासिसिद्धेर्यदि नित्य आत्मा तर्हि न सुखरूपो
नाप्युपादेय इति चेन्मैववादी, सुखस्यानित्यत्वे विषयजन्यत्वोपाधेस्सत्त्वात् । यद्विषयजन्यं सुखं
तदनित्यमिति व्याख्या ऐहिकसुखयदात्मिकसुखेऽप्यनित्यत्वनिश्चयादेव विदुष एहिकामुष्मिकमोग-
विरागस्य जातत्वात् । अस्ति किञ्चिदजन्यं नित्यमात्मभूतं सुखमिति वेदान्ततः प्रतिपत्तेरात्मसुखे
उपादेयत्वबुद्धिर्भवत्येव । किंच यस्यानित्येऽपि सुखे उपादेयत्वबुद्धिस्तस्य नित्ये सुखे उपादेयत्वबुद्धिः
किं वक्तव्या, न केवलं श्रुतिप्रामाण्यादेवात्मनस्सुखरूपत्वं नित्यत्वंच, किंतु युक्तितोऽपि । तथाहि- अहं
कदापि माम्भूवमिति न, किंतु सर्वदापि भूयासमिति परमप्रेमात्मनीक्ष्यते । तच्च परमप्रेमास्पदत्वमात्मन-
स्सुखरूपत्वाभावे न सम्भवति । लोके हि सुख एव प्रेम दृश्यते जन्तोः । नच सुखहेतावपि दृश्यत
इति वाच्यं, तस्य सुखप्रयुक्तत्वेनान्यथासिद्धत्वात् । इदं चात्मनि दृश्यमानं प्रेम नान्यार्थं, किंत्वात्मार्थ-
मेवेति निरुपाधिक मतएवात्मा सर्वस्यापि शेषी, नतु कस्यचिदपि शेषः । एतेनात्मनो ब्रह्मशेषत्ववादः
परास्तः । यदितु ब्रह्मात्मनोर्भेद इत्येकग्रहस्तर्हि ब्रह्मैवात्मनश्शेषस्यात्, पञ्चादिवद्ब्रह्मणोऽप्यारमार्थमेव
मियत्वादित्यास्तां तत् ॥

आत्मनो नित्यत्वनिरूपणम् ।

अथ नित्यत्वमात्मनः प्रतिपाद्यते—लोके काणस्वधिरत्त्वकृशत्वस्थूलत्वदुष्टित्वक्षयित्वविकलाङ्ग-
त्वांघिकाङ्गत्वदरिद्रत्वधनिकत्वस्वामित्वभृत्यत्वस्त्रीत्वपुरुषत्वमनुज्यत्वपशुत्वपक्षित्वादिविविधवैचित्र्यवतः प्राणिन
उपलभ्यन्ते । तच्च वैचित्र्यं जन्मान्तरादृष्टाधीनम् । तच्च जन्मान्तरं ततः प्राचीनजन्मान्तरादृष्टाधीनमित्येवं
जन्मपरम्पराया अदृष्टपरम्परायाश्चानादित्वादानाद्यदृष्टाश्रयत्वस्य सादिदेहादिनिष्ठत्वायोगादनाद्यात्माश्रयत्वं
मेवानाद्यदृष्टस्य वक्तव्यं, एवमनादित्वादेवानन्तत्वं च । नहि जन्मरूपाद्यभावे नाशरूपान्तस्सम्भवति
भावपदार्थस्य । एवमाद्यन्त्योश्चभावादात्मा नित्य इति । मोक्षान्वयित्वाच्चात्मा नित्यः । मोक्षो हि नित्यः
सर्वरास्तिकैरभ्युपगतमोक्षस्यानित्यत्वे स्वर्गादितुल्यत्वेन कर्मभिरिव पुरुषः कृतार्थस्स्यादिति ब्रह्मविचारस्य
तद्वेतूपनिषदां च वैयर्थ्यं स्यात्तस्मादात्मा नित्यसुखरूप इत्युपादेय एव ॥

ब्रह्ममीमांसायाः कर्ममीमांसाध्ययनानन्तर्येनियमनिराकरणम् ।

यद्योक्तं नित्यानित्यविवेकान्तरमपि शास्त्रान्तरेषु कर्मकाण्डे च नित्यरूपमभावनायाः निवा-
रकाभावात्तन्निवारणार्थं कर्ममीमांसा ब्रह्ममीमांसायाः पूर्वमन्वयमभ्येयेति तदप्ययुक्तम्—कर्ममीमांसा-

ध्ययनेन तन्निवारणाऽसिद्धे । प्रत्युत कर्मफलातिरिक्तमोक्षफलाभावनिश्चयोदयाच्च । कर्मफलस्यानित्यत्व-
निश्चयस्तु 'यत्कृतं तदनित्य'मिति व्याप्तिरुच्यते 'तद्यथेह कर्मचित' इति वेदवाक्यादेव सम्भवति ।
नचेतावता ब्रह्ममीमासाध्यमन व्यर्थमिति वाच्यं, अहं ब्रह्मेति निश्चयार्थं तदावश्यकमिति प्रागेव प्रतिपादि-
तत्वात् । यदप्युक्तमनेन—नित्यानित्यविस्तुविवेके सति ब्रह्मविचार, ब्रह्मविचारे सति नित्यानित्य-
वस्तुविवेक इत्यन्योन्याश्रय इति तदप्युक्तं, साङ्गस्वाध्यायाध्ययनेसति नित्यानित्यवस्तुविवेक, तन्मिंसति
ब्रह्मविचार इति नमात् । नच ब्रह्मविचारात्प्रागापातत एव नित्यानित्यविवेक इति कृत्वा नित्यानित्य-
निश्चयं विना ब्रह्मविचारे प्रत्यक्षयोगान्नित्यानित्यनिश्चयेसति ब्रह्मविचार, ब्रह्मविचारेसति नित्यानित्य
निश्चय इत्यन्योन्याश्रय इति वाच्यं, नास्माभिर्वृक्षविचारात्प्रागापगतवेदान्तस्य पुरुषस्य नित्यानित्यविवेक
आपाततो भवतीत्युच्यते येनायमन्योन्याश्रयस्यात् । किंतर्हि मोक्षएव नित्य पुरुषार्थ, स्वर्गमन्वनित्य
एवेति नित्यानित्यविवेकनिश्चयएव भवति । ब्रह्मात्माभेदज्ञानं तु आपाततो भवति । तन्निर्णयैव
ब्रह्मविचार कर्तव्य । नच वेदान्तेषु ब्रह्ममीमासाया च ब्रह्मात्मभेदएव कर्तव्य इति वाच्यं, तथासति
नाहं ब्रह्मेति प्रत्यक्षसिद्धस्य ब्रह्मात्मभेदस्य प्रतिपादकमिदं वेदान्तशास्त्रं व्यर्थमेव भवेत् । अनधिगतार्थ-
बोधकत्वेन हि शास्त्रस्य प्रामाण्यम् । नच प्रत्यक्षविरुद्धार्थबोधकत्वेसति वेदान्तशास्त्रस्याप्रामाण्य-
स्यादादित्यो यूप' इत्यादिवाक्यवदिति वाच्यं, प्रत्यक्षविरुद्धमपि भूमण्डलादधिकप्रमाणं सूर्यमण्डलमित्यादि
प्रतिपादयतो ज्योतिःशास्त्रस्य प्रामाण्याभ्युपगमात् । नाहं ब्रह्मेत्यज्ञप्रत्यक्षविरोधेपि तत्त्वमसीत्यादिवेदान्त-
वाक्यस्य ब्रह्माहमस्मीति विद्वत्प्रत्यक्षाविरोधाच्च । नच नास्ति तथा विद्वत्प्रत्यक्षमिति वाच्यं, परहृदय-
स्याप्रत्यक्षत्वेन विदुषस्तथा प्रत्यक्षं नास्तीति त्वया वक्तुमशक्यत्वादविदुषस्तत्र तथा प्रत्यक्षाभावस्य
युक्तत्वाच्च । तस्माद्ब्रह्मविचारात्प्रागपि मोक्षे नित्यत्वनिश्चय, स्वर्गादावनित्यत्वनिश्चयश्च विदुषस्तम्भवत्येव ।
इति । यश्चानेनोक्तं स्वर्गादिफलस्यानित्यत्वं तु स्वसम्भिलत्वं च मीमासाया प्राक् निश्चेतुं न शक्यत
इति तदयुक्तम्—वेदान्तैरेव निश्चेतुं शक्यमित्युक्तत्वात् । अपिच युक्तितोपि निश्चेतुं शक्यम् ।
तथाहि—स्वर्गादिफलमनित्यं कर्मजन्यत्वात्सत्यादिफलवत् । स्वर्गादिफलं तु स्वसम्भिलं कर्मजन्यत्वा-
त्सुरतसुखवत् । स्वर्गादिफलं तु स्वसम्भिलमनित्यत्वाद्वैदिकफलवत् । नचानित्यत्वमात्रेण कथं तु स्वसम्भ-
िलत्वमिति वाच्य, अनित्यं हि सुखं स्वोदयात्प्राक् स्वनाशानन्तरं च पुरुषस्य तु खं जनयति, स्वकाले
च व्ययमयाद्दुःखं जनयतीति । शतरूपिकास्तत्पादितवान् हि पुरुषस्तत्सम्पादनकाले बहुश्रमं प्राप्तवान्,
तदनुभवकाले च रूपिका व्ययं यान्तीति खिद्यते, तन्नाशानन्तरं च रूपिका नष्टा इति खिद्यते ।
एवं सुखे सुखसाधने च तु स्वसम्भिलत्वमनित्यत्वं च मुञ्जेयमेवेति न तदर्थं मीमासा पठितव्या ।
नचाधिगतमीमासस्यैवैतद्युक्तिप्रसर इति वाच्यं, अनधिगतमीमासस्याप्यधिगतवेदवेदाङ्गस्याधिगततर्कादि-
शास्त्रस्य चैतद्युक्तिप्रसरसम्भवादिति संक्षेपः ॥

यच्च रामानुजेनोक्तं शमादीना साधनत्वं च विनियोगावसेयं, विनियोगश्च श्रुतिरिङ्गादिभ्य,
सच तार्तीय इति तदसत्—पूर्वमीमासातृतीयध्यायाध्ययनं विनैव 'शन्तो दान्त उपरत' इत्यादिश्रुत्यध्यय-

नादेव शमादीनामात्मविचारसाधनत्वज्ञानसिद्धे । 'अथातो ब्रह्मजिज्ञा'सेति प्रकृतसुत्रार्थविचारादेव तदवगमाच्च । किंच इषेत्वेत्यादिमन्त्राणां शास्त्राच्छेदादिक्रियासु विनियोग इत्येतादृशविनियोगा एव तार्तीया, नतु शमादीना ब्रह्मविचारे विनियोगास्तातीया, तत्र तददर्शनात् । शमादीनामन्तःकरणगुणत्वेन मन्त्रवद्विनियोज्यत्वाभावाच्च । मन्त्राणां हि विनियोग क्रियासु प्रतिपाद्य - अनधिगतत्वात्तस्य । नहि 'इषेत्वोर्जेत्वे'ति मन्त्रस्य शास्त्राच्छादने विनियोग इति विना शास्त्रं केनचिदधिगन्तुं शक्यते । शमादीना ब्रह्मविचारसाधनत्वं तु न विनियोगावसेयं, किंतु वस्तुस्वाभाव्यादेवाधिगन्तुं शक्यते । ब्रह्मणो दुर्विज्ञेयत्वेन तद्विचारस्य चित्तैकाग्र्यसाध्यत्वाच्चित्तैकाग्र्यं च शमादिसम्पत्तिपूर्वकमिति । ब्रह्मणो दुर्विज्ञेयत्वं च 'शृण्वन्तोपि ब्रह्मो य न विदद्यु'रित्यादिवेदान्तैरेव सिद्धमिति । एतेन कर्मविचारोक्त-कृत्स्नन्यायसाधेशो ब्रह्मविचार इति श्रुतप्रकाशिका प्रत्युक्ता—ब्रह्मविचारोक्तन्यायैरेव ब्रह्मणो विचार-यितव्यत्वादिति ॥

यच्चोक्तं रामानुजेन ब्रह्ममीमांसागतोद्गीषादयुपासनानां कर्मत्वेन तदज्ञानार्थं कर्ममीमांसा ब्रह्म-मीमांसाया पूर्वमध्येयेति, तदप्यसत्—ज्योतिष्टोमेन यियस्युयथा तदिति कर्तव्यताज्ञानार्थं कर्ममीमांसा-मपेक्षते, तथा उद्गीषादयुपासनानि विधित्सुर्न कर्ममीमांसामपेक्षते, किंतु ब्रह्ममीमांसामेव । तस्यामेव तेषां निवारितत्वादिति । नच कर्ममीमांसाविना कर्मस्वरूपस्य दुरधिगमत्वाद् उद्गीषोपासनादीनां च कर्मत्वात्तत्स्वरूपज्ञानार्थं कर्ममीमांसाऽध्येयेति वाच्यं, कृप्यादेरपि कर्मत्वात्तत्स्वरूपज्ञानस्य च कर्ममीमांसा विना दुरधिगमत्वात्तदर्थमपि कर्ममीमांसाऽध्येयेति वक्तव्यत्वापेक्षे । नचालौकिककर्मस्वरूपं कर्ममीमांसा-काधिगम्यमिति वाच्यं, कर्मकाण्डप्रतिपादितकर्मस्वरूपमेव कर्ममीमांसैकाधिगम्यं ज्ञानकाण्डप्रतिपादित-कर्मस्वरूपं तु ब्रह्ममीमांसैकाधिगम्यमेव । अनयोद्गीषोपासनादीनां कर्ममीमांसायामविचारितत्वमिति । तस्माद्ब्रह्ममीमांसाया कर्ममीमांसाध्ययनानन्तर्यं न वक्तव्यं, किंतु साधनचतुष्टयसम्पत्त्यनन्तर्यमेव । नैनाय-न्मात्रेणास्माभिः कर्ममीमांसा नैवाध्येयेत्युच्यते-चित्तशुद्ध्यर्थं विहितकर्मणः कर्तव्यत्वात्तदिति र्त्तयना-ज्ञानार्थं कर्ममीमांसाया अध्येतव्यत्वाच्च । परंतु ब्रह्ममीमांसाध्ययनार्थं कर्ममीमांसा नाध्येयेत्युच्यते । एतेन ब्रह्मविचारस्य कर्मविचारोक्तन्यायसाधेश्वेऽभ्युपगतेऽपि नास्माकं कापि क्षतिः, परंतु जन्मान्तग-नुष्ठितकर्मवशादेव येषामिह जन्मनि चित्तशुद्धिरासीत्तेषां कर्ममीमांसाध्ययनेन न निमिषि पञ्चमिति कृत्वा अन्ययन्यतिरेकन्यायानियतपूर्वश्रुतित्वात्साधनचतुष्टयसम्पत्त्यनन्तर्यमेवायसद्व्ययार्थं इत्युच्यते । नच चित्तशुद्धौ सत्यामपि कथं कर्ममीमांसान्यायानपेक्षत्वमुत्तरमीमांसाया इति वाच्यं, उत्तरमीमांसान्यायै-रेवोत्तरमीमांसाविचारस्तुकर, यथा—पूर्वमीमांसान्यायैरेव पूर्वमीमांसाविचार इति । नचैवं कर्मात्पूर्व-मीमांसान्यायसाधेश्वत्वमुत्तरमीमांसाया अभ्युपगममिति वाच्यं, पूर्वमीमांसान्यायैरप्युत्तरमीमांसार्थो विचारयितुं शक्यत इत्यभिप्रायात् । अथ भावः—उत्तरमीमांसोपदेष्टागो गुरवो यदि तार्किकचक्रवर्तिनन्तिर्न सकिंशालोक्तन्यायैरेव शिष्यस्य मीमांसार्थं बोधयन्ति, यदि तु मीनामकचक्रवर्तिनन्तिर्न कर्ममीमांसोक्तन्याये, यदि तु केवलपेदान्तिनन्तिर्न उत्तरमीमांसान्यायैरेवेति । नच वैयर्थ्यवैयर्थ्यान्तिनन्तिनन्तिनन्तिनन्ति वाच्यं, दिना

तर्काध्ययन विना मीमांसाध्ययन च कृतब्रह्मविचारणामपरोक्षीकृतब्रह्मत्वमना च बहनामिदानीमुप-
लम्भादिति संशेष ॥

निर्विशेषात्मनिरूपणम् ।

‘निर्विशेषं वस्तु किञ्चिदस्ति उत न’ इत्ययमंश इह विचार्यते—निर्विशेषं वस्तु नास्त्येव,
सर्वस्यापि वस्तुनस्सविशेषत्वाद्व्रक्षणश्च नित्यत्वादिविशेषकत्वेन निर्विशेषत्वाभावादिति रामानुजः ।
तदसत्—किं निर्विशेषवस्तुनस्सत्त्वे निर्विशेषं वस्तु नास्तीति निषिध्यते’ उतासत्त्वे’ नाद्य - सत्त्वे
नियेधयोगात् । नान्य - असत्त्वे शशयुष्मादिवन्निषेधयोगात् । नच नास्माभिर्निर्विशेषं वस्तु नाम्ती-
त्युच्यते, किंतु ब्रह्मणो निर्विशेषत्व नास्तीत्युच्यत इति वाच्य, तथापि किं ब्रह्मणो निर्विशेषत्वस्य सत्त्वे
त्वया तन्निषेधं क्रियते’ उतासत्त्वे’ उभयथापि निषेधयोगएवेति । नच भ्रान्तिसिद्धं ब्रह्मणो निर्विशेषत्वं
मया निषिध्यते, यथा- युष्माभिर्भ्रान्तिसिद्धस्य द्वैतस्य निषेधस्तद्वदिति वाच्य, द्वैतस्य सत्त्वं भ्रान्तिसिद्धमिति
वेदान्तैर्ज्ञायते, ब्रह्मणो निर्विशेषत्वं भ्रान्तिसिद्धमिति कथं त्वया ज्ञायते, येन तथोच्येत इति । नच
सविशेषे ब्रह्मणि निर्विशेषत्वस्थितिव्याघातादेवास्माभिर्ब्रह्मणो निर्विशेषत्वं भ्रान्तिसिद्धमित्युच्यत इति
वाच्य, सविशेषे ब्रह्मणि निर्विशेषत्वस्थितेर्याहृतत्वेपि निर्विशेषे ब्रह्मणि निर्विशेषत्वस्थितेरयाहृतत्वात् ।
तस्माद्ब्रह्मणस्सविशेषत्वमेव भ्रान्तिसिद्धम् ॥

रामानुजाभ्युपगतसविशेषत्वनिराकरणम् ।

ननु ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’त्यादिश्रुतेस्त्वदभिमतं निर्विशेषे चिन्मात्रे ब्रह्मण्येव सत्यत्वानन्तत्वादि-
विशेषसद्भावात्कथं ब्रह्मणो निर्विशेषत्वमिति चेदुच्यते—किं विशेषस्तविशेषे वस्तुनि वर्तते’ उत
निर्विशेषे’ न द्वितीय, व्याघातात् । नाद्य, सविशेषे विशेषो वर्तत इत्यत्र समस्तपदवर्ती विशेष
किं व्यस्तविशेषाद्विन्न, उताभिन्न । नान्य आत्माश्रयात् । अद्ये भिन्नस्त विशेष किं सविशेषे वर्तते,
उत निर्विशेषे’ नान्य व्याघातात् । आद्ये सच तृतीयसमस्तपदवर्ती विशेष किमाद्याव्यस्तविशेषाद्विन्न
उताभिन्न । अन्ये अग्न्योऽग्न्याश्रय । आद्ये सच भिन्नो विशेष किं सविशेषे वर्तते, उत निर्विशेषे’
अन्ये व्याघात । आद्ये सच तृतीयसमस्तपदवर्ती विशेष किमाद्याव्यस्तविशेषाद्विन्न उताभिन्न । अन्ये
चक्रकम् । आद्ये सच भिन्नो विशेष किं सविशेषे वर्तते, उत निर्विशेषे’ अन्ये व्याघात ।
आद्ये त्वनवस्थेति । तथाच नित्यत्वादिविशेषवति नित्यत्वादिविशेषरहिते वा ब्रह्मणि नित्यत्वादिविशेषा
सन्तीति वक्तुमशक्यत्वाद्व्रह्मणि सविशेषत्वस्य भ्रान्तिसिद्धत्वाच्च निर्विशेषब्रह्मसिद्धिरिति । अपि च
नित्यत्वादयो विषेधा किं सविशेषा उत निर्विशेषा’ अन्ये निर्विशेषवस्तुसिद्धिरपरिहार्या । आद्ये
नित्यत्वादिविशेषगतविशेषा किं सविशेषा, उत निर्विशेषा’ अन्ये निर्विशेषं वस्तु सिद्धमेव ।
आद्ये नित्यत्वादिविशेषगतविशेषा किं सविशेषा, उत निर्विशेषा’ अन्ये निर्विशेषसिद्धि । आद्ये
अनवस्था । यद्याहोक्तं श्रुतप्रकाशिकाया धर्मेण धर्मा सविशेष, धर्मिणा च धर्मस्तविशेष, कस्य
चिद्धर्मभूतं धर्मिभूतं वा यन्न भवति तज्जमाणशून्यमिति तदप्यमम्—किं धर्मो धर्मिणि वर्तमानमस्म

स्वस्य धर्मिणो वा सविशेषत्वं सम्पादयति, उताधर्मिणि ? नान्य, व्याघातात् । नाद्य - धर्मो धर्मिणि वर्तत इति वाक्ये धर्मिन्शब्दगतो धर्मः किं प्रथमान्तधर्माद्विन्न उतामिन्न ? अन्ये आत्माश्रय । आद्ये प्रागुक्तरीत्या अन्योन्याश्रयादिदोषा उक्ता । तथा धर्मिणो धर्म इत्यप्युक्त, किं धर्मिन्शब्दगतो धर्मः प्रथमान्तधर्माद्विन्न उतामिन्न ? आद्ये अन्योन्याश्रयादयः पूर्ववद्भावाः । द्वितीये आत्माश्रय इति । एष धर्मस्य धर्मात्यत्रापि बोद्धव्यम् । अपि च यस्य यो धर्म इत्युच्यते तस्य तस्माद्विवेचने कृते सति स निर्धर्मक एवावशिष्यत इति निर्विशेषवस्तुसिद्धिः, तथाहि— शुक्लादृषटान्ध्रुवले गुणे पृथक्कृते सति बुद्ध्या निर्गुण एव घटश्शिष्यते । तस्माच्च घटात्कम्बुग्रीवाद्याकारे पृथक्कृते सति निराकार एव घटोऽवशिष्यते । तस्माच्च मृद्रूपान्निराकारादृषटान्मृद पृथक्करणे निर्विशेषः सम्मानमेव वस्तववशिष्यत इति । तथा च घटोऽयमित्यनुभव एव निर्विशेषवस्तुसद्भावे प्रमाणमिति सिद्धम् । किञ्च धमे जाते सत्येवैतद्धर्मयानयमिति धर्मिज्ञानं जायते, धर्मिणि ज्ञाते सत्येवास्य धर्मिणोऽयं धर्म इति धर्मिज्ञानं जायत इत्यन्योन्याश्रयान्निर्धर्मकवस्तुसिद्धिः । अपि च धर्मत्व, धर्मित्वं वा किं भावपदार्थे वर्तते, उताभावपदार्थे ? आद्ये सिद्धमेव कस्याप्यधर्मभूतमधर्मभूत चाभावरूप वस्तु । द्वितीये शशशृङ्गादावपि धर्मत्वधर्मित्वे भवेताम् । न च कस्यचिद्धर्मभूतं धर्मभूतं वा यन्न भवति तादृश भावरूपं वस्तु नास्तीत्यस्माभिरुच्यत इति वाच्यं, त्वं तादृश वस्तु नास्तीत्यज्ञात्वा वदसि, उत ज्ञात्वा ? आद्ये कथमज्ञस्य तत्र वचनं ग्राह्यम् ? द्वितीये कथं तदसिद्धिः ? न च तादृशवस्त्वभाव ज्ञात्वा ब्रवीम्यहमिति वाच्यं, किं तादृशवस्तुनस्त्वे त्वया तदभावो ज्ञात उतासत्त्वे ? आद्ये कथं तत्सत्त्वे तदभाव ? द्वितीये अभावज्ञानस्य प्रतियोगि- पूर्वकत्वनियमात्कथं तादृशवस्तुज्ञानं विना तव तदभावज्ञानं, तादृशवस्तुन एवासत्त्वे कथं वा तादृश- वस्तुज्ञानमिति । अपि च कस्यचिद्धर्मभूतमधर्मभूतं वा वस्तु नास्तीति किं त्वं स्वयमेव ब्रूये, उत प्रमाणमवलम्ब्य ? आद्ये अत्रप्रमादादिदोषदुषितपुर्विशेषस्य तव वाक्यमग्राह्यमेव । द्वितीये किं तत्प्रमाणं ब्रूहि ! न वेदान्ता, तत्रास्यादर्शनात् । नानुमानं तस्य पुरषबुद्ध्युपजीव्यत्वेनाप्रमाणत्वात् । न प्रत्यक्षं, किं तद्विद्वत्प्रत्यक्षमुताविद्वत्प्रत्यक्षम् ? नाद्य - तादृशवस्तुन विद्वत्प्रत्यक्षत्वात् । नान्य - अविदुषा तदप्रत्यक्षेपि तस्य निहेतुमशक्यत्वात् । तस्मात्कस्यचिद्धर्मभूतमधर्मभूतं च निर्विशेषचिन्मात्रं वस्तु विदुषा प्रत्यक्षमेव । न च निर्विशेषे वस्तुनि प्रमाणाभावः, 'स वै ममाशेषविशेषमायानिषेध- निर्वाणमुत्थानुभूति' इति व्यासवाक्यस्यैव प्रमाणत्वात् । नेतिनेतीति निषेधवाक्यस्य वेदान्तीयस्य च सत्त्वात् । न च मायामयकतिपयविशेषाणामेव निषेध इति वाच्यं, सर्वनिषेधावधियाद्ब्रह्मण- यन्ननिषेधार्थं शक्य तस्य तस्य सर्वस्यापि निषेधे कृते सत्येव निषेधावधित्वमिदं ब्रह्मण । न च निषेधा- धित्वं न ब्रह्मण कसि दृश्यत इति वाच्यं, 'निषेधशेषो जगतांशेष' इति भागवते दर्शनात् । तस्माद्यदि ब्रह्म कस्यचिद्धर्मो धर्मा वा भवेतादि धर्मधर्मभावनिषेधेन ब्रह्मणोऽपि निषेध एव स्यात् न तु निषेधशेषत्वमिति कृत्वा न ब्रह्म धर्मः, नपि धर्मा, किन्तु निर्विशेषमेव । अत्र एव 'नार्थ गुण, कर्म न स, ज्ञानास' इति भागवते प्रोक्तं व्यासेन । यदि तु ब्रह्म सविशेषं तदि तेनैव विशेषेण ब्रह्मण-

सुवचत्वाच्चेतिनेतीति श्रुत्या नैव प्रतिपाद्येत निषेधमुखेन ब्रह्म । अतएव 'यतो वाचो निर्वर्तन्ते, अप्राप्य मनसा स'हेति मनोवागगोचरत्वं श्रूयते । इदमित्यमिति हि सविशेषं वस्तु मनसा वेत्तुं वाचा वक्तुं च शक्यत एव- निर्विशेषं तु वस्तु कथमिदमित्यमिति वस्तु शक्येत ? अतएव 'अवचनेनैव प्रोवा'चेति श्रूयते । तस्मान्मायामयसर्वविशेषनिषेधावधिर्मुक्तं ब्रह्म निर्विशेषमेव । न च मायामयविशेषाभावेऽपि स्वाभाविकविशेषास्तस्तीति वाच्यं, माययैव ब्रह्मणस्सविशेषत्वं, स्वतस्तु निर्विशेषमेव ब्रह्मेति सिद्धान्तात् ॥

ननु सर्वथापि सत्ये नित्ये ज्ञाने आनन्दे अनन्ते च ब्रह्मणि सत्यत्वं नित्यत्वं ज्ञानत्वमानन्दत्वमनन्तत्वं चेति विशेषा स्वाभाविका वर्तन्त एव । सत्यत्वादीनां मायामयत्वाद्योगेन स्वाभाविकत्वादिति चेन्मैवम्— किमिये सत्यत्वादयो व्यावर्तका विशेषा, यद्वा धर्मा ? आद्ये किं पारमार्थिका, उत व्यावहारिका ? नाद्य - परमार्थदशाया व्यावर्त्यस्यैवाभावेन कुतो व्यावर्तकसद्भावश्चाह । नच तदापि व्यावर्त्यमस्तीति वाच्यम्, 'नेह नानास्ति किञ्चन' 'यत्र स्वस्य सर्वमात्मैकभूतत्वेन कं पश्येत्' इत्यादि श्रुते । द्वितीयं कल्प इष्ट एव । व्यवहारदशाया मायामयैर्विशेषै ब्रह्मणस्सविशेषत्वाभ्युपगमात्, ब्रह्मभिन्नस्य मिथ्याभूतस्य द्वैतस्य व्यावर्त्यस्य सत्त्वेन सत्यत्वादीनां व्यावर्तकानां सद्भावश्च । सत्यत्वादयो धर्मा इति पक्षेऽपि किं धर्मा व्यवहारदशाया सन्ति, उत परमार्थदशाया ? आद्ये इष्टापत्तिः, व्यवहारकाले मायामयसत्त्वेन ब्रह्मणस्सधर्मकत्वात् । न द्वितीय - तदानीं धर्मधर्मिणावभावात् । न हि सुप्ति-सृष्ट्यादिषु धर्मधर्मिभावे वर्तते । न हि सुषुप्तो कोप्ययमस्य धर्म इति, अयमस्य धर्मा इति वा जानाति । न च सुषुप्तस्य तदज्ञानाभावेऽपि सर्वं द्वैतमस्येवेति वाच्यम्, प्रातीतिकस्य द्वैतस्य रज्जुरूपस्येव प्रतीयमावे सद्भावस्य दुर्बलत्वात् । नच रज्जुसर्पवद्वैते न प्रातीतिक, किंतु सर्पव्यावहारिकमेवेति वाच्यम्, सर्पस्यापि पक्षत्वेन सपक्षभावाद्भुवनानासिद्धे । व्यवहारस्यापि प्रातीतिरूपत्वेन व्यावहारिकस्यापि प्रातीतिकत्वाच्च । तस्याव्यावहारिकत्वेन मायामयास्सत्यत्वादयो न निर्विशेषे ब्रह्मणि वस्तुतस्तस्तीति न कोऽपि दोषः ।

ननु किं ब्रह्म परमार्थतस्तत्त्वं ज्ञानमनन्तमानन्दं च भवति, उत न ? आद्ये कथं तत्र सत्यत्वाधभावः ? द्वितीये ब्रह्म परमार्थतोऽसत्यमज्ञानमनन्तवदनानन्दं च स्यात् । नवेष्टापत्तिः, ब्रह्मणो घटतुल्यत्वापत्तेः । घटो हि परमार्थतो सत्य इति चेन्मैवम्— परमार्थतो ब्रह्म निर्धर्मकपरमानन्दबोधरूपं भवति, व्यवहारतस्तु सत्यत्वानन्तत्वादिधर्मवद्भवतीति । न चैतावता ब्रह्मणि परमार्थतो सत्यत्वाद्यापत्तिः, परमार्थतो निर्धर्मकमित्युक्तत्वात् नहि निर्धर्मकेऽसत्यत्वादयो धर्मा भवितुमर्हन्ति । ननु तथापि निर्धर्मकपरमानन्दबोधरूपे आत्मनि निर्धर्मकत्वपरमानन्दत्वबोधरूपधर्मास्ति वा उत न ? आद्ये कथं तस्य निर्धर्मकत्वम्, द्वितीये कथं तस्य निर्धर्मकपरमानन्दबोधरूपत्वसिद्धिरिति चेदुच्यते— निर्धर्मके वस्तुनि निर्धर्मकत्वरूपो धर्मो भवितुं नार्हति, व्याघातात् । निर्गुण इव गुणे गुणत्वरूपो धर्मः । नच दृष्टान्तसम्प्रतिपत्तिः, गुणेऽपि गुणान्तराङ्गीकारे तस्मिन्नपि गुणान्तराङ्गीकारादनवस्थारूपदोषापत्तेः । एवं निर्धर्मकत्वादेव ब्रह्मणि बोधत्वमानन्दत्वं च न बोधस्यानन्दस्य च निर्धर्मकत्वेन तत्र बोधत्वादिधर्मस्थितिव्याघातात् ।

अत्रेदं वेद्यम्- सावयवस्य वस्तुनः कचिन्निरवयवे वस्तुनि विश्रान्तिरवयवमभ्युपेया- अन्यथाऽनवस्थादोषात् । तथाहि- घटस्सावयवः, कपालद्वयसंयोगवत्त्वात्सम्प्रतिपन्नवत् । सच कपालस्सावयव, मृत्पिण्डारब्धत्वात् । सच मृत्पिण्डस्सावयवश्चूर्णपुञ्जमयत्वात् । सच चूर्णस्सावयवस्त्रसरेणुमयत्वात् । सच स्त्रसरेणुस्सावयवः द्यणुकारब्धत्वात् । सच द्यणुकस्सावयव, अणुद्वयारब्धत्वात् । तच्चाणुद्वयं सावयवमप्यारब्धत्वात् । स चाणुस्सावयवः, परमाणुद्वयसंयोगजन्यत्वात् । सच परमाणुर्निरवयवस्तस्यापि सावयवत्वे अनवस्था-दोषात् । एवं पटादावप्युल्लम् । यथैव निरवयवत्वस्य कचिद्विश्रान्तिस्तथा निर्धर्मकत्वस्यापि कचिद्विश्रान्ति-रवयवमभ्युपगन्तव्या । अन्यथा घटे घटत्वमस्ति, घटत्वे घटत्वत्वमस्ति, घटत्वत्वत्वे घटत्वत्वत्वत्वमस्तीत्येवमनव-स्थादोषप्रसङ्गात् । तच्च निर्धर्मकत्वं ब्रह्मण्येव विश्रान्तमिति निर्धर्मकब्रह्मसिद्धिः, एवं निरवयवब्रह्मसिद्धिश्च । नच परमाणुर्निरवयवस्तिष्ठ इति प्रागुक्तमिति वाच्यं, परमतेन तथोपपादनात्, स्वमतेन तु परमाण्वनभ्यु-पगमन्निरवयवं ब्रह्मैव । ब्रह्मणस्सकाशादेवाष्पादिकमेण घटोत्पत्तिः । तथा सविशेषस्य जगतो निर्विशेषे ब्रह्मणि विश्रान्तिर्वक्तव्येति निर्विशेषब्रह्मसिद्धिः । तथाहि- सविशेषा पृथ्वी कुत्र विश्रान्ता- जले, तच्च सविशेषं जलं कुत्र विश्रान्तमनौ, सच सविशेषोऽग्निः कुत्र- वायौ, सच सविशेषो वायुः कुत्र-गगने, तत्र सविशेषं गगनं कुत्र-अहङ्कारे, सच सविशेषोऽहङ्कारः कुत्र-महत्त्वे, तच्च सविशेषं महत्त्वं कुत्राव्यक्ते, तच्च सविशेषमव्यक्तं कुत्र-ब्रह्मणि, तच्च ब्रह्म कुत्र विश्रान्तं स्वस्मिन्नेव, 'स्वे महिम्नि प्रतिष्ठित'-मिति श्रुतेः । कुतो ब्रह्म स्वस्मिन्नेव विश्रान्तं- निर्विशेषत्वे, सविशेषत्वे हि ब्रह्मणः कस्मिन्धि-दन्त्यस्मिन्नेव विश्रान्तिर्भवेत्पृथिव्यादिवदिति—अलं प्रपञ्चेन ।

निर्विशेषे ब्रह्मणि प्रमाणविचारः, तत्र निर्विशेषे वस्तुनि सौप्तिकप्रत्यक्षप्रमाणविचारः ।

ननु प्रत्यक्षादिप्रमाणानां सविशेषविषयत्वान्निर्विशेषवस्तुनि शब्दः प्रमाणमिति वक्तव्यं तच्च न सम्भवति, निर्विशेषे वस्तुनि शब्दस्यापि प्रवृत्त्ययोगात् । निष्प्रमाणकमेव निर्विशेषं ब्रूयते । नच निर्विशेषवस्तुप्रसाधनपरा युक्तयोर्दक्षिणा इति वाच्यं, युक्तीनामपि सविशेषविषयत्वेन निर्विशेषे युक्तिप्रसारायोगात् । नच शालं प्रमाणं दर्शितमिति वाच्यं, शब्दरूपस्य तस्य शास्त्रस्य निर्विशेष-विषयत्वायोगस्योक्तत्वादिति चेन्मैवम्—सविशेष इव निर्विशेषेपि वस्तुनि प्रत्यक्षानुमानशब्दप्रमाण-प्रवृत्तिसम्भवात् । तथाहि- सुषुप्त्यादिषु कस्यापि विशेषस्य ग्रहणात्तात्कालिकं प्रत्यक्षं निर्विशेषविषयकमेव । नच तदानीं प्रत्यक्षमेव नास्तीति वाच्यं, 'न किञ्चिदवेदिष्य'मित्युत्थितम्परणेन तदेतन्निर्विशेषप्रत्यक्ष-स्यानुमीयमानत्वात् । न ह्यनुभवं विना स्मरणमुपपद्यते कस्यचिदपि वस्तुनः । किञ्च सुषुप्तां त्वया के विशेषा ज्ञाता इति विष्णुमित्रेण पृष्टो देवदत्तस्तं प्रति वक्ति- न केषीति । न चेमे विशेषा मया ज्ञाता इति प्रतिवर्त्तीति वाच्यं, अनुभवविरोधात्, तद्वाक्यस्य मृषात्ववन्त्वाच्च । तच्च मया न केपि विशेषा ज्ञाता इति वचने किमनुभूयवर्षकमुनानुभववर्षकम् ? आये किंविषयकस्तोऽनुभवः ? नच विशेषभाव-विषयक इति वाच्यं, किं स विशेषाभावसाधिकरण उतनिरधिकरणः ? आयेय विशेषाभावोऽनुभूयवर्षकः किं सविशेषमुत निर्विशेषम् ? आये व्यापातः- सविशेषस्य विशेषाभावाधिकरणत्वायोगात् । द्वितीये-

निर्विशेषं यस्तु सिद्धमेव । तद्वचनमनुभवपूर्वकमिति विकल्पे तु तद्वचनस्याप्रामाणिकत्वमेवागतम् ।
तस्मात्सुषुप्त्यादिप्रत्यक्षाभिर्विशेषवस्तुसिद्धिः ॥

निर्विशेषमस्तुनि अनुमानप्रमाणविचारः ।

अनुमानानि तु दर्शितान्येव । न च निर्विशेषे अनुमानाप्रसरः, ब्रह्म निर्विशेषं सुषुप्त्यादिषु
ब्रह्मणि कस्यापि विशेषस्यादर्शनाद्यतिरेकण घटवदित्यनुमातुं प्रतिबन्धाभावात् । एवं निर्विशेषं ब्रह्मेति
प्रतिपादयितुं शब्दस्यापि न काचिदनुपपत्तिरिति । ननु प्रत्यक्षविरुद्धमर्थं साधयितुं शब्दोऽनुमानं वा न
शक्नोति- ब्रह्मणस्सविशेषत्व च प्रत्यक्षसिद्धं, जागरे प्रत्यक्षेण तदनुभवात् । न च सुषुप्तौ निर्विशेषं
ब्रह्मेति वाच्यं, तदानीमपि सविशेषमेव । परंतु मन आदिकरणाभावात्तद्विशेषाग्रहणमिति चेन्मैत्रम्—
अगृहीतविशेषसद्भावे प्रमाणाभावात् । यद्यगृहीता अपि विशेषास्युन्मर्हि शशशृङ्गमपि स्यादेव, अगृहीत-
तत्त्वाविशेषात् । न च जागरे गृहीता एव ब्रह्मविशेषास्त्युत्सुपुष्पावपीति वाच्यं, भ्रमकाले गृहीतस्य
रज्जुसर्पस्यापि भ्रमापगमकाले सत्त्वप्रसङ्गात् । न च जागरो न भ्रमकाल इति वाच्यं, भ्रमहेतोरज्ञानस्य
सत्त्वेन तस्य भ्रमत्वात् । न च सुषुप्तावप्यज्ञानमस्तीति वाच्यं, तदानीं विश्लेषशक्तिमदज्ञानस्यासत्त्वात् ।
किंच यदि ब्रह्म सविशेषं स्यात्, तर्हि सर्वदा सर्वेषां विशेषाणामसत्त्वात्केषांचिद्विशेषाणामागमापायाभ्यां
ब्रह्म सविकारं स्यात्तच्चयुक्तं-कूटस्थत्वप्रतिपादकश्रुतिस्मृतिविरोधात् । अपिच ब्रह्म नित्यं, सविशेषत्वा-
द्घटवदित्याद्यनुमानैरनित्यत्वादिकमप्यापघेत प्रपणं । तस्मान्निर्विशेषमेव ब्रह्म ॥

ननु न ब्रह्म निर्विशेषं नित्यत्वादिविशेषवत्त्वादघटवदित्यनुमानेन न निर्विशेषब्रह्मसिद्धिरिति
चेन्मैत्रम्, हेतोस्सपक्षश्रुतित्वाभावात् । न च कालवदिति वदाम इति वाच्यम्, तस्यापि तथात्वात् ।
न चालवदिति वदाम इति वाच्यम्, तस्य पक्षाभिन्नत्वात् । न च विशेषवत्त्वादित्येव हेतुरुच्यत इति
वाच्यम्, पक्षेहेत्वसिद्धेः । न च नित्यत्वादयो विशेषाः पक्षे सन्तीति वाच्यम्, तेषा-
मविशेषत्वात् । नित्यादभिन्नमेव नित्यत्वं नित्यशब्दार्थत्वात्नित्यत्वस्य यथा तच्छब्दार्थ एव तत्त्वम् ।
न च दृष्टान्तासम्प्रतिपत्तिः, 'ओं तत्सदिति-निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधस्मृतः' इति । 'तत्त्वं नारायणः पर'
इति च स्मृतिश्रुतिभ्यां तदवगमात् । न च नित्यशब्दो न नित्यत्ववाचीति वाच्यम्, गवादिशब्दा अपि
गोत्वादिवाचिन एवेति सिद्धान्तात् । न च जातौ शक्तिरिति पक्षे भवतु स सिद्धान्तः, तवतु जातेरेवाऽ-
नभ्युपगमात् कथं ॥ इति वाच्यम्, व्यक्त्यतिरिक्तजात्यनभ्युपगमेऽपि अनुरुत्तरूपेण व्यक्तेरेव जातित्व-
मित्यभ्युपगमात् । व्यक्तेर्हस्ति रूपद्वयमनुवृष्टं, व्यावृष्टं चेति । तत्रानुवृत्तरूपेण गोत्वमेव व्यक्तिः
व्यावृत्तत्वेन ॥ गौरिति । तस्मान्नित्यं नित्यत्वं चेति द्वयं व्यक्तेरेव- व्यक्तेश्चैकत्वात्नित्याभिन्नमेव नित्य-
त्वम् । एवं सत्यत्वादिकमपि वेषम् । किंच श्रुतिसिद्धोऽनुभवसिद्धश्च तर्क एव मास्य, ननु तदुभय-
विरुद्धः । ब्रह्मणो निर्विशेषत्वानुमानं तु तदुभयसिद्धम्, सविशेषत्वानुमानं तु तदुभयविरुद्धमिति न
ब्रह्मणोऽनुमानेन सविशेषत्वसिद्धिः । अत एव 'श्रुतियुक्तचनुमूतिभ्यो वदतां किं नु दुःशक'मित्याचार्यै-
रुक्तमिति संक्षेपः ।

सविकल्पकनिर्विकल्पकज्ञानविचारः ।

यदुक्तं रामानुजेन निर्विकल्पकमपि ज्ञानं सविशेषविषयमेव निर्विकल्पकमेकजातीयं येन प्रथम-
पिण्डग्रहणं, सविकल्पकं ॥ द्वितीयादिपिण्डग्रहणमिति, तदसत्—प्रथमगोपिण्डग्रहण इव द्वितीयादि-
गोपिण्डग्रहणमपि एण्डोयं शुक्लो गौ मुण्डोयं कृष्णो गौ पूर्णशृङ्गोयं रक्तो गौरिति नामजात्यादि-
विकल्पसहितत्वेन प्रथममेव निर्विकल्पकं, द्वितीयादिकं सविकल्पकमिति वचनस्यायुक्तत्वात् । यत्र
ज्ञाने विकल्पो विषयो भवति तत्सविकल्पकम् । यत्र तु विकल्पो विषयो न भवति तन्निर्विकल्पकमिति
शब्दशक्त्यैव सिद्धत्वात् । विकल्पश्च नामजात्यादिरूपो भेद इति सम्प्रतिपन्नम् । तस्मादेकजातीय-
द्रव्येषु प्रथमपिण्डग्रहणमपि डित्थोयं ब्राह्मणोयं श्यामोयमिति नामजात्यादिविकल्पसहितमेवेति
सविकल्पकमेव । नामादिविकल्परहितमेव ज्ञानं निर्विकल्पकम् । तस्य च लक्षणमुक्तं तार्किकैः—
'विशेषणविशेष्यसम्बन्धानवगाहिज्ञानं निर्विकल्पकमिति । एतेन तदवगाहिज्ञानं सविकल्पकमिति
सिद्धम् । इदमेवोक्तमममदीयैरपि—'ससर्गानवगाहिज्ञानं निर्विकल्पकं, वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं
सविकल्पकमिति ।

ननु लोके वृत्तिपयविकल्परहितमेव ज्ञानं प्रसिद्धं, नतु सर्वविकल्परहितमिति प्रथमप्रसिद्ध-
निर्विकल्पकज्ञानसिद्धिरिति चेन्मेवम्, अविदुषा सुप्तौ, विदुषा निर्विकल्पसमाधौ च तत्सत्त्वस्य
प्रसिद्धत्वात् । इति ॥

निर्विकल्पकज्ञाने प्रत्यक्षादिप्रमाणानां करणत्वाक्षेपः ।

ननु यदुक्तं ससर्गानवगाहिज्ञानं निर्विकल्पकमिति । किं तत्र ज्ञाने कारणम्—न ताद-
त्प्रत्यक्षप्रमाणं, तस्यातीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षप्रमाणाजन्यत्वात्प्रत्यक्षप्रमाणं हीन्द्रियम् । नापि व्याप्तिज्ञानं,
तस्यादर्शनात् । नच गौरिति विशिष्टज्ञानं विशेषणज्ञानजन्यं विशिष्टज्ञानत्वाद्दण्डीति ज्ञानरदित्यनुमानस्य
तत्र प्रमाणत्वमिति वाच्यं, सविकल्पज्ञानस्य विशेषणज्ञानजन्यत्वात्प्रमाणत्वात् । तदभ्युपगमेऽपि
विशेषणज्ञानस्य निर्विकल्पकत्वे प्रमाणाभावात् । नच सविकल्पकस्य विशिष्टबुद्धित्वेन निर्विकल्पकस्य
विशेषणबुद्धित्वसिद्धिरिति वाच्यं, निर्विकल्पकस्य विशेषणबुद्धित्वे सिद्धे सविकल्पकस्य विशिष्ट-
बुद्धित्वसिद्धिः । सविकल्पकस्य विशिष्टबुद्धित्वे सिद्धे निर्विकल्पकस्य विशेषणबुद्धित्वसिद्धिरित्यन्यो या-
ध्यत्वात् । तस्माद्विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानजन्यत्वे सत्यपि न विशेषणज्ञानस्य निर्विकल्पकजन्यनिधिः ।
नच निर्विकल्पकादेव सविकल्पकस्योदयास्तविकल्पकत्वेन कार्योऽपि लक्ष्णेन निर्विकल्पककारणमनुमीयत
इति वाच्यं, दर्शितनियमासिद्धे, निर्विकल्पकस्यापि ज्ञानेन ज्ञानकरणत्वायोगात् । नपि एवम्
करणं, प्रवृत्तिप्रत्यययोगेन हि पदत्वं प्रवृत्तिप्रत्यययोरर्थभेदेन पदस्यैव विग्रहार्थप्रतिपादननिरूपणम् ।
पदभेदार्थभेदनिवन्धनं पदसङ्घातरूपस्य वाक्यस्यानेकपदार्थसमर्गविशेषाभिप्रायित्वात्समर्गानवगाहि-
निर्विकल्पज्ञानजनकत्वं न शब्दस्येति—

निर्विकल्पकज्ञानस्य अन्तःकरणवृत्तिजन्यत्वोपपत्तिः ।

मैयम्—सविकल्पकं प्रत्यक्षज्ञानमेवेन्द्रियजन्यं, निर्विकल्पकं त्वदीन्द्रियमिति तार्किकैरेवोक्तत्वात् निर्विकल्पकज्ञानम्येन्द्रियाजन्यत्वेन प्रत्यक्षज्ञानत्वानुपपत्तिरिति कृत्वा निर्विकल्पकज्ञानस्य कर्णं प्रत्यक्ष-प्रमाणं भवति । तच्च निर्विकल्पकप्रत्यक्षप्रमायाः करणमन्त करणवृत्तिरेव । सर्वेष्वपि ज्ञानेषु फल-भूतेष्वन्त करणवृत्तिरेव करणत्वात् । नचैवं सर्वप्रमाणसाकार्यम्, वृत्तिभेदेन प्रमाणभेदात्- यथा परमते एकस्यापि प्रत्यक्षप्रमाणम्येन्द्रियस्य चक्षुरादिभेदमिन्नत्वं तद्वत् । तस्मात्त्वाचक्षाक्षुपरासनादि-प्रत्यक्षप्रमाणानां यथैकमेव प्रत्यक्षप्रमाणं कर्णं, तथा प्रत्यक्षानुमित्यादिप्रमाणाणां चैकैवान्त करणवृत्ति-करणम् । अत एव प्रमाता प्रमाणं प्रमेयं चेति त्रिपुटी विद्यते । तत्र प्रमाताऽन्त करणवृत्तिः प्रमेयं, प्रमाणमन्त करणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यं, प्रमेय विषयावच्छिन्नचैतन्यमिति सम्प्रदायवचनम् । नच फलभूतं चैतन्यं नोक्तमिति तदनुक्तिदोष इति वाच्यम्, अज्ञातं विषयचैतन्यं प्रमेयं, ज्ञातं विषयचैतन्यं फलमि-त्येकमैव विषयचैतन्यस्य ज्ञातत्वाज्ञातत्वाभ्यां प्रमेयत्वफलत्वभेद इति प्रमेयमेव फलमिति नानुक्तिदोषः । तथाच सविकल्पज्ञानम्येव निर्विकल्पकज्ञानम्याप्यन्त करणवृत्तिरूपकरणत्वाच्च काप्यनुपपत्तिः ॥

निर्विकल्पकज्ञानस्यान्तःकरणवृत्तिजन्यत्वोपपत्तिः ।

ननु भवत्वन्तःकरणद्वये निर्विकल्पकज्ञानं प्रति करणत्वम्, तथापि साऽन्तराण्यद्वयं वि-
मिन्द्रियद्वारा निर्गता निर्विकल्पकज्ञानस्य करणं भवति । यद्वाऽनिर्गतैव व्याप्तिज्ञानरूपा । उत शब्द-
ज्ञानरूपेति पृच्छ्यत इति चेदुच्यते—अनिर्गतैवेति । तर्हि सा किं रूपेति चेत्- निर्विकल्पकविषय-
रूपेति विद्धि । नच नास्ति निर्विकल्पकविषय इति वाच्यं, निर्विकल्पो विषय निर्विशेषवस्तुरूपोऽस्तीति
पूर्वमेव बहुधा सिद्धान्तितत्वात् । न चान्तःकरणस्य निर्विशेषब्रह्माकारता न सम्भवतीति वाच्यं, अन्तः
करणस्य विषयसमानाकारत्वनियमात् । यदाकारो विषयस्तदाकारं सन्तःकरणं भवति । अत एव
भक्तस्य चित्तं श्रीविष्णुध्यानात्तन्मयं भवतीति भवदीयैरप्युच्यते । न च निराकारत्वाद्ब्रह्मण कथं
ब्रह्माकारता चित्तस्येति वाच्यं, चित्तस्यापि निराकारत्वात् । यदि तु ब्रह्म चिदानन्दाकारमित्युच्यते,
तर्हि चित्तमपि चिदानन्दाकारं भवत्येव । न च ब्रह्मणश्चित्ताविययत्वाच्च चित्तस्य ब्रह्माकारतेति वाच्यं,
संस्कृतचित्तविषयत्वस्य ब्रह्मणि स्थापितत्वात् । तस्मान्निर्विकल्पकब्रह्मविषयान्तःकरणद्वयं निर्विकल्पकं
ज्ञानमिति सिद्धम् ॥

निर्विकल्पकज्ञाने शब्दस्य प्रमाणत्वोपपत्तिः ।

यदि तु निर्विकल्पकज्ञानं दृष्टिज्ञानमित्यविवक्षितं, तदा निर्विकल्पकं ज्ञानं चैतन्यमेव । चैतन्यस्यैव ज्ञानत्वात्निर्विकल्पकत्वाच्च । तच्च चैतन्यं साक्षि ब्रह्मैवेत्येतास्ताम्— साच निर्विकल्पकान्तं करणदृष्टिं विचारिताद्वेदान्तमहावाक्यादेव भवतीति निर्विकल्पकज्ञाने शब्द एव करणम् ।

ननु किं शब्द-करणं, उत शब्दज्ञानं? नाय - पुस्तकस्यादपि शब्दात्कस्यचिद्ज्ञानस्योदयप्रस-
 २२ = द्वितीय- शब्दज्ञानस्य ज्ञानत्वेन ज्ञानकरणत्वायोगादिति चेन्नैवम्— ज्ञानस्य ज्ञानकरण

त्वसद्भावात् । व्याप्तिज्ञानादनुमितिज्ञानस्य पदार्थज्ञानाद्वाक्यार्थज्ञानस्य च जन्मदर्शनात् । शब्दज्ञानं निर्विकल्पकज्ञाने करणम् । न च शब्दस्य करणत्वे दर्शितदोषस्य क परिहार इति वाच्यम्, पद-
सङ्घातरूपस्य वाक्यस्य संसर्गानवगाहिज्ञानजनने दोषो दर्शितो न तु ब्रह्माकारवृत्तिजनने इति ।

ननु किं तत्त्वमसीति वाक्यं श्रुतं विचारितं च सत् संसर्गानवगाहिज्ञानं जनयित्वा ब्रह्माकारा-
मन्त करणवृत्तिं जनयति : उताजनयित्वैव : आद्ये दर्शितदोषः प्रसक्त एव । द्वितीये कथं
सादृशवृत्तिजननमिति चेदुच्यते—तत्त्वमसीत्यादिमहावाक्यस्य ब्रह्माकारान्त करणवृत्तिजनकत्वमेव संसर्गा-
नवगाहिज्ञानजनकत्वमिति । न च दर्शितदोषप्रसक्तिः, पदं पदसमुदायरूपं वाक्यं वा तात्पर्यविषयमेवार्थं
प्रतिपादयतीति नियमः । यत्परशब्दस्य शब्दार्थ इति न्यायात् । स च तात्पर्यविषयोऽर्थसंसर्ग एव
भविष्यति इति न नियमः, विषयं भुङ्क्तेत्याप्तवान्येन अनभिमतसंसर्गस्यापि प्रतिपादनप्रसङ्गात् ।
गङ्गाया घोष इत्यत्र घोषस्य गङ्गाधिकरणकत्वायोगेन तत्संसर्गस्य प्रत्यक्षराधितत्वाच्च । सोऽयं देवदत्त
इत्यत्र तदेतद्देशकालसंसर्गस्यायुक्तत्वाच्च । तस्मात्तात्पर्यविषयसंसर्ग एवेति न नियमः । तथा च सति
यथा प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्रः, सोऽयं देवदत्त इत्यादिवाक्यानि स्वरूपमात्रबोधकानि तत्परत्वात्तेषां, यथा
वा घटः पट इत्यादिपदानि स्वरूपमात्रबोधकानि तद्वत्तत्त्वमसीत्यादिमहावाक्यान्वयि ब्रह्मस्वरूपमात्र-
बोधकानि । तेषां तत्रैव तात्पर्यमित्युक्तमादिभिर्लिङ्गैरवधारणात् । न हि गामान्येति वाक्यादिव सोऽयं
देवदत्त इति वाक्यात्कोपि संसर्गः प्रतीयते । अतः पदस्य वाक्यस्य वा संसर्गावगाहिज्ञानजनकत्वमिति
न नियमः । किंतु स्वतात्पर्यविषयार्थज्ञानजनकत्वमित्येव नियम इति न दोष इति ।

ननु प्रकृतिप्रत्यययोरर्थभेदेन पदस्यैव विशिष्टार्थप्रतिपादनमवर्जनीयं, किं पुनर्वाक्यस्येति यदुक्तं
तत्र त्वया न कोपि समाधिरुक्त इति कृत्वा पदस्य वाक्यस्य वा विशिष्ट एवार्थ इति विशिष्टार्थाभिधा-
यित्वाच्छब्दस्य निर्विकल्पकज्ञानजनक एवेति चेन्मैत्रम्—विषयं भुङ्क्तेति वाक्यात्प्रतीयमानस्य शत्रुगृहभोजन-
निवृत्तिरूपार्थस्य न विषयुजि प्रकृत्यर्थत्वम् । नापि तदुत्तरवर्त्यमादिप्रत्ययार्थत्वमिति, प्रकृतिप्रत्ययार्थाति-
रिक्तार्थबोधकत्वात्तद्वाक्यस्य । न च प्रकृतवाक्यगतप्रकृतिप्रत्ययातिरिक्तोपि सौर्धं प्रकृत्यन्तरप्रत्ययान्त-
रार्थत्वेन विशिष्ट एवेति विशिष्टार्थबोधकमेव विषयं भुङ्क्तेति वाक्यमिति वाच्यं, प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र
इति वाक्यस्यातथात्वात् । न च तत्रापि चन्द्रपदं प्रकृतिप्रत्यययोगेन ह्यद्वन्द्विकार्यकार्त्तारमभिपद्यते इति वाच्यं,
शब्दशब्दत्वाच्चन्द्रपदस्य आह्लादनक्रियाकर्तृवाचित्वेपि वस्तुमन्त्र तात्पर्यमात्रेण स्वरूपमात्रशब्देन चन्द्रपदं
तत्रेति । तथा घटशब्दं श्रुत्वा तदर्थं जिज्ञासुः पुत्रः पितरं पृच्छति 'घटः कः' इति, स न पिना तं प्रति
वक्ति- 'अगुल्या निर्दिशन्नर्थः घटः' इति । तद्वाक्यात्स पुत्रो घटं जानाति । एवं स्थिते किमप्युत्र प्रकृति-
प्रत्यययोरर्थं विदित्वा घटरूपं वस्तु विदितवानुवाविदित्वा 'स च पिना किं विदित्वैव घटं बोधयानाम
पुत्राय उताविदित्वा ' नाथ ' पुत्रस्याज्ञमन् द्वेदनासम्भवात् । द्वितीये न त्वदिष्टमिदं । पिना च
यद्ययुत्सस्तर्हि न त्वदिष्टमिदं । तस्मात्प्रकृतिप्रत्यययोरर्थभेदे सत्यपि पदस्य विविष्टार्थमभिपद्यकत्वे
सत्यपि तात्पर्यवशात्स्वरूपमात्रवाचिन्द्रपुपपचन एव । न च घटपदमपि केनचित्पिना केनचिदाकारे

च विनिष्टमेव वस्तु बोधयति, नतु निर्विशेषमिति वाच्यं, नाम पुत्रेण विदितत्वेन पितृप्रयुक्तमप्ययं घट इति वाक्यस्य घटनामप्रतिपादने तात्पर्याभावात् । अनधिगतार्थं हि शब्दस्य तात्पर्यमङ्गीकर्तव्यं प्रामाण्यात्, किंतु वस्तुमात्रबोधन एवेति । नच कम्बुग्रीवाद्याकारविशिष्टवस्तुबोधने तात्पर्यमिति वाच्यं, तस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन शब्दप्रतिपाद्यत्वायोगात् । नतु ॥ पुत्र आकारं वेद नाम च वेदेत्युभयमप्रतिपाद्यमेव । किंतु तदुभयसंसर्गं न वेद । अतस्तत्प्रतिपादानायायं घट इति पित्रा प्रयुक्तं वाक्यं संसर्गं बोधयति । तथाच संसर्गाबोधकमेव वाच्यं, नतु संसर्गान्वणाद्विश्रानजनकमिति चेन्मैत्रम्—अयं घट इति वाक्यादघटनामकम्बुग्रीवाद्याकारयोस्संसर्ग इति प्रतिपत्त्यनुदयात् । नच घटनामकम्बुग्रीवाद्याकारविशिष्टवस्तुप्रतिपत्त्युदयाद्विशिष्टबोधकत्वमेवास्तु दर्शितवाक्यम्येति वाच्यं, सत्यपि विनिष्टबोधकत्वे तत्र विशेषणोर्शतत्वेन तद्व्योधाने वाक्यतात्पर्यकल्पनस्यायुक्तत्वाद्विशेष्यमात्रबोधकमेव तद्व्याख्यमित्यवश्यमभ्युपगन्तव्यम् । नच विशिष्टवाचिपदस्य कथं विशेष्यमात्रपरत्वमिति वाच्यं, तात्पर्यानुपपत्त्या विशिष्टवाचकमपि पदं लक्षणाया विज्ञेयमात्रं प्रतिपादयति । यथा परमते- घटोऽनित्य इत्यत्र घटत्वविशिष्टवाचकमपि घटपदमनित्यत्वविशेषणान्वयानुपपत्त्या अनित्यं घटमेव व्यक्तिभूतं प्रतिपादयति तद्वत् । घटत्वं हि जातित्वाजित्यमिति तार्किकसमयः । तस्मादयं घट इति वाक्यं विशेष्यमात्रपरमिति स्थितम् । तच्च विशेष्यं न मृत्, मृदोपि घटविशेषणत्वात् । किंतु मृदोतिरिक्तं घटस्वरूपमेव । किं तदिति चेत्त्वमेव ब्रूहि । नाहं तद्वक्तुं शन्ननोमीति चेत्किमनुभावाभावादशक्तिरुतानिर्वचनीयत्वात् । नाद्य-आत्मसाक्षिकस्यानुभवस्य दुरपलापात् । द्वितीये इष्टमपि । एव घटोऽयमित्यनुभवमपि निर्विकल्पकवस्तुसत्त्वे प्रमाणत्वे सिद्धे तद्व्याख्यायादौ महामोहविलसितमेव । तस्मादानयनादिविशारहितं सर्वमपि सिद्धवस्तुप्रतिपादकं विशिष्टार्थबोधकमपि वाच्यं तात्पर्यतः विशेष्यभूतवस्तुमात्रपरमेव ॥

वेदान्तवाक्यानां निर्विकल्पकब्रह्मपरत्वोपपत्तिः ।

तच्च विज्ञेयवस्तु निर्विकल्पकब्रह्मैवेति न निर्विकल्पकब्रह्मप्रतिपादने महावाक्यस्य काचिदनुपपत्तिः । अत एव सर्वे शब्दा ब्रह्मप्रतिपादका इत्युच्यते । 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य' इति स्मर्यते । 'सर्वे वेदा यत्तद्व्यापनन्तीति श्रूयते । नच क्रियापरवाक्यानां गामानयेत्यादीनां कथं ब्रह्मपरत्वमिति वाच्यं, तत्रापि गौ क इति विवेचने दर्शितरीत्या गोशब्दस्य ब्रह्मपरत्वात् । तस्मात्तदस्य पदसमूहस्य वा तात्पर्यरूपाया ब्रह्मप्रतिपादने न काचिदनुपपत्तिः । अमिधाशक्तिस्तु ब्रह्मणि कुण्ठितैव, तत्र शब्दप्रवृत्ति-निमित्तनामजात्यादिविशेषाभावात् ।

नच ब्रह्मेधरान्तसच्चिदानन्दसिद्धान्ता ब्रह्मणामन्वयार्थं ब्रह्मणो नामविशेषाद्विशेषमिति वाच्यं, किं सच्चिदादिशब्दप्रतिपाद्यत्वप्रयुक्तं सच्चिदादिनामविशेषवत्त्वं ब्रह्मण परमार्थतोऽस्तीत्युच्यते । यद्वा व्यवहारतः । नाद्य-परमार्थतश्चिद्ब्रह्मणामेवाभावेन तत्प्रयुक्तविशेषाभावात् । द्वितीय इष्ट एव । नहि वयं व्यवहारतो ब्रह्म निर्विशेषं ब्रूम इति । नामरूपे हि ब्रह्मणि मायया कल्पिते यथा मृदि घटनामकम्बुग्रीवादिरूप । एव नामरूपयोः कल्पितत्वादेव 'मृदि कल्पे'त्येव सत्यमिति श्रुतिर्विकारासत्त्वा

कारणसत्यतां चाब्रवीत् । नचेदं मृत्तिका सत्येति श्रमितव्यं, तस्या अपि मृत्तिकेति नामश्रुण्णपिण्डादि-
तद्रूपस्य च कल्पितत्वेनासत्यत्वात् । नच ब्रह्मणो नामरूपाभावोऽप्रमाण इति वाच्यं, 'अशब्दमस्पर्श-
मरूपमव्ययमित्यादिश्रुतेः । 'न नामरूपे गुणकर्म एवे'ति स्मृतेश्च प्रमाणत्वात् । किंच यत्सेदं नामेति
त्वयोच्यते तद्वस्तु किं नामैव ? यद्वा नामवत् ? अथवा नामरहितम् ? नाथः- नामाश्रयस्य नामत्वा-
योगादुपपत्तवत् । पुरुषस्येव घटत्वम् । न द्वितीयः- सविशेषस्य विशेष इत्यत्रेव नामवतो नामेत्यत्राप्यात्मा-
श्रयान्योन्याश्रयादिदोषसद्भावात् । तृतीये तु सिद्धमेव नामरहितं वस्तु । एवं रूपजात्यादिष्वपि
बोद्धव्यम् । नचैवं नामादिरहितस्य वस्तुनः कथं नामादिसहितत्वमिति वाच्यं, नीरूपस्यापि गगनस्य
यथा भ्रान्तदृष्ट्या नीलत्वं तद्वदिति । नचैवं विवेचने सर्वमपि वस्तु नामरूपादिरहितमेवावतिष्ठत इति
षाच्यं, इष्टाप्रतेः । सर्वं ब्रह्मेति ह्यस्मान्निश्चयते । नच कथं ब्रह्मणो निर्विशेषस्य सर्वत्वमपीति वाच्यं,
यत्र सर्वाण्यपि नामानि रूपाणि कल्पितानि तत्सर्वमिति स्वीकारात् । सर्वाध्यासाधिष्ठानत्वमेव सर्वत्वम् ।
तच्च व्यवहारत एव, न परमार्थतः । परमार्थतस्सर्वाध्यासानामभावेन तदधिष्ठानत्वस्य दूरोत्सारितत्वात् ।
तस्मान्निर्विशेषं ब्रह्म तदुज्ज्ञानं च निर्विकल्पकम् । तच्च शब्दाद्व्यतिरिक्त्यनवद्यम् ॥

सुसुप्तावपि निर्विकल्पकब्रह्माकारवृत्तिसत्त्वोपपत्तिः ।

ननु समाधौ भवत्वेवं शब्दाद्वह्माकारान्तःकरणवृत्तिः, कथं पुनस्तुप्तौ तदाऽन्तःकरणस्यैवाभावा-
दिति चेन्मैवम्—अविद्यायामसत्त्वेन तदा ब्रह्माकाराविद्यावृत्तिसत्त्वाच्च निर्विकल्पकज्ञानमप्येकापि क्षतिः ।
किंच अन्तःकरणस्याविद्याया वा निर्विशेषवृत्त्याकारा वृत्तिः स्वाभाविक्यैवेति न तदुद्यमं कस्यापि
प्रमाणस्यावश्यकत्वम् । नचैवं वेदान्तानां वैयर्थ्यमिति वाच्यं, सत्त्विकल्पकवृत्तिनिरासार्थत्वात्तेषां । अतएव
निदिध्यासनं विहितं श्रुत्या । तद्वि चित्तस्य दर्शनमरणान्तरवृत्तिराहित्येनावस्थापनम् । एवं चित्तस्य
सविशेषविषयाकारादित्येनावस्थापने स्वाभाविकं निर्विशेषविषयाकारत्वमवतिष्ठते । तदानीं स्वयमेवात्मा
स्फुरति । अतएवात्मनस्त्वप्रकाशत्वम् । अनन्यभाम्यत्वं हि तत् । तदुक्तं भागवते—इत्ये॥ 'यदोपरामो
मनसो नामरूपरूपस्य दृष्टस्मृतिसम्प्रगोषात् । य ईयते केवलया स्वसंस्थया हंसाय तस्मै शुचिपद्मने
नमः ॥' इति । नच निर्विशेषवृत्तिर्यदि स्वाभाविकी तर्हि सदापि सा न्यादिति वाच्यं, सदापि सात्येव,
परं तु सविशेषवृत्त्या प्रतिबद्धा सती असतीव वर्तते । यथा मेघच्छन्नेऽध्वरे विद्यमानोपस्थोऽविष-
मानमवतिष्ठत इति । यद्वा निर्विशेषवृत्तिरसदापि नास्ति, किंतु निर्विशेषवृत्तिजनन्याभावात्तस्मिन् ।
सविशेषवृत्त्या तु तत्स्वाभाव्यस्य प्रतिग्रन्थात्तद्वृत्त्यभावात्तदेति चेद्यम् । नन्वेवं समाधाविव सुसुप्तावपि
निर्विकल्पकज्ञानाभ्युपगमे सर्वेषामपि मुक्तिरस्यादिति व्यर्थमेव वेदान्तशास्त्रमिति चेन्मैवम्—सुसुप्ता-
वज्ञानसत्त्वेन मुक्त्यभावात् । नच सति निर्विकल्पकज्ञाने कस्मादज्ञानानिवृत्तिरिति वाच्यं, अन्तःकरण-
वृत्तेरेवाज्ञाननाशकत्वं नाविद्यावृत्तेरिति । नच जडाया अन्तःकरणवृत्तेरेव कथमज्ञाननाशकत्वमिति वाच्यं,
चैतन्यप्रतिफलनसाहित्येन तस्यास्तत्सामर्थ्यसत्त्वादिनि । नचाविद्यावृत्तेरप्यस्ति चैतन्यप्रतिफलनमाहित्यमिति
वाच्यं, अन्तःकरणस्याविद्यानोऽनिम्बच्छत्वेन तत्र चैतन्यस्य स्पृष्टमवभासात् । ज्योत्स्नं हि सूर्यप्रति-

फलविशेषो दृश्यते । नच चैतन्यस्यैवाविद्यमानज्ञानाद्यनसामर्थ्यं कथं तत्प्रतिफलनसहितवृत्तेरिति वाच्यं, सूर्यस्याविद्यमानमपि दाहकत्वसामर्थ्यं सूर्यप्रतिफलनसहितदर्पणविशेषस्य दृश्यते हि—तस्मात्सत्यपि सुषुप्तौ निर्विकल्पकज्ञाने, नाज्ञानाद्यः । नचैवं सुषुप्तौ निर्विकल्पकज्ञानं नास्त्येवेति वाच्यं, किं साक्षिभूतं निर्विकल्पकं ज्ञानं सुषुप्तौ नास्तीति विवक्षितम् ? यद्वा वृत्तिभूतम् ? नायः— साक्षिणः कदाचिदप्यसत्त्वा-योगात् । न द्वितीयः— अविद्यावृत्तेस्सत्त्वात् । नचाविद्यावृत्तेरभावश्चाद्वयः, उत्थितस्मृत्यनुपपत्तिपरिकल्प-तापास्तस्या अपलपस्य दुष्करत्वात् । अन्यथानुपपत्तिर्हि सर्वप्रमाणाधिका । तस्मात्सुषुप्तावविद्यावृत्तिमि-त्साक्ष्यानन्दाज्ञानानुभवस्य आयमानत्वाच्च निर्विकल्पकज्ञानासत्त्वमिति । एवं श्रुतिपुक्त्यनुभूतिभ्यो निर्विकल्पकं वस्तु निर्विकल्पकं ज्ञानं च सिद्धमिति संक्षेपः ॥

श्रुतप्रकाशिकोक्तदूषणनिराकरणपूर्वकं निर्विकल्पकस्वरूपनिरूपणम् ।

यदुक्तं श्रुतप्रकाशिकायां निर्विशेषशब्दो बहुमीहिसमासेनान्यपदार्थमिधायीतीति, तदस्माक-मिष्टमेव । अतएवास्माभिर्विशेषरहितान्यपदार्थो निर्विशेषपदार्थ इत्युच्यते । नहि निर्गता विशेषा यस्मात्स पदार्थः सविशेषो भवितुमर्हति । यच्चोक्तमेतेन प्रत्ययस्य सविशेषविषयत्वाभावे प्रत्ययत्वमेव हीयेतेति तदप्युक्तम्— निर्विकल्पकस्यापि सविशेषविषयत्वे निर्विकल्पत्वं हीयेतेति । नच कति-पयविकल्परहित्यसत्त्वेपि निर्विकल्पत्वस्य न हानिरिति वाच्यं, तथासति सविकल्पकनिर्विकल्पक श-ब्दयोः पृथगर्थत्वायोगात् । नच सर्वविकल्पसहितं सविकल्पकं कतिपयविकल्परहितं निर्विकल्पकमिति मेद इति वाच्यं, सर्वविकल्पसहितस्य वस्तुनः कस्यचिदभावात् । नञोक्तस्मिन् घटादौ विषये सर्वे वि-कल्पास्तसम्भवन्ति, नहि ज्ञातृत्वादिविशेषा घटे सन्ति, नापि जटत्वादिविशेषा जीवे सन्ति, नापि दुःखादिविशेषा इधरे सन्ति, प्रत्युत सर्वविशेषास्पदं निर्विशेषं ब्रह्मेव । नच निर्विशेषस्य तस्य कथं सविशेषत्वमिति वाच्यं, मायया तत्सम्भवात् । तस्मात्कतिपयविकल्पसहितमेव सविकल्पं घटादिनस्तु सविकल्पकज्ञाने विषयो भवतीति कृत्वा यत्त्वयोक्तं कतिपयविकल्परहितं ज्ञानं निर्विकल्पकमिति तत्स-विकल्पकं ज्ञानमेव । ततश्च निर्विकल्पकज्ञानस्य लक्षणं त्वया नैवोक्तमित्यवश्यं तद्वक्तव्यम् । नच मथम-पिण्डग्रहणं निर्विकल्पकमित्युक्तमिति वच्यं, तदुक्तत्वस्यादावेवोक्तत्वात् । स्वसंकेतमात्रसिद्धार्थस्या-ग्राह्यत्वादिति ॥

ननु भवतु निर्विकल्पकस्य सविशेषविषयत्वे निर्विकल्पकत्वहानिः । प्रत्ययस्य सविशेषविषयत्वा-भावे प्रत्ययत्वमेव हीयतेत्यस्य कस्समाधिरिति चेदुच्यते—प्रत्ययस्य निर्विशेषविषयत्वाभावे प्रत्ययत्वमेव हीयतेत्यपि सुवचत्वात् । नच प्रतीयतेऽनेनेति प्रत्यय इति व्युत्पत्त्या निर्विकल्पकप्रत्ययेन कस्यापि प्रतीयमावाप्त्ययत्वहानिरिति वाच्यं, सविकल्पकप्रत्ययेनापि कस्यापि प्रतीयमावाप्तस्यापि प्रत्ययत्वहानि-रिति वक्तव्यत्वात् । नच सविकल्पकप्रत्ययेन सविकल्पकं प्रतीयत इति वाच्यं, निर्विकल्पकप्रत्ययेनापि निर्विकल्पकं प्रतीयत इति वाच्यत्वात् । नच निर्विकल्पकस्य यदि प्रतीयमानत्वं तर्हि तेनैव प्रतीय-मानत्वेन विकल्पेन तत्सविकल्पकमेव भवेदिति वाच्यं, यद्यप्येवं स्वप्रकाशत्वादिर्विकल्पकस्य वस्तुनः

प्रतीयमानत्वमयुक्तं, तथापि निर्विकल्पकत्वस्त्वावरकाज्ञाननाशस्य निर्विकल्पकत्वस्त्वाकारवृत्तिवृत्तत्वेन निर्विकल्पकत्वमस्तुनो वृत्तिवेद्यत्वमुच्यते उपचारादिति । एवं ब्रह्मणो वृत्तिव्याप्यत्वसत्त्वादेव मनसैवानुद्वेगव्यमिति श्रूयते । फलव्याप्यत्वाभावात् मनोवैषागोचरमित्युच्यत इति न विरोधः । फलव्याप्यत्वं नाम वृत्तिप्रतिफलितचैतन्यभास्यत्वम् । तद्वि जडस्य सम्भवति, तस्य स्वतो भानायोगात् । न ब्रह्मणः तस्य स्वतो भानसम्भवात् । नच ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वेपि विवदितव्यं, 'तमेव भांतमनुभाति सर्वं', 'अतायं पुरुषस्त्वयं ज्योति' रित्यादि-शास्त्रात् । नच स्वयम्भासमाने तस्मिन् कथमज्ञानावरणमिति वाच्यं, अज्ञानावरणस्यापि तेनैव भास्यमानत्वात्कौ-शिकैः सूर्ये तमस इव मूढैर्ब्रह्मण्यज्ञानस्य कल्पितत्वाच्चेति । तस्मान्निर्विकल्पकस्यापि वस्तुनो वृत्तिव्याप्यत्वसद्भा-वादौपचारिकं ज्ञेयत्वमस्तीति तद्विषयस्यापि निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्यास्ति प्रत्ययत्वमिति । नच ब्रह्मणो वृत्ति-व्याप्यत्वधर्मे सत्यपि निर्विकल्पकत्वहानिरेवेति वाच्यं, परमार्थतो वृत्तेरेवाभावेन तद्व्याप्यत्वस्यैवाभावाभासित ब्रह्मणो निर्विकल्पकत्वव्याहृतिः । व्यवहारतस्तु ब्रह्मणस्तविकल्पकत्वमस्माभिरभ्युपेतमेव । किंच सविकल्पक-प्रत्ययतया त्वयाऽभ्युपेतोऽयं घट इत्यनुभवापि निर्विकल्पकवस्तुर एवेति पूर्वमेव दर्शितत्वाद्नुभवमात्रकं निर्विकल्पकं स्वयम्प्रकाशं चेति । यदुक्तं सविकल्पके निर्विकल्पकानुभूतार्थविशिष्टप्रत्यभिज्ञानसत्त्वा-न्निर्विकल्पकज्ञानं च सविशेषविषयमिति तदप्यसत्—प्रमाता प्रमाणं प्रमेयं चेति त्रिपुटी यत्र भाति तत्सविकल्पकं—यथा घटमहं जानामीति । न चात्र प्रमातृप्रमेये एव भातो नतु प्रमाणमिति वाच्यं, जानामीत्यस्य ज्ञानाश्रयोऽस्मीत्यर्थोद्ज्ञानस्य वृत्तिज्ञानत्वेन प्रमाणत्वाद्वृत्तिः प्रमाणमिति हि प्रागुक्तम् । सविकल्पकादन्यन्निर्विकल्पकं ज्ञानम् । तच्चेदमित्यमिति वक्तुमशक्यं, वक्तुं शक्यत्वे हि तस्य सवि-कल्पकत्वमेव स्यात् । निष्प्रकारकं हि ज्ञानं दुर्बलम् । केनचित्प्रकारेण विशिष्टस्यैव वस्तुं शक्यत्वादत एवातीन्द्रियं निर्विकल्पकमिति तार्किकैरुक्तम् । नहि यावा इदमित्यमिति वस्तुं शक्यमतीन्द्रियं भवितु-मर्हति । एवं मनसापीदमित्यमिति चिन्तयितुमशक्यमेव तत् । मनोहीन्द्रियं तार्किकमते- एतस्मिन्नती-न्द्रिये निर्विकल्पके ज्ञाने विषयभूतो योर्थस्त यदि केनचिद्विशेषेण विशिष्टस्तादं तदिदमित्यमिति वक्तुं शक्येतैव । सविशेषं हि वस्तुं शक्यते- वक्तव्यविशेषसत्त्वात् । सुतोत्थितस्य प्रत्यभिज्ञानं सविकल्पकमेव । सुखमहमम्बाप्यसि, न किञ्चिदहमवेदिषं, मामप्यहं नाज्ञासिपमिति त्रिपुटीप्रतिमानात् । नच प्रत्यभिज्ञानत्रासुपुसावपि त्रिपुटीस्तीति वाच्यं, तथात्वे तदैव सुखमहं स्वपिमि, न किञ्चिदहं वेधि, मामप्यहं न वेधीति प्रतीत्यापत्तेः । नच तदा विद्यमानापि त्रिपुटी तदा न भाति, मेपच्छने गगने रविरिवेति वाच्यं, अमातायास्त्रिपुट्या विद्यमानत्वानभ्युपगमात् । अतिभाससमयनिक्या हि त्रिपुटी, नापि तदा त्रिपुटीसत्त्वे प्रमाणमस्ति । 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवामृतत्वेन कं परये'दित्यादिश्रुत्या त्रिपुट्यभावस्यैव प्रमितत्वात् । नचैवमननुभूतायास्त्रिपुट्याः कथं प्रत्यभिज्ञानमिति वाच्यं, साक्षिणा-नुभूतस्य सुखस्याज्ञानस्य च तदभिज्ञेन प्रमात्वा स्मर्यमाणत्वात्स्मरणसमय एव त्रिपुटी प्रतिमानमिति ।

ननु सुपुसावपि साक्षी सुरुजज्ञानं चेति प्रयमस्तीति कथं त्रिपुट्यभावः ? सत्यां च त्रिपुट्यां सुखविषयकज्ञानविषयकमात्मविषयकं च वृत्तित्रयं कर्त एवेति कथं निर्विशेषज्ञानमिदं ? वृत्तेः

प्रमाणस्य सुखादेः प्रमेयस्य साक्षिणः प्रमातुश्च तदापि सत्त्वाज्जागरात्को विशेष इति चेदुच्यते—
यद्यपि सुपुप्तावस्ति वृत्तित्रयं साध्याकारा, सुखाकारा, ज्ञानाकारा चेति । तथापि नैका विशिष्टा
वृत्तिः । जागरे तु घटमहं जानामीति घटाकाराऽहमाकारा च विशिष्टा एका वृत्तिरस्ति । एवं
विशिष्टवृत्तिसत्त्वादेव जागरज्ञानस्य सविकल्पकत्वम् । तदभावादेव सुपुप्तिज्ञानस्य निर्विकल्प-
कत्वम् । विशिष्टवृत्तिजन्यं हि ज्ञानं विशिष्टज्ञानं सविकल्पकम् । अविशिष्टवृत्तिजन्यं च
केवलज्ञानं निर्विकल्पकम् । किं बहुना- यत्र ज्ञानेऽहमाकार इदमाकारो वा स्फुरति तत्सविकल्पकं,
यत्र तु न स्फुरति तन्निर्विकल्पकम् । सुपुप्तावहङ्काराभावाच्चाहमिदमाकारस्फुरणमिति ।

ननु सुपुप्तावहङ्काराभावादहमाकारस्फुरणं मामूनाम- विषयस्याज्ञानादेः सत्त्वात्कुतो नेदमाकारस्फु-
रणमिति चेन्नैवम्— ज्ञातुरहन्तासत्त्व एव ज्ञेयस्येदन्तासत्त्वम् । ज्ञेयस्येदन्त्वं हि ज्ञातुः प्रत्यक्षविषयत्वम् ।
तस्मात्सुपुप्तौ प्राज्ञकर्तृकसुखकर्मकाज्ञानवृत्तिकरणकानुभवसत्त्वेपि तस्मिन्ननुभवेऽहमिदमाकाराभावात्तदनु-
भवस्य निर्विकल्पकत्वं, सुपुप्तेः पुट्टीरहितत्वं च । प्रमातादिवत्त्वं हि त्रिपुटीवत्त्वम् । नच प्राज्ञ एव
प्रमातेति वाच्यं, वस्तुतस्तथात्वेपि सर्वसंसारोत्पीर्णस्य प्राज्ञत्वं, संसारिणस्तु प्रमातृत्वमिति भेदात् । नच
प्राज्ञोपि संसार्येवेति वाच्यम्, 'अन्धोप्यनन्धो भवती'त्यादिश्रुतेः । अत एव जीवस्य संसारो न स्वाभा-
विकः, किंतु आगन्तुक एवेत्युच्यते । एवमसंसारित्वादेव जीवस्य ब्रह्मभेदोपपत्तिः । ननु यदि सुपु-
प्तावप्यनुभविता अनुभाव्यमनुभवकरणं चेति विशेषात्सन्ति, अहमाकार इदमाकारश्चेति विशेषौ सतः,
तर्हि कतिपयविशेषरहितमेव निर्विकल्पकं ज्ञानमिति सिद्धं । नचेष्टापत्तिः- रामानुजमतपवेशाच्चवेति
चेन्नैवम्- सौप्तिके हि निर्विकल्पके ज्ञाने साक्षी वा सुखं वा अज्ञानं वा विषयो भवति । तच्च विषय-
भूतं वस्तु निर्विशेषमेवेति न निर्विकल्पकज्ञानस्य सविशेषविषयत्वमिति । नच साक्षिणो निर्विशेषत्वेपि
सुखं सविशेषमेवेति वाच्यं, साक्षिरूपभूतत्वात्तत्सुखस्य निर्विशेषत्वमेवेति । नचाज्ञानं सविशेषमिति
वाच्यं, जागरस्वप्नयोरज्ञानस्य सविलासत्वेन सविशेषत्वेपि सुपुप्तौ निर्विलासत्वेन निर्विशेषत्वमेव प्रलय
इव । नच केवलज्ञानाभावादज्ञानावच्छिन्नचैतन्यं चैतन्यसहितमज्ञानं वा विषयो भवतीति तत्सविशेष-
मेवेति वाच्यं, अज्ञानचैतन्यातिरिक्तानामेव विशेषत्वेन ग्रहणात् । अज्ञानस्य चैतन्यशक्तित्वेन
चैतन्यात्पार्थक्येनापार्थक्येन वा निर्वक्तुमशक्यत्वाच्च । किं च अयं घट इति ज्ञाने घटचैतन्यद्वयस्य
विषयत्वे सत्यपि घटमेकमेवाहं ज्ञातवानिति प्रत्येति लोको ननु घटचैतन्यद्वयमिति । नच विद्वाद्
घटावच्छिन्नचैतन्यं ज्ञातमिति प्रत्येतीति वाच्यं, तर्हीहापि विद्वान् अज्ञानावच्छिन्नचैतन्यमेवानुभूतमिति
प्रत्येतीति तुप्यतु भवान् । नन्वेवमच्छिन्नचैतन्यस्य सविशेषत्वेन तद्विषयकं ज्ञानं सविकल्पकमेवेति
सुपुप्तावपि सविकल्पकमेव ज्ञानं न निर्विकल्पकमिति चेन्नैवम्—सर्वथा निर्विकल्पकं न वृत्तिज्ञानं,
नापि तद्विषयभूतं चैतन्यम् । किंतु पारमार्थिकमनवच्छिन्नं ब्रह्मभूतं चैतन्यमेव । नच वृत्तिज्ञानविषय-
भूतमनवच्छिन्नचैतन्यं निर्विकल्पकमेवेति वाच्यं, अनवच्छिन्नचैतन्यस्य वृत्तिज्ञानविषयत्वाभावात् । नच
समाधावज्ञानाभावाद्ब्रुतेर्विकल्पभूतमनवच्छिन्नचैतन्यमेवेति वाच्यं, अज्ञानाभावे तत्कार्यान्त करणवृत्तेरेव

स्थित्ययोगात् । अतएव निर्वाजसमाधौ वृत्तेरप्यनभ्युपगम - चीजस्याज्ञानस्याभावात् । वृत्तिज्ञानस्य निर्विकल्पकत्वन्तु वृत्तेर्ज्ञानत्वमिवोपचारिकम् । तत्र च यस्मिन् ज्ञाने अज्ञानकार्यं विषयो भवति तत्स-
विकल्पकम् । यस्मिन्स्तु अज्ञानकार्यं विषयो न भवति तन्निर्विकल्पकमित्युच्यते व्ययस्था । नचैवं
निर्विकल्पकवृत्तिज्ञानस्य कतिपयविशेषराहित्यमेवासदुक्तं सिद्धमिति वाच्यं, तत्र प्रथमपिण्डज्ञानस्य
निर्विकल्पकत्वमुक्तं, नत्वेवंविधस्येति मेदात् । यद्वा यस्मिन् ज्ञाने वस्तुस्वरूपमात्रमेव विषयस्तन्निर्वि-
कल्पकं, यत्र तु तदतिरिक्तमपि नामजात्यादिकं विषयस्तत्सविकल्पकम् । सुप्तौ च ज्ञाने वस्तुस्वरूपमेव
विषय इति तस्य निर्विकल्पकत्वम् । नचैव सुप्तवस्तुज्ञानविषयकं ज्ञानं न निर्विकल्पकमिति वाच्यं,
तत्रापि ज्ञाने अज्ञानवस्तुस्वरूपस्यैव विषयभूतत्वेनादोषात् । ननु किं तदज्ञानस्य स्वरूपं यदज्ञाने विषयो
भवतीत्युच्यत इति चेदुच्यते किं त्वमज्ञानम्वरूपं न वेत्सि । नाहं वेधीति चेत्तर्हि ब्रूहि तदवेदनस्य
स्वरूपं ममम् । नाहं वस्तुं शबनोमीति चेत्किं तव तद्वचनाशक्तिस्तदवेदनानुभवाभावात् ? यद्वा सत्य-
प्यनुभवे वाचनसयोरविषयत्वात् ? नाद्य - अनुभवपूर्वकत्वान्नाहं वेधीति वचनस्य । द्वितीये वेत्स्येव-
त्वमज्ञानस्वरूपमिति ध्वरोयं प्रश्नः । तस्मादनुभवेकवेद्यमेवाज्ञानं यथा सुखं दुःखं च । यद्यसदीयोऽज्ञान-
स्वरूपजिज्ञासया पृच्छति तर्हि ब्रवीमि यदेव घटादि द्वैतस्य स्वरूपं तदेव सत्कारणाज्ञानस्यापीति । नच
घटादे कम्बुग्रीवादिकं स्वरूपमिति वाच्यं, तस्य मृत्स्वरूपत्वात् । मृत्तिका हि कम्बुग्रीवाद्याकारवती
कृता उलालेन । तर्हि निस्तत्त्व घटादिकमिति चेत्तथैवाज्ञानमपीति विद्धि ।

ननु भवत्वेव घटादिविकारस्य निस्तत्त्वत्वं कथं पुनर्मृत्तिकाया इति चेदुच्यते । किं पुनर्मृत्ति-
काया स्वरूपम् ? न तावद्भवत्वं तस्य तदस्थलक्षणत्वात् । न नीलरूपवत्त्वं, नीलरूपस्य गुणत्वेन
मृत्तिकाया द्रव्यत्वेन च तस्य मृत्तिकास्वरूपत्वाभावात् । न काठिन्यवत्त्वं, काठिन्यस्यापि गुणत्वात् ।
नापि पिण्डो मृत्स्वरूपं, पिण्डस्य मृदारब्धत्वेन स्वारम्भरुद्द्रव्यस्वरूपत्वायोगात् । नहि पटस्वारम्भक-
तन्त्रुम्वरूपं भवति, कार्यात्यागेव कारणस्य सिद्धत्वनियमात् । नापि चूर्णपुञ्जो मृत्स्वरूपम्, पुञ्जस्या-
तात्त्विकत्वात् । नहि पुञ्जघटकावयवातिरिक्तं पुञ्ज इति कश्चिदवयवमस्ति । नापि चूर्णो मृत्स्वरूपम्,
चूर्णस्य तसरेष्वाटेरवयवत्वे स्वान्यवातिरिक्तचूर्णमित्येव । निरवयवत्वे च कथं निरवयवस्य तस्य
सावयवमृद्भूतत्वम् । नच मृदपि निरवयवैवेति वाच्यं, प्रत्यक्षविरोधात् । नच प्रत्यक्षसिद्धे मृत्स्वरूपे किं
विचारेणेति वाच्यं, प्रत्यक्षसिद्धेऽपि रज्जुसर्पस्वरूपे विचारस्य कर्तव्यत्वदर्शनात् ॥ तन्मामृत्स्वरूपस्यापि
दुर्वचत्वानिस्तत्त्वमेव । एवं जलाद्रापि बोद्धव्यम् । नच 'मृत्तिकेत्येव सत्य'मिति श्रुतिविरोधः, घट-
घटपेक्षया मृत्तिका सत्येति तदर्थत्वं । 'प्राणा वै सत्य मिति वत् । 'तत्तत्प्रमत्तोऽन्यदार्ता'मिति श्रुत्यनुमाराधः ।
तस्मात् सर्वस्यापि द्वैतस्य यदेव स्वरूपं तदेवाज्ञानस्यापीति सिद्धम् । नन्वेतावदापि न मया
तद्विदितमिति चेद्विद्धि सौम्य यमि कल्पितस्याधिष्ठानमेव स्वरूपमिति ब्रह्मणि कश्चिन्नस्य द्वैतस्याज्ञा-
नस्य च ब्रह्मैव स्वरूपमिति । अत एव ज्ञानमात्रस्य निर्विकल्पकं ब्रह्मैव विषय इति ज्ञानमात्रं निर्विकल्प-
कमेव । तस्य सविकल्पकत्वं तु भ्रान्तिसिद्धमेव । भ्रान्तिमिदं द्वैतमपि ज्ञाने विषयत्वमिति भ्रान्तिमत्त्वादन-

जन्यस्य । तस्माद्विचारे वृत्ते सति सविकल्पकस्यैव ज्ञानम्यासिद्धिः, न तु निर्विकल्पकस्य । यथा सविकल्पकस्यैव द्वैतस्यासिद्धिर्न तु निर्विकल्पकस्याद्वैतस्य ब्रह्मण तद्वदिति संक्षेपः । यच्चोक्तं ध्रुत-
प्रकाशिकाया सम्कारसचिर्व ज्ञानं सविकल्पकं तदसचिर्व तु निर्विकल्पकमिति तदतीवामत्—सति
ज्ञानस्य संस्कारसाचिये मूर्तिर्वै प्रत्यभिज्ञानत्वं वा सम्पद्यते; नतु निर्विकल्पकत्वमिति ॥

अन्यथुस्य भेदत्रिपत्यनिराकरणम् ।

अथ प्रत्यक्षस्य सन्मात्रविषयत्वान्न भेदविषयत्वं भेदश्च दुर्निरूप इत्यद्वैतिनः । आत्मादि-
विशिष्टस्यैव वस्तुन प्रत्यक्षविषयत्वाज्ज्ञात्यादेरेव प्रतियोग्यपेक्षया वस्तुनस्त्वस्य च भेदन्यग्रहारहेतुत्वमिति
रामानुजः ।

अत्र विचार्यते—प्रतिभासमानं सर्वमपि वस्तु अस्तीत्येव प्रतिभासते, नतु नास्तीति । तत्सत्त
एव वस्तुनो भानं न त्वसत् इति सिद्धान्तः । असतोपि मानाभ्युपगमे शशशृङ्गमपि अस्तीति भायात् ।
नच शुक्तिरजतमसदेव भातीति वाच्यं, भानसमये तस्यापि सत्त्वात् । नचाऽभावोऽसत्त्वेव भातीति वाच्यं,
केवलस्याभावस्य भानाभावात् । नच प्रतियोगिकाभावो भातीति वाच्यं, तत्र प्रतियोगिनोऽमानमेव,
नतु सप्रतियोगिकाभावस्य भानम् । यद्वा सप्रतियोगिकाभावाधिकरणस्यैव भानम्—इति । तच्च सद्वस्तु
त्रक्षेव 'सदेव सौम्ये'ति श्रुते । सत्यस्यैव सत्त्वात्सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति श्रुतेश्च । नच जगदपि
सत्यत्वात्सदेवेति वाच्यं, 'तत्सत्यमतोऽन्यदार्त'मिति श्रुते । नाचानित्यत्वमेवार्तत्वं न त्वसत्यत्वमिति
वाच्यं, सत्यत्वमैव नित्यत्वात्, सतोऽनित्यत्वायोगान्नित्यत्वायोगाच्चासत् । अनित्यत्वं ह्यभावप्रतियो-
गित्वं सम्मतम् । अभावप्रतियोगिनो हि घटादयोऽनित्या । सद्वस्तुनश्चाभावप्रतियोगित्वमयुक्त-
'नाऽसतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत्'इति गीतावचनात् । 'गूस्त्यायामसमु'वीति पाणिन्यनुशासना-
त्सत्त्वस्य भावरूपत्वेन सतोऽभावायोगाच्च । एवं ब्रह्मण एव सद्वस्तुत्वे सज्जगदिति जगत्सत्त्वप्रतीतिस्तु
सत्तादात्म्याध्यासप्रयुक्तएव । यथा मृदघट इति सामानाधिकरण्यप्रतीतिर्घटादात्म्यप्रयुक्त एव घटस्य । नच
मृत्कार्यत्वाद्घटस्य मृतादात्म्यमस्तुनाम- कथं जगतो ब्रह्मतादात्म्यमिति वाच्यम्, यतो वेत्यादि श्रुत्या
जगतो ब्रह्मकार्यत्वावगमात् । नच मृदघटयोरिव ब्रह्मजगतोस्मात्क्षण्यादर्शनाच्चास्ति कार्यकारणभाव इति
वाच्यं, विद्यतेवादाश्रयणात् । गगनमपि नीलात्मना विवर्तते हि । ननु सज्जगदिति प्रतीतिर्न ब्रह्मजगतो
स्तादात्म्याध्यासप्रयुक्त, तथासति ब्रह्मजगदिति प्रतीत्यापत्ते । किंतु जगतो विद्यमानत्वप्रयुक्तेति चेन्नैवम् ।
ब्रह्मसत्तातिरिक्तजगत्सत्ताऽभावेन जगतो विद्यमानत्वायोगात् ।

ननु ब्रह्मसत्तयैवास्तु विद्यमानत्वं जगत, तथापि विद्यमानत्वप्रयुक्तैव जगत्सदिति प्रतीतिरिति
चेत्सत्यम् अजुहृष्ट्या तथैव, विद्वद्दृष्ट्या तु न तथा, जगति वर्तमानस्य विद्यमानत्वस्य ब्रह्मधर्मत्वेन ब्रह्म
तादात्म्यप्रयुक्तैव ॥ प्रतीतिरिति । यथा नीलो घट इति घटे नैत्यप्रतीतिर्दृष्टमस्य नैत्यस्य घटे वर्तमा-
नत्वेनैव प्रयुक्ता, नतु घटे कस्य चिदपूर्वनैत्यस्य सन्वेनेति । नचैवं मृदघट इति ब्रह्म घट इति श्रुतो
न प्रतीतिरिति वाच्यं, ब्रह्मणसत्त्वरूपो धर्मस्त्वैवानुगत ब्रह्मत्वं ॥ न, यथा रज्जुसर्पस्थले रज्जोरिद-

मंशस्पर्शादावनुगतो धर्म रज्जुत्वं तु न तद्वत्, अत एवायं सर्प इति प्रतीतिर्न तु रज्जुसर्प इति । यदि मृद इव ब्रह्मणो जगद्रूपेण परिणामस्तर्हि ब्रह्म जगदिति प्रतीतिस्स्याच्चतु तथा- किंतु रज्जोस्पर्शरूपेणैव विवर्तते । अतो न तथा प्रतीतिरिति भावः । तस्मात्सर्वेष्वपि घटादिप्रत्यक्षेषु घटाद्यनुगतं सद्वस्त्वेव विषयो, न त्वसद्वस्तु घटादिकमिति कृत्वा सन्मात्रावगाह्येव प्रत्यक्षम् । नचैवं घटपटादिप्रत्यक्षज्ञानानां कथं वैलक्षण्यं सन्मात्रावगाहित्वस्य तुल्यत्वादिति वाच्यं, घटाद्युपाधिभेदेन तद्भेदसिद्धेः । अयं घट इति प्रत्यक्षं घटावच्छिन्नं सन्मात्रं गृह्णाति । अयं पट इति तु पटावच्छिन्नं सन्मात्रम् । एवं सदवच्छेदकघटपटभेदेऽपि सतोऽभिन्नत्वाच्च काप्यनुपपत्तिरिति । ननु प्रत्यक्षं घटपटाद्यवच्छिन्नं सन्मात्रं न गृह्णाति, किंतु घटपटाद्यनुपपत्त्या सत्तामिति चेन्मैवम्—सत्तायास्ततोऽनतिरेकात् । घटपटाद्यनुपपत्त्या सत्तैव घटपटाद्यवच्छिन्नं ब्रह्म सद्वस्त्वं, नतु ततो-यदिति । यथा तच्छब्दार्थादनतिरेकं तच्चशब्दार्थ इति प्रागेवोक्तं स्मर । नन्वेवं घटादिप्रत्यक्षं घटाद्युपहितमेव सद्वत्गृह्णाति, नत्वनुपहितमिति कृत्वा कथमुच्यते प्रत्यक्षं सन्मात्रावगाहीति ? सद्वत्माहित्वेऽसति सदितरिमाहित्वं हि सन्मात्रावगाहित्वमिति चेदुच्यते सपोयमिति रज्जुसर्प-प्रत्यक्षस्थले इदमंशश्चाक्षुषप्रत्यक्षविषयः, सर्पाशस्तु अविद्यावृत्त्यात्मकभ्रमप्रत्यक्षविषय इति यथा मामाणिकैरभ्युपेयते, एवं सन्घट इति प्रत्यक्षेऽपि सर्वशः प्रत्यक्षप्रमाणविषयः, घटाशस्तु अविद्यावृत्त्यात्मकभ्रम-प्रत्यक्षविषय इति सन्मात्रावगाह्येव प्रत्यक्षम् । नच सन्घट इति प्रत्यक्षे तथा भवतु कथं पुनर्यद इति प्रत्यक्षे तत्राशद्वयानुपलब्धादिति वाच्यम्, भासमानं सर्वमपि यस्तु सत्स्वरूपेणैव भातीति पूर्वमुक्तत्वादघट इति प्रत्यक्षेऽपि सर्वशविषयं प्रत्यक्षमेकं घटाशविषयपरमित्यस्ति द्वयमिति । यद्वा घट इति प्रत्यक्षे घटस्य स्वरूपभूतं यस्तु सद्रूपैव विषयः, अविद्यावशास्तु मिथ्याभूतघटभानमिति । एवं सन्निरूप्यकप्रत्यक्षस्य सन्मात्रावगाहित्वं । निर्विकल्पकस्य सन्मात्रावगाहित्वं तु पूर्वमेव प्रपञ्चितम् । एवं शाब्दस्य मानसम्येन्द्रिय-कस्य वा निर्विकल्पकस्य सविकल्पकस्य वा प्रत्यक्षस्य सन्मात्रावगाहित्वात्सद्रस्तुनन्वाद्भेदत्वाद्भेदप्रतीतिर्भूयैव ।

नच नद्वैत सद्रूपेति वाच्यं, 'सलिल एको द्रष्टाऽद्वैत' इत्यादिभ्यते । नन्वद्वैतमिति निषिध्यमाणं द्वैतं किमस्ति, उत नास्ति ? आद्ये- सतः कथं द्वैतस्य निषेधः ? द्वितीये निषेधस्य प्रसक्तिपूर्वकत्वादसतश्च प्रसक्त्ययोगात्कथं तन्निषेधः ? मेरुम् भ्रान्त्या द्वैतप्रसक्तिसत्त्वादिति । नच प्रमाणमिदमस्य द्वैतस्य कथं भ्रान्तिसिद्धत्वमिति वाच्यं, केन पुनः प्रमाणेन सिद्धयति द्वैतम् ? न तावदेन्द्रियिक-प्रत्यक्षेण स्ववक्षुश्रोत्रजिह्वाप्राणाल्येन्द्रियपञ्चकेन, स्पर्शरूपशब्दरसगन्धाग्निरिषयषडस्य गृहमाणत्वेन, द्वैतस्य तदस्यतमत्वाभावात् । द्वैतं हि भेदः भेदश्च न शब्दाद्यन्यतन इति । नापि मानसिकप्रत्यक्षेण, सुखादिवद्वेदस्याऽऽन्तरत्वाभावात् । नाप्यनुमानेन, घट पटाद्विन्नं नामाकारभेदात्कटवदित्यनुमानेन हि भेदस्ताप्यते- तत्र नामाकारभेदः केन साध्यते । नच घटनामाकारौ घटनामाकाराभ्यां भिन्नौ घटनामा-पारत्वात्कटनामाकारवदित्यनुमानेनेति वाच्यं, स्वप्रतियोगिघटपटभेदे सिद्धे सत्येव नामाकारभेदमिदं, नामाकारभेदे सिद्धे सत्येव घटपटभेदमिदमित्यन्योन्याश्रयान् । नाप्यनुमानेन, मादृश्यनामाभावात् । नापि शब्देन तस्माभेदपरत्वात् । नापि घट पट इति शब्दानुपपत्त्या, भ्रान्तिमिद्वत्त्वात्तद्व्यपारम् ।

जन्यम् । तस्माद्विचारे कृते सति सविकल्पकस्यैव ज्ञानम्यासिद्धिः, न तु निर्विकल्पकस्य । यथा सविकल्पकस्यैव द्वैतम्यासिद्धिर्न तु निर्विकल्पकस्याद्वैतस्य ब्रह्मण तद्वदिति संक्षेपः । यद्योक्तं श्रुत प्रकाशिकाया संस्कारसत्त्वे ज्ञानं सविकल्पकं तदसत्त्वं तु निर्विकल्पकमिति तदतीवामन्—सति ज्ञानस्य संस्कारसाचिन्त्ये स्मृतित्वं प्रत्यभिज्ञानत्वं वा सम्पद्यते; न तु निर्विकल्पकत्वमिति ॥

प्रत्यक्षस्य भेदविषयत्वनिराकरणम् ।

अथ प्रत्यक्षस्य सन्मात्रविषयत्वान्न भेदविषयत्वं- भेदश्च दुर्निष्प इत्यद्वैतिनः । जात्यादि-विशिष्टस्यैव वस्तुन प्रत्यक्षविषयत्वाज्जात्यादेरेव प्रतियोग्यपेक्षया वस्तुनस्त्वस्य च भेदव्यवहारहेतुत्वमिति रामानुजः ।

अत्र विचार्यते—प्रतिभासमानं सर्वमपि वस्तु अस्तीत्येव प्रतिभासते, न तु नाम्नीति । तत्सत् एव वस्तुनो भानं न त्वसत् इति सिद्धान्तः । असतोपि भानाभ्युपगमे शब्दशृङ्गमपि अस्तीति भाषात् । नच शुक्तिरजतमसदेव भातीति वाच्यं, भानसमये तस्यापि सत्त्वात् । नचाऽभावोऽसन्नेव भातीति वाच्यं, केवलस्याभावस्य भानाभावात् । नच प्रतियोगिकाभावो भातीति वाच्यं, तस्य प्रतियोगिनोऽभानमेव, न तु सप्रतियोगिकाभावस्य भानम् । यद्वा सप्रतियोगिकाभावाधिकरणस्यैव भानम्- इति । तच्च सद्वस्तु ब्रह्मैव 'सदेव सोम्ये'ति श्रुते । सत्यस्यैव सत्त्वात्सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति श्रुतेऽपि । नच जगदपि सत्यत्वात्सदेवेति वाच्यं, 'तत्सत्यमतोऽन्यद्वार्तमिति श्रुते । नाचानित्यत्वमेवार्तत्वं न त्वसत्यत्वमिति वाच्यं, सत्यत्वस्यैव नित्यत्वात्, सतोऽनित्यत्वायोगान्नित्यत्वायोगाच्चासत् । अनित्यत्वं ह्यभावप्रतियोगित्वं सम्पत् । अभावप्रतियोगिनो हि घटादयोऽनित्या । सद्वस्तुनश्चाभावप्रतियोगित्वमयुक्त- 'नाऽसतो विद्यते भावो नामावो विद्यते सत्'इति गीतावचनात् । 'भूस्तत्तावामसभु'वीति पाणिन्यनुशासनात्सत्त्वस्य भावरूपत्वेन सतोऽभावायोगाच्च । एवं ब्रह्मण एव सद्वस्तुत्वे सज्जगदिति जगत्सत्त्वप्रतीतिस्तु सत्तादात्म्याभ्यासप्रयुक्त एव । यथा मृदूघट इति सामानाधिकरण्यप्रतीतिर्मृत्तादात्म्यप्रयुक्त एव घटस्य । नच मृत्कार्यत्वाद्घटस्य मृत्तादात्म्यमस्तुनाम- कथं जगतो ब्रह्मतादात्म्यमिति वाच्यम्, यतो वेत्यादि श्रुत्या जगतो ब्रह्मकार्यत्वावगमात् । नच मृदूघटयोरिव ब्रह्मजगतोऽस्मादक्षण्यादर्शनाच्चास्ति कार्यकारणभाव इति वाच्यं, विवर्तवादाश्रयणात् । गगनमपि नीलात्मना विवर्तते हि । ननु सज्जगदिति प्रतीतिर्न ब्रह्मजगतां स्तादात्म्याभ्यासप्रयुवन, तयासति ब्रह्मजगदिति प्रतीत्यापत्ते । किन्तु जगतो विद्यमानत्वप्रयुक्तेति चेन्मैवम् । ब्रह्मसत्तातिरिक्तजगत्सत्ताऽभावेन जगतो विद्यमानत्वायोगात् ।

ननु ब्रह्मसत्तयैवास्तु विद्यमानत्वं जगत, तथापि विद्यमानत्वप्रयुक्तैव जगत्सदिति प्रतीतिरिति चेत्सत्यम् अजडदृष्ट्या तथैव, विद्वद्दृष्ट्या तु न तथा, जगति वर्तमानस्य विद्यमानत्वस्य ब्रह्मधर्मत्वेन ब्रह्म तादात्म्यप्रयुक्तैव सा प्रतीतिरिति । यथा नीलो घट इति घटे नैत्यप्रतीतिर्मृद्वधर्मस्य नैत्यस्य घटे वर्तमानत्वेनैव प्रयुक्ता, न तु घटे कस्य चिदपूर्वनैत्यस्य सन्नेगेति । नचैवं मृदूघट इति वद्वम घट इति कुतो न प्रतीतिरिति वाच्यं, ब्रह्मणसत्त्वकस्यो धर्मसर्वत्रानुगत ब्रह्मव तु न, यथा रज्जुसर्पस्थले रज्जोरिद-

मंशस्पर्शादावनुगतो धर्मः रज्जुत्वं तु न वदतु, अत एवायं सर्प इति प्रतीतिर्न तु रज्जुसर्प इति । यदि मृद इव ब्रह्मणो जगद्रूपेण परिणामस्तर्हि ब्रह्म जगदिति प्रतीतिस्स्यान्न तु तथा- किंतु रज्जोस्सर्परूपेणैव विवर्तः । अतो न तथा प्रतीतिरिति भावः । तस्मात्सर्वेष्वपि घटादिप्रत्यक्षेषु घटाद्यनुगतं सद्वस्त्वेव विषयो, न त्वसद्वस्तु घटादिकमिति कृत्वा सन्मात्रावगाहोऽयं प्रत्यक्षम् । ननैवं घटपटादिप्रत्यक्षज्ञानानां कथं वैलक्षण्यं सन्मात्रावगाहित्वस्य तुल्यत्वादिति वाच्यं, घटाद्युपाधिभेदेन तद्वेदसिद्धेः । अयं घट इति प्रत्यक्षं घटावच्छिन्नं सन्मात्रं गृह्णाति । अयं पट इति तु पटावच्छिन्नं सन्मात्रम् । एवं सद्वक्चेदकघटपटभेदेऽपि सतोऽभिन्नत्वात् काप्यनुपपत्तिरिति । ननु प्रत्यक्षं घटपटाद्यवच्छिन्नं सन्मात्रं न गृह्णाति, किंतु घटपटाद्यनुस्यूता सत्तामिति चेन्मैयम्—सत्तायास्ततोऽनतिरेकात् । घटपटाद्यनुस्यूता सत्तैव घटपटाद्यवच्छिन्नं ब्रह्म सद्वत्त्वं, न तु ततोऽन्यदिति । यथा तच्छब्दार्थादतिरेकः तत्त्वशब्दार्थ इति प्रागेवोक्तं स्मर । नन्वेवं घटादिप्रत्यक्षं घटाद्युपहितमेव सद्वत्त्वं, न त्वनुपहितमिति कृत्वा कथमुच्यते प्रत्यक्षं सन्मात्रावगाहोति ? सद्वत्त्वेति सति सवितरागाहित्वं हि सन्मात्रावगाहित्वमिति चेदुच्यते- सर्पोऽयमिति रज्जुसर्प-प्रत्यक्षस्थले इदमंशश्चाक्षुषप्रत्यक्षविषयः, सर्पांशस्तु अविद्यावृत्त्यात्मकप्रत्यक्षविषय इति यथा प्रामाणिकैरभ्युपेयते, एवं सन्घट इति प्रत्यक्षेऽपि सर्वदश प्रत्यक्षप्रमाणविषयः, घटांशस्तु अविद्यावृत्त्यात्मकप्रमाण-प्रत्यक्षविषय इति सन्मात्रावगाहोऽयं प्रत्यक्षम् । नच सन्घट इति प्रत्यक्षे तथा भवतु- कथं पुनर्घट इति प्रत्यक्षे तत्रांशद्वयानुपलब्ध्यादिति वाच्यम्, भास्मान्न सर्वमपि वस्तु सद्वत्त्वेणैव भातीति पूर्वमुक्तत्वाद्घट इति प्रत्यक्षेऽपि सर्वदशविषयं प्रत्यक्षमेकं पटादिविषयमपरमित्यन्ति द्वयमिति । यद्वा घट इति प्रत्यक्षे घटस्य स्वरूपभूतं वस्तु सद्ब्रह्मैव विषयः, अविद्यावृत्त्यात् मिथ्याभूतपटभानमिति । एवं सविकल्पकप्रत्यक्षस्य सन्मात्रावगाहित्वं । निर्विकल्पकस्य सन्मात्रावगाहित्वं तु पूर्वमेव प्रपञ्चितम् । एवं शब्दस्य मानसस्यैन्द्रिय-कस्य वा निर्विकल्पकस्य सविकल्पकस्य वा प्रत्यक्षस्य सन्मात्रावगाहित्वात्सद्वस्तुनश्चाद्वैतत्वाद्भेदप्रतीतिर्भूयैव ।

नच नद्वैत सद्ब्रह्मेति वाच्यं, 'सलिल एको द्रष्टाऽद्वैत' इत्यादिश्रुतेः । नन्वद्वैतमिति निषिध्यमानं द्वैतं किमस्ति, उत नास्ति ? आद्ये- सत कथं द्वैतस्य निषेधः ? द्वितीये- निषेधस्य प्रसक्तपूर्वकत्वा-दसतस्य प्रसक्त्ययोगात्कथं तन्निषेधः ? तृतीये- आन्त्या द्वैतप्रसक्तिसत्त्वादिति । नच प्रमाणसिद्धस्य द्वैतस्य कथं भ्रान्तिसिद्धत्वमिति वाच्यं, केन पुन प्रमाणेन सिद्ध्यति द्वैतम् ? न तावदेन्द्रियिक-प्रत्यक्षेण- त्वक्चक्षुश्रोत्रजिह्वाग्राणारूपेन्द्रियपञ्चकेन, स्पर्शरूपशब्दरसगन्धारिषयषड्वक्त्रस्य गृहमाणत्वेन, द्वैतस्य तदन्यतमत्वाभावात् । द्वैतं हि भेद- भेदश्च न शब्दाद्यन्यतम इति । नापि मानसिकप्रत्यक्षेण, सुखादिवद्भेदस्याऽऽन्तरत्वाभावात् । नाप्यनुमानेन, घट पटाद्विन्न- नामाकारभेदात्कटवदित्यनुमानेन हि भेदस्ताप्यते- तत्र नामाकारभेदः केन साध्यते । नच घटनामाकारो पटनामाकाराभ्यां भिन्नौ घटनामा-पारत्वात्कटनामाकारवदित्यनुमानेनेति वाच्यं, स्वप्रतियोगिघटपटभेदे सिद्धे सत्येव नामाकारभेदसिद्धिः, नामाकारभेदे सिद्धे सत्येव घटपटभेदमिद्विरत्यन्योन्याश्रयः । नाप्यनुमानेन, सादृश्यजानामावात् । नापि शब्देन तन्मात्रेऽपरत्वात् । नापि घट- पट इति व्यवहारानुसरत्या, भ्रान्तिसिद्धत्वात्तद्व्यवहारस्य ।

किंच घटपटभेदप्रयुक्तो व्यवहारः- व्यवहारप्रयुक्तो घटपटभेद इत्यन्योन्याश्रयात् । नापि घटे^१ पटधर्मानुप-
लब्ध्या, अभावं प्रत्येवानुपलब्धेः प्रमाणत्वात् । नचान्योन्याभावत्वेन व्यवहियमाणोऽभाव एव भेद इति
वाच्यं, भेदस्य भावधर्मत्वेनाभावत्वाभावात् । पटमित्रो घट इति घटे पटमित्रत्वं भावधर्मो हि । नचाभावस्यापि
भावधर्मत्वं भवत्येवेति वाच्यं, विरोधात्- भावस्याभावो धर्म इति हि व्याहतम् । नच तोयस्य
दाहकत्वामावो धर्मो दृश्यत इति वाच्यं, तोयस्य दाहनिवारकत्वरूपभावधर्म एव स इति । नच घटस्य
नाशरूपोऽभावो दृश्यत इति वाच्यं, घटस्य चूर्णत्वापत्तिरूपभावधर्म एव स इति । नचाग्निदाहस्य
देहस्य नाशो दृश्यत इति वाच्यं, भस्मभावापत्तिरूपभावधर्म एव सः । किं धुना- सर्वस्यापि क्षय-
जातस्य दृश्यमानो नाशरूपो विकारः स्वकारणरूपेणावस्थानमेवेति भावधर्म एव । अत एवास्तित्वादीनां
पण्यमपि भावविकारत्वप्रसिद्धिः । भवतु वा भेदस्याभावत्वं, न तावता तवेष्टसिद्धिः- घट पटो न
भवतीत्यन्योन्याभावरूपस्य भेदस्य घटपटभेदज्ञानप्रयुक्तत्वेन भेदस्यैवान्योन्याभावत्वे आत्माश्रयात् । भेदस्या-
न्योन्याभावादतिरिक्तत्वे चान्योन्याश्रयात् । तस्मात्सर्वथापि दुर्निरूप एव भेदः ।

ननु दुर्निरूपोपि भेदोऽस्येवानुभवसिद्धत्वादिति चेन्मैवम्—दुर्निरूपोऽनुभवसिद्धः किं रज्जु-
सर्पोस्ति ? येन भेदोपि स्यात् । दुर्निरूपत्वमनुभवसिद्धत्वं चोभयथापि सममेव । नच रज्जुसर्पो
अमरूपानुभवसिद्ध एव, न प्रमारूपानुभवसिद्ध इति वाच्यं, भेदस्यापि अमरूपानुभवसिद्धत्वात् । जीवो
हि अमकाल एव भेदं पश्यति, न त्वअमकाले- जागरत्समयोरेव भेदानुभवात् । सुषुप्त्यादौ तदननुभवाच्च ।
सुषुप्त्यादौ भेदादर्शनं हि सार्वजनीनम् । समाधौ भेदादर्शनं तु विद्वदेकविषयम् । तस्माज्ज्ञान्तिसिद्धमेव
द्वैतम् ।

ननु भेदस्य भ्रान्तिसिद्धत्वमस्तुनाम प्रत्यक्षादिप्रमाणाविषयत्वात् । घटादिरूपं द्वैतं तु प्रत्यक्षादि-
सिद्धमेव, तद्विषयत्वात् । चक्षुर्हि रूपं रूपवद्द्रव्यं च गृह्णाति । तत्कथं चक्षुर्मात्रो घटः भ्रान्तिसिद्धो
भवेत् ? एवं स्पर्शादिषु तद्वद्द्रव्येष्वपि बोद्धव्यम् । इति चेदुच्यते—किं चक्षुर्मात्रो गुणो रूपं घटो वा
तदयुक्तः, कुतश्चिद्वस्त्वन्तर्गतमिन्न उतामिन्नः ? आद्ये- कथं तद्विशेषणभेदसिद्धिः मित्रो हि भेदविशिष्टः
भेदासिद्धौ च कथं तद्विशिष्टस्य मित्रस्य वस्तुनसिद्धिः ? द्वितीये- अभिन्नस्य घटस्य कथं द्वैतत्वम् ? द्वैतं
हि मित्रम् । ननु चक्षुरादीन्द्रियभेदात्तद्ग्राह्यरूपादिविषयभेद इति सुनिरूप एवात्र भेद इति चेन्मैवम्—
स्वग्राह्यरूपादिविषयभेदादेव चक्षुरादीन्द्रियभेद इत्यन्योन्याश्रयात् । चक्षुर्मात्रो गुणो रूपं- रूपग्राहकमिन्द्रियं
चक्षुरिति हि प्रसिद्धिः । ननु भेदस्य चक्षुराद्यविषयत्वेन भ्रान्तिसिद्धत्वमस्तुनाम कथं पुनश्चक्षुरादिविषयस्य
रूपादेर्भ्रान्तिसिद्धत्वम् ? कथं वा चक्षुराद्यविषयस्याद्वैतस्य ब्रह्मणोऽभ्रान्तिसिद्धत्वम् ? इति चेदुच्यते—यदि
चक्षुरादीनि प्रमाणाणीति मतं तर्हि तद्विषयस्य यथार्थत्वेनैव भवितव्यं, ब्रह्ममित्रं तु न यथार्थमिति ।
कथं रूपादेरयथार्थस्य चक्षुरादिप्रमाणग्रहणत्वं- किंतु चक्षुरादीनि रूपाद्यविषयानचैतन्यग्राहीष्वेव प्रमाणत्वात्
यथा भ्रमस्थलेपि चक्षुरविषयानं यथार्थमिदंशमेव गृह्णाति तद्वदिति प्रागेवोक्तम् । ननु उक्तमेव परं त्वं
कश्चिदस्ति संशयः । किमिति-चक्षुरादयो निरप्यासमेव ब्रह्म न प्रतिपादयेयुरिति—

अत्रोच्यते— यावदविधं निरध्यासं ब्रह्म नास्त्येव । यदा तु निरध्यास ब्रह्म तदा चक्षुरादे-
रेवाभाव इति कथं निरध्यासं ब्रह्म चक्षुरादिकं विषयायुयात् । नचैवं साध्यासप्रतिपादने किमिति
चक्षुरूपाधिष्ठानं ब्रह्मैव प्रतिपादयति ? न रसाद्यधिष्ठानं ब्रह्मेति वाच्यं, फलवत्परिकल्प्यत्वभावविशेषे
चोदनानवकाशात् । अन्यथा किमिति चक्षूरूपमेव गृह्णाति, नतु रसादिकमिति ? प्रश्ने त्वमपि किम-
प्युतरं ब्रूया - तस्मान्नियमेन चक्षुरादीन्द्रियाणि रूपाद्यध्यासाधिष्ठानचैतन्यग्राहकाणीत्यविवादम् । यातु
"न सदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैन" मित्यादिश्रुतिर्ब्रह्मणोऽतीन्द्रियत्वप्रतिपादिका,
साहि रूपाद्यध्यासानधिष्ठानं ब्रह्म चक्षुराद्यविषयमित्येवंपरा । यद्यप्यज्ञा रूपादिकमेव पश्यामो वयमिति
मन्यन्ते नतु तदधिष्ठानं ब्रह्मेति, तथापि विद्वान्ब्रह्मैवाहं पश्यामीति मन्यते । यत्पुरस्तादित्यादिश्रुते,
"तैतदात्म्यमिदं सर्वं"मित्यादिश्रुतेश्च । तस्मादविदुषा चक्षुरादिभिर्विषयाकृतं सर्वमपि जगद्विदुषो ब्रह्मैव,
अध्यस्तस्याधिष्ठानानतिरेकात् । अतएव विद्वान् सदा जगत्पश्यन्नपि ब्रह्मैव पश्यति । यथा घटतत्त्ववि-
स्तुरूपो घटं पश्यन्नपि घृत्तिकां पश्यति इति । नन्वेवं रूपाद्यध्यासाधिष्ठानं ब्रह्मैव भेदाध्यासाधिष्ठान-
मपि ब्रह्म गृह्णीयादेव प्रमाणमिति चेन्मैवम्— रूपाद्यध्यासाधिष्ठानग्रहणस्वाभाव्यमिव चक्षुरादेर्भेदाध्या-
साधिष्ठानग्रहणस्वाभाव्यभावात् । अविद्याया एव तत्स्वाभाव्यसत्त्वात् । नहि व्यावहारिकसर्पमिव प्राति-
भासिकसर्पमपि चक्षुर्गृह्णाति, किन्त्वविद्यैव । नच व्यावहारिकभेदस्य कथं प्रातिभासिकत्वमिति वाच्यम्,
चक्षुरादिप्रमाणागोचरत्वेनैव तस्य प्रातिभासिकत्वात् । नच प्रातिभासिकस्य कथं व्यवहारयोर्म्यत्वमिति
वाच्यं, प्रातिभासिकस्यापि स्वप्नस्य व्यवहारयोर्म्यत्वदर्शनात् । नच ब्रह्मसाक्षात्कार विना निवर्तयितुमश-
क्यस्य भेदस्य कथं प्रातिभासिकत्वमिति वाच्यं, सौषुप्तिकनिर्विकल्पकज्ञानेनापि भेदनिवृत्तिसम्भवात् ।
नचैवं व्यावहारिकजगतोपि प्रातिभासिकत्व स्यादिति वाच्यमिष्टापत्ते । नचैवं रूपादेरिव भेदस्यापि
प्रातिभासिकत्वे तुल्ये कस्माद्भेदोऽविद्यावृत्त्यैव गृह्यत इति नियम्यत इति वाच्यम्, अविद्याया एव भेदग्रहण
स्वाभाव्यदर्शनात् । तस्मान्नातिशङ्कनीयवादविद्याया प्रातिभासिक एव भेदश्रुक्तिरजितरदुर्निरूपत्वे-
नाविद्याविषयत्वादिति ।

रामानुजमतखण्डनपूर्वकं भेदस्य दुर्निरूपत्वोपपादनम् ।

एव प्रत्यक्षस्य सम्मात्रावगाहित्वे भेदस्य दुर्निरूपत्वे च स्थापिते सति एतदसृज्यमाग प्रत्यक्ष-
तिष्ठते रामानुजः— वस्तुसंस्थानरूपजात्यादिरक्षणभेदविशिष्टविषयमेव प्रत्यक्षं सच जात्यादिरक्षणवस्तु-
संस्थानरूपो भेदस्तुनिरूप एवेति, मैवम्— गोवस्तुसंस्थानस्य सास्नादेर्गोत्वजातिरूपत्वाभावात् । एवमेव
सास्नादिरक्षणं संस्थानं नहि सर्वेषु गोषु वर्तते— किंतु भिन्नमेव गोत्वं तु सर्वत्रानुगतमेकमेव । गोत्व-
भेदे प्रमाणाभावात् । संस्थानभेदे तु प्रत्यक्षमेव प्रमाणं, न हि देवदत्तगोसंस्थानमेव यज्ञदत्तगो कर्तुं,
किंतु तत्तुल्यमन्यदेव । अपि च स्फुटत्वमुण्डत्वादिरपि वस्तुसंस्थानमेव । नतु तस्यानुवर्तिन्यने, त्रि-
धर्मत्वात् । तस्मात्संस्थानातिरिक्तमेव जातिपदवाच्यं गोत्वादि । संस्थानं तु सिद्धमज्ञानविशेषेण ।
स्थानं साच जातिर्न भेदपदार्थः, तथा प्रसिद्धभावात् । नहि घटस्य पृष्ठं इति

घटस्य पटाजातिरिति घटस्य पटात्कम्बुग्रीवाद्याकार इति वा बोधो भवति, अनन्वितार्थोभिधायित्वात्तद्वा-
क्यस्य । तस्मात्संस्थानं वा जातिर्वा भेदप्रयोजकमेव नतु भेद । तत्र संस्थानमेकजातीयव्यक्तिभेदप्रयो-
जक, जातिस्तु मित्रजातीयभेदप्रयोजिका । एवं भेदस्य संस्थानत्वजातित्वाभावादेव प्रतियोगिसापेक्षत्वम् ।
घटस्य पटाद्रेद इति घट पटाद्विज्ञ इति च । नतु भेद इति मित्र इति च व्यवहार - यथा घटाभाव पटा-
भाव इत्येवाभावस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वेन व्यवहार, नतु अभाव इति । तन्निरपेक्षत्वेन- संस्थानजात्योस्तु
न प्रतियोगिसापेक्षत्वं, कम्बुग्रीवाद्याकार सास्ना घटत्वं गोत्वमिति तन्निरपेक्षत्वेनैव व्यवहारात् । तत्
संस्थानजात्योस्तुनिरूपत्वेपि भेदो दुर्निरूप एव अभावपदार्थवत् । नच दृष्टान्ते विवाद, अभावस्य
दुर्निरूपत्वात् । तथाहि- किमभावोस्ति, उत नास्ति ? नाद्य - अभावस्य अस्तित्वायोगात् । अन्ये-
अभावस्याभाव एवेति कथमभावसिद्धिः । अतः परिशेषात्सदसदनिर्वाच्यमेवाभावस्वरूपम् । नच
कस्मादनिर्बचनीयत्वाभ्युपगमोऽभावस्येति वाच्यं, नास्तीति व्यवहारान्यथानुपपत्त्याऽभावकल्पनस्य कर्तव्य-
त्वात् । यथा जगत्कार्यान्यथानुपपत्त्या जगत्कारणमज्ञानं कम्प्यते तद्वत् । यदुक्तं श्रुतप्रकाशिकाया-
भेदमुनिरूप एव, कायोत्पत्त्यनुरूपत्वं हि कारणस्य मुनिरूपत्वं, कायोत्पत्त्या कारणस्य तदनुरूपत्वं
सिद्धमिति, तदसत्- घटरूपकार्योत्पत्त्या मृद्वकारणस्य कायोत्पत्त्यनुरूपत्वरूपमुनिरूपत्वदर्शनेपि सर्पो-
त्पत्त्या रज्जोः कार्योत्पत्त्यनुरूपत्वरूपमुनिरूपत्वाददर्शनेन व्यभिचारात् । नच रज्जोःसर्पो नैव जातः, किंतु
अन्यथाख्यातिरेवेति वाच्यम्, बल्मीकादिदेशान्तरस्थसर्पस्य अप्यमिति पुरोवर्तित्वेन ग्रहणायोगात् ।
नच सर्पवदिदमशोपि भ्रमविषय एवेति वाच्यं, इदमशस्य चक्षुस्सम्प्रयोगं विना रजतभ्रमानुदयात् । भ्रम-
लागेव सिद्धस्येदमशस्य न भ्रमविषयत्वमिति । किञ्च- जगत्कायोत्पत्त्या ब्रह्मणोपि कायोत्पत्त्यनुरूपत्व-
रूपमुनिरूपत्वं नैव दृश्यते, प्रत्युत जगत्कायोत्पत्त्यनुरूपत्वमेव दृश्यते । सच्चिदानन्दलक्षणाद्ब्रह्मणः कथं
मनृतजडदुःखात्मकजगत्कायोत्पत्तिरिति । नचाज्ञानमेव जगत्कारणमिति वाच्यं, यतो वेत्यादिभ्रुतिविरो-
धात् । नच ब्रह्म निमित्तकाग्नमज्ञानं तूपादानमिति वाच्यं, “भ्रूतिश्च दृष्टान्तानुपरोधा”दिति स्व-
विरोधात् । तस्माद्विचारासहत्वमेव वस्तुनो दुर्निरूपत्वं । तच्च भेदस्यास्तीति दर्शितमेवेति । यद्युक्तं
भेदमूलस्य मुनिरूपत्वेन भेदमुनिरूप एवेति, तदप्यसत्- भेदमूलज्ञानस्य सदसदनिर्वाच्यत्वेन
दुर्निरूपत्वाद्वेदोपि दुर्निरूप एव । यदप्युक्तम्—भेदवाचकप्रमाणजन्यप्रतीतिरपि निःप्रविषयत्वेन भेदस्य
पारमार्थ्यप्रसङ्ग इति तदप्युक्तम्—भेदस्य तद्वाचकप्रमाणस्य तज्जन्यप्रतीतिश्च ब्रह्मभित्तत्वेन मिथ्यात्वा-
त्कथं भेदस्य पारमार्थ्यप्रसङ्गः । नहि भेदो मिथ्या ब्रह्मभित्तत्वाद्गजुसर्पवदिति प्रतीतेर्मिथ्यात्वमात्रेण
भेदस्य ब्रह्मभित्तत्वाभावस्याधेन सत्यत्वं प्रसज्येत, अयं सर्प इति (रज्जुसर्पस्थले) प्रतीतेर्मिथ्यात्वेपि किं
रज्जुसर्पस्य सत्यत्वं प्रसज्यते । नच मिथ्याज्ञानेन कथं भेदस्य बाध इति वाच्यं, मिथ्याभूतदण्ड्यानेनापि
रज्जुसर्पस्य बाधदर्शनात् ।

ननु किं तदाद्वैतशास्त्रनिर्णयस्य उतासत्य । आद्ये ‘रक्षास्ते निर्णये सत्ये सत्याम्सुलो-
कल्पना’ । द्वितीयेपि ब्रह्म सत्त्वं जगन्मिथ्येति निर्णयस्य सत्त्वे जगत्प्रत्ययमेव भादिति चेन्नैवम्—

किं त्वमसच्छास्त्रनिर्णयस्य लोकस्य वा यावद्यवहारं सत्यत्वमभिप्रेषि, यद्वा पारमार्थिकम् ? आद्ये-
 इष्टापत्ति । न हि भूरादिलोकानामसच्छास्त्रस्य वा व्यवहारदशाया बाध । न द्वितीय - परमार्थतो
 लोकस्य शास्त्रस्य बाधभावात् । नचैवं व्यवहारदशायामसच्छास्त्रनिर्णयोपि सत्य इति वाच्यं, किं
 व्यवहारदशाया प्रतीयमानत्वं व्यावहारिकसत्यत्वमित्यभिप्रेषि ? किं वा व्यवहारदशायामवाधितत्वम् ?
 नाद्य - तथासति रज्जुसर्पादिरपि व्यावहारिकसत्यत्वापत्ते । द्वितीये तु - न त्वच्छास्त्रनिर्णयस्य सत्यत्व-
 मवाधितत्वाभावात् । अद्वैतप्रतिपादकमपौरुषेय हि वेदान्तशास्त्रं द्वैतप्रतिपादकशास्त्रान्तराणि बाधते,
 यथा रज्जुजानं सर्पज्ञानदण्डज्ञानभुल्लिङ्गज्ञानादीनि बाधते तद्वदिति । अयं भावः—‘तत्सच्यमतोन्यदार्त’-
 मिति श्रुति ब्रह्ममित्रं सर्वं मिथ्येतीमं यथार्थमंशं बोधयन्ती सती अयथार्थबोधकशास्त्रान्तराणि बाधमाना
 च सती ब्रह्ममित्रत्वेनात्मानमपि मिथ्येति बोधयत्येवेति । नचैव स्वनाशकत्वं स्वस्य वापि न दृष्टमिति
 वाच्यं, कतकरज आदौ तद्दर्शनात् । कतकरजो हि नीरे निक्षिप्तं सत्रीरगतमालिन्येन साकमात्मान-
 मप्यथो नयत्रीं नीरजस्कं करोति । तस्मादितरशास्त्रवदद्वैतशास्त्रस्यापि मिथ्यात्वाविशेषोपि तत्प्रति-
 पादितस्य ब्रह्मरूपस्यार्थस्याद्वैतस्य सत्यत्वेन स्वेतरशास्त्रबाधकप्रमाणराजत्वमुपपद्यते व्यवहारदशायामिति
 न जगन्मिथ्यात्वबाध इति । यदुक्तं भेदानभ्युपगमे वादिप्रतिवदिरूपेण कथानुपपत्तिरिति तच्चासत्—
 यावद्यवहारं सर्वस्याप्यस्तित्वाभ्युपगमात् । न हि बर्षं व्यावहारिकं भेदं प्रतिषेधाम, किंतु पारमार्थिक-
 मभेदं प्रतिपादयाम इति । एतेन प्रत्यक्षस्य सम्मात्रावगाहित्वे प्रत्यक्षेण भेदस्यागृहीतत्वात्किमित्यर्थार्थी
 महिषदर्शनेन निर्वर्तत इति रामानुजप्रश्नो दत्तोत्तरः । प्रत्यक्षेण प्रमाणेन सम्मात्रे गृह्यमाणेपि
 आविद्यकप्रमाणाभासेन घटपटादिवैतस्यापि गृह्यमाणत्वादिति । यथा चाक्षुषप्रत्यक्षेणेदमंशे गृहीतेपि
 आविद्यकप्रमाणाभासेन सर्वस्यापि ग्रहणाद्रीत्या पुरुष पलायते तद्वदिति । यदुक्तं रामानुजेन
 प्रतिसंवेदनं भेदाभ्युपगमात्प्रत्यक्षस्य विशिष्टार्थविषयत्वमेवापतितमिति तदसत्—उपाधिभेदादेव संवेदन-
 भेदो ननु स्वतः । यथा घटादुपाधिदृष्ट एव गगनभेदो ननु स्वतः तद्वत् । तथा च ज्ञानभेदस्याप्रामाणि-
 कत्वात् प्रत्यक्षस्य विशिष्टार्थविषयत्वम् । नचैवं सर्वेषां संवेदनानामेकविषयनायामेकेनैव संवेदनेनाशोप-
 ग्रहणादन्धधराद्यभावश्च प्रसज्येतेति वाच्यं, किं त्वं ज्ञानानेकत्वं ब्रवीषि, यद्वा ज्ञानावच्छेदकवृत्ति-
 इष्टापत्ति - विषयभेदादिना वृत्तीनां नानात्वात् । तथा च तत्तद्विषयाकाररुच्या तत्तद्विषयावामसमित्यदोष ।
 नच सर्वापि वृत्तिस्मात्प्रतिषेधेति त्वोक्तमिति वाच्यं, प्रमाणवृत्तिरेव सम्मात्रविषया न त्वविद्यावृत्ति-
 रित्युक्तत्वात् । यद्वा चक्षुरिन्द्रियद्वारा निर्गतान्तं करणवृत्तिरूपाध्यासाधिष्ठानचैनन्यमेव व्याप्नोति, ननु
 रसाद्यधिष्ठानचैनन्यमिति नियमस्य दर्शितत्वात् इति । किंच- ज्ञानं निर्विषयं तथैकमिति वदन्तं प्रति
 सवेदनानामिति एकविषयनायामिति च प्रश्नम्याकर्तव्यत्वत् । अपि च सन्निकृष्टज्ञानानामेकैक-
 मन्माभिरभ्युपेतमेव । निर्विकल्पकजन्यैवानेकत्वं नाभ्युपेयम् । शब्दस्पर्शज्ञानानि च सन्निकृष्टा-
 न्येवेति न कोपि दोष इति । यदुक्तं रामानुजेन निर्विज्ञेयसम्मात्रस्य प्रत्यक्षेणैव ग्रहणे तद्विषयागमस्य

प्राप्तविषयत्वेनानुवादकत्वमेव स्यादिति तदसत्—प्रत्यक्षेणैवेत्यस्य कोट्य- विभिन्निदयार्थसन्निर्गन्त-
ज्ञानेनेति, यद्वा प्रत्यक्षप्राप्तेन्द्रियेणेनेति, अथवा अन्तःकरणवृत्तिरूपप्राप्तप्राप्तेनेति, नाय- तस्य
पल्लवतत्त्वज्ञानत्वेन विषयग्राहकत्वायोगात् । न द्वितीय- अतीन्द्रियत्वाद्वाहण । तृतीये तु सा विमन्त-
करणवृत्ति चक्षुरादीन्द्रियद्वारा निर्गता उतानिर्गता, नाय- तथाविधवृत्त्या रूपादुपहितं सद्रूपत्वेव
प्राप्ते, ननु सन्मात्रमिति । द्वितीये तु अनिर्गतानिर्विशेषप्रवाकारा सा वृत्तिरागमेनैवोत्पायेति नामस्य
वैयर्थ्यमिति । यद्योक्तम्—सन्मात्रप्रक्षण प्रत्यक्षविषयत्वे प्रमेयभावापत्त्या जडत्वादप्यस्युरेति
त्यथैरोक्तमिति रमानुनेन तदप्यमत्—वृत्तिप्रतिक्रियानिर्वाहभासस्वरूपकस्याप्यवयवेव प्रमेयत्वं, न
वृत्तिव्याप्यमित्युक्तत्वात् । यद्वा किं वस्तुनो प्रमेयत्वं ब्रह्मण उच्यते इति । न च - वस्तुन प्रमातृ
प्रमाणयोरेवाभावत् । द्वितीय कस्य इष्ट एव । जगत् एव ब्रह्मणि कल्पितत्वेन कथं प्रमेयत्वस्या-
कल्पितत्वमिति । तस्मान्न ब्रह्मण प्रमेयत्वपुक्तत्वाद्यादिप्रसङ्गः । ननु केन कस्मिन् ब्रह्मणि प्रमेयत्वा-
दिकमिति चेदुक्तमेवाज्ञानेनेति ।

ननु उक्तमेव तथापि किं तदज्ञानं ब्रह्मणोऽभिन्नमुन भिन्नम् । आद्ये ब्रह्मणो जडत्वावापत्ति ।
द्वितीये अज्ञानप्रतियोगिकस्य भेद किं भिन्ने ब्रह्मणि वर्तते, उताभिन्ने । आद्ये आत्माश्रयादिशेष
प्रसङ्गः । द्वितीये व्यापान इति चेन्मैरम्— अज्ञानं ब्रह्मणो न भिन्नं, नाप्यभिन्नं नापि भिन्नाभिन्नं,
किं भिन्नत्वाभिन्नत्वाभ्यां दुर्निरूपमेव । अनन्तव अनिर्वाच्यमित्युच्यते । अज्ञाने हि प्रसङ्गः ।
अभिन्नशक्तिश्च अनेभिन्नत्वादिना दुर्निरूपैव । तद्यदि यद्यपिप्रतिरूपेणैव तर्हि मणिमन्नादिक
अभिन्नशक्तिप्रतिरूपेणैव अनेर्नाशम्यात् । यदि भिन्ना अने वृत्त्युपपत्त्येन । न भिन्नाभिन्ना एव वृत्तिर-
धर्मद्वयव्यतिर्ययोगात् । तस्मादुर्निरूपैव इति । ननु यद्य अज्ञानं तदप्युपपत्त्येन दुर्निरूपं तदा
अनेदोषि दुर्निरूप एव । निमग्नो ब्रह्मण स्वल्पम्, उत धर्मः । आद्ये प्रतियोगिनिर्पेक्ष्यता-
प्रसङ्गः । न तु तथा व्यपदेश्यमिति । किं तु प्रतियोगिनिर्पेक्ष एव ब्रह्मणा भवत्यनेदी, 'पश्येने घटा-
काशो न भिन्नो नमसो यथा' इत्यादिप्रतीते । द्वितीये- ब्रह्मण्यमन्निर्पेक्षमागते । तन्मध्य-
मिद्वान्तस्तेति चेन्मैरम्—अनेदो दुर्निरूपमुपपत्त्येन वा मयानु निमग्न्यात् तेन । नदि ब्रह्मणे
साधनम् येन तत्त्वत्वे वा धर्मो वेति त्वया सोयेन, किं भेदं प्रतिपेक्ष्य - इति च "भेदं नानात्वं
किंच'नेति भेदमेव प्रतिपेक्षति । नचानेनैव प्रतिपेक्षयति इतिरिति वाच्यं, भेदनिर्पेक्षमागत्या ।
नच 'सलिल एको दृष्टाऽद्वैत' इति द्वैतहितं ब्रह्म प्रतिपेक्षयतीति वाच्यं, तत्पेक्ष्यन् । नच भेदाद्वैत
ब्रह्म भेदाभावादिनिर्पेक्षमेवेति वाच्यं, नन्वाद्य कस्य चिद्वस्तुनो विरोधो विरोधो वा भवति, अभाववा-
देव दान्ताद्भवति । नच मूलं घटमन्नादिति प्रमेये घटमन्नादिव विरोधो मूलं घटमन्ना-
दिति प्रमेये तस्य विरोधो न च दान्ताद्विद्विस्तुपेक्षेति वाच्यं, विरोधो विरोधो न च भवति, अभाववा-
नभाववदभावमन्नादिव भवत्याभ्युपगमादिनि वाच्यं, भेदस्य ब्रह्मण्यनेन कस्मिन्नेन कस्मिन्नेन-

परमपुत्रार्थं नित्य इति कचिद्दृश्यते । बन्धवन्मोक्षोपि मिथ्यैव । बन्धपूर्वकत्वान्मोक्षस्येति कचित् । न च मोक्षस्य मिथ्यात्वं क्वचिदपि न दृश्यन् इति वाच्यं, 'न निरोधो न चोत्पत्तिः न बन्धो न च साधकः, न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थे'ति श्रुते । तस्मादभेदो यदि ब्रह्मभिन्नस्तर्हि मिथ्यात्वात् दुर्निरूप एव । यदि तु ब्रह्मैव तर्हि सत्यत्वात्पुनिरूप एवेति संक्षेपः ॥

ब्रह्मणः व्यावृत्तिरूपत्वखण्डनम् ।

अथ किं ब्रह्मण व्यावृत्तिरेव स्वरूपम्, उत स्वरूपान्तरमस्तीति विचार्यते— 'अथात आदेशो नेति नेतीति' श्रुतेर्व्यावृत्तिरेव स्वरूपमिति केचित् । 'प्रिज्ञानमानन्द ब्रह्मे'ति श्रुतेर्ज्ञानमेव स्वरूपमिति परे । तत्र कः पक्षस्माधीयान्, उत्तरः । तथाहि—अवधिं विना निषेधायोगाच्चेति नेतीति निषेधो निषिध्यमानसकलद्वैतावधिभूतमेव ब्रह्म प्रतिपादयति, नतु व्यावृत्तिरूपम् । व्यावृत्तिर्हि निषेधः । नच द्वैताभावो ब्रह्मेति स्वयऽसकृदुक्तमभावश्च निषेध एव नवर्थत्वादिति वाच्यं, मृदि कल्पिते घटे ध्वन्ते सति मृदेवावशिष्यत इति घटाभावो मृदेवेति यथोच्यते तथा ब्रह्मणि कल्पिते जगति ब्रह्मसाक्षात्कारेण बाधिते मति ब्रह्मैवावशिष्यत इत्यभिप्रायेण जगदभावो ब्रह्मेत्युक्तमिति । नच घटाभावो न मृदिति वाच्यं, गीताभाष्ये रामानुजेनैव घटस्य चूर्णभावापत्तिरेव प्रध्वंसाभाव इत्युक्तत्वात् । तथाच वेदान्तदेशिकेन व्याख्यातत्वाच्च । किंच यदि व्यावृत्तेरेव ब्रह्मस्वरूपत्वं तर्हि तत्प्रतियोगिद्वैतस्य तत्त्वं न स्यात्तच्चानिष्टं, सर्वं ब्रह्मेति सर्वस्यापि ब्रह्मस्वरूपत्वश्रवणात् । कल्पितस्याधिष्ठानमेव स्वरूपमिति न्यायाच्च । रज्जुसर्पस्य हि रज्जुरेव स्वरूपम् । एव जगतोपि ब्रह्मैव स्वरूपमिति सिद्धे कथं व्यावृत्तेरेव ब्रह्मस्वरूपत्वम् ।

ब्रह्मणः ज्ञानानन्दरूपत्वोपपादनम् ।

तस्माज्जगदध्यासाधिष्ठानत्वेन जगन्निषेधावधित्वेन च वर्तमानं ब्रह्मस्वरूपं न व्यावृत्तिमार्तं, किंतु ज्ञानमेव । न चानन्दमपीति वाच्यं, ज्ञानाभिन्नत्वादानन्दस्य । न चाभेदे तयोर्घटदुग्धयोरेव पर्यायत्वं स्यात्त चेष्टापत्ति 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'ति श्रुतावबन्धनस्यैवार्थप्रसङ्गात्पुनरुक्तिदोषाच्चिति वाच्यं, एकार्थवाचिनोरपि शब्दयोः प्रवृत्तिनिमित्तभेदेन पौनःकृत्यपरिहारात् । मृत्युजयदिशब्द इतिवत् । मृत्युहरत्यमङ्गलत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तभेदेन हि तच्छब्दद्वयमेकस्मिन्नेव वाक्ये प्रयुज्यते । यथा च 'व्यासो नारायणो हरि'रिति । कथमत्र स भेद इति चेत्प्रदर्शयते— सर्वावभासकत्वं ज्ञानशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं परमप्रेमास्पदत्वमानन्दयितृत्वं वाऽऽनन्दशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति । न चाप्रामाण्यशङ्का दर्शितार्थे, 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति, एष ह्येवानन्दया'तीत्यादिश्रुते । ननु तच्च सर्वावभासकं ज्ञानं ब्रह्म कोऽवभासयतीति चेन्मैवम्—स्वन एत भासमानत्वात्तस्य । अन्यस्याऽनवस्थादोषात् । ज्ञान हि स्वयम्प्रकाशं 'तमेव भान्त'मिति श्रुतेश्च । ननु यदि ब्रह्म स्वत एव सर्वदैकरूप्येण भासते, तर्हि भासमाने तस्मिन्ब्रह्मणि कथं जगदध्यासः ? अभासमानाया हि शुक्तिकाया रजताध्यासः, शुक्तिमानस रजताध्यासविरोधित्वमिति चेदुच्यते—शुक्तिकाया सर्वात्मनाऽभासमानाया नुच रजताध्यास तस्मात्सामान्यतो भासमान एवाधिष्ठाने शुक्त्यादिरूपे रजताध्यासः, नतु सुतरामभासमाने, ना

विशेषाकारेण भासमाने वा । एव सामान्यतो भासमान एव ब्रह्मणि जगदध्यास इति । नच निर्विशेषे ब्रह्मणि सामान्यविशेषाकारभावादुक्तव्यवस्था न सिद्धयतीति वाच्यं, यावदविद्य ब्रह्मण्यपि निर्विशेषे कल्पितविशेषाभ्युपगमात् । नहि वयं निर्विशेषे ब्रह्मणि जगदध्यासमिति वदाम, किंतु सविशेष एवाज्ञानावच्छिन्ने ब्रह्मणीति । तथा च ब्रह्मणो जगदध्यासाधिष्ठानस्य सामान्याकारस्सन्मात्रं, विशेषाकारस्तु ज्ञानानन्दमिति न भ्रमकाले ब्रह्मविशेषाकारप्रतीति, किंतु तत्सामान्याकारप्रतीतिरेव । यथा शुक्तिकाया इदमशस्सामान्याकार, नीलपृष्ठत्रिकोणत्वादिकं विशेषाकार । न भ्रमकाले शुक्तिविशेषाकारप्रतीति, किंतु तत्सामान्याकारप्रतीतिरेव । अत एवेदं रजतमिति भ्रमप्रत्यक्षं तद्वत् सज्जगदिति भ्रमप्रत्यक्षम् । ननु ज्ञानमानन्द वा जगदिति, यथा शुक्ती रजतमिति न भ्रमस्तद्वत् । अयं च जगद्भ्रमो ज्ञानानन्दब्रह्मसाक्षात्कारान्निवर्तते । यथा रजतभ्रमो नीलपृष्ठत्रिकोणशुक्तिसाक्षात्कारान्निवर्तते तद्वत् । तस्मादज्ञानानन्दरूपेणाभासमाने सद्रूपेण च भासमाने ब्रह्मणि जगदध्यास उपपन्न एव । अथापि यदि ब्रह्मणि कथं जगदध्यास इति तदनुपपत्तयेव तवाभिनिवेशस्तर्हि पृच्छानिगमः । 'कथं त्वयाऽध्यस्त जगद्ब्रह्म'णीति । सा हि सर्वं तुभ्यं व्याख्यास्यति । मायाया सर्वं सम्पद्यतीति न्यायादघटितघटनापटीयमा मायाया सत्या नास्ति कस्यापि काचिदप्यनुपपत्ति । सत्यामप्यनुपपत्तौ मायमात्रमलङ्कारयैव । 'सैयं भगवतो माया यन्नयेन निरूप्यत' इति हि। भावगवतम् । इति ॥

घटपटादिप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वोपपादनम् ।

अथ घटादीना विशेषाणां यावर्तमानत्वेनापारमार्थ्यमुचितं वा नरेति निश्चितं यद्यप्यविशेषा अपरमार्था व्यावर्तमानत्वाद्भज्जुसर्पवदित्यनुमानादुचितमेवेत्यस्मदीयाः । यस्मिन् काले यस्यान्काले यस्य भाव प्रतीति तस्मिन्नेव देशे तस्मिन्नेव काले तस्याभावा प्रतीतिश्चदृश्योर्भावनयोरेव विरोधाद्बलवतो बाधकत्वमन्यस्य बाध्यत्व च भवतीति व्यावर्तमानत्वमात्रे नापारमार्थ्यमर्थोक्तं गिति रामानुजः । तदसत्—तथासति रज्जुसर्पोपि परमार्थभूत एव स्यात् । न ह्येकस्मिन्नेव काले रज्जुसर्पज्ञानयोर्द्विगोमसंभव, येन प्रत्तरज्जुज्ञानेन दुर्बलसर्पज्ञानस्य नाध इत्युच्येत । नहि भ्रमकाले रज्जुज्ञानमस्ति, नापि प्रमाकाले सर्पज्ञानम् । ननु वयं ज्ञानस्य क्षणिकत्वमभ्युपगच्छाम, येनोक्तदोष स्यात् । किंतु त्रिचतुरक्षणेपर्यन्तस्यायित्वं । तथा च रज्जुज्ञानकालेपि सर्पज्ञानमन्येव । प्रत्येन तेन बाधितत्वान्निवर्तत इति चेन्नैसम् —रज्जुज्ञानकाले सर्पज्ञानाभासस्य सर्पानुभवसिद्धत्वात् । नहि वृक्षबाहुद्वयमिव मिथो युज्यमानं रज्जुसर्पज्ञानद्वयं कस्यचिदप्यनुभवसिद्धम् । नच वृक्षे म्वशिरोध्युत्पत्ति पर्यन्तस्यायित्वस्य त्वदीयैरभ्युपगन्तवाद्भज्जुकारश्च्युदयपर्यन्तं सर्पाकाराविचारविरेमतीति वाच्यं, तथासति दीपोदयपर्यन्तं तमो वर्तत इत्यत्र यथा न दीपतमसोरेककालवर्तित्वं तद्वद्रज्जुसर्पदृष्ट्योर्नैककालत्वमिति मिदमेव । ननु तमो बाधित्वा दीपो न जात, दीपोदयात्प्राप्तमोनाधायोगान् । किं तर्हि दीपो जायमानमनेव तमो बाधते, तद्वद्रज्जुज्ञानं जायमानं गतेव सर्पज्ञानं बाधत इति चेद्वयमेव, कथं पुनर्सर्पज्ञानवभावज्ञानयोरेककालवृत्तित्वमिति चेत्तत्राप्येवमेव । सर्पाभावज्ञानं हि जायमानं सतेन

सर्पज्ञानं बाधत इति । हन्त! तर्हि ब्रह्मणि प्रतीताना घटादिविशेषाणां विशेषाभावज्ञानाद्ब्रह्मज्ञानाद्वा भवत्येव बाधः, सत्यं भवत्येव । कथं पुनर्बाधितानां विशेषाणां सर्ववदपरमार्थ्याभावः । नहि त्वया बाधितत्वाद्विशेषा अपरमार्था इत्युक्तं, किंतु व्यावर्तमानत्वादिति चेद्भ्रान्तोसि । व्यावर्तमानत्वं हि निवर्तमानत्वं, नच बाधितस्यैव भवति नाबाधितस्य । बाधितं हि निवर्तते । तथाच व्यावर्तमानत्वं बाधितत्वं एव पर्यवस्यतीति । नचैवं बाधितत्वादित्येव हेतुर्वक्तव्यं इति चेद्व्यावर्तमानत्वं प्रति बाधितत्वं कारणं भवतु नाम । मिथ्यात्वं प्रति तु व्यावर्तमानत्वमेव साक्षात्कारणम् । सन्निहितत्वाद्बाधितत्वं हि व्यावर्तमानत्वद्वारा कारणमिति । यदि तु बाधो व्यावृत्तिरेवेति, तर्हि व्यावर्तमानत्वं बाधितत्वमेव नार्थान्तरमिति । एतेन व्यावर्तमानत्वं भिन्नत्वं तद्ब्रह्मण्यप्यस्येव, जगत्संस्काराद्विन्नं हि ब्रह्म । तथा च ब्रह्मापि मिथ्यैव व्यावर्तमानत्वादिति श्रुतप्रकाशिकावचनं—पराहृतम् । मायामयाज्जगत्संस्काराद्विन्नत्वेनैव ब्रह्मणस्तत्त्वात्, सत्याद्ब्रह्मणस्संस्काराद्विन्नत्वेनैव जगतो मिथ्यात्वाच्च । बाधितत्वरूपं निवर्तमानत्वरूपं वा व्यावर्तमानत्वं तु ब्रह्मणि नास्त्येव । ब्रह्मज्ञानस्य सर्वप्रमाणराजवेदान्तमहावाक्यजन्यत्वेन बाधशङ्काया एवाभावात् । नच ब्रह्मज्ञानस्य प्रमाणराजजन्यत्वेन प्रमाणान्तरजन्यज्ञानान्मास्तु नाम बाधः, ब्रह्मज्ञानाभावादस्त्येव बाध इति वाच्यं, किं ब्रह्मज्ञानस्य बाधो नाम ब्रह्माकारवृत्तिनाशो विवक्षितः, यद्वा 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म, तस्यैव, अतोऽन्यदस्ति' इति निश्चयः सकलज्ञानविरहः । आद्य इष्ट एव- नहि ब्रह्मविदोपि सर्वदा तादृशवृत्तिर्भवति । न द्वितीय - ब्रह्मविदस्त्वप्नोति तन्निश्चयविरहाभावात् ।

नन्वेवं रज्ज्वाकारवृत्त्युदयसमकालध्वंसवत्सर्पज्ञानस्येव घटादिविशेषाकारवृत्त्युदयसमकालध्वंसवत्तो ब्रह्मज्ञानस्यापि मिथ्यात्वमेवाविशेषात् । नवेष्टापत्तिः— मिथ्याज्ञानविषयस्य वस्तुनोपि मिथ्यात्वात्सर्ववद्ब्रह्मापि मिथ्यैव भवेदिति चेन्मैवम्—तथासति घटाकारवृत्त्युदयसमकालध्वंसवत् पटज्ञानस्यापि मिथ्यात्वमसंज्ञात् । नहि घटाकारा पटाकारा च वृत्तिरेकस्मिन् काले वर्तते, नच घटपटवृत्त्योरेकस्मिन्नेव वस्तुन्यजातत्वात्तान्तरज्ञानस्य मिथ्यात्वमिति वाच्यं, तथा घटब्रह्मज्ञानयोरप्येकस्मिन् जातत्वात् । नचैकस्मिन्नेव ब्रह्मणि ब्रह्मज्ञानं घटज्ञानं च जातमिति वाच्यम्, ब्रह्माकारवृत्तेर्ब्रह्मणि जातत्वेपि घटाकारवृत्तेर्ब्रह्मण्यजातत्वात् । नहि वस्त्वन्तरे वस्त्वन्तराकारवृत्त्युदयः—तथासति घटेपि पटाकारवृत्त्युदयमसङ्गः । नच रज्जौ सर्पाकारवृत्त्युदयो दृश्यते इति वाच्यं, तथापि सर्प एव सर्पाकारवृत्त्युदय इति । नचैकस्मिन्नेव तद्वृद्धित्वाभावाद्भ्रजुसर्पज्ञानमपि प्रमेयेति वाच्यम्, रज्जुसर्पस्य मिथ्यात्वादेव तदज्ञानस्य अनत्वमिति । नच कथं तस्य मिथ्यात्वमिति वाच्यं, व्यावर्तमानार्थत्वात्तस्य । अबाधितार्थविषयं ज्ञानं प्रमा, बाधितार्थविषयं ज्ञानं तु भ्रम इति सिद्धान्तात् । नचाध्यासो नामास्तस्मिन् तद्वृद्धिरित्येवोच्यते । मेति भाष्य-वृच्छङ्कराचार्यवाचिरोधस्तत्रेति वाच्यं, मतान्तराभिप्रायेण तैस्तत्र तथोक्तत्वात् । नच कथं रज्जुसर्प-पदार्थस्य बाधितत्वमिति वाच्यं, व्यावर्तमानत्वात् । नच कथं व्यावर्तमानत्वमिति वाच्यं, रज्जुसर्पभ्रम-समकालत्वेन तदर्थस्य तत्त्वोत्तरकालयोरभावात् । नच रज्जुरपि तादृशेवेति वाच्यं, रज्जुज्ञानात्प्रापि तत्त्वत्वात् । अन्यथा इन्द्रियार्थसन्निकर्षाभावेन रज्जुज्ञानानुदयमसंज्ञान् । प्रातिभासिकस्यैव वस्तुनोऽ-

जातसत्त्वानभ्युपगम । व्यावहारिकस्य वस्तुनस्तु अज्ञातसत्तास्येवेति भावः । यद्यपि सूक्ष्मदृष्ट्या घटादि-
 द्वैतं सर्वमपि रज्जुसर्पवत्प्रातिभासिकमेव तथापि स्थूलदृष्ट्येदमुक्तमिति मन्तव्यम् । नन्वेवं रज्जुसर्प-
 व्यावर्तमानत्वं नास्त्येव घटादिविशेषाणां भ्रमसमकालत्वाभावादिति चेन्नैवम्—यद्यप्यहोरात्र भ्रम-
 कालोत्र विवक्षितः । तथा च घटादिविशेषाणां व्यवहाररूपभ्रमसमकालत्वसद्भावोऽस्ति व्यावर्तमानत्व-
 मिति । न च ब्रह्माप्येवविधमेवेति वाच्यं, ब्रह्मणः पारमार्थिकत्वेन व्यवहारसमकालत्वाभावात् । तस्मा-
 द्घटादयो विशेषा अपरमार्था व्यावर्तमानत्वादित्यनुमानं साधीय एव । यदुक्तं यस्मिन् देशे यस्मिन्
 काले यस्य भावस्तस्मिन्देशे तस्मिन्काले तस्याभावो यदि प्रतीयते तर्हि स तस्य बाधक इति तदमन्तम्—
 तस्य तत्रभावज्ञानेनैव बाध इति नियमायोगात् । भागस्य भागान्तराणां बाधस्य दशितत्वाच्च । निशि
 तस्य तत्रभावज्ञानेनैव बाध इति नियमायोगात् । भागस्य भागान्तराणां बाधस्य दशितत्वाच्च । निशि
 म्याणुं दृष्ट्वा पुरुष इति भ्रान्तं प्रातः पुनस्तमेव स्थाणुं दृष्ट्वा पुरुष इति निश्चयमाहं भ्रान्तोऽस्मीति प्रत्येति-
 तत्र न भ्रमप्रमयोरैककालिकत्वमिति कालनियमायोगाच्च । न च निशि जातस्य भ्रमः प्रातर्भावत्वाणु-
 तत्त्वसाक्षात्कारं वर्तते इति वाच्यं, मध्यकाले अनन्तज्ञानानां जातत्वान्नष्टत्वाच्च तैर्मिश्रज्ञानस्य बाधोऽपश्य-
 वाच्य इति नहि पूर्वज्ञानमप्रापित्वा उत्तरज्ञानं स्वरूपवत्प्रभं भजते । किञ्च बाधयथाधकभावे भवतु नाम
 विवादः—बाधितस्य व्यावृत्तौ तु नास्ति विवादः, अव्यावृत्तौ बाधितत्वस्यैवामिदं । तथाच व्यावर्तमानत्व-
 मानस्य कथमपारमार्थ्यहेतुत्वम् ? नहि व्यावृत्तमपि मिथ्याभूतं बाधे दृष्टम् । न च 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति
 श्रुतिव्याख्यायामरे सत्यपदमसत्याद्यावृत्तपरं ज्ञानपदं जडाद्यावृत्तपरमनन्तपदमन्तरतो व्यावृत्तपदमिति
 प्रतिपादितत्वाद्ब्रह्मवर्दीयैरेव असत्याद्यावृत्तमपि मिथ्याभूतं ब्रह्म दृष्टमिति वाच्यं, तत्र व्यावृत्तपदस्य भिन्नार्थ-
 बोधकत्वात् । नहि ब्रह्मणः बाधफलभूतं व्यावृत्तिं वयं वदामः—सर्वत्रानुवृत्तस्य ब्रह्मणः पुनर्बाधव्यावृत्त्य-
 योगात् । एतन्न परिच्छिन्नस्यैव व्यावर्तमानत्वमिद्विनापारिच्छिन्नस्येति मिदम् । तथाच घटादयोऽ-
 परमार्था परिच्छिन्नत्वाद्यतिरेकेण ब्रह्मवदिति प्रयोगश्च सूचितः । घटादीनां परिच्छिन्नत्वं न देशान्तर-
 कालवृत्तं वस्तुवृत्तमिति त्रैधाऽस्ति तत्रिविधपरिच्छेदराहित्यदेव नन्वेव ब्रह्म । अन्तो हि परिच्छेद इति ।
 कालवृत्तं वस्तुवृत्तमिति त्रैधाऽस्ति तत्रिविधपरिच्छेदराहित्यदेव नन्वेव ब्रह्म । अन्तो हि परिच्छेद इति ।
 घटादीनां परिच्छिन्नत्वाद्यावर्तमानत्वं व्यावर्तमानत्वाच्च परिच्छिन्नत्वमप्यन्यथाधन इति भयम्—इदं-
 दानीं घटो नास्ति, घटः पटो न भवतीति यथार्थानुभवनत्वात्पदस्य देशकालानुवृत्तपरिच्छिन्नत्वमन्ती-
 त्वस्यमभ्युपेक्षम् । इदानीं पटोऽस्तीत्यनुभवस्य देशदेशान्तरे पटो नास्तीति ब्रह्मन्तरे
 पटत्वं नास्तीति चाभ्युपेक्षम् । तथाच मति नहि इदंऽनुवृत्तमिति न्यायः पूर्वावृत्तस्य इत्यप्यन्यो-
 न्यायस्यो न दृष्ट इति । यदा परिच्छिन्नत्वव्यावर्तमानत्वयोरेकत्वमेव भवति, देशान्तरात्पदान्तराद्ब्रह्मन्तरेण
 निवृत्तिरेव हि क्वचन परिच्छेदः । यदुक्तं शुनवक्त्रेण—विरोधरापरेणैव ब्रह्मन्तरेण
 निवृत्तिरेव हि क्वचन परिच्छेदः । यदुक्तं शुनवक्त्रेण—विरोधरापरेणैव ब्रह्मन्तरेण
 पटपटयोर्विरोधमायेति पटः पटाद्यावृत्तौ दृश्य इति वाच्यं, यदपि गोपेति न्यायिनां हि गिनिति
 गृहस्ताराणां पटो न्यावृत्तौ न स्यात् । न्यायो यस्यावृत्त इति न्येत्यनेन क्लेशस्येति विरोधो
 न्यायिहेतुः । न न गति पटपटयोर्विरोधे पटं पटं पटो वा कथं भवन्ति इति वाच्यं,

तमन्तेजो नेतिवदधट पटो नेति प्रतीत्यं तद्विरोधसिद्धे । नच सा प्रतीतिर्न बाध्यबाधकभाववृत्ता
किंतु भेदवृत्तेति वाच्यं, भिदिर्विदारण इति धात्वर्थस्य भेदस्य विदारणस्य कथं बाध्यबाधकभावाति
रिक्तत्वम् । काष्ठस्य हि दाहकोनिरिव भेदक परशुरपि बाधक एव । अन्यथा शत्रुभाधितुमिच्छु
पुर्य खड्गं न स्वीयुयात् । नच नाथ घटपटयोर्भेदो विदारणरूप किंतु तद्विन्न एवेति वाच्यं,
घटपटभेदो विदारणाद्विन्न इत्यत्र भिन्नशब्दप्रतिपादितो भेद किं रूप, किं विदारणमुत तद्विन्न ? आद्ये
तदेव विदारण प्रवृत्तेऽप्यस्तु । द्वितीये अनगत्या । नच घटपटयोर्भेदो द्वैधीभाव इति वाच्यं, कि-
मेकधावस्थितयोर्घटपटयोर्द्वैधीभाव उत द्विधा स्थितयो ? नाद्य तयोरेकधावस्थित्यभावात् । नान्य
पिष्टस्य पेयममिनिवदर्थस्यायुक्तत्वात् । किं चायं द्वैधीभावोपि विदारणक्रियानिष्पाद्य एव । घटो हि
निदारितमस्मैद्वैधीभावमापद्यते । नच घटपटयो पृथगवस्थान भेद इति वाच्यं, पृथक्पदार्थस्यैव भेदत्वे
नात्माश्रयात् । पृथगनवस्थितयो पुर्यतुण्डलयोर्भेददर्शनाच्च । पृथक्वस्थितयोर्घटयोर्भेददर्शनाच्च ।
नच भिन्नाकारवत्त्वं घटपटयोर्भेद इति वाच्यं, तदाकारभेदस्यापि दुर्निरूपत्वात् । नचाकारयोरन्योन्य
वैषम्यमेव भेद इति वाच्यं, किमिदं वैषम्य किं भेद उत विरोध यद्वाऽन्यत् ? आद्ये दोष उक्त एव ।
द्वितीये तत्वात्परपक्षप्रवेश एव । तृतीये त्वसिद्धमेव । तस्माद्विरोध एव भेद इति कृत्वा नास्ति भिन्नयो
रविरोध । नच सति विरोधे तेजस्तमसोरिव बाध्यबाधकभावस्यादिति वाच्यं, घटस्य मृत्पिण्डावधत्वेन
मृत्पिण्डपटयोरविरोधेपि घटाकारस्य पिण्डाकारबाधकत्वदर्शनात् । नच कार्यकारणयोरैवाविरोधस्तदा
कारयोस्तु विरोध एवेति वाच्यं, मृज्जन्ये घटे मृदाकारोपलब्धात् । परिणामवाद एव कारणाकारबाध
कत्व कार्याकारस्य क्षीराकारोपमर्दं विना क्षीरस्य दध्याकारपरिणामायोगात् । आरम्भवादे तु न कार
णाकारोपमर्दं तन्त्याकारस्यैव पटे दर्शनात् । नचैवमविरोधेपि कचिद्बाध्यबाधकभावोस्तुनाम विरोधे
तु बाध्यबाधकभावभावावो नेति न दोष इति वाच्यं, विरोधे सति बाध्यबाधकभाव बाध्यबाधकभावे सति
विरोध इत्यन्योन्याश्रयात् । नच विरोध एव बाध्यबाधकभावस्य हेतुरिति वाच्यं, बाध्यबाधकभावातिरिक्त
विरोधस्यैवाभावात् । नहि तेजस्तमसोर्बाध्यबाधकभावातिरिक्त कश्चिदस्ति विरोध । नच विरोधाति
रिक्तबाध्यबाधकभावभावेषु बाध्यबाधकभावातिरिक्तविरोधोस्ति मनुष्येषु, तथा दर्शनादिति वाच्यं, तर्हि
स परश्वयोऽसहनरूपो मत्सर परद्रोहचिन्तनादिरूपो द्वेषो वास्तु, कामानुज क्रोधोवास्तु, सर्वथापि चित्त-
वृत्तिविशेष एवेति न तस्य विरोधस्य सम्भवोऽचेतनेषु । तथा च घटपटाकारयोर्विरोधातिरिक्त वैषम्यं
नास्त्येव । एव घटपटाकारयोर्विरोधादेव प्रकाशतमसोरिव सामानाधिकरण्याभाव । तादृशविरुद्धाकार
वत्त्वादेव घटपटयोश्च विरोध इति । नचैवं कथं घटपटयोर्विरुद्धयोस्सामानाधिकरण्यामिति वाच्यं, तयो
स्सामानाधिकरण्याभावात् । ननु यथा एकस्मिन्नेव गृहे एककालवच्छेदेन तेजस्तमसो न स्त तथा
एकस्मिन्नेव गृहे एककालवच्छेदेन घटपटौ न स्त इति न, किंतु स्त एव । अतस्तयोरस्त्येव सामा-
नाधिकरण्यामिति चेन्मैवम्—एकस्मिन्नेव ब्रह्माण्डे एककालवच्छेदेन प्रकाशतमसो अपि स्त एवेति
तयोरपि सामानाधिकरण्यामस्त्येव । यद्वा मेरोरुत्तरदिक्स्थ नामहमन्यैः मेरोर्दक्षिणदिक्स्थाना निशेति

सिद्धान्तात् । यदि तु एकस्मिन् गृहे तेजस्तमसी न इत्युच्यते तर्हि एकस्मिन् प्रदेशे घटपटावपि न सत् एव । बाह्यप्रदेशो घटेन व्यासस्ताक्येव प्रदेशो पटो न हि भवति । नच घटपटौ युगपद्दृश्येते, नतु तेजस्तमसीति वाच्यं, देहलीस्थेन पुरुषेण गृहस्यान्तस्तेजो वहिस्तमश्च युगपद्दृश्यत एवेति । ननैकस्मिन्नेव गृहे युगपच्च दृश्येते तमस्तेजसोति वाच्यं, घटपटावपि युगपदेकस्मिन्प्रदेशे नैव दृश्येते इति । तस्माद्विरुद्धावेव घटपटौ । अत एव घटे पटाभावः पटे घटाभावश्चोपलभ्येते । यथा तेजसि तमसोऽभावस्तमसि च तेजोऽभाव इति । एवं सति घटस्य पटाद्यावर्तमानत्वं विरोधहेतुकमेवेति व्यावर्तमानत्वं मिथ्यात्वमेव । यच्चोक्तं श्रुतप्रकाशिकायाम्—साध्यधर्मस्य मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वे जगत्सत्यत्वं, अमिथ्यात्वे तु नाद्वैतसिद्धिरिति तदप्यसत्—किमिदं त्वया सिद्धाधिशेषितं जगन्मिथ्यात्वस्य सत्यत्वं व्यावहारिकं, यद्वा पारमार्थिकम् ? आद्ये इष्टापत्तिः । न द्वितीयः परमार्थतो जगत् एवाभावे कथं तन्मिथ्यात्वस्य स्थितिः, कथं वा तन्मिथ्यात्वस्य सत्यत्वासत्यत्वविचारः, कथं वा नाद्वैतहानिरिति । जगत् एव तन्मिथ्यात्वस्यापि व्यावहारिकसत्यत्वात् तेन ब्रह्मणस्तद्वितीयत्वे पारमार्थिकसत्यस्येति भावः । एवं जगन्मिथ्यात्वसाधकत्वं व्यावर्तमानत्वस्य स्थापितम् ॥

मिथ्यात्वसाधकदृश्यत्वहेतोर्व्रह्मणि व्यभिचारशङ्कानिरासः ।

अथ दृश्यत्वहेतुर्जगन्मिथ्यात्वं किं साधयति उत नेति विनार्यते—जगन्मिथ्या दृश्यत्वाच्छ्रुतिरजतवदित्यनुमानं ब्रह्मण्यनैकान्तम् । अप्यस्तं स्वाधिष्ठानसम्मानाधिकरणतया वेद्यम् । यथा इदं रजतमिति, एवं घटस्य पटस्तन्नित्यधिष्ठानस्य सत् प्रपञ्चस्य चैकधीवेद्यत्वाद्ब्रह्मण्यपि दृश्यत्वमस्तीति श्रुतप्रकाशिकाकारः, तन्मन्दम्—स्वयम्भासमाने मानरूपे ब्रह्मणि भान्तरे दीपमाम्यत्वम्येव ज्ञानभास्यत्वलक्षणदृश्यत्वायोगात् । नच प्रत्यक्षं सन्मात्रमाहीत्युक्तमिति वाच्यं, सदावरकाज्ञाननिवर्तकत्वमेव प्रत्यक्षस्य सन्मात्रमाहित्वमित्युक्तत्वात् । अथापि यदि ब्रह्म दृश्यमेवेत्याग्रहः, तर्हि येन कर्ता येन करणेन प्रथमं दृश्यते, स कर्ता तच्च कर्णः केनापि दृश्यते वा नञ् ? आद्ये किं स्वेन दृश्यते, उताऽन्येन ? नाद्यः कर्मकर्तृभावविरोधात् । नच दर्पणे स्वयमेव पुरुषो दृश्यत इति वाच्यं, प्रतिनिधत्तैव तत्र दर्शनात् । नच देवदत्त आत्मानं पश्यन्नेव म्भूलोहमिति प्रत्येतीति वाच्यं, तत्र स्थूलस्य देहस्यैव देवदर्पणेन दृश्यत्वात् । देहाद्विज्ञान्यत्वमेव देवदर्पतत्वात् । द्वितीये सोम्य किं केनापि दृश्यते न वा ? आद्ये किं स्वेन दृश्यते, उताऽन्येन ? प्रथमे व्याघात उक्त एव । द्वितीये स चान्यः केनापि किं दृश्यते उत न ? आद्ये किं स्वेन उताऽन्येन ? प्रथमे व्याघात उक्त एव । द्वितीये त्वनवस्था । अथ यदि न दृश्यत इति पक्षः स्वीक्रियते- तर्हि शशशृङ्गवददृश्यमानस्य पदार्थो नास्त्येव । नच आत्मनः कर्ता मनसा करणेन ब्रह्म दृश्यते तदुभयं ब्रह्मणा दृश्यत इति न दोष इति वाच्यम्, तद्वन्न किमात्मानं वेत्ति 'उत न' आद्ये व्याघातः । द्वितीये ब्रह्मणोऽज्ञातजत्वेनासार्वभौमम् । अत्रविद्वन्नापेक्षया ब्रह्मविज्जीवयोस्तृणत्वं च । एवं जीव आत्मानं किं चेद उत न ? आद्ये व्याघातः । द्वितीये च स्वयमेव जानाति स कथं ब्रह्म जानी-

यात् । एवं ब्रह्मापि कथं जीवं जानीयात्स्वमेव हि ब्रह्म न जानाति । नचाहं सुखीत्यात्मानं सर्वो वेतीति वाच्यं, सुखवदन्नःकरणमेव तत्रात्मना वेद्यते, तत्तादात्म्याध्यासादात्मनि सुखित्वप्रत्यय इति । नहि निर्विकारे आत्मनि सुखदुःखादिविकाराः स्युः । 'अविकार्योऽयमुच्यते' इति हि शास्त्रम् । तस्माद्ब्रह्म जीवो वास्वेनान्येन वा नैव दृश्यते । अत एव तदुभयं नास्तीति प्राप्तम् । न चेष्टापत्तिः, शूयवाद्भ्रमसङ्गात् । ब्रह्माभावस्येष्टत्वेऽपि जीवाभावस्यानिष्टत्वाच्च । नहि कोऽपि स्वाभावमभ्युपैति- नहि नाहमस्मीति कोऽपि प्रत्येति । नच प्रत्येत्येवेति वाच्यं, प्रत्येतुरेवात्मत्वात्तस्य सत्त्वात् । तदभावे प्रत्ययस्यैवाभावात् । तथा-चादृश्यत्वगुणको जीवोऽस्तीत्यभ्युपेयम् । एवं तर्हि अदृश्यत्वगुणकं शशशृङ्गमभ्युपेयम् । नच तत्र सत्ता नास्तीति वाच्यं, जीवे सत्तास्तीति कथं ज्ञायते । नच शास्त्रादिति वाच्यं, किं सर्वो लोकश्चास्त्रादहमस्मीति प्रत्येति-नहि सर्वं शास्त्रविदः । किंच शास्त्राद्य आत्मनस्तत्तामधिगन्तुमिच्छति स किं शास्त्रात्सत्ताधिगमात्प्राप्यति उत न ? आद्ये व्यर्थमेव शास्त्रम् । द्वितीये अधिजिगमिषोऽस्त्वस्यैवाभावे कथमधिगमः । तस्मादनुभवसिद्धैवात्मनस्तत्ता । नचात्मा केन सिद्ध इति वाच्यं, अनन्यसिद्धत्वात्स्वत-भसिद्ध एव । नचानुभवः केन सिद्ध इति वाच्यं, सच स्वतःसिद्ध एव । नच प्रमाणसिद्ध इति वाच्यं, प्रमाणस्यैवानुभवसिद्धत्वात् । नचैवात्मानुभवयोर्द्वयोस्तत्त्वाद्वैतहानिरिति वाच्यं, एकावात्तयोः । अनु-भवरूप एवात्मा आत्मस्वरूपमैवानुभव इति । ब्रह्मचानुभवरूप एवेत्यात्मब्रह्मणोर्नामिमात्रभेदः । एव-मनुभवरूपत्वादेव ब्रह्मणो न दृश्यत्वम् । नचानुभवः केन चिद्वेद्यते । यद्यनुभवस्याप्यनुभवान्तरं तर्हि तस्याप्यन्यदनुभवान्तरमित्यनवस्थादोषः । नच ब्रह्मणोऽनुभवरूपत्वमप्रमाणमिति वाच्यं, 'सत्यं ज्ञान-मनन्तं ब्रह्मे'ति श्रुतेः । नच ज्ञानवदेव ब्रह्म न ज्ञानमिति वाच्यं, ज्ञानातिरिक्तस्वरूपाभावाद्ब्रह्मणः । नच ज्ञानं स्वरूपं धर्मश्च भवति- अत एव ममानुभव इति प्रतीतिरिति वाच्यं, राहोश्शिर इतिवन्-त्ययोगस्यैवोपचारिकत्वात् । नच यद्यात्मैवानुभवस्तर्हि घटानुभवोऽप्यात्मैव स्यादिति वाच्यं, इष्टापत्तेः । नच घटानुभवोऽहमिति कोऽपि न प्रत्येतीति वाच्यं, ज्ञानस्वरूपोऽहमस्मीत्यपि कोऽपि न प्रत्येत्येव । नच विद्वांसः प्रतियन्येवेति वाच्यं, तर्हि ते घटानुभवोऽहमित्यपि प्रतियन्येव । नच न प्रतियन्यतीति वाच्यं, कथं त्वया तद्विदितं- परहृदयं ह्यप्रत्यक्षम् । नच विद्वानहं न तथा प्रत्येमीति वाच्यं, यदि तथा तव न प्रत्ययस्तर्हि त्वमविद्वानेव । नहि तर्कादिशास्त्रज्ञानं वेदान्तानामपार्थक्यज्ञानं वा विद्वत्त्वम् । तस्मात्सर्वेष्वपि घटपटाद्यनुभवेष्वनुवर्तमानो योऽनुभवस्त आत्मैव । ॥ एव सत्यं, अदृश्यत्वात् । व्यावर्तमानास्तु घटादयो मिथ्यैव, दृश्यत्वादिति ।

ब्रह्मणि अदृश्यत्वोपपत्तिः ।

ननु ब्रह्मणः स्वयम्प्रकाशत्वाददृश्यत्वमित्युक्तं-तच्च स्वयम्प्रकाशत्वमनुभवरूपत्वादित्युक्तं-तथाच-ब्रह्मणोऽनुभवरूपत्वे सिद्धे स्वयम्प्रकाशत्वसिद्धिः, स्वयम्प्रकाशत्वे सिद्धे सत्यनुभवरूपत्वसिद्धिरित्यन्यो-न्याश्रयान् कस्यापि सिद्धिरिति चेन्नैवम्—ब्रह्मणोऽनुभवरूपत्वं स्वयम्प्रकाशत्वेत्युभयं श्रुत्यैव सिद्धम् । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म'- 'तमेव भान्तमनुयाति सर्वं' मिति श्रुतेः । 'यत्तद्रेक्ष्यमाद्य'मिति श्रुत्या अद-

[illegible]

मया दृशदृश्यामो यजदत्तो दृष्ट इति देवदत्त प्रत्येति । तत्र स्पष्टत्वदृशत्वादीनां देहधर्मत्वादेह एव दृष्टो न त्वात्मा । तस्मान्नास्ति वापि द्रष्टृदृश्यत्वं तेजस इव श्यामत्वं तमस इव च भावस्त्वम् । एवं सति यदि त्वात्मानं द्रष्टारं मन्यसे तर्हि दृश्यत्वं ते न भवतीति त्वद्दर्शनाद्ब्रह्मासर्वज्ञमेव स्यात् । यदि तु ब्रह्म द्रष्टृ मन्यसे तर्हि तत्र दृश्यत्वमेव भवतीति घटादिवज्जाव्यापत्तिः । तत्र यदि एको द्रष्टेति श्रुतिप्रामाण्याद्ब्रह्मणो द्रष्टृत्व एव तत्र विश्वासमर्हि भवत्येव तत्रानुभवविरोधः । त्वं हि सर्वं घटादिकं पश्यसि । यद्यनुभवाप्रामाण्याद्ब्रह्मणो द्रष्टृत्वे न विश्वासमर्हि दृश्यं ब्रह्म जडं मिथ्याभूतं स्यादेव । अतस्तयास्तिक्यम् उभयं पाशारज्जुरियम् । तस्मात्तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिसिद्धं ब्रह्मात्मनोरभेदं परिगृह्य पाशान्मुक्तो भव । स्वीकृतो च तदभेदे प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म द्रष्टृ भवति न तु दृश्यम् । द्रष्टृत्वस्य प्रतीचोऽनुभवसिद्धत्वात्, ब्रह्मणो द्रष्टृत्वस्य श्रुतिसिद्धत्वाच्च । श्रुत्यनुप्रयोरविरोधः सिद्धयति । अत एव श्रुति — 'नान्यो ऽतोऽस्ति द्रष्टा' इति ब्रह्मणोऽन्यं द्रष्टारं निषेधति । यदि जीवब्रह्मणोरभेद-त्तर्हि अनुभवसिद्धं द्रष्टृत्व जीवस्य कथं श्रुति निषिद्धयेत् ? तथा निषेधन्ती च श्रुति कथं प्रमाणं स्यात् ? न ह्यस्मिन्मयं श्रुत्यप्रामाण्यमिष्टम् । 'दृश्येन न्यग्रथा बुद्धयेति श्रुतिस्तु ब्रह्मणो वृत्त्या पश्यत्वप्रतिपादनपरेति प्रागेयोक्तम् । तस्मात् दृश्यत्वं हेतोः ब्रह्मणि न व्यभिचारः । एवं जीवब्रह्मणोरभेदादेव न हेतोर्भागासिद्धिः । यदुक्तं श्रुतप्रकाशिकाया जीवगता नित्यत्वादिधर्मा परमार्थ-मूला जीवधर्ममूतजानवेद्या इति तन्मन्दम् — जीवस्य निर्धर्मकपरमानन्दबोधरूपत्वात्स्वरूपज्ञानातिरिक्तधर्म-जानामावाच ।

ब्रह्मणि अद्वितीयत्वोपपत्तिः ।

ननु किं जीवाभिन्नं ब्रह्म परमार्थतो जडादिभ्यो व्यावृत्तमुत न ? आद्ये कथं निर्धर्मकत्वं ? द्वितीये कथं तस्य जाड्याद्यभाव इति चेन्मैवम् । यदि परमार्थतो जडादयस्तस्युत्तर्हि तद्व्यावृत्तस्य परमार्थतो ब्रह्मणस्यात् । ननु परमार्थतस्ते सन्तीति कथं तद्व्यावृत्तत्वसम्भवः । एतेन ब्रह्मणि परमार्थतो द्रष्टृत्वमस्ति वा न वा ? आद्ये कथं निर्धर्मकत्वं, द्वितीये कथं तस्य जाड्याद्यभाव इति च प्रत्युक्तम् । परमार्थतो दृश्यस्यैवाभावेन तत्रयुक्तद्रष्टृत्वाभावाद्व्रह्मणः । न च द्रष्टृत्वाभावे जाड्यमस्ति, निर्धर्मके तस्मिन् जाड्यस्याप्ययोगात् । ननु ब्रह्मणि जाड्याभावोऽस्ति वा न वा ? आद्ये सधर्मकता । द्वितीये जाड्यसत्त्वेन जडत्वं ब्रह्मण इति चेन्मैवम् — भावस्यैव धर्मत्वं नाभावस्येति । अन्यथा धर्माभावोऽपि धर्म एव स्यात् । तस्मान्निर्विकल्पके ब्रह्मणि नैवविधविकल्पविषयत्वसम्भवः । ननु या सन्तु विकल्पा-जीवाभिन्ने ब्रह्मणि जीवाभिन्नत्वमस्त्येवेति सधर्मकमेव ब्रह्मेति चेन्मैवम् — परमार्थतो जीवस्यैवाभावेन तदभिन्नत्वकथा कथं ब्रह्मणः ? न च परमार्थतो जीवस्यैवाभावे कस्य मोक्ष इति वाच्यं, मोक्षस्याप्यपरमार्थत्वात् । ब्रह्म हि मायया जगन्निर्माय तदनुपविश्य जीवभाव प्राप्त इति मायापयमेव जीवस्य ब्रह्मणः । ज्ञानेन जीवस्य मुक्तत्वं च मायापयमेव । सा च माया दृश्यत्वान्मिथ्यैवेति सिद्धमेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म ।

द्वैतमिथ्यात्वोपपत्तिः ।

ननु ब्रह्मापि मिथ्यैव, तथाहि- किमनुवर्तमानं ब्रह्म व्यावर्तमानेभ्यो घटादिभ्यो व्यावृत्तमुत न आद्ये- व्यावर्तमानत्वाद्वा मिथ्यैव, द्वितीयेपि घटादिभ्यो मिथ्याभूतेभ्योऽव्यावर्तमानत्वान्मिथ्यैव, मैत्रम्- अनुवर्तमानत्वमपरिच्छिन्नत्वं व्यावर्तमानत्व परिच्छिन्नत्वं द्वेऽपि व्यधिकरणधमविवेति कथमनुवर्तमाने ब्रह्मणि न्यावर्तमानत्वसद्भावाः ? । नच व्यावर्तमानत्वं भिन्नत्वमिति वाच्यं, तथापि न तवेष्टसिद्धि- नष्टस्माभिर्भिन्नत्वमात्रं मिथ्यात्वे हेतुरित्युक्तं, किंतु ब्रह्मभिन्नत्वं । तच्च ब्रह्मणि न सम्भवतीति नदोषः । यस्तु तस्तु परिच्छिन्नत्वमिन्नत्वयोर्म कोपि भेद- यद्येन परिच्छिद्यते तत्तस्माद्विद्यते- घटो हि पटेन परिच्छिद्यते पटाद्विद्यते च । परिच्छेदो हि भेदः, परिच्छेदकत्व च भेदकत्वमेव । तच्च परिच्छेदक त्रिविध- देशकालवस्तुभेदात्, यथा नेह घट इति घटस्य देशकृत परिच्छेदः, नेदानीं घट इति कालकृतः, यतो न घट इति वस्तुकृत देशभेदात्कालभेदाद्वस्तुभेदाच्च त्रिविधपरिच्छेदसम्भवः । व्रथणश्च नास्ति त्रिविध परिच्छेदः । 'अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायण स्थित' इति श्रुतेर्नेह ब्रह्मेति वस्तु न शक्यते । अतो न देशपरिच्छेदो ब्रह्मणः । 'नित्यो नित्यानामिति श्रुतेर्न कालकृतः, नेदानीं ब्रह्मेति वस्तुमशयत्वात् । कालस्यापि ब्रह्मणा व्यासत्वाच्च । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुतेर्घटो न ब्रह्मेति वस्तुमशयत्वाच्च वस्तुकृत परिच्छेदः । एवमपरिच्छिन्नत्वादेव ब्रह्मणः प्रकृतिपुरुषकृतो नास्ति परिच्छेद- प्रकृतेर्ब्रह्माशक्तित्वेन ब्रह्मानन्यत्वात्पुरुषस्य ब्रह्मात्मत्वेन ब्रह्मभिन्नत्वाच्च । अत एवाद्वैतं ब्रह्मेत्युच्यते श्रुतिभिः । एवं ब्रह्मण स्वप्रतियोगिक प्रकृतिप्रतियोगिक पुरुषप्रतियोगिको वा नास्ति परिच्छेदलक्षणो भेद इति न भिन्नत्वहेतोर्ब्रह्मण्यनैकान्त्यम् । घटादीनां तु व्रथप्रतियोगिकभेदाभावेपि पटादिप्रतियोगिकभेदसद्भावादस्ति भिन्नत्वमिति । नच व्रथ प्रतियोगिकभेदाभावः कथं घटादीनामिति वाच्यं, तत्रकार्यत्वात् । नहि मृत्कार्याणां घटादीनामस्ति मृत्प्रतियोगिको भेदः, किंतु शरावादिप्रतियोगिकोऽस्ति भेदः । तस्मात् घटादीनां व्यावर्तमानत्वान्मिथ्यात्वं युक्तमेव । ननु घटादीनामस्तु मिथो व्यावर्तमानत्वं, जगत्स्तु न, न हि जगज्जगतो भिद्यते, नवा ब्रह्मणः, ब्रह्मकार्यत्वादिति चेन्मैवम्— जीवाद्वोक्तुभोग्यं जगद्विद्यत एव । नहि जीवस्य कार्यं जगत् । नच जीवब्रह्मणोरभेद इति वाच्यं, सत्त्वादौपाधिकभेदस्य । अत एव तत्त्वमसीत्यादौ विशेषणशपरित्यागः । ननु जीवोपाधिरपि जगदेव, उपहितं जीवैतत्वं तु त्रैवैव ततोऽस्ति जगतोपि न भिन्नत्वमिति चेन्मैवम्— जगदन्तरादस्ति जगतो भेद इति । नच जगदन्तरं नास्तीति वाच्यं, 'घाता यथा पूर्वमकल्पय'दिति श्रुतेः नच तदेवेदं ज्यादिति वाच्यं, विनष्टस्योत्पत्त्यसम्भवात् । नहि निर्वाण प्रदीप पुनर्जायते किंतु तत्सदृशोऽन्य एव । तस्मात्पूर्वजगत्सदृशमेवेदं जगत् न तु तदेव । नैवैव ब्रह्मापि ब्रह्मान्तराद्विन्नमिति वाच्यं, ब्रह्मणो नित्यत्वेन जन्माद्यभावात् । ननु भवतु जगत्प्रति भिन्नत्वं मायायाः तु नास्तीति सा सत्यैव स्यादिति चेन्मैवम्— मायायाः ब्रह्मशक्तित्वेन जगदुपादानत्वेन च तदुभयप्रतियोगिकभेदाभावेपि मायान्तरादस्यैव भेदः । नच सैवैवं मायेति वाच्यं, एतत्प्रपञ्च- हेतुसंस्कारसदृशमायायाः पूर्वप्रपञ्चहेतुसंस्कारसदृशमायायाश्च परम्परं भेदात् । नच संस्कारस्यापि

सूक्ष्मप्रपञ्चत्वेन जगदन्तःपातित्वमेवेति नास्ति केवलाभाया मित्रत्वमिति वाच्यं, संस्कारस्य जगदेतुत्वेन जगदन्तःपातित्वात् । नचानन्तःपातित्वेऽपि संस्कारस्य पृथक्करणे नास्ति मायाया मित्रत्वमिति वाच्यं, मायातत्संस्कारस्य पृथक्करणायोगात् । नहि निम्नस्कारा मायास्ति येन संस्कारान्माया पृथक्क्रियेत । नच निरपहंतं चैतन्यमपि नास्तीति वाच्यं, उपाधेश्चैतन्यस्य पृथक्करणसम्भवात् । नहि परमार्थतत्त्वैतन्यस्योपाधिरस्ति । नच मायाया अपि परमार्थतत्संस्कारसाहित्य नास्तीति वाच्यं, परमार्थतो मायाया एवाभावात् । नच प्रथमतस्तत्संस्कारसाचिव्यं नास्ति मायाया इति वाच्यं, प्राथम्यस्यैवाभावात् । बीजादुर-सन्तानवत्संस्कारमपञ्चसन्तानस्यानादित्वं हि भण्यते । तस्मान्मायाया तत्सहकारिणि संस्कारे तज्जगते जगति तद्वान्तरविशेषेषु घटादिषु च मित्रत्वमस्तीति ब्रह्ममित्रं तदेतत्सर्वं मिथ्यैव । अत एव 'अतोऽन्यद्वार्त' मिति श्रुत्युपपत्तिः । एवं ब्रह्ममित्रसर्वस्य मिथ्यात्वादेव ब्रह्ममित्रत्वं मिथ्यात्वे हेतुरिति कैश्चिदुक्तम् । मिथ्यात्वप्रयोजकं तु मित्रत्वमेव । ब्रह्ममित्रत्वमिति तु स्वरूपकथनम् ।

ननु परिणामवादे भवत्येव सर्वस्य ब्रह्ममित्रत्वं मृदुमित्रत्वमिव घटादेः । न च न युक्तं, ब्रह्मणः परिणामित्वे सति विकारिवापेक्षेति चेन्मैवम्—अज्ञानद्वारा ब्रह्म जगद्रूपेण परिणमत इत्यभ्युपगमात् । एतेन विवर्तवादे सर्वस्य ब्रह्ममित्रत्वमेव । यथा रज्जोर्भिन्नसर्पः । तन्मतराया तु जगदादौ मित्रत्वं सुसम्पादमेव । नच तदा जगतोऽपि मित्रत्वं ब्रह्मणस्यादिति हेतोरेकत्वमन्यकान्त्यमिति वाच्यं, अत एवास्मिन् पक्षे ब्रह्ममित्रत्व मिथ्यात्वप्रयोजकं, न केवलं मित्रत्वमिति बोध्यम् । ननु ब्रह्ममित्रत्वहेतोरसम्भव एव, कल्पितस्याधिष्ठानानतिरेकेण ब्रह्ममित्रत्वाभावाज्जगतीति चेन्मैवम् किं कल्पितस्याधिष्ठानानतिरेकित्वमधिष्ठानातिरिक्तसत्ताभावत्वं ? यद्वा अधिष्ठानातिरिक्तस्वरूपाभावत्वम् ? आद्य इष्ट एव, कल्पितस्य अधिष्ठानसत्तातिरिक्तसत्तानङ्गीकारात् । द्वितीये किं कल्पितस्याधिष्ठानस्वरूपातिरिक्तसत्यस्वरूपाभावः ? यद्वा अधिष्ठानस्वरूपातिरिक्तसत्यस्वरूपाभावः ? आद्य इष्ट एव । कल्पितस्य कल्पितत्वादेव सत्यस्वरूपाभाव इति । न द्वितीये—असत्यस्वरूपाभावे कल्पितस्य कल्पितत्वमन्यकान्त्यमिति । तस्माद्ब्रह्ममित्रत्व मिथ्यात्वप्रयोजकमेव । तद्व्यभिचयि न सम्भवतीति ब्रह्म सत्यमेव । अन एवाऽऽतोऽन्यद्वार्तमिति श्रुतिरूपघटते ।

ननु तत्रातिशब्दस्य न मिथ्यात्वमर्थः, किंतु बाधितत्वम् । नच बाधितत्वादेव मिथ्यात्वमिति वाच्यं, ब्रह्मणि जगतोऽबाधितत्वेन मिथ्यात्वाभावात् । नच नेतिनेतीति श्रुत्या बाधितं जगदिदं वाच्यं, प्रत्यपरत्वात्तदश्रुते । प्रत्ये हि भूतभौतिकविशेषा न सन्ति । यस्मिन् देशे यस्मिन्काले यस्यास्तित्वं तस्मिन् देशे तस्मिन् काले तस्याभावो यदि तर्हि तस्य मिथ्यात्वं भवति । यथा रज्जुसर्पादे जगतश्च प्रपञ्चकाले सत्यं प्रत्ये त्वभाव इति कालभेदात् एकस्मिन् पादे जगत्सत्त्वं पादान्तरेण जगद्भावो ब्रह्मण इति देशभेदाच्च न मिथ्यात्वमिति मैवम्—सम्प्रतिपन्नमिथ्यात्ववत्यपि रज्जुसर्पे एककालावच्छेदेन भावभावयोरभावात् । नच तमोदीपन्यायेन दर्शितेन भवति समकालत्वं रज्जुज्ञानसर्पनिवृत्त्योरिति वाच्यं, तथासति तेनैव न्यायेन ब्रह्मसाक्षात्कारद्वैतनिवृत्त्योर्भवति समकालत्वमिति मिथ्यात्वं द्रष्टव्यमिति ।

नच सत्यपि ब्रह्मसाक्षात्कारे न द्वैतनिवृत्तिरिति वाच्यं, सति द्वैतदर्शने कथं ब्रह्मसाक्षात्कार इति । नच ब्रह्मदर्शनदशाया द्वैतदर्शनाभावेपि द्वैतमस्त्येवेति वाच्यं, अदृश्यमानद्वैतसत्त्वानभ्युपगमात् । नच प्राती-
तिकम्यैवाद्दृश्यमानसत्त्वानभ्युपगम इति वाच्यं, जगतोपि प्रातीतिकत्वात् । किं च समाहितस्य समाधौ ब्रह्मसाक्षात्काराद्द्वैतादर्शनं समाध्यपगमे द्वैतदर्शनमित्यस्तु कथं पुनर्मुक्तस्य द्वैतदर्शनम् । नच मुक्तावपि कदाचिदात्मसाक्षात्कार कदाचिद्द्वैतदर्शनमिति वाच्यं, मुक्तावपि द्वैतदर्शनेसति दुःखसम्भवात् । नच मुक्तौ दृश्यमानं द्वैतं सुखकरमेव न दुःखकरमिति वाच्यं, किं मुक्तस्य सर्वज्ञत्वमस्ति उत न ? आद्ये तापतयपीडितजनदर्शनस्य अनुभूतपूर्वदुःखस्मरणस्य च कथं सुखकरत्वं । द्वितीये- असर्वज्ञस्य कथं मुक्तत्वम् । नचैवं सर्वज्ञेश्वरस्यापि दुःखसम्भव इति वाच्यं, त्वन्मतरीत्या तस्य तत्सम्भवस्यास्माकमिष्ट-
त्वात् । मन्मतरीत्या तु निर्धर्मकपरमानन्दबोधरूप एव जीवं ईश्वरश्चेति कथं तस्य द्वैतदर्शनं, कथं वा तत्प्रयुक्तं दुःखम् । नच मायावच्छिन्नचैतन्येश्वरस्य अविद्यावच्छिन्नचैतन्यजीवस्य च भवति द्वैतदर्शनमिति वाच्यं, अज्ञानकल्पितत्वात्तत्सर्वव्यवहारस्य, कथमन्यथा परमेश्वरस्यापि श्रीरामस्य सीतावियोगादिदुःखा-
नुभवः । किं च यदि मुक्तावपि द्वैतदर्शनं तर्हि नैवाभूतम् । 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्य-
द्विजानाति स भूमा', 'यो वै भूमा तदभूतम्', 'यत्नान्यत्पश्यति अन्यच्छृणोति अन्यद्विजानाति तद-
हम्', 'अथ यद्वर्णं तन्मर्त्य'मिति श्रुते । मुक्तिर्हि भूमब्रह्मरूपत्वाच्चिरनिशयसुखम् । द्वैतं त्वत्पत्वा-
द्दुःखमेव । अत एव ब्रह्मलोकं गतोपि जनो ब्रह्मणासह मुक्तिं गन्तुं ब्रह्मविचारं करोति । नच विष्णु-
लोकं गतो नैवमिति वाच्यं, यदि विष्णुस्तल्लोकश्च ब्रह्मभिन्नस्तर्ह्येवमेव । 'तद्विष्णो परमं पद'मिति श्रुतिस्तु परब्रह्मपरैवेति वेद्यम् । तस्माद्ब्रह्मणि प्रतीतस्य द्वैतस्य रज्जौ प्रतीतस्य सर्पस्य रज्जुसाक्षात्कारे-
णेव ब्रह्मसाक्षात्कारेण निवृत्तिसद्भावाद्वज्जुसर्पकजगन्मिथैव । एतेन प्रतिपन्नोपाधौ यस्य त्रैकालिका-
भावः तन्मिथ्येत्यपि सिद्धम् । नच प्रतीतित पूर्वोत्तरकालयोरेव मिथ्याभूतस्यभावः, ननु प्रतीतिकाले इति वच्यं, भ्रमविगमानन्तरं हि पुरुषः नात्र सर्प आसीत्केवलमहं भ्रान्तोत्र सर्प आसीदिति प्रत्येति ।
तेन च प्रमात्रानेन प्रतीतिकालेपि सर्पभावः सिद्ध एव । नच त्वन्मते अनिर्वचनीयस्यातिसत्त्यात्कथं प्रतीतिकाले सर्पभाव इति वाच्यं, मन्मतेपि व्यावहारिकसर्पभावाद्वज्जुसर्पकालेपि । नचैवं व्यावहारिकस्य जगतः कथं प्रातिभासिकसर्पकालेपि त्रैकालिकाभाव इति वाच्यं, ब्रह्मणि जगद्भ्रमापगमानन्तरं विद्वान् प्रत्येति हि न ब्रह्मणि जगदासीत्केवलमहं भ्रान्तोऽभवं जगदासीदिति । तेन च प्रमात्रानेन जगद्भ्रमकालेपि जग-
न्नासीति सिद्धमिति । मन्मते रज्जुसर्पस्येव जगतोप्यनिर्वचनीयस्यातिर्क्षम्युपगता । नच रज्जुसर्प-
सत्यसर्पयोर्वैलक्षण्यमिति वाच्यं, अनिर्वचनीयत्वात् वैलक्षण्यमाभावेपि रज्जुसर्पस्य रज्जुज्ञाननिवर्त्यत्वं सर्वस्य ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यत्वमित्यस्ति वैलक्षण्यमिति । तत्र को हेतुरिति चेदुच्यते— अज्ञानावच्छिन्ने ब्रह्मणि सर्प कल्पितः, रज्ज्वाकारपरिणताज्ञानावच्छिन्ने ब्रह्मणि रज्जुसर्पः कल्पित इति । तस्मादेकमिमेव ब्रह्मणि देशे एकस्मिन्नेव काले जगतो भावाभावा स्त इति मिथ्यैव जगद्रज्जुसर्पवदिति संक्षेपः ॥

ब्रह्मसम्बन्धोपपत्तिः ।

अथ सद्वस्तु परमार्थ अनुवर्तमानत्वादञ्जुसर्पस्थले रज्जुवदित्यनुमानं विचार्यते— नेद-
 मनुमानमनयद्यम् । तथाहि- अनेनानुमानेन प्रमाणसम्बन्धाहृततद्घटादिस्वरूपस्य सच्छब्दार्थस्य किं पार-
 मार्थ्यं साध्यते? उत अधिष्ठान्तयानुवृत्तस्यार्थान्तरस्य? आधे- सिद्धसाधनता । द्वितीये आश्रयासिद्धिः ,
 इति श्रुतप्रकाशिका । अवोच्यते- किं यथार्थप्रमाणकरणसम्बन्धाहं वस्तु सच्छब्दवाच्यमित्युच्यते? किं
 वा अययार्थप्रमाणकरणसम्बन्धाहं वस्तु? यद्वा तदुभयसम्बन्धाहम्? अथवा तदन्यतरसम्बन्धाहम्?
 आधे- चक्षुरादेः प्रमाणस्य वस्तुनो सच्छब्दवाच्यत्वं प्राप्तम् । नहि प्रमाणस्य प्रमाणान्तरेण
 सम्बन्धाहत्वमस्ति । तथात्वे प्रमाणस्यापि प्रमाणापेक्षायामनवस्थानादोपात्तम् । द्वितीये- रज्जुसर्पदेरपि सच्छ-
 ब्दवाच्यत्वमागतम् । तृतीये त्वसम्भव । चतुर्थे द्वितीयविकल्पोक्तदोष । किं च 'असङ्गो ह्ययं पुरुष'
 इति श्रुतेर्नृस्यणो नास्ति केनचिदपि सम्बन्ध इति कृत्वा प्रमाणसम्बन्धानाहृतस्य ब्रह्मण प्राप्तसच्छब्द-
 वाच्यत्वम् । नचेदं युक्तम्- 'असत्तेव स भवति' 'असद्ब्रह्मति वेद वे'दिति, 'सदेव सौम्येदमप्र
 आसा'दिति च श्रुतेः । अपि च यद्विषया घटबुद्धिर्न अभिचरति स घटशब्दवाच्य इति प्रसिद्धं
 लोके । एवं यद्विषया सदबुद्धिर्न अभिचरति तद्वस्तु सच्छब्दवाच्यं भवति- अन्यथा अति-
 प्रसङ्गात् । तथाच- यदि घटसच्छब्दवाच्यम्यातर्हि घटविषयायास्तदबुद्धेरभिचारो मामूत्-
 भवति तु व्यभिचारः पटोस्तीतिवदघटो नास्तीत्यपि प्रतीतिसत्त्वात् । नहि सदघट इवासदघटोपि
 सदबुद्धिविषय इति वक्तुं शक्यते । तस्मादघटस्य कदाचित्सदबुद्धिविषयत्वं, कदाचिदसदबुद्धिवि-
 षयत्वमिति घटविषयसदबुद्धेरभिचारदर्शनाच्च घटस्तदबुद्धिविषयः । किंतु घटादर्धान्तरेण । नच
 सदबुद्धिविषयो घट असदबुद्धिविषयस्तु घटाभाव एव न घट इति वाच्यम्, घटो नास्तीत्यभावात्
 बुद्धौ घटस्यैव विषयत्वादघटविषयकं हि तदभावज्ञानं, यदि घटाभावस्यैव विषयत्वं तर्हि घटा
 भावविषयकं तदभावज्ञानमिति न विवक्षितघटाभावज्ञानसिद्धिः । किंतु घटाभावाभावज्ञानसिद्धिरेवेति ।
 किञ्च यदि घटादिस्वरूपं सच्छब्दार्थस्तर्हि सम्बन्ध इति प्रयोग एव मामूत् । किंतु घटस्य
 सदित्येव प्रयोगस्यात्- घटस्य स्वरूपमस्तिवत् । नतु तथा प्रयोगो दृश्यते । अपि च यदि घटशब्द इव
 सच्छब्दोपि घटस्वरूपमेवाभिदध्यात्तर्हि सम्बन्ध इति पुनरुक्तिः । घटस्वरूपमेव सच्छब्दो वक्षतीति नियमामात्रेण
 पटस्वरूपस्यापि सच्छब्देन प्रतिपादने सति सम्बन्ध इत्यस्य पटस्वरूपं घट इत्यपार्थप्रतीतिश्च ।
 यदि तु स्वल्पसामान्यवाची सच्छब्दः घटशब्दस्य तद्विशेषवाचीत्युच्यते तर्हि किं तत्स्वरूपं
 सामान्यं यत्पटादावपि स्यात्- न द्रव्यत्वं, समं गुण इत्यस्य तदभावात् । न गुणत्वं, सती मृत्तिका
 सत्कर्मत्वाद्दौ तदभावात् । नापि कर्मत्वं, सती पृथ्वी सन्गुण इत्यादौ तदभावात् । नापि सामान्यं,
 सती जातिरित्यत्र तदभावात् । नहि जातौ जात्यन्तरमस्ति । सत्कर्म सन्गुण इत्यादौ तदभावाच्च ।
 एवमन्यत्रापि बोध्यम् । नच यत्सर्वत्रानुगतं वस्तु तदेव स्वरूपसामान्यं सच्छब्दवाच्यमिति वाच्यं, तदेव
 यत्सर्वत्राभिः पृष्ठयत इति तस्मात्सर्वत्रानुगतं सत्तासामान्यमेव सच्छब्दवाच्यमित्यवश्यमभ्युपेयम् ।

तदनुगमादेव सन्धटस्सन्धट इति प्रतीति । यथा गोत्वमहिषत्वाद्यनुगमाद्वैर्महिष इत्यादिप्रतीति । साच सत्ता किं सति वर्तते ? उतासति ? आद्ये- कथं सन्धट इति प्रतीति । न द्वितीय - असति सत्ताऽयोगादगवीव गोत्वायोग । नच सति घटे सत्ता वर्तत इति वाच्यं, सत्तास्थिते प्राग्घटस्य सत्ताऽभावेन सति घट इति विशेषितुमशक्यत्वात् । तथाहि- किं सत्तावति घटे सत्ता वर्तते ? उत सत्तारहिते ? आद्ये समस्तपदवर्तिसत्ताया व्यस्तपदार्थसत्तायाश्चाभेदे आत्माश्रय । भेदे अन्योन्याश्रयादय । द्वितीये- व्याघात । नचैवं ब्रह्मण्यपि समानो दोष, किं सत्तावति ब्रह्मणि सत्ता वर्तते उत सत्तारहिते इति विकल्पने दोषस्यान्यादिति वाच्यं, नास्माभिस्सच्छब्देन ब्रह्म विशेष्यते येनोक्तदोष स्यात्, किंतु सच्छब्दवाच्यं ब्रह्मैवेत्युच्यते । यथा गोशब्दवाच्यो गौरेवेति । तथा च गवि गोत्वमिव सति सत्त्वं वर्तन इति न विकल्पनावसर । नहि गोत्वं किं गोत्ववृत्ति वर्तते ? उताऽ गोत्ववतीति विकल्प्यते । तस्मात्सर्वत्रानुगतं सद्रूप ब्रह्मैव सत्पदवाच्यम् । नच सत्त्वानुगता नतु सदिति वाच्यं, सतस्सत्तातिरेकानभ्युपगमात् । तदभ्युपगमे च सद्धर्मस्सत्ता तद्धर्मस्सत्तात्वमित्यनवस्था- दोषात् । सत्ताया धर्मस्यानुगमादपि सतोऽनुगमस्सिद्ध एव । सद्रूपतु विहाय सत्ताया स्थित्ययोगात् । एवं च सन्धटः इत्यत्र मृदघट इत्यत्रैव बुद्धिद्वयमस्ति सद्बुद्धिर्घटबुद्धिश्चेति । यथा मृदबुद्धिर्घटबुद्धिश्च दृष्टान्ते । तत्र सद्बुद्धिविषय वस्तु सदेव, घटबुद्धिविषयस्तु घट एव- यथा मृदबुद्धिविषयो वस्तु मृदेव, घटबुद्धिविषयस्तु घट तद्वत् । एवं विभक्ते बुद्धिद्वये सत्यपि तत्सामानाधिकरण्यं तु कार्य- कारणयोस्तादात्म्याध्यासप्रयुक्तमेव । तादृशतादात्म्याध्यासस्तु घटादेस्सकाशास्ततो विवेचनं विना न निवर्तते । यथा मृदघटतादात्म्याध्यासो घटादेस्सकाशान्मृदो विवेचनं विना न निवर्तते तद्वत् । तद्विवेकश्च तर्काधीन इति दर्शितानुमानस्य न सिद्धसाधनता, नाप्याश्रयासिद्धिरिति । नचासङ्गे पुरुषे कथं प्रमाणसम्बन्धाहर्तृत्वं, येनानुमानेन तत्साध्येतेति वाच्यं, कल्पितसम्बन्धसत्त्वात् । 'अध्यारोपाप- वादाभ्या निष्प्रपञ्चं प्रपञ्चत' इति हि सम्प्रदायविद्वचनम् । नन्वेवं सर्वेषु देशेषु कालेषु वस्तुषु च सतस्सत्त्वादनुवर्तमानत्वमस्तु कथं पुनरञ्जोरिति चेदुच्यते—कालत्रयवर्तित्वमेव रञ्जोरनुवर्तमानत्व- मिति । रञ्जुर्हि सर्पप्रतिभासकाले तत्पूर्वोत्तरकालयोश्च वर्तते । नच सर्पप्रतिभासकाले रञ्जुर्नास्तीति वाच्यं, तदापि रञ्जोस्सत्त्वादत एव हि त्रैकालिकाभावप्रतियोगित्वं रञ्जुसर्पस्य । एतेन सर्वस्य व्यावर्तमानत्वं च स्वपूर्वोत्तरकालयोरविद्यमानत्वमिति—सिद्धम् । इदं हि व्यावर्तमानत्वं घटादिप्वस्ति, घटस्य स्वोदयात्प्रावृत्तत्वंसानन्तरं चाभावात् । तथा जगत्यप्यस्ति सृष्टे प्राक्प्रलये च जगतोऽभावात् । एवं मायाया चार्हित स्वोदयात्प्राग्रहसाक्षात्कारानन्तरं चासत्त्वात्, नतु ब्रह्मण्यस्ति तस्य जन्मनाशा- भावात्, नापि जीवे तस्यापि तथात्वात् । यद्यपि घटादीना रञ्जुसर्पवत्त्रैकालिकाभावप्रतियोगित्वेन स्वकालेप्यसत्त्वमेव । तथापि भ्रान्तदृष्टेदमुक्तमिति वेद्यम् । एतेन कालत्रयेपि सत्त्वाद्ब्रह्म परमार्थ- कालत्रयेप्यसत्त्वाज्जगन्मिथ्येति—फलितम् । नच सृष्टिकाले जगदमत्त्वं न चयमभ्युगच्छाम इति वाच्यं, घटकालेपि मृद्वतिरेकेण घटाभावाद्यथा घटस्यासत्त्वं तथेदानीमपि जगत्कारणव्यतिरेकेण जगतोऽसत्त्वं

किमिति नाभ्युपैषि । सर्वाभासकालेषु रज्जुयतिरेकेण सर्वाभावाद्यथा सर्पस्यासत्त्वं तथा ब्रह्मण्यदानीं जगदसत्त्वं किमिति नाभ्युपैषि ।

ननु माता मे कन्येतिवत्- जिह्वा मे नास्तीतिवच्च नैव ग्राह्य जगन्नास्तीदानीमिति तत्र वचनं, यस्तु त्वत् प्रमातुर्वचनकणस्य वागिन्द्रियस्य तदधिष्ठानस्य देहस्य च सत्त्वादिति चेन्नैवम्- घटेन जलमाहरन्नपि विद्वान् चाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति मन्यते नेदं मृत्तिका सत्येति घटो मिथ्येति च ज्ञानं न घटकरणकोदकाहरणक्रियायां निवर्तकं भवति तद्वत् । देहेन्द्रियादिकं सर्वं ब्रह्मैव तदेव सत्यं देहादिर्मिथ्यैवेति पश्यन्नपि विद्वानन्यवहरेदेव, इति । नव मिथ्यावस्तुनो नास्त्यर्थक्रियारित्वं मरीचिकोदकं हि न केनापि पीयन् इति वाच्यं, रज्जुसर्पस्य भयकस्यावर्धक्रियाकारित्यदर्शनात्सर्वमदृष्टकान्तायास्सुगुह्यतुल्यदर्शनाच्च । तस्माद्ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्येति स्थितम् । यदुक्तं श्रुतप्रकाशिकायामनुत्तमार्थान्तरं नास्ति सर्वे पदार्थाः परस्परं व्यावृत्ता एवेति तत्परिहतमपि पुनः परिह्रियते बुद्धिसौकर्याय तथाहि किं कार्येषु स्वकारणमनुत्तमं भवति उत न । आद्ये कथमाकाशादिष्वनुत्तस्य सद्ब्रह्मनोऽर्थान्तरस्याभावः । द्वितीये मृदघटस्सुवर्णे कुण्डलमित्यादिव्यवहारस्य कथमुपपत्तिः । न चाकाशादीनां सत्कार्यत्वे विवदितव्यम् 'आत्मन आकाशस्सम्भूत' इति श्रुते । नचालौकाकाशादिकारणं न तु सदिति वाच्यं, 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादिश्रुते । 'सत इदमुत्थित'मिति भागवताच्च । सच्छब्दवाच्यं ब्रह्मैवात्मा । नच ब्रह्मैकमेव सच्छब्दवाच्यं, किंतु सर्वेपि प्रमाणसम्बन्धाः पदार्थाः सच्छब्दवाच्या इति वाच्यम् सद्ब्रह्म कदाचिदप्यसत्त्वं न युज्यते, घटम्येवाघटत्वम् । 'नभाषो विद्यते सत' इति हि भगवता गीतम् । आकाशादीनां च भवत्यसत्त्वं सद्ये प्राक्पत्ये चेति न सच्छब्दवाच्यत्वम् । नच पूर्वोत्तरकालयोरप्याकाशादिपदार्थाः कारणरूपेण वर्तन्ते एवेति वाच्यं, तथासति यत्रापेक्षया कार्यं वर्तते इत्युच्यते तस्य कारणस्यैव सत्त्वं सिद्धं, नतु कार्यस्य । घट उत्पत्तेः प्राग्ब्रह्मसात्यश्चाथ स्वकारणमृदरूपेण वर्तते इत्युक्तौ घटोत्पत्तेः प्राग्घटनाशे च मृदेवास्ति, नतु घट इति हि सिद्धम् । किंच यदि कार्यमुत्पत्तेः प्रागस्ति तर्हि उत्पत्त्ययोगः, कारक-अपारस्य च वैयर्थ्यम् । यदि नास्ति तर्हि कस्य कारणरूपत्वमुच्यते तस्मात्कार्यस्य पूर्वोत्तरकालयोः कारणमेवावतिष्ठते, न तु कार्यमिति कथं अस्य कार्यस्य सच्छब्दवाच्यत्वम् । यद्यसदपि ब्रह्म सच्छब्दवाच्यं तर्हि शशशृङ्गादिकमपि सदेव भवेत् । न केवलं पूर्वोत्तरकालयोरेव कार्यस्यासत्त्वं, किंतु कार्यकालेषु । नहि घटकालेषु मृद्यतिरिक्तं घटस्य कार्यं कश्चिदुपलभ्यते । नच कम्बुग्रीवाकारोपलम्भः, तस्यापि मृत्तिष्ठत्वात् । मृदद्रव्यमैव हि पूर्णपिण्डकपालपट्टाद्याकारत्वं । न च केन चिदागन्तुकनाकारेण युक्तं कारणमेव कार्यमित्युच्येति कार्यं सदेवेति वाच्यं, तथापि कारणमेव सत् आकारनिर्गोपसहित्यात् तस्य कार्यशब्दवाच्यत्वमित्येव सिद्धम् । एवं कालत्रयेषु कारणमेवास्ति, कार्यं नास्त्येव । अत एव 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति श्रुतिरुपपद्यते । तथा जगन् कार्यमग्रं पूर्वोत्तरकालयोरजगत्कारणं यस्त्वेकमेवास्ति । जगत्काले च सदेवास्ति । उक्तन्यायेन कारणातिरिक्तकार्याभावात् । एवं जगत्कारणमनुत्तं कदाचि-

दप्यसत्त्वाभावादेव सच्छब्दवाच्यत्वं । जगतस्तु स्वकाले कारणातिरेकेण सत्त्वाभावात्पूर्वोत्तरकालयो
स्तुतरा सत्त्वाभावाच्च न सच्छब्दवाच्यत्वम् ।

एवं कालत्रयव्यापिनो जगति कार्ये सर्वस्मिन्ननुगतस्य च जगत्कारणवस्तुनस्सत्त्वात्कथमनुवृत्त-
स्वार्थान्तरस्याभावः ? न च जगतो नार्थान्तरं ब्रह्मेति वाच्यं, कारणत्कार्यस्वैवार्थान्तरत्वाभावः, कार्यात्तु-
कारणवर्थांतरमेव । यस्मात्पृथग्यदुपलभ्यते तस्मात्तदर्थान्तरं, यस्मात्पृथग्यदुपलभ्यते तस्मात्तदर्थान्तरम्—
यथा घटात्पृथक्पट उपलभ्यते इति घटात्पटोऽर्थान्तरम् । मृद पृथक्घटो नोपलभ्यते इति मृदो घटो नार्था-
न्तरम् । एवं घटात्पृथक् मृदुपलभ्यते नेति न, किं तुपलभ्यते एवेति घटान्मृदर्थान्तरम् । तथा ब्रह्मण
पृथग्जगन्नोपलभ्यते इति न ब्रह्मणो जगदर्थान्तरम् । ब्रह्म तु जगत पृथगुपलभ्यते एवेति जगतोर्थान्तरम् ।
तस्मादस्यैव जगतो व्यावृत्तं, जगत्यनुगतं च, सच्छब्दवाच्यं ब्रह्म जगतोऽर्थान्तरम् । नच तत्प्रमाण-
सम्बन्धाहं नेति वाच्यं, उपनिषदेकगम्यत्वाद्विद्वत्प्रत्यक्षत्वाच्चेति । यदुक्तं सर्वं पदार्था परस्परव्यावृत्ताः
एवेति तदतीव तुच्छम्— घटपटयो परस्परव्यावृत्तत्वे सत्यपि मृदघटयोस्तदभावेन सर्वं पदार्था इति
नियन्तुमशक्यत्वात् । किंतु कार्याणामेव परस्परं व्यावृत्तत्वं, न तु कार्यकारणयो । नच कार्याणा-
मेवेति कार्यं नियमः ? कारणानां च परस्परं व्यावृत्तत्वमस्ति सुवर्णतन्तुमृत्तिकादीनां कारणानां
तद्दर्शनादिति वाच्यं, तेषु सुवर्णादय पदार्था कार्यभूता एवेति । कारणं हि ब्रह्मैकमेत- अनादित्वम् ।
यस्य ह्यादिर्विघाते तत्कार्यमेव । यद्यपि मृदादीनां घटादीन्भति कारणत्वमस्ति, तथापि तत्तापेक्षमेव न
तु निरपेक्षमिति भावः । तस्मात्कार्यत्वमेव व्यावृत्तत्वप्रयोजकं, न तु कारणत्वमिति कृत्वा सत्यनुगते
कारणवस्तुन्यव्यावृत्ते कथमुच्यते— सर्वं पदार्था व्यावृत्ता इति । नच 'अव्यावृत्तानुगतं वस्तु ब्रह्मेति
गम्यते' इति वचनात्कथमनुगतत्वमपि ब्रह्मण इति वाच्यं, परमार्थतोऽननुगतमव्यावृत्तमेव ब्रह्म तदानीं
द्वैतस्यैवाभावात् । सति हि द्वैते तदनुगतत्वं तद्व्यावृत्तत्वं च ब्रह्मणस्सम्भवति । व्यवहारतस्तु द्वैतेऽनु-
गतं द्वैताव्यावृत्तञ्च यथा मृदद्रव्यं घटेऽनुगतं घटाव्यावृत्तञ्च तद्वत् । तस्माद्विशिष्टानुमानस्य नाश्रया-
सिद्धिरिति—संक्षेपः ॥

ब्रह्मणश्चिद्रूपत्वोपपत्तिः ।

अथ सच्छब्दवाच्यं ब्रह्मैव किमनुभवः ? उत ब्रह्मानुभवयोर्भेद इति विचार्यते— अनुभवाविप-
यत्वाद्ब्रह्मणो नानुभवत्वम् अनुभवो हि विषयी, विषयविषयिणोस्तु भेदः प्रसिद्ध एवेति— रामानुजः ।
तदसत्—किमयमनुभवो ज्ञानं, यद्वा ज्ञानावच्छेदकवृत्तिः ? आद्ये— कथं ब्रह्मणो नानुभवत्वं 'सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति श्रुते । त्वयापि ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपत्वमभ्युपगम्यते हि । द्वितीये— वृत्तिर्ब्रह्मणस्तत्काशा-
द्विज्ञैवेत्यस्तु विषयविषयिभावो ब्रह्मवृत्त्यो । नच ज्ञेयं ब्रह्म ज्ञानस्यापि विषय एवेति वाच्यं, यदि ज्ञानं
ज्ञानस्य विषयस्यात्तर्हि ब्रह्मापि ज्ञानस्य विषयस्यात् । ब्रह्म हि ज्ञानम् । नच ब्रह्म ज्ञेयमेव, न
ज्ञानमिति वाच्यं, दर्शितश्रुतिविरोधात् । नच ज्ञेयं ब्रह्मेति गीतास्वप्युक्तमिति वाच्यं, वृत्तिव्याप्यत्व-
लक्षणमेव ज्ञेयत्वं ब्रह्मणो न ज्ञानावभावस्यत्वलक्षणमन्यथा श्रुतिविरोधेन गीताया अप्रामाण्यप्रसङ्गात् ।

स्वतः प्रमाणं हि श्रुतिः । स्मृतिस्तु श्रुत्यविरुद्धैव प्रमाणं, श्रुतिविरुद्धा त्वप्रमाणमेव । नच ज्ञानस्य वृत्तिविषयत्वमपि कथमिति वाच्यं, ज्ञानाकारज्ञानस्य अनुव्यवसायव्यवस्थास्य परैरप्यभ्युपगतत्वात् । नच वृत्तिज्ञानमेव ज्ञानं- तदतिरिक्तं सर्वमपि ज्ञेयमेवेति वाच्यं, वृत्तेर्ज्ञेयत्वेन ज्ञानत्वाभावात् । नहि ज्ञानं ज्ञेयं भवति- ज्ञेयं वा ज्ञानं, विरोधात् । नच वृत्तिर्न ज्ञायत इति वाच्यं, अज्ञायमानवृत्त्यनभ्युपगमात् । नच वृत्तिस्वयम्प्रकाशेति वाच्यं, ज्ञानस्यैव स्वयम्प्रकाशत्वात् । नच वृत्तिस्वयम्प्रकाशैवेति वाच्यं, जन्मनाश- बन्धनेन वृत्तस्तदयोगात् । तथाहि- अनन्यावभास्यत्वे सति स्वेतरसर्वावभासकत्वं स्वयम्प्रकाशत्वम् । इदं नित्यस्यैव वस्तुनस्सम्भवति, नानित्यस्य । वृत्तिश्च जन्मनाशबन्धनेनानित्या । तथाच- वृत्त्या स्वजन्मनाश- योर्मानं न भवति, भासन्दशायां वृत्तेरेवामावात् । अन्येन केनचिदज्ञायेते वृत्तिजन्मनाशौ । अन्यथा निरसाक्षिकयोस्तयोरनभ्युपगमापत्तेः । तस्मादेन वृत्तिजन्मनाशावयवभास्येते तेनैव वृत्तिरप्यवभास्यत इति वृत्तेर्भास्यत्वमेव । ज्ञानं तु नित्यत्वात् केनापि भास्यते, स्वेतरं सर्वमवभासयति । नच स्वमपि भासय- तीति कथं स्वेतरेत्युक्तिरिति वाच्यं, स्वस्मिन्नेकस्मिन् युगपद्भास्यत्वमासकत्वयोरयोगात् । तस्मात्स्वे- नैव भास्यत इति न वक्तव्यं, किंतु स्वयमेव भासत इति वक्तव्यम् । स्वरूपेणैव भातीति तदर्थत्वं । तस्मादज्ञानमेव स्वयम्प्रकाशमनुभवशब्दवाच्यं नच प्रत्यगभिन्नमिति—सिद्धान्तः ॥

चैतन्यस्य स्वयम्प्रकाशत्वोपपत्तिः, तत्र रामानुजमतखण्डनं च ।

अत्राह रामानुजः—अनुभूतेः स्वयम्प्रकाशत्वं यदुक्तं तद्विषयप्रकाशनवेलायां ज्ञातरात्मनस्तथैव, नतु सर्वेषां सर्वदा तथैवेति नियमोस्ति- परानुभवस्य हानोपादानादिलिङ्गकानुमानविषयत्वात्, स्वानुभव- स्याप्यतीतस्य अज्ञासिपमिति ज्ञानविषयत्वदर्शनाच्च, अतोनुभूतिश्चेत्स्वतः सिद्धेति वक्तुं न शक्यते, अनुभूतेरनुभाव्यत्वे अननुभूतित्वमित्यपि दुरुक्तं- स्वगतातीतानुभवानां परगतानुभवानां चानुभाव्यत्वे- नाननुभूतित्वप्रसङ्गादिति । अनुभूतित्वं नाम वर्तमानदशायां स्वसत्तयैव स्वाधर्म्यं प्रति प्रकाशमानत्व- मिति च । श्रुतप्रकाशिकाकारश्च—ज्ञानस्य नित्यद्रव्यत्वेन सदा वर्तमानत्वाद्वर्तमानदशायामिति पदं निरर्थकमिति शङ्कापनुत्तये विषयप्रकाशनवेलायामित्युक्तं, वर्तमानदशाशब्देन विषयसम्बन्धप्रसरस्य वर्तमानतां विवक्षितेत्वकाश्रयते—इति । तदुभयमयुक्तम्—तथाहि नित्यद्रव्यं ज्ञानमनुभव इति श्रुतप्रकाशिकमैव स्वानुभवस्याप्यतीतस्येति स्वगतातीतानुभवानामिति च रामानुजभाष्यं दुरुक्तमिति स्पष्टीकृतम् । नहि नित्यस्य वस्तुनोऽतीतत्वं सम्भवति । यदि पूर्वकाले आसीददानीं नास्ति तद्वस्तु खल्वन्यते अतीतमिति । यदि तु अनुभवविषयसम्बन्धप्रसरस्यातीतत्वादनुभवस्यातीतत्वमौपचारिकमि- त्युच्यते, तर्हि प्रदीपस्वानीयं किमिदं नित्यं जान्द्रव्यम् ? प्रभास्यानीयश्च को वा तस्य प्रसरः ? अन्तःकरणं नित्यद्रव्यं ज्ञानात्मकम् । तस्य विषयेण सह सम्बन्धः प्रसर इति चेन्नैवम्—पञ्चभूत- सत्त्वांशसमष्टिकार्यस्थान्तःकरणस्य सादित्वेन नित्यत्वाभावात् । नच सादित्वे तस्य विवदितव्यम्— 'तन्मनो कुरुते'ति श्रुतेः । प्रकृतिपुरुषधराणामेव तन्मतेपि नित्यत्वाभ्युपगमादिति । नच प्रकृतिरिति वाच्यं, तस्यानादित्वेपि जडत्वात् । अत एव हि प्रकृतिकार्ये सर्वत्र जाड्योपलम्भः । प्रकृतेर्जडत्वं च

ईक्षत्यधिकरणसिद्धम् । एव जडत्वादप्यन्तं करणं न ज्ञानद्रव्यम् । यदि प्रकृतिरन्तःकरणं वा नित्यं ज्ञानं च भवेत्तर्हि श्रौतस्य 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति ब्रह्मलक्षणस्य प्रकृतौ तत्कार्येण करणे चातिव्याप्ति-
 स्यात् । नच पुरुष इति वाच्यं, पुरुषस्य ज्ञातृत्वे ज्ञानत्वाभाव इति तत्र मतात् । नापीधर-
 ईधरस्यैव ब्रह्मत्वाद्विज्ञानयोश्च त्वयोक्तत्वाद्वेदस्य । तस्मान्नित्यं ज्ञानद्रव्यं तदुद्विग्नरूपमेव तव ।
 ननु यज्जीवेधरयोः स्वरूपभूतं ज्ञानं न तदिहानुभवशब्देन विवक्ष्यते- किंतु तयोर्धर्मभूतं ज्ञानमिति
 चेन्मैवम्—धर्मभूतज्ञानस्य गुणत्वेन द्रव्यत्वाभावात् । नित्यज्ञानानन्दादिगुणक ईधर इति हि
 त्वाम्बुपगमः । नच जीवेधरयोः स्वरूपभूताद्गुणभूताच्चान्यदेवेदं धर्मभूतं ज्ञानार्थं नित्यद्रव्यमिति
 वाच्यं, अप्रामाणिकत्वाच्चत्कल्पनस्य । तस्मान्नित्यं ज्ञानं ब्रह्मैव । यत्तु गुणभूतं ज्ञानं तदनित्यमेव,
 वृत्तिज्ञानं हि तत् । अथ यदि रामानुजभाष्यगौरवात् श्रुतप्रकाशिकावचनं नाद्रियते, तर्हि अतीतत्वेन
 जन्मनाशवान्योऽनुभवः वृत्तिज्ञानमेव, न नित्यज्ञानं, तस्य च स्वयम्प्रकाशत्वाभावादब्रह्मत्वमेव ।
 तस्य च वृत्तिज्ञानस्यानुभाव्यत्वेनाननुभूतित्वमस्माकमिष्टमेव । न हि वयं वृत्तिज्ञानमनुभूतं ब्रूमः ।
 अज्ञासिषमिति प्रतीतिश्च वृत्तिज्ञानविषयैव । यद्वा घटं जानामीति प्रत्ययो वर्तमानघटविषयः, घट-
 मज्ञासिषमिति प्रत्ययस्तु अतीतघटविषयः । यदुक्तमनुभूतित्वलक्षणं रामानुजेन तदसत्—सुखादा-
 धतिव्याप्तत्वात्तस्य । सुखं हि वर्तमानदशायाः स्वाश्रयं पुरुषः प्रति स्वसत्तयैव प्रकाशते, अप्रकाशमान-
 सुखसत्ताऽभावात् । यदा हि सुखं जायते तदैव प्रकाशते । नच सुखाकारान्तं करणवृत्त्या सुखं
 प्रकाशयते, ननु स्वसत्तया प्रकाशत इति वाच्यं, सुखरूपान्तं करणपरिणामस्यैव सुखत्वात् । नचा-
 न्तं करणस्यास्ति वृत्तिद्वयं तत्रैका कामक्रोधादिरूपा, अन्या तदज्ञानरूपा चेति, तथा च सुखरूपेणान्तं
 करणं यदा परिणमते तदा सुखाकारा वृत्तिरपि जायते, तथा च वृत्त्या तत्सुखं भास्यते- घटवदिति
 वाच्यं, तथासति अन्तःकरणपरिणामत्वाविशेषात्सुखमिव वृत्तिरपि स्वमन्य वा न प्रकाशयेदेव-
 अन्तःकरणस्य जडत्वेन तत्परिणामस्यापि जडत्वावश्यम्भावात् । नचान्तं करणमजडमिति वाच्यं,
 तथा सति तत्परिणामभूतं सुखमप्यजडमेव भवेत् । तदुपादानभूता प्रकृतिरप्यजडैव भवेत् । तस्माद्यदि
 वृत्तिस्वसत्तयैव प्रकाशते, तर्हि सुखमपि तथैवेत्यतिव्याप्तिरक्षणस्य सुखादौ । किंच अनुभूतिस्त्वाश्रयम्प्रति
 स्वसत्तयैव प्रकाशत इत्यस्य कोऽर्थः विमनुभूतिस्त्वाश्रयम्प्रति स्वात्मानं स्वसत्तयैव प्रकाशयतीत्यर्थः ।
 यद्वा अनुभूतौ जाताया सत्या पुरुषो ममानुभूतिर्जातेति प्रत्येति स्वत एवेत्यर्थः । अथ- कर्मकर्तृभाव-
 विरोधः ग्राहककाले ग्राहकाभावात्, ग्राहककाले ग्राह्यभावाच्च । द्वितीये ममानुभूतिर्जातेति या आसी-
 दनुभूतिः पुरुषस्य सा किं प्रथमानुभूतेर्यिच्चा 'उतामिच्चा' आद्ये- अन्योन्याश्रयादयः । द्वितीये
 आत्माश्रयः । अथ यदुक्तमनुभूतेरनुभाव्यत्वं दुरुक्तमिति तदुद्विग्नमेव । वृत्तिलक्षणाभूतैश्चैत-
 न्यावभास्यत्वलक्षणमनुभाव्यत्वमस्येति । ज्ञानलक्षणानुभूतेस्तु चैतन्यत्वाच्च चैतन्यावभास्यत्वमिति
 भगवत्येवामनुभाव्यत्वमिति । नच चैतन्यमपि चैतन्यान्तरावभास्यमिति वाच्यं, चैतन्यान्तराभावात् ।
 'एकमे'वेति श्रुतेः । नच प्रबैदमिति वाच्यं, चैतन्यस्यैव ब्रह्मत्वात् । एतेन सर्वेषामनुभवानामिति

प्रयुक्तम् । वृत्तिरूपविषयज्ञानानामेवानेकत्वम्, न चैतन्यात्मकानुभवम्येति । यदुक्तं परानुभव इति
 म्वानुभव इति च तदुभयमयुक्तम्—अनुभवे स्वत्वपरत्वाभावात् । नच परस्यानुभव परानुभव,
 म्वम्यानुभन, स्वानुभव इति वाच्यं, परस्य स्वस्य च प्रमासुस्वरूपभूतमेकमेव चैतन्यमनुभव इति ।
 तस्मात्स्वयंप्रकाशानुभवरूपमेव ग्राह्य- इति । यदुक्तमनुभूतिस्वतन्त्रिस्तिद्धेति वक्तुं न शक्यं इति तत्पराम्त-
 मनुभूतेर्ग्राह्यत्वसमर्थनेन । अथ हि स्वतन्त्रिस्तिद्धम् । नच विषयेन्द्रियमन्त्रिकर्पजन्यम्यानुभवस्य कथं
 स्वतन्त्रिस्तिद्धत्वमिति वाच्यं, न वर्यं तादृशस्य वृत्तिज्ञानलक्षणानुभवस्य स्वतन्त्रिस्तिद्धत्वं ह्यम्, किंतु चैतन्य
 लक्षणास्य नित्यम्यैव । नहि नित्यं वस्तु परत सिध्यति । एतेनानुभवस्य नित्यत्वं, स्वतन्त्रिस्तिद्धत्वं च
 श्रुवतश्श्रुतप्रकाशिकाकारस्य व्याहृतवादित्वं स्पष्टम् । नच नित्या अपि प्रकृतिकालादयः स्वतन्त्रिस्तिद्धा
 नेति वाच्यं, तेषामनित्यत्वात् । नहि ग्रन्थमित्रं किमपि वस्तु नित्यमस्ति 'अतोऽन्यदार्त'मिति श्रुते ।
 आर्तत्वं हि बाधितत्वं- तद्वनित्यम्यैव वस्तुन, नतु नित्यस्य सम्प्रति नित्यत्वस्य काललक्षणभाषितत्व-
 रूपत्वात् । तस्मादनुभूतिर्नित्या, स्वयंप्रकाश एका चेति—निरवयवम् । अथ यदुक्तं रामानुजेन—
 अनुभवस्यानुभवान्तरानुभाव्यत्वेपि नानुभवत्वमपगच्छतीति तदतीव परिहासास्पदम्—अनुभाव्यत्वानु-
 भवत्वयोस्सामानाधिकरण्यायोगात् । किंच यद्यनुभवोऽनुभवान्तरेणानुभूयते तर्हि तदनुभवान्तरं किमनु-
 भवान्तरेणानुभूयते, किं वा प्रथमानुभवेन, यद्वा अनुभवान्तरेण ? आद्ये अनवस्था । द्वितीये-
 अन्योन्याश्रय । तृतीये- कर्मकर्तृभावव्याघात ।

ननु अनुभवस्यानुभवत्वं यद्यननुभाष्यत्वेन हेतुना साध्यते तर्हि स्वपुष्पस्याप्यनुभवत्वप्रसङ्ग-
 स्वपुष्पं ह्यनुभाव्यमिति चेन्मैवम् - गोगोत्वमिव घटस्य घटत्वमिव चानुभवस्यानुभवत्वं सिद्धमेवेति न
 तत्साधनावकाशः साध्यं हि साधनेन साध्यते न तु सिद्धम् । अतएव हि सिद्धसाधनस्य दोषत्वम् ।
 अथापि यद्यननुभाष्यत्वेन तत्साधनीयमित्याग्रहस्तर्हि साधयाम सत्त्वे सत्यननुभाष्यत्व हेतुरिति वदाम ।
 स्वपुष्पे तु विशेषणासिद्धेर्नैकान्त्यम् । नचाज्ञाते घटे अतिव्याप्तिरिति वाच्यं, तस्याप्यनुभवयोग्यत्व-
 सत्त्वात् । अनुभवितुं योग्यं ह्यनुभाष्यम् । यदुक्तं रामानुजेन- अनुभूतित्वं नाम वर्तमानदशाया स्वा-
 श्रयं प्रति स्वसत्तयैव स्वविषयसाधनत्वमिति तदयुक्तं—विषयसाधनत्वं विषयप्रकाशकत्वं, तच्च विषय
 प्रकाशजनकत्वं । विषयप्रकाशश्च विषयानुभव । तथाच अनुभवोऽनुभवजनक इति सिद्धम् । तत्र यदि
 द्वयोरनुभवयोरेकत्वं तर्हि तस्मात्साध्यं । मित्रत्वं तर्हि द्वितीयानुभव प्रथमानुभवस्य, सच प्रथमानुभव
 किं जन्य - विषयेन्द्रियसन्निकर्षजन्य इति चेत्त एव सन्निकर्षात् द्वितीयानुभवो जायता, किमिति तस्य
 प्रथमानुभवजन्यत्वकल्पनेन ? अथ स्वाधर्यं प्रतीत्यप्ययुक्तमनन्याश्रयत्वादनुभवस्य । न चात्माधय इति
 वाच्यं, अल्पन एवानुभवत्वात् । नचानुभववितैवात्मा नानुभव इति वाच्यं, अनुभववितृस्वरूपस्यैवानुभवत्वादात्मा
 ज्ञानरूप इति त्वयाप्यभ्युपगतत्वात् । नच संकोचविकासार्हमात्मनस्वरूपादन्यदेव धर्मभूतं नित्यद्रव्यं
 ज्ञानमनुभव इति वाच्यं, संकोचविकासयोस्सावयवधर्मत्वात् विकारित्वाच्च सावयव विकारीदं त्वत्कल्पित-
 मधमाण ज्ञानद्रव्यमनित्यमेव भवेत् नहि सावयवं विकारि वा नित्यं कचिद्दृष्टम् । किं च यथा धर्म-

भूतं त्वत्कल्पितं ज्ञानद्रव्यं स्वसत्तयैव विषयमवभासयति, तथा ज्ञानस्वरूप आत्मैव स्वसत्तयैव विषयमवभासयतीति व्यर्थं ज्ञानद्रव्यकल्पनं गौरवाद्वाञ्छेति । नन्वेवं किमनुभूतित्वं त्वदभिमतमिति चेदुच्यते— निर्धर्मकत्वादनुभवस्य नास्त्यनुभवत्वमिति । अथानुभवस्य किं लक्षणमिति चेत्, किमनुभवस्य स्वरूपलक्षणं पृच्छसि, उत तदस्वलक्षणम् ? आद्ये नास्त्यनुभवस्यानुभवादन्यत्किमपि स्वरूपम्— यद्यनुभवस्याप्यन्यत्स्वरूपं स्यात्तर्हि तस्याप्यन्यत्तस्याप्यन्यत्स्वरूपं स्यादित्यनवस्था । तदस्वलक्षणं तु श्रुत्या दर्शितमेव— 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिना जगज्जन्मस्थितिलयहेतुत्वं । नच तद्ब्रह्मलक्षणमिति वाच्यं, ब्रह्मण एवानुभवत्वादिति । ननु अनुभवस्वयम्प्रकाश तस्यापि परम्प्रकाशत्वेऽनवस्थादोषात् । ततस्तस्मिन् स्वयम्प्रकाशत्वरूपो धर्मोस्तीति कथं निर्धर्मकत्वमनुभवस्येति चेन्मैवम्— किमनुभवस्य निर्धर्मकत्वं वस्तुतोऽभिप्रायि, यद्वा व्यवहारतः । नाद्य - वस्तुतो द्वैताभावात् । सति हि द्वैते अनुभवस्य स्वयम्प्रकाशत्वं भवति । न द्वितीय - व्यवहारतस्तत्त्वमत्वादनुभवस्य कल्पितो हि धर्मोऽस्त्यनुभवे । ननु स्वयम्प्रकाशत्वंनाम अनन्यावभास्यत्वे सति स्वेतरसर्वावभासकत्वमित्युक्तं, तत्र सङ्गच्छते- अनुभवस्य सर्वावभासकत्वायोगात्, सर्वावभासकत्वं हि सर्वावभासजनकत्वं सच सर्वावभाससर्वानुभव एवेति कथमनुभवजनकत्वमनुभवस्येति चेन्मैवम्— निर्विकल्पकं ज्ञानं चैतन्यशब्दवाच्यं, सविकल्पकं ज्ञानं वृत्तिज्ञानशब्दवाच्यं जनयतीति तदर्थत्वं । ननु किमिदं वृत्तिज्ञानं किं वृत्तिः, यद्वा चैतन्यमुतान्यत् ? नाद्य - वृत्तेर्जडावेन भासकत्वायोगात्- ज्ञानं हि भासकं भानमेव ज्ञानमिति स्वकालेपि वृत्तेर्जडाया भानरूपत्वमयुक्तम् । न द्वितीय - चैतन्यं वृत्तिज्ञानजनकमित्युक्तत्वात् । न तृतीय - अभावात् । नहि वृत्त्यतिरिक्तं चैतन्यातिरिक्तं च किञ्चिदज्ञानमस्तीति चेन्मैवम्— वृत्तिप्रतिफलितचैतन्यं वृत्तिज्ञानं, तदेव विषयचैतन्याभिन्नं सत्प्रत्यक्षमित्युच्यते । तस्माच्चैतन्याद्वृत्तेश्चान्यदेव वृत्तिज्ञानम् । एकस्यैव ज्ञानस्योपाधिमेवाज्ञानजनकत्वमेव इति भावः । यद्वा अनुभवस्य स्वेतरसर्वावभासकत्वं नाम स्वेतरस्य सर्वस्य भातीति प्रतीतिविषयत्वजनकत्वं । सर्वस्यावभास्यत्वं च भातीति प्रतीतिविषयत्वम्- नहि जडस्य चिदाभासलक्षणफलव्याप्तिं विना भातीति प्रतीतिविषयत्वं स्वतस्तभवति । एतेन स्वतस्तसर्वं सर्वदाऽवभासकञ्चानुभवः वृत्तिप्रतिफलितवच्चिदाभासद्वारैव सर्वस्य भातीति प्रतीतिविषयत्वं जनयतीति सिद्धम् ।

ननु भातीति प्रतीतिरेवानुभवः तदतिरिक्तानुभवाभावादिति चेन्मैवम्— प्रतीत्यतिरिक्तानुभवसत्त्वात् । बहुधा हि घटं साक्षात्कृत्य पुरुषं प्रत्येति घटोस्ति भाति चेति । तथाच घटसाक्षात्कारात्मकानुभवादन्त्यैव प्रतीतिरनुभवजन्येति । नच तत्प्रतीत्यन्य को घटानुभव इति वाच्यं, दुर्वचत्वात्तस्य । नच निर्विकल्पकानुभव एव दुर्वचो नतु सविकल्पकानुभव इति वाच्यं, द्विविधोऽप्यनुभवो दुर्वच एव । परं तु निर्विकल्पकानुभवविषयो वस्तु च दुर्वचम् । सविकल्पकानुभवविषयस्तु सुवच इति भेदः । तच्चानुभवस्य द्वैविध्यं विषयभेदप्रयुक्तमेव, नतु स्वत इति दुर्वच एवानुभवः । तस्य चानन्यावभास्यत्वेऽसति स्वेतरसर्वावभासकत्वं लक्षणं सङ्गच्छत एवेति । नचानुभवस्योक्तं घटावभासकत्वं किं घट इति प्रतीतिजनकत्वं, किं वा घट इति प्रतीतिविषयत्वजनकत्वं, यद्वा घट

इत्यनुभवजनकत्वमथवा घट इत्यनुभवविषयत्वजनकत्वम् ? तत्र प्रथमतृतीययोः द्वितीयचतुर्थयोश्च न भेद-
 प्रतीतिरेवानुभवत्वात्, घट इति प्रत्येतीत्यस्य घट इति जानातीति ह्यर्थः । अनुभवस्यानुभवजनकत्व-
 मयुक्तमिति न प्रथमः कल्पसम्भवति । द्वितीयः कल्पः परिशिष्टः- सच नोपपद्यते- घटस्य सर्वदापि
 विषयत्वमस्त्येवेति कादाचित्कजनकत्वायोगादिति चेदुच्यते—प्रतीतिर्व्यवहारदशब्दप्रयोगलक्षण इति
 न प्रतीत्यनुभवयोरैक्यम् । यद्यपि स्वानुभवसमये न शब्दप्रयोगः- परोपदेशसमये हि स । तथापि
 मानसिकसूक्ष्मशब्दप्रयोगः स्वानुभवसमयेप्यस्त्येवेति बोध्यम् । तज्जनकत्वमनुभवस्यास्तीति न प्रथम-
 कल्पस्य दृष्टत्वम् । नापि द्वितीयस्य- अनुभूत एव घटो घट इति व्यवहारविषयत्वमापद्यत इति ।
 घट इति व्यवहारविषयत्वजनकत्वमनुभवस्यास्त्येव । तृतीयोपि समीचीन एव- केवलस्यानुभवस्य घट
 इत्यनुभवजनकत्वसत्त्वात् । निरुपाधिकं हि ज्ञानं, सोपाधिकज्ञानजनकं घट इत्यनुभवश्च घटोपाधिक
 इति । चतुर्थोपि युक्त एव- सामान्यानुभवविषयत्वे सत्यपि घटस्य सर्वदा न विशेषानुभवविषयत्वं
 सर्वदास्ति किंतु चक्षुर्घटसंयोगदशायामेव घट इति विशेषानुभवविषयत्वं घटस्येति । सच सामान्यानु-
 भवसाक्षिचैतन्यम् । यद्वा साक्ष्याकारवृत्तिज्ञानम् । नच साक्ष्याकारवृत्तौ सत्यां साक्षिसाक्षात्कारेण
 सर्वस्याप्ययत्नसिद्धौ मोक्ष इति वाच्यं, प्रमाणजन्यसाक्ष्याकारवृत्त्यैव साक्ष्यावरकाज्ञाननिवृत्तिद्वारा साक्षि-
 साक्षात्कार इति नियमात् । ननु कोसौ साक्षिसाक्षात्कारः, अनुभवस्य नास्त्यनुभव इति हि त्वयोक्त-
 मिति चेदुच्यते—साक्षिभिन्नद्वैतानुभवाभाव एव साक्षिसाक्षात्कारः । नचानुभवाभावस्य कथमनुभवत्व-
 मिति वाच्यं, अनुभवस्य नित्यत्वेनाभावप्रतियोगित्वाभावात् । किंतु विशेषानुभवाभावस्य सामान्यानु-
 भवत्वमुच्यते- विशेषानुभववेलाया सन्नपि सामान्यानुभवोऽस्तत्कल्पता याति- विशेषानुभवाभावदशाया
 तु सामान्यानुभवसत्ताप्रकर्षं लभते । तस्मादुच्यते विशेषानुभवाभाव एव सामान्यानुभवलक्षणसाक्षि-
 साक्षात्कार इति । ननु विशेषानुभवाभावे अज्ञानानुभवोस्ति न साक्ष्यनुभव इति चेत्सत्यं, साक्ष्या-
 वरकस्यैवाज्ञानस्य सोनुभव इति साक्ष्यनुभक्त्वेन व्यवहृत । अज्ञानावच्छिन्नसाक्ष्यनुभवसामान्यानुभव
 इति भावः । ननु सोपाधिकस्य साक्षिणोऽनुभाव्यत्वेन भवतु तदनुभवः- कथं पुनः केवलसाक्ष्यनुभवः ?
 न हि केवलसाक्षी अनुभव एव- इति चेन्नैवम्—यद्यद्विचित्रं कथं साक्षिणः केवलस्य अभवः । नैवेवं
 समाधावप्यज्ञानसत्त्वे कथं साक्षिस्फुरणमिति वाच्यं, समाधौ यदि साक्षिणः कैवल्यं, तर्हि तदा
 नास्त्येव साक्ष्यनुभवः- साक्षिणमनुभवितुं प्रमातुरेवाभावात् । किंतु साक्ष्यैक एवास्ति । अत एव
 तदा साक्षिणमहं पश्यामीति प्रतीत्यभावः । तस्मादज्ञानस्य तत्कार्यस्य वा यस्य कस्यापि विशेषस्यानु-
 भवाभाव एव साक्षिसाक्षात्कार इत्युच्यते । नचामावस्य कथं साक्षात्कारत्वमिति वाच्यं, अभावस्याधि-
 करणरूपत्वाद्विशेषानुभवाभावाधिकरणं साक्षिरूपोऽनुभव एवेति । सामान्ये हि विशेषस्याभ्यासः,
 अध्यासाभावव्याधिप्रदानानतिरेक्येव । तस्माद्विशेषानुभवाभावरूपसाक्षिणोपि साक्षात्कार उपपद्यते ।
 यद्वा साक्षिणः पारिशेष्यमेव साक्ष्यनुभवः । तच्च सर्वज्ञतापतीतौ भवतीति बोध्यम् । अथ वा
 साक्षिसाक्षात्कारयोरभेदेपि साक्षिणस्साक्षात्कार इति प्रतीतिरप्यद्यते- राहोदिशर आत्मनश्चैन्यं
 मूर्त्यम्, प्रकाश इतिवत्- इति बोध्यम् । तस्मात्प्रत्यगाभिर्ज्ञं त्रैलोक्यं स्वयम्प्रकाशो- नित्यश्चानुभवः ॥

अनुभूतेर्नित्यत्वोपपत्तिः ।

ननु नानुभवो नित्य - अनुभवप्रागभावस्य सत्त्वात्, तस्य चानुभवेनैव ग्रहणादिति रामानुजः, तन्मन्दम्—किं यस्य कस्यापि वस्तुनो येन केनापि गृह्यमाण प्रागभावोस्तीति त्वयोच्यते, उताऽ-गृह्यमाणोपि ? न द्वितीय - अगृह्यमाणस्यापि प्रागभावस्यास्तित्वे ईश्वरादेरपि प्रागभावस्यात् । आद्ये किं स्वप्रागभाव स्वेनैव गृह्यते, उतान्येन ? नाद्य - पुत्रप्रागभावस्य पितृवै गृह्यमाणत्वं न पुत्रेणेति दर्शनात्, स्वप्रागभावग्रहणसमये स्वस्य सत्त्वे स्वप्रागभावायोगात्, स्वस्यासत्त्वे ग्रहणायोगाच्च । द्वितीय इष्ट एव । तत्तु प्रकृते न सम्भवति अनुभवादित्यस्य जडत्वेन अनुभवप्रागभावग्रहणायोगात् । नचानु-भवप्रागभाव आत्मना गृह्यत इति वाच्यं, आत्मन एवानुभवत्वात्- इति । ननु अनुभवप्रागभावमनुभवो न गृह्णातीति किं त्वया कचिद्दृष्टमुत न ? आद्ये- तस्मादेव तव दर्शनादनुभवप्रागभावसिद्धिः । द्वितीये- कथमदृष्टार्थस्य ग्राह्यत्वम् ? तथासति- अदृष्टं शशभृङ्गमपि ग्राह्यं स्यादिति चेन्मैवम्—पुत्रप्रागभावं पुत्रो न गृह्णातीत्येतन्मया दृष्टं, तेन स्वप्रागभावं स्वं न गृह्णातीति व्याप्तिज्ञानं मम जातं, ततो ब्रवीमि अनुभवप्रागभावमनुभवो न गृह्णातीति । ननु पुत्रप्रागभावं पुत्रो मा गृह्णातु, किं तेन पुत्रप्रागभाव-स्यासिद्धिः ? तथा अनुभवप्रागभावमनुभवो मा गृह्णातु नाम, न तावता अनुभवप्रागभावासिद्धिरिति चेन्मैवम्—पुत्रप्रागभावं पिता गृह्णातीत्यस्ति तत्सिद्धिः । नैवमनुभवप्रागभावं कोपि गृह्णातीति । ननु पुत्रप्रागभाव पुत्रोपि गृह्णाति नाहमुत्पत्ते प्रागासमिति पुत्रोहि प्रत्येति- उत्पत्ते प्रागवृत्त्यासत्त्व-दर्शनादिङ्गादिति चेन्मैवम्—स्वप्रागभावस्य स्वप्रत्यक्षविषयत्वं नेत्येवास्माभिरुच्यते, स्वानुमानविषयत्वं तु भवत्येव । नचैवमनुभवोपि स्वप्रागभावमनुमानेन गृह्णात्विति वाच्यं, अनुभव स्वसत्तयैव स्वविषयं प्रकाशयतीति त्वयैवोक्तत्वात् । अनुमानद्वारा अनुभवस्य स्वप्रागभावग्रहणे स्वसत्तयैवेत्युक्तं व्याहन्येत । तत्तश्चानुभवस्य त्वदभिमतमपि स्वयम्प्रकाशत्वं न सिध्यतीति । ननु अनुभवोऽतीतमपि विषयं बोधयति- अतीतवस्तुविषयप्रत्यक्षस्यापि योगिनस्सत्त्वात् । तथाच स्वपूर्वकालिकमपि प्रागभावमनुभवो बोधयतीति चेन्मैवम्—न वयमनुभवे वर्तमानमेव वस्तु विषयो भवतीति ज्ञम - किं तर्हि अतीतमनागतं च विषयो भवत्येव- योगिनस्सर्वज्ञेयस्य च श्रैकालिकवस्तुप्रत्यक्षसम्भवात् । अनुभवप्रागभावादिकं तु अनुभवे विषयो न भवतीति ज्ञम । ननु मम गुरूपदेशात्पूर्वमेतच्छ्लोकार्थज्ञानं नासीदित्यनुभवे अनुभवप्रागभावोपि विषय एवेति चेन्मैवम्—नहि तत्र श्लोकार्थज्ञाने श्लोकार्थज्ञानप्रागभावो निषय, किं त्वन्यस्मिन्नेव ज्ञान इति । एवं श्लोकार्थज्ञानप्रागभावस्य ज्ञानान्तरेण गृह्यमाणत्वादेव सिद्धिः । नैवमनुभवप्रागभाव केनापि गृह्यते- येन तत्सिद्धिः स्यात् । वृत्तिज्ञानप्रागभावप्रध्वंसप्रागभावयोश्चैतन्येन गृह्यमाणत्वाद्वृत्तिज्ञानम्यानित्यत्वमस्तु- चैतन्यप्रागभावप्रध्वंसप्रागभावौ तु न चैतन्येन- व्याघातात् । न चैतन्यान्तरेण- अभावात्, अतो न चैतन्यस्य प्रागभावादिकमस्ति । किंच यथा पुल उत्पत्ते प्रागहं नासमिति प्रत्येति देवदत्तादि तथा नाहमुत्पत्ते प्रागासमिति प्रत्येति नानुभव । अतश्च नानुभवस्य प्रागभावः । नच नाहमासमित्यात्मा प्रत्येत्येव आत्मा ह्यनुभवस्तत एत इति वाच्यं, देहादितादा-

इत्यनुभवजनकत्वमथवा घट इत्यनुभवविषयत्वजनकत्वम् । तत्र प्रथमतृतीययो द्वितीयचतुर्थयोश्च न भेद-
 प्रतीतिरेवानुभवत्वात्, घट इति प्रत्येतीत्यस्य घट इति जानातीति ह्यर्थः । अनुभवम्यानुभवजनक-
 मयुक्तमिति न प्रथमं फल्यसम्भवति । द्वितीयं कल्पं परिशिष्ट- सच नोपपद्यते- घटस्य सर्वदापि
 विषयत्वमस्येवेति कादाचित्कजनकत्वायोगादिति चेदुच्यते—प्रतीतिर्न्यवहारदशब्दप्रयोगलक्षण इति
 न प्रतीत्यनुभवयोरैक्यम् । यद्यपि स्वानुभवसमये न शब्दप्रयोगं परोपदेशसमये हि ॥ । तथापि
 मानसिकम्युक्ष्मदशब्दप्रयोगं स्वानुभवसमयेप्यस्येवेति बोध्यम् । तज्जनकत्वमनुभवम्यास्तीति न प्रथम-
 कल्पस्य दुष्टत्वम् । नापि द्वितीयस्य- अनुभूत एव घटो घट इति व्यवहारविषयत्वमापद्यत इति ।
 घट इति व्यवहारविषयत्वजनकत्वमनुभवस्यास्येव । तृतीयोपि समीचीन एव- केवलस्यानुभवस्य घट
 इत्यनुभवजनकत्वसत्त्वात् । निरुपाधिकं हि ज्ञानं, सोपाधिकज्ञानजनकं घट इत्यनुभवश्च घटोपाधिक
 इति । चतुर्थोपि युक्त एव- सामान्यानुभवविषयत्वे सत्यपि घटस्य सर्वदा न विशेषानुभवविषयत्वं
 सर्वदास्ति किंतु चक्षुर्घटसंयोगदशायामेव घट इति विशेषानुभवविषयत्वं घटस्येति । सच सामान्यानु-
 भवस्साक्षिचैतन्यम् । यद्वा साक्ष्याकारवृत्तिज्ञानम् । नच साक्ष्याकारवृत्तौ सत्या साक्षिसाक्षात्कारेण
 सर्वस्याप्ययत्नसिद्धौ मोक्ष इति वाच्यं, प्रमाणजन्यसाक्ष्याकारवृत्त्यैव साक्ष्यावरकाज्ञाननिवृत्तिद्वारा साक्षि-
 साक्षात्कार इति नियमात् । ननु कोसौ साक्षिसाक्षात्कारः, अनुभवस्य नास्त्यनुभव इति हि त्वयोक्त-
 मिति चेदुच्यते—साक्षिभिन्नद्वैतानुभवाभाव एव साक्षिसाक्षात्कारः । नचानुभवाभावस्य कथमनुभवत्व-
 मिति वाच्यं, अनुभवस्य नित्यत्वेनाभावप्रतियोगित्वाभावात् । किंतु विशेषानुभवाभावस्य सामान्यानु-
 भवत्वमुच्यते- विशेषानुभववेलायां सन्नपि सामान्यानुभवोऽसत्कल्पता याति- विशेषानुभवाभावदशायां
 तु सामान्यानुभवस्तत्तामक्यं लभते । तस्मादुच्यते विशेषानुभवाभाव एव सामान्यानुभवलक्षणसाक्षि-
 साक्षात्कार इति । ननु विशेषानुभवाभावे अज्ञानानुभवोस्ति ॥ साक्ष्यनुभव इति चेत्सत्यं, साक्ष्या-
 वरकस्यैवाज्ञानस्य सोनुभव इति साक्ष्यनुभवत्वेन व्यवहृतः । अज्ञानावच्छिन्नसाक्ष्यनुभवस्यामान्यानुभव
 इति भावः । ननु सोपाधिकस्य साक्षिणोऽनुभाव्यत्वेन भवतु तदनुभव- कथं पुनः केवलसाक्ष्यनुभवः ?
 न हि केवलसाक्षी अनुभव एव- इति चेन्मैवम्—यावदविषयं कथं साक्षिणं कैवल्यसम्भवः । नचैव
 समाधावप्यज्ञानसत्त्वे कथं साक्षिस्फुरणमिति वाच्यं, समाधौ यदि साक्षिणं कैवल्ये, तर्हि तदा
 नास्त्येव साक्ष्यनुभव- साक्षिणमनुभवितुं प्रमातुरेवाभावात् । किंतु साक्ष्यैक एवास्ति । अत एव
 तदा साक्षिणमहं पश्यामीति प्रतीत्यभावः । तस्मादज्ञानस्य तत्कार्यस्य वा यस्य कस्यापि विशेषम्यानु-
 भवाभाव एव साक्षिसाक्षात्कार इत्युच्यते । नचाभावस्य कथं साक्षात्कारत्वमिति वाच्यं, अभावस्याधि-
 करणरूपत्वाद्विशेषानुभवाभावाधिकरणं साक्षिरूपोऽनुभव एवेति । सामान्ये हि विशेषम्यायासः,
 अध्यासाभावश्चाधिष्ठानानतिरेक्येव । तस्माद्विशेषानुभवाभावरूपसाक्षिणोपि साक्षात्कार उपपद्यते ।
 यद्वा साक्षिणं पारिशेष्यमेव साक्ष्यनुभवः । तच्च सर्वद्वैताप्रतीतीं भवतीति बोध्यम् । अथ वा
 साक्षिसाक्षात्कारयोरभेदेपि साक्षिणस्साक्षात्कार इति प्रतीतिरुपपद्यते राक्षोदिशर आत्मनश्चैतन्य
 मर्यम् प्रकाश इतिवत् इति चेद्यम् । तस्मात्प्रत्यगभिन्नं नैव स्वयम्भक्तशो नि-यश्चानुभवः ॥

अनुभूतेर्नित्यत्वोपपत्तिः ।

ननु नानुभवो नित्य - अनुभवप्रागभावस्य सत्त्वात्, तस्य चानुभवैर्नैव ग्रहणादिति रामानुजः, तन्मन्दम्—किं यस्य कस्यापि वस्तुनो येन केनापि गृह्यमाण प्रागभावोस्तीति त्वयोच्यते, उताऽ-गृह्यमाणोपि ? न द्वितीय - अगृह्यमाणस्यापि प्रागभावस्यास्तित्वे ईश्वरादेरपि प्रागभावस्य्यात् । आद्ये किं स्वप्रागभाव स्वैर्नैव गृह्यते, उतान्येन ? नाद्य - पुत्रप्रागभावस्य पित्रैव गृह्यमाणत्वं न पुत्रेणेति दर्शनात्, स्वप्रागभावग्रहणसमये स्वस्य सत्त्वे स्वप्रागभावायोगात्, स्वस्यासत्त्वे ग्रहणायोगाच्च । द्वितीय इष्ट एव । तत्तु प्रकृते न सम्भवति अनुभवादन्वस्य जडत्वेन अनुभवप्रागभावग्रहणायोगात् । नचानुभवप्रागभाव आत्मना गृह्यत इति वाच्यं, आत्मन एवानुभवत्वात्- इति । ननु अनुभवप्रागभावमनुभवो न गृह्णातीति किं त्वया क्वचिद्दृष्टमुत न ? आद्ये- तस्मादेव तव दर्शनादनुभवप्रागभावसिद्धिः । द्वितीये- कथमदृष्टार्थस्य ग्राह्यत्वम् ? तथासति- अदृष्टं शशशृङ्गमपि ग्राह्यं स्यादिति चेन्नैवम्—पुत्रप्रागभावं पुत्रो न गृह्णातीत्येतन्मया दृष्टं, तेन स्वप्रागभावं स्वं न गृह्णातीति ध्यासिद्धानं मम जात, ततो ब्रवीमि अनुभवप्रागभावमनुभवो न गृह्णातीति । ननु पुत्रप्रागभावं पुत्रो मा गृह्णातु, किं तेन पुत्रप्रागभावस्यासिद्धिः ? तथा अनुभवप्रागभावमनुभवो मा गृह्णातु नाम, न तावत्ता अनुभवप्रागभावासिद्धिरिति चेन्नैवम्—पुत्रप्रागभावं पिता गृह्णातीत्यस्ति तत्सिद्धिः । नैवमनुभवप्रागभावं कोपि गृह्णातीति । ननु पुत्रप्रागभाव पुत्रोपि गृह्णाति नाहमुत्पत्ते प्रागासमिति पुत्रोहि प्रत्येति- उत्पत्ते प्राग्यदस्यासत्त्वदर्शनाल्लिङ्गादिति चेन्नैवम्—स्वप्रागभावस्य स्वप्रत्यक्षविषयत्वं नेत्येवास्माभिरुच्यते, खानुमानविषयत्वं तु भवत्येव । नचैवमनुभवोपि स्वप्रागभावमनुमानेन गृह्णात्विति वाच्यं, अनुभव स्वसत्तयैव स्वविषयं प्रकाशयतीति त्वयैवोक्तत्वात् । अनुमानद्वारा अनुभवस्य स्वप्रागभावग्रहणे स्वसत्तयैवेत्युक्तं व्याह्रयेत् । ततश्चानुभवस्य त्वदभिमतमपि स्वयम्प्रकाशत्वं न सिध्यतीति । ननु अनुभवोऽतीतमपि विषयं बोधयति- अतीतवस्तुविषयप्रत्यक्षस्यापि योगिनस्सत्त्वात् । तथाच स्वपूर्वकालिकमपि प्रागभावमनुभवो बोधयतीति चेन्नैवम्—न वयमनुभवे वर्तमानमेव वस्तु विषयो भवतीति ब्रूम - किं तर्हि अतीतमनागतं च विषयो भवत्येव- योगिनस्स्वैश्वरस्य च त्रैकालिकवस्तुप्रत्यक्षसम्भवात् । अनुभवप्रागभावादिकं न अनुभवे विषयो न भवतीति ब्रूम । ननु मम गुरूपदेशात्पूर्वमेतच्छ्लोकार्थज्ञानं नासीदित्यनुभवे अनुभवप्रागभावोपि विषय एवेति चेन्नैवम्— नहि तत्र श्लोकार्थज्ञाने श्लोकार्थज्ञानप्रागभावो निषय, किं त्वन्यस्मिन्नेव ज्ञान इति । एवं श्लोकार्थज्ञानप्रागभावस्य ज्ञानान्तरेण गृह्यमाणत्वादेव सिद्धिः । नैवमनुभवप्रागभाव केनापि गृह्यते- येन तत्सिद्धिः स्यात् । श्रुतिज्ञानप्रागभावप्रध्वंसाभावयोश्चैतन्येन गृह्यमाणत्वादृष्टिज्ञानस्यानित्यत्वमस्तु- चैतन्यप्रागभावप्रध्वंसाभावौ न चैतन्येन- व्याघातात् । न चैतन्यान्तरेण- अभावात्, अतो न चैतन्यस्य प्रागभावादिकमस्ति । किंच यथा पुत्र उत्पत्ते प्रागहं नासमिति प्रत्येति देवदत्तादि तथा नाहमुत्पत्ते प्रागासमिति प्रत्येति नानुभव । अतश्च नानुभवस्य प्रागभावः । नच नाहमासमित्यात्मा प्रत्येत्येव आत्मा हानुभवस्तत्र मत इति वाच्य, देहादितादा-

स्याध्यासप्रयुक्तत्वात्प्रतीति । नचानुभवस्मर्वदाऽहमासमित्यपि न प्रत्येतीति वाच्यं, सर्वदाऽहमासमिति प्रत्येत्येव विद्वानात्मेति । नच सष्टे प्राणीधर एक एवासीत्-त जीवादिक- 'अहमेवासमेकोप्रे नान्यद्यत्सदसत्पर'मिति भागवतादिति वाच्यं, जीवेधरयोरैक्यात् । 'अजो नित्यश्चाश्रित' इति हि जीवस्यापि नित्यत्वं श्रूयते । तस्मादनुभव एव प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मेति न तस्य प्रागभावादिकं, नित्यत्वात् । अत्र श्रुतप्रकाशिकाकारः प्रत्यवतिष्ठते—ननु मृद्द्रव्यस्य नित्यत्वेपि घटादायवन्मृद्द्रव्यस्यानित्य-त्ववत्- ज्ञानान्द्रव्यस्य नित्यत्वेपि, स्मृतित्वानुभूतित्वाद्यवन्मज्जानस्यानित्यत्वमेव । ईदृशानित्यज्ञान-स्यैव परेण स्वयंप्रकाशत्वसमानाधिकरणनित्यत्वमुच्यत इति । अवोच्यते- अहो! श्रुतप्रकाशिका-कारस्य प्रज्ञाऽतिशय - यथावस्थितानुभूतप्रतिक्षणशक्ततया मिथ्याभूता कल्पनामद्वैते निपात्य तद्वृत्ति-त्वम् । नहि यदमिन्द्रियसन्निकर्षादिजन्यप्रत्यक्षत्वाद्यवस्थज्ञानस्य स्वयंप्रकाशत्वं नित्यत्वं च ब्रूम, किंतु तदजगन्मयैव निर्विकल्पकस्येति । अथ यदुक्तं मृद्द्रव्यस्य नित्यत्वेपीति- नयुक्तमनित्यत्वाद्ब्रूमभिन्नस्य । सर्वस्य स्वमतोपि प्रकृतेरेव नित्यत्वेन मृद्द्रव्यस्यानित्यत्वाच्च । यद्योक्तं ज्ञानद्रव्यस्य नित्यत्वेपि स्मृति-त्वाद्यवस्थज्ञानद्रव्यस्यानित्यत्वमिति तदप्ययुक्तम्—यस्य स्मृतित्वाद्यवस्थास्सन्ति तद्व्यञ्जं ज्ञानं, किं नित्यमुतानित्यं ? नाद्य - अवस्थावच्चेनानित्यत्वात् । न द्वितीय - स्मृतित्वाद्यवस्थायतोऽनित्यस्य ज्ञानान्तरस्याभावात् । नच तदेव नित्यं ज्ञानं स्मृतित्वाद्यवस्थायुक्तं सन्नित्यं भवतीति वाच्यं, नित्यस्य वस्तुनोऽवस्थाऽयोगात् । क्षीरत्वधित्वाद्यवस्था एतन्नित्यस्य क्षीरद्रव्यस्य सम्भवन्ति । नित्यमवस्थावदिति हि विप्रतिपिद्धम् । अवस्थातत्त्वस्य विकारित्वरूपत्वाद्विकारिणश्चानित्यत्वात् । नच त्वयापि घटाव-च्छिन्नं चैतन्यमनित्यमित्युच्यत इति वाच्यं, तत्र घटस्यैवानित्यत्वं न चैतन्यस्येति । यदि तथा त्वमपि स्मृत्यनुभवादीनामेवानित्यत्वं नतु ज्ञानस्येति ब्रूये तर्हि शिवम् । यदनेनोक्तं स्वयंप्रकाशत्वानित्यत्वयो-रैक्यधिकरण्यं तदतीव परिहासास्पदम्—यस्त्वयंप्रकाशं न भवति तत्त्वतस्मिन्न न भवति, यस्त्वतस्मिन्न न भवति तस्माच्च न भवतीति सिद्धान्तात्- इति । यदुक्तं ज्ञानानित्यत्वादिना रामानुजेन-योग्यानुपलब्धैव संवित्प्रागभावसिद्धिरिति, तदसत्—अनुपलब्धिपलब्ध्यभाव, उपलब्धिश्चानुभव । तथा च अनुभवाभावेनानुभवप्रागभावो गृह्यत इति प्राप्तं तत्र उभयोरनुभवयोरुभयोरभावयोश्चाभेदे आत्माश्रय । भेदे स चानुभवाभाव केन गृह्यते ? अनुभवान्तरेण चेदन्योन्याश्रयादय । नच यद्यत घटस्त्वत्तर्हि उपलब्ध्येत यतो नोपलब्ध्येत ततो न घट इति वत् । यदीदानीमनुभवमप्युपलब्धौ उपलब्ध्येत, ननुपलब्ध्येत । तस्मान्नास्त्यनुभव इत्यनुभवाभावस्साध्यत इति वाच्यं, यद्यनुभवस्योपलब्ध्यमानत्वमस्ति तर्हि साध्येत न तु तदस्ति । किंच घटस्योपलब्ध्याऽऽत्मास्ति न त्वनुभवस्य कश्चिदस्युपलब्धा । नचात्मास्तीति वाच्यं, तस्यैवानुभवत्वात् । नच प्रमातास्तीति वाच्यं, प्रमातृस्वरूपस्यैवानुभवत्वात् । तस्मान्नानुपलब्धिप्रमाणा-दनुभवाभावसिद्धिः । अथ यदुक्तं रामानुजेन— प्रत्यक्षज्ञानं स्वविषयं घटादिकं स्वसत्ताकाले सन्तं साधयत्, तस्य न सर्वदा सत्तामवगमयत् इत्यन इति घटादे पूर्वोत्तरकालसत्ता न प्रतीयते— तदप्र-
मत्वेनस्य कालपरिच्छिन्नतया प्रतीते । घटादिविषयमेव संवेदनं स्वयं कालानवच्छिन्नं सत्,

प्रतीतिं चेत्संवेदनविषयो घटादिरपि कालानवच्छिन्नः प्रतीयतेति नित्यः स्यादिति, तदयुक्तम्—यदि घटादेर्विषयस्य कालपरिच्छिन्नत्वात्तद्विषयकं प्रत्यक्षज्ञानमपि कालपरिच्छिन्नमित्युच्यते, तर्हि विषयस्येश्वरस्यात्मनश्च नित्यत्वात्तद्विषयं प्रत्यक्षं नित्यमेवेति किमिति नोच्यते ?—नच घटादिस्थले प्रत्यक्षस्यानित्यत्वदर्शनादीश्वरात्मस्थलेपि तदनित्यमेवेति वाच्यं, ईश्वरात्मस्थले तन्नित्यत्वदर्शनाद्घटादिस्थलेपि तन्नित्यमेवेति किमिति नोच्यते ? नच संवेदनस्य नित्यत्वे तद्विषयो घटादिरपि नित्यस्यादिति वाच्यं, संवेदनस्यानित्यत्वे तद्विषयो ब्रह्मादिरप्यनित्य एव स्यादिति किमिति नोच्यते ? तस्मात्प्रत्यक्षस्य स्वविषयनित्यत्वमित्यत्वाभ्यां नित्यत्वानित्यत्वे वक्तुं न शक्यते । किंच घटसंवेदनस्य क्षणिकत्वेपि, यद्वा त्रिचतुरक्षणस्यायित्वेपि घटस्य मासादिसायित्वमवगम्यते, तत्कथमुपपद्यते घटस्य संवेदनसमकालत्वं, संवेदनस्य नाघटसमकालत्वम् ? अपि च किं संवेदनं स्वपूर्वोत्तरकालयोः घटस्याभावं बोधयति, यद्वा घटपूर्वोत्तरकालयोः ? नाद्यः—संवेदनात्पूर्वोत्तरकालयोरपि घटस्य सत्त्वात् । व्यावहारिकस्य घटस्यास्तित्वात्तदा न घट इतीति वाच्यं, प्रतीत्यतिरिक्तजगदभाववादविषयत्वात्तद्व्यवस्य । तस्य च वादस्य सुसूक्ष्म-बुद्धिविषयत्वात्किं तेन तव ? तस्मात्—इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यस्य प्रत्यक्षज्ञानस्य घटादिविषयस्य क्षणिकत्वं, यद्वा त्रिचतुरक्षणस्यायित्वं, अथवा स्वविरोधवृत्त्यन्तरोत्तपिपर्यन्तस्यायित्वमेव, ननु यावत्स्वविषयस्यायित्वमिति, तस्यानित्यत्वमस्माकमिष्टमेव । यत्त्वजन्यं ज्ञानं तस्यैव नित्यत्वं ययं ब्रूमः । नच नास्त्यजन्यं ज्ञानमिति वाच्यं, ज्ञानस्य स्वतोऽजन्यत्वेप्युपाधिबशाद्भवति जन्यत्वमिति । एतेन घृतेरेव जन्यत्वं ननु तत्प्रतिफलितचैतन्यलक्षणज्ञानस्येति—सिद्धम् । घृतेश्चैतन्यस्य च विवेचनस्य दुष्करत्वेन क्षीरनीरविवेचनवत्तस्य परमहंसैकविषयत्वेन च रामानुजस्य तद्विवेचनाशक्ततया एतादृशमाप्यकर्तृत्वमिति सत्सोऽन्यबुद्धिमद्भिः । यदुक्तं श्रुतप्रकाशिकाकारेण संविदपेक्षयैव विषयस्यातीतत्वानागतत्वे भवत इति कृत्वा नित्यत्वे संविदः तद्विषया अपि नित्यास्तुरिति तदपि मन्दम्—यदि संविदपेक्षया विषयस्य अतीतानागतत्वे भवत तर्हि संविदः किमपेक्षया ते भवतः ? नच स्वापेक्षयैवेति वाच्यं, विषयस्यापि तथैव नागतत्वे भवत तर्हि संविदः किमपेक्षया ते भवतः ? नच स्वापेक्षयैवेति वाच्यं, विषयस्यापि तथैव वक्तव्यत्वात् । नच विषयापेक्षयेति वाच्यं, अन्योन्याश्रयात् । नापि संविदन्तरापेक्षयेति वाच्यं, तस्यापि संविदन्तरान्तरापेक्षयेत्यनवस्थादोषात् । तस्मात्कालपेक्षयैव विषयस्यातीतत्वादिकं वर्तमानकालावच्छिन्नो घटः वर्तमान इति, अतीतकालावच्छिन्नोऽतीत इति, आगामिकालावच्छिन्नो भविष्यन्निति च व्यपदिश्यते । नच नित्यस्य कालस्य कथमतीतत्वादिकमिति वाच्यं, दिनमासादिलक्षणस्य कालस्यातीतत्वादिकदर्शनात् । नचैवं संविदपेक्षयैव कालस्यातीतत्वादिकमिति वाच्यं, कालपेक्षयैव संविदस्तथात्वमिति । अस्मिन्क्षणे वर्तमानं हि घटज्ञानं वर्तत इति पूर्वक्षणे घटं पटज्ञानमतीतमिति उत्तरक्षणे भविष्यत्पुनरुक्तं ज्ञानं भविष्यदिति च व्यवहारात् । नच संविदैव कालस्यातीतत्वादिकं वेद्यत इति वाच्यं, केनोक्तं ज्ञानं भविष्यदिति च व्यवहारात् । नच संविदैव कालस्यातीतत्वादिकं वेद्यत इति ब्रूमः । संविदतिरिक्तं सर्वं हि संविदधीन-संविदा न वेद्यत इति ? अपि तु घटसंविदा न वेद्यत इति ब्रूमः । संविदतिरिक्तं सर्वं हि संविदधीन-

स्थितिकम्- सविदेकैव स्वतः सिद्धा-- कालस्यातीतत्वादिकं तत्पूर्वकं विषयम्यातीतत्वादिकं च संविदा ज्ञायत इत्युक्तिमात्रेण कथं सविदोऽतीतत्वादिसिद्धिः । नच अतीतसंविदा अतीतविषयप्रकाशः, वर्तमानसंविदा वर्तमानविषयप्रकाशश्चेति वाच्यं, संविदवच्छेदककालगतमेव तदतीतत्वादिकं न सविद्वन्तः- यथा पूर्वदिनस्थितसूर्यप्रकाशेनैवैतद्दिनस्थितसूर्यप्रकाशमास्थोपि घटो भास्यते नहि कालभेदमात्रेण सूर्यप्रकाशभेदः तद्वत् । तस्माद्धटज्ञानमपि नित्य स्वप्रकाशश्च, तद्विषयो घट एवानित्यो जडश्च । तत्प्रयुक्तमेव तस्यानित्यत्वमिति । यदुक्तं रामानुजेन निर्विषया काचित्सवित्र चाम्ति, अनुपलब्धेरीति तदसत्-- किमयं निर्विषयसविदनुपलब्धस्य, यद्वा परस्य ? आद्ये स्वस्यैवाज्ञत्वम् । न द्वितीय-परहृदयस्याप्रत्यक्षत्वात् । नच निर्विषयं ज्ञानमेव न सम्भवतीति वाच्यं, तत्र हेत्वभावात् । नचानुपलब्धमानत्वं हेतुरक्त एवेति वाच्यं, तस्य सविषयज्ञानेऽप्यतिव्याप्तत्वात्- नहि सविषयं ज्ञानमप्युपलब्धमेव ज्ञानस्य ज्ञेयत्वाभावस्योक्तत्वात् । किंच निर्विषयं ज्ञानं नास्तीति किं त्वं निर्विषयज्ञानाभावमुपलब्धं ब्रवीषि ? किमुतानुपलब्धं ? आद्ये अभावस्य प्रतियोगिपूर्वकत्वनियमात्कथं तव निर्विषयज्ञानाभावोपलब्धः ? नहि घटमविदुषः पुरुषस्य घटाभावज्ञानं भवति । द्वितीये निर्विषयज्ञानाभावस्यानुपलब्ध्या निर्विषयज्ञानं सिद्धमेव ।

ननु ज्ञायतेनेन घटादिविषयजातमिति ज्ञानमिति व्युत्पत्त्या ज्ञानस्य विषयप्रकाशनैकत्वाभावाद्विषयप्रकाशप्रत्ययैव ज्ञानत्वं न त्वन्यस्य, तदेव विषयप्रकाशकत्वं स्वयंप्रकाशत्वं ज्ञानस्य । यदि तु ज्ञानं निर्विषयं स्थावर्हि तस्य स्वप्रकाशज्ञानत्वमेव हीयेतेति चेन्मैवम् यदि विषयप्रकाशकमेव ज्ञानमित्युच्यते तर्हि सूर्यादिप्रकाशोपि ज्ञानं स्यात् । तेन हि घटादि प्रकाशयते-नबन्धकारस्थो घटो भाति । यदि तु तदतिव्याप्तिवारणाय प्रकाशकत्वं नाम ज्ञानजनकत्वमि-त्युच्यते तर्हि विषयज्ञानजनकं ज्ञानमिति वाक्ये ज्ञानशब्दद्वयस्य किमर्थमेव उतैकार्थ्यम् ? आद्ये कस्तोर्थभेदः ? जन्यज्ञानं फलं जनकज्ञानं तु तत्करणमिति चेत्तत्र यत्फलभूतं ज्ञानं तर्हि स्वप्रकाशमुत परप्रकाश्यम् ? नाथ- तस्य विषयज्ञानजनकत्वाभावेन स्वप्रकाशत्वाभावात् । न द्वितीय- प्रकाशकस्य पर-स्याभावात् । तत्सत्त्वे च तत्परनिष्ठं प्रकृतफलज्ञानप्रकाशकत्वं फलज्ञानज्ञानजनकत्वमेवेति ज्ञानान्वया-प्रसक्ता । यद्यैकार्थ्यं तर्हि व्याधात । तस्माद्यदि विषयावगोघजनकत्वं स्वप्रकाशत्वमिति विवक्षितं तर्हि विषयावगोघजनकं कारणभूतमेव ज्ञानं स्वप्रकाशकं स्यात्- ननु फलभूतम् । न चेष्टापत्तिः, कारणस्यैव स्वप्रकाशत्वे कर्तुरात्मनस्स्वप्रकाशत्वाभावप्रसङ्गात्, ब्रह्मणश्च स्वप्रकाशत्वाभावप्रसङ्गात् । यदि तु अनन्यावमास्यत्वे सति स्वेतरसर्वावमासकत्वं स्वप्रकाशत्वमिति विवक्षितं, तर्हि सर्वेष्टसिद्धिस्त-र्वानिष्टपरिहारश्च । कारणज्ञानं न स्वप्रकाशं, तस्य जडत्वेन चैतन्यावमास्यत्वादिति । यद्वाऽस्तित्वे सत्यनन्यावमास्यत्वं स्वप्रकाशत्वम् । शशशृङ्गादावतिव्याप्तिवारणाय विशेषणम् । व्यवहारसत्ये जगति साज्जानेऽतिव्याप्तिवारणाय विशेषणम् । इदं च श्रुतिज्ञाने कारणभूते नास्त्येव । नच फलेपि नास्त्येवेति वाच्यं, तत्र सत्त्वात् । नच कारणजन्ये फले कथमनन्या-

यथास्यत्वमिति वाच्यं, नित्यचैतन्यस्यैव फलत्वेनाजन्यत्वात् । नच करणानर्थक्यं, विषयावच्छिन्नचैतन्यावरकाज्ञाननिवृत्त्यर्थं तस्यावश्यकत्वात् । नचाजन्यस्य फलव्यवहारानुपपत्तिः, अजन्ये नित्ये मोक्षे तत्सत्त्वात् । तस्मादज्ञातं विषयावच्छिन्नं ब्रह्मचैतन्यं ज्ञातं सत्फलं भवतीति न तस्य जन्यत्वम् । हन्तैव ब्रह्मचैतन्यस्य ज्ञातत्वेनान्यायमास्यत्वमेव सम्प्राप्तमिति चेन्मैगम्-विषयावच्छिन्नचैतन्यस्यैव ज्ञातत्वं न तु केवलस्येति । विषयगतो हि सोऽवभास्यत्वधर्मोऽवच्छिन्ने ब्रह्मण्यारोपितः, तस्मात्स्वरूपभूतं ज्ञानं स्वप्रकाशम् । ननु चैतन्यस्य स्वप्रकाशत्वं त्वदुक्तविधमस्तु-करणज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वं तु विषयावबोधजनकत्वमेव । तथाच- निर्विकल्पं वृत्तिज्ञानं नास्तीति चेत् केनोक्तमस्तीति । नच निर्विकल्पकं ज्ञानमस्तीति त्वयोक्तमिति वाच्यं, निर्विकल्पकालविषयज्ञानस्यैव निर्विकल्पकत्वेन तस्यापि सविषयत्वात् । तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यालङ्कारवृत्त्यात्मकं हि ज्ञानं ब्रह्मात्मसाक्षात्कारलक्षणमवबोधे जनयतीत्यस्मन्मतसिद्धान्तात् । तस्मान्निर्विकल्पं वृत्तिज्ञानमेव नास्ति- निर्विकल्पं चैतन्यं त्वस्येवेति—सिद्धान्तः ॥ यदुक्तं रमानुजेन—सुप्तोत्थितस्य इत्यन्तं कालं न किञ्चिदहमवेदितमिति प्रत्यक्षमर्थेनैव सुप्तपावनुभवाभावात्सिद्ध इति तत्तुच्छम्—किं सुप्तौ न किञ्चिद्विदितवत् एव सुप्त्युपगमे दर्शितप्रत्यक्षमर्थस्तस्मिन्भवति, यद्वा किञ्चिद्विदितवत्, आद्ये न किञ्चिद्वेदनरूपोऽनुभवस्तिस्र एव । द्वितीये परामर्शस्यैव सिद्धिर्दर्शितस्य । नच न किञ्चिद्वेदनं नाम किञ्चिदप्यवेदनं त्वया विदित उताविदितः, आद्ये ज्ञानाभावज्ञानरूपोऽनुभवस्तिस्र एव । द्वितीये त्वयाऽविदितस्य ज्ञानाभावस्य कथमभ्युपगमः । अन्यथा शशशृङ्गादेरप्यभ्युपगमः प्रसज्येत- तस्मात्सुप्तौ विशेषानुभवाभाव एव । सामान्यानुभवाभावस्तु न शक्यते वक्तुम् । नच, सुप्तौ संविदस्ति- निराश्रया संवित् नास्ति सर्वस्या अपि संविदस्साश्रयत्वादात्माश्रया हि संवित्- संविदः क्रियात्वेन क्रियायाः कर्त्राश्रितत्वेनात्मनश्च कर्तृत्वेन संविदः आत्माश्रितत्वादिति वाच्यं, आत्मनो निष्क्रियत्वेनाकर्तृत्वात्संविदश्च फलत्वेनाक्रियात्वादात्मन एव संविद्रूपत्वात्संविदः एव सर्वाश्रयत्वेन निराश्रयत्वात्साश्रया संविन्नान्त्येव । नचानुभवितुरात्मन एव कथमनुभवरूपत्वमिति वाच्यं, ज्ञानस्वरूपत्वमात्मनोऽभ्युपगमना भवता नैवं बोधनीयमिति । नच ज्ञानस्वरूपमप्यात्मनमाश्रित्य यद्वर्तते द्रव्यं ज्ञानं तदेवानुभवो न त्वामेति वाच्यं, आत्मनो ज्ञानं स्वरूपं ज्ञानं त्वात्मा नेति वाक्यस्य व्याहृतत्वात्, आत्मनमस्त्वमृतेनैव ज्ञानेन सर्व-सिद्धौ तदाश्रितज्ञानद्रव्यकल्पनस्य निष्प्रयोजनत्वाद्गौरवावहत्वात्प्रमाणशून्यत्वाच्च । यदि ज्ञानेऽपि ज्ञानान्तरं स्यात्तर्हि तस्मिन्नपि ज्ञानान्तरान्तरं स्यादित्यनवस्थादोषाच्च । निश्च त्वं मते किमात्मा द्रव्यमु न, आद्ये कथं ज्ञानरूपद्रव्यस्यात्मनो ज्ञानरूपद्रव्यवत्त्वम् । यदि ज्ञानद्रव्यमपि ज्ञानद्रव्यवत्त्वम्- तर्हि तदपि ज्ञानद्रव्यं ज्ञानद्रव्यवत्किमिति न स्यात्, तदपि तृतीयं ज्ञानद्रव्यवत्किमिति न स्यादित्यन्वय-दोषः । द्वितीये त्वं मते समुणत्वेनात्मन कथमद्रव्यत्वं गुणवत्त्वं हि द्रव्यवत् । नच द्रव्यवत्त्वं त्वं मते द्रव्यवत्त्वमिति वाच्यं, संस्थानातिरिक्तजात्यनभ्युपगमाच्च । नच संस्थानवत्त्वं द्रव्यवत्त्वमिति वाच्यं, अन्ते

कस्यचित्संस्थानविशेषस्यादर्शनात् । नच द्रव्यवान् द्रव्यभिन्न एवात्मास्त्विति वाच्यं, यदेवात्माश्रितत्वेन भवदभिमतद्रव्यस्य स्वरूपं, तदेवात्मनोपीति स्वरूपभेदाभावेन आत्मनो ज्ञानद्रव्यभिन्नत्वायोगात् । ननु भवत्वनुभव एवात्मा- तथापि सुप्तावात्मनोन्यत्रास्ति यत्किमपि ज्ञानमिति चेन्मैवम्—दर्शित- परामर्शवलादेवात्मनोस्ति अज्ञानज्ञानमिति । एवं सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शवलात्सुखज्ञानमपीति । तस्मात्सुप्तौ चैतन्यस्य, वृत्तिज्ञानस्य वा नभावस्साधयितुं शक्यत—इति । ननु सुप्तावन्तःकरणभावा- द्विषयाभावाच्च विषयाकारपरिणतान्तःकरणवृत्तिज्ञानस्य कथं सम्भव इति चेन्मैवम्, सुप्तादिविषयसत्त्वा- त्त्वाकारपरिणताविद्यावृत्तिसत्त्वाच्चेति । न चैवं सुप्तावपि ज्ञानं सविशेषमेवेति कथं निर्विशेषज्ञान- सिद्धिरिति वाच्यम्, सुप्तौ सविषयस्यैव ज्ञानस्य सिद्धिर्ननु सविशेषस्येति । नन्वेवं सुप्तादौ जाग- रादौ समाधौ वा निर्विषयज्ञानायोगात्सविषयमेव ज्ञानं सर्वदा विद्यते आत्मन इति कृत्वा ज्ञानवानेवात्मा ननु ज्ञानमिति चेन्मैवम्— व्यवहारत आत्मनो वृत्तिज्ञानवत्त्वेपि परमार्थतन्त्रदभावात् ज्ञानवत्त्वमिति ज्ञानमे- वात्मा । ननु परमार्थत आत्मा स्फुरति वा नवा? आद्ये स्फुरणं हि स्फुरतो धर्म इति धर्मिण आत्मनो धर्म- भूतज्ञानसिद्धिः । यथा प्रकाशमानस्य सवितुः प्रकाशो धर्मः । द्वितीये बन्धमुखस्योरविशेषः— यथा संसारे न स्फुरत्यात्मा तथा मुक्तावर्पाति । न चेष्टापत्तिः— यथा घटः स्वयं न स्फुरति तथा आत्मापीति नाव्यापत्तिश्च । न हि मुक्तौ द्वितीयमस्ति येन परतः स्फुरत्यात्मेति वक्तुं शक्येत । तथा परतः स्फुर्यङ्गीकारे च स्वयं ज्योतिष्पृथुतिन्याकोप इति चेन्मैवम्— किमात्मनो धर्मभूतं त्वत्कल्पितं ज्ञानद्रव्यं स्फुरति उत न? आद्ये स्फुरतस्तस्य धर्मज्ञानस्य स्फुरणं हि धर्म इति धर्मान्तरं ज्ञानं स्यात्, तस्याप्यन्यदित्यनवस्था । द्वितीये- परवत्तस्य धर्मस्य जाड्यमेव स्यादिति कथं ज्ञानत्वे इति । एतेन—यदुक्तं ध्रुतप्रकाशिकायाम्- धर्मस्वरूपभूतज्ञानस्य स्फुरणं नित्यं, तच्च भासमानताव्यवहारानुगुण्यं, धर्मभूतज्ञानस्य स्फुरणं विषयसम्बन्धजन्यं, तदानीमेव न त्वन्यदा, स्वापादौ तु तस्य सर्वविषयसम्बन्धार्हता प्रतिबद्धा बहिर्दोर्कत्ववन्नक्तिवत् । अतो न तदा स्फुरणमिति—तत्परास्तम् । तस्मात्स्फुरतो वस्तुनस्स्फुरणमेव स्वरूपं— यथा भास- मानस्य सूर्यस्य भास एव स्वरूपम् । नहि प्रकाशातिरिक्तसूर्य उपलभ्यते । सूर्यस्य प्रकाश इति तु राहोदिसर इतिवदौपचारिकः प्रयोगः । यद्वा सूर्यस्य स्वरूपभूतः प्रकाश इत्यर्थः । एतेन—यदादिस्फुरते तेज इति गीताश्लोकस्यापि आदित्यस्वरूपभूतं तेज इत्येवार्थ इति—सिद्धम् । तस्मात् प्रकाशो भाति वा न वेति विकल्पनवदात्मा स्फुरति वा न वेति विकल्पनमयुक्तमेव— आत्मन एव स्फुरणरूपत्वात् । नहि स्फुरणं स्फुरति वा नवेति कोप्यनुमत्तो विकल्पयति—इति । ननु स्फुरतः स्फुरणं धर्म एव न तु स्वरूपं— स्फुरणं हि क्रिया, क्रिया च कर्तृर्न स्वरूपः— नहि हेतु पुरुषस्य छेदने स्वरूपं मन्तीति चेन्मैवम्— यदि शत्रुरात्मनस्वरूपत्वेन भवदभिमते ज्ञानं क्रिया स्यात्तर्हि स्फुरत आत्मनस्व- रूपत्वेन भवदभिमते स्फुरणमपि क्रिया स्यात् । नच स्फुरतेर्थातोस्थानुगमात्स्फुरणं क्रियेति वाच्यं, जानातोर्भातोस्थानुगमात् ज्ञानमपि क्रियेति । ननु नाम्नाभिः स्फुरणं ज्ञानत्वेन निर्विशिष्टं,

किं तु भासमानताव्यवहारानुगुणं स्फुरणमिति विवक्षितमिति चेन्मैवम्- भासमानताव्यवहारानुगुणं-
नाम भासत इति प्रतीतिविषयत्वयोग्यत्वम् । तदनावृत्ते- घटादौ जडेष्वस्येवेति तस्य कथमात्मध-
र्मत्वम् । न च स्वत एवात्मनस्तदस्ति- दीपादेरिव- घटस्य तु परत इति वाच्यं, तथासति यदा व्यवहार-
स्तदैव तद्विषयत्वयोग्यत्वात्मनः, नतु व्यवहाराभावकशोभामिति कृत्वा परमार्थत आत्मनि स्फुरण-
धर्माभाव एव सिद्धः । नचेष्टापत्तिः, आत्मनो धर्मभूतं नित्यं ज्ञानद्रव्यमिति हि तत्र राद्धान्तः—
परमार्थतस्तस्य कथं नित्यत्वम् । न च मुक्तावपि व्यवहारोस्त्येवेति वाच्यं, 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मै-
वाभूत्तत्केन कं पश्ये'दिति श्रुत्यैव मुक्तौ सर्वव्यवहारस्य निषिद्धत्वात् । तस्मात्स्फुरणमात्मनस्स्वरूपमेव—
इति । अथ यदुक्तं सुदर्शनेन—इयन्तं कालं न किञ्चिदहमवेदिमिति सुप्तोत्थितपरामर्शेन ज्ञान-
सामान्याभावगोचरेण तदन्तर्गतत्वाभावोपि स्वेनैव गृहीत इति प्रागभावसिद्धिरनुभवस्येति तत्पूर्वमेव
खण्डितमपि बुद्धिसौलभ्याय पुनरिह प्रदर्शयते । इह हि ग्रन्थे परिहृता अपि पूर्वपक्षाः पुनःपुनः
प्रसङ्गमापद्य परिह्रियन्ते बुद्धिसौकर्याय, तथाहि- अनेन प्रागुक्तं मृद्द्रव्यमिव ज्ञानद्रव्यं नित्यं घटत्वा-
द्यवस्थामृद्द्रव्यमिव स्मृतिस्वाद्यवस्थज्ञानद्रव्यमनित्यमिति । तथा च ज्ञानसामान्यस्य नित्यत्वं ज्ञानविशे-
षाणां त्वनित्यत्वमिति सिद्धम् । स्मृतिस्वाद्यवस्थाविशेषरहितं हि ज्ञानं ज्ञानसामान्यम् - यथा घटत्वा-
द्यवस्थाविशेषरहितं मृद्द्रव्यं घृत्सामान्यम् । एवं सति कथं तस्य नित्यस्य ज्ञानसामान्यस्याभावः ।
न ह्यभावप्रतियोगि नित्यं कचिद्दृष्टम् । अपि च यदि सुप्तौ ज्ञानसामान्यमपि नास्ति तर्हि दर्शित-
परामर्श एव न जायेत । यत्किञ्चिद्विषयकज्ञानाभावज्ञानस्य सत्त्वं एव तत्परामर्शोदयात् । जागरेपि
त्वयोच्यमानं किमप्यहं न जानामीति वदतो विशेषज्ञानाभावेपि सामान्यज्ञानमस्तीत्येवाभ्युपगन्तव्यम् ।
कथमन्यथा तदुच्यमानार्थज्ञानाभावज्ञानाभावे तद्वाक्यं स श्रोता प्रयुज्यते । तस्माद्विशेषज्ञानाभावमेव
सामान्यज्ञानं गृह्णाति, नतु सामान्यज्ञानाभावं व्याघातादसिद्धेयेति— सुस्थम् । अथ यदुक्तं रामानुजेन—
सविदो जन्माभावेपि विनाशोस्त्येव, अजस्य प्रागभावस्य अजाया अविद्यायाश्च नाशसद्भावादिति,
तदसत्—जन्मादयव्यवहारविकारा एव नाभावविकारा इति कथं प्रागभावस्य जन्मशून्यस्य नाशवत्त्वम् ।
यदि जन्मनाऽऽव्यवहारोपि प्रागभावो विनाशयोग्यास्तर्हि, शशथङ्गादिकमपि विनाशयोग्यात् ।
अविद्यायास्तु जन्मास्त्येव 'माया चाविद्या च स्वयमेव भवती'ति श्रुतेः । तस्या अनादित्वप्रसिद्धिस्तु
परतो जन्माभावप्रयुक्ता । न हि जगदविद्येवाविद्या केन चिदुत्पाद्यते । न चाविद्यापि जगदिव
ब्रह्मण्येवासीदिति कथं परतस्तस्या जन्माभाव इति वाच्यं, ब्रह्मणि जगदविद्यात् आसीदविद्या तु न तथा
परत आसीत्किन्तु स्वत एवासीदिति तस्माद्यस्य जन्माभावस्तस्य नाशभावः, यस्य जन्मास्ति तस्य
नाशोऽवर्जनीयः । अत एव 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्यु'रिति भावना गीतम् । अत एव परमात्मनोऽ-
व्ययत्वं प्रत्यनादित्वं हेतुतयोपन्यस्तं भगवतैव गीतासु— 'अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्यय' इति ।
किं च यद्यविद्या अजा तर्हि तस्या जगन्नैवामविध्यत् । अविद्या हि जगदात्मना जायते यथा बीज-
मकुलात्मना । एवं जगदात्मना जायमानाया अविद्यायाः कथमजत्वम्- न चैवमजा'मिति श्रुतिविरोधः,

प्रतीतिरस्ति विषयाभावे प्रतीत्यभाव इति न्याय किमिति न स्यादिति वाच्यं, स्वप्ने विषयाभावेऽपि प्रतीतिसत्त्वस्य सम्प्रतिपन्नत्वात् । नहि शृता पित्रादयः स्वप्ने सन्ति, येन विषयसत्त्वादर्शनसत्त्वमिति वक्तुं शक्येत । नच जागर इव स्वप्नेऽपि धरसृष्टा विषयास्सन्तीति वाच्यं, जागरेऽपि धरसृष्टविषयसत्त्वस्यास्माभिरनुभूयतेतत्त्वात् । येतु जागरे अनुभवव्यतिरेकेण पदार्थास्सन्तीधरसृष्टा इति वदन्ति तान्प्रति ब्रूहि— जागर इव स्वप्नेऽपि धरसृष्टविषयास्सन्तीति । तस्मादनुभवाधीनैव विषयसत्ता । यद्वा यज्जन्यज्ञानं तस्य सत्ता विषयाधीना भवतु नाम- कथं पुनरजन्यस्य नित्यज्ञानस्य सत्ता ज्ञानानित्यविषयाधीना भवितुमर्हति ? नचाजन्यं नित्यं ज्ञानं नस्तीति वाच्यं, त्वयैवोक्तत्वात् नित्यं ज्ञानमस्तीति । तस्य नित्यज्ञानस्यात्मत्वात्माश्रितत्वयोरेव व्याख्येयैर्मलम् ।

ननु घटादेर्विषयस्य कथमेतन्नित्यज्ञानाधीनसत्ताकत्वमिति चेदुच्यते—नित्यज्ञानमेवाविद्या-वशाज्जन्यज्ञानं भवति । जन्मजानस्य च विषयसत्ताहेतुत्वं दर्शितमेवेति । यद्वा नित्यज्ञानमात्रमेतत्कृत्वा, आत्मसत्त्वैव सर्वस्य सत्ताकत्वमिति कृत्वा तथोक्तमिति चेदम् । नचात्माधीना जगत्सत्तेति कुत उच्यते जगतोस्ति पृथक्स्वतन्त्रसत्तेति वाच्यं, अहमस्मीत्यात्मा प्रत्येतीत्यात्मनस्त्वन्तत्त्वात्, इदमस्तीत्यात्मप्रत्ययादेव घटादेस्सत्तालाभः, न्तु स्वतः नहि अहं घटोस्मीत्यादिरूपेण घटादि प्रत्येति जडत्वादिति घटादेस्सत्ता आत्मायतेति । नच घटोस्तीत्यात्मप्रत्ययात्मापि घटोस्तीति वाच्यं, अस्तीति प्रत्ययाविषये घटे सत्ताऽऽयोगात् । अन्यथा शशशृङ्गादावपि सत्तासम्भवात् । नचाहमस्मीति प्रत्ययात्मापि यथाऽऽत्मनि सत्ता वर्तते तथा घटेऽपीति वाच्यं, अहमस्मीति य प्रत्येति स प्रत्येता तत्मात्म-यात्मागेव सिद्ध इति भवत्यात्मनि तथा । अयं घट इति प्रत्ययात्मात्तु घटो नैव सिद्ध इति न घटे तथेति । तस्मान्न विषयाधीना अनुभवसत्ता नापि ज्ञात्राधीना- ज्ञातुरेयानुभवत्वात् । यदि तु ज्ञाताऽऽनु-भवाद्भिन्नं प्रमातेति विवक्षितं, तर्हि सोऽपि प्रमाता अनुभवाधीनसत्ताकं गव म्यात् । वस्तुमुक्तुं प्रमातुं स्वरूपभूतं पञ्चानुभव इति न प्रमाताऽऽनुभवद्विज्ज्ञ । नच साक्ष्यैवानुभव इति वाच्यं, साक्षिण एव केनचिदुपाधिना प्रमातृत्वस्य सम्प्राप्तत्वादिति—संक्षेपः ॥

अनुभूतेर्दृश्यन्वानुपपत्तिः ।

अथ अनुभूतिर्न दृश्यधर्मवती दृशित्वात्- यद्दृश्यधर्मवत् तत्त दृशि, यथा घट इतीदमनुमानं किं समीचीनमुतासमीचीनमित्ययमंश इह विचार्यते—तत्त द्वितीयस्य समर्थयते रामानुजः । तथाहि—स्वाभ्युपेयैः प्रमाणसिद्धैर्नित्यत्वस्वयम्प्राकाशत्वादिभिर्धर्मैरनुभूतिर्दृश्यधर्मकयेव । नच नित्यत्वाद्यधर्मसंवेदनमात्रं स्वरूपभेदात्, नहि नित्यत्वस्वयम्प्राकाशत्वादेवत्वादीनामेकमेव संवेदनं स्वरूपमिति वक्तुं शक्यते—इति नैतद्युक्तम्—यो धर्मो येन दृश्यते स तस्य धर्मो न भवत्येव- यथा चक्षुषा दृश्यमानं रूपं न चक्षु-धर्मः, किं तु बह्मणादेरेव । नहि चक्षुः परगत्तमिव स्वगतमपि धर्मजतं पश्यति । नच देवदत्त स्वगतमपि शुद्धदिग्धर्मं स्वौल्यादिधर्मजातं च पश्यतीति वाच्यं, तस्य देहधर्मत्वादेवदत्तस्य देहाद्विज्ज्ञत्वात् । नच देवदत्त आत्मगतं सुखादिकं पश्यतीति वाच्यं, तस्य मनोधर्मत्वादेवदत्तस्य च मनोभित्तत्वात् । एवं

स्वधर्म स्वेन न वेद्यत इति स्थिते अनुभवधर्मत्वेन भवदभिमता नित्यत्वादय केन वेद्यन्ते ? न ताव
 त्वेनैवानुभवेन- व्याघातात्, नाप्यनेनानुभवेन- अनुभवस्यैकत्वात् । नाप्यनुभवादन्त्येन- तस्य जडत्वात् ।
 नच जडेनापि चक्षुषा रूपं गृह्यत इति वाच्यं, चक्षुष करणत्वेन कर्तृत्वाभावात् । नापि जडेन मनसा सुखादि
 गृह्यत इति वाच्यं, तस्याप्यन्त करणत्वेन कर्तृत्वाभावात् । नचानुभवादन्त्येनात्मना अजडेनैव वेद्यन्ते नित्य
 त्वादय इति वाच्यं, आत्मनोऽनुभवादनन्यत्वात् । तस्माद्यदि नित्यत्वादयोऽनुभूतिधर्मास्त्युन्तर्हि वेद्या
 न भवन्त्येव -वेदितुरभावात् । यदित्ववेद्या अपि धर्मा इष्यन्ते तर्हि शश-उद्गादयोपीष्यन्ताम् । अतो नामस्य
 नुभूते कोपि धर्मः । येतु नित्यत्वादयो धर्मा अनुभवेन वेद्यन्ते ते तु नानुभूतिधर्मा, नापि मायातत्कार्यवस्तु-
 धर्मा, किंतु अनुभूतिधर्मत्वेन मायया कल्पिता एव नतु परमार्थितोनुभूतिधर्मा । नैवैव यदि परमार्थितोनुभू-
 तिर्नित्या स्वप्रकाशा एका च न भवति तर्हि अनित्या जडा विभक्ता च भवेदिति वाच्यं, परमार्थितो नित्यत्वा
 दिवदनित्यत्वादेरप्यनुभूतौ स्थित्ययोगात् । निर्धर्मका हि सा- तथाहि- यदि परमार्थितो भास्य वस्तु
 स्यात्तर्धनुभूतेर्भासकत्वं स्यात्, यदि च परमार्थतः कालत्रयं स्यात्तर्धनुभूते कालत्रयानाध्यत्वलक्षणं नित्यत्वं
 स्यात्, यदि परमार्थतः एकत्वादिसंख्या स्यात्तर्धनुभूतेरेकत्वं स्यात्- व्यन्तारतस्तु भासादिसत्त्वात्मकका-
 शत्वादिकमनुभूतेर्भवति । अतो दर्शितानुमानं समीचीनमेव- दृश्यस्य यस्य कस्यापि धर्मस्य दृशौ
 स्थित्ययोगादिति । ननु दृशौ दृशित्वमस्ति वा नवा ? आद्ये दृशेर्निर्धर्मकता । द्वितीये दृशित्वरहिता
 सा दृशिरेव न भवेत्- नहि घटत्वरहितो घटो भवति । अन्यथा घटत्वरहितं पटोपि घटो भवेदिति-
 चेन्मैवम्—व्यवहारभूमौ धर्म इति धर्माति च किं पदार्थद्वयमस्ति, उत न ? आद्ये- सिद्धमेव निर्धर्मकं
 वस्तु, धर्मं धर्मायोगात् । यदि धर्मेपि धर्मान्तरमस्ति तर्हि स धर्मैव स्यान्न तु धर्म इति । ग्रथैव धर्मो
 धर्मत्वरूपधर्मरहितस्तिद्वस्तथा दृशिरपि दृशित्वरूपधर्मरहितैव सिद्धेति । द्वितीये अयं धर्मोयं धर्माति
 व्यवहारस्यैव लोपप्रसङ्गः । तस्मान्निर्धर्मिकाया दृशौ य कोपि धर्मः स्थातुं नार्हत्येव । ननु जाने
 प्रकाश इति कश्चन धर्मोऽस्ति- प्रकाशश्च चिदचिदशेषपदार्थसाधारणं व्यवहारानुगुण्यं, व्यवहारकर्मत्वरूपं
 व्यवहारानुगुण्यं साधारणं । तद्धि व्यवहारप्रतिसम्बन्धित्वम् । तदेव भासमानत्वं, घट प्रकाशन इति व्य-
 हारश्च तन्निबधननया मुख्यः । व्यवहारप्रतिसम्बन्धित्वं प्रति हेतुत्वरूपव्यवहारानुगुण्यं ज्ञानमन्यैव । तत्र
 प्रत्यक्षानुकूलत्वं कत्वलक्षणस्य स्वस्य व्यन्तारप्रतिसम्बन्धिता प्रतिहेतुत्वरूपं व्यन्तारानुगुण्यं शतुवत्त्व-
 भूतज्ञानस्यैव । स्वव्यवहारगतैकत्वपरावत्त्वानुकूलत्वाद्याकारवाश्रयतत्त्वसम्बन्धव्यविषयतत्त्वसम्बन्धानां व्य-
 हारप्रतिसम्बन्धित्वे हेतुत्वरूपं । व्यवहारानुगुण्यं तु धर्मभूतज्ञानमन्यैव । अतः स्वपरव्यवहारानुगुण्यं ज्ञाना-
 साधारणप्रकाशलक्षणमिति युक्तमिति- मैवम्—व्यवहारानुगुण्यं द्विविधम्- व्यवहारप्रतियोगित्वरूपमेकम्,
 व्यवहारप्रतियोगित्वं प्रति हेतुत्वरूपमपरम् । तत्र प्रथमं घटादिविषयगतं, द्वितीयं तु ज्ञानगमिति
 स्थिते, कथं स्वपरव्यवहारानुगुण्यं ज्ञानासाधारणप्रकाशलक्षणं भवितुमर्हति ।

ननु यदि व्यवहारानुगुण्यं प्रकाशलक्षणं म्यावर्ति तस्यातिव्यसिस्स्याद्घटादौ, नतु तथोक्तम्-
 किंतु स्वपरव्यवहारानुगुण्यमित्युक्तम् । तच्च स्वस्य परस्य च व्यन्तारप्रतियोगित्वरूपं व्यवहारानुगुण्यं

तत्रतिहेतुत्वरूपमेवेति नातिव्याप्तिरिति चेन्मैवम्—स्वतो जडत्वाद्घटस्य घटो भातीति व्यवहार-
प्रतिसम्बन्धित्वं न भवतीति कृत्वा ज्ञानस्य तद्वेतुत्वमस्तु- यथा स्वतोऽभासमानस्य घटस्य सूर्यप्रकाश-
वशाद्घटो भासत इति व्यवहारप्रतियोगित्वं भवति तद्वत् । कथं पुनस्स्वत एव भासमानस्य ज्ञानस्य
व्यवहारप्रतिसम्बन्धित्वं प्रति स्वस्यैव हेतुत्वम् । नच प्रदीप आत्मानमपि घटादिमिव भासक्येव,
यथा- तथा ज्ञानमपि परमिव स्वमपि भासयतीति वाच्यं, सूर्यो घटमवभासयतीत्युक्तौ घटमनवभासयत-
म्सूर्यादवभासयतस्सूर्यस्य कश्चिद्विशेषोऽस्ति । अन्यथा तद्वचनस्यैवानुपपत्तिः । देवदत्तोऽर्थं बोधयतीत्युक्तौ
हि अर्थमबोधयितुर्देवदत्तादर्थं बोधयितुर्देवदत्तस्य कश्चिद्विशेषोऽस्ति तद्वत् । एवंसति सूर्य आत्मान-
मवभासयतीत्युक्तौ आत्मानमनवभासयन्सूर्यादवभासयतस्सूर्यस्य कश्चिद्विशेषस्त्यात् । न चेष्टापत्तिः- य
आत्मानमनवभासयन् सूर्यस्स कीदृशः- किं प्रकाशरूप, उताप्रकाशरूपः ? आद्ये- कथं प्रकाशरूपस्य
सूर्यस्यानवभासनम् । द्वितीये- कथं सूर्यस्याप्रकाशरूपत्वम् । तस्मात्स्वस्य स्वावभासनं नोपपद्यते ।
एतेन अचित्पदार्थव्यवहारानुगुण्यहेतुत्वमेव ज्ञानस्यास्ति, नतु चित्पदार्थस्य- चित एव ज्ञानत्वादिति
सिद्धम् । ननु तथापि अचित्पदार्थव्यवहारानुगुण्यहेतुत्वरूपप्रकाशवत्त्वाद्ज्ञानं सधर्मकमिति चेन्मैवम्—
किं ज्ञानस्य सधर्मकतां व्यवहारदशायां सिपाधयिषि ? यद्वा परमार्थदशायाम् ? आद्ये- सिद्धसाधनम् ।
द्वितीये अचित्पदार्थस्यैवाभावात्परमार्थदशायां कथं व्यवहारानुगुण्यहेतुत्वं ज्ञानस्य । अथ यदुक्तं
धर्मभूतज्ञानस्यैवं स्वरूपभूतज्ञानस्य पुनरिदमिति तत्त्वकपोलकल्पितमप्रमाणमप्राप्तमिति पूर्वमेवोक्तम् ।
तस्मात्त्रिर्धर्मिकैवानुभूतिः । यदुक्तमत्र रामानुजेन—संविदि जडत्वाभावाद्यदभाव्यरूपस्य ज्ञानत्वादि-
भाव्यरूपस्य वा धर्मस्यानभ्युपगमे तत्तन्निषेधोक्त्या किमपि नोक्तं भवेदिति तदसत्—तन्निषेधावधिष्यत्वेन
ब्रह्मण उक्तत्वाच्च शून्यवादप्रसङ्ग इति । न ह्यविधिं विना निषेधो युज्यते- यत्र मया सर्वं धर्मा निषिध्यन्ते
तद्ब्रह्मधिष्ठानं वस्तु निषेधाधिकरणत्वादेव सिद्धम् । नचैवं संविदि निषेधावधिष्यत्वे निषेधाधिकरणत्वधर्मा
स्त इति वाच्यं, परमार्थतत्संविदि यस्य कस्यापि निषेधस्याभावात् । नच तर्हि निषेधाभावात्सर्वमस्तीति
वाच्यं, परमार्थतत्सर्वस्यैवाभावात्कथं तन्निषेध इति मयोक्तत्वात् । तस्मात्संविद्रूपे प्रत्यगभिज्ञे ब्रह्मणि
स्वयम्प्रकाशे एके नित्ये अद्वितीये यदिदं सर्वं मयादशात्मतिमाति मरुमरीचिकायामिवोदकं तत्सर्वं
वस्तुतो नास्त्येवेति । यदत्रोक्तं श्रुतप्रकाशिकायाम्—संविद् सती नित्या स्वप्रकाशा एका
इत्यादयश्शब्दाः किं भिन्नार्थप्रतिपादका उताभिन्नार्थप्रतिपादकाः ? आद्ये- सिद्धं संविदस्सविशेषत्वम् ।
द्वितीये- एकैवैव पदेनालमिति पदान्तरवैयर्थ्यमिति तदयुक्तम्—अभिन्नार्थप्रतिपादका एव, तथापि न
पौनस्यत्वम्- 'विष्णुर्नाशयणः कृष्णः' इत्यादिशब्दानामिव प्रवृत्तिनिमित्तभेदादिति । ननु सविशेषे
वस्तुनि प्रवृत्तिनिमित्तभेदोऽस्तु कथं पुनर्विशेषे- इति चेन्मैवम्—निर्विशेषेति वस्तुनि यावदावधारं
कल्पिनाः केचन नित्यत्वाद्यो विशेषास्सन्ति, तादृशनित्यत्वादिग्रहप्रवृत्तिनिमित्तभेदाद्ब्रह्मणि नित्यादि-
शब्दप्रवृत्तिरिति । किञ्चिदुना—परमार्थतो नित्यादिशब्दानामेवामावे कथं तत्प्रतिपाद्यत्वे ब्रह्मणः येन
तथा तथा शङ्कयेतेति । अथ यदुक्तं रामानुजेन—संविद्विद्वद्विधिं वा नवा? सिद्धविधिं चेत्सधर्मकता,

न चेद्गगनमुसुमादिवस्तुच्छतेति तदसत्—सिद्धे किं सिद्धिरस्ति उत न ? आद्ये- तस्या अपि सिद्धे सिद्धचन्तरमित्यनवस्था । द्वितीये सिद्धेस्तुच्छता इति । नन्वनवस्थामिष्य सिद्धेस्सिद्धचन्तरानभ्युपगमेपि सविदस्सिद्धिरभ्युपगतैव त्वया म्वतस्सिद्धा संविदिति ततश्च सविदस्सधर्मकतेति मैत्रम्—सविद स्वतस्सिद्धत्वनाम सविद एव सिद्धित्वेन सिद्धचन्तराभाव एव । सिद्धिर्हि प्रतीति प्रतीतिश्च ज्ञानमेवेति संविदेव सिद्धिरिति न तस्यास्सिद्धचन्तराभ्युपगम इति । ननु सिद्धिरेव संविदिति चेत् कस्य कं प्रतीति वक्तव्यं, यदि ॥ कस्यचित्कश्चित्प्रति सा तर्हि नसिद्धिः सिद्धिर्हि पुनस्तस्मिन् कस्यचित्कश्चित्प्रति भवति । आत्मन इति चेत्कोदमात्मा, ननु संविदेवेत्युक्तं, सत्यमुक्तं दुरुक्तं तु तत्, तथाहि—कस्यचित्पुरषस्य किञ्चिदर्थजातं प्रति सिद्धिरूपतया तत्सम्बन्धिनी सा संवित्स्वर्यं कथमिवात्मभावमनुभवेत्—इति रामानुजः, अत्रोच्यते—नास्माभिः पशुपुत्रादिलक्षणफलप्राप्तिरूपा सिद्धिर्संविदात्मेत्युच्यते, नापि घटपटादिविषयज्ञानरूपा सिद्धिः, किं तर्हि नित्योपलब्धिरूपा सिद्धिरेव सा हि न कस्यचित्कश्चित्प्रति भवति नित्यत्वादेवाजत्वात् । अत एव नेयमात्मसम्बन्धिनी । अजं नित्यं हि वस्तु न हि कस्यचित्सम्बन्धि भवति- स्वतन्त्रत्वात् । सर्वं हि कस्यचित्छेधभूतं वस्तु परतन्त्रत्वेनानित्यमनजमेव । न च परमात्मशेषभूतोदमात्मा नित्य एवाज इति वाच्यं, परमात्मत्वादात्मन - 'परमात्मेति चाप्युक्तो देहेस्मिन् पुरुष पर' इति गीतावचनात् । नापि परमात्मपरतन्त्रा प्रकृतिर्नित्येति वाच्यं, प्रकृतेरनित्यत्वात् । ब्रह्मभिः सर्वं ह्यनित्यम् । 'तत्सत्यमतो न्यदार्त'मिति श्रुते । तस्मात्सविषयैव सिद्धिरात्मसम्बन्धिनी, निर्विषया सिद्धिस्तु आत्मैव । न च निर्विषया सिद्धिर्नास्तीति वाच्यं, तत्सद्भावस्य पूर्वं बहुवारं समर्थितत्वादिति । ननु संविदात्मा न भवति, आत्मन प्रत्यस्त्वात्-प्रत्यवत्त्वं च ज्ञानाश्रयत्वं, तद्धि ज्ञानक्रियाकर्तृत्वं । संविदश्च ज्ञानत्वेन ज्ञानकर्मत्वमिव ज्ञानकर्तृत्वमपि दुर्घटम् । तस्मात्सकर्मकोऽनुभवितात्मनो धर्मविशेष स्वसद्भावेनैव कस्यचिद्वस्तुनो व्यवहारानुगुण्यापादानस्वभावोऽनुभवस्संविज त्वात्मेति चेन्मैत्रम्—आत्मनो ज्ञानधर्मकत्वमेव विप्रतिपन्नं, ज्ञानस्वरूपत्वं तु सम्प्रतिपन्नम् । तत्र आत्मनस्वरूपभूतं ज्ञानं क्रियैवेति कथमात्मनोपि प्रत्यस्त्वम् । न च क्रियाभूता-दृशानादन्यदेव ज्ञानमात्मनस्वरूपभूतमिति वच्यं, तदेवात्मस्वरूपज्ञानमस्माभिस्संविदित्युच्यत इति । यस्तु घटमहं जानामीति सकर्मकोऽनुभवस्स नात्मनो धर्मः, नाप्यात्मा किंतु वृत्तिज्ञानाख्योन्त करण-धर्म एव । नचानुभवश्चेतनधर्मः कथं जडधर्मो भवितुं मर्हति, जड ह्यन्तःकरणमिति वाच्यं, न ह्यन्तःकरणं घटवज्जड, किंतु चैतन्यप्रतिफलनप्राद्येव, यथा दर्पणसूर्यप्रतिफलनप्राद्यी तद्वत् । अतिस्वच्छद्रव्यं ह्यन्तःकरणं पञ्चभूतसत्त्वाशेषञ्चकसमारब्धत्वात् । एवमात्मानुग्रहवशात्प्राप्तचैतन्यम्यान्तःकरणस्य धर्म-स्त्वदुक्तोऽनुभवः । न च तत्र प्रमाणमस्तीति वाच्यं, 'कामस्सङ्कलो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हिर्धीरित्येतत्सर्वं मन एवेति श्रुतेरेवात्र मानत्वात् । एतेन—ज्ञानातिरिकाजडवृत्ति-कल्पनमप्रमाणमिति श्रुतप्रवाशिका—परस्ता । कामादिरूपेण मनसः परिणामं हि श्रुतिरेवाब्रवीत् । तमेव धीरूपपरिणामं मनसो वृत्तिमिति ययं ब्रूम—इति । यदि तु तदेवान्तःकरणद्रव्यमस्माभि-

रात्माश्रितं ज्ञानद्रव्यमित्युच्यते इत्युच्यते, तर्हि सन्तोष एव । परं तु न तन्नित्यद्रव्यं तस्य जन्मवे-
नानित्यवात्- यज्जन्यं तद्व्यनित्यम् । एतदन्तःकरणतादात्म्याध्यासादेवात्मनो ज्ञातृत्वं यत्त्वया
दर्शितम्, यथा- सुराद्याकारपरिणतान्तःकरणतादात्म्याध्यासादात्मनोऽहं सुखीत्यादिव्यवहारः, यथा वा
दम्भुत्वाश्रयवहितादात्म्याध्यासादयस्य अयो दहतीति व्यवहारस्तद्वत् । तस्मात्सकर्मकादन्तःकरणधर्मा-
द्वृत्तिज्ञानादन्य एवानुभव आत्मस्वरूपभूतश्च्युतिसिद्ध इति संविदेवात्मा—इति । ननु संविदन्ध्या
आत्मा तु स्थिर- सुखादीनामिव संविदोऽप्युत्पत्त्यादयः प्रत्यक्षमीदृक्च न इति चेन्मैवम्—सुखादीनां
जडत्वाद्वास्तु सुखादिविषयकानुभवः । कथं पुनस्संविद्विषयकानुभवः । यदि संविदोऽप्यनुभवोऽस्ति तर्हि
संविदनुभवस्य अप्यनुभवोऽस्त्येवेत्यन्वयः । यदि संविदनुभवस्य नास्त्यनुभवस्तर्हि संविदोऽप्यनुभवो नास्त्येव ।
मम ज्ञानं जातं नष्टमिति प्रतीतिस्तु ज्ञानविषयवस्तुजन्मनाशप्रयुक्तैव । किंच ज्ञानं जातं नष्टमिति
न कोपि प्रत्येति, किंतु अर्थज्ञानं जातमर्थज्ञानं नष्टमित्येव । एवं सति यदा अर्थो ज्ञाने विषयो
भवति तदा अर्थज्ञानं जातमिति, यदा न भवति तदा नष्टमिति, भ्रान्त्या मन्यते पुरुषः । ज्ञानस्य
विषयसम्बन्धविहास्या हि जन्मनाशव्यवहारः । ज्ञानं नित्यद्रव्यमिति वदता सुदर्शनाचार्येणा-
प्यभ्युपगत एवायमर्थः । तस्माच्च संविदो जन्मनाशौ न्त इति संविदस्थिरैव, उत्तिस्त्वस्थिरैव । तस्या
दृष्टेर्नास्माभिरात्मत्वमुच्यते इति स्थिर आत्मैव संविदिति ।

ननु अनुभूतेरात्मत्वाभ्युपगमे तस्यानित्यत्वेऽपि प्रतिसन्धानाभावस्तदवस्थः । प्रतिसन्धानं हि
पूर्वापरकारणस्यायिनमनुभूतिारमुपस्थापयति, नानुभूतिमात्रम्— अहमेवेदं पूर्वमप्यनुभवमिति भवतो-
प्यनुभूतेर्न अनुभववितृत्वमिष्टमिति मैवम्—पूर्वकाले दृष्टस्यार्थस्य कालान्तरे पुनर्दर्शने सति अहमेवेदं
पूर्वमनुभवमिति यः प्रतिसन्धत्ते तस्य प्रमातुरात्मनः किं स्वल्पम् । यदि ज्ञानं तर्हि कथं संविदः
प्रतिसन्धानाभावस्तदवस्थः । यदि तु ज्ञानद्वयतर्हि श्रुतिविरोधः, स्वाभ्युपगमविरोधश्च । यदुक्तं अनु-
भूतेरनुभववितृत्वं भवतोऽपि नेष्टमिति तदसत्—अनुभूतिः स्वरूपमेवानुभव इति सिद्धान्तात्- अनुभवे
साक्षिणि प्रतीचि अनुभववितृत्वस्य प्रमातृत्वरूपस्य मायया कल्पितत्वाच्चेति । यावद्व्यवहारमनुभूते
अनुभूतिवृत्तमस्मात्प्रमिष्टमेवेति । तस्मात् ‘स नित्योपलब्धिव्यवहारोऽहमासेऽस्याचार्योक्तविषया नित्योप-
लब्धिविरोधात्मा इति । ननु न संविदात्मा किं त्वहमर्थ एव अहमर्थश्च संविदो भिन्नः अहं जानामीति
प्रतीतेरिति चेन्मैवम्—अहंशब्दस्य मुख्यार्थो लक्ष्यार्थश्चेति द्वयर्थो न्तः— तत्र प्रमाता मुख्यार्थः, साक्षी
तु लक्ष्यार्थः । नच साक्ष्यसिद्धिः प्रमाणाभावादिति वाच्यं, साक्षाद्द्रष्टारं ‘सन्ज्ञायामिति पाणिन्यनु-
शासनात्साक्षिशब्द आत्मनि रूढः— ‘साक्षी चे’तेति श्रुतिश्चात्र मानम् । तस्य च साक्षिणो ब्रह्माभेद-
श्च्युत्या प्रतिपाद्यते— ‘अहं ब्रह्मास्मी’ति । तस्मात्तत्राहंशब्दो लक्षणया साक्षिणं बोधयति । साक्षी च
संविदेवेति कृत्वा अहंशब्दलक्ष्यार्थमविवेक्य । अहं जानामि पर्यामि शृणोमि सुखी दुःखी स्थूल
वृक्षो मनुष्यो ब्राह्मणो गृहस्थ इत्यादौ तु मनोबुद्धीन्द्रियदेहतादात्म्याध्यासविशिष्टं प्रमातारं बोधयति
सुरचक्षुराहं शब्द इति, तत्राहमर्थो न साक्षी किंतु प्रमातृवैव । नास्य संविदभेदः प्रतिपाद्यते, विरो

धात् । संविद्धि ब्रह्म ब्रह्म चासंसारि- प्रमाता च संसारीति कथं संसार्यसंसारिणोरभेद । अतएव तत्त्वमस्यादिषु भागत्यागलक्षणाऽऽश्रिता । यद्यपि प्रमातुरपि स्वरूपं सविदेव, तथापि विशेषणप्राधान्या- देवमुक्तमिति बोध्यम् । तस्मात् अहमर्थस्याहो सविदेव । अहमर्थं प्रमाता तु सविदि कल्पित इति तद्विन्न एव । कल्पितमधिष्ठानादनतिरिक्तमिति न्यायाश्रयणे तु सोपि संविदभिन्न एव । तथा- चाहमर्थस्यात्मनः प्रमातृत्वमाध्यासिकं, संविद्रूपत्वं तु स्वाभाविकमिति—सिद्धम् । एतेन युष्मदस्म- त्प्रत्ययगोचरयोरिति श्रीशङ्कराचार्यैरेवाहमर्थस्यात्मत्वमुक्तमिति कृत्वा कथमहमर्थस्यानात्मत्वमिति श्रुत प्रकाशिकाशङ्का—परास्ता । अहंशब्दलक्ष्यत्वमेवात्मनो नाहंशब्दवाच्यत्वमित्युक्तत्वात्—इति । ननु अहं जानामीत्यादौ अहमर्थत्वेन भवदभिमत प्रमाता किमात्मा उत न ? आद्ये - कथं तस्य संवि- दभेद, द्वितीये- अनात्मनः प्रमातुस्तस्य कथं प्रत्यक्त्वम् - प्रत्यगत्वं हि स्वस्मै भासमानत्वम्—इति, त्रैतीये- अहं मनुष्योहं गच्छामीत्यादौ योहमर्थस्तस्य किमात्मा उत न ? आद्ये कथं शिरसाप्या- मैवम्—अहं मनुष्योहं गच्छामीत्यादौ योहमर्थस्तस्य किमात्मा उत न ? आद्ये कथं शिरसाप्या- धवयवयतो मनुष्यदेहस्यात्मत्वम्— आत्मा हि निरवयवो ज्ञानस्वरूप इति सम्प्रतिपन्नम् । द्वितीये- अनात्मनस्तस्य कथमहमर्थत्वमात्मा ब्रह्ममर्थः । यदि तु मनुष्योहमित्यादिप्रतीतिरज्ञानाश्रया, अवि- वेकमूला चेति मतं तर्हि अहं जानामीतिप्रतीतिरपि तथैवास्तु । यदि तु मनुष्याद्विन्न एवात्मा तत्राह- मर्थस्तर्हि तापि प्रमातुर्मिन्न एवाहमर्थ इत्यभ्युपगच्छ । अथ यदुक्तं—प्रत्यक्त्वं स्वस्मै प्रकाशमानत्वं, पराक्त्वं परस्मै प्रकाशमानत्वं । तत्रात्मधर्मः प्रत्यक्त्वमनात्मदीपादिधर्मः पराक्त्वमिति तद्विचार्यते— स्वस्मै इति परस्मै इति च तादर्थ्यं चतुर्थं । स्वार्थं भासते प्रत्यगात्मा, परार्थं भासते प्रदीपः - दीपो हि घटादिकं पुरुषाय बोधयति न तु स्वस्मै इति दीपस्य परागमात्मत्वम् । आत्मा तु घटादिकं स्वस्मै बोधयतीति प्रत्यगमात्मा । अतएव 'प्रत्यगमात्मा स्वयज्योतिरिति भागवतम्' इति—विशिष्टाद्वैतिनां प्रचोपः, नैष युक्तः—किमयं शिष्येभ्यः किमपि मतमुपदिशन् गुरु रामानुजः प्रत्यगमात्मा किं वा परागमात्मा ? आद्ये कथं परेभ्यः शिष्येभ्यो मतबोधकत्वं तस्य । द्वितीये कथं तस्यात्मत्वमात्मा हि प्रत्यगमात्मा । न च गुरुशिष्यैश्चैक एवात्मेति वाच्यं, आत्मभेदाच्च मते । न च आत्मभ्यो घटादेबोध- कत्वं प्रत्यक्त्वमिति वाच्यं, दीपादेरपि तर्हि प्रत्यक्त्वात् तेषां हि आत्मभ्य एव घटादिकं बोधयन्ति । ननु यो घटादिकमर्थं स्वयं बुद्ध्वा परस्मै बोधयति स प्रत्यगमात्मेति चेन्नैतदुपपद्यते—यो घटादिक- मर्थं स्वयं बुद्ध्वा न तु परस्मै बोधयति, तस्यात्मनः प्रत्यक्त्वभावप्रसङ्गात् । किं च आत्मा स्वस्मै घटादिकं बोधयतीत्युक्तौ एकस्यैवात्मनो गुरुशिष्यभावः प्राप्तस्तु न युक्तः - तस्य द्विनिष्ठत्वात्, बोधक- काले बोध्याभावादुद्योगकाले बोधकाभावाच्च । अपि च स्वस्मै घटादिकं बोधयन्नयमात्मा किं बोधना- त्यागघटादिकं वेद उत न वेद ? अद्ये- व्यर्थं पुनर्वोधनम् । द्वितीये बोधनस्यैवासम्भवः । तस्मादात्मा घटादिकमवमासयतीत्येतावदेव वक्तव्यं, न तु स्वस्मा अवमासयतीति । न च दीपादावतिव्याप्तिः, घटादिकमवमासयतीत्येतावदेव वक्तव्यं, न तु घटादेस्फूर्तिप्रदत्वरूपमवमासकत्वमिति । दीपादेर्घटादाववमासकत्वमिति वक्तव्यं, न तु घटादेस्फूर्तिप्रतीतिप्रतीति विषयत्वजनकत्वम् । अयं भावः—जडस्य मिथ्यामूतस्य च स्फूर्तिप्रदत्वं च घटादे स्फूर्तिप्रतीतिप्रतीति विषयत्वजनकत्वम् । अयं भावः—जडस्य मिथ्यामूतस्य च

नच गमनमप्यात्मधर्म एव- देहं परित्यज्य लोकान्तरं गच्छति ह्यात्मेति वाच्यं, तदपि गमनं लिङ्गशरीर-
धर्म एव नात्मधर्म - यथा ग्रामान्तरगमनं देहधर्म - नहि परिपूर्णोऽचल आत्मा कापि गच्छेत्-
गमनात्प्रागेव तत्तात्मनस्सत्त्वात् । नचात्मा अणुरेवेति वाच्यं, 'येन सर्वमिदं तत्'मिति गीताविरोधात् ।
तस्मात् 'निष्कलं निष्क्रियं शान्त'मिति श्रुतेर्निष्क्रिय आत्मैव प्रत्यर्थस्सविद्रूप । तदन्ये सर्वेपि
परागर्था एवेति परागर्थोत्पत्त्यर्थोऽत्यन्तं भिन्न एव । तयोरभेदप्रतीतिस्तु भ्रान्तिसिद्धैव—इति ।
ननु यद्यात्मा निष्क्रियस्तद्विन्नश्च जडस्तर्हि कश्चवणादौ प्रवर्ततेति चेदुच्यते—चिदाभास इति ।
ननु अहमर्थस्य चिदाभासस्य व्यावहारिकत्वेन मुक्तावभावादहमर्थविनाश एव मोक्ष इति सिद्धम् ।
ततश्च- श्लो॥ 'अहमर्थविनाशश्चेन्मोक्ष इत्यध्यवस्यति । अपसर्पेदसौ मोक्षकथाप्रस्तावगन्धत ॥' नहि
कोपि स्वविनाशं बाधति- इति रामानुज, तदयुक्तम्—पतिव्रता हि नारी भर्ता सह स्वर्गसुखार्थं
स्वविनाशमर्पाच्छन्ती बहौ पतति, जन्मान्तरे राजाह भविष्यामीति कृपण प्रयागे गङ्गाया निपतति
स्वविनाशेच्छया, दुष्टाद्यभिभूतश्च स्वनाशे दुःस्वनाशस्यादिति स्वनाशाय कृपादौ पतति- एव चिदा-
भासोपि साक्षित्वेनावशेषाय स्वविनाशं स बाधति । यदि तु देहातिरिक्तात्मज्ञानं स्यादीनामस्ति
ततो देहादिभिन्नस्य स्वस्य स्वर्गादिसौख्यलाभाय स्वदेहनाशं ते बाधन्तीत्युच्यते तर्हि- चिदाभासस्यापि
नाहं ससारी चिदाभासो जीव, किं त्वंससारी साक्ष्येवेति ज्ञानमस्ति, ततश्च स्वगतचिदाभासत्वापगमाय
चिदाभासोपि श्रवणादिकं कुर्यादेवेति विद्धि । नच चिदाभास कथं साक्षी स्यात् साक्षी हि चिदिति
वाच्यं, चित एवोपाधिवशाच्चिदाभासत्वं यथा मुखस्यैवोपाधिवशात्प्रतिमुखत्वमिति । नच चित
आभासोऽप्रमाण इति वाच्यं, 'जीवेशावभासे न करो'तीति श्रुतेरेव तत्र प्रमाणत्वात् । यद्वा
अहमर्थं प्रमाता अन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यलक्षण । सहि स्वावच्छेदकान्त करणनाशाय श्रवणादौ
प्रवर्तते । यथा दुष्टाभिभूतस्सुकुष्ठदेहापगमाय मरणाय यतते तद्वत् । अस्मिंश्च पक्षे श्रवणादौ न
केवल आत्मा प्रवर्तते, नाप्यनात्मा, किंतु तदुभयतादात्म्याभ्यनुरूप इति सिद्धम् । यद्वा केवलात्मनो
निष्क्रियत्वेप्यन्तःकरणावच्छिन्नात्मनस्सक्रियत्वात्तस्य श्रवणादौ प्रवृत्तिरिति सिद्धम् । सर्वथापि अहमर्थं
उपहित आत्मा स्वोपाधिविनाशाय श्रवणादौ प्रवर्तते- स्वोपाधिविनाश एव मोक्ष, नतु स्वनाश इति
न किञ्चिदवधम्—इति । ननु श्लो॥ 'प्रयि नष्टेपि मत्तोऽन्या काचिदज्ञप्तिरवस्थिता । इति तत्प्राप्तये
यत्नं कस्यापि न भविष्यति ॥' इति साक्षित्वेनावशेषाय कोपि यत्नं न करोतीति चेन्मैत्रम्—
यदि सा ज्ञप्ति स्वस्मादन्या तर्हि तथैव- न त्वन्या, किंतु स्वमेव । तत् स्वस्वरूपभूतज्ञप्त्यवशेषाय
यत्नं कुर्यादेव कुशल—इति । यदुक्तमत्र रामानुजेन—श्लो॥ 'स्वसम्बन्धितया ह्यस्यास्तत्ताविज्ञप्ति-
तादि च, स्वसम्बन्धवियोगे तु ज्ञप्तिरेव न सिद्ध्यति । हेतुश्लेघस्य चाभावे हेदनादेरसिद्धिवत्,
अतोहमर्थो ज्ञातैव प्रत्यात्मेति निश्चितम् ॥' इति, तदयुक्तम्—आत्मस्वरूपभूतायास्सविदं कथं
नामात्मसम्बन्धितया सत्तादिसिद्धिः । न ह्यात्मनोऽसम्बन्धितया सत्तादिसिद्धिर्येन संविदस्स स्यात् ।
ज्ञानस्वरूप आत्मेति हि तत्वापीष्टम् । यद्यात्मस्वरूपं विद्या स्यात्तर्हि सविदो जातुरभावे असिद्धिस्स्यात् ।

सिद्धत्वेनानन्यापेक्षत्वादात्मदर्शनस्य । तथा ज्ञेयं द्रष्टुं करणापेक्षास्ति न तु ज्ञानमिति ज्ञानं स्वप्रकाशमेव तदेवात्मा चेति । न च ज्ञातैवात्मा न ज्ञानमिति वाच्यं, ज्ञातुः स्वरूपमेव ज्ञानमित्यसद्वदुक्तत्वात् । तस्मादात्मस्वरूपभूता संविदेकैव स्वयम्प्रकाशा इति । ननु अनन्याधीनप्रकाशत्वं कथं संविदः ? संविदेव हि प्रकाश इति चेदुच्यते—संविदः स्वरूपभूतः प्रकाशोऽनन्याधीन इति कृत्वा संविदोऽनन्याधीनप्रकाशत्वमिति । नचात्मनस्वरूपभूतायासंविदः कथं स्वरूपभूतः प्रकाशस्यादिति वाच्यं, काऽत्रानुपपत्तिः- आत्मसंविदप्रकाशशब्दानामनतिरिक्तार्थत्वात् । स्वरूपं हि स्वम् । तस्मादनन्याधीनप्रकाश आत्मैव संवित् । दीपादीनां तु अनन्याधीनप्रकाशत्वमापेक्षिकं, यथा कालादीनां नित्यत्वम् । घटाद्यपेक्षया हि दीपः स्वयम्प्रकाशः, यथा भौतिकापेक्षया भूतानि नित्यानि तद्वदिति । यदुक्तं रामानुजेन—दीपादिः स्वप्रभाचलनिर्भासित इति तदपि मन्दम्—प्रभातिरिक्तदीपस्यैवाभावात् । न च गृहान्तस्सर्वभागव्यापिप्रभावांश्चतुरंगुलपरिमितो दीप इति वाच्यं, तस्यापि दीपस्य प्रभैव रूपमिति । दीपज्वालापि हि प्रभा । न च दीपज्वालैव प्रभा- दीपस्तु ज्वालावानन्य इति वाच्यं, ज्वालातिरिक्तदीपाभावात् । न च वर्त्यप्रवर्ती दीपः तदुपरि चतुरंगुलपरिमिता तु ज्वालेति वाच्यं, वर्त्यप्रवर्तिनोपि दीपस्य रक्तवर्णस्य प्रभाव्यतिरेकेणासत्त्वात् । प्रभा हि कान्तिः- न हि तेजोव्यतिरिक्तं किमपि दीपस्य स्वरूपं दृश्यते- अग्निर्हि दीपः अग्निश्च तेज एव- तेज एव हि भूतशब्दवाच्यं, ननु तेजोवद्द्रव्यं भूतशब्दार्थः- पृथिव्यतेजोवाद्याकाशानां भूतत्वात् । यदि तेजोवानग्निस्यार्त्तर्हि अग्रे तेजोवदुत्सुकदावपि अग्निरिव स्यात् । यदि तथा दार्व्यग्निस्यार्त्तर्हि अग्रे तेजोवती वर्तिरपि दीपस्यात् । तस्मात्प्रमया निर्भासितो घटादिरिव, दीप इति कश्चिन्नस्ति पदार्थः । अस्ति चेत्प्रमातः पृथगेव स उपलभ्येत घटवत् । किंच यदि दीपः स्वप्रमया भास्यते तर्हि भासनात्माक्स दीप कीदृशो यद्- पूर्वमभासितं हि वस्तु पश्चाद्भासितमित्युच्यते- सचाभासितो दीपः क- यस्य भासितत्वं भवेत् । तस्माद्दीपः केवलं भासत एव न तु स्वेन भास्यते- कर्तृकर्मभावविरोधात् । अन्यास्तु घटादीन्भासयति । एवं संविद्रूप आत्मापीति । एतेन एकमेव तेजोद्रव्यं प्रभाप्रभावदूरूपेणावतिष्ठत इति रामानुजमतः—परास्तम् । प्रभातिरिक्तस्य प्रभावतो द्रव्यन्याभावात् ।

ननु प्रभावानस्ति मण्यादिपदार्थ इति मैवम्—मण्यादिर्हि न तेजोद्रव्य- उष्णस्पर्शवत्त्वं हि तेजोद्रव्यस्य लक्षणम् । दीपस्तु तेजोद्रव्यमेव उष्णस्पर्शवत्त्वात् । मण्यादेरुष्णस्पर्शाभावात् तेजोद्रव्यत्वम् । या तु मण्यादेः कान्तिः सा मणिगततेजोश एव, मणिर्हि घटवच्च मृण्मयः, दीपवच्च तेजोमयः, किंतु तदुभयमयः । एवं चन्द्रोपि जलतेजोद्रव्यमयः । धुमणिस्तु तेजोमय एव । तथैवाग्निरपि । तस्मान्मणौ तेजसद्भावान्मणिस्तेजोवद्द्रव्यमेव । दीपस्तु तेज एवेति न तेजोवद्द्रव्यं, किंतु तेजोद्रव्यमेव । ननु प्रभाप्रभावतोर्भेदः प्रत्यक्षेणैवोपलभ्यते- दीपसूर्याद्यदर्शनेपि तत्प्रमाया दर्शनादिति चेन्मैवम्—दीपात्पृथक्प्रमादर्शनेपि प्रमायाः पृथग्दीपो नोपलभ्यत इति । अयमाशयः—संहतावयवधतुरंगुलपरिमाणो ज्वालामयः प्रभामयश्च दीप इति, तस्यैव सर्वगृहव्यापी विरलावयवः प्रकाशः प्रभेति

चोच्यते—इति । तस्मादेकमेव तेजोद्रव्यं स्वावयववैरत्यसंहननाभ्यां प्रमाप्रभावच्छब्दद्वयप्रतिपाद्यं भवतीति । भवतु वा तेजोद्रव्यस्य सावयवत्वेन प्रमाप्रभावदूषणे द्वेधाऽवस्थितिः, न तद्दृष्टान्तेन एकान्यैवात्मद्रव्यस्य ज्ञानज्ञानवद्गुणरूपेण द्वेधाऽवस्थितिरिति वक्तुं शक्यते- निरवयवत्वादात्मन । नचैकमेव ज्ञानद्रव्यं ज्ञानज्ञानवद्गुणरूपेण वर्तते इति वाच्यं, आत्मनस्सावयवत्वे सत्यनित्यत्वं स्यादिति निरवयव एवात्मा सम्प्रतिपन्न । तथा च ज्ञानमपि निरवयवमेव स्यादन्यथा तस्यात्मस्वरूपत्वानुपपत्तेरिति । तस्माद्यथा दीप प्रभारूप प्रभागुणकश्च तथा आत्मा चिद्रूपश्चैतन्यस्वभावश्चेति वस्तु न शक्यते—दीपस्य सावयवत्वेनात्मनो निरवयवत्वेन च दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावासिद्धेरिति । ननु यथात्मनो ज्ञानस्वरूपत्वमेव न तु ज्ञानधर्मकत्वं तर्हि स्वयम्प्रकाशत्वमात्मनो न स्यादेव- ज्ञानधर्मकत्वाद्धि स्वयम्प्रकाशत्वमात्मन इति चेन्मैवम्—ज्ञानस्वरूपत्वादेव स्वयम्प्रकाशत्वमात्मनो न तु ज्ञानधर्मकत्वात् । ज्ञानं हि स्वयम्प्रकाशमिति । ननु यथा दीप स्वधर्मभूतप्रभानिरपेक्षप्रकाशवत्त्वात्स्वयम्प्रकाश एवात्मापि स्वधर्मभूतज्ञाननिरपेक्षप्रकाशवत्त्वात्स्वयम्प्रकाश इति—सुदर्शनः, मैवम्—दीपस्यापि स्वरूपभूतप्रभातिरिक्तधर्मभूतप्रभाऽनङ्गीकारात् । या तु सर्वगृहवर्तिनी प्रभा सापि दीपस्य स्वरूपभूतैव, दीपस्य धर्मस्तु तमोनिरासकत्वादि । नच कथं दीपस्य प्रमेति भेदनिर्देश इति वाच्यं, राहोदिशर इतिवत्तदुपपत्ते । नच दीपस्य स्वरूपभूता प्रभा चतुरंगुलपरिमिता ज्वालैवेति वाच्यं, दीपस्य स्वरूपभूताया एव प्रभायां यत्संहतावयवाश्रयस्य ज्वालेति यो विमृशरावयवाश्रयस्य प्रमेत्युच्यते इति । यदि तु दीपस्य औष्ण्यमिव प्रभापि धर्मस्यात्तर्हि यत्र दीपस्तत्रैव प्रभाप्युपलभ्येन औष्ण्यवत् । दीपस्तु वर्त्यप्र एव वर्तते प्रभा तु ततोऽन्यत्रापीति । नहि धर्मो धर्मिणं विहायान्यत्र भवितुमर्हति । नचैव प्रभायां अपि दीपत्वेन कथं दीपं इव प्रभायामप्यौष्ण्यानुपलम्ब इति वाच्यं, यथायथा प्रभाया अवयवमैविध्यं तथातथा औष्ण्यातिशयोपलम्ब । अतीव विरलावयवाया प्रभाया तु सूक्ष्मत्वादौष्ण्यास्यानुपलम्ब, न स्वभावादिति । तस्मादेकैव प्रभा यथा दीपस्य स्वरूपं स्वभावश्च तद्वदेकमेव चैतन्यमात्मनस्वरूपं स्वभावश्चेति वक्तुं न शक्यते- सर्वत्रापि स्वरूपादन्यस्यैव धर्मत्वेन समुपलम्भादिति कृत्वा नास्ति दीपस्येवात्मनोपि धर्मभूत प्रकाश—इति । ननु यदेव दीपस्य स्वरूपभूतैव प्रभा कथं तर्हि प्रभाया दीपबुद्धयभावो लोकस्येति चेत्समान एवायमनुयोगस्तवापि—यदि दीपस्य स्वरूपभूताप्यस्ति काचित्प्रभा कुतस्तर्हि तस्यां दीपस्वरूपभूताया प्रभाया लोकस्य न प्रमाबुद्धिः । नहि दीपस्य स्वरूपभूताया प्रभाया प्रमाबुद्धिर्न कर्तव्या- स्वभावभूतायामेव कर्तव्येति राजाज्ञा । तस्मात्त्रोक्तो निविडावयव प्रमाभागं दीप ज्वालेति विरलावयवं तु प्रमेति भेदं कल्पयित्वा व्यवहरति । सा ज्वाला सा च प्रभा द्वयमपि दीपस्य स्वरूपभूतमेव तदुभयातिरिक्तदीपपदार्थाभावादिति । अथापि यदि दीपस्य ज्वालैव स्वरूपं, प्रभा तु धर्म एवेत्यभिनिवेशस्तर्हि कथमुक्तं दीपस्य प्रभा स्वरूपं धर्मश्चेति । तस्मादेकमेव वस्तु कस्यचिद्भ्रमुनस्वरूपभूतं धर्मभूतं च भवितुं नार्हतीति घण्टाघोषः । अथ यदुक्तं रामानुजेन—चिद्रूपता हि ध्वयम्प्रकाशतेति, तत्तच्चैतन्यस्वभावता हि स्वयम्प्रकाशतेति स्वपूर्वग्रन्थेन—न्याहृतम् । नच चिद्रूप-

परमात्मन स्वयम्प्रकाशत्वमित्येतत्तवापीष्टमेवेति वाच्यं, तस्येष्टत्वेऽपि चिद्रूपत्वमेव स्वप्रकाशत्वमिति तु नेष्ट- अनन्यावभास्यत्वमन्यावभासकत्वं च हि स्वप्रकाशत्वमिति । ननु ज्ञानस्वरूपो ज्ञानगुणकश्चात्मेत्यत्र श्रुतयः प्रमाणं तथाहि 'न विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते', 'एष हि दृष्टा श्रोता विज्ञानात्मा पुण्य' इत्यादय इति मैत्रम्—विज्ञातु स्वरूपमूता विज्ञातिरिति तदर्थतः । अन्तःकरणादितादात्म्या-ध्वासेन द्रष्टृत्वादिमानप्यात्मा वस्तुतो ज्ञानस्वरूप एवेति तदर्थश्च । नच ज्ञातुर्ज्ञानं धर्म एव, न स्वरूपमिति वाच्यं, ज्ञानस्वरूपत्वमात्मनस्तवापि सम्मतमिति । तस्मात्स्वप्रकाशशोभमात्मा चिद्रूप एव ननु ज्ञाता- ज्ञानत्वं स्वप्रकाशत्वमिति त्वयैवोक्तत्वादिति—संश्लेषः ॥

सविद आत्मत्वोपपत्तिः ।

अथ अजडत्वात्संविदेवात्मेतीदमनुमानं किं समीचीनमुतासमीचीनमिति विचार्यते—अममीचीन-मेवेति रामानुजः—तथाहि- अजडत्वं किमभिप्रेतम्— स्वसत्ताप्रयुक्तप्रकाशत्वमिति चेद्दीपादिष्वनैकान्त्य, संविदतिरिक्तप्रकाशवर्मानभ्युपगमेनासिद्धिर्विरोधश्च । अन्यमिचरितप्रकाशसत्ताकत्वमपि सुखादिषु व्यभिचाराद्विरस्तम् । स्वस्मै प्रकाशमानत्वमपि संविद्यसिद्धम् । अन्यस्मै अहमर्थार्थैव संविदो भसमानत्वात्—इति, नैतदुक्तम्—अजडत्वं स्वसत्ताप्रयुक्तप्रकाशत्वमेव, ननु दीपादिष्वनैकान्त्य- दीपादयोऽपि हि घटादिवच्चक्षुरवभासा एवेति । नहि चक्षुषि निमीलिते घट इव दीपोऽपि स्फुरेत्, प्रकाशस्तु संविदो न धर्मभूतः, किंतु स्वरूपभूत इति नासिद्ध्यादिकमपि । यद्वा घटस्यैव सविदोऽपि प्रकाशो नाम व्यवहार-विपर्ययभवनं तद्धि यावद्व्यवहारमस्तीति न दोषः । अजडत्वमव्यभिचरितप्रकाशसत्ताकत्वमित्युक्तावपि न दोषः । यस्य प्रकाशसत्ता चेत्युभयं न व्यभिचरति तदव्यभिचरितसत्ताकम् । सुखादेस्तु तदुभयं व्यभिचरति- जन्मन प्राक्प्रध्वंसात्पश्चाच्च सुखादेस्तदुभयाभावात् । नहि सुखसद्व्यवहाराया सुखप्रकाशोस्तीत्येतावन्मात्रेण सुखमव्यभिचरितप्रकाशसत्ताकं भवति । यदितु यस्य सत्ता प्रकाशो न व्यभिचरति तदव्यभिचरितप्रकाशसत्ताकं, सुखादिकं च तादृगेवेति सुखादौ व्यभिचार इत्युच्यते, तदपि न युक्तम्—प्रकाशशब्देन स्वरूपभूतप्रकाशस्य विवक्षितत्वात् । अजडत्वं स्वस्मै भसमानत्वमित्यपि युक्तमेव । अहमर्थम्यात्मनसंविद्रूपत्वेन संविदन्यत्वाभावात्—इति । वस्तुतस्तु—अजडत्वं नम स्वप्रकाशत्वं- पर-प्रकाशत्वस्यैव जडत्वरूपत्वात् । स्वप्रकाशत्वं चानन्यावभास्यत्वमन्यावभासकत्वं चेत्युक्तं प्राक् । यदुक्तं मत्त श्रुतप्रकाशिकायाम्—संविद स्वयम्प्रकाशत्वंनाम किं ज्ञानकर्मतामन्तरेण व्यवहारानुगुणत्वं, किं वा ज्ञानान्तरनिरपेक्षप्रकाशत्वम्' आद्ये ज्ञातार्थतियासि । द्वितीयमसिद्धं- संविद स्वरूपभूतज्ञानाधीनत्वात् । अतोहमर्थस्यैव स्वयम्प्रकाशत्वं न तु संविद इति तदुक्तम्—आद्यस्य न ज्ञातार्थतया व्याप्तिः ज्ञातारामनस्वरूपभूतैव संविदिति । यदि तु संविदन्य एव ज्ञातेति मतं तर्हि सोनात्मा युष्मदर्थ एवेति ज्ञानकर्मतयैव तस्य व्यवहारानुगुणत्वम् । द्वितीयस्य च नासिद्धत्वम्- धर्मभूतज्ञानवादिनस्तत्र मते आत्मस्वरूपभूतज्ञानाधीनयात्मधर्मभूतज्ञानमित्यस्तु । मम मते तु आत्मस्वरूपभूतज्ञानमेव संविदिति कृत्वा कथं तस्य ज्ञानान्तराधीनत्वम् । तस्मात्स्वप्रकाशा संविदेवाहमर्थः प्रत्यगात्मा । यदि तु ज्ञान-

वानेवात्मा न ज्ञातेत्याग्रहस्तर्हि ज्ञानज्ञातृसम्बन्धस्य ज्ञानान्तरवेद्यत्वाद्ज्ञानज्ञातारावपि ज्ञानान्तरवेद्यावेवेति जडावेव स्याताम् । वेद्यत्वं हि जडत्वम् । न च स्वसंबन्धः स्वेनैव वेद्यत इति वाच्यं, किं ज्ञानज्ञातृ-सम्बन्धो ज्ञानेन वेद्यते, यद्वा ज्ञात्रा ? अथवा सम्बन्धेन ?- न प्रथमद्वितीयौ- सम्बन्धस्य सम्बन्धि-धर्मत्वात्स्वस्य स्वधर्मग्रहणायोगाच्च । न तृतीय- व्याघातात् । न च स्वधर्मोपि स्वद्याहो भवत्येव-आत्मधर्माणां नित्यत्वादीनामात्मना गृह्यमाणत्वादिति वाच्यं, आत्मनो निर्धर्मकत्वात् । आत्मनि कल्पितानां नित्यत्वादिधर्माणां प्रमात्वा गृह्यमाणत्वादात्मनः कूटस्थत्वेन ज्ञातृत्वादिविकारायोगाच्च । न च ज्ञानगतं स्वप्रकाशत्वं ज्ञानेन गृह्यत इति वाच्यं, तत्रापि प्रमातैव ग्राहक इति । अपि च आत्मनो ज्ञातृत्वे मिद्वे सत्येष ज्ञानेन सह स्वस्य सम्बन्धज्ञानम् । आत्मनो ज्ञानेन सह सम्बन्धे विदिते सत्ये-वात्मनो ज्ञातृत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः । किंच मम ज्ञानेन सम्बन्धोस्तीति यदात्मनो ज्ञानं तेन सहा-त्मनस्सम्बन्धोपि ज्ञानान्तराधीन इत्यनवस्था । अपिचात्मनः केनापि सङ्गं न सहते श्रुतिः-- 'असङ्गो-ह्ययं पुरुष' इति श्रवणात् । एवमसङ्गत्वादेवात्मन आत्मानात्मतादात्म्यप्रतीतिर्नास्ति सिद्धेत्युच्यते । अपि च घटवत् आत्मनो यथा घटो न स्वरूपमेव ज्ञानवत् आत्मनो ज्ञानं नैव स्वरूपं भवेत्, नहि धर्मिणो धर्म एव स्वरूपमिति कचिद्दृष्टम् । नचात्मस्वरूपभूताद्ज्ञानाद्धर्मभूतं ज्ञानमन्यदेवेति वाच्यं, अन्यत्वन्यैव दुरुपपादत्वात् । ज्ञानद्वित्वे सिद्धे ज्ञानभेदसिद्धिः, ज्ञानभेदे सिद्धे ज्ञानद्वित्वसिद्धिर-त्यन्योन्याश्रयात् । इदं मम स्वरूपभूतं ज्ञानमिदं तु मम धर्मभूतं ज्ञानमित्यनुभवाभावात्—इति ।

ननु अहमर्थो विशेष्यतैकत्वभावं स्वात्मानं प्रकाशयति, धर्मभूतज्ञानं तु विशेषणतैकत्वभावं स्वात्मानमिति भेदात्स्वरूपधर्मज्ञानद्वयसिद्धिरिति, चेन्मैवम्—किं धर्मभूतज्ञानं स्वात्मानं स्वयं ज्ञात्वा अन्यस्मै प्रकाशयति, उताज्ञात्वा ? आद्ये- धर्मभूतज्ञानस्य यदस्यात्मज्ञानं तदप्यात्मानं ज्ञात्वैवान्यस्मै प्रकाशयतीत्यनवस्था । द्वितीये- स्वेनैवाविदितम्यार्थस्य कथमन्यस्मै बोधनम् । न च दीपो यथा म्वेनैवाविदितमात्मानं घटादिकं चान्यस्मै प्रकाशयति तद्वद्धर्मभूतज्ञानमपीति वाच्यं, तथासति दीपव-दस्यापि जडत्वप्रसङ्गात् । किंच दीपस्य प्रकाशकत्वं नाम न ज्ञानजनकत्वं, किंतु आवरकतमोनिरासकत्व-मेवेति न तद्दृष्टान्त इह युज्यते । अपि च स्वरूपज्ञानेनैव धर्मभूतज्ञानं प्रकाशयत इति स्वोक्तिव्याघा-तश्च । एवमहमर्थोप्यात्मानं कस्मै प्रकाशयति- नात्मने प्रकाशनात्मागेव सिद्धत्वात्स्य । प्रकाशितस्यैव-पश्चात्सिद्धिर्न तु प्रकाशकस्येति । आत्मा च प्रकाशक एवेति । अपि च कर्मकर्तृभावव्याघातः । तस्मा-दहमर्थ आत्मा केवलं प्रकाशत एव । नचैवं प्रकाशकं ज्ञानमहमर्थः- प्रकाश्यं तु तद्धर्म इति वाच्यं, प्रकाशकत्वस्यैव ज्ञानत्वरूपत्वात्प्रकाश्यस्य धर्मो जड एव स्यात् ॥ ज्ञानमिति । न च ज्ञानस्य-यदि प्रकाशकत्वं लक्षणं तर्हि दीपादौ तद्व्यभिचरितमिति वाच्यं, दीपादेरप्रकाशकत्वस्योक्तत्वात् । यद्वा अप्रकाश्यत्वे सति प्रकाशकत्वं ज्ञानस्य लक्षणम् । दीपादिवारणाय विशेषणम् । शशशृङ्गादिवारणाय विशेष्यम् । नचेदं स्वप्रकाशत्वलक्षणमिति वाच्यं, ज्ञानस्यैव स्वप्रकाशत्वात् । तस्मान्नात्मानो धर्मभूतं ज्ञानमिति । न ज्ञाताऽऽत्मा किंतु ज्ञानमेवात्मा । ज्ञातृत्वस्य बोधाधीनत्वेन आत्मनो ज्ञातृत्वे सति

अनन्याधीनत्वासिद्धेः । नच ज्ञानमपि ज्ञेयज्ञातृद्वयाधीनमिति वाच्यं, क्रियाभूतज्ञानस्यैव तथात्वं, न त्वात्मस्वरूपभूतज्ञानस्येत्युक्तत्वादिति । ननु अनुभवोहमिति प्रतीत्यभावादानुभवान्वयमिति प्रतीतेश्च अनुभववानेवात्मा नत्यनुभव इति, मैवम्—किमनुभवस्यानुभवत्वमनुभवेन साधितं भवता येनात्मनोऽनुभवत्वमनुभवेन सिपाधयिषसि- किञ्च अस्तुनाम प्रतीतिः कथं पुनस्तस्याः प्रामाण्यम् । नच प्रतीतेः स्वतः प्रामाण्यमिति वाच्यं, किमवाधितप्रतीतेः स्वतः प्रामाण्यं, यद्वा वाधितप्रतीतेरपि । अथे-
त्यदर्शितप्रतीतेरवाधितत्वं केन त्वया ज्ञातम् । द्वितीये सर्पोयमिति प्रतीते रज्जुरपि सर्पस्यादेव । नच ममानुभव इति प्रतीते, केनापि बोधो नास्त्येव- तद्वाधत्वात् ननुवादेवेति वाच्यं, अहं मनुष्य इति प्रतीतेरपि केनापि बाधो नास्त्येवानुभवमिति प्रत्याह बौद्धः । अपि च मम मनुष्य इति प्रतीत्यभावादेव मनुष्यत्वात्मात्मधर्म एव न्तु देहधर्म इति । नच वेदान्तशास्त्रादस्ति मनुष्योहमिति प्रतीतेर्बाध इति वाच्यं, तर्हि तत एव ममानुभव इति प्रतीतेरपि बाध इति विद्धि । नच नास्ति आत्मनोऽनुभवस्वरूपत्वप्रतिपादकं वेदान्तशास्त्रमिति वाच्यं, 'विज्ञानमानन्द ब्रह्मे'त्यादिसत्त्वात् । स्वा-
प्यात्मनोऽनुभवस्वरूपत्वाभ्युपेतत्वात् । किमहमनुभवामीतिबन्धम स्वरूपं ज्ञानमिति लोकः प्रत्येति, येनानुभवबलादात्मनो ज्ञानस्वरूपमित्युच्येत । किं वा तथाविधानुभवभावादात्मा ज्ञानस्वरूपो नेति स्वया वक्तुं शक्यते । तस्मादहं मनुष्य इति प्रतीतिर्यथा देहतादात्म्याभ्यासप्रयुक्तत्वेनाप्रमाणं, तथा अहं सुखमनुभवामीत्यादिप्रतीतिरप्यन्त करणतादात्म्याभ्यासप्रयुक्तत्वेनाप्रमाणमिति न तद्बलादात्मनो-
नुभवस्वरूपत्वं प्रत्याख्यातुं शक्यते- तस्यावाधितोपनिषत्प्रमाणजन्यत्वात् । न चात्मनो ज्ञातृत्वमप्युपनिष-
त्प्रमाणसिद्धमेवेति वाच्यं, व्यावहारिकज्ञातृत्वानुवादपरत्वाद्भिन्नातारमित्याद्युपनिषदाम् । नच कथं व्यवहारतोपि ज्ञानस्य ज्ञातृत्वमिति वाच्यं, प्रतिभासतो रज्जोर्म्सर्पत्वमिव तदुपपत्तेः । नच रज्जौ सर्पः कल्पित इति वाच्यं, अनुभवरूपेप्यात्मनि ज्ञातुः कल्पितत्वात् ।

ननु आत्मानाम चैतन्यं- ज्ञातानाम अन्तःकरणविशिष्टचैतन्यं- ततश्च विशेषणे विशिष्टस्याभ्यासो न युक्त इति- कथमात्मनि ज्ञातुरध्यस्तत्वमिति चेन्मैवम्—चैतन्यस्य विशेष्यत्वेन विशेषणत्वाभावात्तस्य विशेषणत्वं तु भ्रान्तिसिद्धमेव । नच विशेष्येपि चैतन्ये कथं विशिष्टस्याभ्यास इति वाच्यं, नीलं नम इति विशेष्ये नमसि विशिष्टस्य नीलनमसोऽभ्यासदर्शनात् । नच तत्र नीलरूपमेवाध्यस्तमिति वाच्यं, अत्रापि अन्तःकरणमेवाध्यस्तमिति तुल्यत्वात् । विशेष्ये विशिष्टाभ्यासेपि विशेषणांश एव लप्यस्तो भवति । नच नीलं नम इतिवदनुभवोहमिति प्रतीत्यभावात्तादर्थस्य ज्ञातुरनुभवेऽध्यस्तत्वमिति वाच्यं, नीलं नम इतिवदज्ञाताहमिति प्रतीतिसत्त्वेन नमसि नैत्यस्येवाहमर्थे प्रतीच्यनुभवे ज्ञातृत्वस्याध्यस्तत्वात् । नच नमो नीलमिति वदनुभवो ज्ञातेति प्रतीतिसत्त्वादिति वाच्यं, नीलरूपविरोध्याकारोभावेन नमसि नमो नीलमिति प्रतीतिर्भवति- अनुभवे तु ज्ञातृविरोध्याकारसत्त्वादननुभवो ज्ञातेति न प्रतीतिः- यथा अयं सर्प इत्येव प्रतीतिर्न तु रज्जुसर्प इति । नच निराकारे अनुभवे कथं ज्ञातृविरोध्याकारसत्त्वमिति वाच्यं, ज्ञानत्वादननुभवस्य लोके ज्ञानज्ञात्रोर्ज्ञेयज्ञात्रोरिव भेदसत्त्वाच्च । रज्जयानुभवस्य निर्विषयज्ञानस्य ज्ञात्रा-

कारविरोधाभावादेव तत्र ज्ञातुरध्यासः, तथापि लोकः सविषयज्ञानमेवानुभवं मन्यत इति कृत्वा तस्य च ज्ञात्राकारविरोधसत्त्वादनुभवो ज्ञातेति लोको न प्रत्येति । एवमनुभवगतज्ञानाकारस्य ज्ञात्राकारविरोधे-
नानुभवो ज्ञातेति प्रतीत्यभावेऽपि अनुभवगताहमाकारस्य तदविरोधादज्ञाताहमिति प्रतीतिर्भवति ।
नचानुभवस्याहंशब्दार्थत्वाभावाच्चास्त्यहमाकार इति वाच्यं, अनुभवस्याहंशब्दलक्ष्यार्थत्वसत्त्वात् । नच
लक्ष्यार्थस्त्वनमुस्य इति वाच्यं, लोकदृष्ट्या तस्यानुस्यत्वेऽपि शास्त्रदृष्ट्या मुख्यत्वमेवेति । आत्मवाची
स्वत्वहंशब्दः—आत्मा चानुभव एवेति । एवमात्मनोहंशब्दवाच्यत्वादेव आत्मनि ज्ञातुरध्यासेऽपि अहं-
ज्ञातेति व्यवहारो लौकिकः आत्मा ज्ञातेति तु शास्त्रीयव्यवहारः । तस्मादनुभवरूपस्यात्मनो ज्ञातृत्वं
मिथ्यैव— यथा नीरूपस्य गगनस्य नीलरूपत्वं मिथ्या तद्वदिति । यदुक्तमत्र सुदर्शनेन—विषयप्रका-
शकसंविद एवात्मत्वाभ्युपगमेन, त्वया स्वयम्प्रकाशत्वसमर्थनाच्च सैवाधिष्ठानमिति तदवभासे तस्याश्च
शुक्तित्वादिक्रमविरोधित्वेऽध्यासानुदय इति— तदयुक्तम्—ज्ञात्रध्यासात्माक्संविदो विषयप्रकाशकत्वमेव
नास्तीति । नचैवं विषयप्रकाशकत्वाभावे संविदः स्वयम्प्रकाशत्वासिद्धिरिति वाच्यं, घटादिविषयप्रका-
शकतया स्वयम्प्रकाशत्वेन त्वदभिमतस्य दीपस्यापि घटादिविषयाभावे विषयप्रकाशकत्वाभावेन स्वयं-
प्रकाशत्वासिद्धिप्रसङ्गात् । प्रकाशान्नरनिरपेक्षतया स्वयम्प्रकाशमानत्वं हि स्वयम्प्रकाशत्वं, तच्च संविदि
ज्ञात्रध्यासात्माविषयाभावेन विषयप्रकाशकत्वाभावेऽपि सम्भवत्येवेति । तस्मान्निर्विषयस्वयम्प्रकाशसंविदेव
ज्ञातुरध्याससम्भव इति । नच निर्विषया संविज्ञास्त्यनुपलब्धेरिति वाच्यं, तद्यथा प्रगेव परिहृतमिति ।

ननु यद्यात्मनो ज्ञातृत्वं मिथ्या तर्हि आत्मनि ज्ञाताऽप्यस्त इत्युच्येत, न तु तन्मिथ्या— तथा
सति आत्मतयाऽभिमतया अनुभूतेरपि मिथ्यात्वं स्यादिति चेन्मैवम्—नद्यात्मनिर्ज्ञातृत्वमनुभव इत्यु-
च्यते, येन ज्ञातृत्वमिथ्यात्वेनानुभूतेर्मिथ्यात्वं शङ्क्येत । किं तर्हि ज्ञातु स्वरूपमेवानुभवो न तु धर्म
इत्युच्यते, अतो न दोष इति । नचानुभवाभ्यस्तस्य ज्ञातुः कथमनुभव एव स्वरूपमिति वाच्यं, कल्पि-
तस्याधिष्ठानमेव स्वरूपमिति । यदुक्तं रामानुजेन—देहात्माभिमानवत् एव ज्ञातृत्वप्रतीतिवदनुभूति-
प्रतीतिरिति कृत्वा ज्ञातृत्वस्य मिथ्यात्वे अनुभूतेरपि मिथ्यात्वमिति तदपि मन्दम्—देहादिष्वनात्म-
स्वात्माभिमानवानेव मनुष्योहं द्रष्टाहं ज्ञाताहमिति प्रत्येति, तद्रहितस्तु अहमनुभव इत्येव प्रत्येतीति । देहा-
द्यात्माभिमानवतो दर्शितप्रतीत्यभावात् । नच मम देहाद्यात्माभिमानो नास्ति, ज्ञाताहमिति प्रतीति-
रास्तीति वाच्यं, अन्तःकरणतादात्म्याभिमानप्रयुक्तत्वादेव तत्प्रतीतिः—इति । यदुक्तं अनुभववद्ज्ञा-
तृत्वमप्यबाधितत्वाच्च मिथ्येति तदप्ययुक्तम्—किं जानामीति प्रतीत्य त्वमात्मनो ज्ञातृत्वं सिपाधयिपसि,
यद्वा शास्त्रेण ! नाद्यः—सुषुप्त्यादौ तत्प्रतीत्यभावेनात्मनो ज्ञातृत्वायोगात् । न द्वितीयः—निर्धर्मकपर-
मानन्दबोधरूपत्वमेवात्मनश्चास्त्वं प्रतिपादयतीति । नच मुक्तावप्यात्मा ज्ञातेवेति वाच्यं, मुक्तौ द्वितीय-
स्यैवाभावेन कथं ज्ञातृत्वमात्मन इति । नच मुक्तौ द्वितीयमस्तीति वाच्यं, 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म',
'एकोऽद्वैतः'— 'नान्यत्पश्यति'— 'तत्केन कं पश्ये,दित्यादिश्रुतिशतात् । नचानुभवोऽपि बाधित एवेति
वाच्यं, अनुभवः केन बाध्यते । नच सुषुप्त्यादावनुभावमावात्कालेन बाध्यत इति वाच्यं, सुषुप्तौ

सत्त्वादजानाद्यनुभवस्य । किञ्च यत्किमपि वस्त्वनुभवानधीनस्थितिकं नैष्टमिति कृत्वा सर्वस्याप्यनुभवा-
धीनस्थितिकत्वेन परतन्त्रत्वाच्चानुभवनाथकं किमपि वस्त्वस्ति- अनुभवस्यैवात्मत्वाच्च न नाधितत्वमात्मा हि
नित्यस्तत्रापि मते—इति ।

ननु यदि जातृत्वं नात्मधर्मस्तर्हि तच्छब्दशृङ्गप्रायमेव भवेत्- जटम्य ज्ञातृत्वायोगादात्मभिन्नस्य
सर्वस्य जटत्वाच्च । तस्मादहं जानामीति प्रतीतिसिद्धं ज्ञातृत्वमात्मधर्म एव नाहङ्कारधर्मस्तस्य जडत्वादिति
सर्वम्—अन्तःकरणवृत्तिविशेषस्याहङ्कारस्य स्वनो जटत्वेऽपि चित्तमिति निष्प्रमाहितया भवत्यजडत्वमिति ।
एतेनाहङ्कारस्यापि देहवद्दृश्यत्वाद्देहशिववद्द्रष्टृत्वमपि नोपपद्यत इति—परिहृतम् । केवलहङ्कारस्य
दृश्यत्वेऽपि साभासाहङ्कारस्य द्रष्टृत्वं सम्भवतीति । अयमाशयः—लोके चेतनाचेतननिभागो दृश्यते-
तत्र मनुष्यादयश्चेतना, पाषाणादयोऽचेतना इति सम्प्रतिपन्नम् । इदं च चेतनत्वं जीवधर्म एव, न
देहादिधर्म इति कृत्वा कथं मनुष्यादीनां चेतनत्वं मनुष्यादयो हि देहा देहधर्मत्वान्मानुष्यादे ।
एवं जीवधर्मस्यापि चेतनत्वस्य देहे अध्यासान्मनुष्यादयश्चेतना इति, तदध्यासाभावादूषटादयोऽचेतना
इति च व्यवहारः । तथा देहधर्मस्य मनुष्यत्वस्य जीवेऽध्यासादहं मनुष्य इति व्यवहारः । एवमित-
रेतराध्यासात्प्रवृत्तोऽयं सर्वोऽपि व्यवहारः । तत्र घटाद्यचेतनदृष्ट्या देहश्चेतनः । देहेन्द्रियविवेचने तु
इन्द्रियमेव चेतनं, न तु देहः—इन्द्रियाभावादेव घृतदेहे अचेतनत्वदर्शनादूषटवत् । तस्य चेन्द्रिय-
स्यान्तःकरणद्विवेचने अचेतनत्वमेव मनस्सत्याक्रान्ते सतीन्द्रियस्य घटवन्निर्वापारत्वादयमप्रकाशना-
समर्थत्वाच्च । तस्य चान्तःकरणस्याहं वृत्तिरिदं वृत्तिरिति स्थितिः वृत्तिद्वयम् । तत्रैवं वृत्तिमदन्तःकरणं
मन इति, अहं वृत्तिमदन्तःकरणमहङ्कार इति चोच्यते । तच्च मनोऽहङ्काराद्विवेचितं सदचेतनमेव
भवति घटवत् । मम घट इति वन्नम मन इति मनसश्चेतनपारतन्त्र्यदर्शनात् । अचेतनं हि वस्तु
चेतनपरतन्त्रं- यथा घाऽस्यादिस्तक्षादिपरतन्त्रः । स चाहङ्कारश्चेतनस्य जीवस्य सन्निहितत्वेन मुख्योऽपि ।
चेतनास्य च विवेचने कृते सोऽप्यचेतन एव भवति । अविवेकास्तु अहङ्कार एव चेतनः, यथा देहः ।
तच्चात्माहङ्कारयोर्विवेचनं दुष्करं विदुषोऽपि- यथा देहात्मनोर्विवेचनं दुष्करमविदुषः । अहङ्कारस्यात-
एव अस्थित्वम् । एवमात्मचेतन्याध्यासावशादाहङ्कारस्य चेतनत्वमहङ्कारतादात्म्याध्यसादात्मनोऽहं प्रत्यय-
विषयत्वं च प्राप्तमिति कृत्वा तदुभयाध्यासप्रयुक्त एव अहं जानामीति व्यवहारः । एवमहङ्कारविशिष्ट-
स्यैवात्मनो मनसा सहान्योन्याध्यासादहं सुखीति व्यवहारः । तथा अहङ्कारविशिष्टस्यैवात्मनो देहेन
सहान्योन्याध्यासादहं मनुष्य इति व्यवहारः । तस्मादात्मन्यहङ्कार एव तावदध्यस्तः । मन आदयस्तु
अहङ्कारविशिष्टे एवात्मनीति कृत्वा आत्मनो मन आदीनां च साक्षादितरेतराध्यासाभावाच्चद्विवेकस्तु करो-
विदुषः । आत्माहङ्कारविवेकस्तु दुष्करः, अत एवात्र रामानुजादयो आन्ता अहमर्थमहङ्कारमेवात्मत्वेन
प्रतिपन्नाः । न चाहमर्थ आत्मैव नाहङ्कार इति वाच्यः, अहमर्थो नाहङ्कार इति वाक्यस्य व्याहतत्वात् ।
घटार्थो न घट इति वत् । न च त्वयाप्यहमर्थ आत्मेति प्रायुक्तमिति वाच्यं, अहंशब्दस्याभासाहङ्कारवाची
रक्षणया त्वात्मानं बोधयतीत्युक्तत्वात् । यदि त्वमर्थ एवात्मेत्याग्रहस्तर्हि सुषुप्त्यादावात्मनाशस्यादेव-

तत्राहमर्थस्फुरणात् । नहि जागरस्वप्नयोरिव सुषुप्ताहं जानामीति व्यवहार । तस्मादहमर्थस्याहङ्कारस्य चेतनसान्निध्येन, चेतनतादात्म्याध्यासाच्चैतनत्वलाभ इति कृत्वा स्वतो जडोप्यहङ्कारश्चेतन एवेति ।

ननु किं चेतनस्य जीवस्य ज्ञातृत्वमस्ति वा न वा ? आद्ये तव मतपात । द्वितीये जीवस्यैवा-
विद्यमानं ज्ञातृत्वं कथं तदध्यस्तस्याहङ्कारस्य भवितुमर्हतीति, मैत्रम्—सूर्यस्यैव चेतनस्य प्रकाशकत्वमस्ति—
तच्च सूर्यप्रतिबिम्बग्रहणादर्पणस्य यथा भवति, तथा चेतनपतिनिम्बग्रहणादहङ्कारस्य भवति । सचात्मानु-
प्रवेशलब्धचैतन्योऽहङ्कारस्सर्वं विषयमवभासयन्नहङ्कारपूर्वकमवभासयति । आत्मा ॥ केवलमवभासयति ।
अत एव सामान्याकारेण सर्वावभासक आत्मा, विशेषाकारेण सर्वावभासकस्तु अहंपदाधोऽहङ्कार ।
तस्माज्जीवस्य विद्यमानं प्रकाशकत्वमेव तदध्यस्तस्याहङ्कारस्यागम् । तदेव प्रकाशकत्वं अहंपदपूर्वकं
सदहङ्कारस्य ज्ञातृत्वमित्युच्यते—इति । एतेन यथा आत्मा सर्वं प्रकाशयति तथा साभासाहङ्कारोपि
सर्वं प्रकाशयत्येव । परं तु साभासाहङ्कारस्सर्वं प्रकाशयन्नहमिदं जानामीति प्रत्येति । अतएवा-
हङ्कारस्य ज्ञातृत्वमागमं आत्मनस्तु ज्ञानत्वमेवेति—सिद्धम् । नचात्मैवाहं जानामीति प्रत्येति नाहङ्कार
इति वाच्यं, अन्वयव्यतिरेकन्यायादहङ्कार एव तथा प्रत्येति नात्मेति जागरस्वप्नयोरहङ्कारसत्त्वाहं
जानामीति प्रत्ययसत्त्वं, सुषुप्त्यादौ तु तदभावात्तदभाव इति । तस्मात्साभासाहङ्कारोऽहमर्थ एव ज्ञाता,
नत्वात्मा- स तु द्रष्टृ एवेति ।

ननु विषयावभासकत्वमात्मनस्सम्प्रतिपन्नम् - तदेव ज्ञातृत्वमित्यमदभिप्रेतमिति चेन्मैत्रम्—
ज्ञानन्यापि विषयावभासकत्वं सम्मतमेवेति । किंच विषयावभासकत्वं ज्ञातृत्वमिति स्वीकारेण किं
वस्तुत आत्मनो ज्ञातृत्वमभिप्रेति ? किं वा व्यवहारतः ? नाद्य - वस्तुतो विषयाणामेवभावेन तु नस्त-
त्प्रकाशकत्वमात्मन इति । द्वितीय इष्ट एव अहंकारतादात्म्याध्यासेन हि भवति ज्ञाता प्रत्यगात्मा ।
नच विषयप्रकाशकत्वं ज्ञानत्वमित्यभ्युपगमे कथमात्मनो वस्तुतो ज्ञानस्वरूपत्वमिति वाच्यं, वस्तुत
इत्यस्यात्राध्यासाभाव इत्यर्थात् । व्यवहारदशायामेव आत्मनो वास्तव रूपं ज्ञानम् । अहङ्कारतादात्म्या-
ध्यासप्रयुक्तत्वेनावस्तवमौपाधिकं ॥ ज्ञातृत्वं यथा तव मतेपि आत्मनो वास्तवं रूपं ज्ञातृत्वं देहतादा-
त्म्याध्यासप्रयुक्तत्वेनावस्तवमौपाधिकं तु मनुष्यत्वमिति तद्वत् । एतेन—परमार्थदशायामात्मा ज्ञान-
स्वरूपोपि न भवति विषयप्रकाशकत्वरक्षणज्ञानत्वाभावादिति—सिद्धम् । अन एव 'यतो वाचो
निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह्येति श्रुतिरूपयते वाङ्मनसाविषयत्वमात्मनो ब्रुवाणा । नहि ज्ञानम्यगपे
सत्यात्मन ज्ञानमात्मेति प्रतिपादयितुं श्रुतेरग्निं कोपि बध । अत एव च ज्ञानादिपदानां लक्षणया
ब्रह्मप्रतिपादकत्वमित्युक्तम् । एवं तदिदमिति निर्देष्टुमशक्यत्वादेव नेतिनेतीति निषेधविधया अग्नि-
भूतं ब्रह्म तात्पर्यवृत्त्या श्रुतयः प्रतिपादयामासु । तदुक्तम्—'श्रुतयस्त्वयि हि फल्ग्व्यतनिरसनेन मन-
निधना' इति भागवते व्यासेन ।

ननु विधिमुखेन निषेधमुखेन च द्विधा चेदन्तानां ब्रह्मणि प्रवृत्तिरिति शङ्कराचार्यैरेवमिति
कथं त्वया विधिमुखेन प्रवृत्तिर्निरस्यत इमि चेन्मैत्रम्—यावद्व्यवहारं ब्रह्मणि विषयप्रकाशकत्वरक्षण-

ज्ञानत्वसत्त्वाद्ज्ञानं ब्रमेति श्रुतिर्विधमुखेन ब्रम प्रतिपादयति । वस्तुतो ब्रमणि तस्याप्यभावाच्चेतिनेतीति श्रुतिर्निषेधमुखेन ब्रम प्रतिपादयतीति । तस्मान्निर्विशेषमेव ब्रम— इति । नच ब्रमणि यदि कोपि विशेषो नास्ति तर्हि शून्यमेव तदिति वाच्यं, विशेषाभावाधिष्ठानस्य तस्य शून्यत्वायोगात् । शून्यं नहि ब्रम्य कस्याप्यधिष्ठानं भवितुमर्हति । एव निर्विशेषब्रमभेदप्रतिपादनादेवात्मापि निर्विशेष । तस्य च यावद्यवहार ज्ञानस्वरूपत्वम्— व्यवहारत एव यावदहङ्काराध्यासं जातृत्वमिति—सिद्धम् ।

नन्वेवमात्मनो जातृत्वमिव ज्ञानत्वमपि मिथ्यैवेति ब्रुत्वा कथमुच्यते जातृत्वमेव मिथ्येति चेदुच्यते—अध्यासप्रयुक्तत्वाद्जातृत्वं मिथ्या तदप्रयुक्तत्वाद्ज्ञानत्व न मिथ्येति तथोक्तम् । अपार-
मार्थिकस्वरूपमिथ्यात्वं तूभयत्राप्यविशिष्टम्— इति । नचैवं ज्ञानमपि मिथ्यात्वे ज्ञानस्वरूपस्यात्मनोपि मिथ्यात्वमागतमिति वाच्यं, न वयं ज्ञानं मिथ्येति ब्रूम— येनात्मनो मिथ्यात्वं स्यात् । किंतु विषयप्रका-
शकत्वलक्षणं ज्ञानत्व मिथ्येति ब्रूम । अतो नानुपपत्तिरिति । नचैवं ज्ञातापि न मिथ्या तस्यापि चैतन्यरूपत्वादिति वाच्यं, अहङ्कारविशिष्टचैतन्यरूपत्वेन ज्ञातृमिथ्यात्वात् । यदि तु ज्ञातुरपि विशेषाश-
एव पक्षपात, तर्हि ज्ञातृत्वमेव मिथ्या, नतु ज्ञातेति विद्मि । एवं घटादीनामपि घटाद्यवच्छिन्नचैतन्य-
रूपशब्दविशेषाशपक्षपातेन मिथ्यात्वं किंतु घटाद्यादेरेव मिथ्यात्वम् । तस्मादात्मनि कल्पितस्य घटादिविष-
यस्य तद्ज्ञातुरहङ्कारस्य च यत्स्वरूपभूतं ज्ञानं सत्ताऽभिन्नं सुखामिन्नं च तदेवात्मा । तच्च निर्विशेषम् । तत्र
विषयप्रकाशकत्वं तु ज्ञातृत्वादिवरकल्पितमेव । एवं विषयप्रकाशकत्वस्य वस्तुन आत्मन्यभावादेव प्रवृत्ति-
निमित्ताभावेन ज्ञानशब्दोपि नात्मनि प्रवर्तत इति शब्दाविषयत्वमात्मन उच्यते । तात्पर्यश्रुत्या त्वात्मा
ज्ञानादिशब्दै प्रतिपाद्यत इति निषेधमुखेन च प्रतिपाद्यत इत्यौपनिषदत्वं चोच्यत इति भावः ।

ननु ज्ञातृत्वमात्मनो नाहङ्काराध्यासप्रयुक्तं, किंतु ज्ञानत्वमिव स्वाभाविकमेव अहङ्कारज्ञातृत्वा-
दात्मन । नबाहङ्कारज्ञातृत्वमहङ्काराध्यासप्रयुक्तमिति चेन्मैरम्—साभास एवाहङ्कार आत्मानं जानाति
घटादिमिव । नच कर्मकर्तृभावव्याघात, छेत्तु करस्य त्वस्मिन्नपि छेदनकियादर्शनात् । अहङ्कार-
कर्तृकं हीदं ज्ञानं किया । नचैवमात्माध्यात्मानं जानीयादेवेति वाच्यं, निष्क्रियस्यात्मनो ज्ञानक्रिया-
शयत्वायोगान्निर्विकारस्य आत्मनो ज्ञानक्रियाकर्तृत्वायोगात्कर्तृत्वं हि विकारः । अत एवेदं ज्ञानक्रिया
कर्तृत्वमात्मनो न स्वाभाविकं, किं त्वौपाधिकमित्युक्तमिति । ननु यथा आत्मनो ज्ञातृत्वमौपाधिकं तथा
ज्ञानत्वमप्यौपाधिकमेव— अन्तःकरणोपहितस्य । आत्मनो विषयप्रकाशकत्वं न तु शुद्धस्य मुक्तप्राप्य-
स्येति चेन्मैरम्—यद्यप्यन्तःकरणविशिष्टस्य ज्ञातृत्वं तदुपहितस्य तु ज्ञानत्वं तथापि आत्मनो विषय-
प्रकाशनरूपे कार्ये नास्त्यन्तःकरणस्यान्वयित्वम् । अत एव हि अन्तःकरणस्य विशेषणत्वोपाधित्वाभ्यां
प्रमातृसाक्षिणोर्भेदः । कार्यान्वयित्वे सति व्यावर्तकं विशेषणं, कार्यान्वयित्वेसति व्यावर्तकमुपाधिरिति
तत्प्रक्षणात् । तस्मादात्मनो ज्ञातृत्वमेवौपाधिकं ज्ञानत्वं तु स्वाभाविकमेव ।

ननु यदि साभासाहङ्कार एव द्रष्टा आत्मा तु ज्ञानमेव तर्हि 'नान्योतोऽस्ति द्रष्टेति श्रुत्या
द्रष्टृन्तरस्य निषिद्धत्वादात्मन एव द्रष्टृत्वं सिद्धमिति कथं तत्र श्रुतिविरोधपरिहारः, मैरम्—अहङ्का-

नैवमात्मनो दृश्यत्वमागतमिति वाच्यं, अन्तःकरणे लब्धविशेषशून्ये सत्यात्मा स्फुरतीत्येतावताऽऽत्म-
नोन्तःकरणे उपलब्धमात्रत्वकथनात् । न चोपलब्धस्याप्यलैवेति वाच्यं, प्रमातुरेवोपलब्धत्वात्प्रत्यगात्मा
हि साक्षी । ननु साक्षाद्द्रष्टरि सज्ज्ञायामिति पाणिन्यनुशासनात्साक्षी साक्षाद्द्रष्टैव, ननु दृशि, अत्र
एव साक्षिणा प्रमाताप्युपलभ्यते इति मैत्रम्—साक्षिगतद्रष्टृत्वविषयावभासकत्वमेव, ननु
जातृत्वमित्यसंशुद्धकत्वात्—इति ।

ननु निर्विकारस्यात्मनो जातृत्वरूपविकारायोगादिति हि त्वया ज्ञाता न भवत्यात्मेत्युच्यते ।
न तु तथा विक्रियात्मकं जातृत्वं, किंतु ज्ञानगुणाश्रयत्वम् । ज्ञानं चास्य नित्यमप्यम्बाभाविकधर्मत्वेन
नित्यमिति—रामानुज, मैत्रम्—‘जा’धात्वर्थस्य ज्ञानस्य क्रियात्वेन गुणत्वाभावात् । ज्ञानक्रियाश्रयत्व-
लक्षणं जातृत्वं विक्रियात्मकमेवेति । आत्मनश्च स्वरूपभूतादज्ञानादन्यद्वर्तमानं ज्ञानं नास्त्येवेति प्रमेय-
प्रत्यपादि । यद्वत्त्वोक्तं श्रुतप्रकाशिकाकारेण—कर्तृत्वं विक्रियात्मकतया नानात्मत्वप्रसङ्गकं ‘कर्तारमीशं
पुरं ब्रह्मयोनि’मिति परमात्मनोपि कर्तृत्वश्रवणान्न हि परमात्मा अनात्मा साधुकारीऽसाधुर्भवति ।
‘कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादिभिरात्मना आत्मनोपि कर्तृत्वस्य सिद्धान्तितत्वेन कर्तारामनोप्यनात्मत्वप्रसङ्गात् ।
कर्तृत्वरहितस्य घटादेधानात्मन आत्मत्वप्रसङ्गाच्चेति, तन्मन्दम्—‘यो योऽनात्मा स स कर्तेति नाम्नाभि-
रुच्यते, किंतु यो यः कर्ता स सोऽनात्मेत्युच्यते- अकर्तृघटादेधानात्मत्वे प्रयोजकं न कर्तृत्वं, दृश्यत्वादि-
कमन्यदेव । नच यो यः कर्ता स सोऽनात्मेत्युक्तावपि दोषो दर्शित एवेति वाच्यं, ‘निष्कलं निष्क्रियं
शान्तं’मित्यादिश्रुतिभिरात्मनो निष्क्रियत्वस्योक्तत्वादात्मपरमात्मनोरभेदाच्च । जगत्कर्तृत्वादिकं तु ऋ-
क्षस्यापि माययोपपद्यते महभूमेरिव पंकिलत्वम् । तन्मान्निष्क्रिय एवात्मा कर्ता त्वनात्मैव । कर्तारि
क्रियया विक्रियते- अविकृतस्य क्रियाऽदर्शनात् । किंच चलनं क्रिया चलत्येव वस्तुनि क्रियादर्शनात्,
आत्मा त्वचल इति कथं तत्र क्रिया ? नचात्मनो लोकान्तरगमनश्रवणादस्ति चलनमिति वाच्यं, लोका-
न्तरगोलुलिङ्गशरीरतादात्म्याभ्यासमयुक्तत्वादनो लोकान्तरगमनमप्यश्रुत्या च लोकव्यवहारस्यैवानुदि-
तत्वादिति । तस्माद्यथात्मा नित्य इति मतं, तर्हि विक्रियारहित एव विक्रियाक्तोऽनित्यत्वदर्शनात् ।
यद्यपि नित्यस्तर्हि निष्क्रिय एव- क्रियाक्तो विक्रियादर्शनात् । यदि निष्क्रियस्तर्हि ज्ञाता न भवत्येव-
ज्ञानस्य क्रियात्वादिति ।

ननु यथात्मा न ज्ञाता तर्हि ज्ञात एवेति सूत्रविरोध इति चेन्मैत्रम्—ज्ञ इत्यस्य नित्यचैतन्य-
स्वरूप इत्यर्थात् । नच ज्ञानातीति ज्ञ इति नित्यचैतन्यवानेवात्येति वाच्यं, ज्ञानातीत्यस्य प्रकाशयती-
त्यर्थात् । आत्मा हि स्वरूपचैतन्येन सर्वं सामान्यतः प्रकाशयति, वृत्तिप्रतिफलितचैतन्येन तु विशेषणं
प्रकाशयति । अत एव ‘स सर्वज्ञः सर्ववि’दिति श्रूयते । अन्यथा सर्वज्ञसर्ववित्पदयोरैकार्थ्येन पुनरुक्ति-
रस्यात् । एव सर्वप्रकाशकत्वादात्मा ज्ञ—इत्युच्यते ।

ननु विमयमात्मा सर्वं स्वमै प्रकाशयति, यद्वा परमैः आद्ये सिद्धमात्मनो जातृत्वम् ।
द्वितीये- सिद्धं दीपादेरप्यात्मत्वं, यद्वा आत्मनोप्यनात्मत्वं सिद्धमिति चेन्मैत्रम्—ज्ञानस्य निष्प-

शायं स्वयं यतेत । तस्मादात्मनः प्रमातृत्वमेव वाचिनं, चैतन्यरूपत्वं तु नेति चैतन्यमेव सत्यं, तदति-
रिक्तं सर्वं मिथ्यैव- 'तत्सत्यं, अतोऽन्यद्वातं', 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'ति श्रुतेरिति—संक्षेपः । यदुक्तमत
रामानुजेन—अस्य ज्ञानस्वरूपस्यैव मणिप्रभृतीनां प्रभाश्रयत्वमिव ज्ञानाश्रयत्वमप्यविरुद्धमिति, तद-
सत्—नहि मणिः- प्रभारूपः- येन तद्दृष्टान्तेनात्मनो ज्ञानरूपस्यापि ज्ञानाश्रयत्वमित्युच्येत । किंतु
प्रभावद्द्रव्यमेव मणिः मणौ तैजसांशस्येव पार्थिवांशस्याप्युपलभ्यात्- काठिन्यादिर्हि पार्थिवांशो मणावस्ति ।
तस्मादेकस्यैव वस्तुनो धर्मत्वं धर्मित्वं च कापि न दृष्टमिति कृत्वा नात्मनोपि स्वरूपं धर्मश्चेत्युभयं ज्ञानं
भवितुं नार्हति—इति । यच्चोक्तं स्वयमपरिच्छिन्नमेव संकोचविकासार्हं ज्ञानमिति तदप्युक्तम्—
अपरिच्छिन्नस्य पूर्णस्य संकोचविकासयोगात्- परिच्छिन्नस्य हि संकुचितत्वं विकसितत्वं च- यथा
पद्मस्य । सर्वत्रास्तित्वं ह्यपरिच्छिन्नत्वम् । नचापरिच्छिन्नत्वं नित्यत्वमिति वाच्यं, तथापि तवेष्टा-
सिद्धेः । नहि संकोचविकासरूपविकारकतो वस्तुनो नित्यत्वं सम्भवति । तस्मादनित्यस्यैव वृत्तिज्ञानस्य
संकोचादिकम् । तच्च ज्ञानं नात्मधर्मः, नाप्यात्मस्वरूपं, किं त्वन्तःकरणधर्म एवेति नास्ति ज्ञानक्रियाश्रयत्व-
मात्मनः । यदुक्तं सुदर्शनेन—धात्वर्थ्याश्रयत्वमात्मनो न सम्भवतीति तदुक्तम्—किं परमार्थभूत-
धात्वर्थ्याश्रयत्वं नात्मनः, यद्वा अपरमार्थभूतधात्वर्थ्याश्रयत्वम् ? आद्ये- घटादेरपि तदभावाद्भवेदात्मत्वम् ।
द्वितीये- भेदभ्रमाश्रयत्वेन स्यादनात्मत्वमात्मन इति, तत्तुच्छम्—स्वसमानसत्ताकधात्वर्थ्याश्रयत्व-
मनात्मत्वमिति विवक्षितत्वात् । अथ वा अपरमार्थभूतधात्वर्थ्याश्रयत्वमेवानात्मत्वम् । न च तदात्मनोस्ति—
धात्वर्थस्यैवापारमार्थिकत्वे तदाश्रयत्वस्याप्यपारमार्थिकत्वादपारमार्थिकेन तेन पारमार्थिकस्यात्मनस्त्वन्धा-
भावाभास्त्यात्मनोऽपरमार्थभूतधात्वर्थ्याश्रयत्वम् । मिथ्याभूतप्रपञ्चाश्रयत्वमपि ह्यात्मनो मिथ्याभूतम्- मरु-
भूमेरुदकाश्रयत्वमिव । घटस्यामिथ्यात्वेन हि भूतत्वे घटाश्रयत्वस्यामिथ्यात्वम् । अनात्मनस्तु अपर-
मार्थभूतधात्वर्थ्याश्रयत्वमस्ति- देहाद्यनात्मगतमनादिधात्वर्थस्य व्यावहारिकत्वेनापारमार्थिकत्वादिति ।
यद्वा परमार्थभूतधात्वर्थ्याश्रयत्वमेवानात्मत्वम् । घटादेस्तु तदस्ति- लौकिकपरमार्थभूतधात्वर्थ्याश्रयत्वाद्घ-
टादेः । आत्मनि प्रतीयमानं धात्वर्थ्याश्रयत्वं तु रज्जुसर्पकलौकिकपरमार्थभूतं न भवत्येव, किंतु मिथ्यै-
वेति न दोष इति । नचैवं लौकिकपरमार्थभूतधात्वर्थ्याश्रयत्वाभावाद्भुजसर्पदेरनात्मत्वं न स्यादिति
वाच्यं, लौकिकपरमार्थभूतधात्वर्थ्यानाश्रयत्वेसति व्यवहारकालावाध्यत्वमात्मत्वमित्यस्युपगमात् । विशेष्य-
मात्रोपादाने घटादेरात्मत्वं स्याद्विशेषणमात्रोपादाने रज्जुसर्पदेरात्मत्वं स्यादिति तदुभयवाराण्यर्थमुपादा-
दानमिति ।

अथ यदुक्तं रामानुजेन—ज्ञानं नित्यं तस्य चेन्द्रियद्वारा प्रसरोस्ति, तमिदं प्रसरमपेक्ष्य
ज्ञानस्योदयास्तमयौ व्यपदिश्येते- ज्ञानप्रसरे तु कर्तृत्वमस्यैव, तच्च न स्वाभाविकमपि ॥ कर्मकृतम्-एवं-
रूपं विक्रियात्मकं ज्ञातृत्वं ज्ञानस्वरूपस्यात्मन एवेति, तदसत्—किमात्मनस्स्वरूपभूतं ज्ञानं नित्यं, यद्वा
धर्मभूतं, अर्थवोमयम् ? आद्ये दृष्ट एव । न द्वितीय- 'तत्सत्यमतोऽन्यद्वातं'मिति, आत्मस्वरूपादन्य-
स्यार्तत्वश्रवणात् । अत एव न तृतीय- नच ज्ञानगुणकं ब्रह्मैव सत्यमिति तच्छ्रुत्यर्थ इति वाच्यं,

निर्गुण इति श्रुतिविरोधात् । नच सत्त्वादिगुणरहित इति निर्गुणश्रुत्यर्थ इति वाच्यम्, 'सत्त्वात्सञ्ज्ञा-
यते ज्ञान'मिति गीतावचनात्सत्त्वादिगुणरहितस्य ज्ञानसत्ताऽयोगात् । अतएव गीतावचनाच्च ज्ञानस्यानि-
त्यत्वम् । नच चक्षुरादीन्द्रियद्वारा प्रसृतत्वावस्थमेव ज्ञानमनित्यं, ज्ञानस्य हि प्रसरो जायते, ननु ज्ञानं
इति वाच्यं, निरवयवस्य ज्ञानस्य प्रसरायोगात् । नच ज्ञानं सावयवमेवेति वाच्यं, सावयवत्वे सति
तस्यानित्यत्वापातात् । नच निरवयवं नित्यमिति नास्ति व्यासिर्गगनस्य निरवयवस्याप्यनित्यत्वदर्शना-
दिति वाच्यं, गगननिरवयवत्वस्यासम्प्रतिपन्नत्वादात्मभिन्नं निरवयवं किमपि नास्तीत्यस्मत्सिद्धान्तात् ।
सावयवत्वादेव हि गगनस्य श्रूयमाणं जन्माप्युपपद्यते । तस्मादनित्यमेवेदमात्मस्वरूपादन्यद्ज्ञानम् ।
अत एव तत्कर्तृत्वमन्यस्योपपद्यते । यत्क्रियते तद्वचनित्यं यथा घटः । नच ज्ञानप्रसर एव क्रियते न
तु ज्ञानमिति वाच्यं, निरवयवनित्यज्ञानस्य प्रसरानुपपत्तेर्दर्शितत्वात् ।

ननु श्लो॥ नानाच्छिद्रघटोदरस्थितमहादीपप्रभाभास्वरं, ज्ञानं यस्य तु चक्षुरादिकरणद्वारा बहि-
स्स्पन्दते ॥ इति शङ्कराचार्यैरेवोक्तत्वात्कथं नित्यज्ञानस्य प्रसरानुपपत्तिरिति चेन्मैवम्—आत्मस्वरूप-
भूतज्ञानस्य चक्षुरादिद्वारा बहिर्निस्तृतविषयाकारपरिणतान्त-करणवृत्तिप्रतिफलितत्वमेव बहिस्स्पन्दनत्वेन
विवक्षितमिति तादृशवृत्तेर्जन्यत्वेन तदवच्छिन्नं ज्ञानमपि जन्यमिति व्यपदिश्यत इति नास्माकं काचि-
दनुपपत्तिः । नच धर्मभूतज्ञानस्याप्येवमेवोपपत्तिः कल्प्येति वाच्यं, स्वरूपज्ञानस्यैव वृत्तिप्रतिफलनेन
सर्वकार्यनिर्वहणे सति तदतिरिक्तधर्मज्ञानकल्पनं व्यर्थमप्रामाणिकं चेति । एतद्ज्ञानक्रियाकर्तृत्वं
चात्मनः कर्मकृतमित्येतदयुक्तं—किं कर्मणैव ज्ञानं क्रियते, यद्वा कर्म निमित्तीकृत्यात्मना ज्ञानं क्रियते ?
नाथः—घटवज्जडस्य तस्य ज्ञानकर्तृत्वायोगात् । अन्ये—आत्मनो ज्ञानकर्तृत्वं स्वाभाविकमेवेति प्रारं-
यथा कर्मकृतं देहाधिष्ठातृत्वरूपं कर्तृत्वमात्मनस्स्वाभाविकमेवेति तव मतं तद्वत् । किंच यथात्मनो
ज्ञानकर्तृत्वं न स्वाभाविकं तर्हि ज्ञातृत्वाभाव एव स्वाभाविक इति सिद्धम् । न चेष्टापत्तिः—ज्ञातृत्व-
रहित आत्मा ज्ञानगुणको न भवत्येव—ज्ञातृत्वं हि ज्ञानगुणः, तस्माद्ज्ञानमेवात्मा ननु ज्ञातेति—
संक्षेपः ॥

ननु यदि ज्ञानस्वरूपस्यात्मनो न ज्ञातृत्वं तर्हि जडस्याहङ्कारस्यापि न ज्ञातृत्वमिति कृत्वा
ज्ञातृत्वस्य निर्विषयत्वं प्राप्तमिति चेन्मैवम्—जडस्याप्यहङ्कारस्य चिच्छायापत्त्या भवति ज्ञातृत्वमि-
त्युक्तत्वात् । ननु तत्रैव परं न तत्सम्भवति, तथाहि—केयं चिच्छायापत्तिः—किमहङ्कारच्छायापत्ति-
स्संविदः, उत संविच्छायापत्तिरहङ्कारस्य ? न तावत्संविदः—संविदि ज्ञातृत्वानभ्युपगमात् । नाप्यहङ्कारस्य—
जडस्य तस्य ज्ञातृत्वायोगात् । द्वयोरप्यचाक्षुषत्वाच्च । न ह्यचाक्षुषाणां छाया दृष्टेति मैवम्—अहङ्कार-
च्छायापत्तिस्संविद इति नोच्यते, किंतु संविच्छायापत्तिरेवाहङ्कारस्य । संविच्छायापत्तिर्नाम संविद्यहङ्कार-
गतज्ञातृत्वच्छायापत्तिरिति नार्थस्फुदर्शनव्याख्यानुसारेण, किंतु अहङ्कारे संविदच्छायापत्तिरित्येव । छाया
च न ज्ञातृत्वं, येन संविदि ज्ञातृत्वानभ्युपगमो दोषस्तस्यात् । किंतु प्रतिफलनं—अहङ्कारे हि संवित्यति-
फलति—दर्पण इव भास्करः । न चाचाक्षुषाणां छाया न दृष्टेति वाच्यं, अचाक्षुषायापि गगनस्य जले

प्रतिबिम्बदर्शनात् । नचालोकं तमो वा विना गगनं न प्रतिभातीति गगनं चाक्षुषमेवेति वाच्यं, गगनभागव्यापिनं प्रकाशस्य तमसो वा चाक्षुषत्वेऽपि गगनस्य साक्षिप्रत्यक्षसिद्धत्वेनाचाक्षुषत्वात् । यत्र प्रकाशस्तमो योऽपलभ्यते तस्य प्रकाशतमोधिष्ठान्द्रव्यस्य गगनत्वात् । तद्धि न चक्षुर्ग्राह्यं, किंतु सुखादि-वदनुभूतैकचेद्यमेवेति गगनमचाक्षुषमेव । नचैवं चक्षुर्व्यापारामावेऽपि गगनोऽपलभ्यस्यादिति वाच्यं, गगनाधेयप्रकाशतमसोऽग्रहणार्थं चक्षुर्व्यापारस्यावश्यकत्वात् । चक्षुषा आधेयप्रकाशादिग्रहणे सत्येव तदा-धारगगनप्रतीतिसम्भवादिति । नच गगनस्य नास्ति प्रतिबिम्ब इति वाच्यं, ज्ञानुदनेऽपि जले गगन-प्रतिबिम्बसत्त्वादेवागारधरप्रतीतिरिति । तथा अचाक्षुषस्यापि शब्दस्य प्रतिशब्दरूपपञ्चाया दृश्यत एव-श्रुतिसूत्रकृतस्मृतध्यायं चित्प्रतिबिम्बवादः । अतीन्द्रिये हि शास्त्रसिद्धेर्धे नातिशङ्कनीयम्—इति । यद्वा अहङ्कारस्य ज्ञातृत्वं चित्ससर्गकृतं यथा वहिसम्पर्कादयसो दाहकत्वं तद्वदिति ।

यद्वा अहङ्कारस्य ज्ञानृत्वं चित्ससंगोद्धृतं यथा वहिर्लोकस्यैकदयसो दाहकत्वं तद्वदिति ।
ननु बहिर्दाहकत्वसत्त्वात्तत्सम्पर्केणायसो दाहकत्वं भवति, सविदस्तु ज्ञानृत्वाभावात्कथं तत्सम्पर्के
णाप्यहङ्कारस्य ज्ञानृत्वमिति। चेन्मैरम्—सूर्यतेजसो दग्धृत्वाभावेऽपि तत्सम्पर्काद्वर्षणविशेषस्य दग्धृत्वं
सद्भावं दर्शनात् । न चासङ्गपुरुषस्य कथमहङ्कारसंसर्ग इति वाच्यं, आत्मनोहङ्कारेण सह वास्तवसंसर्ग-
स्याभावेऽप्याध्यासिकसंसर्गस्य सत्त्वादिति । अथवा अहङ्कारस्य चिदभिव्यञ्जकत्वकृतं जडत्वम् । अहङ्कारो
हि अनुभूतेरभिव्यञ्जकस्सन् स्वात्मस्थामेवानुभूतिमभिन्यनक्ति दर्पणवदिति । नच स्वयंज्योतिष आत्मन-
स्सविद्रूपस्याभिव्यञ्जकत्वं न सम्भवति, जडस्य चाहङ्कारस्याभिव्यञ्जकत्वशक्तिर्नास्ति स्वयंज्योतिषायात्मना
सर्वे पदार्था अनात्मानोऽभिव्यज्यन्त इति वाच्यं, नेदमहङ्कारस्य चिदभिव्यञ्जकत्वं चिदवभासकत्वं,
किंतु चित्प्रतिफलनमाहत्वम् । अहङ्कारो हि स्वच्छद्रव्यत्वात्स चित्प्रतिफलन सञ्चिता सामान्येन
प्रकाशितमेव, तं तं विषयं विशेषाकारेण प्रकाशयति तत्तदाकारवृत्त्या । यद्यप्येवमात्माकारवृत्त्या आत्मानं
मप्यवभासयति सामासाहङ्कार इति तस्य चिदवभासकत्वमपि सम्भवति, तथापि चिदावरकाज्ञाननाश-
कत्वमेवाहङ्कारस्य, ननु चिद्भासकत्वं स्वत एव चित्तो भासमानत्वात् । तस्मात्सामासा एवाहङ्कारश्चिदाव-
रकाज्ञाननाशनद्वारा चिदभिव्यक्तिकरो भवति । एवं चिद्भास्योऽप्यहङ्कारश्चित्प्रतिफलनग्रहणद्वारा चिदभि-
व्यञ्जकस्सर्वविषयावभासकश्च भवतीति स एव ज्ञाता । नचाहङ्कारप्रकाशकस्यात्मनोहङ्कारव्यङ्ग्यत्वं न
सम्भवतीति वाच्यं, चक्षुः प्रकाशकस्यापि सूर्यस्य चक्षुर्भास्यत्वदर्शनात्, सूर्यप्रकाशितस्यैव दर्पणस्य सूर्य-
प्रतिफलनग्रहणदर्शनात् । आत्मभास्येन मनसा आत्मा वेद्यत इति त्वयाप्यभ्युपेतत्वाच्च । किंच सर्वत्र
सन्नप्यात्मा अन्तःकरण एवोपलभ्यत इत्यन्तःकरणस्य चिदभिव्यञ्जकत्वम् । अपिच- आत्मा अन्तःकरण-
प्रतिफलितस्सन्नेव स्वपरविषयकविशेषज्ञानवान्भवतीति चिदभिव्यञ्जकत्वमन्तःकरणस्येति सर्वथापि
सामासाहङ्कार एव ज्ञाता इति । यदुक्तं अहङ्कारानुभवयोस्सवभावविरोध इति तदयुक्तम्—अहङ्कारस्य
जाड्यस्वभावसत्त्वेऽप्यनुभवस्य निर्धर्मकत्वेन स्वभावाभावात् । यदि तु अहङ्कारस्य प्रकाशत्वं स्वभावः,
अनुभवस्य तु प्रकाशकत्वं स्वभाव इत्युच्यते, तर्हि तयोस्सवभावयोर्नास्त्येव विरोधः । प्रकाशकेन हि
प्रकाश्यं प्रकाशयते दीपेन घटवत्- नहि दीपघटयोस्तेजस्तमसोरिवस्ति विरोधः- नहि तेजसा तमो

ज्ञानाश्रयत्वमपि- ज्ञानाज्ञानयोस्तमानाश्रयविषयत्वनिष्णात् । नहि ज्ञानाश्रयत्वरहितस्य घटादेरज्ञाना-
श्रयत्वमस्ति, संविच्च ज्ञानमेव, न ज्ञानाश्रयमिति तत्राभ्युपगम इति, मैवम्—मास्तु सर्विदो ज्ञानाश्र-
यत्वमिवाज्ञानाश्रयत्वमपि । तथापि ज्ञानविषयत्वमिवाज्ञानविषयत्वमप्यस्ति- न ममात्मसाक्षात्कार इत्य-
विदुषः, अस्ति ममात्मसाक्षात्कार इति विदुषश्चानुभवात् । इमे च ज्ञानाज्ञाने कर्तारमहङ्कारमेवाश्रित्य
वर्तेते । तस्य हि ज्ञानाश्रयत्वादज्ञानाश्रयत्वमप्युपपद्यते । एवमहङ्काराश्रयज्ञानविषयत्वादात्मनो यथा
विदितत्वं सम्भवति, तथा तदाश्रयाज्ञानविषयत्वात्तस्याविदितत्वमपि सम्भवति । इदमेवाज्ञानविषयत्व-
मात्मनोऽज्ञानावृतत्वमित्युच्यते । तथाचाहङ्काराश्रयमप्यात्मनिषयकमज्ञानमात्मावर्क भवत्येवेति न संवि-
दोस्त्यज्ञानाश्रयत्वमिति ।

यद्वा चैतन्याश्रितमेवाज्ञानं- अनाद्यज्ञानस्य सकार्याहङ्काराश्रितत्वायोगात् । अहङ्काराश्रितत्वपक्षेपि
अहङ्कारावच्छिन्नचैतन्याश्रितत्वमेव वाच्यं, चैतन्यस्यानादित्वात् । तदेवाज्ञानं चैतन्यविषयं च । नच
घटादिरज्ञानविषय इति वाच्यं, घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्यैवाज्ञानविषयत्वात् । न हि पूर्वसिद्धस्य तमस
पश्चिम आश्रयो विषयो वा भवितुमर्हति- एवमज्ञानस्य समानाश्रयविषयत्वं सिद्धं, ज्ञानं तु वृत्तिरूपं
कर्त्रहङ्काराश्रयमिति न संविदोऽस्ति ज्ञानाश्रयत्वम् ।

ननु कथमहङ्काराश्रितज्ञानेन संविदाश्रिताज्ञाननिवृत्तिः ? नहि चैत्रज्ञानेन मैत्राज्ञाननिवृत्तिरिति,
चेदुच्यते—अनाद्यज्ञानस्य चैतन्याश्रितत्वेपि साद्यज्ञानानामहङ्काराश्रितत्वाददोष इति । मूलाज्ञानमनादि,
अवस्थाऽज्ञानानि तु सादीनि । तथाच चैतन्याश्रितं चैतन्यविषयं च मूलाज्ञानमेकमेव । घटाद्यव-
च्छिन्नचैतन्याश्रितानि तद्विषयाणि चाज्ञानानि नाना । इमान्यहङ्काराश्रितानि च भवन्ति । एतद्विरोधीनि
घटज्ञानादिवृत्तिज्ञानानि चाहङ्काराश्रितान्येव । अग्वण्टात्माकारं च वृत्तिज्ञानमहङ्काराश्रितमेव । एवंसति
घटाद्यवच्छिन्नचैतन्याश्रित घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यविषयमज्ञानमहङ्काराश्रितं च घटादिविषयावच्छिन्नचैतन्य-
विषयमज्ञानं द्विविधमपीदमहङ्काराश्रितघटाद्यवच्छिन्नचैतन्यविषयकज्ञानाश्रितवर्तत इति न कानिदनुपपत्ति-
रिति । अथवा साद्यज्ञानानामहङ्काराश्रितत्वमेवास्तु यथा अन्यज्ञानानाम् । अनाद्यज्ञानं तु चैतन्याश्रितं,
तदेव चैतन्यविषयं च । इदं चाज्ञानमहङ्काराश्रितमपि भवति- अहङ्कारावच्छिन्ने चैतन्ये तत्सत्त्वात् ।
एवं च अहङ्काराश्रितैस्तत्तद्विषयैर्वृत्तिज्ञानैराहङ्काराश्रितानि तत्तद्विषयाण्यवस्थाऽज्ञानानि नाश्रयन्ते । चैत-
न्याश्रितं स्वाश्रितं च चैतन्यविषयमज्ञानं चैतन्याकारवृत्तिज्ञानेनाहङ्काराश्रितेन नाश्रयत इति—वेद्यम् ।

ननु सूर्ये तमस इव कथं चिन्मात्रे भवेदज्ञानस्य स्थितिरिति चेन्मैवम्—सूर्यमसोरिव चिद-
ज्ञानयोर्विरोधाभावात् । चित्ताद्यज्ञानं भास्यते- सुषुप्तौ ह्यज्ञानमनुभवति पुरुष । नच कथं ज्ञाना-
ज्ञानयोरविरोध इति वाच्यं, वृत्तिज्ञानाज्ञानयोरेव विरोधो नतु चैतन्याज्ञानयोरिति । नचाज्ञानकार्या-
न्त करणपरिणामरूपवृत्तिज्ञानस्यापि कथमज्ञानविरोधित्वमिति वाच्यं, सङ्घटितदान्द्रयजन्मस्यापि वदे-
स्तद्विरोधित्वदर्शनात् । यद्वा न चैतन्यमज्ञानविरोधि, नापि वृत्तिज्ञानविरोधिनी- वृत्तेर्जडत्वेनाज्ञाना-
विरोधित्वात् । किंतु वृत्तिप्रतिफलितचैतन्यमज्ञानविरोधि । नच वृत्तेर्विरोधित्वं प्रागुक्तमिति वाच्यं,
सामासवृत्तेरजडत्वमभिधेत्येकमिति ।

ननु विम्वचैतन्यमेव यदज्ञानं नाशयितुं नेष्टे- तदज्ञानं कथं प्रतिविम्वचैतन्यं नाशयेदिति चेन्मैवम्—तृणादिराशिं स्वयं दग्धुमशक्तोपि मूर्खं दर्पणविशेषे प्रतिफलितस्सन् दहत्येवेति । तस्मा- द्दृष्टिज्ञानमेवाज्ञानविरोधीति कृत्वा आत्मस्वरूपज्ञानस्याज्ञानाश्रितत्वं युज्यत एव ।

ननु घटद्वयपरि पुरुषे घटस्येवाज्ञानसाक्षिण्यात्मन्यज्ञानस्य स्थितिर्न सम्भवतीति चेन्मैवम्— तत्र मते आनन्दादिद्वयार्थोत्पन्नानन्दादिसत्त्वात् । नच तत्र मते कथमुपपत्तिरिति वाच्यं, किं त्वं वस्तुत आत्मनोऽज्ञानाश्रयत्वं न सम्भवतीति वदसि ? यद्वा व्यवहारतः ? आद्य इष्ट एव- नहि वस्तुतोऽज्ञान- मस्ति येन तदाश्रयत्वमात्मनो भवेत् । न द्वितीयं यावद्यवहारमात्मनोऽज्ञानाश्रयत्वसम्भवात् । आत्मनि हि ज्ञानानन्दादिबदज्ञानमपि कल्पितं व्यवहारानुपपत्त्या । तस्मादात्मा न ज्ञानाश्रयः, नाप्यज्ञानाश्रयः, व्यवहारतस्तु स्वतोऽज्ञानाश्रयः स्वाध्यस्तान्तं करणद्वारा तु ज्ञानाश्रयोपि भवतीति । एतेन—ज्ञातृभाव- विषयभावरहिते ज्ञानमात्रे साक्षिणि नाज्ञानसम्भव इति—परास्तम् । ज्ञानमात्रे तदसम्भवेपि साक्षिणि तत्सम्भवात् । साक्षी हि अज्ञानावच्छिन्नचैतन्यरूपं शुद्धचैतन्यस्याद्वितीयत्वेन साक्षित्वायोगात् । अज्ञानोपहितचैतन्यस्य चाज्ञानाश्रयत्वं युक्तम् । अज्ञानवशादेव च विषयभावोपपत्तिरिति साक्षिणि । अज्ञानोपहितस्यैवाहङ्कारोपाध्यन्तरवशाद्ज्ञातृभावोपि भवति—तस्मादज्ञानाश्रयत्वं साक्षिणि उचितमेव ।

ननु स्वावच्छिन्नं चैतन्यं स्वमज्ञानं कथमाश्रयेत् आत्माश्रयदोषप्रसङ्गात् अज्ञानाश्रयणा- त्प्राप्तज्ञानावच्छिन्नचैतन्यस्यैवाभावाच्च, मैवम्—अज्ञानमप्य तदाश्रयणमप्य तदवच्छेदमप्य च अनादित्वेन अज्ञानाश्रयणात्प्राप्तिरिति वक्तुमशक्यत्वात् । अज्ञानं स्वावच्छिन्नचैतन्यमेवाश्रिनयत्, न तु स्वमि- त्यात्माश्रयाभावाच्च । वस्तुतस्तु चैतन्यस्याज्ञानं वच्छिन्नत्वमेव ज्ञानाश्रयम् । तच्चाज्ञानाव- च्छिन्नत्वमनादि । तन्वाज्ञानावच्छेदात्प्राप्तचैतन्यं शुद्धमिति वस्तु न शक्यते येन शुद्धचैतन्ये कथमज्ञानसम्भव इति चोच्येत । एवमनादिचैतन्यावच्छेदकमनाद्यप्यज्ञानं त्रयात्मज्ञानाश्रितत्वं एव— 'तरन्वविद्या' रिक्ता मित्यादिशास्त्रप्रामाण्यतः । परमतेष्यनादिनागभासस्य नाशाम्युपगमाच्च । तस्मा- द्यावद्यवहारमज्ञानावच्छिन्नमेव चैतन्यमिति कृत्वा चनन्याश्रितमेवाज्ञानमिति—मतेऽपि ।

ननु सविदोऽज्ञानाश्रयत्वाभ्युपगमेपि आत्मतयाभ्युपगतायाम्नात्मज्ञानविषयत्वाभावेन ज्ञानेन न तदज्ञाननिवृत्तिरिति ज्ञाने हि स्वविषयं पदज्ञानं निवर्तयति यथा रज्ज्वादा, अतो न केनापि कदाचि त्तद्विदाश्रयमज्ञानमुच्छिद्येत इति रामानुजः, मैवम्—ज्ञानाश्रयत्वेमेवास्माभिस्संविदो निराहृतं, न तु ज्ञानविषयत्वम् । सविद्विषया अरण्याकारा हि अन्नं करणं चित्तरम्माभिरभ्युपेता । तद्यच्च घटानाश्रिते नापि घटविषये ज्ञानेन यथा घटज्ञाननिवृत्तिरिति, तथा संविदनाश्रितेनापि संविद्विषये ज्ञानेन संविदज्ञान निवृत्तिरिति । एवमात्मभूताया अपि सविदोऽज्ञानविषयत्वेनात्मात्मानं जानामीत्यनुभवः प्रमाणम् । ज्ञानेन तदज्ञाननिवृत्तौ च अहं ब्रह्मासीत्यनुभवः प्रमाणम् । प्रथमस्त्वरोज्ज्वाधारण, द्वितीयन्तु ब्रह्मविदसाधारण इति—वेद्यम् । इति ॥

ननु एवं सति एकस्यैव ब्रह्मविदो जानेन संविदजानस्य निवृत्तत्वात्तंविदश्च घटादिवदनेकत्वा-
भावात्सर्वस्यापि प्रमादुद्गस्य लोकशब्दाभिधेयस्य निर्यत्वमेवात्मसाक्षात्कारान्मुक्तिमस्यात्, नचेष्टापि --
शुकादिमुक्तिश्रवणाच्चेदानीं जगदुपरम्भो भवितुमर्हति- यदि शुकादिमुक्तिरर्थवादसहिर्ह संवितासाक्षात्कारा-
भावान्न कस्यापि मुक्तिरिति मुक्त्यर्थं वेदान्तविचारो व्यर्थ इति, मैवम्- तुल्यमिदं चोर्थं घटादावपि -
एक एव घटो यदा चैत्रेण दृष्टतदैव घटावरकाज्ञाननाशान्मैत्रादेस्सर्वस्यापि लोकस्य घटसाक्षात्कारप्रसङ्गात् ।
त माद्विषयाभेदेपि प्रमातृभेदाद्विषयावरकाज्ञानभेदः । तथासति चैत्रं प्रति संनिदावरकमज्ञानं चैत्रज्ञाने-
नैव निवर्तते, ननु मैत्रज्ञानेनेति न कश्चिदोषः । नचैवमज्ञानस्यैकत्वात्कथमनेकाज्ञानसिद्धिरिति
वाच्यं, एकरयाध्यजन्मयौषाधिकभेदाभ्युपगमः इति । यदुक्तं सुदर्शनेन—ज्ञाननिवर्त्याज्ञाना-
श्रुत्वे सति संविदः ज्ञानविषयत्वप्रसङ्ग इति—तदिष्टमेव । नच ज्ञानत्वेन संविदः कथं ज्ञानविष-
यत्वमिति वाच्यं, स्वरूपज्ञानस्य वृत्तिज्ञानविषयत्वेनादोषात् । न चाविषयस्यात्मनः कथं विषयत्वमिति
वाच्यं, वस्तुतोऽविषयस्याप्यात्मनः मायया कल्पितस्य विषयत्वस्य सत्त्वात् । आश्रयत्वविषयत्वादिधर्म-
रहितेपि ब्रह्मणि माया हि सर्वान् धर्मान् कल्पयति- यथा भूतभौतिकादीनीति—संक्षेपः ।

अहङ्कारस्य स्वात्मस्यानुभूत्यभिर्णयकत्वप्रतिपादनम् ।

ननु अहङ्कारोऽनुभूतिमभिनयन्वस्तुनाम, तथापि न स्वात्मस्यानुभूतिमभिव्यनक्ति- नहि स्वाश्रयन-
याऽभिधङ्गशामिच्छजनमभिच्छङ्ककानां स्वभावः । प्रदीपादिष्वदर्शनादिति, मैवम्— प्रदीपः किमस्म-
त्स्वमाहङ्गादिकमभिव्यनक्ति, उत न ? आद्ये- नास्ति व्यभिचारः, द्वितीये- कथमरण्यो दीप इत्यादि-
प्रतीतिः । किञ्च यथा दर्पणादि स्वात्मस्थं प्रतिमुखमभिव्यङ्ग्यमभिव्यज्यति तद्वदपीत्यन्तु । ननु न
दर्पणादिर्मुखादेरभिधङ्गकः, अपितु चाक्षुषतेजः प्रतिफलरूपदोषदूतस्त्रान्यथावभासः । अभिव्यज्जक-
स्वालोकादिरिव, नचेह तथाऽहङ्कारेण संविदि स्वप्रकाशाया तादृशदोषोपपादनं सम्भवतीति, मैवम्—
दर्पणे मुखं न प्रतिफलितं, किंतु चाक्षुषतेज एव प्रतिफलितमित्यन्त्यानुभवविद्वत्त्वात् । सर्वो हि लोको
दर्पणे मुखदि प्रतिफलितमिति प्रत्येति । किञ्च अचाक्षुषस्य आया न दृष्टेति त्वया प्रागुक्तं, तद्विरुद्धं
चेदं वचनम्- नहि चक्षुस्तेजश्चक्षुषा गृह्यते स्वात्मस्थं स्वयं नामिच्छयताति त्वयैवोत्तरात् । च-
मिन्नेन "गृह्यतेचेत्तर्हि तस्याचाक्षुषत्वमेवागतमिति कथं तच्छायासिद्धिः । नन्वाचाक्षुषस्यापि गगनस्य
प्रतिफलनमभ्युपगतवत्तत्त्वमते चक्षुस्तेजः प्रतिफलनमपि सम्भवत्येवेति चेन्मैवम्— अनुभवेन शास्त्रेण-
याऽर्थसाधनीयः - न तु केवलानुमानेन । जानुदघ्नेपि जले गभीरत्वदर्शनाच्च गगनप्रतिविम्बोऽप्यव-
सीयते प्रतिविम्बाख्यमपरं दृश्यते । 'त्रिविधं नम' इति स्मृतेश्च । प्रकृते तु चाक्षुषतेजसो दर्पणादौ
प्रतिफलने नास्त्यनुभवः, नापि शास्त्रमिति कथं तदभ्युपगमः । नापि तत्कल्पनेऽन्यथानुपपत्तिरस्ति ।
किञ्च ग्राह्यस्य चक्षुस्तेजः प्रतिफलनस्य ग्राह्यत्वाभावादभावः । नच चक्षुस्तेज एव मयप्रतिफलनं गृह्णातीति
वाच्यं, कर्मकर्तृभावविरोधात् । नच विम्बप्रतिविम्बयोः कर्मकर्तृभाव इति वाच्यं, मयप्रतिविम्बे स्वस्या-
पारादर्शनात् । नच मुखं प्रतिमुखं गृह्णातीति वाच्यं, चक्षुष एव तद्ग्राहकत्वात् । नच चक्षुश्चक्षु-

प्रतिबिम्बं गृह्णातीति वाच्यं, चक्षुरिन्द्रियस्यैव प्रतिफलनं, नतु चक्षुरिन्द्रियस्येति चक्षुर्गोलकप्रतिबिम्ब-
ग्रहणं चक्षुरिन्द्रियस्य युज्यत एवेति । नच चिदाभासं चिद्गृह्णातीति वाच्यं, चित्तो ज्ञानाश्रयत्वाभास-
स्योक्तत्वात् । नच स्वस्मिन्नेव स्वव्यापारो युज्यत इति कथं स्वप्रतिबिम्बे स्वव्यापारायोग - छेत्तु कस्य
छेदे स्वस्मिन्नेव व्यापारदर्शनादिति वाच्यं, छेदककरभागादन्य एव छेदकभाग इति ।

ननु यथा साक्षिणा गगनं तत्प्रतिबिम्बश्च वेद्यते, तथा तेनैव चाक्षुपतेजस्तत्प्रतिबिम्बश्च वेद्य-
इति नास्ति ग्राहकाभाव इति, मैवम्—अनुभवाविषयस्य वस्तुनस्साक्षिवेद्यत्वकल्पनायोगादन्यथा दश-
शृङ्गादेरपि तत्कल्पनप्रसङ्गात् । अपिच यदि दर्पणे मुखस्य प्रतिफलनं न स्यात्तर्हि सूर्यस्यापि न स्यादेव ।
नचेष्टापत्ति - 'अत एव चोपमा सूर्याकाशादिव'दिति सूत्रविरोधात् । ननु दर्पणे मुखादेर्नस्ति प्रतिफलन-
मित्यस्माभिर्नोच्यते- चाक्षुषस्य दृष्ट्याभ्युपगमात् । किंतु दर्पणे प्रतिफलितस्य वस्तुनो न दर्पणमभि-
व्यञ्जकं, किंतु तत्प्रतिफलितं चाक्षुपतेज एवेति यदाम इति, चेन्मैरमपि—चाक्षुपतेजस्य प्रतिफलना-
भावस्योक्तत्वात् । चाक्षुपतेजस एव दर्पणप्रतिफलितमुखग्राहकत्वे सम्भवति सति तत्प्रतिफलनकल्पना-
योगाच्च । ननु दर्पणे मुखादेरेव प्रतिफलनमित्यस्तु, चाक्षुपतेज प्रतिफलनं भाम्तु, तथापि न दर्पणस्य
स्वात्मस्थप्रतिमुखाभिव्यञ्जकत्वं, किं त्वालोकादेरेवेति- मैरम्—आलोकादिसहस्रतन्मैव दर्पणस्य मुरादि-
प्रतिबिम्बप्राप्तित्वेन तदभिव्यञ्जकत्वात् । नह्यालोकाद्यभावे दर्पणमात्रं मुखादिप्रतिबिम्बप्राप्तिर्भवेत् ।
ननु आलोकादिसहस्रत एव दर्पणे मुखादिप्रतिफलनमस्तु, तथापि दर्पणस्य प्रतिमुरादिव्यञ्जकत्वं तु
नेति चेत् मैवम्—रज्जुसर्पवदज्ञातसत्ताकप्रतिबिम्बस्य दर्पणे स्थित्ययोगात् । दर्पणस्य यत्प्रतिबिम्बं
मुखादिप्रतिबिम्बप्राप्तित्वं तदेव मुखादिप्रतिबिम्बाभिव्यञ्जकत्वमपि । अतएव चैतन्याभिव्यञ्जकत्वं नामा-
हङ्कारस्य चैतन्यप्रतिफलनप्राप्तित्वमेवेत्युक्तमभियुक्तं । भरतु वा दर्पणस्य स्वप्रतिफलनमुखानभिव्यञ्ज-
कत्वं, जडत्वात् कथं पुनरहङ्कारस्य तत् । अहङ्कारो हि चैतन्यप्रतिफलनग्राही सन्नजड एव जात - दर्प-
णादिवस्तु न मुखादिप्रतिफलनग्राही सन्नजडो जात स्वप्रतिफलनदर्पणादेरजडत्वात् । अहङ्कारप्रति-
फलितं चैतन्यं तु न जडमिति कथं साभासाहङ्कारस्याजडस्य स्वात्मस्थानुभूत्यनभिव्यञ्जकत्वमिति ।
तस्मान्नाहङ्कार स्वात्मस्थानुभूतिमभिव्यञ्जकः । यदुक्तं सतिदि तादृशदोषापादनं न सम्भवतीति
तदयुक्तं—किं वस्तुतो न सम्भवति, यद्वा व्यवहारतः ? आद्य इष्ट एव । न द्वितीय - मायया सर्व-
सम्भवात् । माया अहङ्कारे संविदं प्रतिफलयति ।

ननु ज्ञानतत्साधनयोरनुग्राहकस्य च यथावस्थितपदार्थप्रतीत्यनुगुणस्वाभाव्यान्नाहङ्कारस्यैव प्रति-
फलितानुभूतिव्यञ्जकत्वमिति, मैरम्—प्रमारूपज्ञानादेरेव तन्वाभासं, नाप्रमारूपज्ञानादेरिति । प्रमा-
रूपं च ज्ञानमनधिगताधिगार्थविषयं, सच विषय प्रत्यक्षमिदं त्रैलोक्यमेव । धारादिज्ञानना प्रमत्वं तु
सापेक्षं, यावदावधारमनाधितार्थविषयकत्वात् । अहङ्कारस्तु प्रमाज्ञानाश्रयोऽप्रमाज्ञानाश्रयश्च भवेत् इति
शास्त्रानुसारात् । अत आत्माकारश्चि प्रमा, अनात्माकारश्चिप्रमा । एवं सति अह-
रस्य स्वात्मन्यानुभूतिव्यञ्जकत्वे न काचिदनुपरति । ननु अहङ्काराभिव्यञ्जकत्वं न चैतन्यं चै

विम्बभूता ? यद्वा प्रतिविम्बभूता ? आद्ये- स्वप्रकाशायास्तस्या व्यङ्ग्यत्वमयुक्तम्—द्वितीये प्रतिविम्बहि-
तोऽहङ्कारः, किं प्रतिविम्बमभिव्यजति, यद्वा स प्रतिविम्बः ? आद्ये जडस्याहङ्कारस्य तदयोगः, द्वितीये
—कर्मकर्तृभावविरोधः, इति मैत्रम्—साभासाहङ्कारस्यैवामिव्यञ्जकत्वात्तदभिव्यङ्गयानुभूतिर्विम्बभूतैव । याव-
द्यवहारं संविदि विम्बभावस्येव वेद्यत्वस्यापि कल्पितस्य सत्त्वात् । नच तस्या अहङ्कारस्त्वमयुक्तमिति
वाच्यं, सर्वव्यापिन्यास्तस्या अहङ्कारस्त्वस्यायुक्तत्वात् । यद्वा प्रतिविम्बरूपेणात्मस्या नानुभूतिरिति वक्तव्यम् ।
एकमेव हि चैतन्यमुपाधिवशाद्विम्बप्रतिविम्बभावं भजत इति कृत्वा अहङ्काराहङ्कारिणिरूपेणैव तदन्त-
प्रतिविम्बरूपेणापि सैवास्तीति । नचैवं प्रतिविम्बस्यापि विम्बवदभिव्यक्तत्वापत्तिरिति वाच्यं, विम्बव-
त्प्रतिविम्बस्यापि भिव्यक्तत्वमेवागतमिति विम्बप्रतिविम्बानुभूतं हि वस्तु सत्यं, नह्युपाधिदर्पणादिविगमे
मुखादेः प्रतिविम्बत्वमिव विम्बत्वमप्यनिवृत्तं भवति । एवमौपाधिकविम्बप्रतिविम्बभावापन्नसंविद्विम्ब-
व्यञ्जकोऽहङ्कारस्तात्पर्यवृत्त्या चिन्मात्रं बोधयत्येव । तथाच नानुग्रहाहङ्कारस्य यथावस्थितवस्तु-
प्रतिपत्तिजनकत्वस्वाभाव्यप्रच्युतिरपि— यावद्यवहारमहङ्कारे प्रतिविम्बरूपेणात्मनस्सत्त्वात्तत्पार्थस्य यथा-
वस्थितवस्तुत्वाच्च- इति । यदुक्तं अन्तःकरणमूलाहङ्कारस्थतया संविदुपलब्धेर्वस्तुतो दोषतो वा न
किञ्चिदिह कारणमिति तदयुक्तम्—वस्तुतोऽहङ्कारस्यैवाभावात्कथं तत्र संविदः स्थितिः- व्यवहारतस्तु
अहङ्कारस्य सत्त्वान्मायया तत्र संविद्व्यतिफलनसम्भव इत्युक्तत्वात् । नच मूर्तस्वच्छम्भूतद्रव्य एव चात्र-
पस्यैव प्रतिफलनमिति वाच्यं, तस्य प्रत्युक्तत्वात् ।

ननु गगनादेरचाक्षुषस्य कथं चित्प्रतिफलनमस्तु नाम- अमूर्तस्वच्छास्थूलद्रव्ये तु कस्यापि न
प्रतिफलनमिति चेन्मैत्रम्—स्वच्छत्वमात्रमेव प्रतिफलनप्रयोजकं, न तु मूर्तत्वादिकम् । अहङ्कार-
श्चातिस्वच्छ इति तत्र संविद्व्यतिफलनमुचितमेव- गगने द्रव्यप्रतिफलनमप्युपलभ्यते हि- शास्त्रैकगम्येयं
किं तर्कावष्टम्भेन । शास्त्रं च चित् प्रतिफलनं कति- 'आभासस्त्वरं विम्बमूत्रमेवं विद्या चिति' रि-
त्यध्यात्मरामायणात्- इति । यद्वा सर्वव्यापित्वेन संविदोहङ्कारे स्थितिस्तावदविवादा । अहङ्कार-
स्यायासंसंविदोऽहङ्कारेण सह तादात्म्याध्यासो भवति- यथा तत्र मतेपि जीवस्य देहस्थस्य देहेनसह तादा-
त्म्याध्यासः, एवमात्मतद्दर्माणामात्मन्यहङ्कारे, अहङ्कारतद्दर्माणामात्मनि चाध्यासे सति सर्वव्यवहार-
सिद्धिः । स एवात्मतद्दर्माणामहङ्कारेऽथासंसंविद्व्यतिफलनमित्युच्यते । स च हङ्कारम्वन्मिन्न-भूतवा-
त्मानमभिव्यज्यतीति, युक्तमहङ्कारस्य संविदभिव्यजनम् । अथवा सर्वेषामपि गगने घटादिभिरिव
सर्वव्यापिनी संविदन्तःकरणदिगिरवच्छिद्यते । तत्र स्वच्छत्वावन्तःकरणे संविद्व्यतिफलनमिति । नदेवदन्त-
करणोपलभ्यमानत्वमेव संविदोन्तःकरणन्यङ्ग्यत्वमित्यास्ताम् । तस्माच्चिदनुग्रहाहङ्कार प्राप्तयेनम्य इति
ज्ञाता भवत्येव ।

अहमर्थविचारः ।

ननु संविद आत्मत्वं न भवति, अहम्भावविगमे प्रत्यङ्भावयोगादिति मुद्दर्शनः, तन्मन्दम्—
प्रत्यङ्भावोऽहन्तदयोस्सामानाधिकरण्याभावात् । नचाहमर्थ एव प्रत्यङ्भावेति वाच्यं, तस्यानात्मत्वादिस-

मर्थवत्- अहमिदमर्थकल्पनाधिष्ठानचैतन्यस्यैव प्रत्यगात्मत्वात् । आत्मा च स्वयंशब्दार्थः । सच सर्वानुगतः- अत एव घटः स्वयं न जानातीत्यादिप्रतीतिः । अहमर्थवदिदमयोप्यात्मनि कल्पितत्वेनात्मा हि भवति । न चाकल्पित एवाहमर्थ इति वाच्यं, अकल्पितत्वे सति तस्य नित्यत्वापातात् । नच नित्य एवेति वाच्यं, सुषुप्तौ तस्याभावात् । अहमिति प्रतीत्या हि सत्त्वमहमर्थस्याहङ्कारस्य साध्यते- यथा सर्प इति प्रतीत्या रज्जौ सर्पसत्त्वम् । नहि सुषुप्तावहमिति प्रतीतिः । ननु तमोगुणाभिभवः- त्वरागर्थानुभवाभावाच्चाहमर्थस्य विविक्तस्फुटप्रतिभासाभावेऽपि अप्रबोधादहमित्येकाकारेणात्मनस्स्फुरणात्सुषुप्तावपि नाहम्भावविगम इति, मैवम्—मदभिमतस्याहमर्थस्याहङ्कारस्य त्रिगुणात्मकप्रकृतिकार्यत्वेन त्रिगुणत्वादभवति तमोगुणाभिभवः । त्वदभिमतस्य प्रत्यगात्मनस्तु त्रिगुणातीतत्वान्नास्ति तमोगुणाभिभवः । नच स्वतो निर्गुणस्यापि प्रतीचः प्रकृतिसंसर्गात्सगुणतेति वाच्यं, असङ्गपुरुषस्यात्मनः प्रकृतिसंसर्गा- योगात् । तथा सुषुप्तौ अज्ञानानुभवसत्त्वादज्ञानस्य च परागर्थत्वात्परागर्थानुभवाभाव इत्यपि न युक्तम्- अहमित्येकाकारेण स्फुरणादित्यप्युक्तं तदा अहमाकारवृत्तेरेवाभावात् । नच प्रत्यक्स्वरूपेण स्फुरण- मस्तीति वाच्यं, तस्येष्टापत्तेः । नच प्रत्यक्त्वमहं त्वमेवेति वाच्यं, तस्य प्रत्युक्तत्वात् । तस्मान्नास्ति सुषुप्तावहम्भावः ।

[illegible]

ननु सुतोत्थितपरामर्शात्सुप्तौ न ज्ञप्तिमात्रावशेषता, किन्तु अहम्भावयुक्तम्यैवाहमर्थस्य । तथाहि
सुतोत्थितो न हि कश्चिदहम्भावविद्युत्कार्यान्तरप्रत्यनीकाकारा श्रृंखलारूपज्ञानसाक्षिन्यावतिष्ठ इत्येवेविषा-
स्वापसमकालामनुभूतिं परामृशति, किन्तु सुखलहमम्बाप्समिति, मयम्—यदि घटानुभवरेलापामिव सौप्त-
तिकसुप्तानुभवेलापामप्यहमर्थम्यत्तर्हि घटमहं पद्यामीतिवस्तुब्रूमहमनुभवामीति प्रतीतिर्भवेदेव । परा-
मर्शकाले त्वहङ्कारसत्त्वादर्शितपरामर्शोदयः । न चन्येनाहङ्कारादनुभूतस्य मुख्यस्य कथमहङ्कारेण परामर्श-
इति वाच्यं, यदहङ्कारसंस्कारसच्चिदाज्ञानोपाधिकेन स क्षिणा यदनुभूतं तदहङ्कारेण तस्य परामर्श इति ।
तस्मान्ननुभवकालेऽहमर्थभावात् भवदर्शितपरामर्शोदयः ।

तनु स्वापकालेऽहमर्थभावादहमपूर्वकोऽनुभवो मास्तुनाम- अनुभवमावनमि, तस्य च परा-

मर्शो दर्शितविधया सम्भवत्येव । यथा सुषुप्तावहम्भावाभावेऽपि सुषुप्तितस्य तत्सत्त्वात्सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शः, तथा अज्ञानसाक्षितया ज्ञसिमात्रमहमवातिष्ठ इति परामर्शो भवेदेव, मैवम्—सुषुप्तौ न चिन्मात्रस्यावशेषस्तथा सत्ययन्तः सर्वमुक्तिप्रसङ्गात् । किंतु अज्ञानावच्छिन्नचैतन्यलक्षणस्य प्राज्ञत्वैव । सच तदानीमविद्यावृत्तिमिसुखमज्ञानं चानुभवति, न त्वज्ञानसाक्षिचैतन्यमात्रं, ज्ञान विना तदनुभावयोगात् । ज्ञानं चान्तःकरणवृत्तिरूपं, साच तदा नास्त्येवेति । अत एव सुषुप्तौ स्वेनानुभूतं सुखमज्ञानं च प्राज्ञो जागरे अहङ्कारतादात्म्याध्यासं प्रपद्य सुखमहमस्वाप्सं न किञ्चिद्वेदिपमिति परामर्शन इति । यदुक्तमत्र सुदर्शनेन—‘अत्रायं पुरुषस्वयंज्योतिर्भवतीति श्रुतेः पुरुषशब्दवाच्यं प्रत्यगात्मा न सविन्मात्रं किंतु जातैव, ‘एष हि द्रष्टेति श्रुतौ विज्ञानात्मा पुरुष इति ज्ञातुरेव पुरुषत्वव्यवणात् । लोके जातारि पुरुषशब्दमसिद्धेश्च- इति, तदुक्तम्—पूर्णत्वं पुरिशयनं वा पुरुषशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति श्रुतिसिद्ध- तत्र पूर्णत्वलक्षणं पुरुषत्वं तव मते प्रतीचो न सम्भवत्येव । प्रत्यगात्माहि तव मते भवत्युक्तः । मम मते तु न ज्ञातुरहङ्कारस्य तदुपपद्यते, तस्य परिच्छिन्नत्वात्किन्त्वपरिच्छिन्नायास्संविद एवेति संविदेव स्वयम्प्रकाश पुरुषः । पुरिशयनलक्षणं पुरुषत्वं तु सविदोन्तःकरणाध्यासाद्भवति । अहङ्कारस्य तु स्वत एवेति । यदि तु पुरिशयननाम देहे साभिमानता, तर्हि सा अहङ्कारस्यापि सविद्धर्माध्यासादेव भवति स्वतस्तस्य जटत्वात् । यद्यपि सर्वव्यापिन्यास्संविदः पुरि शयनमपि स्वतस्तसम्भवति तथापि पुयं शयनं तस्या अध्यासप्रयुक्तमेव । एवं तत्रत्र सात्यर्थानुरोधेन पुरिशयनलक्षणं पुरुषत्वं, संविदोऽहङ्कारस्य च भवत्येव । यद्यपि न केवलसंविदः केवलहङ्कारस्य वा भवति, तथापि अहङ्कारावच्छिन्नसंविद-स्संविदाभाससहिताहङ्कारस्य वा भवतीति बोध्यम् । एवंसति ‘अत्रायं पुरुषस्वयंज्योतिर्भवतीति श्रुति-स्वप्नावस्थाया पुरुषस्य स्वयंज्योतिर्वृत्तिः, प्रतिपादयतीति कृत्वा तव स पुरुषस्तैजसशरीरद्वयावच्छिन्नो जातैव- यथा जाग्रति शरीरत्रयावच्छिन्नो ज्ञाता पुरुषशब्दवाच्यस्तद्वत् । अयमेव जाग्रदभिमानो विश्व एष हीति श्रुतौ पुरुषशब्देन निर्दिष्टः । एव जाग्रत्स्वप्नावस्थाद्वयाभिमानिनोर्विश्वतैजसयोश्श्रुतिद्वये पुरुषत्व-स्योक्तावपि न संविदः पुरुषशब्दवाच्यत्वस्य कापि क्षतिः । पूर्णत्वलक्षणपुरुषत्वस्य तत्रैव सत्त्वात् । किञ्च विश्वतैजसयोरुक्तयोरनुक्तस्य च कारणशरीरावच्छिन्नस्य प्राज्ञस्य यद्वास्तव स्वरूपं विज्ञानं तदेव संवित् । तच्छ्रुत्यैवोक्तं विज्ञानमेति । ज्ञानस्वरूप इति हि तदर्थः । आत्मशब्दस्य स्वरूपवाचिणात् । ज्ञानधर्मक इत्यर्थवर्णने स्वयुक्तमेवात्मशब्दस्य धर्मपरत्वाभावात् । तथाच पुरुषशब्दवाच्या अपरिच्छिन्ना संविदेव मनश्चक्षुरादितादात्म्याध्यासाज्जाग्रति द्रष्टा श्रोता च भवन्विश्व इत्युच्यते । अयं च विश्व अदि-त्यादिचक्षुराद्यनुग्रहाज्जागृताकाशयतीति नास्य स्वयंज्योतिर्वृत्तिः विविच्य सुग्रहम् । सैव संवित्सत्त्वे सर्वेन्द्रियोपरमादादित्यादिदेष्टव्यतामावाच स्वाविधया स्वयमेव सर्वमवभासयन्ती सती स्वयंज्योतिः पुरय-स्तैजस इत्युच्यते । सैव सुषुप्तौ सर्वद्वैतोपरमादज्ञानानन्दभुक्प्राज्ञ इत्युच्यते । अस्मत्त्वावस्थात्रयस्याविध-क्त्वात्तत्रयसाक्षी तत्रयास्पृष्टस्तुरीयश्चिन्मात्रः प्रत्यगात्मेति स्थितम् । एवं सति कथं तव श्रुत्यनुग्रहो मतस्य । प्रत्युत श्रुतिविरोध एव- प्रत्यगात्मा विज्ञानस्वरूप एवेति श्रुतिभिर्बहुश उद्वृष्टत्वात् । न च

एवेति । यदुक्तं रामानुजेन—अहमवेदिपमिति वेदितुरहमर्थस्यानुवृत्तिरिति तदयुक्तम्—वेदनसम
अहङ्कारे सति अहं विदामीति प्रतीयादेव—इति । यद्योक्तं सुषुप्तौ विधिनिषिध्यते ज्ञाता त्वनुवर्त
इति, तदुन्मत्तप्रलपितम् । न किञ्चिदवेदिपमित्यज्ञानानुभवरूपविवेकस्त्वात् । तस्या अपि निषे
दर्शितपरामर्शस्यैवानुदयपसङ्गात् । ज्ञातुरहङ्कारस्यानुवर्तनं तु प्रत्युक्तम् ।

सुषुप्तानपि अहमर्थस्याहङ्कारस्य अनुवृत्तिरस्तीत्येतद्रामानुजमतनिराकरणम् ।

ननु मामप्यहं नाज्ञासिपमिति परामर्शादस्ति सुषुप्तौ ज्ञाताऽहमर्थ इति चेन्मैषम्—तत एव
परामर्शादहमर्थस्य तदानीमभावनिश्चयात्- नाहं गृहे घटमपश्यमिति परामर्शात्किं गृहे तस्य घटानुभवा
दघटोस्तीति निश्चीयते । नच तत्र द्रष्टुं पुरुषाद्विघ्न एव घट इति वाच्यं, अत्रापि अहङ्कारो मामिति
पदवाच्यो भिन्न एव प्राज्ञात् । नच मामिति पदवाच्योहङ्कार एवाहमिति पदवाच्योपीति वाच्यं, स्मरण-
समय एवाहङ्कारसत्त्वं, न त्वनुभवासमय इत्युक्तत्वात् । तस्मात्सुषुप्तौ घटस्येवाहङ्कारस्याभावादेव प्राज्ञस्य
तदनुभवाभावः । एवं प्राज्ञं स्वेनानुभूतमर्थमहङ्काराभावरूपं, जाग्रति विश्वीभूय स्मरति मामप्यहं
नाज्ञासिपमिति । कथमन्यथा स्वस्य स्वानुभवाभावस्तम्भवेत् - तथाहि घटो न सीदिति यो वक्ति तेन
किं घटाभावोऽनुभूत उत न ? आद्य इष्ट एव । न द्वितीय - अननुभूतस्य घटाभावस्यानुसन्धानाया-
गात् । एवं- मामहं नाज्ञासिपमिति यो वक्ति तेन किमहमर्थभावोऽनुभूत उत न ? अद्यै कथमह-
मर्थेनैवाहमर्थभावोऽनुभूत, नहि स्वाभावस्त्वेन गृहीतुं शक्यते, ग्राहककाले ग्राह्यभावादग्राहककाले
ग्राहकभावाच्च । द्वितीये- कथमननुभूतस्य स्मरणम् । तस्मादहमर्थान्नैवाहमर्थभावस्तुपुतावनुभूतस्त-
वानुभविता प्राज्ञ इति । नन्वेव सुषुप्तावपि प्राज्ञस्यानुभवित्रुरेवावशेषस्तिद्ध - न त्वनुभवमात्रस्येति
चेत्तत्परम्—मुक्तावेवानुभवमात्रस्यावशेष, सुषुप्तौ ॥ प्राज्ञस्यानुभवित्रुरेव । तथापि अहङ्कारस्य ज्ञातृत्व,
प्राज्ञस्य त्वहङ्काराभावाच्च ज्ञातृत्वमित्येतावन्मात्राभिप्रायेण सुषुप्तौ संविदवशेष इत्युक्तम् । यथा—
सुषुप्ते परमार्थदशात्त्वमुच्यते तद्वदिति । तस्माच्चास्ति सुषुप्तावहमर्थाहङ्कारानुवृत्तिरिति ।

ननु सुषुप्तावहमर्थोऽस्त्येव- अहमर्थानुभवस्तु नास्तीति चेन्मैषम्—अहमर्थानुभवः कस्य नास्ति -
किमहमर्थस्य तस्यैव, यद्वा ततोऽन्यस्य ? आद्ये किमहमर्थेन स्वानुभवाभावो विदित उताविदित ? आद्ये
स्वपरज्ञानशून्यस्य तस्य कस्य स्वानुभवाभावज्ञानं, कस्य वा तादृशज्ञानवत् स्वज्ञानाभावः, कस्य वा स्वज्ञानं
विना तादृशज्ञानोदयः । द्वितीये कथमविदितमर्थस्याभ्युपगमः । ततोऽन्यस्येति पक्षसवसमदीय एव -
इति । ननु मामहं न ज्ञातवानित्यत्र कर्मपदस्य जागरितावस्थानुसंहितजात्यादिविशिष्टास्मदर्थो विषय,
कर्तृपदस्य तु स्वाप्ययावस्था प्रसिद्धा । विशदस्वानुभवैकतानास्मदर्थो विषय, मैषम्—स्मरणकर्तुं
रहमर्थस्य जागरणकालिकस्य जात्यादिविशिष्टास्मदर्थत्वेन त्वदुक्तविधत्वाभावात् । नच सुषुप्तौ अनुभवैक
तानस्य मम जात्यादिविशिष्टास्मदर्थानुभवो नाश्रुदिति सुप्तोत्थित पराश्रुशतीति वाच्यं, कोऽतवानुभवैक
तानोऽहमर्थ - किमहङ्कारविशिष्टः ? उत तद्वहितः ? नाद्य - अनुभवैकतानत्वाहङ्कारविशिष्टत्वयोस्तामा-
नाविकरण्यायोगात् । न द्वितीय - सुषुप्तावहभावविगमो नास्तीति त्वयोक्तत्वात् । तस्मादनुभवैकतान-
स्यात्मनोऽहभावविगमो नास्तीति वचनं तव व्याहतमेव ।

ननु सुषुप्तावहम्भावविगमो नास्त्येव, परं तु ब्राह्मणोऽहं मनुष्योऽहं वधिरौहं वृशोऽहं वृद्धोहमित्याद्यहम्भावविगमोस्ति, तद्वैतैवात्मनोऽनुभवैकतान्तत्वमुच्यते इति चेन्मैवम्—सुषुप्तौ ब्राह्मणोहमित्याद्यहम्भावो मास्तु नाम- कीदृशोऽहम्भावोस्ति त्व ब्रूहि ! किमनुभवरूपोहमित्यहम्भावोस्ति ? किं वा ज्ञाताहमिति ? किं वा सुख्यहमिति ? यद्वा मामहं न वेदतीति ? यदि तु न कीदृशोऽहम्भावस्तर्हि कथमहम्भानुवृत्ति-सुषुप्तौ । तस्मादहम्पदवाच्यार्थस्याहङ्कारस्य सामासस्य नास्त्येव सुषुप्तौ स्थितिः । ननु मास्तु नाम सुषुप्तावहम्भाव ज्ञाता त्वम्येव- अज्ञानसाक्ष्यस्त्वित्यस्य तवापि सम्मतत्वात्साक्षित्वस्य च ज्ञातृत्वा-दिति चेत्सत्यम्—यावद्यवहारमात्मनो ज्ञातृत्वमस्तीत्यस्माभिरसङ्गदुक्तत्वात् । ज्ञानस्वरूपेऽप्यात्मनि माया हि ज्ञेय वस्त्विव ज्ञातृत्वमपि कल्पयति । नच ज्ञाता सामासाहङ्कार एवेत्युक्तमिति वाच्यं, यथा सामासाहङ्कारो ज्ञाता तथाऽहङ्कारवच्छिन्न आत्मापि ज्ञातैवेति, तथा अज्ञानवच्छिन्न आत्मापि ज्ञातैव । अनवच्छिन्नस्वात्मा ज्ञानमेव, न ज्ञाता ज्ञेयभावात् । मायावच्छिन्ने स्वत्वात्मनि ज्ञेय फलितम् । तदयं निर्गलितार्थ—वस्तुतो ज्ञानमेवात्मा, मायया तु ज्ञाता भवति । तत्र आगर-स्वमयोरहङ्कारवैशिष्ट्यादात्मनो ज्ञातृत्व सुषुप्तौ त्वविद्यावैशिष्ट्यात्, अहङ्कारस्य सुषुप्तावभावात् । एवं यद्यवधारं ज्ञेयसत्त्वादात्मनो ज्ञातृत्वस्य सद्भावादेव- 'साक्षी चेता- स किल एको द्रष्टा- नान्यतोस्ति द्रष्टा- ज्ञात एव' इत्यादिश्रुतिसिद्धादि सङ्गच्छते । एवमनात्मतादात्म्याध्यासवशादात्मन आगतं ज्ञातृत्वं मिथ्यैवेति ज्ञानमेवात्मा—'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, निज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'त्यादिश्रुते । तथा आत्मतादा-त्म्याध्यासवशाज्जडोऽहङ्कारो भवति ज्ञाता । नच तस्याहङ्कारस्य ज्ञातृत्वं मिथ्यैवेति वाच्यं, यावदह-ङ्कारभावित्वात्तस्य अहङ्कारस्य मिथ्यात्वादेव तद्वत्ज्ञातृत्वस्य मिथ्यात्वं न त्वात्मवदहङ्कारस्य सत्यत्वात् । तस्मान्मिथ्याभूतज्ञातृत्वधर्मवदहङ्कार एव ज्ञाता, आत्मा तु ज्ञानमेवेति- आत्मनो ज्ञानं स्वरूपमिति सम्प्रतिपन्नं— ज्ञानं गुण इति तु विप्रतिपन्नम् । आत्मनो ज्ञातृत्वमौपाधिः इति वयं, स्वाभाविकमिति तु परे । सुषुप्तावहङ्कारो नास्तीति वयं, विशेषाहङ्काराभावेपि सामान्याहङ्कारोऽस्तीति परे । चिदाभास-वशादहङ्कारो ज्ञातेति वयं, चित आभास एव नास्तीत्यहङ्कारो जड एवेति परे । एवमादयो विप्रतिपन्ना अंशा पूर्वमेव विचार्य निर्णीता इति—संक्षेपः ॥

अहम्: अहङ्कारार्थत्वोपपत्तिः, मुक्तौ अहङ्कारस्य अननुवृत्तित्वोपपत्तिः ।

अथ मोक्षदशायां किमहमर्थोऽनुवर्तते उत नेति विचार्यने—तत्राद्य पक्षो रामानुजाय । तथाहि- नानुवर्तन इति त्वपेशलं तथासति आत्मनाश एवापर्याग इति प्रकारान्तरेण प्रतिज्ञातम्यात् । अहमर्थोऽहम्भाव इति, नैव युक्त- अहमर्थम्याहङ्कारस्यानात्मत्वात् अहङ्कारप्रधिरूपमन्यनाशम्यैव मोक्ष-त्वात्- आत्मनो मुक्त्यन्वयित्वेन स्वनाशाभावाच्चेति । ननु अहमर्थ एवात्मनस्वरूपं ज्ञानं तु तस्य धर्म इति मुक्तावहमर्थनाशे आत्मनस्वरूपनाश एवेति, मैत्रम्—ज्ञानमेवात्मनस्वरूपमिति ननु श्रु-तुक्ता-ज्ञाहमर्थ आत्मनस्वरूपं धर्मभूतं ज्ञानं तु अन्य वृत्तिज्ञानमेव । तच्चान्त करणधर्म एव तस्य च न दुर्ज्ञेय-मिति । अहं जानामीति ज्ञानं मे जानमिति च प्रतीतिरिदं ज्ञानमेव ज्ञानधर्म इत्यर्थं च सत्यमिति च

प्रवृत्ता । तस्मादहमर्थधर्मतया प्रतीतज्ञानं वृत्तिज्ञानमेव । तदज्ञानाथयथा प्रतीतोहमर्थोहंकार एवेति नाल्पधर्मो ज्ञानं, नित्यज्ञानं चैतन्यं तु नाल्पधर्मो नाप्यनात्मधर्मः किंत्वात्मनेस्वरूपमेवेति । यदुक्तं रामानुजेन—अहं दुःखीति य आत्मानमनुसन्धत्ते स एव दुःखनिवृत्तये तत्सार्धानुष्ठाने प्रवर्तते । यद्यहमेव न भविष्यामीत्यवगच्छेत्तर्हि मोक्षकथाप्रस्तावादपसर्पेदिवासाविति मोक्षशास्त्रमप्रमाणं स्यादिति, नैतद्युक्तम्—अधिष्ठानं कूटस्थचैतन्यं तत्र कल्पितोहङ्कारस्तत्र चित्पतिमिन्मध्येत्येतत्त्रयमहमर्थो जीव-
स्संसारी । तथा च दुःखविशिष्टो दुःखनाशायैव सामासाहंकारविशिष्टस्सामासाहङ्कारनाशाय यतत इत्येकः पक्षः । अधिष्ठानचैतन्यं तत्र कल्पितोहङ्कारश्चेत्येतद्द्वयमेवाहमर्थो जीवः । तथा च अहंकार-
विशिष्टोहंकारनाशाय यतत इत्यन्यः पक्षः । अहंकारस्तत्र चित्पतिमिन्मध्येत्येतद्द्वयमेव जीवः । सर्वा-
हंकारविशिष्ट आभासस्त्वस्य विन्धसायुज्यार्थमहंकारनाशाय यतत इत्यपरः पक्षः । अत्रैव सामासाहङ्कारो
जीवस्त्वस्याधिष्ठानचैतन्यात्मनापस्थानार्थं यतत इति मतान्तरम् । नचायमेव पक्षस्त्वनाशरूपदोषाकान्त-
इति वाच्यं, उत्सृष्टैः प्रागधिष्ठानचैतन्यात्मना स्थितस्याहङ्कारस्य पुनरधिष्ठानचैतन्यात्मनावर्शेषाब्ध्या
युक्तैवेति । ब्रह्मैव स्वाविद्यया जीवभावमापन्नं सजीवभावविंगमाय यतत इति परः पक्षः । एवमादयः
पक्षाः प्राचीनग्रन्थेषु सन्ति ताश्च विस्तरमिया नेह प्रपञ्चिताः । सर्वथापि जीवस्याहङ्कारतादात्म्याध्यास-
प्रयुक्तोहमभावो बन्धः । विद्यया समूलस्य तस्य निवृत्त्या स्वाभाविकब्रह्मभाव एव मोक्षः । नच जीवस्य
जीवभाव एव स्वाभाविको न ब्रह्मभाव इति वाच्यं, व्यधुर्बलवर्धितराजकुमारदृष्टान्तेन ब्रह्मण एव देहे
प्रविश्य जीवीभूतत्वेन जीवस्य ब्रह्मभाव एव स्वाभाविक इति । तथाच श्रूयते—‘अनेन जीविनात्मना-
मुपविश्येति ।

ननु व्याधुर्बलवर्धितस्य राजकुमारस्य स्वजन्मापरिज्ञानाद्याधुर्बुद्धिस्त्वस्मिन् भवतु, कथं पुनर्ब्रह्मणो
जीवभाव इति चेत्कात्रानुपपत्तिस्त्वादज्ञानस्य । यावद्यवहारमशानावच्छिन्नं हि ब्रह्म । भवतु वा
ब्रह्मणो जीवभावापत्तिरनुपपन्ना, तथापि- नास्माकं क्षतिः- नहि कथं वस्तुतो ब्रह्मणो जीवभावं ब्रूमः, किंतु
मायया । साहि स्थाणोः पुरुषत्वमिव रज्जोत्सर्पत्वमिव गगनस्य नीलत्वमिव सुतस्य मनुष्यस्य विपिन-
सञ्चारिव्याघ्रत्वमिव च ब्रह्मणो जीवत्वं कल्पयति । अत एव मायामयस्य जीवत्वस्य विद्यया विनिर्मुक्तिः
सम्भवति । नहि सत्यं निवर्तते- निवर्तमानं वा न ज्ञानेन । नचैवं बन्धस्य स्तिश्राव्ये मोक्षोपि मिथ्यैव
भवेदिति वाच्यं, इष्टापत्तेः । तस्माज्जीव आगन्तुकजीवभावविनाशपूर्वकस्वाभाविकब्रह्मभावापत्तये यत
एवेति नास्ति शास्त्रस्याप्रामाण्यमिति ।

यदुक्तं रामानुजेन—स च प्रत्यगात्मा मुक्तावहमित्येव प्रकाशत इति तदयुक्तम्—सुप्त-
पत्यादावेवाहमिति प्रकाशभावे तस्य कथं मुक्तौ तत्प्रसङ्गः । अहङ्कारो हि संस्कारात्मना स्वाप्तादावस्ति
मुक्तौ तु संस्कारणस्य तस्य नाश एवेति । किंच केवलाहङ्कारः कदापि नास्त्येव- सर्वत्रापि ‘अहं जानामि’
‘अहं पश्यामि’ ‘अहं हुणो’भोतिविशिष्टाहङ्कारस्यैव दर्शनात् । सच मुक्तौ नास्त्येव देहेन्द्रियादिवेशि-
ष्टभावात् । अपि च यदि मुक्तादहमर्थस्यार्त्तर्हि स स्वेनानुभूते संसारदुःखं स्मरेदेवेति मुक्तेरपुष्ट्या-

भैत्वमेव भवेत् । किंच मायास्यबीजवत्या सुपुसावेवाविद्यमानस्याहङ्कारस्य कथं निर्बीजमुक्तौ सत्त्वप्रसङ्ग । नच सुपुसावस्त्वहङ्कार इति वाच्यं, यावत्पर्यन्तमहङ्कारो वर्तते तावत्पर्यन्तं सुपुसरेवानुदयात् । अतएव अहमिदमकरवमिदं पुनः करिष्यामीति चिन्तयितुर्निद्रानुदय । तस्मात्प्रत्यगात्मा मुक्तौ प्रकाशते केवलं न त्वहमिति प्रकाशते- अहमिति इदमिति वा प्रतीच प्रकाशाभावात् । अहङ्कारस्यैवाहमिति प्रकाश, मनसस्तु इदमिति प्रकाश, उभयमप्यन्तःकरणमेवेति प्रागेवोक्तम्—इति ।

ननु प्रत्यगात्मा मुक्तावहमित्येव प्रकाशते- स्वसौ प्रकाशमानत्वात् यो यः स्वसौ प्रकाशते स सर्वोहमित्येव प्रकाशते - यथा संसार्यात्मा, यः पुनरहमिति न भाति नासौ स्वसौ प्रकाशते, यथा घट इति, भैरवम्—अहङ्कारविशिष्टो हि संसार्यात्मा अहमिदं जानामीति विशेषाकारेण सर्वं वेत्ति । अत एव तस्य स्वसयद्धसर्वावभासकत्वं, ननु सर्वं स्वसौ बोधयति, स्वं वा स्वसौ बोधयति । चतुर्थ्यन्त-प्रथमान्तपदार्थयोरैक्यायोगात् नहि गुरुशिष्याचार्यं बोधयतीत्यादौ चतुर्थ्यन्तप्रथमान्तपदार्थयोरैक्यमस्ति किंचार्थं बोधनात्प्रागेवात्मानमन्यं च विदितवानिति व्यर्थं बोधनम् । नच विदितवानिति वाच्यं, तथा-सति बोधनस्यैवासम्भवात् ।

ननु स्वसौ प्रकाशमानत्वं नाम स्वार्थं प्रकाशमानत्वं दीपादिस्तु न स्वार्थं प्रकाशते किंतु परार्थ-मेवेति चेन्नैतदपि । किमिदं प्रकाशमानत्वं तेजो धर्मभूतं, यद्वा ज्ञातृधर्मभूतम् ? नाद्यः- नीरूपत्वा-दात्मनः । द्वितीये तु दीपादेर्जडस्य नास्ति परार्थमपि ज्ञातृत्वम् । यदि तु दीपादेः प्रकाशमानत्वं तेजोधर्म एव, आत्मनस्तु प्रकाशमानत्वं ज्ञातृत्वमित्युच्यते, तर्हि किमर्थं स्वार्थं स्वं जानाति ? यद्वा परम् ? नाद्यः ज्ञानकर्तृर्ज्ञानकर्मत्वायोगात्, स्वज्ञानात्प्रागेव स्वस्य सिद्धत्वाच्च । द्वितीये किं परमात्मानं जानाति, यद्वा प्रकृतितत्कार्यजातम् ? नाद्यः स्वस्यैव परमात्मत्वेनोक्तदोषानतिरुचे । न द्वितीय-प्रकृतितत्कार्यजातज्ञानजन्यस्य कस्यचिदर्थस्यात्मनोऽभावात् । प्रत्युत तदज्ञानस्यानर्थक्यत्वात् ।

ननु स्वस्य सुखाद्यर्थं संसार्यात्मा सक्चन्दनादिकं जानातीति चेन्मैवम्—सक्चन्दनादिज्ञान-मात्रेण तस्य तदभावात् । भवतुनाम संसार्यात्मनस्त्वस्वरूपसुखाद्यभाजन्यमुत्सार्थं तद्वेतुमूत्सगादिवन्त्वस-म्भव । मुक्तात्मनस्तु स्वस्वरूपसुखाविर्भावान्नास्त्येव विषयमुत्पापेश । नास्ति च तत्र विषयसुखं, नाप्यस्ति विषयजातमिति । तस्मादात्मसुखार्थं विषयानुभवितृत्वरूपस्य स्वसौ प्रकाशमानत्वस्य संसा-र्यात्मनि सत्त्वेपि न मुक्तात्मनि तत्सत्त्वमिति पक्षे हेत्वसिद्धिः । य एवं स्वसौ प्रकाशते स संसार्या-त्मातु अहमित्येव प्रकाशते- अहमिदं जानामीति प्रतीतेस्तस्याहङ्कारविशिष्टत्वात् । घटादिस्तु नैव स्मातु अहमित्येव प्रकाशते- अहमिदं जानामीति प्रतीतेस्तस्याहङ्कारविशिष्टत्वात् । प्रत्यगात्मा च नैव भासते - तस्याहङ्काराभावात् । किंच प्रत्य-गात्मा परार्थमपि भासते- प्रत्यगात्मनानेनैव परस्य मानसम्भवात् । 'उन्म भासा सर्वमिदं विमा'तीति-ध्रुते । मुक्तात्मा तु न परार्थं भासते- परस्याभावात् । नापि स्वार्थं स्वस्य पूर्णकामत्वेन मानसत्पा-र्यार्थाभावात् । तस्मिन्नेव वा अहृतृत्पत्वेनामुक्तत्वादिनि ।

यदुक्तं अज्ञत्वायहेतुरहंप्रत्यय इति तदुक्तम्—अहंप्रत्ययाभावे इदमहं न वेति सुस्पष्टं

दुःखहमित्यादिप्रतीत्यभावात्तत्सत्त्वे तत्सत्त्वाच्चाहम्प्रत्यय एवाज्ञत्वादिहेतुरिति । यच्चोक्तमहमित्येवात्मन-
स्वरूपमिति स्वरूपज्ञानरूपोहंप्रत्ययः नाज्ञत्वमापादयति- कुतस्संसारित्वमपि तु तद्विरोधित्वाच्चाशयत्येवेति,
तदपि मन्दम्—अहङ्कारस्यैवाहमिति स्वरूपं, नात्मनः- आत्मनस्तु ज्ञानमेव स्वरूपमित्युक्तत्वात् ।
अनात्मस्वरूपे तस्मिन्नात्मस्वरूपभ्रमस्तु कुतो नाज्ञत्वमापादयति- कुतो वा संसारित्वं नापादयति ? कथं वा
संसारबीजभूतस्य तस्य संसारनाशकत्वम् ? नह्यहं मनुष्यस्थूल- कृशो रोगी सुखी दुःखी चेति मन्वानोऽ-
संसारी भवति ।

ननु ब्रह्माहमस्मीति मन्वानोऽसंसारी भवत्येवेत्यहंप्रत्ययस्संसारनाशक एवेति चेन्नैवम्—
अहं ब्रह्मास्मीत्यस्याखण्डब्रह्मप्रत्ययत्वेनाहंप्रत्ययत्वाभावात् । अहं शब्दो हि लक्षणया तत्र प्रत्ययचैतन्यं
बोधयति । एतेन—वामदेवादीनामहमित्येवात्मानुभवदर्शनमिति—प्रत्युक्तम् । 'अहं मनुष्य'मिति
वामदेवप्रतीतावहमित्यस्य प्रत्ययचैतन्यमर्थ इति । नच प्रतीचः कथं मनुत्वाद्यापत्तिरिति वाच्यं, माया
तस्य सर्वात्मत्वात् । नन्वीश्वरस्याप्यहमित्येवात्मानुभवः- 'हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता' इत्यादिश्रुतेरिति
चेन्नैवम्—यथा जीवान्तःकरणस्याहंश्रुतिर्देवश्रुतिरित्यस्ति श्रुतिद्वयं, तथा ईश्वरोपाधिमायाया अप्यस्तीति
मायिन एवेश्वरस्याहंप्रत्ययो ननु शुद्धस्य ब्रह्मण इति । नहि मुक्तात्मवच्छुद्धब्रह्म अहमित्यभिमान्यते ।
नच शुद्धं ब्रह्म नास्त्येवेति वाच्यं, यस्य मायास्तीत्युच्यते, स मायावान्मायातः पृथग्भूतशुद्ध एवेति—
'निरवयं निरञ्जन'मित्यादिशालाच । न चेश्वरस्याप्यहङ्कारसत्त्वेऽज्ञित्वप्रसङ्ग इति वाच्यं, अन्तःकरणश्रुति-
रूपाहङ्कारस्यैवाज्ञत्वप्रयोजकत्वमिति । न ह्यन्तःकरणसम्बन्धाजीवस्येव मायासम्बन्धादीश्वरस्याज्ञत्वं भवति ।
अपि तु सर्वज्ञत्वमेवात एवेश्वरस्यासंसारित्वम् । किञ्चिदज्ञत्वं हि संसारित्वावहं माया च सर्वव्यापिनीति
तद्योगादीश्वरस्य सर्वज्ञत्वमन्तःकरणं च परिच्छिन्नमिति तद्योगाजीवस्य किञ्चिदज्ञत्वमिति । तस्माद्वस्तुत
ईश्वरस्य जीवस्यैवाहंप्रमाभावेपि यावद्यवहारं तत्तद्भाव एवेति कृत्वा अहं घटं करवाणीति कुलालवदहं
नामरूपे व्याकरवाणीतीश्वरोपि प्रतीयादेव । अहं पुरुषोत्तम- अहमात्मेत्यादीश्वरप्रयोगेषु तु अहंशब्दो
लक्षणया परमात्मानं बोधयति, न त्वमिषया । अहंशब्दस्य हि वक्तुरिति शक्तिः । सच वक्ता यदि
जीवस्तर्हि स प्रमाता अन्तःकरणवच्छिन्नचैतन्यलक्षणः । यदीश्वरस्तर्हि स मायावच्छिन्नचैतन्यलक्षणः ।
नहि शुद्धं चैतन्यं वक्तृत्वादिधर्मयोगि भवति- शुद्धत्वधर्मवत्त्वयोर्विरोधात् । किंच देहेन्द्रियकुलमेव
चैतन्यं वक्तुं भवति, नतु तद्रहितमिति कृत्वा देहिन्येव वक्तृत्वहंशब्दस्य शक्तिः । सच देही जीव
ईश्वरो वा न भवेदेव । 'अकायमव्रण'मित्यादिशालादज्ञानस्वरूपत्वाच्च तयोः । रामकृष्णादिशरी-
रोपलम्भस्वीश्वरस्य मायया भवति । जीवस्तु कर्मसहिताविधया देहतादात्म्याध्यासमापद्य जायते म्रियते
च । तस्माज्जीवेश्वरप्रयोगगतोहंशब्दश्शुद्धं चैतन्यं लक्षण्यैव बोधयतीति स्थितम् । नचानेकवाक्य-
स्याहंशब्दस्य लक्षणादोष इति वाच्यं, मुख्यार्थवाचे सति बीजे अनेकवाक्यस्याहंशब्दस्यापि लक्षणा न
दोष इति । नच नास्ति मुख्यार्थानुपपत्तिरिति वाच्यं, अहं ब्रह्मेत्याद्यावहंपुरुषोत्तम इत्यादौ च अहं-
शब्दमुख्यार्थस्य वक्तुर्देहिनो जीवस्येश्वरस्य च शुद्धचैतन्यसामानाधिकरण्याभावस्यैवानुपपत्तेर्दर्शितत्वादिति ।

नन्यात्मन्यहंशब्दप्रयोगो न लाक्षणिकः किंतु मुख्य एव- अबाधिताहंप्रत्ययगोचरत्वादात्मनः— सर्वोहि लोक आत्मानमहमित्येव प्रत्येति, नहि कोप्यात्मानं नाहमिति प्रत्येति, मैवम्—सर्वस्य लोकस्य चात्मन्यहम्बुद्धिस्तथासति सर्वमुक्तिप्रसङ्गात् । किंतु आत्मत्वेनामिमते देहादावेवाहंबुद्धिः । अत एवाहं मनुष्य इत्यादिप्रतीतिः, विदुष एवात्मन्यहंबुद्धिः । एवं सार्वजनीनानुभवविषयत्वाद्देह- शब्दस्यात्मा न मुख्यार्थः । अनात्मा त्वहङ्कारो मुख्यार्थ इति ।

ननु स्वस्यैवाहंशब्दवाच्यत्वादात्मनश्च स्वत्वादात्मशब्दाहंशब्दौ पर्यायभूतावेव । तथाचात्म- शब्द इवाहंशब्दोपि मुख्ययैव वृत्त्या जीवमीधरं वा बोधयति, मैवम्—त्वन्ताऽहन्तयोरेवात्मताऽहंतयो- रविरोधेनात्माहंशब्दयोरपर्यायत्वात् । स्वमात्मना जानासीति हि प्रयुज्यते, स्वयंशब्दार्थे आत्मशब्दो वर्तते । सच त्वन्ताहन्तेदन्तानामविरोधी- आत्मनासौ तृतीय इत्यादिप्रयोगात् । यदुक्तमहंशब्दस्य मुख्यतया वृत्त्या जीवेधत्वाचित्वमिति तदिष्टमेव—चैतन्यवाचित्वं हि लाक्षणिकम् ।

ननु अत्मन्यहंशब्दप्रयोगस्वाभाविक एव । अनात्मन्यहंशब्दप्रयोगस्तु दोषकृतः । सच दोषोऽविद्या- अविद्या हि जीवो नात्मानं देहादिमहमिति मन्यते, विद्या तु आत्मानमेवाहमिति मन्यते । तस्मादेहंशब्दार्थ आत्मैवेति, मैवम्—आत्मानमहमिति किमात्मा मन्यते ? उतानात्मा ? नाद्यः- चिन्मात्रस्यात्मनो मन्तृत्वायोगात् । अन्यथा सुपुतिमृतिमूर्च्छासि अहमित्यात्मा मनुयादेवा- त्मानम् । नचेष्टापतिसार्वजनीनानुभवविरोधात् । अन्त्ये- अनात्मैवाहंशब्दार्थ इति सिद्धम् । एवमात्मन्यहंशब्दं यः प्रयुक्ते स किमात्मा, उतानात्मा ? नाद्यः- देहेन्द्रियादिरहितस्य तस्य शब्दप्रयो- गायोगात् । द्वितीये- अनात्मैवाहंशब्दार्थः । नच देहेन्द्रियादिसहित एवात्मा शब्दं प्रयुक्त इति वाच्यं, अविद्यां विना आत्मनो देहेन्द्रियादिसाहित्यायोगात् । असङ्ख्य पुरुषस्यात्मनो नहि देहेन्द्रियादिसङ्गः । य एवं देहेन्द्रियादिसहितस्य न प्रत्यगात्मा, किंतु जीव एव कर्ता भोक्ता । तस्य चाहंकारविशिष्ट- स्याहमर्थत्वमस्मदभिप्रेतमैव । तस्मादात्मन्यात्मशब्दप्रयोगस्त्वशब्दप्रयोगो वा स्वाभाविकः । अहंशब्द- प्रयोगस्तु दोषकृत एव । सच दोषोऽविद्याकृतोऽहंकारात्मनोस्तादात्म्याप्यास एव । विद्या समूलस्य तस्य नाशे सति आत्मन्यहंशब्दप्रयोगो न सम्भवत्येव । नच विद्वानप्यात्मन्यहंशब्दं प्रयुक्ते- अहं ब्रूतेति प्रतीतेरिति वाच्यं, तत्र लक्षणयाऽहंशब्द आत्मवाची न त्वभिधेयलुक्तत्वात् ।

ननु यथेवमनात्मन्येवाहंशब्दो मुख्यस्तर्हि पद्यादिरप्यहंशब्दार्थस्यादिति चेन्मैवम्—अनात्म- न्यहङ्कार एवाहंशब्दो मुख्य इत्युक्तत्वात् । किंच तत्र भते यदाहंशब्दार्थ एवात्मा तर्हि कः पुनस्त्व- शब्दार्थः । नच सोप्यात्मैवेति वाच्यं, त्वया आत्मनोहमित्येव स्वरूपमित्युक्तत्वात् । नहि आत्मन- स्त्वमित्यपि स्वरूपमिति त्वयोक्तम् । नच तदिदानीमुच्यत इति वाच्यं, त्वन्ताहन्तयोर्विरुद्धयोरैकत्रात्मनि वृत्त्ययोगात् । नच द्वयोरालम्ब्येर्द्वयं कर्तव्य इति वाच्यं, आत्मद्वित्वाभावात् । सत्यप्यात्मभेदे- अत्रा- त्मनि त्वन्ता वर्तते, अत्र पुनराहन्तेति निष्पासिद्धेः । नच स्वात्मन्यहन्ता परात्मनि त्वन्ता चेति नियमसिद्धिरिति वाच्यं, स्वात्मशब्दयोरैकार्थत्वात्, परात्मशब्दयोः परस्परविरुद्धार्थत्वाच्च । नच

स्वस्मिन्नहन्ता, परस्मिन्त्वहन्ता चेति वाच्यं, कोसौ स्वशब्दार्थः परशब्दार्थश्च, आत्मेति चेन्मैवम्—
परशब्दार्थत्वायोगादात्मनः- नहि कोप्यात्मानं परं मन्यते । तस्मात्स्वशब्दार्थ एवात्मा, नाहंशब्दार्थो
नापि त्वंशब्दार्थः ।

ननु अहंशब्दार्थस्साभासाहङ्कार इत्युक्तं, तत्तथाऽस्तु- कः पुनस्त्वंशब्दार्थः ? न च साभासाहङ्कार
एवेति वाच्यं, त्वङ्काराहङ्कारयोर्विरोधादिति चेन्मैवम्—‘महामृतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव’चेति गीता-
वचनादव्यक्तान्महन्महतोऽहङ्कार’ इति शास्त्राच्च । अहङ्कार एव तत्त्वं, ननु त्वङ्कारः- त्वङ्कारस्य तत्त्व-
त्वेन क्वाप्यनुक्तत्वात् । परन्तु एकस्य साभासाहङ्कारस्य जीवस्य स्वपुरोवर्तिन्यन्यस्मिन् साभासाहङ्कारे
जीवे त्वमिति बुद्धिर्भवतीति सैव त्वङ्कार इत्युच्यत इति । तथाच त्वङ्कारविषयोपि साभासाहङ्कार
एवेति नाहङ्कारतत्त्वस्य त्वङ्कारबुद्धिविरोधित्वं, किंतु अहंबुद्धेरेव त्वंबुद्धिविरोधित्वमिति ।

ननु साभासाहङ्कारस्य स्वस्मिन्नहंबुद्धिर्भवतीत्युक्तं, स्वशब्दव्याख्यामवाचीत्युक्तं, तथाचाहंशब्दार्थ
आत्मैवेति क्लृप्तमिति चेन्मैवम्—साभासाहङ्कारस्य यत्राहंबुद्धिर्भवति स स्वशब्दार्थस्साभासाहङ्कार एव
न त्वात्मेति । यद्यपि सर्वमात्मैव ‘ऐतदात्म्यमिदं सर्वमिति’ श्रुतेः, सर्वस्यात्मनि कल्पितत्वेनात्मत्वाच्च ।
तथापि लोको नैतज्ज्ञानाति, किंतु जीवमेवात्मानं मन्यते, तथा च- बौद्धतात्पर्यानुसारेण साभासाहङ्कार-
स्याहंबुद्धिविषयस्साभासाहङ्कार एव- इति । यदुक्तं रामानुजेन — अनात्मन्यहंबुद्धिजनकोहङ्कारः
प्रकृतिपरिणामः, आत्मन्यहंबुद्धिस्तु स्वाभाविकमेवेति नाहङ्कारजन्येति, तदयुक्तम्—सर्वस्या अपि बुद्धे-
र्वृतिज्ञानरूपाया अन्तःकरणजन्यत्वेन तदजन्यस्वाभाविकबुद्धेरेवाभावात् । आत्मन्यहंबुद्धेस्स्वाभाविकत्वे
सति वेदान्तशालवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । आत्मसाक्षात्कारार्थं हि तत् । तस्मादहंबुद्धिजनक एवाहङ्कारः ।
यदुक्तममृततद्वाच्यं च्छिप्रत्यये कृते निष्पन्नोऽहङ्कारशब्दः- अहमि अहमः करणं कारोऽहङ्कार इति,
तदयुक्तम्—च्छिप्रत्ययस्यादर्शनात्, तत्कल्पनस्य चाप्रमाणत्वात्, अहमः कारोऽहङ्कार इत्यस्यैवार्थस्य
यथाश्रुतत्वाच्च ।

यदुक्तं रामानुजेन—अयमेवाहङ्कारो गर्वापरनामा शाले हेयतया कथित इति, तदयुक्तम्—
अहङ्काराख्यतत्त्वस्य विषय एव गर्वो न त्वहङ्कारः ‘मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित् करणमान्तरं । संशयो निधयो
गर्वः स्मरणं विषया अमी’ इति क्वनात् । ‘गर्वोग्मिमानोऽहङ्कार’ इति निष्पन्दुवचनं तु अहङ्कारविषये
गर्वे अहङ्कारशब्दप्रयोग औपचारिक इत्यभिप्रायमस्मिन् । सुदर्शनस्तु—एतद्विपरिहाराय भावसाधनो
गर्ववाची अहङ्कारशब्दः, तत्त्ववाची तु करणसाधन इत्युक्तवान्—अनहमहंक्रियतेऽनेनेत्यहंकार
इति करणे व्युत्पत्तिः- अनहमोहमः कारोऽहङ्कार इति भावे व्युत्पत्तिः । उभयत्राप्यमृततद्वाच्ये च्छि-
र्येव तदाशयः । स एवायुक्तः- अमृततद्वाच्यस्यात्राभावात् । किंच अनहमि अहंबुद्धिरेवाहंकारः,
अहमि अहंबुद्धिस्तु नाहङ्कार इत्येकग्रहासापेक्षम्- अहमि त्वंबुद्धिरेव त्वङ्कारः, त्वमि त्वंबुद्धिस्तु न
त्वङ्कार इति, अनिदमि इदंबुद्धिरेवेदङ्कारः, इदमि इदंबुद्धिस्तु नेदङ्कार इत्यपि वक्तव्यत्वापत्तेः । नवे-
ष्टापत्तिस्त्वशास्त्रविरोधात् । अपिच बुद्धावहंबुद्धिः किमहङ्कार उत न ? आद्ये अनहम्यहंबुद्धिरहंकार

इत्यस्य भङ्ग । नच बुद्धिरहमर्थो नेति वाच्यं, 'अथातोऽहंकारादेश' इत्यत्राहंशब्दस्साक्षादहमर्थबुद्धि-
वाचीति सुदर्शनेनैवोक्तत्वात् । द्वितीये अनहम्यहम्बुद्धेस्तस्या कथं नाहङ्कारता । नच बुद्धिरहमर्थ
एवेति वाच्यं, अहमर्थ आत्मेति स्वमतमङ्गप्रसङ्गात् । तस्मादहमर्थ आत्मेति प्रतिज्ञाय साक्षादहं-
बुद्धिवाचीति वचनं सुदर्शनस्य सुदर्शन साधु प्रकटयति ।

यदुक्तं रामानुजेन—शरीरादावनात्मन्यात्मबुद्धिरविद्या, आत्मन्यहंबुद्धिस्तु बाधकापेति
तदयुक्तम्—अनात्मन्यात्मबुद्धेरविद्यात्वमुचितमेव- अतस्मिन्तद्वुद्धेर्भ्रमत्वात् । आत्मन्यहम्बुद्धिस्तु न
बाधकापेता । किमात्मन्यहम्बुद्धिरात्मनो भवति ? उतानात्मनः ? नाद्य सुपुण्यादावप्यहम्बुद्धिमसङ्गत् ।
द्वितीये- आत्मन्यात्मनोहम्बुद्धिरविधेय । अहमात्मेति मन्वानोऽनात्माबहमर्थ इति । नचाहंपदद्वय
आत्मेति बुद्धिराधकापेतेति वाच्यं, तस्यास्त्वयाऽनभ्युपेतत्वात् । यदप्युक्तं यदि ज्ञप्तिमात्रमेवात्मा तर्हि
अनात्मन्यात्माभिमानशरीरे ज्ञप्तिमात्रप्रतिभाससस्यात्, न ज्ञातृप्रतिभास इति, तदपि मन्दम्—दहंतो
ज्ञप्तिमात्रस्याप्यात्मनो व्यवहारतो ज्ञातृत्वमित्युक्तत्वात् । यो ज्ञप्तिमात्रमात्मेति जानाति तस्यान-
्यात्मबुद्धिर्न भवेदेव ।

यदुक्तं सुदर्शनेनानात्मन्यहप्रत्यय कथमात्माभिमान इति, तदयुक्तम्—चिदाभासाहङ्कारो-
रन्योन्याविवेकाच्चिदाभासाविविक्तमहंकारमेव लोक आत्मेति जानातीति वृत्त्वा अनात्मनि शरीरे अह-
प्रत्यय आत्माभिमान एवेति । नचानात्मन्यहंकारेऽप्यहप्रत्यय आत्माभिमान एवेति वाच्यं, अनात्मन्यह-
कारे यथात्मनोहप्रत्ययो भवेत्तर्हि स आत्माभिमान एव भवेत्, न तु तस्य भवति- जन्यज्ञानान्ध-
यत्वात्तस्य । यद्यनात्मनो भवति कथं तस्यात्माभिमानता । तस्मात्साभासाहंकारस्य जीवस्य साभसाहं-
कारे जीवे स्वस्मिन्नहप्रत्ययो नात्माभिमान, किंतु स्वस्मादन्यस्मिन् शरीरादावेवाहप्रत्यय आत्माभिमान —
जीवस्य स्वस्मिन्नहम्बुद्धेरिवात्मबुद्धेर्भविष्य युक्तत्वात् । नचैवमहमर्थो जीवो ज्ञातृत्व सिद्ध इति वाच्यं,
तस्यैव सेद्धव्यत्वात् । अहमर्थो हि साभासाहंकारो जीवो ज्ञाता संसारी, प्रत्यगात्मा तु नाहमर्थ- तस्य
ज्ञप्तिमात्रत्वादित्युक्तत्वात् इति ।

नन्यहमर्थस्यानात्मत्वे स्थूलोहमिति भ्रान्तेरयोग इति, भ्रैरम्—भ्रान्तदृष्ट्या अहमर्थ आत्मेवेति -
यथा भ्रान्तदृष्ट्या इदमर्थस्पर्श एव तद्वत् । किंच यद्यहमर्थ एवात्मा तर्हि नियमेन स्थूलोहमित्येव
किमिति प्रतीयात्- स्थूल अत्मेति किमिति न प्रतीयात् । तस्मादहङ्कारापरिच्छिन्न एवात्माऽह-
शब्दार्थो न केवल इति । यदुक्तम्—'देहेन्द्रियमनप्राणधीम्योज्ञ्योऽन्यसाधन । नित्यो व्यापी
प्रतिक्षेत्रमात्माऽभिज्ञस्त्वनमसुखी ॥' इति तत्र पूर्वार्धमनयम् । उत्तरार्धस्य स्वयमर्थ आत्मा नित्य
कुल - प्रतिक्षेत्र व्यापी प्रनिश्चब्द कात्स्न्यपर - सर्वमपि क्षेत्रज्ञात् व्याप्य म्यिन इत्यर्थ । आत्मनिर्दे
सर्वमपि क्षेत्रमेवेति सर्वव्यापीति यावत् । सर्वव्यापित्वं च देशकालवस्तुमनपरिच्छेदराहित्यम् । तथा-
चापरिच्छिन्नत्वाद्वाला नित्य इति सिद्धं- परिच्छिन्नस्य षडदेरनित्यवद्दर्शनात् । एनेन—आत्मा न
विमु किंतु सूक्ष्म इति परोक्ष—प्रत्युक्तम् । अभिज्ञ इति छेद । स्वतो वस्तुतोऽभिज्ञ न्यराहातन्तु

उपाधिवशाद्विज्ञ इव प्रतिभातीत्यर्थः । सुखी सुखस्वरूपवान् सुखस्वरूप इत्येव । सुखधर्मवन्निति तु नार्थः - अन्तःकरणधर्मत्वात्सुखस्य निर्धर्मकत्वाच्चात्मनः । अस्थायस्य परिग्रहे उत्तरार्थमपि निरवयमेव । अन्यथा तु सावयमेव - इति । नच जीवस्य व्यापित्वं न स्वरूपम् - किंतु धर्मज्ञानद्वारेति वाच्यं, धर्मज्ञानमैवाभावात् । तत्सत्त्वेऽपि तस्य सर्वव्याप्यत्वाभावात् - व्याप्तिसंकोचस्य चायुक्तत्वं इति ।

प्रत्यक्षस्य आगमग्राह्यत्वोपपत्तिः ।

अथ भेदप्रत्यक्षस्य शास्त्रग्राह्यत्वमस्ति वा न वा इत्यत्र इह विचार्यते - अत्राह रामानुजः - यदुक्तं दोषमूलत्वेनान्यथासिद्धिसम्भावनायाः सकलभेदावलंबिप्रत्यक्षस्य शास्त्रग्राह्यत्वमिति कोऽयं दोष इति वक्तव्यम् यन्मूलतया प्रत्यक्षस्यान्यथासिद्धिः - अनादिभेदवासनैव दोष इति चेत्, भेदवासनायास्मिमिरादिवधायस्थितरस्तुविपरीतज्ञानहेतुत्वं निमित्तत्वं जातपूर्वम् - अनेनैव शास्त्रविरोधेन ज्ञानमिति चेन्न - अन्योन्याश्रयणात् - शास्त्रस्य निमित्तनिखिलविदोषवन्तुषोषित्वनिश्चयेऽसिद्धिः, भेदवासनायाः दोषत्वनिश्चयः, दोषत्वनिश्चये सति शास्त्रस्य तादृशवन्तुषोषित्वनिश्चय इति, नैतत्साम्यम् - अत्रारोपयेनासम्भावितभ्रमप्रमादादिषु दोषतया वेदप्रमाणमिति भवत्यास्तिकस्य निश्चयः । तत्र च 'एवमेवाद्वितीयं ब्रह्म' 'तत्सत्यं' - 'अतोऽन्यदस्ति' - 'मृत्योर्म्ममृत्युमाप्नोति' - 'य इह नात्रैव पश्यति' - 'नेह नानामिच्छिद्यन्' इत्यादिवाक्यैरद्वैतसत्यत्वस्य द्वैतासत्यत्वस्य च प्रतिपादितत्वाद्गुणसर्वविनिर्मुक्त्याभूतमिदं द्वैतकस्मादिदोषादेव जातमिति निश्चय्यते । सच दोषोऽद्वैतभेदवासनासहजविधेयेति । तत एव ग्रह्यत इति नात्रान्योऽन्यथाश्रयः । नच शास्त्रादप्यद्वैतसत्यत्वनिश्चये सत्येव द्वैतमिच्छ्यात्वनिश्चयः, द्वैतमिच्छ्यात्वनिश्चये सत्येवाद्वैतसत्यत्वनिश्चय इत्यन्योन्याश्रय इति वाच्यं, अद्वैतसत्यत्वनिश्चयाद्द्वैतमिच्छ्यात्वनिश्चयो भवति । द्वैतमिच्छ्यात्वनिश्चयाद्द्वैतमत्यत्वनिश्चयो भवतीति यदुच्यते तद्विशेषोऽन्यथासत्यस्य प्यनुत्पत्तिरित्यस्तु - नैवमुच्यते, किंतु शास्त्रादेव तदुभये भवतीत्युच्यते अतो न तदुत्पत्त्यनुपपत्तिरिति । तथा अनादिभेदवासनासहजविधादोषस्य विपरीतज्ञानहेतुत्वं स्वप्ने दृष्टमेव । एक एव हि गुणपुरुष स्वस्मिन्नेव रथगनादिद्वैतमविधादोषात्पश्यन्ति ज्ञानमिति वाविधादोषादेकस्यामेव रज्ज्वां सर्पराजं भ्रूच्छिद्रादिभेदादप्युच्यते । किं बहुना निमित्तादिदोषस्य विपरीतज्ञानहेतुत्वं सम्प्रतिपन्नम् - ॥॥ त्रिगिरादिदोष एव न तद्वत्, किंतु तत्सहजताऽविधेयं सर्वत्र रापकादविधाया एव दोषवेन स्वीकृतव्यवहारः, अविधा विना यस्य कस्यापि भ्रमस्यानुदयात्, अनत्यन्यात्मनहेतुरविधेयं त्वय्युक्तव्यम् । एवं ब्रह्ममात्रं प्रत्यविधाया दोषत्वस्य रज्जुसर्पादी ज्ञानपूर्वत्वाद्भेदे ज्ञानमिति भेदभ्रमोऽप्यविधादोषजन्य एवेति निश्चय्यते । नच ब्रह्म न निर्भेदमिति वाच्यं, 'एवमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इति मुक्तकण्ठं सूक्ष्मेवोक्तम् । नच द्वैतभ्रमहेतुरविधेयं शास्त्रे वापि नोष्मिति वाच्यं, 'इन्द्रो मायामि पुराण्य ईयन्' इत्यदिशब्दसहायात् । एवं रज्जुसर्पवत्सहजविधादोषजन्यत्वाद्वैतमत्यत्वस्य भ्रमस्याद्वैतव्यवहारः । नच रज्जुसर्पप्रत्यक्षस्यापि बाधकं रज्जुज्ञानमेवेति न शास्त्रमिति वाच्यं, अस्माकमत्यत्वव्यवहारश्चैव तत्रापि बाधकं भ्युत्पन्नात् । नाप्येवम् किंतु रज्जुरित्येवमवश्यं हि सर्वभ्रमं बाधते तथा नैव द्वैतं किं सर्वभ्रमं

त्यागमाद्वैतब्रह्मो बाध्यते । न च रज्जुसर्पप्रत्यक्षस्यैव द्वैतप्रत्यक्षस्य कथं भ्रमत्वसिद्धिरिति वाच्यं, रज्जु-
सर्पप्रत्यक्षस्य कथं भ्रमत्वसिद्धिः ? आसवाक्यप्रदीपालोकादिना रज्जुज्ञानबाध्यत्वादिति चेत्तथैवेहाप्यस्तु,
श्रवणमननादिना ब्रह्मज्ञानबाध्यत्वादिति । अतस्मिन्तद्वुद्धित्वादिति चेत्त एवेहाप्यस्तु रज्जौ सर्पस्या-
विद्यमानत्वादिति चेत्तथैव ब्रह्मणि द्वैतस्याविद्यमानत्वादित्यस्तु । किं बहुना—यथा यथा त्वं रज्जुसर्प-
प्रत्यक्षस्य भ्रमत्वं साधयसि, तथा तथा वयं द्वैतप्रत्यक्षस्य भ्रमत्वं साधयाम । साधिते च तस्मिन् शास्त्र-
मत्यन्तासेश्वरवाक्यत्वेन प्रमाणत्वात्सर्पप्रत्यक्षमासवाक्यमिव द्वैतप्रत्यक्षं बाधत एव । नचैवं प्रत्यक्षमात्रस्य
शास्त्रबाध्यत्वेसति सम्मात्रावगाहिप्रत्यक्षमपि शास्त्रार्थं भवेदिति वाच्यं, न वयं प्रत्यक्षमात्रं शास्त्राध्य-
मिति वदाम, शास्त्रस्यापि प्रत्यक्षज्ञानजनकत्वात् । किंतु भ्रमप्रत्यक्षं शास्त्राध्यमिति वदाम । नहि
सर्पप्रत्यक्ष रज्जुसर्पप्रत्यक्षवदासवाक्यबाधितं भवति- सम्मात्रावगाहिप्रत्यक्षं च सर्पप्रत्यक्षवत्प्रमेवेति न तस्य
कुतोपि बाधः । अबाधितार्थविषयं ज्ञानं हि प्रमा । सम्मात्रं चाबाधितार्थनिषयः यथा यावद्यवहारं
सर्पोऽनाधितार्थविषयः । तस्मात्सम्मात्रावगाहि प्रत्यक्षं शास्त्रजन्यमेवेति न शास्त्राध्यत्वं तस्य । एतेन
प्रत्यक्षान्तराणां दोषमूलत्वमनुमीयये चेत्, शब्दत्वाच्छास्त्रस्यापि दोषमूलत्वमनुमीयतामिति—श्रुतप्रका-
शिका परास्ता । भ्रमप्रत्यक्षस्यैव दोषमूलत्वानुमानं, न तु प्रमाप्रत्यक्षस्येति कृत्वा प्रमाप्रत्यक्षजनकत्वा-
च्छास्त्रमदोषमूलं प्रमाणमेवेति । न च शास्त्रस्य प्रमाप्रत्यक्षजनकत्वेपि घटप्रत्यक्षमिव शास्त्रप्रत्यक्षमपि
दोषमूलकत्वेन भ्रमभूतमेवेति वाच्यं, इष्टापत्तेः- ब्रह्मभिन्नं हि सर्वं मिथ्या । नचैवं भ्रमभूतस्य शास्त्रस्य
कथं प्रमाजनकत्वमिति वाच्यं, रजसोपि कातकस्य रजस्वलजलनिर्मलत्वहेतुर्नदर्शनात् ।

यस्तुतस्तु शास्त्रं, तत्कर्ता ईश्वरः, तद्व्येता जीवः, तज्जन्यं ज्ञानं, तत्सार्थं द्वैतं चेत्येतत्सर्वं मिथ्यैव,
ब्रह्मभिन्नत्वात् । ततश्च मिथ्याभूतं शास्त्रं मिथ्याभूतमेव प्रमाज्ञानं जनयतीति न कश्चिदोपः । नचैवं
भ्रमज्ञानवत्प्रमाज्ञानस्यापि मिथ्यात्वेन बाधितत्वे सति भ्रमप्रमयोरविरोध इति वाच्यं, नहि ज्ञानस्या-
बाधितत्वं प्रमात्वप्रयोजकं वृत्तिरूपज्ञानस्य त्रैकालिकत्वाभावेन बाधितत्वात्किं तर्हि अनाधितार्थविषयत्वमेव,
तच्च भ्रमस्य नास्तीति । एव प्रमाजनकत्वादेव शास्त्रं मिथ्याभूतमपि प्रमाणमित्युच्यते । चतुरादीनि
नृ एतत्प्रमाजनकानि न भवन्तीत्यप्रमाणान्येव । यद्यप्येवं तथापि यावद्यवहारमनाधितार्थनिषयज्ञान-
जनकत्वाच्चान्यपि प्रमाणानीत्युच्यन्ते ।

यस्तुतस्तु प्रमाणाभासा एव तानि । एवं शास्त्रस्य प्रमाणत्वादेवादोषमूलत्वमित्युच्यते- न
त्वमिथ्यात्वात् शास्त्रं अविद्याजन्यत्वान्मिथ्यैव । यद्वा भ्रमप्रमादादिर्दुर्दोषरहितत्वाच्छास्त्रमदोषमूल-
मित्युच्यते । तस्माच्छास्त्रमेव प्रमाणं तज्जन्यं निर्विकल्पकं ज्ञानमेव प्रमा, सचिकल्पकं सर्वं ज्ञानकर्तृ
भ्रम एव । तत्सर्वस्य द्वैतभ्रमस्य शास्त्राध्यत्व निर्विवादमिति ।

यदुक्तं सुदर्शनेन—आयुर्वेदे दोषाणां स्वरूपं तल्लिङ्गव्यापादिकं च निरूपितं सर्वप्रत्यक्षाणां
दोषमूलत्वानुमानं तद्विरुद्धमिति तदयुक्तम्—परमार्थनित्यत्वेदनगरे चोदान्तराग्ने कामकर्मादिसृष्ट्याया
अविद्याया दोषत्वम्योक्तत्वाद्युर्वेदे रोगादिस्वरूपप्रतिपादनपरत्वेनानगरे तदनुत्तरनिश्चिन्तयत्वाच्च ।

तस्मिन् जीवानां सहजसत्त्वेन परमाप्तभूतेश्वरप्रणीतं प्रमाणराजवेदान्तशास्त्रमपौरुषेयत्वादसम्भावितसकल-
 पुद्गोपगन्धं सर्वतो बलाधिकं सत् कामकर्मादिसहस्रताविद्यादोषजन्यं द्वैतभ्रमं दुर्बलं बाधत एव-
 आसवायमिव रज्जुसर्पभ्रमम् । एतेन—शास्त्रप्रत्यक्षयोस्तुल्यदोषत्वं तुल्यबलत्वं चेत्येतदुभयं प्रत्युक्तम् ।
 नच यथा प्रत्यक्षमविद्याजन्यं तथा शास्त्रमपीति तुल्यदोषत्वमिति वाच्यं, प्रत्यक्षं शास्त्रादपि भवतीति न
 शास्त्रप्रत्यक्षयोस्तुल्यकक्ष्यता, किंतु प्रत्यक्षज्ञानजनकस्य शास्त्रस्य चक्षुरादेश्च तुल्यकक्ष्यता वाच्या । नच
 तथैव वदामः— यथा चक्षुरादिप्रमाणमविद्याजन्यं तथा शास्त्रं प्रमाणमप्यविद्याजन्यमेवेति तुल्यदोषत्वमिति
 वाच्यं, अविद्याजन्यत्वाद्दोषे समेपि अपौरुषेयत्वपौरुषेयत्वप्रत्युक्तनिर्दोषत्वसदोषत्वाभ्यां भेदादिति । नच
 शास्त्रचक्षुरादिकमपीश्वरसृष्टत्वादपौरुषेयमेवेति वाच्यं, ईश्वरसृष्टत्वेपि चक्षुरादेः पुरुषतन्त्रत्वेनापौरुषेयत्वा-
 भावात् । नच शास्त्रमपि पुरुषेणाधीयत इति पुरुषतन्त्रमेवेति वाच्यं, पुरुषेण वेदस्य भारतादिवन्निजेच्छया
 उच्चारयितुमयुक्तत्वात् । गुरुच्चारणानूच्चारणविषयो हि वेदः । अत एवानुश्रव इत्युच्यते । एवमीश्व-
 राद्विरप्यगर्भो यथा श्रुतवान्वेदं तथैव मरीच्यादिभ्यस्स प्रोवाच । तेच स्वशिष्येभ्यः । ॥ चेश्वरः कल्पा-
 न्तरस्यवेदसजातीयमेवेति वेदस्यापौरुषेयत्वम् । अत एव नित्यत्वं च 'अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा
 स्वयम्भु'वेति । तस्माच्छास्त्रस्य चक्षुरादेश्च अविद्यादिसाधारणदोषतौल्येपि भ्रमप्रमादादिपुद्गोपतौल्याभावात्
 तुल्यदोषत्वम् । एवमसाधारणदोषवत्त्वाच्चक्षुरादिप्रमाणानां प्रमाणाभासत्वेन दुर्बलत्वं, तद्रहितत्वाच्च
 शास्त्रस्य प्राबल्यम् । शास्त्रं च वेद एव प्रमाणम्, न पाञ्चरात्रागमादिकं तस्य नारदादिपुरुषविशेष-
 कृतत्वेनाप्रमाणत्वात् । स्वतः प्रमाणं हि वेदः— अपौरुषेयत्वात् । स्मृत्यादयस्तु नन्दुरोधिन् एव
 प्रमाणानि, इति विरोधाधिकरणे स्थापितं जैमिनिनैव । पाञ्चरात्रागमादयस्तु श्रौताद्वैतमतविरुद्धार्थप्रतिपाद-
 कत्वादप्रमाणान्येवे—त्यलम् ॥

प्रत्यक्षस्य ज्येष्ठत्वं बाध्यत्वे हेतुः ।

किंच अपच्छेदमन्येन परत्वादपि शास्त्रं द्वैतप्रत्यक्षस्य बाधकम् । नच दोषमूलस्य शास्त्रस्य
 परत्वमकिञ्चित्करमिति वाच्यं, शास्त्रस्यासाधारणदोषमूलत्वाभावावस्योक्तत्वात् । साधारणदोषमूलत्वस्य
 च बाध्यबाधकयोस्तुल्यत्वेन असाधारणदोषरहितं शास्त्रं तद्व्युक्तं द्वैतं प्रत्यक्षं परत्वादपि बाधत एव ।
 एतेनोपक्रमाधिकरणन्यायेन परस्यापि शास्त्रस्य पूर्वमेव प्रत्यक्षं बाधकमस्त्विति—परास्तम् । निर्दोषमेव
 पूर्वं परबाधकं नतु सदोषमिति । नचैवं निर्दोषत्वादेव शास्त्रं प्रत्यक्षबाधकमित्यस्तु किमिति परत्वा-
 च्चेत्युक्तमिति वाच्यं, शास्त्रस्य प्रत्यक्षबाधकत्वदार्ढ्यार्थमिति ।

परत्वादागमस्य बाधकत्वोपपत्तिः ।

यद्वा शास्त्रस्य चक्षुरादिवद्दोषमूलस्याभ्युपगमेपि परत्वादस्ति बाधकत्वं । नच परत्वमकिञ्चित्कर-
 मिति वाच्यं, पूर्वमपि रज्जौ सर्पभ्रमं परो दण्डभ्रमं बाधते हि— नहि सर्पभ्रमो रज्जुज्ञानादेव निवर्तत
 इति दक्षुं शक्यते— दण्डभ्रमादपि तल्लिङ्गतिदर्शनात् । तस्माच्चास्त्यत्रोपक्रमाधिकरणन्यायप्रवृत्तिरिति
 भावः ।

ननु यदि पूर्वभ्रमं परभ्रमो बाधते तर्हि सचापि परभ्रम यथार्थज्ञानेन बाध्यत एव, यद्वा ततोपि परभ्रमेण बाध्यते- एवं शास्त्रमपि प्रत्यक्षबाधकं परं ततोपि पर कश्चिद्बाधत एवेति चेन्मैवम्—तस्यैव सर्वपरत्वेन तत् परस्याभावात् । अधीतवेदान्तं प्रतिपन्नब्रह्मात्मसाक्षात्कार कृतकृत्यसर्वविद्वत्सीमूत पुरुषो हि न शास्त्रान्तरमप्येति, नापि ज्ञानान्तरं प्रतिपद्यते नाहं ब्रह्मेति, येन ब्रह्माहमस्मीति शास्त्र-जन्यं ज्ञानं पूर्वमुदितं परं ज्ञानान्तरं बाधेत । सर्वाण्यपि ज्ञानान्तराणि सविकल्पकान्युपमृद्य हि शास्त्रा-न्निर्विकल्पकमहं ब्रह्मेति ज्ञानं जातम् । तस्मान्न वेदान्तशास्त्रजन्यज्ञानस्यास्ति बाधकं परं ज्ञानान्तरम् ।

ननु परमपि शास्त्रं निदोषत्वात्प्रमाणमिति निश्चये सत्येव तज्जन्यज्ञानस्य संसारनिवर्तकत्वम्— ननु तदभावे तत् रज्जुसर्पभ्रान्तिमान्निह नायं सर्प, किंतु रज्जुरेवेति वदति परस्मिन् प्रामाणिकत्वनिश्चये सत्येव तद्वाक्यात्सर्वभ्रान्तिं जहाति ननु तदभावे शास्त्रं च सदोषमिति न तत्र प्रामाण्यनिश्चयः पुरुष-स्येति । न तज्जन्यज्ञानात्पुरुषस्य संसारनिवृत्तिरिति, मैवम्—शास्त्रकर्तार्योक्तिकस्य प्रामाणिकत्वनिश्चय-सत्त्वात् । परमेश्वरकर्तृके च शास्त्रे निदोषत्वात्प्रामाण्यनिश्चयसत्त्वाच्च । नचाविधिकं शास्त्रं कथं निदोषमिति बाध्यं, तदतिरिक्तभ्रमप्रमादादिपुंदोपरहितत्वस्यैव निदोषत्वरूपत्वात् । तस्मादनादिकाला-दारभ्य द्वैतभ्रमं प्रतिपन्नं पुरुष परमेश्वरानुग्रहादुत्पन्नब्रह्मजिज्ञासस्तन् पश्चाद्गुरुरूपदेशादिना वेदान्त-शास्त्रार्थमधिगत्य मननादिना ब्रह्मात्मसाक्षात्काराद्यं भ्रमं परित्यजतीति विद्वन्मार्गात्- पूर्वं प्रत्यक्षं परं शास्त्रं बाधत एव । शास्त्रस्याविधादोषजन्यत्वं तु न भ्रमबाधकत्वप्रतिशेषकं भ्रमस्यापि तथात्वात् । अपौरुषे-यत्वात्तदसम्भाव्यमानदोषत्वं तु भ्रमबाधकत्वस्थापकमेवेति ।

आगमस्य प्रमाणत्वोपपत्तिः ।

ननु इदं शास्त्रमसम्भाव्यमानैतदोषमिति, प्रत्यक्षादिकं तु सम्भाव्यमानदोषमिति च केनावगतः त्वया न तावन्निर्विशेषाऽनुभूतिरिममर्थमवगमयति तस्या निर्विशेषत्वाच्छास्त्रपक्षपातविरहाच्च । नाप्यैन्द्रियिकं प्रत्यक्षं- दोषमूलत्वेन विपरीतार्थत्वात् । नाप्यनुमानादीनि तेषां प्रत्यक्षमूलत्वात् । अतः स्वपक्ष-साधनप्रमाणानभ्युपगमन्ना स्वाभिमतार्थसिद्धिरिति—रामानुजः, नैतद्युक्तम्—शास्त्रमसम्भाव्यमान-पुदोषमिति मया शास्त्रादेवावगतम्— शास्त्रकर्ता हीधरत्सर्वज्ञस्सर्वलुपुदोषविधुरः । तथा प्रत्यक्षादे-रसम्भाव्यमानदोषत्वं च शास्त्रादनुभवाच्चावगतमिति । नच प्रत्यक्षस्य दोषमूलत्वेसति प्रत्यक्षमूलत्वा-च्छब्दोपि दोषमूल एवेति विपरीतार्थ एवेति वाच्यं, अपौरुषेयत्वेन शास्त्रस्यादोषमूलत्वस्योक्तत्वात् । शास्त्रस्य धृतप्रमाणत्वेन स्वतः प्रमाणत्वेन च प्रत्यक्षमूलत्वाभावाच्च ।

ननु शास्त्रनाम वैदिकशब्दराशिः, सच घटवद्वैर्योदिशब्दवच्च चक्षुश्रोत्रप्रत्यक्षविषय एवेति कृत्वा प्रत्यक्षमूलमेव शास्त्रं, तथाच प्रत्यक्षस्यैव विपरीतार्थत्वे तन्मूलस्य शास्त्रस्य कथमविपरीतार्थत्वमिति, मैवम्—यद्यपि ब्रह्मैव चक्षुषा स्वाभाविकदोषवशाच्छास्त्रत्वेन गृहीतं रज्जुरिव सर्परेनागन्तुकदोषवशात्- 'ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविरिति' गीतावचनात् । तथापि शास्त्रमविपरीतार्थकमेव शास्त्रेणैवास्त्यर्थम्योक्तत्वात् । नच चक्षुर्मांसस्य शास्त्रस्य कथं चक्षुः प्रामाण्यप्रतिशेषकतेति वाच्यं, दीपावमाम्यस्य घटस्य दीपनकाश-

प्रतिरोधित्वदर्शनात् । नच चक्षुषोऽप्रमाणत्वे तद्ग्राह्यस्य शास्त्रस्य कथं प्रमाणत्वमिति वाच्यं, अप्रमा-
जनकत्वेन चक्षुषोऽप्रमाणत्वेऽपि प्रमाजनकत्वेन शास्त्रस्य प्रमाणत्वात् । अग्निजनकस्य काष्ठस्याप्रकाश-
कत्वेऽपि काष्ठजन्यस्याग्नेः प्रकाशत्वदर्शनात् । नच चक्षुर्ग्राह्यत्वेन मिथ्याभूतं शास्त्रं कथं प्रमाजनकं भवे-
दिति वाच्यं, प्रमाया अपि जन्यत्वेन मिथ्यात्वात् । यज्जन्यं तद्वि नश्यत्वेन मिथ्या । नच यथार्थ-
ज्ञानस्य कथं मिथ्यात्वमिति वाच्यं, सापेक्षमेव ज्ञानस्य जन्यस्य याथार्थ्यं नतु निरपेक्षमिति प्रमापेक्षया
हि प्रमा सत्या, ब्रह्मदृष्ट्या तु सर्वमसत्यमेवेति । नच शास्त्रं कथं स्वस्यैव मिथ्यात्वं ब्रूयादिति वाच्यं,
शास्त्रस्य जडस्य वचनायोगात् । नच शास्त्रकर्तापीश्वरः कथं स्वशास्त्रं मिथ्येति ब्रूयादिति वाच्यं, स्वशा-
स्त्रस्य ब्रह्मभिन्नत्वेन मिथ्यात्वादेव । नच मिथ्याशास्त्रकर्तृत्वमीश्वरस्य सर्वशक्तेर्न युक्तमिति वाच्यं,
कार्यमात्रस्य मिथ्यारत्नेन सत्यस्याकार्यत्वेन च मिथ्याशास्त्रस्यैवैश्वरेण कर्तव्यत्वात् । नचैवं शास्त्रकर्ता-
पीश्वरो मिथ्यैवेति वाच्यं, इष्टापत्तेः । नचैश्वरः स्वमिथ्यात्वं कथं प्रतिपादयेदिति वाच्यं, ब्रह्मैवाहं
वस्तुतो मायया तु ममेश्वरत्वमागतं तच्च मिथ्येतीश्वरः प्रतिपादयेदेवेति । नच ममेश्वरत्वं मिथ्येतीश्वर
एव कथं प्रतिपादयेदिति वाच्यं, स्वप्नोत्थितः पुरुषो ब्राह्मण एव स्वप्ने मम क्षत्रियत्वमागतं तच्च
मिथ्येति प्रतिपादयतीति दर्शनात् । नच ब्राह्मण एव मम ब्राह्मणत्वं मिथ्येति कथं ब्रूयादिति वाच्यं,
ब्राह्मण एव स्वस्य देहतादात्म्याध्यासविगमेऽसि नाहं ब्राह्मण इति निश्चीय मम ब्राह्मणत्वं मिथ्यैवाभूदिति
वक्ष्येवेति । नच तत्र ब्राह्मणादेहादन्यो जीव एव वक्षेति वाच्यं, जीवस्य बाग्निन्द्रियाभावेन मुखा-
भावेन च वक्तृत्वायोगात् । तस्माद्ब्राह्मण एव सतो मम मायया ईश्वरत्वं जीवत्वं चागतमिति श्रो-
गुरुत्वां शब्देणोपदेशेन वा शिष्यं प्रतियोगयेदेव । यावद्यवहारं गुरुशिष्येश्वरादिसर्वद्वैतसत्त्वात् । परमार्थ-
तत्त्वो 'न शास्ता न शास्त्रं न शिष्यो न शिक्षा नच त्वं नचाहं नचायं प्रपञ्चः' - 'नेह नानास्ति किंचन'-
स्यादिशास्त्रात् । तथाच ऐन्द्रियकत्वेन मिथ्याभूतमपि शास्त्रं प्रमाजनकत्वाद्यावद्यवहारं परं प्रमाणमेव ।
तद्ग्राहकमिन्द्रियं तु विपरीतार्थग्राहित्वादप्रमाणमेव- यथा ग्राहकस्यान्तःकरणस्यानित्यत्वेऽपि ग्राह्यस्य
ब्रह्मणो नित्यत्वं तद्वत् । नचैवं चक्षुरादेः प्रमाणत्वप्रसिद्धिर्भङ्गप्रसङ्गः- यावद्यवहारमबाधितार्थविषय-
ज्ञानरूपप्रमाजनकत्वेन तेषां प्रमाणत्वप्रसिद्धेः । शास्त्रं त्वत्यन्ताबाधितार्थविषयज्ञानजनकत्वेनात्यन्तं प्रमा-
णम् । तस्माद्देवान्तशास्त्रमेकमेव प्रमाणम्- अन्यानि चक्षुरादीनि प्रमाणानि तु प्रमाणाभासा
एव-इति ।

यदुक्तमत्र सुदर्शनेन-स्वाभिमतार्थव्यतिरिक्तपरं शास्त्रान्तरमपरमार्थार्थिकमित्यन्यस्मितार्थं किं
तव प्रमितिः ? तत्साधनं वा अस्ति ? उत नास्ति ? अस्ति चेन्न प्रमाणादिभङ्गः, नास्ति चेत् तत एव न
प्रमाणादिभङ्गः । अस्त्येव तद्व्यावहारिकमिति चेत्, किमिदं व्यावहारिकत्वं किं परमार्थत्वं उतापरमा-
र्थत्वम् ? अपरमार्थभूतं प्रमाणं किं साधकमुतासाधकम् ? साधकं चेदपरमार्थसंज्ञितमन्येषां च प्रमाणं
तत्पक्षसाधकमेव स्यात् । अथासाधकं सतो नितरां वाचन्तराभ्युपगतप्रमाणादिकं साधकं भवेत्, त्वदुक्तं
प्रमाणादिकं परमार्थभूतं चेद्वैती विजयी स्यात्, तथा स्पष्टपक्षपक्षभेदः किं परमार्थं उतापरमार्थः ?

परमार्थश्चेन्न मेदमिध्यात्वम् । अपरमार्थश्चेत्तरपक्ष एव त्वेयाऽङ्गीकृतस्स्यादिति भेदपरमार्थ्यं त्वयैवोक्तं स्यादिति, तदयुक्तम्—प्रमितितत्साधनादिकं सर्वमपि व्यवहारदशायामेवास्ति, नतु परमार्थदशायाम् । नहि तवापि सुषुप्त्यादिषु शास्त्रादिकमस्ति । तथा च ब्रह्मैकमेव परमार्थिकं तद्विषयं सर्वमपि व्यावहारिकमेवेति स्थिते व्यावहारिकत्वं किं परमार्थत्वमुतापरमार्थत्वमित्यनुन्मत्तः कोपि न विकल्पयेत् । नचैवं व्यावहारिकत्वादपरमार्थभूतं प्रमाणमसाधकमेवेति वाच्यं, साध्यस्याप्यपरमार्थभूतत्वेन तत्साधकत्वसम्भवात्प्रमाणस्य । नच तथासति त्वच्छास्त्रं त्वदभिमतार्थमिव शास्त्रान्तरं पराभिमतार्थमपि साधयेदेवेति वाच्यं, अभिमतमपि दुस्साधमर्थं शास्त्रं न साधयत्येवेति । नच यस्शास्त्रोक्तार्थस्तु सुसाध एवेति वाच्यं, असच्छास्त्रोक्तार्थस्य दुस्साधत्वात् । नहि बौद्धादिशास्त्रोक्तदेहात्मादिवादसुसाधः । नचाभेदवादोपि दुस्साध एवेति वाच्यं, तस्य सुसाधत्वात् । नच सति पाण्डित्यातिशये बौद्धेनापि स्ववादस्ताध्यत इति वाच्यं, यद्येवं वादिदौर्बल्यमेव न वाददौर्बल्यं तर्हि न्यथोपपत्तिरिति तवाद्वैतविजयार्थककोलाहलः । किंच- मार्गे गच्छन्तस्त्रयः पुरुषा एकमेव स्थाणुं दृष्ट्वा स्थाणुरिति, न स्थाणुः किंतु पुरुष इति, न स्थाणुर्न पुरुषः किंतु पिशाच इति च विप्रतिपद्यन्ते- किं तत्र वादत्रयस्य तुल्यनल्यत्ववस्तुं शक्यते । अपि तु स्थाणुरिति वादः प्रबल इति—कुतः- यथावस्थितार्थविषयत्वात्तद्वादस्य । तथा च यथामूर्तार्थप्रतिपादकमेव शास्त्रं प्रमाणं, तदन्यानि तु प्रमाणाभावात् एव । एवं सति प्रमाणभूतशास्त्रमेव मदभिमतं त्वदभिमतं पराभिमतं वा अर्थं साधयति, नाप्रमाणभूतमिति—सिद्धम् । नच शास्त्रसाध्यो मिथ्याभूतार्थः कथं यथामूर्तार्थस्स्यादिति वाच्यं, यथामूर्तार्थप्रतिपादकं हि शास्त्रमयमेव यथामूर्तार्थ इति यथामूर्तमर्थं साधयतीत्यभिप्रायेण शास्त्रसाध्यत्वं यथामूर्तार्थस्योक्तं नतु शास्त्रकार्यत्वेनेति न तस्य मिथ्यात्वमिति । तस्मात्सर्वमपि शास्त्रजातं स्वस्वकर्त्रभिमतं यथामूर्तमयामूर्तं वाऽर्थं प्रतिपादयन् साधयति- तत्र यथामूर्तार्थसाधकमेव शास्त्रं प्रमाणं, योर्थस्सर्वज्ञेश्वराभिमतस्त एव यथामूर्तार्थः । किंचिद्ब्रह्मजीवाभिमतस्तु अयथामूर्ता एवार्थाः । अत एव गीतासु श्रीकृष्णेन स्वोक्तार्थं प्रामाण्याय 'मम मत'मित्युक्तम् । सच परमेश्वराभिमतोर्थः परमेश्वरमणीति शास्त्र एव वर्तत इति कृत्वा अपौरुषेयं शास्त्रमेव प्रमाणं, नतु पौरुषेया आगमादयः- तथा- पौरुषेयं शास्त्रं वेद एव- 'तस्य महती भूतस्य निश्चसितमेतद्यद्वेद' इत्यादिशास्त्रात् । स एवार्थसाधकः-

किंच शून्यं ब्रह्मेति या सविषया प्रतीतिस्तस्यास्सकाशाद्विषयापाकरणे यदवशिष्यते तदेव शुद्धं न न ब्रह्मेति । अपिच शून्यं ब्रह्मेति यो मन्यते तस्य मन्तुर्यत्स्वरूपं तदेव ब्रह्मेति न शून्यं ब्रह्म । एवं व्यवहारदशाया यथामृतमर्थमस्मभ्यं बोधयति वेदान्तशास्त्रमिति कृत्वा तदेव परं प्रमाणं न शास्त्रान्तरमिति न शास्त्रान्तरस्य तत्तदभिमतार्थसाधकत्वेपि न यथामृतार्थसाधकत्वमिति प्रमाणत्वमिति । एवं परमार्थभूतब्रह्मप्रतिपादकत्वेन परं प्रमाणमपि शास्त्र व्यावहारिकत्वेनापरमार्थभूतमेवेति । न तेन ब्रह्मणो द्वैतमिति न द्वैतिनो विजयः, नापि तद्द्वारा तव किन्त्वद्वैतिन एव इति ।

यदुक्तं—स्वपक्षपरपक्षभेदस्यापरमार्थत्वे परपक्ष एव त्वयाङ्गीकृतस्यादिति तत्तुच्छम्—स्वपक्षपरपक्षभेदवत्स्वपक्ष परपक्षश्च मिथ्यैवेति मयोच्यमानत्वेन कथं परपक्षोङ्गीकृतः । नच त्वया स्वीकृतो य पक्ष तस्य च परपक्षस्य च भेदाभावे परपक्ष एव त्वया स्वीकृतो भवतीति वाच्यं, यावद्यवहारस्वपक्षपरपक्षादिभेदसत्त्वान्मया व्यवहारदशाया स्वीकृतो य पक्षस्त परपक्षाद्विज्ञ एवेति । नच त्वया व्यवहारदशाया स्वीकृत पक्ष किं वस्तुत परपक्षाद्विज्ञ उताभिन्न इति वाच्यं, वस्तुत स्वपक्षस्य परपक्षस्य बाधभावेन तद्विकल्पाप्रसरात् । एतेन भेदपरमार्थ्यं त्वयैवोक्तं स्यादिति निरस्तं, व्यावहारिक एव सर्वोपि भेदो भेदी चेति मयोच्यमानत्वात् इति । ननु आपातप्रतीतिसिद्धो युक्तिभिर्निरूपितो न तथावस्थितोर्थो व्यावहारिक इत्युच्यते, तेन च न किमपि प्रयोजनं प्रमाणतया प्रतिपन्नैपि यौक्तिक-बाधादेव प्रमाणकार्याभावादिति—रामानुजः, नैवम्—तदुक्तार्थस्य प्रातिभासिकत्वात्- यावद्यवहारवर्तमानस्यैवार्थस्य व्यावहारिकत्वात् । तेन च व्यावहारिकप्रमाणेन यद्यत्साध्यं तत्तत्साधने- साध्यसाधनप्रयोजनत्रयस्यापि व्यावहारिकत्वात् । यस्य यौक्तिकबाधस्त प्रमाणतया नैव प्रतिपन्न इति कृत्वा सर्वमपि व्यावहारिकं प्रमाणं यौक्तिकबाधरहितमेव । नन्वाधुनो बहिःसाधकप्रमाणतयाभ्युपेतो येन तस्य यौक्तिकबाध इति सुदर्शनोक्तं समीचीनं भवेत् । तस्माद्व्यावहारिकप्रमाणेन व्यावहारिकप्रमाण-व्यावहारिकं कार्यं भवेदेव । परमार्थतस्तु न प्रमाणादिकमित्यलम् ।

प्रमाणादेर्न्यावहारिकत्वे प्रयोजकं तु बाधितत्वमेव अबाधितं हि परमार्थम्—इति । ननु अबाधितमपि दोषमूलकमपरमार्थमेव अबाधितस्यापि दोषमूलकस्य तैमिरिकद्विचन्द्रज्ञानस्य मिथ्यात्वदर्शनात्, नैवम्—यस्य तैमिरिकदोषो नापमृच्छति तदीयद्विचन्द्रज्ञानस्याबाधितत्वेपि अन्यत्र तस्य बाधितत्वदर्शनात् । अबाधितमपि बाधयोग्यमपरमार्थमित्याश्रयणात् । यद्वा तैमिरिकदोषानपगमादनिवृत्तमपि द्विचन्द्रज्ञानमातवाक्यादिना बाध्यत एव । आसवाक्यादिना हि तैमिरिकपुरुषश्चन्द्रद्वयं पश्यन्नपि मच्छुष एवायं दोषश्चन्द्रस्त्वेक एवेति प्रत्येति । तस्माद्यद्यदोषमूलकं तत्तद्बाधिनमेव व्यवहारविधा-दोषमूलत्वाद्बाधित एवेत्यपरमार्थ एव । किंच ब्रह्मभिन्नस्य नास्त्यबाधितत्वं, सर्वस्यापि द्वैतस्यानित्यत्वेन बाधितत्वात् । नच रज्जुज्ञानबाधितसर्पवदज्ञानबाधितस्यैव मिथ्यात्वमिति वाच्यं, ब्रह्मज्ञानेन द्वैतज्ञानस्य बाधितत्वात् । नच ब्रह्मविदपि द्वैतं पश्यतीति न ब्रह्मज्ञानेन द्वैतज्ञा इति वाच्यं, द्वैतदर्शनेनैव न ब्रह्मदर्शनं, ब्रह्मदर्शनेनैव द्वैतदर्शनं च न सम्भवत्येवेति न ब्रह्मविद्वैतं पश्यति, न वा द्वैतदर्शी ब्रह्म

पश्यतीति । यद्वा ब्रह्मविद्द्वैतं पश्यन्नपि ब्रह्मेत्येव पश्यति- 'ब्रह्माणं ब्रह्महवि'रिति न्यायात् । यथा घटतत्त्वविद्घटं पश्यन्नपि मृचिकेत्येव पश्यति तद्वत्—इति । नच ब्रह्मज्ञानेन द्वैतज्ञानस्यैव बाधो न द्वैतस्येति वाच्यं, समूलस्य द्वैतज्ञानस्य बाधेसति तत एव द्वैतस्यपि बाधात् । तस्माद्वाधिनत्वादेव द्वैत-मपरमार्थमवाचितत्वादेवाद्वैतं ब्रह्म परमार्थमूतम्—इति । यदुक्तं दोषो ह्यर्थार्थज्ञानहेतुरिति तद्युक्तमेव । नचैवमविद्यादोषमूलत्वेन ब्रह्मज्ञानमप्यर्थार्थज्ञानमेवेति वाच्यं, इष्टावचे । सर्वे हि जन्यं ज्ञानमयर्थ-मेव, नित्यमजन्यं चैतन्यमेकमेव हि यथार्थज्ञान- 'तत्सत्य'मिति श्रुते, यज्जन्यं तदसत्यमिति व्याप्तेश्च । याथार्थ्यं हि सत्यत्वम् । नचैवं दोषमूलत्वादयथार्थमूतेन ब्रह्मज्ञानेन कथं द्वैतज्ञानस्य बाध इति वाच्यं, दण्डभ्रमेण सर्पभ्रमस्य बाधदर्शनात् ।

नन्वेवं चेदृण्डज्ञानस्य मिथ्यात्वाद्यथा तद्विषयदण्डस्य मिथ्यात्वं तद्वद्ब्रह्मज्ञानस्यापि मिथ्यात्वे तद्विषयस्य ब्रह्मणोपि मिथ्यात्वं स्यादिति, मैवम्—यदि सत्यज्ञानविषयस्य वस्तुनत्सत्यत्वं तर्हि मिथ्याज्ञान-विषयस्य वस्तुनो मिथ्यात्वमित्यस्तु । ननु तदस्ति- सविषयस्य सत्यज्ञानस्यैवामावात् । आत्मस्वरूपज्ञानस्य च सत्यस्य निर्विषयत्वात् । किंतु योऽवाधितोर्थस्त एव सत्य, यश्च बाधितस्त मिथ्यैव— यथा अवाधि-तत्वादृज्जुस्तत्पार्थ, सर्पस्तु बाधितत्वान्मिथ्यार्थं तद्वत् । ब्रह्म च घटवन्मिथ्याज्ञानविषयोपि अवाधि-तत्वात्सत्यम् । यद्वा अविषये ब्रह्मणि मिथ्याज्ञानविषयत्वमपि न सम्भवतीति न मिथ्याज्ञानविषयत्वाद्वद्ब्रह्म मिथ्येति वक्तुं शक्यते । नचैवं निर्विषयस्य ब्रह्मणः कथं ज्ञेयत्वमिति वाच्यं, ज्ञेयत्वस्यापि तत्र कल्पितत्वात् । नच घटेपि ज्ञेयत्वं कल्पितमेव- अकल्पितज्ञेयत्वस्याभावादिति वाच्यं, ब्रह्मणि घट एव कल्पित-इति कृत्वा न घटे पुनर्ज्ञेयत्वस्य कल्पनावसर- ज्ञेयस्यैव घटस्य कल्पितत्वात् । ब्रह्मणि तु ज्ञेयत्वं धटव-त्कल्पनीयमेवेति भेदात् । एवं जन्यं ज्ञानमात्रमविद्यामूलत्वाद्यद्यप्यमत्यत्वेनायथार्थमूतं तथापि यद्विष-योर्थोऽवाधितस्तदज्ञानं यथार्थमूतं, यद्विषयस्तु बाधितस्तदज्ञानमयथार्थमूतमिति व्यपदिश्यते- यथा बल्मीक-सर्परज्जुसर्पयोर्द्वयोरप्यनित्यत्वेनासत्यत्वे समेपि व्यवहारदशायामवाधितत्वाद्वल्मीकसर्पस्तस्य इति, तत्र बाधितत्वादृज्जुसर्पोऽस्त्य इति च लोके व्यपदेश तद्वत् । एतेन मूलज्ञानपदवाच्याविधारूपदोषस्य भ्रमप्रमारूपज्ञानद्वयसाधारणहेतुत्वे सत्यपि अमासाधारणहेतुत्वं नाप्तीति कृत्वा तदतिरिक्तदोष एवाय-थार्थज्ञानहेतुरिति सिद्धम् ।

न भवति- यथा व्यतिरेकदृष्टान्तेन जगदिति । यद्वा ब्रह्म न मिथ्या- मिथ्यात्वसाधकज्ञानविषयतया
ब्रह्मणि कल्पितत्वाच्च त्वकल्पितं ज्ञानविषयत्वं वर्तते तदेव मिथ्या यथा जगदिति ।

ननु भवतु नाम ब्रह्म सत्यं, तथापि असत्यस्य शास्त्रस्य परमार्थभूतब्रह्मप्रतिपत्तिहेतुत्वं न
युक्तमिति, मैवम्—असत्यस्यापि स्वाप्नस्य हस्त्यादिविज्ञानस्य परमार्थभूतशुभाशुभप्रतिपत्तिहेतु-
भावदर्शनादिति । नच स्वाप्नज्ञानस्य सत्यत्वमेव, तत्र विषयाणामेव मिथ्यात्वं तेषामेव हि बाधो
दृश्यते, न ज्ञानस्य- नहि यथा स्वप्नवेलायामनुभूतं ज्ञानमपि न विद्यत इति कस्यचिदपि प्रत्ययो जायत
इति वाच्यं, मिथ्याविषयमिथ्येन्द्रियसन्निकर्षजन्यस्य स्वाप्नज्ञानस्यामिथ्यात्वायोगात् । नच यथार्थविषये-
न्द्रियसन्निकर्षजन्यं ज्ञानमपि त्वया मिथ्येत्येवोक्तमिति वाच्यं, व्यावहारिकसत्यमिति तदर्थान् ।
स्वप्नावस्थायां जातस्य क्षत्रियोहमिति ज्ञानस्य जाग्रत्कालिकेन ब्राह्मणोऽहमिति ज्ञानेन बाधदर्शनात् ।
ब्राह्मणोऽहं स्वप्नेऽपि क्षत्रियो नैवास, किंतु तथा मम मिथ्यैव प्रतीतिरासीदित्यनुभवश्च । यदि ज्ञानमात्रं
सत्यं, तर्हि अमज्ञानमपि सत्यमेव भवेदिति अमप्रमयोरविशेष एव भवेत् । नच सत्यत्वे तुल्येऽपि
स्वविषयबाधाबाधभ्यां अमप्रमयोर्विशेष इति वाच्यं, अमस्तस्य अमविषयत्वस्य इति वाक्यं ध्रुत्वा
बाला अपि परिहर्सेयुरिति । अपिच किमिदं अमप्रमयोस्तस्यत्वम् ? किं प्रातिभासिकम् ? किं वा
व्यावहारिकम् ? किं वा पारमार्थिकम् ? नाद्य- अमस्य प्रातिभासिकसत्यत्वेऽपि प्रमाया व्यावहारिक-
सत्यत्वात् । न द्वितीय- प्रमाया व्यावहारिकसत्यत्वेऽपि अमस्य प्रातिभासिकसत्यत्वात् । न तृतीय-
द्वयोरपि पारमार्थिकसत्यत्वाभावात् । नच प्रमाकङ्क्षयोऽपि व्यावहारिकसत्य एवेति वाच्यं, स्वप्नकाल एव
अमो ननु जाग्रति व्यवहारकाल इति । किञ्च तस्मिन्सद्वृद्धिरवातस्मिन्सद्वृद्धिरपि सत्या कथं स्यात्-
लोकोऽपि अयथामूर्तार्थवचनमसत्यमित्येव प्रत्येति, एवमयथामूर्तार्थज्ञानमप्यसत्यमेव । अपिच यदा
स्वाप्नो रवादिविषयोऽस्ति तदैव तद्विषयप्रतीतिरप्यस्तीति कथं विषयस्यैव मिथ्यात्वं ननु तदज्ञानस्य ।
नच ज्ञान जातत्वादमिथ्या विषयस्त्वजातत्वान्मिथ्येति वाच्यं, विषयस्याजातत्वे तत्सन्निकर्षजन्यज्ञानस्य
कथं सम्भव इति । तस्मात्स्वप्नकालजन्यं ज्ञानं स्वविषयेणसह स्वमाह्वयेणसह मिथ्यैव । यद्वा ज्ञाना-
तिरिक्तं ज्ञेयं नास्त्येव- ज्ञानसत्त्वे ज्ञेयसत्त्वं ज्ञानाभावे ज्ञेयाभाव इत्यन्वयव्यतिरेकव्याप्तिन्यायसम्भावात् ।
यथा मृत्सत्त्वे घटसत्त्वं मृदभावे घटाभाव इति न्यायान्मृदतिरिक्तघटसत्त्वं तद्वत् । तथाच स्वाप्नज्ञान-
स्यैव स्वाप्नविषयस्यास्त्वप्रविषयस्य मिथ्यात्वमभ्युपगमना त्वया स्वाप्नज्ञानस्यापि तदभ्युपगतमेव ।
नच स्वाप्नज्ञानातिरेकेण स्वाप्नविषयासत्त्वादेव स्वाप्नविषयस्य मिथ्यात्वं- यथा मृदतिरेकेण घटस्यासत्त्वा-
देव मिथ्यात्वं तद्वत्- स्वाप्नज्ञानं तु स्वाप्नविषयातिरेकेणास्त्येवेति न मिथ्या- यथा घटातिरेकेण सतो
मृदद्वयस्य न मिथ्यात्वं तद्वदिति वाच्यं, घटव्यतिरेकेण मृद इव स्वाप्नविषयव्यतिरेकेण स्वाप्नज्ञाना-
नुपलब्धात् । नच दर्शनं विद्यते, अर्थो न सन्तीति हि बाधकप्रत्यय इति वाच्यं, स्वापविगमे
बाधकप्रत्ययकाले स्वाप्नदर्शनमप्यवर्तमानत्वात् । नच दर्शनं जातमर्थो नास्त्यिति बाधकप्रत्यय इति वाच्यं,
व्यवहारश्चमार्थमावाभिप्रायकत्वादर्थो नास्त्यिति प्रत्ययस्य । अर्थभावे तदधीनज्ञानोत्पत्त्यमभ्युपगम्योक्त-

त्वात् । नच रज्जौ सर्पाभावेऽपि सर्पज्ञानं जातमिति वाच्यं, रज्जौ सर्पस्य ज्ञानसमकालमेव आकृत्वात् । नच विषयाभावेऽपि विषयस्य प्रतिभासमानत्वमात्रेण तद्वबुद्धिर्जायते इति वाच्यं, अभूतस्य विषयस्य प्रतिभासमानत्वायोगात् । तथासति शशशृङ्गस्याप्यविद्यमानस्य प्रतिभासस्यत्वादेव । एतेन दोषवशादसतोऽपि विषयस्य प्रतिभास इति—प्रत्युक्तम् । असन्नपि विषयो दोषवशाद्युपपदेव जायते प्रतीयते चेति नहि दोषस्य ज्ञानजनकत्वमेव, नतु विषयजनकत्वमिति नियन्तुं शक्यते ब्रह्मणि दोषस्य जगद्धेतुत्वदर्शनात् । यदि तु ब्रह्मणि दोषवशाज्जगत्प्रतीतिरेव नतु जगदुदय इति मतं तर्हि तन्ममेष्टमेव जगन्मिथ्यात्ववादिनः, तत्र त्वनिष्टमेव जगत्सत्यत्ववादिनः । नच निद्रादोषवशाद्ब्रह्मण्यसत् एव जगतः प्रतीतिः, स्वप्ने जाग्रति तु तदभावात्सत् एवेति वाच्यं, जाग्रति निद्रादोषाभावेऽप्यविद्यादोषसत्त्वाद्दत्त एव जगत् प्रतीतिरिति । नच ब्रह्मणि जगदस्येवेति वाच्यं, 'नेह नास्ति किञ्च'नेति श्रुते । यदि ब्रह्मणि जगत्सत्तर्हि न बाध्येतैव नच यद्यसत्तर्हि न प्रतीयेतैवेति वाच्यं, अत एव मिथ्येत्युच्यते । सदसदनिर्वाच्यत्वं हि मिथ्यात्वम् । तस्माद्यथा व्यवहारकाले जाग्रति जगदस्ति, तथा स्वप्ने प्रतीतिकाले जगदस्येवेति प्रातीतिकस्य स्वाप्नस्य रथगजादेर्व्यावहारिकस्य जाग्रतस्य रथगजादेरिव नात्यन्तासत्त्वं शब्दशृङ्गादिवत् । एवं प्रातीतिकत्वेन स्वाप्नरथगजादेरेव मिथ्यात्वे कथं स्वाप्नप्रतीतेरमिथ्यात्वं भवेत् । नच स्वप्नसमये प्रतीतेः सत्त्वाच्च मिथ्यात्वमिति वाच्यं, तथासति प्रतीतिसमये स्वाप्नपदार्थानां सत्त्वाच्च मिथ्यात्वमिति वक्तव्यत्वात् । नच प्रतीत्यतिरेकेण स्वप्ने विषयाणामसत्त्वान्मिथ्यात्वमिति वाच्यं, जागरेऽपि व्यवहारात्मकप्रतीत्यतिरेकेणासत्त्वाद्विषयाणां मिथ्यात्वमेवेति । नच स्वप्ने विषयाणां निद्रादोषजन्यत्वान्मिथ्यात्वं, जागरे तु तदजन्यत्वादमिथ्यात्वमिति वाच्यं, तथासति तदजन्यस्य शुक्तिरजःत्वादेरमिथ्यात्वं स्यादिति । नचाविद्यातिरिक्तदोषजन्यत्वं मिथ्यात्वप्रयोजकमिति वाच्यं, अविद्याजन्यस्य सत्यस्य क्वाप्यदर्शनात् मायामयं जगत्सत्यमिति वचनस्य व्याहृतत्वाच्च । नच मायामयं जाग्रतं जगत्सत्यमेव दृष्टमिति वाच्यं, तत्सत्यत्वस्यासम्प्रतिपन्नत्वात् । अजं ब्रह्मैकं विना अन्यं सर्वमपि मिथ्यैवेत्यस्मत्सिद्धान्तात् । तस्मात्स्वाप्नज्ञानमपि स्वाप्नविषयवज्जन्यत्वान्मिथ्यैव । नचैवं जाग्रदज्ञानमपि मिथ्यैव भवेदिति वाच्यं, इष्टापत्ते नहि वयं जाग्रदज्ञानं तद्विषयगद्वा सत्यं ब्रूमः । नचैवं जाग्रत्स्वप्नयोस्ताद्विषययोश्चाविशेष एव भवेदिति वाच्यं, इष्टापत्ते नहि मिथ्यात्वे तयोः कोऽपि विदोषः । नच तर्हि अवस्थाद्वयत्वेन तद्वर्णनमयुक्तमिति वाच्यं, अवान्तरविशेषसत्त्वात् । कोसावरात्रतरिदोष इति चेदुच्यते—अस्थिरप्रतीतिः स्वप्नः, स्थिरप्रतीतिर्जागरः अस्थिरविषया स्वाप्ना, स्थिरविषयास्तु जाग्रता - जीवान्तरैर्द्रष्टुमशक्या स्वाप्ना, शक्यास्तु जाग्रता निद्राया दृश्या स्वाप्ना, निद्रापगमे दृश्या जाग्रता - व्यवहाराक्षमास्त्वाप्ना, व्यवहारक्षमा जाग्रता - इत्यादिवैयं ।

एवमवान्तरविशेषसत्त्वादेव रज्जुसर्पवत्स्मीरूपसंयोरिव स्वप्नविषयजाग्रद्विषययोर्मिथ्यात्वसत्यत्वप्रयुक्तो भेदः सार्वज्ञैर्विस्मर्यते । नच स्वाप्नविषयस्यैव मिथ्यात्वं लोकप्रसिद्धं, नतु स्वाप्नज्ञानस्येति वाच्यं, मिथ्यैव मम स्वप्ने मृत पितृदर्शनमासीदिति प्रतीतिरिरोधात् । तस्मात्स्वाप्नज्ञानं

मिथ्यैव- रज्जुसर्पज्ञानवन्मिथ्याविषयविषयकत्वात् । किंच प्रमाणवृत्तिरप्रमाणवृत्तिरित्यस्ति वृत्तिद्वयम्—
 तत्र अन्तःकरणवृत्तिः प्रमाणवृत्तिः, अविद्यावृत्तिस्त्वप्रमाणवृत्तिः - तत्र व्यावहारिकविषयाकाराः, पारमा-
 र्थिकविषयाकाराश्चान्तःकरणवृत्तिः प्रमाणवृत्तिः, प्रातिभासिकविषयाकाराः सौप्तिकविषयाकाराश्चाविद्या-
 वृत्तिरप्रमाणवृत्तिः - तत्र प्रमाणवृत्तिः प्रमा- अप्रमाणवृत्तिस्त्वप्रमा- प्रमा सत्या, अप्रमात्वसत्येति सर्वलोके-
 प्रसिद्धोपमर्थः । ततश्चाप्रमाभूतं स्थानज्ञानमसत्यमिथ्यैवेति । एवमसत्यमपि स्थानज्ञानं सत्यशुभा-
 शुभहेतुं भवत्येव । तथा असत्यमपि रज्जुसर्पज्ञानं सत्यमयकम्पादिहेतुं भवत्येवेति कृत्वा शास्त्रस्याप्यस-
 त्यस्य सत्यब्रह्मप्रतिपत्तिहेतुत्वं भवत्येव । वस्तुतस्तु परमार्थभूतब्रह्मप्रतिपत्तिहेतुत्वमित्यस्य कोर्थः - किं
 परमार्थभूतस्य ब्रह्मणः प्रतिपत्तिर्ज्ञानमिति ? यद्वा प्रतिपत्तिः प्राप्तिरिति ? अथवा परमार्थभूता ब्रह्मणः
 प्रतिपत्तिर्ज्ञानमिति ? अहोस्वित् प्रतिपत्तिः प्राप्तिरिति ? आद्ये जन्यं तदसत्यमेवेति तद्वेतुत्वमसत्यस्य
 शास्त्रस्य युक्तमेव । द्वितीयेपि नित्यासत्यस्य ब्रह्मणः पुनः प्राप्तिर्मिथ्यैवेति तद्वेतुत्वमपि तस्य युक्तमेव—
 तृतीयतुरीयो तु न युक्तौ कल्पो- उक्तहेतुवशादेव तयोर्मिथ्यात्वेन परमार्थभूतत्वाभावादिति । नवैव
 सर्वस्यासत्यत्वे त्वं त्वन्मतं च मिथ्यैवेति वाच्यं, मम ब्रह्माभिन्नस्यामिथ्यात्वान्मन्मतस्य च ब्रह्माभिन्नस्य
 मिथ्यात्वस्य मदिष्टत्वाच्च । नच मिथ्याभूतं त्वन्मतमप्राप्तमेवेति वाच्यं, मिथ्याभूतमपि मन्मतं यावद्यव-
 हारं सत्यत्वात्सत्यार्थप्रतिपादकत्वाच्च प्राप्तमेव । यद्यपि मतान्तराण्यपि यावद्यवहारं सत्यान्त्येव, तथापि
 सत्यार्थप्रतिपादकानि न भवन्तीति नैव आह्वानि । लोकेपि सत्यार्थप्रतिपादकं हि वाक्यं प्राप्तम् ।
 तस्मात्सत्यमसत्यमपि शास्त्रं सत्यमर्थं प्रतिपादयेदेव स्थानज्ञानमिव शुभाशुमादिकमिति—संक्षेपः ।

दर्पणादौ मुखादिप्रतिभासस्य व्यावहारिकमत्यस्त्वनिरूपणम् ।

यदुक्तं वस्तुभूत एव जलादौ मुखादिप्रतिभास इति तत्र वक्तव्यम्—किं जलादौ मुखादि-
 प्रतिफलं वस्तुभूतं ? यद्वा जलादौ मुखादिप्रतिबिम्बदर्शनम् ? आद्ये तत्र प्रतिज्ञाभङ्गः । द्वितीये
 जलादौ मुखादिप्रतिबिम्बस्यैवानुदये कथं ददर्शनम् ? नहि उड्यादौ मुखादिप्रतिफलमनुदितं दृश्यते—
 येन जलादावप्यनुदितमेव दृश्येत । बिम्बेन्द्रियसन्निकर्षादिव प्रतिबिम्बेन्द्रियसन्निकर्षादि बिम्बज्ञानवत्यति-
 बिम्बज्ञानं जायते । नच रज्जुसर्पवत्प्रतिबिम्बस्यापि प्रातिभासिकत्वेन ज्ञातसत्ताऽयोगान्नेन्द्रियसन्निकर्ष इति
 वाच्यं, प्रतिबिम्बस्य व्यावहारिकत्वेनाज्ञातसत्तासद्भावात् । दर्पणादौ प्रतिबिम्बेति हि स्तम्भादिकं पुष्पे-
 णादृश्यमानमपि विद्यत एव । नहि रज्जुसर्पवत्प्रतिबिम्बं पुरःपतन्त - नहि रज्जौ सत्या नियमेन तत्र
 सर्पो जायते, यथा दर्पणे पुरस्तिथ्यतेसति नियमेन तत्र मुखादिप्रतिबिम्बो जायते दद्वत् । नापि नार्यं सर्प
 इति ज्ञानेन रज्जुसर्पस्येव प्रतिबिम्बस्य केनापि ज्ञानेन निवृत्तिः, किन्तु पापिभूतदर्पणादिगमादेव ।
 तस्माज्जलादौ मुखादिप्रतिबिम्बं औपाधिकोपि यावद्यवहारं वस्तुभूत एव । अनप्यव तदज्ञानमपि तथा
 वस्तुभूतमेव । नहि मुक्तोत्थितम्बन्ने मम जातं हस्त्यादिज्ञानं मिथ्येति यथा मन्यते तथा दर्पणे मम
 मुखप्रतिबिम्बज्ञानं जातं मिथ्येति नहि कोपि मन्येति ।

प्रकारान्तरेण ज्ञानस्य सत्यत्वाशङ्का तन्निरासश्च ।

यच्चोक्तम्—उत्पत्तिमत्त्वादर्थक्रियाकारित्वाच्च ज्ञानं सर्वं सत्यमिति तत्तुच्छम्—मिथ्यात्वेन सम्प्रतिपन्ने रज्जुसर्पेऽपि भयकम्पाद्यर्थक्रियाकारित्वदर्शनात्, उत्पत्तिदर्शनाच्च । नच ज्ञानमेव तत्रोत्पन्नमर्थक्रियाकारि चेति वाच्यं, अन्यस्य निर्विषयज्ञानस्यैवाभावात् । नच मिथ्याविषयविषयकमेव तत्र ज्ञानं न निर्विषयमिति वाच्यं, किं तत्र मिथ्याविषयोऽस्ति, यद्वा नास्ति ? आद्ये- अज्ञातस्य तस्य कथं सत्ता, ब्रह्मभिन्नं सर्वं जातं सदेव सत्तालार्भं भजते । अतएव जन्मानन्तरभावि विकारत्वमस्ति त्वमपि सन्नच्छते । द्वितीये कथमसत्तत्त्वस्य ज्ञानविषयत्वम् । तस्मादुत्पद्यतएव रज्जुसर्पस्तद्ज्ञानम् । अर्थक्रियाकारित्वं च न सर्पज्ञानस्य, किंतु ज्ञायमानसर्पस्यैव घटादिविषयस्यैव जलाहरणाद्यर्थक्रियाकारित्वं, नतु घटादिज्ञानस्येति, तत्साम्यादिहापि । किंच यदुक्तमुत्पत्तिमत्त्वमर्थक्रियाकारित्वं चेति द्वयं सत्यत्वप्रयोजकमिति, तदसत्—असत्यत्वप्रयोजकत्वाद्वयस्य । अन्यथा उत्पत्तिरहितस्य निष्क्रियस्य च ब्रह्मणो भवेदसत्यत्वम् । नच ब्रह्मभिन्नस्य सर्वस्यापि सत्यत्वे तदुभयं प्रयोजकमिति वाच्यं, ब्रह्मभिन्नस्य सर्वस्याप्यसत्यत्वात्- 'तत्सत्यम्'- 'अतोऽन्यदार्थमिति श्रुतेः । नचार्थमित्यस्यासत्यमिति नार्थः, किंत्वनित्यमित्यर्थ इति वाच्यं, 'तत्सत्यम्'मिति सत्यपदमतिबोध्यतया निर्दिष्टस्यार्थशब्दस्यासत्यत्वाचित्वात् । अन्यथा तन्नित्यमतोऽन्यदार्थमित्येव द्वयोर्द्वेदः । सत्यस्यानित्यत्वं निरवस्थ्यासत्यत्वं च व्याहृतमिति प्रागेवोक्तम् । नच उत्पत्तिमतोर्थक्रियाकारिणश्च पारमार्थिकसत्यत्वाभावेऽपि व्यावहारिकसत्यत्वमस्तीति वाच्यं, तथैव प्रातिभासिकसत्यत्वमप्यस्तीति सुदृढत्वात् । नच दृढदुत्पत्तिमदर्थक्रियाकारि च तत्तत्सर्वं व्यावहारिकसत्यमित्युच्यते इति वाच्यं, रज्जुसर्पादेरपि व्यावहारिकसत्यत्वापत्तेः । नच तत्र तदुभयं नास्तीति वाच्यं, तत्सत्त्वस्य स्थापितत्वादिति ।

ननु व्यावहारिकवस्तुनोऽर्थक्रियाकारित्वे सत्यमिति प्रातिभासिकवस्तुनो नार्थक्रियाकारित्वं, किंतु तद्ज्ञानस्यैव- नहि रज्जुसर्पः कं चिद्दृशति, किंतु रज्जौ सर्पमत्रास्तुरूपो विभेति कम्पते विरपति चेति रज्जुसर्पज्ञानमेव भयकम्पाद्यर्थक्रियाकारितीति, नैवम्—यदि प्रातिभासिकज्ञानमर्थक्रियाकारि, तर्हि व्यावहारिकज्ञानमप्यर्थक्रियाकार्येव—सर्पे सर्पज्ञानस्यापि भयकम्पादिहेतुत्वदर्शनात् । नच व्यावहारिकयोर्विषयतद्ज्ञानयोर्द्वयोरप्यसत्यर्थक्रियाकारित्वं, प्रातिभासिकस्य तु ज्ञानस्यैवार्थक्रियाकारित्वं, न तु विषयस्येति वाच्यं, प्रातिभासिकस्य स्वाप्नस्य सर्पगजनार्थज्ञादेर्दृशनवदनमैथुनसुनिवारणाद्यर्थक्रियाकारित्वदर्शनात् । हृष्टो हि रत्नं सर्पेण दष्टो रक्तं पश्यति, मूर्छां च प्रतिपद्यते, गजं चारुम्रं प्रयानि, नारीं च दमस्ति, अन्नं च भुज्ज्वा तृप्यति- तस्मादर्थक्रियाकारित्वमस्यैव स्वाप्नस्य विषयज्ञातस्य ।

यदुक्तं सुदर्शनेन अविद्यमानो विषयो ज्ञानस्य न हेतुनयाऽपेक्षितः, किंतु विषयस्यैव- विद्यमानास्तु हेतुतया विषयतया च । तस्मादविद्यमानस्य विषयस्य ज्ञानहेतुत्वायोगाद्दोष एव ज्ञानहेतुरिति तन्मन्दम्—अदिद्यमानविषयस्य ज्ञानहेतुत्वमिव ज्ञानविषयत्वमपि नास्त्येव- तच्छ्रुति शरायुष्मादेरपि ज्ञानविषयत्वदर्शनात् । किंतु दिद्यमानविषयस्यैव ज्ञानविषयत्वं ज्ञानहेतुत्वम् । दोषस्तु विषयस्मोत्यपि

प्रति हेतु - यथा प्रतिभासमानत्वं प्रति । नच दोषवशाद्विषयस्य जन्मनोप्यभ्युपगमे गौरवमिति वाच्यं, तदनभ्युपगमे विषयप्रतिभासस्यैवायोगात् । ननु आन्तो हि आन्त्यपगमे नात सर्प आसीत् किंतु केवलमहं सर्प इति आन्त आसमिति प्रत्येति, ततश्च अग्रकालेपि विषयस्यासत्त्वमेव निधीयत इति, मैवम्—नात्र सर्प आसीदिति निषेधस्य व्यावहारिकसर्प एव विषयो ननु प्रातिभासिक इति ।

यदुक्तं सुदर्शनेन—सत्यमृतहस्त्याद्यालम्बनावच्छिन्नानि स्वप्ने हस्त्यारोहणादिज्ञानानि सत्या-
नीति, तदयुक्तम्—स्वाप्नज्ञानालम्बनहस्त्यादीना मिथ्यात्वस्य रामानुजेनैवोक्तत्वात् । नच स्वाप्न-
हस्त्यादीना मिथ्यात्वेपि तद्वत् ज्ञानालम्बनत्वं सत्यमिति वाच्यं, वक्ष्यापुरूपस्य मिथ्यात्वे सति किं तद्वत्
सौन्दर्यं सत्यं भवेत् । नच रामानुजेन परमतमाश्रित्य मिथ्यात्वमभ्युपेत्य तथोक्तं स्वमतेन तु स्वाप्ना
पदार्था सत्या एवेति तदाशय इति वाच्यं, स्वाप्नार्थानां मिथ्यात्वस्य सार्वलौकिकत्वात् । नच लोक-
स्तत्र आन्त इति वाच्यं, अस्त्यैव तस्योक्तत्वात् । 'न तत्र रथा' इत्यादिश्रुतिर्हि स्वप्नदशाया वस्तुतो
रथाद्यभावं प्रतीतितस्तत्त्वं च प्रतिपादयति- तथाविधोद्यतो मिथ्याभूतो रज्जुसर्पवत् । नच 'अथ रथान्
रथपथस्तज्जत' इति श्रुतेरीश्वर एव तत्त्वयेति वाच्यं, निद्रादोषमहृताविद्याया एव तत्त्वपृत्वात् ।
ईश्वरसृष्ट्येवपि व्यवहाराक्षमत्वेन शुक्तिरजतवत्स्वप्नरथादेर्मिथ्यात्वाच्च । नचार्थक्रियाकारित्वेन त्वदभि-
मतस्य प्रातिभासिकस्य वस्तुन कथं व्यवहाराक्षमत्वमिति वाच्यं, व्यवहाराक्षममप्यर्थक्रियाकारि भवत्ये-
वेति । यद्वस्तु प्रतीतिकाल एवास्ति ननु तत्पूर्वोत्तरकालयोस्तद्धि व्यवहाराक्षमम् । यत्तु कालत्रये
तद्व्यवहारक्षमम्- रजतं हि कटकादिवस्तुनिर्माणादिपर्यन्तमवतिष्ठत इति व्यवहाराक्षमम्- शुक्तिरजतं तु न
तथेति व्यवहाराक्षमम् । एवं जाग्रता गृहपञ्चादयः पदार्था यावद्व्यवहारमवतिष्ठन्त इति व्यवहाराक्षमाः ।
स्वाप्नास्तु न तथावतिष्ठन्त इति व्यवहाराक्षमाः । तस्माच्छुक्तिरजतादिवत्स्वाप्नपदार्था मिथ्याभूता एव ।
नच शुक्तिरेव दोषवशाद्रज्जनाकारेण भातीति शुक्तिरजतस्यास्तु मिथ्यात्वं- स्वप्ने तु रथादय उद्भूता
एव रथादिरूपेण भातीति न तेषां मिथ्यात्वमिति वाच्यं, स्वप्नेपि अन्तःकरणमेव जाग्रत्संस्कारवशा-
न्निद्रादोषवशाच्च रथादिरूपेण भातीति तुल्यत्वात्, अन्तःकरणसंस्कारसहृतापिषैव निद्रावशाद्रथादिरूपेण
भातीति वा, अविद्यादिवशादात्मैव तथा भातीति वा सर्वथापि शुक्तिरजनसाम्यमेव स्वप्नरथादे । नचा-
निर्वचनीयस्यातिघादिनस्तव नैतदुपपद्यत इति वाच्यं, अनिर्वचनीयस्य रजनस्य शुक्तातुल्यत्वेपि वस्तुन-
श्शुक्तिरेव रजताकारेण भातम्- यथा यदि घटम्योत्पन्नत्वेपि वस्तुनो मृद एव घटाकारेण भातं तद्वत् ।
नचैवं शुक्तावपूर्वं रजतमनुदितमित्यत्रैव तत्र मर्त पर्यवगमनमिति वाच्यं, वस्तुनस्तौव भ्रान्त्या तूदित
मिति नहि भ्रान्तिसिद्धोर्थो वस्तुनस्मिद्धो भवति । नच वस्तुनश्शुक्तिरपि नास्तीति वाच्यं, इष्टाप्ये ।
नचैवं शुक्तिरजनसत्यरजनयोर्नास्ति विशेष इति वाच्यं, व्यावहारिकवस्तुसिद्धत्वभ्रान्तिसिद्धत्वमभ्युक्त-
विशेषसत्त्वाद्रजतशुक्तिरजनयोरिति । अयमभावः—वस्तुनस्मिद्धं, व्यग्रारनस्मिद्धं, भ्रान्तिसिद्धमिति
त्रिविधं वस्तु- तत्र आद्यं ब्रह्म, द्वितीयं जगत्, तृतीयं शुक्तिरजनादिकं, स्वप्नरथादिकं चेति । तत्र
वस्तुनस्मिद्धमजमेव । व्यवहारातरिसिद्धं तु ब्रह्मणि मादया जा-म् । भ्रान्तिसिद्धं तु मायामये वस्तुनि

पुनरपि दोषशङ्का जातमिति । द्विविधमपीदं जातं वस्तु वस्तुनोऽजमेव—इति । तस्मादीध्वरसृष्टमपि भ्रान्तिसिद्धत्वात् न वस्तु शुक्तिरजतवन्मिथैव । नचेध्वरासृष्टत्वाच्चुक्तिरजतं मिथैव—स्वाप्नं तु नेति वाच्यं, शुक्तिरजतस्यापीध्वरसृष्टत्वाभ्युपगमे बाधकाभावात् । नचेध्वरसृष्टमेव सृजेन्न त्वसत्यं, सर्वशक्ति-त्वेनैन्द्रजालिकवत्तत्राशक्तिकल्पनायोगादिति वाच्यं, सत्यं सृजतीत्यस्य वाक्यस्य व्याहृतत्वात्—कालत्रय-वर्ति हि सत्यम्—सृष्टे प्रागस्तत्सत्यत्वायोगात्सतश्च सृष्टत्रयोगात् । नचेध्वरसृष्टं व्यावहारिकसत्यमिति वाच्यं, तथासति स्वाप्नस्य जगतं प्रातिमसिकसत्यस्येध्वरसृष्टत्वासिद्धे । नच स्वाप्नजगद्व्यावहारिक-सत्यमिति वाच्यं, तस्य व्यवहाराक्षमत्वेन व्यावहारिकसत्यत्वायोगात् । नहि स्वप्नलब्धया नार्या कोपि गृहमेधी भवति । तथासति जाग्रति तस्य पुनर्विवाहार्थमुद्यमायोगादिति ।

यदुक्तमबाधिता हि बुद्धिसत्यैवेति रामानुजेन तदुक्तमेव—चैतन्यरूपाया अपाधिततुद्धे-रसत्यत्वात् । नचाबाधितं स्वप्नज्ञानं सत्यमेवेति वाच्यं, विशेषणसिद्धे । जाग्रदज्ञानेन हि स्वप्नज्ञानं बाध्यते । नच जाग्रदज्ञानेन स्वप्नविषयस्यैव बाधो न स्वप्नज्ञानस्येति वाच्यं, मम शिरश्छिन्नमिति स्वप्नज्ञानस्य जाग्रत्कालिकशिरोदर्शनेन बाधितत्वात् । नच तत्रापि छिन्नं शिर एव बाधितमिति वाच्यं, शिरश्छिन्नशिरसो ज्ञानात्प्रागेव निवृत्तत्वात् । निद्रापगमसमकालैव हि छिन्नशिरसो निवृत्तिः, पश्चात्तु अच्छिन्नशिरसो दर्शनमिति । जाग्रत्यपि ब्रह्माहमस्मीति ज्ञानेनाहं मनुष्य इत्यादि भ्रान्तिज्ञानस्य बाधितत्वं दृश्यत एवेति प्रमाज्ञानेन भ्रमज्ञानं बाध्यत एव । स्वाप्नज्ञानं च भ्रम एवेति कथं तस्यानाधितत्वम् । तस्माद्यावद्यावहारमबाधितत्वात्प्रमेव सत्या । एतेन विप्रतिपत्तास्सर्वेऽपि प्रत्यया यथार्था - प्रत्ययत्वा-त्सम्प्रतिपन्नवदित्यनुमानं परोक्तं प्रत्युक्तम् । यथामृतार्थविषयत्वस्य तत्रोपाधितत्वात् । रजते रजतप्रत्ययो यथार्थः, यथामृतार्थविषयत्वाद्यतिरेकेण शुक्तौ रजतप्रत्ययवदिति । शुक्तौ रजतप्रत्ययोऽयथार्थः अयथा-मृतार्थविषयत्वाद्यतिरेकेण रजते रजतप्रत्ययवदिति च ।

अथ यथार्थख्यातिवादी प्रत्ययतिष्ठते—

ननु शुक्तौ रजतसत्त्वात्प्रत्ययोपि यथामृतार्थविषयत्वाद्यथार्थ एवेति, मैत्रम्—शुक्तौ रजना-भावात् तत्सत्त्वे शुक्तिज्ञानेन रजतवाधयोगात्—शुक्ताविदं रजतमिति ज्ञानस्यैवाभ्रमत्वेन नेदं रजत-मिति ज्ञानस्य भ्रमभूतस्य तद्बाधकत्वायोगात्—कटकाद्यर्थं रजतार्थिनं पुरुषस्य शुक्तिग्रहणप्रसङ्गाच्च । ज्ञानमात्रस्य यथामृतार्थविषयत्वे शुक्ताविदं रजतमिति नेदं रजतमिति च विरुद्धयोर्द्वयोर्ज्ञानयोस्तस्यैव यथामृतार्थविषयत्वलक्षणं कथं भवेत् ।

ननु शुक्तौ शुक्त्यवयवा रजतावयवाश्च सन्ति । तत्र शुक्त्यवयवाभिप्रायेण शुक्तिरियं न रजन-मिति, रजतावयवाभिप्रायेण रजनमिति च प्रतीतिद्वयं सत्यमेव जायते, मैत्रम्—अन्यस्मिन्नन्यावयवमि-त्ययोगात् । नच प्रदेशभेदेन तद्योग इति वाच्यं, एकस्यामेव शुक्तावत्र शुक्त्यवयवास्सन्ति—अत्र तु रजना-वयवा इति कल्पनस्यायुक्तत्वं तदप्रमाणत्वादनुभवविरुद्धत्वाच्च । अग्नौ शुक्तौ निक्षिप्ताया सत्या शुक्त-व-यवस्य भस्मीभूतत्वे सति रजतावयवानामभस्मीभूतत्वेन त्रयीगावापेक्ष । नच शुक्तौ नियमानं रजतं न

मसिद्धरजततुल्यं, किंतु तद्विलक्षणमेवेति वाच्यं, तथासत्यनिर्वचनीयक्यातिप्रसङ्गात् । नच तत्र मते शुक्तावपूर्वं रजतमुत्पन्नं सद्भवते न त्वनुत्पन्नं, मम मते त्वनुत्पन्नमपि वर्तत इति भेद इति वाच्यं, अनुत्पन्नस्य रजतस्य दशशृङ्गस्येव तत्र स्थित्ययोगात् । नचोत्पत्तेः प्रागपि तदस्तीत्यभिप्रायेणानुत्पन्न-मस्तीत्युक्तमिति वाच्यं, उत्पत्तेः प्रागपि तत्सत्त्वे तदुत्पत्तिवैयर्थ्यात् । नचाभिव्यक्तिमात्रमेवोत्पत्तिरिति वाच्यं, सत एव वस्तुनोऽभिव्यक्तस्य याऽभिव्यक्तिरभ्युपेता सापि किमुत्पत्तेः प्रागस्ति ? उत नास्ति ? अथे- उत्पत्त्ययोगः, द्वितीये त्वसत्कार्यवादापत्तिरिति । तस्मात्सत्यवादिनादोऽयुक्त एव । नच तत्र मतेपि शुक्लौ रजतावयवाभावात्कथं रजतोत्पत्तिरिति वाच्यं, लोकसिद्धसामग्रीविलक्षणैव सामग्री प्राति-भासिककार्यस्येति । तस्माद्ब्रह्मज्ञानं तद्विषयश्चेत्युभयं मिथ्यैव बाधितत्वादिति—संक्षेपः । ननु असत्याच्छास्त्रात्सत्यस्य ब्रह्मणः प्रतिपत्तिरित्यत्र स्वप्नज्ञानाच्छुभाशुभप्रतिपत्तिर्दृष्टान्ततयोपन्यासा त्वया- म तद्युक्तं शुभाशुभयोस्तत्र मते मिथ्यात्वान्मन्मते स्वप्नज्ञानस्य सत्यत्वाच्चेति, मैवम्—मम मते व्यवहार-दशायां शुभाशुभयोस्तत्त्वत्वादिति ।

वस्तुतस्तु सत्यं ब्रह्म शास्त्राज् ज्ञायते सत्यत्वादेव, यद्धि ज्ञायते तदसत्यमेव, यथा शुक्तिरजत-मिति । किंच नित्यापरोक्षत्वाद्ब्रह्म न ज्ञायते- नक्षपरोक्षः परः पुनर्ज्ञायते । नच न ब्रह्म नित्यापरोक्षमिति वाच्यं, 'यत्साक्षादपरोक्षाद्भवेति श्रुतेः । अपि च यश्चास्माद्ब्रह्म जिज्ञासति ॥ आत्मैव ब्रमेति न ब्रह्म ज्ञायते- कर्मकर्मभावविरोधात् । नचैवं ज्ञातृत्वमात्मन आगतमिति वाच्यं, यावद्यवहारं तस्य तदागमन-स्येष्टत्वात् । वस्तुतस्तु ज्ञानमेवात्मा ज्ञातुरात्मनस्वरूपं ज्ञानमेवेति । नचैवं शास्त्रं व्यर्थमिति वाच्यं, अनात्मत्वात्माभिमाननिरसनार्थं तस्यावश्यकत्वात् । नच सत्याभिमाननिरसनमसत्यशास्त्रस्य कथमिति वाच्यं, अभिमानस्यासत्यत्वात् । अनाद्यविद्याकामकर्मादिदोषजनोद्भूतमन्यत्वाभाभिमान, पुरुषस्य । नच कथं स्पष्टमिदमन्य इति ब्रह्म इति वाच्यं, स्वप्ने तथा दर्शनात् । नच दृष्टोप्यनुपपन्न एवेति वाच्यं, न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नामेति न्यायात् । अनुपपन्नत्वं च ब्रह्मस्य युक्तमेव, उपपन्नस्य भ्रमत्वायोगात् । मायायां सर्वानुपपन्नार्थोपपत्तिरसम्भवाच्चेति । तस्मादसत्यात्सत्याद्वा नास्ति सत्यस्य प्रतिपत्तिः । अतएव सत्योऽन्यसिद्ध आत्मेति—सिद्धान्तः ।

अथ यदुक्तं रामानुजेन सत्यैव रेखया सत्यमैव वर्णस्य प्रतिपत्तिरिति तदसत्—अ इत्येतस्यैव वर्णस्य बहुषु लिपिषु बह्व्यो व्यञ्जकरेखास्सन्ति- ताश्च परस्परं ध्यादृष्टा इत्यस्यथा एव । अ इति वर्णस्तु सर्वत्रैक एवेत्य-यादृष्टत्वात्सत्य इति । यद्यपि रेखात्वं सर्वत्रानुवर्तमानत्वात्सत्यं तथापि रेखाकारविरोधो व्यावर्तमानत्वादसत्य एव । नचैवमकारादिवर्णा अपि परस्परं ध्यावर्तमानत्वादसत्या वर्णत्वमन्यव्यावर्त-मानत्वात्सत्यमिति वाच्यं, दृष्टापत्ते- वर्णदृष्ट्या ह्यसत्या रेखेत्युच्यते, किंच वर्णदृष्ट्यात्मक एव न तु रेखात्मक इति कृत्वा रेखायां वर्णबुद्धिर्त्तस्मिन्तद्वुद्धित्वाद्ब्रह्म एवेति वर्णबुद्धिविषयत्वेनासत्यैव रेखा, रेखात्वरूपेण तु सत्या- रेखायां रेखाबुद्धेः प्रमात्वात् । नचैवं शुक्लौ रजनबुद्धेर्भ्रमत्वात्तद्विषयत्वेन शुक्तिरप्यसत्यैवेति वाच्यं, दृष्टापत्तेः- शुक्तिबुद्ध्या गृहीतैव शुक्तिस्तस्या रजत्वबुद्ध्या गृहीता तु शुक्ति-

व्यावहारिकसत्यत्वेपि रेखाया वर्णात्मकत्वं नास्त्येवेति वर्णात्मना रेखा ह्यसत्या—इति । नहि संकेत-
वशादप्यतद्वस्तु तद्वस्तु भवति—येन रेखाया वर्णात्मता भवेत्सत्या । नहि सांकेतिकाप्यनस्मिन्तद्वुद्धिः
प्रमा भवति- येन तद्विषयो वस्तु सत्यं स्यात् । अत्र ब्रह्मेत्युपासनायामप्यत्र ब्रह्मबुद्धिराहिता हि अम
एव- आहार्यत्वात् । अनाहार्या हि बुद्धिस्तस्या । तस्माद्रेखायां वर्णबुद्धिराहार्यत्वादसत्यैवेति वर्णात्मना
गृह्यमाणा रेखाप्यसत्यैव ।

यदुक्तं रेखागवयादपि सत्यगवयबुद्धिस्सादृश्यनिबन्धना- सादृश्यं च सत्यमेवेति, तदपि मन्दम्—
अत्रेतनरेखागवये चेतनगवयबुद्धेरसत्यत्वात् । अतस्मिन्तद्वुद्धिर्हि सा । यदि तु रेखागवये गवय-
सादृशोयमिति बुद्धिस्त्यातर्हि सत्यसादृश्यनिबन्धना सा बुद्धिस्तस्या भवेत्, न तु भवति- किंतु गवय इत्येव
बुद्धिर्भवतीति । किञ्च भेदवत्सादृश्यमपि दुर्निरूपत्वान्मिथ्यैव- सति सादृश्ये तेनार्थं सदृश इति
प्रतीतिः, सत्यां च प्रतीतौ सादृश्यमित्यन्योन्याश्रयात् । सादृश्यं च भेदनिबन्धनं, भेदश्च दुर्निरूप इति
भेदमूलकत्वाच्च सादृश्यं मिथ्या । नच भेदस्सुनिरूप इति वाच्यं, सति घटपटयोर्भेदे घटः पटाद्विन्न
इति प्रतीतिः, सत्यां च प्रतीतौ घटपटभेद इत्यन्योन्याश्रयात् । नच भेदिनौ घटपटौ तद्वेदं च चक्षु-
गृह्णातीति चाक्षुषप्रत्यक्षविषयस्य भेदस्य कथं मिथ्यात्वमिति वाच्यं, रूपस्य रूपवद्द्रव्यस्य च चक्षुर्मात्र-
त्वेन भेदस्य तद्ग्राह्यत्वाभावात् । नहि भेदो रूपं रूपवद्द्रव्यं वा, नापि श्रोत्रादिविषयो भेदः- भेदस्य
शब्दत्वाद्यभावात् । नापि सुखवन्मानसप्रत्यक्षविषयः- मनसो बहिस्त्वात्तन्व्यात् । नच घटः पटाद्विन्नो
द्वयोराकारभेदसत्त्वादित्यनुमानेन भेदो गृह्यत इति वाच्यं, आकारयोरपि भेदासिद्धेः । ईदृशानुमाना-
नव्रतारेपि भेदज्ञानसम्भवाच्च । नच शास्त्राद्वेदसिद्धिरिति वाच्यं, शास्त्रविदो भेदज्ञानायोगाच्च । सर्व-
जनीनभेदप्रतिपादकत्वे शास्त्रस्याप्रामाण्यापत्तेश्च—अनधिगतार्थप्रतिपादकत्वेन हि शास्त्रं प्रमाणं भवति ।
एतेन परमते शास्त्रस्याप्रामाण्यं सिद्धम् । नच विशिष्टाद्वैतस्यानधिगतत्वेन तद्व्योधकं शास्त्रं प्रमाण-
मेवेति वाच्यं, शास्त्रे कापि विशिष्टाद्वैतपरस्यैवाददर्शनात् । विशिष्टयोरद्वैतायोगेन अद्वैतस्य विशिष्टत्वा-
योगेन च विशिष्टाद्वैतपदार्थासिद्धेः । प्रपञ्चितमेतन्मया सिद्धान्तसिन्धौ । ननु सर्वजनीनस्य भेदस्य
कथमपलाप इति चेन्मैवम्—न वयं भेदं शशशृङ्गत्वरूपं वदामः, येनानुभवविरोधस्त्यात्- किन्तु शुक्ति-
रजतवन्मिथ्येति ब्रूमः, सतो नानुभवविरोधः । यद्धि अनुभूयते विचारं च न क्षमते तद्वस्तु हि मिथ्या ।
नचैवं भेदस्य मिथ्यात्वेपि भेदिनोर्घटपटयोः कथं मिथ्यात्वमिति वाच्यं, भेदस्य मिथ्यात्वे तद्वानपि
मिथ्यैवेति । वन्ध्यापुत्रवत्तद्युक्तोपि मिथ्यैव खलु । तस्माद्वेदमूलं सादृश्यं च मिथ्यैव । तस्मादसत्या-
देव रेखागवयनिष्ठासादृश्यात्सत्यगवयप्रतिपत्तिरिति तद्वद्वान्तेन चासत्याच्छास्त्रात्सत्यब्रह्मप्रतिपत्तिस्तद-
पादैवेति—संक्षेपः ।

ब्रह्मणः मिथ्यात्वाशङ्कानिरासः ।

यदप्युक्तं रामानुजेन—मिथ्याभूतशास्त्रजन्यज्ञानस्य मिथ्यात्वेन तद्विषयस्य ब्रह्मणोपि मिथ्यात्वं,
यथा घ्नन्बुद्ध्या गृहीतवाष्पजन्याग्निज्ञानस्य मिथ्यात्वेन तद्विषयस्याग्नेरपि मिथ्यात्वं तद्वदिति, तदेत-

तत्प्रत्युक्तमेव पूर्वं ब्रह्मणो ज्ञानविषयत्वाभावाप्रतिपादनेन- मिथ्याभूतस्यापि अमञ्जस्यैव विषयो मिथ्या न तु प्रमाज्ञानस्येति वचनेन च । नच घटादिज्ञानमपि प्रमेयेति वाच्यं, वस्तुतस्तस्यापि अमत्वमेवेति । अवाधितार्थविषयकं हि ज्ञानं प्रमा ब्रह्मभिन्नं च बाधितार्थ एवेति । नचैवं घटादिज्ञानस्य कथं प्रमात्व-मिति वाच्यं, यावद्यथाहं घटादेरवाधितत्वेन तदज्ञानस्य प्रमात्वमिति । एतेन धूमज्ज्याग्निज्ञानस्य प्रमात्वेन तद्विषयान्तेरमिथ्यात्वेपि बाष्पज्ज्याग्निज्ञानस्याप्रमात्वेन तद्विषयान्तेर्मिथ्यात्वमेवेति—सिद्धम् । ननु शास्त्रजन्यं ब्रह्माहमस्मीति ज्ञानं किं मिथ्या ? उत सत्यम् ? आद्ये नाहं ब्रमेति ज्ञानस्य सत्यत्व-मागतम् । द्वितीये- तेनैव ब्रह्मणस्तद्वितीयत्वं ब्रह्मभिन्नं मिथ्येति स्वप्रतिज्ञामङ्गश्वेत्यादिकं प्राप्तं, मैवम्—ब्रह्माहमस्मीति ज्ञानस्य मिथ्यात्वेपि प्रमात्वात्नाहं ब्रमेति ज्ञानमसत्यमेव अमत्वादिति । नच मिथ्याज्ञानस्य कथं सत्यत्वं सत्यं हि मिथ्येति वाच्यं, वस्तुतो सत्यत्वेन मिथ्याभूतमपि प्रमाज्ञानं व्यव-हारतत्सत्यमेवेति । तस्माद्ब्रह्मभिन्नं सर्वं मिथ्यैवेति निर्विशेषं ब्रह्मैकमेव सत्यम्- 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म तत्सत्य'मिति श्रुतेः ।

ननु वस्तुतो मिथ्याभूतमपि ब्रह्माहमिति ज्ञानं व्यवहारकाले ज्ञानेन केनाप्यभाषितत्वात्सत्यमिति यदुक्तं तदयुक्तम्—शून्यमिति ज्ञानेन तस्य बाधितत्वादिति रामानुजः, तत्तुच्छम्—भेदवादमिव शून्यवादमपि बाधित्वैव ब्रह्माहमिति ज्ञानस्य जातत्वात् । नच कथं- 'असद्वा इदमपि आसी'दिति श्रुतिसिद्धस्य शून्यवादस्य बाधितत्वमिति वाच्यं, 'असत्तैव स भवति असद्भवेति चेद्'चेदिति श्रुत्यैव शून्यवादस्य दूषितत्वात् । 'अस्ति ब्रमेति चेद्वेद सत्त्वमेतं ततो बिन्दु'रिति- श्रुत्यैव अमवादस्य स्तुतत्वाच्च । किंच किं शून्यमस्ति उत नास्ति ? नाद्य- शून्यस्य सत्ताऽयोगाच्छून्यत्ववत् । द्वितीये- कथं शून्य-वादसिद्धिः, शून्यस्यैवास्तत्वादिति । अपिच यश्शून्यवादी स किमस्ति, उत न ? आद्ये- कथं शून्य-वादसिद्धिः । द्वितीयेपि वादिन एवाभावे कथं वादसिद्धिः ? नचायं दोषस्तत्र मतेपि प्रसरति- किं ब्रह्मवाद्यस्ति उत नास्ति ? आद्ये कथं निर्विशेषब्रह्मसिद्धिर्वस्तुस्तत्वात् । द्वितीये- वादिन एवाभावे कथं वादसिद्धिरिति- इति वाच्यं, व्यवहारतो ब्रह्मवाद्यस्तीति वादसिद्धिः, वस्तुतो ब्रह्मवादी नास्तीति निर्विशेषब्रह्मसिद्धिरिति । नच कथं (वाभावम्बस्थेष्ट इति वाच्यं, ब्रह्मरूपेण स्वस्य सद्भावेन स्वाभावा-भावात् । तस्मात्त्वम्यैव ब्रह्मत्वात्सत्त्वाच्च न शून्यवादसिद्धिर्नापि अमवादासिद्धिरिति न शून्यबोधेन ब्रह्मबोधस्य बाधः ।

ननु श्रो। वेदोऽनृतो बुद्धरूपागमोऽनृतः प्रामाण्यमेतस्य च तस्य चानृतम् । बोद्धाऽनृतो बुद्धि-फले तथाऽनृतो पूर्य च बोद्धाश्च समानसम्बन्धः ॥' इति, मैत्रम्—व्यवहारदशायामभ्यन्तरे- वेदस्यैव, तत्प्रामाण्यं च सत्यं, बोद्धा च सत्यं, बुद्धिश्च सत्या, फलं च सत्यमिति बोद्धानामस्माकं च महद्वैषम्य-मिति । प्रत्युत- श्रो। आलम्ब्यार्थस्य च देह एव प्रमाणनवगम एव भाति । चेदोऽप्रमाणं नच मुद-चित्तिर्न च बोद्धाश्च समानसम्बन्धः ॥' अद्वैतस्य सूक्ष्मदेहस्यैवाभ्यामुत्पन्ननादेह एवाभा । पाशरात्रागमस्यैव प्रवहप्रमाणत्वाभ्युपगममभ्यन्तरे वेदाभावात्सत्यं तिष्ठति । 'चतुर्षु वेदेद्यिदं श्रेयोऽनृतम्' ।

शाण्डिल्य इदमधीतवानिति तद्वचनात् । चित्तिश्चैतन्यं ब्रह्म । यदुक्तं अहं ब्रह्मेति ज्ञानमपि भ्रान्तिमूलमिति त्वयैवोक्तमिति तदसत्—वेदान्तमूलत्वेन तस्याभ्रान्तिमूलत्वात् । नचाविद्यामूलत्वेन तस्य भ्रान्तिमूलत्वेन मिनिपात्रं, अविद्यामूलत्वेन भ्रान्तिमूलमपि ब्रह्मज्ञानं तस्मिन्तद्विद्युत्वेनाभ्रान्तित्वात्प्रमैवेत्युक्तत्वात् । तस्मा-
 भ्रमजनकत्वेन वेदान्तस्यैव प्रमाणम् । अन्यानि ॥ प्रमाणाभासा एवेति । यदुक्तं विषयसत्तात्वं दुर्बलं सत्यतयाभ्युपेक्ष्य ब्रह्मण प्रमाणनियतत्वाभ्युपगमादिति सुदर्शनेन, तन्मन्दम्—वस्तुतः प्रमाणाविषयेषु ब्रह्मणि व्यवहारतः कल्पितस्य प्रमाणविषयत्वस्य सत्यत्वात् । विषयस्य प्रमाणस्य प्रमेयस्य प्रमातृत्वं च वस्तुतस्तत्त्वं हि दुर्बलं, व्यवहारतस्तु सर्वं सुवचमेवेति । यदुक्तं शास्त्रं न प्रत्यक्षविरुद्धार्थप्रतिपादन-
 क्षममिति, तदसत्—प्रत्यक्षेण सूर्यमण्डलं कूष्माण्डप्रायं दृश्यते, शालेण तु भूमण्डलदधिकं प्रतिपाद्यते, तत्र किं शालेण प्रत्यक्षस्य न बाधः ? तथा प्रत्यक्षेण जीवस्य लोकान्तरगमनं न दृश्यते शालेण तु मनिपाद्यते तत्र किं शालेण प्रत्यक्षस्य न बाधः ? प्रत्यक्षेण परलोको नोपलभ्यते, शालेण तु प्रति-
 पाद्यते तत्र किं शालेण प्रत्यक्षस्य न बाधः ? प्रत्यक्षेण जले गन्धो दृश्यते, शालेण तु पृथिवेयं गन्ध-
 यतीत्युच्यते—तत्र किं शालेण प्रत्यक्षस्य न बाधः ? प्रत्यक्षेण गगनं नीलं दृश्यते, शालेण तु नीलरूपि-
 त्युच्यते—तत्र किं प्रत्यक्षस्य शालेण न बाधः ? अज्ञस्य स्थूलोहमिति प्रत्यक्षं वर्तते शालेण तु न त्वं स्थूलं किंतु देह एवेत्युच्यते तत्र तु शालेण किं प्रत्यक्षस्य न बाधः ? भ्रान्तस्य रज्जौ सर्पप्रत्यक्षं पतने—आत्मेन तु नायं सर्पं किंतु रज्जुरित्युच्यते तत्र किं शब्देन प्रत्यक्षस्य न बाधः ? नच भ्रम प्रत्यक्षस्यैव शालेण बाधो नतु प्रमाप्रत्यक्षमेवेति वाच्यं, तथासति द्वैतप्रत्यक्षस्य भ्रमत्वेन शालेण तस्य बाधस्यादेवेति । नच द्वैतप्रत्यक्षं न भ्रम इति वाच्यं, रज्जुसर्पप्रत्यक्षस्य रज्जुमत्त्वक्षेणेव द्वैतप्रत्यक्षस्या-
 द्वैतप्रत्यक्षेण बाधितत्वेन भ्रमत्वादिति । नचाद्वैतप्रत्यक्षं शून्यप्रत्यक्षेण बाधितमिति भ्रम एवेति वाच्यं, किं शून्यप्रत्यक्षं कस्यापि जातमुत न ? आद्ये दस्य त्जातं तस्य सत्त्वात्कथं शून्यसिद्धिः । द्वितीये- अज्ञा-
 तस्य तस्य कथमभ्युपगमः । नचाद्वैतप्रत्यक्षं कस्यापि जातमुत न ? आद्ये यस्य जातं तस्य सत्त्वात्कथं मद्वैतसिद्धिः । द्वितीये- कथमजातस्य तस्याभ्युपगम इति वाच्यं, दस्यद्वैतप्रत्यक्षं जतं तस्यैवाद्वैतत्वा-
 दिनि । नच जातेन तेन प्रत्यक्षेण तस्य मद्वैतत्वमेवेति वाच्यं, जातस्य तस्य मिथ्यात्वादेनं समिप्ये-
 त्युक्तम् । नचाद्वैतप्रत्यक्षं कस्यपि न भवतीति वाच्यं, सत्यप्रतिबन्धे श्रृण्णादौ साधने च साध्यस्य तस्यानुदयायोगात् । नच मम न भवतीति वाच्यं, तत्र प्रतिबन्धस्तत्त्वात्तदनुदयः । नच तत्रापि न भवतीति वाच्यं, परहृदयस्याप्रत्यक्षत्वात् । तस्याद्वैतत्वस्याविरुद्ध एवार्थं शास्त्रोक्ताद्वैतवाद इति न शास्त्रप्रत्यक्षयोर्बाधबाधकभावशङ्कापि ॥

वेदान्तशास्त्रं न निर्विशेषप्रतिपादकमिति रामानुजमतं—तच्चिराकरणम् ।

यदुक्तं रामानुजेन—वेदान्तशास्त्रमपि न निर्विशेषप्रतिपादनपरं—एकविज्ञानेन सर्वविज्ञान-
 प्रतिपादनमुखेन सच्चिदानन्दस्य ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं जगन्निमित्तत्वं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तियोगसंस्त-
 वः सङ्गत्वात् २६-२७-२८-२९ सर्वाध्यात्मिका सर्वनिष्ठमनस्तादृशनेयकस्याणुगुणविरहिता कृत्स्नस्य जगत्सदस्य-

कता च प्रतिपाद्ये एवमृतब्रह्मात्मकस्त्वमसीति श्वेतकेतुं प्रत्युपदेशाय प्रवृत्तत्वात्प्रकरणस्य— इति, तदसत्— व्यवहारदशायामेव ब्रह्मण्युक्तगुणसद्भावो न परमार्थदशायामिति । वस्तुतो निर्गुणत्वादेव ब्रह्मणः— श्लो॥ 'ब्रह्मन् ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तयः । कथं चरन्ति श्रुतयस्साक्षात्तदसत् परे' इति प्रश्नस्य— श्लो॥ 'श्रुतयस्त्वयि हि फलन्त्यतस्त्रिरसनेन मवन्निघना' इति दत्तमुत्तरं भागवते । कथमन्यथा सकलकल्याणगुणपरिपूर्णे ब्रह्मणि श्रुतयः कथं चरन्तीति प्रश्नस्यात् । कथं वा असन्निरसनेन भवति यथा इत्युत्तरमपि भवेत् । 'नेति नेतीत्येष आदेशः' इति निषेधविधया ब्रह्मापविश्व कथं श्रुयोपदिश्येत— 'न नामरूपे गुणकर्म एव वा । निषेधशेषो जयनादशेषः' इति च व्यासेन कथमुच्येत । तादृशगुणवद्ब्रह्मात्मकत्वं च निर्गुणस्य जीवस्य कथं सम्भवेत् । 'यतो वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सा' हेति बाह्वनसामोच्चरस्य ब्रह्मणः कथं सच्छब्दवाच्यत्वं भवेत् । सति च सच्छब्दवाच्यत्वे— 'नायं गुणः कर्म न सन्नवाप्तः' इति भागवते ब्रह्मण्यसच्छब्दवाच्यत्वं कथं प्रतिपिध्येत । 'ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि न सत्- ज्ञासदुच्यते' इति भगवता च कथं गीतम् । सच्छब्दवाच्ये ब्रह्मणि श्रुत्यप्रवृत्तिश्च कथं सम्भाविता । ब्रह्मणो बाह्वनसविषयत्वे 'श्लो॥ यच्चित्रितं वचसा निरूपितं चियाक्षभिर्वा मनसोत यस्य । मामृत्वस्वरूपे गुणरूपवृद्धिर्हितं स वै गुणापायसिर्गलक्षणः' इति कथमुच्येत व्यासेन । अथ एकविज्ञानेन सर्वविज्ञान- प्रतिज्ञानमपि तव मते नोपपद्यते— प्रवृत्तिपुरुषयोर्ब्रह्मभिन्नत्वेन ब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानासिद्धिः ।

नच प्रवृत्तिपुरुषशरीरकब्रह्मविज्ञानात्सर्वविज्ञानसिद्धिरिति वाच्यं, प्रवृत्तिपुरुषप्रत्ययविषयक- तद्ज्ञानस्यैकविज्ञानत्वाभावात् । नच विशिष्टं ब्रह्मैकमेवेति वाच्यं, विशिष्टज्ञानस्य विशेषणविशेष्य- ज्ञानद्वयाधीनत्वेन विशिष्टब्रह्मज्ञानस्यैकविज्ञानत्वाभावात् । नच जगतो ब्रह्मपरिणामत्वाद्ब्रह्मज्ञानाज्जग- द्ज्ञानमिति वाच्यं, किं प्रवृत्तिब्रह्मणः परिणामः, यद्वा आकाशादिकं, अथवा पुरुषः । नायं ब्रह्म- यदनाद्यनन्तस्य नित्यस्य प्रवृत्तिद्रव्यस्य ब्रह्मपरिणामत्वायोगात् । न द्वितीयः तस्य प्रवृत्तिकार्यत्वेन प्रवृत्तिपरिणामत्वम् । न तृतीयः अनादेरनन्तस्य पुरुषस्य ब्रह्मपरिणामत्वायोगात् । एवं परिणामित्वे च ब्रह्मणोऽनित्यत्वमेव भवेत् । यत्परिणमते तद्वि विकारित्वादनित्यं मृद्वत् । नच सर्वस्य ब्रह्मशरी- रत्वाद्ब्रह्मज्ञानात्सर्वज्ञानसिद्धिरिति वाच्यं, मृद्वदृष्टान्तानुरोधादस्माधर्म्यं न हि मृद्वन्तद्विकारो घटादि- शरीरम्— किंच शरीरभूतस्य सर्वस्य शरीरभूतभ्राम्यप्रवृत्तिकत्वेन ब्रह्मज्ञानात्सर्वज्ञानं च न सम्भवति । प्रत्युत सर्वज्ञानादेव तच्छरीरकब्रह्मज्ञानसिद्धिः । अपिच अचेतनवर्गस्य ब्रह्मशरीरत्वेऽपि चेतनस्य ब्रह्मशरी- रत्वमुक्तं ब्रह्माशक्त्युक्तस्य, 'ममैवाशो जीवत्येकः' इति गीतावचनात्— 'अंशो नानान्यदेशा'दिति सूत्राच्च । नचाशिनोऽशरीरमिति वाच्यं, अंशिनः पटस्य तन्तुरांशो हि शरीरं न भवति । नचाशी अंशे एव तिष्ठति, पटस्य तन्तादेव स्थितिर्दृग्नादतोऽंशो ब्रह्म जीवंशे तिष्ठतीति जीवशरीरं ब्रह्म इति वाच्यं, तथासति अंशान्तिरिक्तायमावाजीवान्तिरिक्तं ब्रह्म नामस्येयेति पटवद्ब्रह्मणो सत्यवगमो भवेत् । तन्तुवत्पटोऽपि सत्य एवेति दुराग्रहे च पटस्य तन्तुकार्यत्वमिव जीवकार्यत्वं ब्रह्म म्यात् । ब्रह्मज्ञाना- ज्ञीवानां संसारित्वेन च तदंशमुक्तं ब्रह्म जीवापेक्षयात्यधिकमस्ति भवेत् । साशक्त्ये च ब्रह्माम्नायस-

त्वेनानित्यत्वं भवेन्निरवयवत्वे च निरंशत्वमेव भवेत् । अस्मन्मते त्वंशांशिभावो जीववन्नगोर्मायया युज्यते ।

किंच यदि जीवो ब्रह्मांशस्तर्हि अंशभूतजीवज्ञानादेवांशभूतब्रह्मज्ञानसिद्धिरिति न ब्रह्मज्ञाना-
त्सर्वज्ञानप्रतिज्ञानसम्भवः । अंशभूतजीवानां चानन्तत्वात्तदज्ञानं च न सम्भवति कस्यापि जीवस्य । एवं
प्रकृतेर्वैश्वशरीरत्वेपि शरीरभूतप्रकृतिज्ञानं विना शरीरभूतब्रह्मज्ञानस्यासम्भव एव । तस्मात्तव मते
श्रुतिदर्शितदृष्टान्तानुरोधेन एकविज्ञानात्सर्वविज्ञानं न सम्भवत्येव । नच तव मतेपि न सम्भवतीति
वाच्यं, मम मते सर्वस्य ब्रह्मविवर्तत्वेन ब्रह्मज्ञानात्सर्वज्ञानसिद्धिरिति । नच जीवज्ञानं कथमिति वाच्यं,
जीवस्यैव ब्रह्मत्वात् । नच प्रकृतिज्ञानं कथमिति वाच्यं, तस्या अपि ब्रह्मविवर्तत्वात् । नच जगतो
ब्रह्मविवर्तन्वमश्रौतमिति वाच्यं, 'सच्च त्यच्चाभव'दिति श्रुत्यैव तस्योक्तत्वात् । नच सा श्रुतिर्जगतो ब्रह्म-
परिणामं ब्रूत इति वाच्यं, नित्यस्य कूटस्थस्य ब्रह्मणः परिणामित्वायोगात् । नच कथं श्रुतुपपत्तिरिति
वाच्यं, मायया ब्रह्म - सर्वमभवदित्येवंपरत्वाच्छ्रुतेः । नच परिणामपरिवेयं श्रुतिरिति वाच्यं, परिणामा-
नुपपत्तेर्वर्शितत्वात् । नच मायया परिणाम उपपद्यत इति वाच्यं, मायया ब्रह्मणः परिणामो नाम विवर्त
एवेति । मायया हि रज्जुस्सर्पोत्पन्ना परिणमते- स्वस्वरूपापरित्यागपूर्वकरूपान्तरप्रतिभासो हि विवर्तः ।
स एव मायामयः परिणामश्च । नच मृदपि माययैव घटात्पन्ना परिणमत इति वाच्यं, विचार्यमाणे
एवमेव । मृदि मृदरूपापरित्यागपूर्वकमेव-घटरूपप्रतिभासदर्शनात् । परन्तु दण्डचक्रसलिलादिसामग्रीजन्यो
घट-इति मृदो घटरूपेण-परिणामो न मायामयः, किंतु लौकिकसामग्रीजन्यः । रज्जौ सर्पस्तु माययैव
जायते, नतु लौकिकसामग्र्येति रज्जौसर्पपरिणामो मायामय एवेति । एवं ब्रह्मणि जगच्च माययैव
भवति, नतु लौकिकसामग्र्येति ब्रह्मणो जगद्रूपेण परिणामो मायामय एव । तस्मान्मायया ब्रह्म सर्व-
मनुभवदित्यस्य ब्रह्मविवर्तमूलं जगदित्येवार्थः । एवं सर्वस्य ब्रह्मविवर्तत्वेन ब्रह्मणः पृथग्भावादेव ब्रह्म-
ज्ञानात्सर्वज्ञानसम्भवः ।

। ननु अविष्ठाने ब्रह्मणि ज्ञाते सति जगद्भ्रमो न भवत्येवेति कथं ब्रह्मज्ञानात्सर्वविज्ञानसिद्धिस्तव
मते, उच्यते—अविष्ठाने ब्रह्मणि ज्ञाते सति यन्नयेतः प्राग्जगदिति प्रतीतं तद्वैवेति सर्वस्य ब्रह्मत्व-
ज्ञानं भवतीति तदर्थोत् । नच दृष्टान्तानुरोधेन दृष्टान्तेपि मृदतिरिक्तघटाभावादेव मृदज्ञानाद्घटादि-
विकारज्ञानसिद्धिरिति । नचैवं ब्रह्मणो जगत्प्रकृतित्वं माययैव नतु यस्तुत इति सिद्धम्, तद्यद्युक्तं
'प्रकृति'श्चेति सूत्रविरोधादिति वाच्यं, तत्सूत्रस्याप्यत्रैव तात्पर्योत् ।

ननु तर्हि मम मत इव तव मतेपि मायाविशिष्टं ब्रह्मैव जगत्प्रकृतिरिति कृत्वा विशिष्टब्रह्मज्ञाना-
देव सर्वज्ञानसम्भवः इति विशिष्टस्य चैकत्वाभावात्कथमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानसिद्धिरिति
चेदुच्यते—मायाविशिष्टस्यैधराख्यस्य ब्रह्मणो जगत्परिणाम्युपादानात्वरूपप्रकृतित्वं, परब्रह्मणस्तु जग-
द्विवर्तोपादानत्वरूपप्रकृतित्वमिति कृत्वा परब्रह्मण एकस्यैव ज्ञानात्तद्विवर्तभूतसर्वविज्ञानसम्भवे इति ।
नच परब्रह्मणो जगद्विवर्तोपादानत्वमपि माययैवेति कृत्वा तत्रापि मायोपहितमेव ब्रह्म ज्ञातव्यमिति वाच्यं;

रज्जुः काचकामलादिदोषसहकृताविद्यावशात्सर्वविकर्तोपादानत्वेऽपि रज्जुः केवलैव ज्ञातव्या न त्वविद्या-
सहिता रज्जुरिति । यद्वा मायाया ब्रह्मशक्तित्वात्तद्वैशिष्ट्येन ब्रह्मणेनेकत्वं न सम्भवति- नहि दृष्टान्तेऽपि
घटोत्पत्त्यनुकूलमृच्छकल्या मृदस्सद्वितीयत्वम् । अन्यथा मृदज्ञानस्याप्येकज्ञानत्वाभावप्रसङ्गात् । तत्र
मते तु मायानाम ब्रह्मवलित्यमनन्तं चानादि किञ्चित्स्त्वमेवेति तद्वैशिष्ट्येन भवेदेवानेकत्वं ब्रह्मणः ।
अपि च तत्र मते सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टं ब्रह्म स्थूलचिदचिद्विशिष्टमभवदिति कृत्वा यदि सूक्ष्मचिदचि-
द्विशिष्टं ब्रह्म एकं तर्हि स्थूलचिदचिद्विशिष्टमपि ब्रह्मैकमेवेत्येकविज्ञानादेकविज्ञानमित्येव सिद्धम् ।
अथ यदि तदनेकं तर्हिदमप्यनेकमेवेत्यनेकविज्ञानादेवानेकविज्ञानमिति सिद्धमिति नैकविज्ञानादनेक-
विज्ञानप्रतिज्ञानसिद्धिरिति ।

किञ्च तत्र मते ब्रह्मणः प्रकृतित्वमेव न सेत्स्यति, तथाहि- सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टं ब्रह्म स्थूल-
चिदचिदचिद्विशिष्टस्य ब्रह्मणः प्रकृतिरित्युक्तौ किं ब्रह्म चिदचितोः प्रकृतिरित्या ब्रह्मणः ? नाद्यः-
सूक्ष्मत्वेन चिदचितोऽसृष्टेः प्रागपि सत्त्वात् । न द्वितीयः- अजत्वाद्ब्रह्मणः, स्वस्य स्वहेतुत्वायोगाच्च ।
नच विशिष्टं विशिष्टस्य प्रकृतिरिति वाच्यं, विशिष्टस्यावस्तुत्वाच्च हि विशेषणविशेष्यभ्यामन्यद्विशिष्ट-
मिति किञ्चिद्वत्त्वस्ति । तस्मात्सूक्ष्मयोश्चिदचितोरेव स्थूलचिदचित्वेन रूपेण परिणाम इति वक्तव्यं,
तत्र न युज्यते- चिति निर्विकारायां सूक्ष्मत्वस्थूलत्वयोरयोगात् । अचितः परिणामस्त्वस्मत्प्रकृतित-
एव । माया हि जगद्रूपेण परिणतेत्यस्माभिरुच्यते । नच मायापरिणामत्वे जगत्साङ्ख्यवादापत्तिः-
स्वतन्त्रमायापरिणामत्वं एव स दोषः । साभासमायापरिणामत्वे तु नेति साभासस्य हि मायात्वस्य
ईक्षतिस्सम्भवति । प्रधानस्य ईक्षत्ययोगाद्वि प्रधानपरिणामवादनिरासस्तद्विकारेण कृतः । तस्मात्सर्वस्य
ब्रह्मविवर्तमूतत्वादेव ब्रह्मज्ञानात्सर्वज्ञानसिद्धिः । नच न ब्रह्मविवर्तमूता मायेति वाच्यं, तस्या अपि
तथात्वात्, 'माया चाविद्या च स्वयमेव भवतीति श्रुतेः । नच मायापरिणाममूतत्वान्मायाज्ञानात्सर्व-
ज्ञानसिद्धिरिति वाच्यं, मायाया अतत्त्वत्वात् । ब्रह्मणः पार्यक्येन तस्या दुर्ज्ञेयत्वाच्च । नच मायां
विना ब्रह्मापि दुर्ज्ञेयमिति वाच्यं, यस्य ब्रह्म दुर्ज्ञेयं तस्यैव स्वरूपं ब्रह्मेति । यां विना ब्रह्म दुर्ज्ञेयं
तस्याश्च स्वरूपं ब्रह्मैवेति । नच निस्तत्त्वाया मायायाः कथं ब्रह्मस्वरूपत्वमिति वाच्यं, ब्रह्मापि
कल्पितायास्तस्या अधिष्ठानमूतब्रह्मस्वरूपातिरिक्तस्वरूपाभावादेव निस्तत्त्वत्वमिति । एतेन—सर्वस्यापि
जगत्स्वरूपं ब्रह्मैवेति—सिद्धम् । अत एव स्वरूपमूते ब्रह्मण्येकस्मिन्विदिते सति सर्वस्यापि विज्ञानं
सम्भवति । नच यदि सर्वस्यापि ब्रह्मैव स्वरूपं तर्हि सर्वमपि सध्विदानन्दात्मकमेव भवेदिति वाच्यं,
इष्टापत्तेः— 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रूयते । नचैवमनृतजडदुःसालकस्य जगतः कथं सध्विदानन्दात्म-
कत्वमिति वाच्यं, जगत्सत्त्वेन रूपेणानृतजडदुःसालकत्वं स्वाधिष्ठानरूपेण तु सध्विदानन्दात्मकत्वमि-
त्यविरोधात् । यथा घटः स्वेन रूपेणानृतः स्वोपादानमृदरूपेण तु सत्यसद्बुद्धिः । नच घटोऽपि सत्य
एव स्वेन कम्बुग्रीवादिरूपेणेति वाच्यं, 'वाचारम्भणं विकारो नमपेयं मृदिकेत्येव सत्य'मिति कुतिलनिरोधात् ।
व्यवहारार्थं मृदि घटादिनाममात्रमेव कल्पितमिति घटादिविकारव्यतं मिथ्यैव मृदिनैव सत्येति ध्वन्यर्थः ।

ननु वस्तुतो जीवस्याजानम्य चाभावात्सारनिवृत्तये मोक्षसाधनानुष्ठानं व्यर्थमिति चेत्- किं ब्रह्मविदस्तद्व्यर्थमिति मन्यसे उताब्रह्मविदः ? आद्य इष्ट एव, तस्य मुक्तत्वात् । न द्वितीयं मुमुक्षोस्तस्य ब्रह्मज्ञानं विना सम्भिन्नब्रह्मान्त्यनपगमात् । तदपगमाय हि मोक्षसाधनानुष्ठानम् । ननु मुक्ता-वज्ञानं मास्तुनाम, किं जीवोस्ति उत न ? आद्ये तेनैव ब्रह्मणस्सविशेषत्वं, द्वितीये- मुक्तेरुपर्यार्यता, मैरम्—मुक्तौ जीवस्य ब्रह्मरूपेणैवावस्थानात् । अजानं हि जीवब्रह्मभेदक, तत्राशे सति जीरो ब्रह्मैव भवति- 'ब्रह्मविद्विद्वेयं भव'तीति श्रुते । ब्रह्मेव स्वाविधया जीवभावमापन्नं सद्विधया निमुच्यत इति सिद्धान्तात् । नचेवमेव जीवाश्रयविधयैव ब्रह्माश्रिताऽऽविद्यानिवृत्तौ जीवान्तरस्य मोक्षसाधनानुष्ठानं व्यर्थ-मिति वाच्यं, एष जीवचादिनं प्रति नेत्रचोद्यमवतरति । नानाजीववादे तु एकमेव ब्रह्म बह्वीभिरविद्या-भिर्बहुजीवभावं प्राप्तं, तत्र यदविधया यज्जीवभाव ब्रह्म प्राप्नोति तदविधया तज्जीवविधया नाश इति न जीवान्तरस्य मुक्त्यर्थं मोक्षसाधनानुष्ठानवैयर्थ्यप्रसङ्गः । एकमेवाजानमर्पाति मते तु तच्छक्तिनानात्वा-दुपपत्तिर्वैद्व्या । तस्माद्वस्तुतो नास्ति ब्रह्मणस्सजातीयविक्रान्तीत्यवगतभेदः । सति च तद्वेदे ब्रह्म देशतः कालतो वस्तुतश्च परिच्छिन्नं सदनित्यमेव भवेदिति न नित्यानन्तब्रह्मसिद्धिः । नच नानन्तं ब्रह्मेति वाच्यं, 'सत्यं ज्ञानमनन्त'मिति श्रुते । नापि न नित्यं ब्रह्मेति वाच्यं, 'नित्यं विष्णुं सर्वगत-मिति श्रुते । नच परिच्छिन्नमपि ब्रह्म नित्यमनन्तं च भवत्विति वाच्यं, परिच्छिन्नस्य लोके कस्यचि-दपि वस्तुनो निग्नानन्तत्वाददर्शनात् ।

ननु सविशेषत्वेपि ब्रह्मणो भवत्येवानन्तं, तथाहि यथा देशेन कालेनश्च परिच्छेदाभावो नाम सर्वेषु देशेषु सर्वेषु कालेषु च सत्त्वं, तथा वस्तुतः परिच्छेदाभावो नाम सर्वेषु वस्तुषु सत्त्वमेव । तच्च सर्ववस्तुसद्भाव एव सम्भवति, ननु तदसद्भाव इति सविशेषमेव ब्रह्मानन्तं निर्विशेषं तु ब्रह्म नास्त्येवेति, मैरम्—यदि सर्ववस्तुसत्त्वमेव वस्तुतः परिच्छेदाभावस्तर्हि स देशतः परिच्छेदाभावरूप एवेति तत एव तत्सिद्धौ ततः पृथग्वस्तुतः परिच्छेदाभावकथनं व्यर्थमेव भवेत् । नच घटपटादिषु सर्वेषु वस्तुषु सत्त्वमेव वस्तुपरिच्छेदाभाव इति वाच्यं, किमाकाशो सत्त्वं वस्तुपरिच्छेदाभाव उत देशपरिच्छेदाभावः ? आद्ये वस्तुपरिच्छेदाभावात्पृथग्देशपरिच्छेदाभावासिद्धिः- आकाशस्यैव देशत्वात् । द्वितीयेपि आका-शस्य वस्तुत्वात् एव दोषः । नच नाकाशो देशः किंतु भूरेवेति वाच्यं, तथापि भूरेव वस्तुत्वात् दोषस्तदवस्थ एव । किंच यदि सर्ववस्तुषु तिष्ठत्येव ब्रह्म, ननु सर्ववस्तूनि ब्रह्म, तर्हि 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म, पैतृदास्यमिदं सर्वं'मिति श्रुतिविरोधः । 'जगत् प्रकृतिर्विद्महेति सूत्रविरोधः । ब्रह्मैव जगद्रूपेण परिणतमिति स्वप्रतिज्ञाविरोधश्च । ब्रह्म हि जगत् परिणाम्युपादानं तव मते । नच चिदचिद्विशिष्टमेव ब्रह्म जगदुपादानमिति वाच्यं, तथासति चिदचिद्विशिष्टेन ब्रह्मणा व्याप्त्यस्य वस्तुन एवाभावाद्ब्रह्मण-स्सर्वव्यापित्वमेव न भवेत् । न चेष्टापत्तिः 'अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायण स्थित' इति श्रुते । नचात एव श्रुतेर्ब्रह्मव्याप्यं चेतनाचेतनात्मकं जगदस्तीति वाच्यं, ब्रह्मभिन्नस्यानुमानस्यापि वस्तुनस्सत्त्वे ब्रह्मणस्सर्वकारणत्वायोगात् । ब्रह्म हि सर्वस्योपादानं घटादेस्सर्वस्य मार्तिकस्य मृदिव, तनश्च यदि

मृत्कार्यभूतो घटादिर्मृद्भिन्नस्यात्तर्हि ब्रह्मकार्यभूतं जगद्ब्रह्मभिन्नं स्यात्, यदि च मृद्भिन्न एत इव जगद्ब्रह्मभिन्नं स्यात्तर्हि पटस्य मृदिव जगतो ब्रह्म नोपादानं स्यात्- तस्माद्ब्रह्मभिन्नं जगत्तात्स्येव । नचैव श्रुत्युपपत्ति कथमिति वाच्यं, कारणभूतमृदा कार्यभूतो घटादिर्यथा व्याप्तस्तथा ब्रह्मणा जगदिति श्रुत्यर्थोत् । नचैतावन्मात्रेण ब्रह्मभिन्नं जगत्सिद्धमिति वाच्यं, यदि मृद्भिन्नो घटस्सिद्धयेत्तर्हि ब्रह्मभिन्नं जगत्सिद्धयेदेव । एवं कार्यस्य कारणातिरेकेणासत्त्वमेव कारणव्याप्तत्वम् । नच कार्यस्य कारणातिरेकेणाभावे कथं कार्यकारणव्यवहार इति वाच्यं, घट कार्यं मृत्कारणमिति व्यवहारमात्रमेवेति । तस्माद्यदि ब्रह्म जगत परिणाम्युपादानं, यदि वा विवर्तोपादानमुपययापि ब्रह्मभिन्नं किमपि नास्त्येवेति न ब्रह्मणो वस्तुपरिच्छेदसिद्धिः । अयं च वस्तुपरिच्छेदाभावो देशपरिच्छेदाभावान्मृत्प्रभूत एवेति नान्यतरवैयर्थ्यम् । ननु यदि ब्रह्मभिन्नं किमपि नास्ति तर्हि ब्रह्मभिन्नं मिथ्येति कुनस्त्वयोच्यत इति चेदत एवेति विद्धि—यदि ब्रह्मभिन्नमस्ति तर्हि कथं तस्य सतो मिथ्यात्वं भवेत्- यद्वस्तु भ्रान्त्या ब्रह्मभिन्नमिति गृहीत तद्वस्तुतो ब्रह्मैव यथा सर्प इति भ्रान्त्या गृहीतं वस्तु वस्तुतो रज्जुरेव तद्वत् । एवं वस्तुतत्सर्पस्येव जगतोऽभावादेव मिथ्यात्वमिति । तस्मान्निर्विशेषं ब्रह्मैकमेव सत्त्वम् । तत्र जीवधर-जगन्ति भ्रान्तिप्रयुक्तानीत्यसत्यान्येव । एवमसत्यैर्जविविधरजगद्भिन्नसत्यस्य वस्तुनस्सविशेषत्वायोगादेव निर्विशेषं ब्रह्म ।

यदुक्तम्—‘सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति वाच्यम् कारणवाक्यत्वेन न विजातीयमिदमेदनिरासपरत्वं, तथासति कारणपरत्वाभावेन ब्रह्मकारणत्वमप्रमाणं स्यादिति सुदर्शनेन, तन्मन्दम्—जगत्कारणब्रह्मयाथात्म्यप्रतिपादनपरत्वात्तद्वाक्यस्य ब्रह्मणो याथात्म्यं च एकत्वादिकमेवेति । अथवा भवतु तद्वाक्यस्य कारणवाक्यत्वेन कारणब्रह्मपरत्वं, तथापि न तत्रेष्टसिद्धिः—किं ब्रह्म सर्वस्य कारणं, यद्वा कतिपयवस्तूनामेव ? आद्ये- ब्रह्मकार्यस्य सर्वस्य स्वकारणप्रमाणं कथं भेदजनकत्वं- नहि घट स्वप्रतियोगिकमृद्भेदजनको दृष्टः नहि कोपि घटमृत्तिकयोस्तनातीयं विजातीयं वा भेदं पश्यति मनीषी तस्मात्सर्वस्य कारणं ब्रह्मकारणत्वादेव निर्विशेषम् । द्वितीये कथं ब्रह्मभस्वकारणवसिद्धिः । नन्वेवं कार्यकारणयोस्सजातीयस्य विजातीयस्य वा भेदस्यायोगेन ब्रह्मनगतोरपि तदभावेपि स्वगतभेद-स्याद्ब्रह्मण ब्रह्म हीदानीं नामरूपविभागादिचिद्रूपं प्राप्तु तदनर्हचिदचिद्रूपमिति स्वगतभेदसत्त्वाद्ब्रह्मण इति, भैरवम्—चिद्रूपस्य ब्रह्मणश्चिदचिद्रूपत्वाभावात् । नच चिद्रूपं त्रय मृष्टे प्रागविभक्तनाम-रूपजगद्रूपमासीदिदानीं तु विभक्तनामरूपनगद्रूपं भवतीति स्वगतभेदो नग्न इति वाच्यं, चिद्रूपस्य ब्रह्मण किं चिद्रूपपरित्यागेन जगद्रूपमासीत्किं तदपरित्यागेन ? नाद्य- ब्रह्मणो जात्यादि-प्रसङ्गात् । न द्वितीय- युगपदेकत्र विरुद्धयोश्चिदचिद्रूपयोस्सामानाधिकरण्यायोगात् । नच चिद्रूपस्यैव ब्रह्मणो मायया जगद्रूपमासीदिति वाच्यं, अम्मन्मन्त्रप्रवेशप्रसङ्गात् ।

ननु तत्तत्कारणभेदेन ब्रह्मणस्तत्त्वभेदभेदसिद्धिरुक्तमप्युक्तमभेदसत्त्वग्नभेद इति, भैरवम्—माया-युगभूतरजस्तत्त्वतोवशादेव ब्रह्मणस्तादृशयुगवत्त्वप्रतीतिर्न तु सत्य इति । नच सदापि ब्रह्मभ्राम्भना-

ननु वस्तुतो जीवस्याज्ञानस्य चाभावात्संसारनिवृत्तये मोक्षसाधनानुष्ठानं व्यर्थमिति चेत्- किं ब्रह्मनिदस्तदर्थमिति मन्यसे उताब्रह्मनिदः ? आद्य इष्ट एव, तस्य मुक्तत्वात् । न द्वितीय मुमुक्षो-
स्तस्य ब्रह्मज्ञानं विना स्वस्मिन्ब्रह्मान्त्यनपगमात् । तदपगमाय हि मोक्षसाधनानुष्ठानम् । ननु मुक्ता-
वज्ञानं भास्तुनाम, किं जीवोस्ति उत न ? आद्ये- तेनैव ब्रह्मणस्सविशेषत्वं, द्वितीये- मुक्तेरप्युपस्थिता,
मैत्रम्—मुक्तौ जीवस्य ब्रह्मरूपेणैवावस्थानात् । अज्ञानं हि जीवप्रभवेदकं, तत्वाशे सति जीवो ब्रह्मैव
भवति- 'ब्रह्मविद्वद्ब्रह्मैव भव'तीति श्रुते । ब्रह्मैव स्वाग्रिधया जीवभावमापन्नं सद्विधया त्रिमुच्यते इति
सिद्धान्तात् । नचैवमेवजीवाश्रयविधयैव प्रकाशितानाऽविद्यानिवृत्तौ जीवान्तरस्य मोक्षसाधनानुष्ठानं व्यर्थ-
मिति वाच्यं, एकजीववादिनं प्रति नै-चोद्यमकतरति । नानाजीवभावे तु एकमेव ब्रह्म ब्रह्मिभिरविद्या-
भिर्नहुर्जीवभावं प्राप्तं, तत्र यदग्रिधया यज्जीवभावः ब्रह्म प्राप्नोति तदविद्यायाः तज्जीवग्रिधया नाश इति
न जीवान्तरस्य मुक्त्यर्थं मोक्षसाधनानुष्ठानवैयर्थ्यमसङ्गम् । एकमेवाज्ञानमपीति मते तु तच्छक्तिकनानात्वा-
दुपपत्तिर्नोद्विधा । तस्माद्वस्तुतो नास्ति ब्रह्मणस्सजातीयविजातीयस्वगतभेदः । सति च तद्वेदे ब्रह्म
देशतः कालतो वस्तुतश्च परिच्छिन्नं सदनित्यमेव भवेदिति न नित्यानन्तप्रज्ञासिद्धिः । नच नानन्तं
ब्रह्मेति वाच्यं, 'सत्यं ज्ञानमनन्त'मिति श्रुते । नापि न नित्यं ब्रह्मेति वाच्यं, 'नित्यं विभुं सर्वगत-
मिति श्रुते । नच परिच्छिन्नमपि ब्रह्म नित्यमनन्तं च भवत्विति वाच्यं, परिच्छिन्नस्य लोके कस्यचि-
दपि वस्तुनो निग्नानन्तत्वादर्शनात् ।

ननु सविशेषत्वेपि ब्रह्मणो भवत्येवानन्त्यं, तथाहि- यथा देशतः कालतश्च परिच्छेदाभावो नाम
सर्वेषु देशेषु सर्वेषु कालेषु च सत्त्वं, तथा वस्तुतः परिच्छेदाभावो नाम सर्वेषु वस्तुषु सत्त्वमेव । तच्च
सर्ववस्तुसद्भाव एव सम्भवति, ननु तदसद्भाव इति सविशेषमेव ब्रह्मानन्तं निर्विशेषं तु ब्रह्म नास्त्येवेति,
मैत्रम्—यदि सर्ववस्तुसत्त्वमेव वस्तुतः परिच्छेदाभावस्तर्हि स देशतः परिच्छेदाभावरूप एवेति ततः
एव तस्मिन् देशे ततः पृथग्वस्तुतः परिच्छेदाभावकथनं व्यर्थमेव भवेत् । नच घटपटादिषु सर्वेषु वस्तुषु
सत्त्वमेव वस्तुपरिच्छेदाभाव इति वाच्यं, किमाकाशे सत्त्वं वस्तुपरिच्छेदाभावात् उत देशपरिच्छेदाभावः ।
आद्ये वस्तुपरिच्छेदाभावात्पृथग्देशपरिच्छेदाभावासिद्धिः- आकाशस्यैव देशत्वात् । द्वितीयेपि आका-
शस्य वस्तुत्वात् एव दोषः । नच आकाशो देशः किंतु भूरेवेति वाच्यं, तथापि भुवो वस्तुत्वात्
दोषस्तदवस्य एव । किंच यदि सर्ववस्तुषु तिष्ठत्येव ब्रह्म, ननु सर्ववस्तुनि ब्रह्म, तर्हि 'सर्वं खल्विदं
ब्रह्म, एतद्वात्म्यमिदं सर्वं'मिति श्रुतिविरोधः । 'जगत् प्रकृतिर्विश्वेति सूत्रविरोधः । ब्रह्मैव जगद्रूपेण
परिणतमिति स्वप्रतिज्ञाविरोधश्च । ब्रह्म हि जगत् परिणाम्युपादानं तव मते । नच चिदचिद्विशिष्टमेव
ब्रह्म जगदुपादानमिति वाच्यं, तथासति चिदचिद्विशिष्टेन ब्रह्मणा व्याप्तस्य वस्तुन एवाभावाद्ब्रह्मण-
स्सर्वव्यापित्वमेव न भवेत् । न चेष्टापत्ति- 'अन्तर्बहिः तत्सर्वं व्याप्य नारायण स्थित' इति श्रुते ।
नचात एव श्रुतेर्ब्रह्मव्याप्यं चेतनाचेतनात्मकं जगदस्तीति वाच्यं, ब्रह्मभिन्नस्यानुमात्रस्यापि वस्तुनस्सर्व-
ब्रह्मणस्सर्वकारणत्वायोगात् । ब्रह्म हि सर्वस्योपादानं घटादेस्सर्वस्य मार्तिकस्य मृदिव, ततश्च यदि

यत्वात्सगुणत्वमेवेति वाच्यं, परमार्थदशाया निर्मायत्वेन वस्तुतो निर्गुणत्वात् । अतएव सत्त्वं रजस्तम इति 'निर्गुणस्य गुणः स्वयं' इति भागवतम् । नच दोषगुणराहित्यं निर्गुणत्वं न तु कन्यागुणराहित्यमिति वाच्यं, किं सत्त्वादयस्त्रयो गुणा ब्रह्मणोऽस्मिन्, उत प्रकृते । आद्ये दोषगुणराहित्यमपि ब्रह्मणो भवत्येव- रजस्तमसोर्दृष्टगुणत्वात्कार्षणेऽथ दुर्गुणत्वात् । द्वितीये प्रकृतेरेव सुगुणदुर्गुणवत्त्वं नतु ब्रह्मण, नहि सत्त्वादिगुणरहितस्य ब्रह्मणो दयादिसद्गुणानां क्रोधादिदुर्गुणानां वा प्रसक्तिर्भवति 'सत्त्वात्सङ्गायाते ज्ञानं रजसो लोभ एव च । प्रमादमोहौ तमसः' इति गीतावचनात् । नच ब्रह्मणश्शुद्धसत्त्वात्मिका प्रकृति जीवस्य तु मलिनसत्त्वात्मिका, तथासति ब्रह्मण कल्याणगुणयोग एवेति, मैत्रम्—द्विशतविभागो जीवेष्वयोरिव नतु जीवब्रह्मणो- ब्रह्मैकमेव शुद्धप्रकृतियोगादीधरोऽशुद्धप्रकृतियोगाच्च जीवो भवतीति । नवेधरातिरिक्तं ब्रह्म नास्तीति वाच्यं, यस्य शुद्धप्रकृतियोगादीधरत्वं जातं तस्य चैतन्यमैव ब्रह्मत्वात् । नतु यदि ब्रह्मद्वयं स्यात्तर्हि तत्रैकस्य ब्रह्मणश्शुद्धप्रकृतियोगादीधरत्वमन्यस्याशुद्धप्रकृतियोगाज्जीवत्वमित्ययं विशेषमिदं नतु- नतु ब्रह्मद्वयमस्ति- 'एकमे'वेति श्रुते । यद्वा यदि ब्रह्म साक्षं स्यात्तर्हि तत्र कश्चिदंशे शुद्धप्रकृतियोगादीधरत्वं कश्चित्पुनरशुद्धप्रकृतियोगाज्जीवत्वमित्ययं विशेषमिदं नतु- नतु ब्रह्म साक्षं, किंतु निरंशमेवेति कथं तव मतस्याप्युपपत्तिरिति चेदुच्यते—एकमेव ब्रह्म तच्च यद्यपि निरंश तथापि मायया साक्षमिव भवति 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि, त्रिपादस्यामृतं दिव्यं' इति श्रुते । तथाच ब्रह्मण एकस्मिन्वंशे जीवोऽस्मिन्वंशे ईश्वर परस्मिन्वंशे जगच्च वर्तते मायया । जीवेश्वरजगद्वहितं तु मुक्तमार्थं शुद्धं ब्रह्म च वर्तते इति मायया सर्वसम्भवात्कान्तानुपपत्तिः । यद्यनुपपत्तिरेवेत्याग्रहस्तर्हि सात्त्विकमिष्टैव- अनुपपन्नार्थस्यैव मायामयत्वात् । उपपन्नोद्भवो न मायामयः, प्रसिद्धं चैतदिन्द्रजालादौ । उक्तं च भागवते व्यासेन—'सर्वं भगवतो माया यच्च येन विरुद्धयते'—इति । यद्वा ब्रह्मणि तावदीश्वर कल्पित, तत्रैश्वरे पुनर्नैव कल्पित, तत्रैव जीवे पुनर्जगत्कल्पितं मययेति हि द्वि- चैतन्य ब्रह्म तदेव मायावच्छिन्नं सदीश्वरो भवति, तदेवेश्वरीभूतमन्तः करणावच्छिन्नं सज्जीवो भवति, तदेव जीवभूतं भूतभौतिकावच्छिन्नं सज्जगद्भवतीति भावः । नच यदि जीवे जगत्कल्पितं स्वप्नवत्तर्हि जाग्रत्यप्यन्तरेव दृश्यते जगदिति वाच्यं, मायया बहिरीवोद्भूतं दृश्यते स्वप्नेपि हि बहिरेव दृश्यते- नहि स्वप्नदृष्टादीन् स्वस्मिन्पश्यति किंतु बहिरेव भूमाविति अस्याप्यर्थस्य मायामयत्वाद्विचारा सहत्वं युक्तमेवेत्यलम् ।

सदेवेति वाक्यं असद्वादनिरासपरमेव नतु विजातीयभेदनिरासपरमिति

सुदर्शनमतं तन्निराकरणम् ।

'सदेव सोम्येदमग्र आसीद' इति वाक्ये सदेवेत्यनेन असद्वादनिरास एव, नतु विजातीयभेदनिरास इति यदुक्तं सुदर्शनेन, तदयुक्तम्—असत्तत्सद्विजातीयत्वादिति । नच सद्बिरोधित्वरूपेणासद्वादनिरासोऽयं नतु सद्बिजातीयत्वरूपेणेति वाच्यं, सद्बिरोधित्वमपि सद्बिजातीयत्वादनतिरिक्तमेवेति । यदि तु सजातीयमपि वस्तु कस्यचिद्बिरोधि भवति यथा शुनकस्य शुनकः, विजातीयमपि वस्तु कस्य

चिदविरोधि भवति- यथा शुनकस्य महिष, ततो विरोधित्वं विजातीयत्वादतिरिक्तमेवेत्युच्यते तर्हि सद्विरोधिभूत तद्वस्तु सत्सजातीयमपि भवेदेवेति कथमसद्वादव्युदास- नहि सद्विरोधि वस्तु सद्विजातीयमेवेति नियमः सद्विजातीयभेदनिरासे कृते तु असद्वादनिरासः कृतो भवति- असद्वस्तुनस्सद्विजातीयत्वाव्यभिचारात्, असद्वस्तुनस्सद्विरोधित्वं हि व्यभिचारितमित्युक्तम् । वस्तुतस्तु नेद वाक्यमसत्कार्यत्वादव्युदासपरं, नापि सत्कार्यत्वादप्रतिष्ठापकम्- तथा हि कार्यमुत्पत्ते प्राङ्नास्ति प्रागपि तत्सत्त्वे कारकव्यापारवैयर्थ्यादित्यसत्कार्यत्वादस्तार्किकाद्यभिमतः । कार्यमुत्पत्ते प्रागप्यस्त्येव- विन्तवनमित्युक्तं सद्गतते सकारणे- कारकव्यापारात् तदभिव्यक्तिर्भवतीति सत्कार्यत्वादस्माद्भ्रमाभिमतः, इदं तु वाक्यं कार्यं जगदुत्पत्ते प्राग्भवेति प्रतिपादयतीति नासत्कार्यत्वादनिरासपरं, नापि सत्कार्यत्वादस्यापनपरं, किंतु जगतो ब्रह्मभावप्रतिपादकमेव । अतएव भगवानाह भागवते ब्रह्माणम्प्रति—‘अहमेवासमेकोमे नान्यद्यत्सदसत्परम् । पश्चादहं यदेतच्च योवशिष्येत सोऽस्यहम्’—इति । यथा घटस्याधन्तरयोर्घटितिकैव, मध्येपि सैव घट इति तु भ्रान्तितमात्रम्- तथा जगत आधन्तयोर्ब्रह्मैव मध्येपि ब्रह्मैव, जगदिति तु भ्रान्तितमात्रमेव- इत्येव परमेवेदं वाक्यम् । तस्माद्ब्रह्मणस्सजातीयं विजातीयं वा वस्तु सृष्टे प्राङ्नास्त्येव । यद्यपीदानीमपि नास्ति तथापि भ्रान्तदृष्ट्या अस्तीव भाति- इति विवेकः ॥

सदेवेति वाक्यस्थस्य सच्छब्दस्य सुदर्शनाभ्युपगतप्रकृतिपुरुषकालशरीरक-
परमात्मार्थकत्वनिराकरणम् ।

यदुक्तं सुदर्शनेन सच्छब्दो विशेष्यभूतपरमात्मवाचकोपि प्रकृतिपुरुषकालशरीरकं परमात्मानमुपस्थापयति, सच्छब्दो हि मानसबन्धोऽयमालक्षणं सत्त्वं प्रकृतिनिमित्तीकृत्य परमात्मनि वर्तन इति, तदसत्—यदि प्रमाणसम्बन्धाहं ब्रह्म तर्हि न सत्तासदुच्यत इति भारता कथं गीयेन । किं किं भेदेदानीं मानसबन्धाहं, यद्वा सृष्टे प्राक् आद्ये सृष्टे प्राक् तस्य सच्छब्दवाच्यता । द्वितीये सृष्टे प्राक्प्रमाणस्यैवाभावे कथं तत्सम्बन्धाहंता ब्रह्मणः । नच प्रत्येपि माने शान्तं नित्यवेदरूपमस्तीति वाच्यं, ध्वन्यात्मकस्य तस्य प्रत्ये सत्त्वायोगात्, नहि तदा ध्वन्यभिव्यक्तव्यशरीरादिस्ति, तदा प्रकृतिपुरुषकालशरीरकत्वं परमात्मनो युक्तम्- प्रकृत्यतिरिक्तकालभावात् । परमात्मन एवोपाधन्तरवैशिष्ट्यात्पुरुषत्वमिति पुरुषशरीरकत्वाभावश्च । प्रकृतिशरीरकत्वं ॥ सम्मतमेव । नच प्रकृतिवस्तुमयोपि परमात्मन्यासत्वाच्चानियाम्यत्वाच्च परमात्मनश्शरीरमेवेति वाच्यं, पूर्णस्य स्वतन्त्रस्य च पुरुषस्य तदुभयायोगात् । परिच्छिन्नत्वपारतन्त्र्ययोग्योक्तसिद्धयोरनात्मगतयोरेव तत्तात्पर्याध्यामेनामगतयोरेव प्रतीयमानत्वाच्च । किंच कारणेन कार्यं व्याप्तं दृष्टं लोके- यथा घटः, नैव परमात्मना जीरात्मा व्याप्तः- परमात्माऽकार्यत्वजीवात्मन- ‘अजो निय’ इति श्रुते । परमात्मनः साक्षात्प्राप्तिर्यादयन् इति पाञ्चरागमोक्तार्थस्याप्रमाणत्वाच्च । नचाकारणोपाकार्यमपि व्याप्तमस्तीति वाच्यं, तददर्शनम् । नच गगनेन घटो व्याप्त इति वाच्यं, परस्परया गगनकार्यत्वात्पुष्टम् । नच मनस्य नियतो व्यक्त इति वाच्यं, मनोमयत्वाद्निषेधम् । नचाचेतनेन घटो व्याप्त इति वाच्यं, परस्परया तेजः कार्यत्वाद्पुष्टम् ।

एतेन जलेन घटो व्याप्त इत्यपि प्रत्युक्तम् । (नच तैलेन घटो व्याप्त इति वाच्यं, तैलस्यापि द्रव द्रव्यत्वेन जलत्वात्) नच तिरुमणिद्रव्येण मुखं व्याप्तमिति वाच्यं, मुखस्य पार्थिवत्वात्तिरुमणिद्रव्यस्य च पृथिवीत्वादिति । यदि तु- येन पार्थिवदोशेन मुखं जातं ततो मिथेनैव पार्थिवदोशेन मुखं व्याप्तमित्यकारणेनैव कार्यं व्याप्तमित्युच्यते- तर्हि किं सर्वात्मना पुरुष परमात्मना व्याप्त उतैकदेशेन ? आद्ये- अकारणेन कार्यं सर्वात्मना व्याप्तं न भवत्येव । द्वितीये तु परमात्मनस्सर्वव्याप्तिमङ्गपसङ्ग इति । तस्माद्यदि जीव परमात्मन्यास्तत्त्वार्थमात्मनश्शरीरं तर्हि परमात्मकार्यत्वादजो न भवत्येव । नचैवं प्रकृतिरप्यजत्वात्परमात्मा कार्यत्वेन परमात्मशरीर न भवत्येवेति वाच्यं, प्रकृते परमात्मन्यध्यस्तत्वेन परमात्मकार्यत्वात् । 'माया चाविद्या च स्वयमेव भवतीति श्रुते । तस्या अजत्व तु निमित्तान्तराजन्यत्व-प्रयुक्तमेव । माया हि स्वयमेव भवति, नतु निमित्तान्तरात् । अजत्व ब्रह्मणि स्वयं न भवति, किं तु मायावशादिति भवति नाजम् ।

एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति श्रुतौ एकपदस्य सुदर्शनाभ्युपगतकारणानस्थात्मक-
ब्रह्मबोधकतानिराकरणम् ।

अथ यदुक्तं सुदर्शनेन—'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति श्रुतौ एकमेवेत्यनेन अविभक्तनामरूपं कारणावस्थं ब्रह्मोच्यत इति, तदप्युक्तम्—अविभक्तयोरपि नामरूपयोर्ब्रह्मणि सत्त्वे निरुपचरितैकत्वस्थित्ययोगात् । निरुपचरितैकत्वे सम्भवति सति लाक्षणिकैकत्वस्वीकारायोगाच्च । किंच नामरूपे अविभक्ते भूत्वा कुत्र तिष्ठत- न ब्रह्मणि तस्य नामरूपरहितत्वात् । यदि त्वविभक्ते नामरूपे ब्रह्मणि स, तर्हि विभक्ते च ते तत्र भवत एव । तथाच सर्वदापि ब्रह्म नामरूपानिर्मुक्तमेव भवेत् । यदि त्वन्यके तर्हि ब्रह्मण्येकत्वं निरुपचरितमेव । अविभक्तनामरूपस्य अन्यत्वत्वेन ब्रह्मत्वामावादिति । नच अविभक्तनामरूपाभ्यक्तोपहितत्वाद्ब्रह्म न भवत्येकमिति वाच्यं, किं प्रत्यक्षदशाया ब्रह्म तथाविधमिति वदसि ? किं वा परमार्थत ? आद्य इष्ट एव । न द्वितीय परमार्थतोऽज्ञानस्यैवाभावादिति । किंच कारणावस्थं ब्रह्मेत्युक्तिरुक्ता मृद इव ब्रह्मणो यदि कार्यकारणावस्थे तर्हि तद्वद्विकारित्वेनानित्यत्वमेव भवेत्- नक्षवस्थावानविकारी नित्य, कचिद्दृष्ट उपपन्नो वा । नच सकलकारणस्य ब्रह्मण कथं कारणावस्थाऽभाव इति वाच्यं, सकलकारणस्य ब्रह्मण कथं कार्यावस्थासद्भाव इति । नच मास्तु ब्रह्मण कार्यावस्था, कारणावस्थात्वस्येवेति वाच्यं, किं ब्रह्मण कारणावस्था सर्वदा वर्तते ? उत सृष्टे प्रागेव । आद्ये- कथं जगत्प्रलयसम्भव । द्वितीये- इदानीं प्रपञ्चसमये ब्रह्म कारणं न भवत्येव । नच ब्रह्मणोस्ति कारणावस्थान्नय- तत्रैका सृष्टिकारणावस्था, अन्या स्थितिकारणावस्था, अपरा लयकारणावस्था । अत एव 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति, यत्प्रयन्त्यभिसंविश'न्तीति जगज्जन्मस्थितिलयकभरणत्वं ब्रह्मण श्रूयत इति वाच्यं, पूर्वपूर्वावस्थापरित्यागेनोत्तरावस्थास्वीकारेण च ब्रह्मणो विकारित्वमित्युक्तत्वात् । नच बाल्याद्यवस्थापरित्यागे पूर्वकयौवनाद्यवस्थास्वीकारशालिनो न भवति ब्रह्मणोपि विकारित्वमिति वाच्यं, तत्र देहस्यैव तत्स्वीकारशालित्वं तत्प्रयुक्तं

विकारित्वमनित्यत्व चेति । नच जाग्रदाद्यवस्थापरित्यागपूर्वकस्वप्नाद्यवस्थास्वीकारशालिनो जीवस्यैव ब्रह्मणो भवत्यविकारित्वमिति वाच्यं, तत्राप्यवस्थावतस्साभासाहङ्कारस्य प्रमातुरेव तत्स्वीकारशालित्वा-
दिकं, नत्ववस्थात्रयसाक्षिणस्तुरीयस्य कूटस्थस्य जीवस्येति । तस्माद्यद्यवस्थावतस्तत्सर्वमनित्यमेव ।
नच घटत्वादयवस्थावन्मृद्द्रव्यं नित्यमेवेति श्रुत्यैवोक्तमिति वाच्यं, घटाद्यपेक्षया व्यावहारिकमेव
तन्नित्यत्वमित्युक्तत्वात् । नच वृक्षस्य बीजवज्जगतो मूलमूर्तं ब्रह्म कारणावस्थमेवेति वाच्यं,
अव्यक्तमेव जगतो मूलं नतु ब्रह्मेति । नच ऊर्ध्वमूलमिति गीतया ऊर्ध्वस्य ब्रह्मण एव
जगन्मूलत्वमुक्तमिति वाच्यं, अव्यक्तोपहितं ब्रह्मैव तत्रोर्ध्वशब्देनोक्तं, नतु शुद्धं ब्रह्मेति कृत्वा
अव्यक्त एव जगन्मूलत्वविश्रान्तिरिति । 'अव्यक्तमूलप्रभव' इति पुराणवचनानुसाराच्च । तस्मात्परब्रह्मण
उपाधिभूतस्याव्यक्तस्यैव कारणावस्था कार्यावस्था चेत्यवस्थाद्वयं नतु ब्रह्मण - यथा बाल्याद्यनस्था
देहस्यैव न जीवस्य तद्वत् । तथापि अज्ञास्तु ब्रह्मैव कार्यावस्थं कारणावस्थं चेति मन्यते, यथा
ततोऽप्यज्ञा जीव एव बालो युवा स्थविरश्चेति मन्यते तद्वदिति ।

अव्यक्तस्य जगत्कारणत्वे साङ्ख्यवादापत्तिरित्याक्षेपः, स्वतन्त्रस्य तस्य जगत्कार
णत्वाभावात् तद्वैलक्षण्यमिति समाधानं च ।

नतु यद्येवमव्यक्तमेव जगन्मूलं तर्हि साङ्ख्यवादी जयं प्राप्त इति, मैत्रम्—स्वतन्त्रमव्यक्तं
जगन्मूलमित्यस्माभिरनुक्तत्वात् । ब्रह्मण्यध्यस्त साभासमन्यक्तं हि जगतो मूलं । यद्वा अव्यक्तोपहितं
ब्रह्म जगतो मूलमिति । नच सदेव सोम्येदमिति बाक्ये जगन्मूलं ब्रह्मैव सच्छब्देनोक्तमिति वाच्यं,
उक्तं भवतु- तथापि ॥ शुद्धं ब्रह्म जगतो मूलं, किंतु अव्यक्तोपहितमेवेति । नचाव्यक्तोपहितस्य
ब्रह्मण कथमेकत्वादिकमिति वाच्यं, 'अव्यक्तस्य ब्रह्मशक्तिरित्येन ब्रह्मान्यत्वेन परिगणनायोगात् । नहि
लोके अग्निरेकस्तच्छक्तिर्द्वितीयेति भवति परिगणना । भवतु वा अव्यक्तं ब्रह्मणोन्यत्वेन परिगणनीयं
तत्त्वान्तरं, तथापि न तेन मिथ्याभूतेन ब्रह्मणोऽनेकत्वं- यथा मिथ्याभूतेन नैत्येन गगनस्य न रूपित्वं
तद्वत् । अव्यक्तं नामरूपविभागानर्हं । सूक्ष्मावस्थं व्यक्तिमनापन्नं प्रलयकालगोचरमचिद्द्रव्यं, तदेव-
नामरूपविभक्तं स्थूलावस्थं व्यक्तं प्रपञ्चकालगोचरं जगदित्युच्यते- यथा बीजस्यैव तरुत्वं तथा अव्यक्त-
स्यैव जगत्त्वम् । जगतोऽचिद्द्रव्यत्वात्तत्परिणाम्युपादानं चाचिद्द्रव्यमेव मयितुमर्हति, नतु चिद्द्रव्य-
मुपादानोपादेययोस्सालक्ष्ण्यनियमात् । मृदूषट्पादिषु तथा दर्शनाच्च । ब्रह्म तु जगतो विवर्तोपादानमेव
सर्पस्य रज्जुवत् । तत्र चान कार्यकारणयोस्सालक्ष्ण्यनियम इति, चिद्रूपादपि ब्रह्मणोऽचिज्जगदुत्पत्त्यन-
वयः । एवस्थिते त्वं तु ब्रह्मैव जगतः परिणाम्युपादानमिति ब्रूये । सच्छिदानन्दं ब्रह्म जगत्त्वचिदिति
च वदसि । अतः कथं त्वं व्याहृतवादाभावं । नच प्रवृत्तिविशिष्टं ब्रह्मैव जगतः परिणाम्युपादानमि-
त्यस्माभिरुक्तमिति वाच्यं, तर्हि किं शुद्धं ब्रह्म जगतः परिणाम्युपादानं न भवतीत्यभ्युपेयम् ? ओमि-
त्युक्तौ जितमेवास्माभिः । यदि ब्रह्मण्युपेनं तर्हि कथं दर्शितदोषानिवृत्तिरिति । तस्मान्नानामरूपविभागानर्ह-
कारणावस्थं तद्विभागार्हकार्यावस्थं चाव्यक्तमचिद्द्रव्यमेव, नतु चिद्द्रव्यं, ब्रह्म तदेव बोधस्वरूपे एक-

मेवेत्यनेनोच्यते । निरुपचरितैकत्वस्य तत्रैव विश्रान्तत्वात् । एतेन—सदेवेति वाक्यमेव कारण-
वाक्यं, एकमेवेति तु न कारणवाक्यं, किंतु बोधकवाक्यमेवेति कृत्वा कारणवाक्ये कथं शुद्धब्रह्ममति-
पादनमिति शङ्कापि प्रत्युक्ता । यदुक्तम्—‘तद्वदेदं तद्व्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत’ इति
श्रुत्यन्तराच्चायमेवार्थ इति तदयुक्तम्—तस्यापि श्रुत्यन्तरस्य मदुक्तार्थ एव पर्यवसानात्, तथाहि—
नामरूपे व्याकरवाणि इति सङ्कल्प्य नामरूपे यो व्याकरोत्स किं व्याकृतनामरूपाद्वस्तुनः पृथग्भूतः ?
यद्वाऽपृथग्भूतः ? आद्ये- व्याकृतनामरूपं तद्वस्तु नामरूपव्याकरणात्प्राग्व्याकृतनामरूपमेवेति तदेवा-
व्याकृतशब्दवाच्यम्—तदेव ब्रह्मणा व्याकृतं सृष्टेः प्राववेदं जगद्व्याकृतात्मनैव स्थितं—तदेतदेवोक्तं
श्रुत्या- ‘तद्वदेदं तद्व्याकृतमासीदिति । सृष्टेः प्रागिदं जगद्व्याकृतत्वात्मा स्थितमिति हि तदर्थः ।
तच्चाव्याकृतमव्यक्तमेव । नामरूपव्याकरणाभावेन हि तस्याव्यक्तत्वम्- तस्माद्ब्रह्मणोऽन्यद्व्याकृतमेव वस्तु
जगतो मूलं न ब्रह्मेति न ब्रह्मपरिणामभूतजगत्सिद्धिस्तत्त्वानया श्रुत्या । द्वितीये कर्तृकर्मविरोधः- नहि
व्याकरणक्रियाकर्तृव तत्कर्म भवेत् । नच ‘आत्मानमेवावुरुतेति श्रुतेः, ‘आत्मन्येवात्मनात्मानं सृज-
त्यवसि हंसि’चेति स्मृतेश्च ब्रह्मैवाव्याकृतमात्मानमेव नामरूपाभ्यां व्याकरोदिति वाच्यं, अजस्याव्य-
यस्थानन्तस्य नित्यस्य परस्य ब्रह्मणः स्यतो ना परतो वा जन्मस्थितिलयायोगात् । स्वस्मादेव स्वं जायत
इति विरुद्धं स्वजन्मनः प्राक् स्वसैवाभावेन स्वजन्महेतुत्वस्य निराश्रयत्वात् । एतेन बौद्धाद्यभिमत-
स्वभावकारणवादः प्रत्युक्तः । एवं स्वनाशहेतुत्वमपि स्वस्य न सम्भवति- स्वनाशकाले स्वस्थित्ययो-
गात् । तस्मादुक्तश्रुतिस्मृत्योर्माययेत्येव परिहारः- मायया हि नित्यमजमनन्तमव्ययं चिन्मात्रं शुद्धं बुद्ध-
मानन्दं सदैकरूपमपि ब्रह्म नानारूपेण प्रतिभाति- गगनमिव नीलधारतना । तस्माद्ब्रह्मणाऽव्याकृता-
द्विज्ञेनैवाव्याकृतं नामरूपाभ्यां व्याक्रियते, नतु ब्रह्म । यदि तु ब्रह्मैवेत्याग्रहः तर्हि अव्याकृतोपाधिकं
ब्रह्म नामरूपव्याकृतोपाधिकमभूदिति वक्तव्यम् । नच तथैव वदामः- सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टं ब्रह्म स्थूल-
चिदचिद्विशिष्टमभूदित्यस्माभिरुच्यमानत्वादिति वाच्यं, तथासति ब्रह्मण उपाधिरेव पूर्वमव्याकृतमिदानीं
नामरूपाभ्यां व्याकृतं च भवतीति ब्रह्मणस्सिद्धमेव जगत्प्रतिपत्तिरिणामुपादानत्वमिति संक्षेपः ॥

अद्वितीयमिति पदं निमित्तकारणान्तराभावं बोधयति, नतु द्वैतसामान्याभार-
मिति सुदर्शनमतनिराकरणम् ।

अद्वितीयमित्यनेन निमित्तान्तराभाव उक्त इति सुदर्शन, तदयुक्तम्—‘निमित्तान्तराणां
कालादृष्टादीनां सत्त्वात् । नचैकमेवाद्वितीयमित्यनेन ब्रह्मैवोपादानं निमित्तं चेत्युच्यते इति वाच्यं, ब्रह्मो-
पादानवादस्य पराकृतत्वादक्रियस्य ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वरूपनिमित्तत्वायोगाच्च । नचानिधनिमित्तोपादान-
वादी शङ्कराचार्योपीति वाच्यं, मायाविशिष्टमीधाराख्यं ब्रह्मैव जगत उपादानं निमित्तं च, नतु शुद्धं
ब्रह्मेति तदाशयात् । यद्वा मायैव ब्रह्म जगत उपादानं, निमित्तं च नतु वस्तुन इति । किंच ब्रह्म
जगतो विद्यतोपादानमेव, नतु परिणाम्युपादानमिति स्थापितम् । तथाच ब्रह्मणो जगद्विवर्तोपादानत्वं
प्रति निमित्तं मायास्येवेति कथमद्वितीयमित्यनेन निमित्तान्तरनिषेधः । अपिच अविद्यकमेवावि-

जगत उपादानम् । ब्रह्मत्वीश्वराख्यं तत् निमित्तमेव । अन्यक्तस्य स्वतो जगद्रूपेण परिणन्तुमशक्त-
त्वाज्जडं हि तत् । तस्मादव्यक्तं जगद्रूपेण व्यक्तं विदधत ईश्वरस्यैव निमित्तत्वमिति कथमभिन्न-
निमित्तोपादानसिद्धिः । तत्र मते हि प्रकृतिरन्या ईश्वरोन्यः, अस्मन्मते तु प्रकृतिविशिष्टस्य ब्रह्मण
एवेश्वरत्वात्तत्सिद्धिः । तस्मादेकमेवाद्वितीयमिति पदत्रयं भेदत्रयनिरासपरमेव ॥

कारणवाक्यस्य, तत्स्वरूपशोधकवाक्यस्य रामानुजाभ्युपगतार्थनिराकरणम् ।

रामानुजमते तु एकमिति पदेन ब्रह्मोपादानमिति, अद्वितीयमितिपदेन ब्रह्म निमित्तमिति च
सिद्धे, एवेति पदं व्यर्थमेव । नच नामरूपविभागरहितकारणावस्थब्रह्मप्रतिपादनपर एवकार इति वाच्यं,
एकपदेनैव तत्त्वाभावः । नच वैशेषिकादिभिर्नित्यत्वेनाभिमतानामाकाशादीनामपि संहाराभिप्राय एवकार
इति वाच्यं, तथासति त्वया नित्यत्वेनाभिमतानां प्रकृतिकालादीनामपि संहाराभिप्राय एवकारः किं न
स्यात्- ब्रह्मन्यतिरिक्तनित्यवस्तुनिरासपर एव भवेदेवकार इति । नचास्य कारणवाक्यत्वात्कारणावस्थायां
चाव्यक्तादीनां सत्त्वाच्च तत्संहार एवकाराभिप्रेत इति वाच्यं, एकमेवेति वाक्यस्य कारणस्वरूपशोधक-
वाक्यत्वेन कारणवाक्यत्वाभावादिति । नचैवं जगत्कारणस्याव्यक्तस्यैव कारणवाक्येन ग्रहणे तत्स्वरूप-
शोधकवाक्यमिदं ब्रह्मपरं नैव भवेदिति वाच्यं, ब्रह्मेति कण्ठ एवोक्तत्वात् । नच ब्रह्मशब्दः प्रकृतिपर
एव- 'मम योनिर्महद्ब्रह्मे'ति गीताप्रयोगादिति वाच्यं, माता मे वञ्च्येतिवद्ब्रह्मशब्दस्य ब्रह्मपरत्वाभाव-
कथनस्यापहास्यत्वात् । गीतायां तु प्रकरणादिदशार्थान्तरपरिग्रह इति । भवतु वा अव्यक्तस्वरूप-
शोधकमेवेदं वाक्यं, तथापि नास्मकं क्षतिः- व्यक्ताव्यक्तयोस्वरूपं ब्रह्मैवेति ब्रह्मपरत्वस्यैव सिद्धत्वात् ।
कल्पितस्य ह्यधिष्ठानं स्वरूपं, ब्रह्मणि च व्यक्ताव्यक्ते कल्पिते- अतएव- जगतः परिणाम्युपादानत्वेन जग-
त्कारणभूतायाः प्रकृतेरपि विक्तीपादानं ब्रह्मैवेति ब्रह्मैव जगतः परमकारणं- जगत्कारणकारणत्वात् ।
यथा जगत्कर्तुर्हिरण्यगर्भस्यापि कर्तृत्वाज्जगतः परमः कर्ता नारायण एवेत्युच्यते तद्वदिति । एवं परम-
कारणत्वादेव सदेवेति वाक्येन ब्रह्मैवोच्यते नत्वव्यक्तम् । तस्य च परमकारणस्य ब्रह्मण एकत्वादिकं
युक्तमेव । व्यक्तोपादानभूताव्यक्ताध्यासात्प्राग्ब्रह्ममित्यस्य कस्याप्यभावात् । एवं चैकमेवेति वाक्यस्य

कारणवाक्यत्वेपि न भेदत्रयनिरासपरत्वानुपपत्तिरिति सिद्धम् ।
नचाव्यक्ताध्यासस्यानादित्वात्तत्तत् प्रागिति वचनमयुक्तमिति वाच्यं, कालनिर्णयाभावदिवानादित्यं,
ननु जन्यत्वाभावादिति । अत्र च पक्षे सदेवेति वाक्ये इदंशब्देन व्यक्तमव्यक्तं चेति द्विविध-
मचिद्वद्द्रव्यं गृह्यते प्रपञ्चकालगोचरं प्रलयकालगोचरं चेति बोध्यम् । ननु यदि ब्रह्म जगतो
नोपादानं तर्हि ब्रह्मस्यामित्यस्य कथमुपपत्तिः ? उच्यते-बहुस्यामिति सङ्कल्पः किं परस्य ब्रह्मणः ?
उत मायाविशिष्टस्य ईश्वराख्यस्यापरस्य ? नय- तस्य सङ्कल्पाद्ययोगात् । द्वितीय इष्ट-एव- मायिन
ईश्वरस्य जगदुपादानत्वं, जगन्निमित्तत्वं चास्माभिरभ्युपेतमेवेति । मायाया जगद्रूपेण परिणामान्मायी
ईश्वरोपि जगद्रूपेण परिणत इव भवतीतीश्वरस्य जगदुपादानत्वं, स्वोपाधिभूतमायाया जगद्रूपेण
परिणमयितृत्वादीश्वरस्य जगन्निमित्तत्वं च सम्भतीति । किं बहुना-यद्यव्यक्त्यागुणयोगं भवन्तो

ब्रुवन्ति ब्रह्मणस्तत्तत्कल्याणगुणयोगं वयं वदाम ईश्वरस्य- ततो नास्माकं कस्यचिदप्यनुपपत्तिः काचि-
दपि । निर्गुणं ब्रह्म तु युष्माभिरनस्युपगममिति न्यूनता युष्माकमियमिति । अथ जीवेनात्मनेत्यस्य
जीवशरीरेण मयेत्यर्थवर्णनं तु अयुक्तमेव- जीवेश्वरयोश्शरीरशरीरेभावायोगस्योक्तत्वात् । जीवेनेति-
पदस्य जीवशरीरेणेत्यर्थस्य लाक्षणिकत्वेनायुक्तत्वाच्च । नच 'सिंहेन भूत्वा वहवो मयात्ता' इतिवदुभयं
तदिति वाच्यं, तत्तापि सिंहात्मभूतेन मयेत्येवार्थात् । मनुष्येण मयेति प्रयोगवत्सिंहेन मयेति प्रयोग-
स्यापि देहात्मनोऽन्योन्याध्यासप्रयुक्तत्वेन सिंशरीरेणेत्यर्थोलाभात् । स्वशरीरे जीवे स्वबुद्धेर्भूतमूलाया
ईश्वरस्य भावनायोगाच्च । सर्वज्ञो हीश्वरः । नचात एव जीवे ईश्वरस्य नास्त्यहस्तुद्धिः, किंतु मच्छ-
रीरमित्येव बुद्धिस्तस्माज्जीवेनेत्यस्य जीवशरीरेणेत्यर्थ उपवर्णित इति वाच्यं, तर्हि सिंहेन भूत्वेति दृष्टा-
न्तोपन्यासोऽयुक्तएव । किंच यदि जीव ईश्वरस्य शरीरमेव न स्वीश्वरः, तर्हि अणुभिरपि जीवैर्ये
भागा व्याप्तास्ते ते ईश्वरेण नैव व्याप्ता इति श्रुत्युक्ता सर्वव्याप्तिरीश्वरस्य नैव सिद्धयेत् । अपिच
जीवस्यान्तस्थित्या जीव ईश्वरस्य शरीरं यथा भवति, तथा ईश्वरस्यान्तस्थित्या जीवस्यापीश्वरशरीरं
स्यादेव । नचेश्वरस्यान्तर्जीवो न तिष्ठतीति वाच्यं, 'अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणस्थित' इति
श्रुत्या चेतनाचेतनयोर्बहिरपीश्वरो र्यत एवेति । निरवयवाणुरपिमाणजीवस्यान्तरीश्वरस्यावस्थितिरपि
न सम्भवति- निरवयवस्य वस्तुनो निरवकाशत्वात् । नच निरवयवं गगनं सावकाशमिति वाच्यं, गग-
नस्य सादित्वेन सावयवत्वात् । नच निरवयवमपि व्याप्तुमस्तीश्वरस्य शक्तिरिति वाच्यं, दृष्टिपरीत-
शक्तिकल्पनायोगात् । लोके व्याप्तस्य सर्वस्य सावयवत्वदर्शनात् । नच 'यस्यात्मा शरीर'मिति जीव-
स्येश्वरशरीरत्वं श्रुत्युक्तमिति तत्र नातिशङ्कनीयमिति वाच्यं, 'अन्धो मणिमविन्दत्' इतिवन्मूर्तस्या-
प्यसम्भावितार्थस्य स्वीकारायोगात् । श्रुतिगतत्वशब्दस्य च बुद्धिपरत्वात्पाठान्तरे 'य आत्मनि तिष्ठ'न्निति
पर्याये 'यो विज्ञाने तिष्ठन्'ित्येव दर्शनात् । यथात्मविज्ञानशब्दयोर्जीव इत्येवार्थ इत्याग्रहस्तर्हि स
जीवः सामासादृश्वरः प्रमातृवेति तदन्त कृत्वात्मावस्थितिसम्भवायेव । अन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्ये
शुद्धचैतन्यस्य सामासान्तःकरणे विम्बचैतन्यस्य च स्थितियोगादिति । एतेन जीवस्येश्वरस्याप्यन्त-
श्चैतन्यमस्त्येष मायावच्छिन्नचैतन्ये शुद्धचैतन्यस्य स्थितत्वादिति कृत्वा जीवबदीश्वरोपि चैतन्यभूतब्रह्मव्याप्त
एवेति—स्थितम् ।

यदि तु- यदेव ब्रह्मचैतन्यं तदेव मायावच्छिन्नं सदीधरो भवतीति ब्रह्मेश्वरो नतु ब्रह्मव्याप्त
इत्युच्यते, तर्हि तथैव—यदेव ब्रह्मचैतन्यं तदेवान्तःकरणावच्छिन्नं सजीवो भवतीति ब्रह्मैव जीव
इति नतु ब्रह्मव्याप्त इति वक्तव्यम् । तस्मात् यदीधरो ब्रह्मशरीरं तर्हि जीवोपि ब्रह्मशरीरमेव । यदि
त्वोधरो ब्रह्म तर्हि जीवोपि ब्रह्मैव । यदित्वोधरे ब्रह्मबुद्ध्या ब्रह्मशरीरं जीवमीधरशरीरमिति यदमीति
यदसि, तर्हि जीवे ब्रह्मबुद्ध्या ब्रह्मशरीरमीधरं जीवशरीरमित्यहमपि वदामि- कल्पनायामविरोधात् ।
नच 'ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशोऽर्जुन तिष्ठ'तीति गीतावचनाज्जीवानामन्तरीधर एव तिष्ठतीति वाच्यं, तत्र
भूतशब्दस्य कार्यकरणसद्भावात्परात्वादीधरस्य च जीवरूपेण तदन्तस्थितिरन्तेति । प्रत्यगात्मा हि सर्व-

भूतान्तर । नच प्रत्यगात्मनो भूतग्रामणं न सम्भवतीति वाच्यं, अयस्कान्तलोहय्यायेनाविकृतस्यापि प्रत्यगात्मनस्तत्सम्भवात् । मायया हि सर्वं सम्भवति । नच परमात्मन एव मायास्ति नतु प्रत्यगात्मन इति वाच्यं, प्रत्यगात्मन एव परमात्मत्वात् । परमात्मा हि बुद्धावुपलभ्यमान प्रत्यगात्मेत्युच्यते । तस्माज्जीव ईश्वर एव न त्वीश्वरशरीरं, परमात्मन एव बुद्धौ प्रविष्टत्वेन जीवत्वस्य जातत्वात् । नच प्रवेशात्प्रागेव बुद्धौ स्थितस्य परमात्मन क पुन प्रवेश इति वाच्यं, प्रतिबिम्बरूपेण पुन प्रवेश इति, यद्वा अवच्छिन्नत्वरूपेणेति, अथवा- परमात्मनो बुद्धितादात्म्याभ्यास एव बुद्धौ प्रवेश इति । नच परमात्मन कथमभ्यास इति वाच्यं, पृच्छ । माया- इति । तस्माज्जीवस्य यत्किञ्चिदं स्वरूपं सच्चिदानन्दलक्षण तदेव ब्रह्म, तदेव चेश्वर इति कृत्वा जीवस्याभ्यन्तर ईश्वर इति कचिदुच्यता नाम, न तावता जीव ईश्वरशरीरमिति अमितव्यं, किंतु जीव ईश्वर एवेति ज्ञातव्यं, तत्त्वमसीति श्रुतिप्रामाण्या-दिति संक्षेपः ।

यदुक्तं शरीरवाचिशब्दस्य शरीरिपर्यन्तत्वं मुख्यतयोपपन्नमिति तदयुक्तम्—अहं मनुष्य इति प्रत्ययस्य भ्रान्तिप्रयुक्तत्वेन शरीरवाचिमनुष्यादिशब्दानां शरीरिपर्यन्तत्वं न मुख्यमिति । किंच शरीर-वाचिनश्शब्दाश्शरीरकायदेहाङ्गादयो देह एव कृत्वा नतु देहिनीति, न शरीरिपर्यन्तत्वं तेषाम् । अपिच मनुष्यत्वसिंहत्वपशुत्वादिजात्याश्रयतया मनुष्यसिंहपश्यादयश्शब्दाश्शरीरवाचिनो भवन्तु नाम, कथं पुनर्जीवशब्दश्शरीरवाची भवेत् जीवो हि शरीरधारी नतु शरीर-मनुष्यत्वादिजात्यनाश्रयत्वात् । नच जीवत्वजात्याश्रयत्वाज्जीवश्शरीरमिति वाच्यं, जीवत्वस्याजातित्वात् । अन्यथा ईश्वरत्वस्यापि जातित्वादीश्वरशब्दोपि शरीरवाच्येव भवेत् । जातिर्हि जायमानस्य धर्म न त्वजस्य अजस्य जाति-रिति हि विप्रतिषिद्धम् । नचाचेतनत्वमिव चेतनत्वमपि जातिरेवेति वाच्यं, तथा सति चेतनप्रजातिमा-नीश्वरोपि शरीरमेव भवेत् । नचेश्वरश्चेतनो न भवत्यचेतनोपि न भवति, किं तूभयविलक्षण इति वाच्यं, 'चेतनश्चेतनाना'मिति श्रुते । विलक्षणत्वेपि चेतनत्वाचेतनत्वयोरिव तद्विलक्षणत्वस्यापि जातिरूपत्वं दुर्बारेमेव भवेत् । तस्मादीश्वरशब्द इव जीवशब्दोपि न शरीरवाचीति । यदुक्तम्—'स आत्मा तत्त्वमसी'त्यनेन कृत्स्नस्य जगत्स आत्मा एवंभूतप्रज्ञात्मकत्वमसीत्युच्यत इति, तत्तु स्वाभिप्रायेण विरुद्धं, तथाहि ईश्वरस्य जगदिव जीवोपि शरीरमिति कृत्वा जीवस्य ब्रह्मात्मकत्वं नाम ब्रह्मशरीरत्व-मिति हि तत्वाभिप्रायः । स नोपपद्यते त्वं तदसीति मुख्यसामानाधिकरण्ये श्रूयमाणे तद्ब्रह्मनायोगात् । त्वं तच्छरीरमसीति, त्वं तच्छरीरिकोसीति वा विपरीतार्थवर्णनस्यायुक्तत्वात् । आत्मेत्यत्रात्मशब्दस्य स्वरूपवाचित्वेन शरीरवाचित्वायोगात् । घटस्य मृदात्मेत्युक्तौ किं घटश्शरीरं मृद इत्यर्थ आयाति । किंतु घटस्य मृत्स्वरूपमेवेत्यर्थ आयाति । नचाहमर्थस्यात्मनश्शरीरित्वादात्मशब्दश्शरीरिवाचीति वाच्यं, तथासत्यात्मशब्दोहमर्थजीववाच्येव नतु शरीरिवाचीति । नच जीवश्शरीरिरेवेति वाच्यं, भवतु वा न शरीरित्वधर्मपुरस्कारेण जीवे आत्मशब्द प्रयुज्यते, किंतु स्वत्वादेव । आत्मा हि स्वं-अनात्मन-स्वान्यत्वात् । मन्यते तु जीवजगतोरस्वरूपं ब्रह्मैवेति कृत्वा स्वरूपस्य स्वशब्दार्थत्वेनात्मत्वाज्जग-

जीवयोरात्मा ब्रह्मैवेति जीवस्य ब्रह्मात्मकत्वमुपपद्यते ब्रह्मस्वरूपत्वलक्षणम् । एवं च तत्त्वपदयोर्मूल्य-
सामानाधिकरण्यमपि सम्भवति- त्वं ब्रह्मासीति । सम्भवति च मुख्ये अमुक्याद्यप्यणस्यान्याद्यत्वं लोक-
शालसिद्धम् । तस्मात्तदुक्तार्थम्वदभिप्रायेणानुपपन्नोपि मदभिप्रायेणोपपन्न एवेत्यलम् ।

यदुक्तं सुदर्शनेन—जगच्छरीरकत्वमित्यनेन ब्रह्मपरिच्छेदसिद्धिं सर्वगतत्वमित्यनेन
देशापरिच्छेदसिद्धिरिति, तद्भ्रान्तप्रलपितमेव—जगच्छरीरकत्वमैव सर्वगतत्वरूपत्वात् । सर्वमिन्
जगति व्याप्य वर्तमानत्वं हि जगच्छरीरकत्वं सर्वगतत्वं च । किंच यम् जगच्छरीरमेव, न तु
स्वरूपं स स्वशरीरेण तेन परिच्छिन्नं कथं न स्यात्, शरीरेणो जीवस्य हि शरीरेणाग्नि
परिच्छेदः, किंच परमात्मनो जगच्छरीरमेव न तु परमात्मा जगदित्यत्र वदन् सुदर्शनएव-
धुतिषु तदात्मानं स्वयमकुरुतेति- न तु व्यवर्ततेति- परिणामादिति सूत्रात् न तु नियतादिति—
'कटकमकुटकर्णिकादिभेदैः कनकमभेदमपीप्सते यथैकम् । सुस्पृशमनुनादिकल्पनाभिर्हीरस्विगभि-
रुदीर्यते तथैक' इति विष्णुपुराणाच्च ब्रह्मपरिणाम एव जगदिति वादो निरवयव इति कथं पूर्वमुदा-
जहरेति न वयं विप्र - नहि कनकस्य कनकमकुटादयश्शरीरं, नापि शरीरिणश्शरीराकारपरिणाम, नहि
जीवस्य मनुष्यादिदेहाकारपरिणाम, तस्माज्जगच्छरीरकस्य परमात्मनः परिणामो जगदिनि वास्य
मनुष्यशरीरकस्य जीवस्य परिणामो मनुष्यशरीरमितिददपहासस्पदमेव । शुनिर्गूढपदेषु गूढं ब्रह्म-
मेव मायया जगद्रूपेण परिणमिव भवतीत्यभिप्रायः । प्रपञ्चिनाध्यायमर्थं प्रागेवेति शेषोऽर्थः ।

यद्युक्तं जीवगतहेयगुणा ब्रह्मणो न सन्तीत्येपरं निर्गुणबाधयमिति तदप्ययुक्तम्—हेया
उपादेया वा गुणा प्रकृतिगता एव, न तु जीवगता नर्पादरगता इति । नच प्रकृतिगता एव गुणा
प्रकृतिसंस्पर्शाज्जीवगता भवन्तीति वाच्यं, तथासतीदृशस्यापि प्रकृतिर्ममगोऽत्येवेति जीवसदीदृशस्यापि
प्राकृतगुणयोगोऽवर्जनीय एव । नच जीवस्य प्रकृतिसंस्पर्शादागता गुणा हेयान्तत्पट्टेऽशुद्धत्वात् ।
ईदृशस्य तु प्रकृतिसंस्पर्शादागता गुणा उपादेयान्तत्पट्टेऽशुद्धत्वादिनि बाधे, किं प्रकृतिसंस्पर्शा-
निर्गुणस्य गुणा आगता ? यद्वा सगुणस्य ? आये- जिनोमि त्वम् । द्वितीये जीव ईदृशस्य प्रकृतिसंस्पर्शा-
प्रागेव सगुण इति वृत्त्वा कथं जैवा गुणा प्राहता इति, ऐदृश गुणा अप्राहता इति चोच्यते ।
किंच केते अप्राहता ऐदृश गुणा । नच सर्वज्ञत्वसर्ववर्तुत्वमवोपशान्त्यमशोधात्म्यमशोनात्मत्व-
सर्वनित्यतृत्वादय उक्ता एवेति वाच्यं, ते सर्वेपि प्राहता एवेति । प्रकृत्यप्राये सर्वस्याध्यामावाक्ये
सर्वज्ञत्वादियुगा ईदृशे प्रकृतिसंस्पर्शात्वाभवेयु । नच नित्यत्वशुद्धत्वादयो प्राहता इति बाधे, नित्यत्वं
कालत्रयावाध्यत्वं, तच्च कालत्रयस्य प्राहन्त्वेन प्राहन्मेव । शुद्धत्वं मृगवर्णित्वं, मय मा प्राहन्
एव । ज्ञानत्वं च प्रकाशकत्वं, तच्च प्रकाश्याभावेन भवत्येवेति प्राहन्मेव । आनन्दत्वानन्दविगुण्य
तद्यानन्दयितव्याभावेन न भवत्येवेति प्राहन्मेव । ययानन्दस्वरूपवादानन्दं ब्रह्म उच्यते तर्हि आनन्दो
गुणो न भवत्येव । किं बहुना यं यं गुणं कल्पयन्मकल्प्यां वा त्वं ब्रह्म नि मन्वावरमि, म सर्वेति
प्राहन् एवेति ब्रह्म निर्गुणमेव ।

सत्यं ज्ञानमित्यादिश्रुतेः निर्विशेषब्रह्मपरत्वोपपत्तिः ।

अथ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति वाक्यं विमृश्यते—अताह रामानुजः—सामानाधिकरण्यास्यानेक-
विशेषणविशिष्टैकार्याभिधानव्युत्पत्त्या नात्रापि निर्विशेषवस्तुसिद्धिरिति, तदसत्—अतएव सत्यमिति
वाक्यं लक्षणया ब्रह्म प्रतिपादयतीत्युक्तमिति । नच मुख्यार्थवाचकलक्षणाबीजमावासात्र लक्षणोदय
इति वाच्यं, बीजस्य सत्त्वात्—तथाहि लोके ज्ञानस्य जन्मनाशप्रसिद्धेर्ज्ञातृज्ञेयाभ्यां परिच्छिन्नत्वप्रसिद्धे-
स्तत्त्वमनन्तं च ज्ञानं नास्ति । यद्यपि परमते सत्यमनन्तं च वस्तु गगनमस्ति, तथापि तस्य ज्ञानत्वं
नास्तीति- ज्ञानमनन्तं च सत्यं वस्तु नास्ति- अर्थक्रियाकारित्वेन सत्यं ज्ञानं यद्यप्यस्ति तथापि तदनन्तं
न भवति अन्तवत्त्वदर्शनात्तस्येति सत्यज्ञानसम्भवेपि सत्यानन्तज्ञानासम्भवः । एवं सत्यत्वज्ञानत्वा-
नन्दत्वानां सामानाधिकरण्यासम्भव एव लक्षणाबीजमिति । नीलं महत्सुगन्धुत्पलमिति स्थले तु नीलत्व-
महत्त्वसुन्धिरत्वां सामानाधिकरण्यासम्भवाच्चत्रामिधाया एव प्रवृत्तिर्न तु लक्षणाया इति तद्वार्थं विशेषण-
विशिष्टवस्तुपरत्वेन सविशेषविषयमेव । प्रकृतवाक्यं तु विशेषणविशिष्टवस्तुपरं न भवतीति निर्विशेष-
विषयमेवेति प्रकृतवाक्याल्लक्षणाया निर्विशेषब्रह्मसिद्धिरिति । ननु सत्यत्वानन्तत्वविशेषितज्ञानस्य, ज्ञानत्व-
विशेषितसत्यानन्तस्य वा वस्तुनो लौकिकस्याभावादेव सत्यं ज्ञानमनन्तमिति ब्रह्मलक्षणवाक्यस्य कापि
नातिव्याप्तिः । तथाच सत्यत्वज्ञानत्वानन्तत्वविशेषणविशिष्टं ब्रह्मैव प्रकृतवाक्यात्सिद्धं न निर्विशेष-
मिति, नैवम्—किमत्र वाक्ये सत्यादिपदत्रयं विशेषणभूतं ? यद्वा तत्रान्यतमं विशेष्यभूतम् ? आद्ये
ब्रह्मणो विशेष्यस्य स्वरूपं प्रकृतवाक्येन नैवोक्तं भवेत् । नचेष्टापत्ति- प्रकृतवाक्यस्य ब्रह्मस्वरूपलक्ष-
णत्वाद्यतो वेत्यादि वाक्यं हि तदस्थलक्षणम् । द्वितीये- कतमं पदं तत्र विशेष्यम् ? न तावत्सत्य-
मितिपद- ज्ञानत्वानन्तत्वविशेषितसत्यपदार्थाभावात् । नापि ज्ञानं सत्यत्वादिविशेषितज्ञानपदार्थाभावात्--
नाप्यनन्तमितिपदं, सत्यत्वादिविशेषितानन्तपदार्थाभावात् ? एतादृशानुपपत्तिवशादेवेदं वाक्यं लक्षणया
ब्रह्मस्वरूपपरमिति । नच ब्रह्मणस्वरूपं ज्ञानमेवेति ज्ञानपदमत्र विशेष्यमिति वाच्यं, लोके सत्यत्वा-
नन्तत्वविशेषितज्ञानपदार्थाभावेन सत्यमनन्तं च ज्ञानं ब्रह्मेति श्रुत्वा कोपि ब्रह्मास्तीति न प्रतीयात् ।
किंतु बन्ध्यापुत्रोतिष्ठन्दर इति वाक्यं श्रुत्वा बन्ध्यापुत्राभावमिव प्रकृतवाक्यं श्रुत्वापि ब्रह्माभावमेव प्रती-
यादिति । नचैवं ज्ञानपदस्यैव लक्षणास्तु कुत पुनस्तस्यानन्तयोरिति वाच्यं, सत्यानन्तपदसम्बन्धादेव
ज्ञानपदस्य लक्षकत्वं ननु स्वतः इति । ननु सत्यानन्तत्वाभ्यां विशेषितमिदं ज्ञानपदं यदि लक्षणया ब्रह्म
बोधयति, तर्हि ब्रह्मण स्वरूपं ज्ञानं नैव भवेदिति चेत्तदप्येव । नहि वयं षट्ज्ञानवत्सत्यानन्तं,
किंचिदज्ञानमस्ति तद्ब्रह्मेति ब्रूम । नच तर्हि ब्रह्मणः स्वरूपं विमित्युच्यते त्वयेति वाच्यं, अवा-
प्नोस्यार्थं निर्विशेषं ब्रह्मस्वरूपं कथमहमिदमिति प्रतिपादयेयम् । नच ज्ञानं ब्रह्मस्वरूपमिति बहुश
उद्घोषितं त्वयेति वाच्यं, ब्रह्म सर्वव्याप्तमिति श्रुत्वा भासकत्वधर्मपुरस्कारेण ब्रह्म ज्ञानस्वरूपमित्युक्तं,
ज्ञानं हि लौकिकं भासकं, नचैवं भासकत्वधर्मेण सविशेषं ब्रह्मेति वाच्यं, परमार्थतो भास्याभावेन ब्रह्मणो
भासकत्वाभावादिति ।

विज्ञानमानन्दमिति श्रुतेर्निर्विशेषब्रह्मपरत्वोपपत्तिः ।

ननु विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्येतद्ब्रह्मस्वरूपलक्षणमिति कृत्वा ज्ञानत्वानन्दत्वविशिष्टमेव ब्रह्म ननु निर्विशेषमिति चेन्नैवम्—तत्रापि ज्ञानत्वविशेषितानन्दस्य आनन्दत्वविशेषितज्ञानस्य चाभावेन मुख्यार्थ-
नुपपत्त्या लक्षणयैव निर्विशेषब्रह्मसिद्धिरिति । नच ब्रह्मण आनन्दः स्वरूपमिति वाच्यं, स्रगादिविषय-
भोगजन्यस्य लौकिकस्यानन्दस्यानित्यस्य ब्रह्मस्वरूपत्वायोगात् । नच नित्य एवानन्दो ब्रह्म भवेदिति
वाच्यं, लोके नित्यस्यानन्दस्यैवाभावात् । नहि ज्ञानं नित्यमिति आनन्दं नित्यमिति च कोपि प्रत्येति ।
नच त्वयैव ब्रह्मण आनन्दः स्वरूपमेव ननु गुण इत्युक्तमिति वाच्यं, ब्रह्मणो यद्यानन्दः स्वरूपं तर्हि तस्य
किमित्यवाच्यनसगम्यत्वं भवेत् । नच कथं स्वोक्तिव्याघातपरिहार इति वाच्यं, यथा सर्वावभासकत्वाद्ब्रह्म
ज्ञानस्वरूपमित्युक्तं तथैव सर्वानन्दयितृत्वादानन्दस्वरूपमित्युक्तमिति । तर्हि ब्रह्म किं सर्वं नानन्द-
यति— आनन्दयत्येव परन्तु सर्वमेव न भवति वस्तुत इति कथं सर्वानन्दयितृत्वम् ।

ननु यदि ब्रह्म सर्वं व्यवहारदशायामानन्दयति तर्हि स्रगादिवद्ब्रह्म न भवेदानन्दः, अपितु जड
एव भवेत् । नचेष्टापत्तिः— 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजाना' इत्यादिश्रुतिविरोधादिति, मैवम्—स्रगादयो
नानन्दयितारः, किंतु स्रगादिविषयभोगेन स्रगादिविषयेच्छाया निद्राया मनस्यन्तस्सुखे सति ब्रह्मानन्दस्तत्र
प्रतिविम्बतीति ब्रह्मैवानन्दयितृ । किंच वैषयिकमानन्दमनुभवतो जीवस्य तत्क्षणे यादृशी स्थितिस्तादृश्येव
ब्रह्माणुभवसमयेपि ब्रह्मविद इति कृत्वा ब्रह्मानन्द इति व्यपदिश्यते । वस्तुतस्तु न ज्ञानमानन्दो वा
ब्रह्म तयोरनित्यत्वाद्ब्रह्मणश्च नित्यत्वादिति । यदि तु लौकिकौ क्षणिकौ ज्ञानानन्दौ ज्ञानानन्दौ नैव भवतः—
अलौकिकं नित्यं ब्रह्मैव ज्ञानमानन्दं चेति मतं तर्हि लौकिकज्ञानानन्दवाचिनोज्ञानानन्दशब्दयोः कथ-
मलौकिके ब्रह्मणि लक्षणां विना प्रवृत्तिरस्यात् । नच लौकिकज्ञानानन्दशब्दयोर्ब्रह्मण्यप्रवृत्तावपि वैदिकयो-
स्तयोस्तत्र प्रवृत्तिर्भवेदिति वाच्यं, वेदस्यापि लौकिकत्वात् । लोके हि भवति वेदः । तस्माद्ज्ञाना-
नन्दयोर्ब्रह्मस्वरूपलक्षकत्वादेव ब्रह्मस्वरूपत्वव्यवहार इति निर्विशेषब्रह्मसिद्धिः ।

ननु भास्याभावादानन्दयितव्याभावाच्च ब्रह्मणो ज्ञानत्वमानन्दं वा वस्तुतो मास्तुनाम- किं ब्रह्म
वस्तुतस्तत्सत्यमुतासत्यम् ? आद्ये- सत्यत्वरूपविशेषवत्त्वान्न निर्विशेषब्रह्मसिद्धिः । द्वितीये- असत्यमेव ब्रह्म
भवेदिति कथं पारमार्थिकसत्यत्वं ब्रह्मणस्त्योच्यते इति, मैवम्—लोके यद्वस्तु सद्बुद्धिविषयस्तत्सत्य-
मिति दृष्टम् । सद्बुद्धिविषयत्वं च घटादेर्भान्तिप्रयुक्तमिति कृत्वा ब्रह्मैव सद्बुद्धिविषय इति स्थापितम् ।
एवं वस्तुतस्तद्बुद्धिविषयत्वाद्ब्रह्म पारमार्थिकसत्यमित्युक्तम् । ततश्च सत्यशब्दोपि ब्रह्मणि लक्षणयैव
प्रवर्तते न त्वभिधया । वस्तुतस्तद्बुद्धेरेवाभावेन कथं पुनस्तद्विषयत्वं ब्रह्मणो वस्तुतो भवेत् । तस्मा-
द्वस्तुतस्तत्सत्यत्वरूपविशेषाभावाच्च निर्विशेषब्रह्मसिद्धिरिति । व्यवहारदशायामेव ब्रह्म सत्यमिति ज्ञानमिति
आनन्दमिति अनन्तमिति नित्यमिति शुद्धमिति चोच्यते- ननु परमार्थदशायामिति कृत्वा परमार्थतो ब्रह्म
निर्विशेषमेव व्यवहारतस्तु सविशेषमेवेति पूर्वमेवोक्तो मयायं विवेकः—इत्यलम् । यदुक्तम्—सर्वविशेष-
निषेधे स्वाभ्युपगताहिंसाप्रतिष्ठा नित्यत्वादयश्च निषिद्धास्त्युरिति रामानुजेन, तत्परास्तम् । व्यव-
हारदशायाम् विशेषसाधनं परमार्थदशायां तन्निषेध इति ।

ननु ज्ञानानन्दादिकल्याणगुणविशिष्टत्वात् निर्गुणं ब्रह्मेति न निर्विशेषब्रह्मसिद्धिः । नच 'यतो वाचो निर्वर्तन्त' इति श्रुत्या ब्रह्म निर्गुणमिति वाच्यं, तच्छ्रुतेः गुणानन्त्यपरत्वात् । तथाचोक्तम्— 'सङ्ख्यातुं नैव शक्यन्ते गुणा दोषाश्च शार्ङ्गिणः । आनन्त्यात्यथमो राशिरसावादेव पथिमः ॥ यथेवो निर्वर्तन्ते नान्तरिक्षक्षितिक्षयात् । तथा वाचो निर्वर्तन्ते नाच्युतस्य गुणक्षया'दिति च । अत एव 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वा'निति, स एको ब्रह्मण आनन्द' इति च- ब्रह्मण आनन्दगुणश्चयत इति, नैतत्सारं- व्यवहारदशायां मायाविशिष्टस्य विष्ण्वात्म्यस्य परस्य ब्रह्मण ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वादयो गुणा असङ्ख्येया एवेत्यस्माभिरप्युक्तमेव । परमार्थतस्तु निर्गुणं ब्रह्म निर्मायत्वादिष्येच्यते । एवं च निर्गुणसगुणश्रुत्योर्विरोध एव नास्ति, विभिन्नदशाविषयत्वादिति कृत्वा नात्रापष्टेदादिन्यायावतारः । सर्वास्वपि शाखास्वेवमेवेति सर्वशाखाप्रत्ययन्यायोऽम्भदनुकूल एव । 'आनन्दं ब्रह्मण' इत्यत्र तु ब्रह्मणस्वरूपभूतमानन्दमित्यर्थः । राहोश्शिर इति वदिति न ब्रह्मगुणत्वमानन्दस्य- यतो वाच इति श्रुतौ यच्छब्दो ब्रह्मपर एव, न ब्रह्मणः कल्याणगुणपर इति न त्वदुक्तार्थसिद्धिः । वाचश्च मनसा सह कल्याणगुणान्नाप्त एवेति नाप्राप्येत्येतत्त्वन्मते सङ्गच्छते । नच यत् इत्यस्य यदीयकल्याणगुणादित्यर्थमुपवर्ण्य अप्राप्येत्यस्य यदीयकल्याणगुणगणास्तमप्राप्येत्यर्थ उपवर्ण्यत इति वाच्यं, तस्यार्थस्यायथाश्रुतार्थत्वेनाप्राप्तत्वात् । 'स एको ब्रह्मण आनन्द' इत्यत्र ब्रह्मशब्दः प्रजापतीनां पितास्ति यो हिरण्यगर्भस्तत्पर एव तदानन्दस्यैव परिच्छिन्नत्वेन एकत्वसङ्ख्यायोगित्वात्- अपरिच्छिन्नानन्दश्च ब्रह्मस्वरूपभूत एवेति ब्रह्मैव । नच परस्य ब्रह्मणो गुणभूतो प्यानन्दोऽपरिच्छिन्नोऽस्तु, इति वाच्यं, यस्यानन्दो गुण इत्युच्यते तेन स परिच्छिन्न एवेति गुणाद्गुणी हि भिन्नः । शुक्लाद्घट इव, यो यस्माद्विजस्य तेन परिच्छिन्न एव- यथा घटाद्विजः पटो घटेन परिच्छिन्नस्तद्वत् । एवं च यदि ब्रह्मण आनन्दो गुणस्याद्यर्हि आनन्दो परिच्छिन्नो मास्तु- नाम- ब्रह्माप्यपरिच्छिन्नं नैव सिद्ध्यति । नच परिच्छिन्नमेव ब्रह्मापि भवत्विति वाच्यं, अनन्तमिति पूर्ण इति च श्रुतिविरोधात् । किंच त्वदभिप्रेता ब्रह्मगुणा ज्ञानानन्दादयः किं ब्रह्मभिन्नाः ? उताभिन्नाः ? आद्ये- ब्रह्मभिन्नास्ते किं ब्रह्मणा व्याप्ता उताव्याप्ताः ? आद्ये- गुणव्यापि ब्रह्म निर्गुणमेव- यथा घटस्यापि गगनं निर्घटं- यथा वा शरीरव्यापि ब्रह्म अशरीरम् । द्वितीये- ब्रह्मणस्सर्वव्याप्तिर्ब्रह्मसङ्गः । यदि ते ब्रह्माभिन्नास्तर्हि गुणस्य निर्गुणत्वादगुणाभिन्नं ब्रह्मापि निर्गुणमेवेति । अपिच यदि गन्धवतीव पृथिवी गुणवद्ब्रह्म तर्हि गन्धः पृथिवीमिव गुणो ब्रह्म सर्वात्मना व्याप्यावतिष्ठेतेति- ब्रह्म व्याप्तमेव भवेत् । नवेष्टापत्तिः- सर्वान्तरत्वं सर्वव्यापित्वं च ब्रह्मणः प्रतिपादयन्ती श्रुतिर्वाधिता भवेत् । किंच ये ज्ञानादयो गुणास्तेषां किं ब्रह्मस्वरूपमुतान्यत् ? आद्ये- निर्गुणमेव ब्रह्म द्वितीये ब्रह्मणस्सर्वात्मत्वप्रतिपादकश्रुति-व्याकोपः । सर्वस्यात्मा ब्रह्मेति श्रुत्योद्बुध्यते- 'स आत्मेति, ऐतदात्म्यमिदं सर्वमिति च ।

किंच यदि ब्रह्मानन्दवदेव त्वानन्दः तर्हि ब्रह्मापाप्त्या जीवस्यानन्दावसिर्न स्यात् । नवेष्टा-पत्तिः- 'रसो वै सः रसम् खेवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवतीति श्रुतेः, विद्वदनुभवस्य सुतसर्वजनानुभवस्य च भङ्गप्रसङ्गात् । नच अनन्दिब्रह्मप्राप्त्या जीवस्याप्यानन्दित्वमिति वाच्यं, आनन्दिचैतप्राप्त्या मैत्रस्या-

प्यानन्दित्वप्रसङ्गात् । नचेष्टापत्तिः, आनन्दित्वैत्रप्राप्त्यैव मैत्रस्यानन्दित्वे आनन्दार्थं मैत्रस्य पुनः प्रय-
तनायोगात्— ब्रह्मचारिणोपि गृहमेधिप्राप्त्यैव सुखितत्वेन सुखार्थमुद्वाहविषयेच्छाऽयोगाच्च । प्रत्युत
सुखिनं गृहमेधिने प्राप्य ब्रह्मचारी सिध्यत एव मम भार्या भासीदिति । नच ब्रह्म आनन्द आनन्दं च
भवति- यथा ज्ञानि ज्ञानं च तद्वदिति वाच्यं, दृष्टान्तासम्प्रतिपत्तेः । ब्रह्मज्ञानमित्येव स्वसु सम्प्रति-
पन्नोऽशः । किंच यदि ब्रह्मणो ज्ञानमानन्दश्चेत्युभयं स्वरूपं, तर्हि ज्ञानस्वरूपं ब्रह्मैकं, आनन्दस्वरूपं
ब्रह्मान्यदिति ब्रह्मद्वयं स्यात्- एकस्यैव ज्ञानस्वरूपस्य ब्रह्मण आनन्दस्वरूपत्वायोगात् । ज्ञानमानन्दं च
भिन्ने हि । भिन्नयोः स्वरूपयोरेकत्वमयुक्तम् । नच तव मतेऽप्यस्यैव दोष इति वाच्यं, मन्मते ज्ञाना-
भिन्नमेवानन्दमित्यदोषात् । नच कथं ज्ञानस्यानन्दाभिन्नत्वमिति वाच्यं, जन्यज्ञानस्य जन्मानन्दा-
भिन्नत्वानुपपत्तावपि नित्यज्ञानं नित्यानन्दावभिन्नमेवेति । नित्यज्ञानं हि ब्रह्म तदेव नित्यानन्दं चेति ।
एकमेव ब्रह्म प्रकाशकत्वाद्ज्ञानमिति, आनन्दवितृत्वादानन्दमिति च व्यपदिश्यत इत्युक्तं हि प्रागेव ।
तस्माद्ब्रह्मानन्दमेव नित्यानन्दगुणकमिति निर्विशेषमेव ब्रह्म वस्तुत इति ॥

ब्रह्मविदाप्नोति, सोऽश्नुते सर्वान् कामान्, ब्रह्मणा विपश्चितेति श्रुतेर्निर्विशेषब्रह्मपरत्वोपपत्तिः ।

ननु 'ब्रह्मविदाप्नोतिपर'मिति ब्रह्म तद्वदनं तत्प्राप्तिः प्राप्यं चेति, चतुष्टयमुक्तं श्रुत्या—तत्र
'सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते'ति ब्रह्मवेदनफलं दर्शितम् । काम्यन्त इति कामाः
कल्याणगुणाः ब्रह्मणा सह तद्गुणान् सर्वाभ्याप्नोतीति श्रुत्यर्थात्सकलकल्याणगुणपरिपूर्णं ब्रह्मेति न निर्गुण-
ब्रह्मसिद्धिरिति, मैवम्—ब्रह्मविदाप्नोतिपरमित्यत्र प्राप्यतया निर्दिष्टं वस्तु परं ब्रह्मैव न त्वन्यत्, पर-
मित्युक्तत्वात् । परं हि सर्वापेक्षया ब्रह्म, ब्रह्मापेक्षया सर्वस्यापरत्वात् । यद्यप्यपूर्वमनपरमिति श्रुत्या
ब्रह्म न परं, नाप्यपरं, तथापि व्यवहारतत्तत्परमेव । वस्तुतस्तु न परं, नाप्यपरं—तदपेक्ष्यान्यस्य
सत्त्वेहि तद्वदृष्ट्या तत्परमपरं वा भवेत् । अतएव 'ब्रह्मविद्वैव भव'तीति श्रुत्यन्तरप्रसङ्गतिः । ब्रह्म-
प्राप्तिर्हि ब्रह्मभावः न त्वप्राप्तस्य ब्रह्मणः प्राप्तिः, परिपूर्णस्य ब्रह्मणो नित्याप्तत्वेन प्राप्तव्यत्वाभावात् ।
नित्याप्तमपि ब्रह्म ज्ञानादप्राप्तमिव मूला तदपायाव्याप्तमिव भवति । तस्माद्ब्रह्मज्ञानात्प्राप्यं ब्रह्मैव-- तदे-
वेह परमित्युक्तम् । अस्थ च ब्रह्मविदः प्राप्तब्रह्मभावस्य स्वरूपभूतेन ब्रह्मैतन्मेन युगपदेव सर्वकामा-
वाप्तिरिति सोऽश्नुते इति श्रुत्यर्थः । अयं च स्तुतिगूत एव । ब्रह्मप्राप्तं प्राप्तस्य निर्मायस्य मायामय-
कामप्राप्त्ययोगात् । 'यवागू पिब शिखा ते वर्धयेत्स' इति ब्रह्मप्राप्तस्य तव सर्वकाममार्तिर्भवेदिति
वचनं प्रोचनारूपमेव । यद्वा थावत्सर्वमुक्तिमुक्तस्य ईश्वरभावावप्तिरेवेति मते ब्रह्मविदीश्वरसायुज्यं प्राप्य
स्वरूपभूतब्रह्मैतन्मेन युगपदेव सर्वान् कामान् आप्नोतीति श्रुत्यर्थः । अथवा ब्रह्मविद्ब्रह्मसायुज्यमेव
प्राप्नोतीति मतेपि थावद्व्यवहारं पुरषान्तरदृष्ट्या ब्रह्मभूतस्य ब्रह्मविन्मायाविशिष्ट ईश्वर एव । यथा ब्रह्म-
भूतोपीश्वरो भवतीश्वरः । तथा न तस्येश्वरस्य ब्रह्मविदः सर्वकामावाप्तिरुच्यतेवेति । सर्वथापि ब्रह्म-
वित्प्राप्यं परं ब्रह्मैवेति न ब्रह्मविदः कामप्राप्तिः कापि । ते च ब्रह्मवित्प्राप्तत्वेन तवाभिमतः कामा
पेक्षरा एव, न ब्राह्मा इति नानथा श्रुत्या निर्गुणब्रह्मसिद्धिरिति ।

ननु विविधं पश्यच्चित्तं विपश्चित्तं, तद्धि सार्वभ्यं, तद्गुणयुक्तेन ब्रह्मणा सह स सर्वान्-
 न्कामानश्नुत इति श्रुत्यर्थात्कथं न निर्गुणब्रह्मासिद्धिरिति, मैवम्—पुत्रेण सहागतः पितेतिवस्तदयुक्ते-
 उपधान इति यद्यत् सहशब्दयोगादप्रधाने तृतीया तर्हि सर्वकामावाप्तावीश्वरस्याप्राधान्यं, जीवस्यैव-
 प्राधान्यं च भवेत् । नवेष्टापत्तिः, जीव एव सर्वान्कामानश्नुते, ईश्वरस्तु तान् प्राधान्येन नाश्नुत इति
 जीवापेक्षया ईश्वरस्य न्यूनतावगमात् । किंच ईश्वरेण समं जीवः कामानश्नुत इत्यस्य कोर्थः— ईश्व-
 रेण सह स्थित्वा कामानश्नुत इति ? यत्र कापि स्थित्वा ईश्वरेण सहाश्नुत इति ? आद्ये ईश्वरव-
 र्जीवस्यापि विभुत्वमागतं, तत्तवानिष्टम् । द्वितीये ईश्वरेण सह तिष्ठतः कथमीश्वरेण सहाशर्त्त- नहि
 पुत्रेण सहातिष्ठन् पिता पुत्रेण सहाभ्राति- किंच अप्राप्तान् कल्याणगुणान्जीवः प्राप्नुयात्तम । कथं
 पुनः प्राप्तानेव तानीश्वरः पुनः प्राप्नुयात् । नच कामाशनमित्यस्य कामप्राप्तिरिति नार्थः, किंतु काम-
 भोग इत्यर्थः । तथाच ईश्वरः स्वीयानेवानन्दादीन् कल्याणगुणान्यथा भुङ्क्ते तद्वर्जोपोत्यर्थे इति
 वाच्यं, तथासत्यानन्दस्य भोग्यत्वेपि ज्ञानादीनामभोग्यत्वमेवेति कथं सर्वकामाशनस्य सर्वकामभोग
 इत्यर्थः । अपिच ईश्वरेण सहेत्यस्य ईश्वरवदित्यर्थोपि लाक्षणिकत्वादुपेक्ष्यः । भवतुनामैतद्वार्थं विप-
 श्चित्वादिगुणकब्रह्मपरं, तथापि नास्माकं क्षतिः— यावद्यवहारं सर्वज्ञत्वादिगुणकस्येश्वराख्यस्य ब्रह्मणो-
 स्मानिरभ्युपेतत्वात् । नच ब्रह्मवित्त्वाप्यं परं ब्रह्म सकाममीश्वराख्यमेवेति न मुक्तस्य निर्विशेषब्रह्मभावा-
 पत्तिरिति नास्ति निर्विशेषं ब्रह्मेति वाच्यं, यदि ब्रह्मविद ईश्वरभावकामः तर्हि तेन कामेन स ईश्वर-
 भावमेव प्राप्नोति, न ब्रह्मभावमिति- यथा ब्रह्मविदोपि ब्रह्मलोकाप्राप्तिकामश्चेत्तेन कामेन ब्रह्मलोकस्य
 हिरण्यगर्भस्वामिकस्यैव प्राप्तिर्न तु परब्रह्मणः । निष्कामस्य तु ब्रह्मविदः परब्रह्मभावापत्तिः कामस्य ब्रह्म-
 प्राप्तिप्रतिबन्धकत्वात्—इति । अथवा सोश्नुत इति श्रुतिगतब्रह्मशब्दो हिरण्यगर्भवाच्येव भवति—
 पुल्लिङ्गब्रह्मशब्दस्य तत्र रूढत्वात् । तथा च ब्रह्मविदोपि पुरुषः ब्रह्मलोककामी चेद्ब्रह्मलोकं प्राप्य तत्र
 हिरण्यगर्भेण सह सर्वान् कामानश्नुत इति श्रुत्यर्थः । तेन कामाः ब्रह्मलोकोपभोग्या विषयविशेषा इति
 बोध्यम्—इति ।

ननु 'सोश्नुत इति' वाक्यं 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मिति श्रुतिगतपरशब्दविवरणपरम् । 'तथाच
 परशब्दवाच्यं ब्रह्मवित्त्वाप्यं फलं ब्रह्मणा सह सर्वे कामा इत्येतत् । ब्रह्मणा सहितास्सर्वकामाः, फलमूना
 इत्यर्थः । सर्वकल्याणगुणविशिष्टं ब्रह्म फलमिति यावत् । गुणप्राधान्यं वक्तुं सहशब्द इति, मैवम्—
 यदि गुणविशिष्टं ब्रह्मेकं, निर्गुणं ब्रह्मान्यदिति ब्रह्मद्वयं स्यात्तर्हि गुणविशिष्टं ब्रह्म सोश्नुत इति वक्तुं
 युक्तं, नतु तदस्तीति व्यर्थमेवेदं वचनं, गुणविशिष्टं ब्रह्म प्राप्नोतीति— स ब्रह्माश्नुत इत्यनेनैव सगुणं
 ब्रह्म स प्राप्नोतीति सिद्धत्वात् । नच निर्गुणं ब्रह्मेति शङ्कान्युदासायैवमुक्तमिति वाच्यं, एवमुक्तेपि
 निर्गुणं ब्रह्मेत्येव सिद्धत्वात् । तथाहि- यद्वस्तु गुणविशिष्टमित्युच्यते, तर्हि निर्गुणं ! यद्वा सगुणम् ?
 आद्ये- निर्गुणब्रह्मसिद्धिः । द्वितीये सगुणस्य कुतः पुनर्गुणविशिष्टत्वं—यैर्गुणैर्विशिष्टमिदं सगुणं वस्तु
 तेभ्यः प्रथममूताः के ते गुणास्सगुणवस्तुगताः, तेन सगुणवस्तुगता गुणाः किं निर्गुणे स्थिताः ? उन

सगुणे ? आद्ये- व्याघातश्च । द्वितीयेऽनवस्था । यदुक्तं गुणप्राधान्यं वक्तुं सहशब्द इति तद-
प्ययुक्तम्—ब्रह्मस्वरूपापेक्षया ब्रह्मगुणानां प्राधान्याभावात् । गुणाः खलु परतन्त्राः- परतन्त्रे चाप्र-
धानम् । एवमप्रधानत्वादेव गुणेषु गुणशब्दप्रयोगः । नच गुणानां स्थितौ पारतन्त्र्येऽपि भोग्यत्वे
प्राधान्यमेवेति वाच्यं, आनन्दरूपत्वेन ब्रह्मण एव भोग्यत्वेऽपि प्राधान्यात् ।

ब्रह्मण आनन्दरूपत्वोपपत्तिः ।

तथाहि तत्त्वचन्दनवनितादयो लोके भोग्यत्वेन प्रसिद्धाः, ते किं सुखप्रदत्वेन भोग्या इत्युच्यन्ते?
यद्वा स्वरूपत एव ? आद्ये- सगादिभ्यं सुखमेव भोग्यं, नतु सगादय इति कृत्वा प्रधानं भोग्य-
मानन्दमित्येव सिद्धम् । द्वितीये तु प्रतिकूला अपि वनितादयो भोग्या एव भवेयुः, तस्मादानन्दमेव
प्रधानं भोग्यं तदर्थमेव सर्वविषयसम्पादनात्तदर्थमेव सुपुण्यनुधावनात्तदर्थमेव समाध्यनुष्ठानान्मोक्षकाम-
नाश्च । अत एव- सुखमेकमेव पुरुषार्थः- पुरुषेण हि सुखं प्रार्थ्यते, धर्मादीनां चतुर्णां पुरुषार्थत्व-
हारश्च पुरुषार्थसुखहेतुत्वप्रयुक्तत्वादौपचारिक एव- यथा नेत्रानन्दहेतौ चन्द्रे नेत्रानन्दश्चन्द्र इति
प्रयोगः तद्वत् । नच दुःखाभावोऽपि पुरुषार्थ एव- पुरुषेण तस्याप्यर्थ्यमानत्वादिति वाच्यं, अभावस्या-
वस्तुत्वेन पुरुषार्थत्वायोगात् । भावत्वे सति पुरुषेण अर्थ्यमानत्वं पुरुषार्थत्वमिति वा लक्षणात् । यद्वा
यथा वनितादीन् भावपदार्थानानन्दार्थमेव पुरुष-कामयते तथा दुःखाभावमप्यानन्दार्थमेवेति कृत्वा
दुःखाभावजन्यं सुखमेव पुरुषार्थः । अत एव सर्वो लोकः सुखं मे भूयादिति प्रार्थयते, नतु दुःखाभावो
मे भूयादिति । प्रसूत दुःखं मे माभूदिति दुःखस्य भावस्यैव निवृत्तिं कामयते नाभावस्योत्पत्तिं- अभा-
वत्त्वादेवाभावस्योत्पत्त्ययोगात् । एवमनुकूलविषयभोगात्प्रतिकूलविषयभोगाभावाच्च, यत्सुखं भवति तदेव
पुरुषार्थ इति स्थिते तादृशसुखस्वरूपस्य ब्रह्मणः कथं भोग्यत्वे अप्राधान्यम् । नच ब्रह्म न सुखमिति
वाच्यं, तथा सति कथं वनितादिविषयान्हित्वा वनमाश्रित्य कायबलेन प्रसन्न दुर्लभमपीन्द्रियार्थं सम्प्राप्य
ब्रह्मचर्ये स्थित्वा मुनयो निर्विकल्पकसमाधिमभ्यसेयुः । कथं नाम प्राकृता अपि जनाः सर्वे पतनपान्दृग्-
पशुपुत्रकलत्रादिकं विहाय सुपुतिं भजेयुः । नच ब्रह्मस्वरूपानन्दापेक्षया ब्रह्मगुणभूतानन्द उत्कृष्ट इति
वाच्यं, तस्यैवासम्प्रतिपत्तत्वात् । तदभ्युपगमेऽपि ब्रह्मगुणभूतानन्दभोवत्त्वं जीवस्य नैव सम्भवति- जीव-
ब्रह्मणोर्भेदाच्च मते । नहि चैत्रेण भुज्यमानश्चैत्रगुणभूत आनन्दो मैत्रेण भुज्यते, एवं ब्रह्मगुणभूतं
ज्ञानमपि जीवेन न भुज्यते, चैत्रज्ञानस्य मैत्रभोग्यत्वाददर्शनात् । येतु प्रथिव्यादिषु वर्तमाना गन्धादिगुणा
इव ब्रह्मणि वर्तमाना जीवोपभोग्या गुणास्ते चानन्दजनकत्वादेव भोग्या नतु स्वत इति कृत्वा जीव-
भोग्यानां ब्रह्मगुणानां न ब्रह्मापेक्षया प्राधान्यं, नापि तादृशगुणास्सन्ति । तथासति ब्रह्मणो रूपादिगुण-
वत्त्वे अतीन्द्रियत्वं नैव भवेत् । नच ब्रह्म नातीन्द्रियमिति वाच्यं, अव्यक्तत्वात्- 'न संदरो विप्रति-
रूपमस्त्ये'त्यादिश्रुतेः । एतेन—जगतो ब्रह्मपरिणामवादः—परास्तः । यदि क्लृप्तं क्लृप्तापात-
नैव ब्रह्म जगद्रूपेण परिणतं तर्हि दृश्यमानं जगद्ब्रह्मैवेति कथं ब्रह्मणो रूपं चाक्षुषं न भवेत्- इति ।
नच ब्रह्मणो रूपादयस्सन्ति, ते तु मांसमयचक्षुराद्यगोचरा इति वाच्यं, 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं

तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् इति श्रुते । नच प्राकृतशब्दादिगुणाभावेऽप्यप्राकृतशब्दादिगुणास्सन्ति
ब्रह्मण इति वाच्यं, शब्दादिगुणानां प्राकृतत्वेनाप्राकृतत्वयैवासिद्धे । प्रकृतिकार्याकाशादिष्वमृतगुणा
स्त्वु शब्दादयः । नच तेजोमयं ब्रवेति वाच्यं, ज्ञानस्वरूप इति तदर्थत्वात् । वायुकार्यतेजोभूतमयत्वा-
योगाच्चाकार्यस्य सर्वकारणस्य ब्रह्मण । किं बहुना जीवस्यैव शब्दादिगुणाभावे कथं ब्रह्मण परस्य
तत्सत्त्वशङ्का । तस्माज्जीवोपभोग्या गुणा ब्रह्मणि न सन्त्येव । ब्रह्मस्वरूपानन्दमेव मुक्तजीवोपभोग्यं,
तेदेव परशब्दप्रतिपाद्य—मित्यलम् ।

नन्वेवं गुणानां प्राधान्याभावाद्ब्रह्मणश्च प्रधानत्वाद्ब्रह्मणेत्यप्रधाने तृतीया मामूलाम- ब्रह्मण
प्रधानत्वेपि कामैस्सह ब्रह्म फलमिति कृत्वा न निर्गुणब्रह्मसिद्धिरिति, मैत्रम्—कामशब्दस्यात्र ब्रह्मगुण-
वाचिन्वाभावात् काम्यन्त इति कामा इति व्युत्पत्त्यैव विषयाणामेव कामत्वात् । नच ब्रह्मविदो
ब्रह्मप्राप्तिरस्तु, कथं पुनर्विषयप्राप्तिरिति वाच्यं, ब्रह्म परिपूर्णत्वाद्गगनमिव सर्वव्यापीति सर्वान्कामानाप्त-
वदेव । तत ब्रह्मप्राप्तो ब्रह्मविद ब्रह्मैवेति कृत्वा सर्वान् कामानाप्तवानेवेति । यद्वा सर्वान् कामा-
नश्नुत इत्यनेन पूर्णकामो निष्काम इत्युच्यते । ततश्च ब्रह्मप्राप्तस्य ब्रह्मविदो नास्ति प्राप्तव्यकामावशेष
इत्यर्थः । अत एव कृतकृत्यत्वं ब्रह्मविदस्मर्यते । ब्रह्मण पूर्णकामत्व च सर्वात्मत्वप्रयुक्तं, ब्रह्म हि
सर्वस्यात्मभूतं, ततो ब्रह्मवित् सर्वात्मा भवतीति श्रुत्यभिप्रायः । इदं च पूर्णकामत्वं, सर्वात्मत्वं च माय
यैव ब्रह्मणो ननु वस्तुत इति कृत्वा बह्वपुष्टपृष्टयैव ब्रह्मविदो ब्रह्मभूतस्य सर्वकामाप्राप्तिवचनमिति
बोद्धव्यम् । अत्र च पक्षे ब्रह्मणा सह कामानश्नुत इत्यस्य यदा ब्रह्माश्नुते तदैव सर्वकामानश्नुत इति
सहशब्दस्य सार्थक्यं बोध्यम् । यथा शत्रो राज्येन सह कोशमाप्तवानित्युक्ते राज्यकोशयोरेकदैव प्राप्ति
रभिहिता भवति तद्वदिति ।

ननु मायातरणाद्ब्रह्मविदो ब्रह्मप्राप्तिर्मायया तु सर्वकामाप्राप्तिरिति कथं युगपद्ब्रह्म कामजातयो
प्राप्तिरिति मैत्रम्— ब्रह्मण एव माययाऽवाससमस्तकामत्वे सम्भवति सति का पुनरनुपपत्तिर्ब्रह्मविदो
ब्रह्मभाव प्राप्तयेति । नच ब्रह्मविदः कथं मायेति वाच्यं, यथा ब्रह्मणस्त्यैवेति । नच माया तीर्णवा-
नेव ब्रह्मविदिति वाच्यं, किं ब्रह्म मायामतीर्णं ? नवेष्टापत्ति - ब्रह्मण एवातीर्णमायित्वे कथं तदज्ञानाद्ब्रह्म
वितीर्णमायो भवेत् । यदि ब्रह्मातीर्णमायं तर्हि तदभेदमापन्नो ब्रह्मविदप्यतीर्णमाय एव भवेदिति नास्त्ये-
वानुपपत्तिर्ब्रह्मप्राप्तस्य सर्वकामप्राप्तौ । तस्मादज्ञानमेव ब्रह्मणीव ब्रह्मभावं प्राप्ते ब्रह्मविद्यपि प्राप्तसमस्त-
कामत्वादिगुणजातं कल्पयतीति सिद्धं निर्गुणं ब्रह्म ।

ननु ब्रह्मवित्प्राप्य तत्परं ब्रह्म विपश्चिस्त्वगुणकमेवेति न निर्गुणब्रह्मसिद्धिरिति, मैत्रम्—सर्वाव-
भासकत्वलक्षणसर्वज्ञत्वमेव तद्विपश्चिस्त्वं न तु ज्ञातृत्वलक्षणमिति । नच सर्वावभासकत्वमपि गुण एवेति
वाच्यं, सत्य गुण एव, परं तु व्यावहारिक एव स गुण, वस्तुतस्तु सर्वव्याप्यत्वाभावात् । यद्ब्रह्म व्यवहारन-
स्तु सर्वावभासकं तदानीतीति श्रुत्यर्थाद्ब्रह्मस्तुतो निर्गुणमेव परं ब्रह्म, ब्रह्मविदाप्नोतीति निर्गुणब्रह्मसिद्धिः ।
श्लो ॥ अमेण गगनं नीलं नीरूपं वस्तुतो यथा । मायया ब्रह्म सगुणं निर्गुणं वस्तुतस्तथा ॥ इति—

सिद्धान्तः । एतेन—उपास्यत्वादज्ञेयत्वाच्च ब्रह्म सगुणमिति—प्रत्युक्तम् । उपास्योपासकोपासन-
रूपाया ज्ञातृज्ञेयज्ञानरूपायाश्च त्रिषुश्चा व्यावहारिकत्वेन वस्तुतस्तदभावादिति । नच मोक्षोपि व्यावहारिक-
एवेति वाच्यं, इष्टापत्तेः—‘न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः । न मुमुक्षुर्न वै मुक्त-
इत्येपा परमार्थ’तेति श्रवणात् । नच मोक्षो ब्रह्मस्वरूपत्वात्पारमार्थिक एवेति वाच्यं, मोक्षस्य फलत्वमेव
व्यावहारिकं तत्स्वरूपं ब्रह्म तु पारमार्थिकमेवेति ॥

निर्गुणस्य ब्रह्मणः उपास्यत्वोपपत्तिः ।

ननु मोक्षो ब्रह्मज्ञानादभवति, ज्ञानं चोपासनात्मकमेव, उपास्यं च ब्रह्म सगुणमेवेति सगुण-
ब्रह्मज्ञानादेवाभीष्टमोक्षसिद्धौ मुमुक्षोर्निर्गुणब्रह्मज्ञानं व्यर्थमिति तद्विधायकशास्त्रस्याप्रमाणत्वात्निर्गुणब्रह्म-
स्युपगमो व्यर्थः, मैवम्—तत्त्वतुन्यायात्सगुणब्रह्मोपासकात्सगुणब्रह्मसायुज्यं, निर्गुणब्रह्मोपासका निर्गुण-
ब्रह्मसायुज्यं च गच्छन्तीति न निर्गुणब्रह्माभ्युपगमस्य वैयर्थ्यम् । यदुक्तमुपास्यं ब्रह्म सगुणमेवेति
तदुक्तम्—निर्गुणब्रह्मणोप्युपास्यत्वात् । नचोपास्यत्वंगुणयोगे सति तद्ब्रह्म सगुणमेव स्यादिति वाच्यं,
एवं ज्ञेयत्वगुणयोगे सति तद्ब्रह्म सगुणमेव स्यादिति सुवचत्वात् । तस्मादज्ञेयं ब्रह्म यथा निर्गुणमुपास्यं
च ब्रह्म तथा निर्गुणमेव । नच निर्गुणस्योपासनं दुष्करमिति वाच्यं, यस्य दुष्करं स सगुणमेव ब्रह्मो
पासीत, यस्य तु सुकरं स पुरुषधौरेयो निर्गुणमेवोपासीतेति । नच कस्यापि सुकरं निर्गुणोपासनं नेति
वाच्यं, तथासति निर्गुणोपासनविधिवैयर्थ्यात् । नच तद्विधिरेव नास्तीति वाच्यं, ‘आत्मेत्येवोपासीते’-
स्थादिष्वचनसत्त्वात् । नच निर्गुणब्रह्मणो ज्ञानादेव मुक्तिसिद्धौ उपासनविधिर्यथेति वाच्यं, यस्य
श्रवणादिना निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारानुदयस्तस्य निर्गुणब्रह्मोपासनं विहितमिति वैयर्थ्यानवकाशात् । नच
ब्रह्मज्ञानमात्रात् मोक्षः, किंतु तदभ्यासरूपादुपासनादिति वाच्यं, ब्रह्मोपासनरूपज्ञानाभ्यासजन्यब्रह्म-
साक्षात्काररूपज्ञानादेव मुक्तिर्न तूपासनादिति । तस्माच्छ्रवणादिना निर्गुणब्रह्मोपासनेन वा यथाव-
स्थितब्रह्मसाक्षात्कारे सत्येव मुक्तिरिति निर्गुणब्रह्म सिद्धम् ॥

ब्रह्मणो विदिताऽविदिताभ्यामन्यत्वोपपत्तिः ।

ननु ‘अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधी’ति श्रुतेर्यद्विदितं तद्ब्रह्म नैव भवतीति कथं ब्रह्म-
साक्षात्कारसिद्धिः—ब्रह्मसाक्षात्कारो हि ब्रह्मवेदनम् । नच ब्रह्मसाक्षात्कारसिद्धिरस्तु को दोष इति वाच्यं,
ब्रह्मसाक्षात्कारं विना मोक्षाभावात्मुमुक्षोर्मोक्षसिद्धिरेव दोष इति, अतोच्यते—यथा विदितं ब्रह्म न
भवति तथा उपासितमपि ब्रह्म न भवति—‘तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासत’ इति श्रुतेः ।
तथा च मोक्षसाधनत्वेन भवदभिमतस्य ब्रह्मोपासनस्याप्यसिद्धेः कथं मोक्षसिद्धिस्तत्र मतेपीति । अथ दुष्टं
भवतु मम मतं, तव मतस्य कथमदुष्टत्वमिति चेदित्यम्—तथाहि—विदितं ब्रह्म न भवति, अविदितं
ब्रह्म न भवति, उपासितं च ब्रह्म न भवति—किंतु विदितादिभिर्ज्ञेयं वेदनमेव ब्रह्म । तत्र वेदितुरात्मन-
स्वरूपभूतमेव । अतएव ‘यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेति श्रूयते । स्वस्य स्वयं हि नित्यापरोक्षः—ब्रह्म च
स्वयमेव आत्मत्वात्—आत्मा हि स्वयम्—‘अयमात्मा ब्रह्मेति श्रुतेः । अस्मादेव ब्रह्मज्ञानमोक्षः—

वर्तित्वाच्च ब्रह्मणो देशकालकृतपरिच्छेदाभावेऽपि ब्रह्मभिन्नयो प्रकृतिपुरुषयोस्तत्त्वात्कथं वस्तुकृतपरिच्छेदा-
भाव - प्रकृतेर्ब्रह्मणि कल्पितत्वेन पुरुषस्य ब्रह्मान्यत्वेन च, यदि वस्तुकृतपरिच्छेदाभावस्तर्हि तदपरि-
च्छिन्न ब्रह्म पुरुष एवेति कृत्वा कथं ब्रह्म ब्रह्मणैव ज्ञायते - कर्मकर्तृभावव्याघातात् । तस्मादपरिच्छि-
न्नहेति - यस्य मतं स ब्रह्मैवेति न तेन ब्रह्म ज्ञायते—घटवद्ब्रह्मणस्त्वान्यत्वाभावादिति मयोक्त एवार्थ-
श्रेयान् ।

ननु विदिताविदिताभ्यामन्यतद्ब्रह्म न वेदनमात्रं किंतु वेदितुं 'सलिल एको द्रष्टा' - 'नाम्योतोस्ति
द्रष्टा' इत्यादिश्रुते, 'वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन । भविष्याणि च भूतानि मानु वेद न
कश्च'नेति गीताया, 'आत्मानमन्यं च स वेद विद्वा नपिप्पलादो नतु पिप्पलाद' इति भागवताच्च ।
नच 'न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्ये'दिति श्रुतिर्ज्ञान्यतिरिक्तं ज्ञातारं प्रतिषेधतीति वाच्यं, सा हि श्रुतिरागन्तुक-
चैतन्यगुणयोगितया ज्ञातुरज्ञानस्वरूपता कुतर्कसिद्धा मत्वा न तथा आत्मानं पश्ये, किं तु द्रष्टारम-
प्यात्मानं दृष्टिरूपमेव पश्येदित्यभिप्रायवतीति । यद्वा दृष्टेर्द्रष्टारं जीवात्मानं परिहृत्य परमात्मानमेवो-
पास्वेति श्रुत्यर्थ इति, नैतत्सारम्—किं ज्ञानमात्रं ज्ञातुं भवतीति त्वयोच्यते ? यद्वा, जीवब्रह्मणो
स्वरूपभूतं ज्ञानमेव ज्ञातुं भवतीति ? नाद्य - ज्ञाता धर्मी ज्ञानं तु तद्धर्म इति लोके व्यवस्थायास्तिद्वया
भङ्गप्रसङ्गात्, ज्ञातृज्ञानयोरेकत्वे ज्ञातृज्ञानज्ञेयाख्यत्रिपुट्यभावप्रसङ्गाच्च, ममेदानीं घटज्ञानं जातमिति
प्रतीतिलोपप्रसङ्गाच्च । द्वितीये ज्ञातृज्ञानस्य जीवब्रह्मस्वरूपस्य कथं ज्ञानत्वव्यपदेश - ज्ञातृर्हि भिन्नं
ज्ञानम् । यदि जीवब्रह्मणो स्वरूपं ज्ञात्रित्येवामुहस्तर्हि तस्य ज्ञानत्वाभ्युपगम कथं, नहि लोके ज्ञातु
स्वरूपं ज्ञानमिति व्यवहार, येन शालेऽपि तस्य प्रचार स्यात् । किंच यदि लौकिकज्ञानाद्विचमेव
जीवब्रह्मणो स्वरूपं, तर्हि तदज्ञानमिति कस्मादुच्येत, कथं वा ज्ञानशब्दस्तत्र प्रवर्तते, तस्मादज्ञातृ-
भूतयोर्जीवब्रह्मणो स्वरूपं ज्ञान नैव भवति । नच सत्यं ज्ञानमिति श्रुतिविरोध, अत एव न ज्ञानपद-
प्राच्यं ब्रह्म किंतु तद्वक्ष्यमित्युक्तम् । नचैवं ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपत्वाभावे अज्ञानस्वरूपत्वं स्यादिति वाच्यं,
ज्ञातृब्रह्मणोऽज्ञानस्वरूपत्वायोगात् । अज्ञानस्वरूपो हि घटो ज्ञाता न भवति । ननु यदि ज्ञातृ ब्रह्म तर्हि
ज्ञानं तस्य धर्मो भवेत्, तच्च धर्मभूतं ज्ञानमनित्यमेवेत्यागन्तुकचैतन्यगुणयोगि भवेद्ब्रह्मेति चेद्भवतु ।
यथा जीवस्तथा ब्रह्मापीति । नच नित्यं ब्रह्मणो ज्ञानमिति वाच्यं, तस्यापि तत्तदवसरे तत्तत्तदवस्थादि-
कार्योपयोगिज्ञानानां जन्मश्रवणात् । अन्यथा यदि सृष्टिज्ञानं नित्यं स्याद्ब्रह्मणस्तर्हि सदापि सृष्टिरेव
भवेदिति प्रलयानुपपत्तिः । एवं यदि प्रलयज्ञानं नित्यं स्यात्तर्हि सदापि प्रलय एव भवेदिति सृष्ट्यनुप-
पत्तिरिति । नच तत्तद्विषयज्ञानस्य जन्यत्वेऽपि निर्विषयं ज्ञानमजन्यं नित्यमेवास्ति जीवब्रह्मणोर्धर्मभूतमिति
वाच्यं, निर्विषयज्ञानमभ्युपगमाच्च मते - लोके च निर्विषयस्य ज्ञानस्यादर्शनात् नहि घट इतिव-
द्ज्ञानमिति कश्चित्पदार्थ उपलभ्यते, किंतु घटभाववद्घटज्ञानमिति कश्चिदुपलभ्यते - तस्माद्यदि
जीवब्रह्मणी ज्ञातृभूते तर्हि तयोरेकस्यागन्तुकमेव ज्ञानं धर्मभूतमाश्रयणीयम् । नच जीवब्रह्मणोस्त्वरूपमेव
प्रकाशो नित्यमेवास्ति धर्मज्ञानं तच्च यदा यदा येन येन विषयेण सम्प्रच्यते, तदा तदा ते ते विषयमव-

भासयतीति वाच्यं, तथासति विषयावभासकं तद्वस्तु जीवब्रह्मणोः स्वरूपभूतमित्येवास्तु, सूर्यस्य प्रकाश-
वदेव किमिति धर्मभूतमित्युच्यते । यथेवं जीवेश्वरयोस्त्वरूपमेव सर्वावभासकमित्युच्यते तर्हि सर्वाव-
भासकत्वाद्ज्ञानमेव तद्वदति, ननु ज्ञातृ-ज्ञानस्य हि घटादिविषयावभासकत्वं सम्प्रतिपन्नम् । एवं जीवो
ब्रह्म च ज्ञानस्वरूपत्वेन ज्ञानमात्रमिति सिद्धे कथं न ज्ञानमात्रमिति त्वयोक्तं निर्यूढं भवेत् ।

ननु यथेवं सर्वावभासकत्वाज्जीवो ब्रह्म च ज्ञानशब्देन व्यपदिश्येते, तर्हि द्रष्टृत्वं कथं तयो-
श्चतुस्तुमुपपद्येत, उच्यते—सर्वस्यावभासनकर्तृत्वादेव द्रष्टेति श्रुतिमिरुच्यते इति । लोके च ज्ञानरूप-
भासनकर्ता हि द्रष्टेत्युच्यते—तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतेश्च ब्रह्म सर्वावभासकं स्वरूपचैतन्येन
ब्रह्म सर्वमवभासयतीति श्रुत्यर्थः । इदं च सर्वावभासकत्वं ब्रह्मणि मायया कल्पितमेव वस्तुतस्तस्यैव-
वाभावादित्युक्तम् । ननु वस्तुतो ब्रह्म दर्शनं मामूत् द्रष्टृ च मामूत्, किमप्यनिर्वाच्यमेव भवतु-व्यव-
हारतस्तु किं द्रष्टृभूतम् ? यद्वा दर्शनभूतम् ? आद्ये-ज्ञानं ब्रह्मेति श्रुतिविरोधः । द्वितीये द्रष्टेति श्रुति-
विरोधः । नच द्रष्टृभूतं दर्शनभूतं चेति वाच्यं, असम्भवात्, नहि द्रष्टा दर्शनं भवति, दर्शनं वा द्रष्टृ
भवति, अत्रोच्यते—श्रुतिगतो ज्ञानशब्दो द्रष्टृशब्दश्च सर्वावभासकं वस्तु वदत इति । ननु किमिदं
सर्वावभासकत्वं-यद्योगाज्जीवो ब्रह्म च द्रष्टेति दृष्टिरिति चोच्यते श्रुत्येति, उच्यते—सर्वं भातीति
सर्वस्य भानव्यवहारविषयत्वापादनमेवेति । ननु जीवस्यानुभवंसिद्धं ज्ञातृत्वमिति कथं तस्यापलाप इति
चेन्मैवम्—सामासादङ्कारस्यैव तदनुभवसिद्धं ननु कूटस्थजीवस्येति । एवं सामासमायामंयेश्वरस्यैव
ज्ञातृत्वानुभवो न कूटस्थस्य ब्रह्मण-आत्मानमन्ये चेति श्लोकेन अपिप्लवाद ईश्वरः, पिप्पलादस्तु चिदा-
भास इति न तत्र ब्रह्मकूटस्थयोर्ब्रह्मणम्-कूटस्थस्य कर्मफलरूपपिप्लवादनायोगात्, ब्रह्मणश्च वेदना-
योगादिति । नच सर्वज्ञं ब्रह्मेति वाच्यं, ईश्वरस्यैव ब्रह्मैव सर्वज्ञं न तु शुद्धमिति । यदुक्तं न दृष्टे-
द्रष्टारं पश्येदिति श्रुतिर्द्रष्टारमप्यात्मानं दृष्टिरूपमेव पश्येदित्यभिप्रायवतीति तत्सत्यमेव—व्यवहारतो
द्रष्टाप्यात्मा वस्तुतो दृष्टिरेवेति । नचात्मा वस्तुतो ज्ञानमपि न भवतीति त्वयोक्तमिति वाच्यं, सत्य-
मुक्तं तथापि-ज्ञानशब्दलक्ष्यत्वादात्मा वस्तुतो दृष्टिरेवेत्युच्यते । यद्वा यदात्मनः स्वरूपं चैतन्यं तदेव
ज्ञानं । यस्तु लौकिकं जन्यं वृत्तिज्ञानं तदुपचारादेव ज्ञानमित्युच्यते-वृत्तौ ज्ञानत्वोपचारादित्याचार्य-
वचनात् । ततश्च वस्तुतो दृष्टिरेवास्मेति । नचैवं ज्ञानशब्दवाच्यत्वाद्ब्रह्मणस्तविशेषत्वं स्यादिति
वाच्यं, यावद्यवहारं ब्रह्मणस्तविशेषत्वकल्पनाभ्युपगमादिति । एवं च ज्ञानमेवात्मा, ननु ज्ञानादन्यः
कश्चिद्द्रष्टातास्यास्मेति श्रुत्यभिप्रायवर्णनमुचितमेव । वस्तुतस्तु श्रुतेर्यमर्थः-दृष्टिश्चक्षुरिन्द्रियं दृश्यं
पश्यति, दृष्टेर्द्रष्टारन्तु न पश्यति, एवं मतिर्बुद्धिर्मन्तव्यं मनोति-मतेर्मन्तारं तु न मनोति—इति ।
तथाच अतीन्द्रियत्वं सर्वान्तर्बहिरिन्द्रियावभासकत्वं चात्मनस्सिध्यति । ननु दृष्टेर्द्रष्टा मतेर्मन्ता चारमेति-
ज्ञातृत्वमेवात्मनः प्राप्तमिति चेत्सत्यं, तदेव प्राप्त्यभिह 'विज्ञातारमरे केन विजानीया'दिति ज्ञेयत्व-
परिहारायात्मनो ज्ञातृत्वस्यैव स्थापनीयत्वात् । नचैवं ज्ञातृत्वात्मा भवेत्तु ज्ञानमिति वाच्यं, स्थूल-
रुन्धतीत्यायेन शास्त्रमात्मबोधने प्रयुक्तम्—तथाहि-अरुन्धतीं जिज्ञासुना अस्मिन्ज्योतिर्मण्डले काऽ-

न्यतीति पृष्टस्तम्प्रति बोध्यति विद्वान्सर्पिमण्डले वशिष्ठास्या स्थूलामेव तारा तावदरुन्धनीति, पृथालु नासावरुन्धनी किंतु तत्प्रतिर्वशिष्ठ एव, या त्वस्य सविधे रसति सूक्ष्मा तारा सैरारुन्धनीति सत्यामे-
 वारुन्धनी बोधयति एवं शास्त्रे च दृश्ये अनात्मनि देहादावेवात्मप्रत्ययवन्तं लोकं तावत्तत्त्वप्रत्यया-
 निवर्तयितुं न दृश्यं यदर्थ आत्मा किंतु द्रष्टृवेति प्रतिपादयति । ततो देहादेर्दृश्यत्वातिरिक्तो द्रष्टृ-
 वात्मेति निश्चयवन्तं प्रति द्रष्टाप्यात्मा न भवति- अहं पश्यामीति मन्तुरहङ्कारत्वेनानात्मत्वात्किं तु
 सर्वभासकं ज्ञातुं स्वरूपभूतं यद्ज्ञानं तदेवात्मेति प्रतिपादयति, अनन्तरं तु ज्ञानमप्यात्मा न भवति,
 किं त्वनिर्वाच्यमेवात्मस्वरूपं निर्विशेषमिति प्रतिपादयति । तत्रापक्षे द्रष्टृत्वमात्मनः प्रतिपादनस्य
 द्रष्टृत्वादयं श्रुतयश्चरितार्थो, द्वितीयपक्षे ज्ञानमित्याद्या । तृतीयपक्षे यतो वाचो निवर्तन्त इत्याद्या इति
 विवेकः । तत्र द्वैतमतं तु प्रथमपक्षप्रतिष्ठापकमिति नात्यन्तं तत्रानादरं कार्यं - एकदेश्यद्वैतमतं तु
 द्वितीयपक्षप्रतिष्ठापकम् - प्रधानाद्वैतमतं तु तृतीयपक्षप्रतिष्ठापकमिति बोध्यम् ।

शङ्करमतस्य अचलमतसाङ्ग्यशङ्कानिरासः ।

ननु तृतीयपक्षशिखरामदीक्षितमिमतमचलमतमेव, तत्र हि सच्चिदानन्दनिरसनं कृतम् - अहं
 मयस्य ज्ञातुरात्मनो नाश एव मोक्ष इत्यभिहितम् - ब्रह्मणस्सकाशाज्जागैव जातमिति प्रतिपादितमिति
 तदशङ्करमतमेवेति, मैरम्—शङ्कराचार्यैरप्येतत्प्रथमभ्युपेतमेव- परं तु अहंशब्दाच्चार्यस्य ज्ञातुरात्मनो
 नाभ्युपेतं, किंतु तत्तद्व्याप्यस्य चैतन्यस्यैवात्मत्वमभ्युपेतं, तदेव ब्रह्म तदेवाचलं परिपूर्णत्वादक्रियत्वाच्चेति
 नात्मनाशरूपोऽवोपो नास्ति । नचाहमिति यो मन्यते स मुक्तौ न भविष्यत्येवेति विद्यत एवात्मा-
 प्यात्मनाश इति वाच्यं, नात्रात्मनाशोस्ति, किं त्वहङ्कारनाशएव- नब्रह्मिष्यभिमान्यमानं सामासाहङ्कारं
 वयमात्मेति प्रतिपादयाम । ननु यत्सर्वं जानाति, यच्च ज्ञात्रा ज्ञायते, तदुभयं मायामयत्वाच्चास्तयेव-
 ब्रह्मैवमेव त्वस्तीत्यचलमनाभिप्राय- त्वदभिप्रायोपि स एव- ततः कथं तव मते आत्मनाशाभाव इति,
 चेन्मैवम्—ब्रह्मण एवात्मत्वाच्चचलमतोपि ब्रह्मनाशोभ्युपगतः । ननु अहंपदलक्ष्यार्थस्य चैतन्यस्य
 ब्रह्माभिज्ञात्मत्वं त्वयोरुच्यते अचलमतानुयायिना तु न तदुच्यते इतीयानेर मेदः - सच नास्त्येव- ब्रह्म-
 तोहंपदलक्ष्यार्थत्वस्याप्यभावाच्चैतन्ये- ततस्तवपि मनमचलमतमेवेति चेत्सत्यम्—अशेषविशेषविशुर-
 परिपूर्णब्रह्मात्राशेष एव श्रीशङ्कराचार्यशिखरामदीक्षितमतविश्रान्तेर्दर्शनात्- सत्यप्रवान्तरमेदे प्रथान-
 प्रतिपाद्याभेदादिति । नच ब्रह्मणस्सकाशान्मायया जगज्जातमित्यद्वैतिनो ब्रुवन्ति- जगैव जातमित्य-
 चलमतानुयायिन इत्यस्ति महान् मेदः इति वाच्यं, गौडपादाचार्यजगत्त जातमित्येवोक्तत्वात्, मायया
 जातमिति वदतामपि ब्रह्मतो न जातमित्यत्रैव तात्पर्यात् । नचैवमवान्तरमेदोपि दुर्वच इति वाच्यं,
 ब्रह्मप्रतिपादनप्रकारभेदसत्त्वात् । सम्माद्यया कयापि विषया यत्र निर्विशेषब्रह्मावशेषसिद्धिस्तन्मतमुपा-
 देयमेव- साच शङ्करमत इव दीक्षितमतेऽप्यस्तीति तदप्युपादेयमेव- रामानुजादिमतेषु तु सा नास्तीति
 तान्यनुपादेयान्येव ।

दृष्टेर्द्वयारमित्यत्र. रामानुजाभिमतार्थनिराकरणम् ।

अथ यदुक्तमथेति पक्षान्तरं- रामानुजेन तदप्ययुक्तमेव—यो दृष्टेद्रष्टा जीवात्मा स एव परमात्मेति—जीवात्मना जीवात्मनः परिहरणयोगाच्च- नहि स्वयं स्वस्य परिहर्तुमुपादातुं वा योग्यो भवति, अन्येन ह्यन्यः परिह्रियते स्वोक्रियते वा, यथा घटः पुरुषेण । परमात्मोपासनं च दुष्करं 'तदेव ब्रह्मत्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासत' इति श्रुत्या परमात्मन-उपास्यत्वाभावस्योक्तत्वादिति । किंच दृष्टेर्दर्शनस्य द्रष्टेति हि पञ्चाभिप्रायः- सचायुक्तः- दृश्यस्यैव द्रष्टा भवति न तु दर्शनस्येति- नहि दर्शनं कोपि पश्यति, तथासति दर्शनमपि दृश्यमेव भवेदिति दृश्यदर्शनयोरभेदमसङ्गः । यदिच दृश्यविषयकमिव दर्शनविषयकमपि दर्शनं भवेत्तर्हि दर्शनविषयकदर्शनविषयकमपि दर्शनान्तरं भवेदेवेत्यनवस्था । तस्माद्द्रष्टृ दृश्यमेव दृश्यते न तु दर्शनम् । एवं मन्तव्यमेव मन्यते मन्ता न तु मननं मन्यते- तथा श्रोतव्यमेव श्रूयते श्रोत्रा, न तु श्रवणं श्रूयते । नच द्रष्टा चक्षुः पश्यतीति कथं स्वयाप्युक्तं द्रष्टाहि चक्षुषा दृश्यमेव पश्यति न तु चक्षुरिति वाच्यं, 'चक्षुषश्चक्षुःश्रोत्रस्य श्रोत्र'मिति श्रुतेः । चक्षुरप्यात्म-भास्यात्वादृश्यमेव । मम चक्षुरिति पुरुषः प्रत्येति । नच चक्षुर्व्यापारस्य दर्शनस्य कथं चक्षुर्मित्र-व्यापारत्वमिति वाच्यं, चक्षुः पश्यतीत्यस्य चक्षुर्दर्शनस्य चक्षुः कर्मकज्ञानमित्येवार्थ इति । पुरुषश्चक्षुषा घटं पश्यति, चक्षुश्च मनसा पश्यति, मनश्च बुद्ध्या पश्यति, बुद्धिश्च स्वयं पश्यति, स्वं तु स्वस्य नित्यापरोक्ष एवेति न स्वस्मिन्दर्शनक्रियाकर्मत्वम्- इदमेव हि स्वयंप्रकाशत्वं पुरुषस्य इति । तस्मा- जीवस्य दर्शनद्रष्टृत्वमसम्भवेव ।

आनन्दशब्दस्य रामानुजाभिमतार्थनिराकरणम् ।

यदुक्तं रामानुजेन—अनुकूलं ज्ञानमेवानन्द इति, तदसत्—अनुकूलत्वप्रतिकूलत्वे विषयगते एव, न ज्ञानगते इति । अनुकूलविषयकं हि ज्ञानमनुकूलमिति, प्रतिकूलविषयकं च ज्ञानं प्रतिकूलमिति च व्यपदिश्यते- न तु ज्ञानमात्रं कस्यचिदनुकूलं प्रतिकूलं वा भवितुमर्हति । किंच अनुकूल-ज्ञानादानन्दो जायते पुंस इति नानुकूलज्ञानमानन्दः । अपि च अनुकूलविषयज्ञानमात्रादपि न भवत्यानन्दः पुरुषस्य, किंतु अनुकूलस्य स्वचन्दनवनितादिरक्षणस्य विषयस्य भोगादेव । नहि ज्ञानमात्रं भोगः- नहि ओदनं भुङ्क्ते इत्युक्तौ ओदनं जानातीत्यर्थः । नच शब्दस्पर्शादीनां ज्ञानमेव भोग इति वाच्यं, तत्रापि सुखपर्यन्तं-दुःखपर्यन्तं वा ज्ञानमेव भोगो न तु ज्ञानमात्रमिति । सर्वथापि मुच्यते अनु-मूयन् इति भोग इति व्युत्पत्त्या सुखं दुःखं च भोगशब्दवाच्यम् । मुच्यते अनेनेति व्युत्पत्त्या तु भोगशब्दस्तुल्यदुःखानुभवस्वरूपज्ञानपर इति विवेकः । एवं चानन्दस्य सुखशब्दवाच्यस्य ज्ञानाद्विज्ञत्वा-त्कथमनुकूलं प्रतिकूलं वा ज्ञानमानन्दो भवेत् । यथेवमनुकूलं ज्ञानमानन्दस्तथाचर्हि प्रतिकूलं ज्ञानं रूपत्वादिति । किंच यद्यनुकूलज्ञानं ब्रह्म तर्हि प्रतिकूलज्ञानमपि ब्रह्म भवेदेव । ज्ञाने हि स्वप्रकाशो रूपत्वादिति । किंच यद्यनुकूलज्ञानं स्रगादयः प्रतिकूल- अपि व्याघ्रादयो विषया भवन्त्येव । नैस्तस्य कोपि लेखः, ब्रह्मणि अनुकूलं इव स्रगादयः प्रतिकूल- अपि व्याघ्रादयो विषया भवन्त्येव । नैस्तस्य कोपि लेखः,

मलिनसत्त्वमयी बहिर्मुखमनोवृत्तिर्ज्ञानमित्युच्यते—इति । यद्वा ब्रह्मणि सर्वावभासकत्वं परमभेमास्पदत्वं चेत्यस्त्यशङ्क्यं मायामयम्- तत्र काचिद्वृत्तिस्सर्वावभासकत्वमभिव्यञ्जयति ज्ञानमिति चोच्यते—काचित्तु परमभेमास्पदत्वमभिव्यञ्जयति सुखमिति चोच्यते—इति । अथवा ब्रह्मानन्दादभ्यदेव वैषयिकमिदं सुरम्- इदं हि विषयेन्द्रियसंयोगादिनाऽन्तःकरणे जायते दुःखवत्- यदा सुखं जायते तदैव सुखाकारान्नं करणवृत्तिर्भवति, तत्र च ब्रह्म प्रतिफलति, ततस्सुरसाक्षात्कारो जायते, यथा घटाकारान्नं करणवृत्तौ ब्रह्मप्रतिफलनादघटमाक्षात्कारो जायते तद्वत्- सुखं हि घटवद्ज्ञाने विषयः । नन्वस्मिन्पक्षे 'एतत्सैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती'ति श्रुते का बोधोपतिरिति चेत् उच्यते—सुप्तौ सर्वभूतोपभोग्यं यदानन्दं तद्ब्रह्मानन्दस्य मात्रैवेति । तद्वि विषयेन्द्रियसंयोगाद्यजन्यत्वादवैषयिकम् - एवमानन्दस्यान्तःकरणजन्मसुखवाचित्वादेव नानन्दपदेन ब्रह्मोच्यते, किंतु रक्ष्यत इत्युक्तम् - यथा घटादिविषयेन्द्रियसंयोगजन्यवृत्तिज्ञानवाचिना ज्ञानशब्देन ब्रह्म रक्ष्यते तद्वदिति । ननु वृत्तेर्ज्ञानत्वमपि धारिकमिति मतस्य कथमुपपादनम्, उच्यते—ज्ञायते भास्यते सर्वमनेनेति सर्वावभासकं ब्रह्म ज्ञानशब्दस्य मुख्यार्थः, स्वस्मिन् ब्रह्मवैतन्यप्रतिफलनवशादेव स्वससृष्टं विषयं वृत्तिस्त्वभासयतीति वृत्तिर्ज्ञानशब्दस्यामुख्यार्थ इति । एवमानन्दयते सर्वमनेनेति व्युत्पत्त्या आनन्दशब्दो मुख्यो ब्रह्मणि 'एष ह्येवानन्दया'तीति श्रुते वैषयिकमुखे त्वमुख्य एव तस्य स्वकाले स्वससृष्टस्य कस्यचिदेवानन्दनत्वादिति । नन्वत्र पक्षे ब्रह्मैव ज्ञान ब्रह्मैवानन्दं चेति कृत्वा विज्ञानमानन्दं च ब्रह्मेति ज्ञानानन्दशब्दवाच्यस्य ब्रह्मण कथं वाचामगोचरत्वमिति, उच्यते—इदं तदिति निर्देष्टुमशक्यत्वादेव ब्रह्म वाचामगोचरमित्युच्यते, ननु सुतरां शब्दाविषयत्वादिति । अन्यथा जिह्वा मे नास्तीतिवद्ब्रह्म शब्दाविषयमिति वचनं लज्जाकमेव भवेत् । नचाभ्येयस्य ब्रह्मण कथं प्रमेयत्वमिति वाच्यं, वस्तुतोऽप्रमेयस्यापि ब्रह्मणो व्यवहारस्त प्रमेयत्वमिति अलं शास्त्राचक्रमणेन, अनुकूलज्ञानमानन्दमित्युक्तिरित्युक्तैव ।

ब्रह्मण आनन्दरूपत्वोपपत्तिः, ब्रह्मणः आनन्दगुणकत्वनिराकरणं च ।

यदप्युक्तं ब्रह्म नानन्दमात्रं किं त्वानन्दीति तच्चाप्युक्तम्—यथा न ज्ञानमात्रं ब्रह्म किंतु ज्ञानी एतुत्तिरयुक्ता तद्वदेव । तथाहि यद्यानन्दमानन्दवत्तर्हि तदपि मनुबन्तशब्दगतमानन्दमानन्दवद्भवेदेवानन्दत्वाविशेषादित्यनवस्थापातः । यदि तु मनुबन्तशब्दगतमानन्दमानन्दं तर्हि प्रथममेवानन्दमनानन्दमस्तु किं तोनापराद्धम् । नच स्वरूपभूतमानन्दमानन्दवत् धर्मभूतमानन्दः तु नानन्दवदिति वाच्यं, धर्मभूतस्याप्यानन्दस्य स्वरूपमानन्दमेवेति तदपि स्वरूपभूतानन्दमेवेति । नच ब्रह्मस्वरूपानन्दमेवानन्दवत् तु ब्रह्मधर्मानन्दमिति वाच्यं, तथा नियन्तुमशक्यत्वात्, स्वरूपानन्दादेव सर्वेष्टसिद्धौ धर्मानन्दाभ्युपगमस्य वैयर्थ्यादप्रमाणत्वाच्च । नच ब्रह्मण एवानन्दाभावे कथं जीवस्यानन्दं भवेदिति वाच्यं, ब्रह्मणो जीवस्य वा स्वरूपमेवानन्दमिति विमानन्दान्तराभावेन न्यूनत्वम् । ननु यदि ब्रह्मैवानन्दं तर्हि जीवस्य नन्दिनो धर्म एव भवेद्ब्रह्म, भैवम्—जीवस्याप्यानन्दत्वात् । हन्त तर्हि आनन्दरूप आनन्दगुणकश्च जीव इति सिद्धं, न जीवोप्यानन्द एव नत्वानन्दी । नच मुख्यदमिति मत्यक्षात्कर्तव्यं जीव-

स्यानन्दित्वाभाव इति वाच्यं, सुखधर्मकान्त करणतादात्म्याध्यासप्रयुक्तैव सा प्रतीतिरिति । नच जीव-
स्सुषुप्तावानन्दमुगिति भवत्येवानन्दीति वाच्यं, तदा जीव स्वरूपानन्दमुगेवेति । नच स्वेन स्वं कथं
भुज्यत इति वाच्यं, उपाधिबिनादेवैकस्यैव भोक्तृत्वं भोग्यत्वं चागतमिति । यद्वा कारणशरीरी प्राज्ञो
ब्रह्मानन्दं भुङ्क्त इति न विरोधः । नचैवं प्राज्ञस्यानन्दित्वं सिद्धमिति वाच्यं, तत्सिद्धिरस्माकमिष्टैवेति--
विश्वतैजसप्राज्ञानामानन्दित्वं ज्ञानित्वं च सङ्गच्छत एव । तुरीयस्य हि तदुभयमसङ्गतम् । नन्वेवं
प्राज्ञस्य ब्रह्मानन्दिनो धर्म एवानन्दो ब्रह्मेति सिद्धं, मैवम्—अविद्यावृत्तिप्रतिबिम्बभूतब्रह्मानन्द एव
प्राज्ञोपभोग्यो न तु बिम्बभूत इति । नच समाधौ जीवेन ब्रह्मानन्दो भुज्यत इति समाहितस्य जीवस्य
धर्म एव ब्रह्मेति वाच्यं, समाधावपि ब्रह्माकारान्त करणवृत्तिप्रतिफलितमेव ब्रह्मानन्दं विद्वाननुभवति
न तु बिम्बानन्दमिति । नच मुक्तस्य बिम्बब्रह्मानन्दानुभवोस्तीति मुक्तधर्मो ब्रह्मेति वाच्यं, मुक्तस्य
ब्रह्मानन्दरूपत्वेन ब्रह्मानन्दभोक्तृत्वस्यैवाभावात् । नचाभुज्यमान आनन्दोऽपुरुषार्थ एवेति वाच्यं,
आनन्दप्राप्तेरेव पुरुषार्थत्वात् । नच मुक्त आनन्दं न प्राप्तवानिति वाच्यं, 'ब्रह्मविदानोति पर'मिति
श्रुतत्वात्परं ब्रह्म ह्यनन्दम् । नच मुक्तौ प्राप्यप्राप्तप्राप्तिरूपत्रिपुटीसर्व्वं कथमिति वाच्यं, नास्माभिर्मुक्तौ
जीवं आनन्दं प्राप्नोतीत्युच्यते, येनोक्तदोषस्यात् । किंतु ब्रह्मानन्दं प्राप्तो जीवो मुक्त इत्युच्यत
इति । तथा च मुक्तजीवं आनन्दं ब्रह्मैवाभूदिति न कश्चिदोषः 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भव'तीति श्रुते । नच
अप्रविद्ब्रह्म भूत्वा आनन्दवान्भवतीति श्रुतितात्पर्यमिति वाच्यं, तर्हि ब्रह्मापेक्षया तद्गुण आनन्द एवो-
क्तव्यस्यात् । नचेष्टापत्ति - 'नतत्समध्याम्यधिकश्च इत्यतः' इति श्रुतिविरोधात् । किंच 'आनन्दो
ब्रह्मेति व्यजाना'दित्येव श्रूयते, नत्वानन्दि ब्रह्मेति । तस्मादानन्दमेव ब्रह्म नत्वानन्दि । ननु ब्रह्मानन्दं
नाप्यानन्दि किं तु आनन्दमेव - 'एष ह्येवानन्दयाती'ति श्रुते, मैवम्—यदि ब्रह्म सगादिवदानन्दकर
तर्हि जडमेव भवेत् । नन्वत एव ज्ञान ब्रह्मेत्युक्तं लोकेपि ज्ञानं हि ज्ञातुरानन्दकरं तस्मादज्ञानस्वरूपं
ब्रह्म नानन्दरूपं किं त्वानन्दकरमिति, अत्रोच्यते—यथा सूर्य एव प्रतिसूर्य करोति नासूर्यं तद्वदानन्द
एवानन्दप्रतिबिम्बं करोति त्वानन्दादित्य - अन्तर्मुखमनोवृत्तावानन्दं प्रतिबिम्बतीति वैषयिकं सुख-
मानन्दप्रतिबिम्ब एव - अन्तःकरणे सुखं जायत इति पक्षेपि आनन्दादीश्वरादेव तज्जायते - 'आनन्दाद्वयेव
खल्विमानि भूतानि जायन्त' इति श्रुते । सर्वभूतकर्तृत्वे एव सत्यानन्दस्य सुखकर्तृत्वं न स्यात्किम् ।
तस्मादानन्दकरत्वादपि ब्रह्म आनन्दमेव भवति । नचैवमानन्दस्य ब्रह्मण कथं ज्ञानस्वरूपत्वमिति वाच्यं,
यथा आनन्दकृत्त्वादानन्दमित्युच्यते ब्रह्म तथा आनन्दकृत्त्वाद्ज्ञानमित्युच्यत इति । घटाद्याकार-
वृत्तिप्रतिफलितवैतर्क्यं हि ज्ञानं, ततश्च वृत्तावानन्दप्रतिबिम्बकृत्त्वाद्ब्रह्मानन्दमिति, ज्ञानप्रतिफलनकृत्त्वात्
ज्ञानमिति चोच्यत इति कृत्वा विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्युक्तं श्रुत्या । नचैकमेव ब्रह्म कथमेकस्यां वृत्ता-
वानन्दप्रतिबिम्बमन्यस्या पुनश्चैतन्यप्रतिबिम्बं च कुर्यादिति वाच्यं, वृत्तिद्वये प्रतिफलितमेकरूपमेव ब्रह्म
वृत्त्याकारवैजात्यात्कचिद्विषयावभासकं सद्ज्ञानमित्युच्यते, कचिन्तु प्रमात्रानन्दकरं सत्सुखमित्युच्यत
इति । इदं च ब्रह्मणो विषयावभासकत्वमानन्दयितृत्वं च मायाकृतमेव, नतु वास्तवमिति निर्विशेष-

व्यासिद्धिरिति संक्षेपः । ननु यदुक्तमानन्दत्वं श्रुत्या न कण्ठोक्तमिति, तदसत्—‘स एको ब्रह्मण आनन्द’-‘आनन्द ब्रह्मणो विद्वा’निति व्यतिरेकनिर्देशेन कण्ठोक्तत्वात् । किंच ज्ञातृत्वमेवानन्दित्वं ज्ञातृत्वं च कण्ठोक्तमेवेति रामानुजः, तदसत्—स एक इति श्रुतिगतब्रह्मशब्दो हिरण्यगर्भाख्यकार्य-ब्रह्मपर एव- एक इत्यानन्दपरिच्छेददर्शनात् । अपरिच्छिन्नो हि परब्रह्मानन्द- आनन्द ब्रह्मण इत्यत्र ॥ ब्रह्मणस्त्वरूपमानन्दमित्यर्थान्त्वदिष्टसिद्धिः । अन्यथा आनन्दो ब्रह्मेति सामानाधिकरण्यं श्रुत्युक्तं हन्येत । ज्ञातृत्वादानन्दित्वं भिन्नमेवेति सर्वलोकविदितम्- नहि घटोयमिति ज्ञानवत्त्वमेवानन्दवत्त्वं ज्ञानानन्दयोर्भेदात् । अन्यथा ज्ञानपर्यायेष्वेव कोशेष्वानन्दशब्द पठ्येत । किंच ज्ञानेन ज्ञेयमव-भास्यते- नत्वानन्देन । प्रत्युत पुरःपरमानन्दो मोहयत्येवेति न ज्ञानम्यानन्दत्वं, येन ज्ञातृत्वमेवानन्दित्वं भवेत् । किंच अनुकूलं ज्ञानमानन्दमित्युक्तमिति प्राक्त्वया, इदानीं तु ज्ञातृत्वमेवानन्दित्वमित्युच्यते—ज्ञातृत्वं चानुकूलप्रतिकूलज्ञानक्रियाध्रयत्वमिति कथं ज्ञातृत्वमात्रमानन्दित्वम् । नचानुकूलज्ञातृत्वमेवानन्दित्वमिति वाच्यं, श्रुत्या ज्ञातृत्वमेव कण्ठोक्तं नानुकूलज्ञातृत्वमिति । नच सापि श्रुतिरनुकूलज्ञातृत्व-परैवेति वाच्यं, तर्हि अनुकूलज्ञातृत्वात्मा भजेन तु प्रतिकूलज्ञातेति । ननु ज्ञातृत्वमात्रं जीवेश्वराधा-रणधर्म- अनुकूलज्ञातृत्वरूपमानन्दित्वमीश्वरधर्म- अनुकूलज्ञातृत्वरूपमानन्दित्वं प्रतिकूलज्ञातृत्वरूपं दुःखित्वं च जीवधर्म इति, मैवम्—यदीश्वरस्यानुकूलज्ञातृत्वमेव न तु प्रतिकूलज्ञातृत्व, तर्हि कथं सर्वज्ञत्वमिति । नचेश्वरस्य सर्वमप्यनुकूलज्ञानमेव, नतु प्रतिकूलज्ञान किञ्चिदस्तीति वाच्यं, तथास-तीश्वरस्य भक्तरक्षणं रक्षोहरणं च न स्यादिति । नच तस्य भक्ता अनुकूलं रक्षसि प्रतिकूलानीत्येव नतु तदज्ञानमिति वाच्यं, सर्वत्रापि तथैवेत्युक्तत्वात्- ज्ञानमात्रं हि सर्वस्यानुकूलं विषयावभासकत्वादिति । नच यदि ज्ञानमात्रमनुकूलं तर्हि अनुकूलत्वादेव ज्ञानमात्रमानन्दं भवति अनुकूलो आनन्द तथाच ज्ञातृत्वमेवानन्दित्वमिति वाच्यं, आनन्दो विषयावभासकत्वादनुकूल इति न- आनन्दस्य विषयावभास-कत्वमावात् । किं तर्हि भोग्यत्वादेवानुकूलं । भोग्यत्वं च भोक्तुमिष्टत्वं, नतु भोगविषयत्वमात्र, तथा-सति- भोग्यं दुःखमप्यनुकूलमेव भवेत् एवमनुकूलं भोग्यमानन्दं तद्भोगस्तु ज्ञानमिति न भोग्यभोगयो-रानन्दज्ञानयोरैक्यं, येनानन्दित्वज्ञातृत्वयोरैक्यं भवेत् । नच भोक्तृत्वमेवानन्दित्वं तदेव ज्ञातृत्वं चेति वाच्यं, किं भोक्तृत्वमात्रमानन्दित्वं ? किं वा आनन्दभोक्तृत्वमानन्दित्वम् ? आद्ये दुःखभोक्तृत्व-मप्यानन्दित्वं भवेत् । द्वितीये तदानन्दभोक्तृत्वमानन्दज्ञातृत्वमेवेति कथं ज्ञातृत्वमेवानन्दित्वमित्युच्यते । अपि तु- आनन्दज्ञातृत्वमानन्दित्वमिति वक्तव्यं । नच तथैव वदाम इति वाच्यं, तथासति आनन्दं ज्ञेयमेव भवति नतु ज्ञानमिति कथं ज्ञानमेवानन्दमित्युक्तम् । ननु भवतु ज्ञानानन्दयोर्भेदः तथापि ज्ञातृत्वानन्दित्वयोरभेद एव- आनन्दज्ञातृत्वादानन्दित्वादिति, मैवम्—यद्यानन्दज्ञातृत्वानन्दी तर्हि घट-ज्ञातापि घटी भवेत् । नच दुःखज्ञाता दुःखी भवत्येवेति वाच्यं, दुःखज्ञातुरपि दुःख्यहमिति प्रतीति-भ्रान्तिरेवेति- यथेन ज्ञायते तत्तस्य धर्मो नैव भवतीति सिद्धान्तात् । नहि ज्ञेयं ज्ञातृत्वमिति धर्मः । नच बाह्यस्य ज्ञेयस्य ज्ञातृत्वमभावेपि आन्तर ज्ञेयं ज्ञातृत्वमिति भवत्येवेति वाच्यं, किमपेक्षया आन्तरस्य

ज्ञेयस्य ज्ञातृधर्मत्वम् । यदि देहापेक्षया तर्हि ज्ञेयं चक्षुरादीन्द्रियं ज्ञातृधर्म एव भवेत्, तथा प्राणश्च पञ्च-
-वृत्तिको ज्ञातृधर्म एव भवेत्, यदि तु देहप्राणेन्द्रियापेक्षया तर्हि अन्तःकरणमात्मधर्मो भवेत्, तद-
-प्यात्मना ज्ञायते हि- यदि त्वन्तःकरणापेक्षया तर्हि तदान्तरं वस्तु ज्ञातृधर्ममेवेति न ज्ञेयम् । नचा-
-न्तःकरणापेक्षया आन्तरे सुखदुःखे ज्ञेये ज्ञातृधर्मभूते इति वाच्यं, तयोरेतन्तःकरणधर्मत्वात् । नच दुःख-
-मेवान्तःकरणधर्मो न तु सुखमिति वाच्यं, द्वयोरेतन्तःकरण एव जन्मनाशदर्शनेन अन्तःकरणधर्मत्वा-
-विशेषात् । तस्मादानन्दज्ञातृत्वादेव जीवात्मा परमात्मा वा नानन्दी भवति । नचानन्दभोक्तृत्वा-
-दानन्दी भवतीति वाच्यं, भोग्यस्य भोक्तृधर्मत्वाभावात्- नहि भोग्यं सत्यचन्दनवनितादित्रिपयजातं
भोक्तृधर्मो भवति । नच सुखदुःखे एव भोग्ये, सगाद्यस्तु भोग्यावच्छेदका एवेति न सगादीनां
भोक्तृधर्मत्वं, किंतु सुखदुःखयोरेवेति वाच्यं, तर्हि भोग्यत्वादेव सुखदुःखे भोक्तृधर्मो न भवतः- किं
त्वन्तःकरणधर्मावेव । नच सुखदुःखं दुःस्वप्नमिति प्रतीतेर्भोक्तृधर्मावेवेति वाच्यं, सुखदुःखाकारपरिण-
-तान्तःकरणतादात्म्याध्यासप्रयुक्तैव तत्प्रतीतिरिति । नचैवमन्तःकरणधर्मस्य सुखस्य कथं ब्रह्मस्वरूपत्व-
मिति वाच्यं, केनोक्तमन्तःकरणधर्मं सुखं ब्रह्मेति । नचानन्दो ब्रह्मेति श्रुत्यैवोक्तमिति वाच्यं, अन्तः-
-करणधर्मसुखादन्य एव स आनन्द इति । कोसौ सुखादन्य आनन्द इति- उक्तमेव ब्रह्मेति । ननु
किं तद्ब्रह्मेति- उक्तमेव आनन्दो ब्रह्मेति ।

ननु आनन्दपदार्थज्ञानं विना ब्रह्मपदार्थज्ञानस्य, ब्रह्मपदार्थविज्ञानं विना आनन्दपदार्थज्ञानस्य
चानुपयादन्योन्याश्रय इति, मैत्रम्—ज्ञानं ब्रह्मेति श्रुत्या ब्रह्मपदार्थस्य सुज्ञेयत्वात् । ननु तत्राप्ययं
दोषोऽस्त्येव, तथाहि- किं तदज्ञान- ब्रह्म, किं तद्ब्रह्म ज्ञानमिति, यद्वा किं तद्ब्रह्म- ज्ञानं, किं तदज्ञानं-
आनन्द, किं तदानन्द- ब्रह्म, किं तद्ब्रह्मज्ञानं, किं तदज्ञानं- आनन्द इति चरुकापत्तिदोषः ।
नचेष्टापत्ति- ब्रह्मज्ञानस्यासिद्धेरिति, उच्यते—सर्वोऽपि लोकोऽनुभूतविषयसेवया सुखं, प्रतिश्रुतिविषय-
सेवया दुःखं च प्रपद्यते हि, तत्र किं तत्सुखं दुःखं चेति प्रश्नस्य किमुत्तरम्- न किमपि, कथं तर्हि
तयोस्तिद्धि- अनुभवैकवेद्यत्वात्तयोस्तिद्धिः, कथं तर्हि तदनुभवस्य सिद्धि- आत्मवेद्यत्वात्, किं
तदात्मवेद्यत्व- आत्मकर्तृकज्ञानविषयत्वं, कथं तदात्मकर्तृकज्ञानस्य सिद्धि- ज्ञानान्तराद्येदनवन्त्या, स्व-
-सुखदुःखानुभवेन किमपराद्धम् । तस्यैव स्वतस्सिद्धत्वमुच्यता, यथात्मत एवानुभवस्य सिद्धिस्तर्हि कथं
तस्यात्मनस्तिद्धि- स्वन एव, कुत- ज्ञानस्वरूपत्वात्, किं तदज्ञानं- आत्मैव, कस्मै आत्मा- ज्ञातृ-
-भूतं ज्ञानमेव, किं तदज्ञातृभूतं ज्ञान- आत्मैव, हन्त तर्ह्यन्योन्याश्रयदोषस्तथापि प्राप्तः । अत्रिच
ज्ञानपदार्थज्ञानाधीनं ज्ञान्यात्मपदार्थज्ञानं, ज्ञान्यात्मपदार्थज्ञानाधीनं च ज्ञानपदार्थज्ञानमन्योन्याश्रयः ।
यद्वा ज्ञान्यात्मपदार्थज्ञानं स्वाश्रयपदार्थज्ञानाधीनमित्यात्माश्रयः । नच ज्ञाने ज्ञाते सति तद्वानात्मा
ज्ञायते इति न दोष इति वाच्यं, आत्मनोऽपि ज्ञानत्वात् । ननु आत्मस्वरूपमने ज्ञाने ज्ञाते
सत्यात्मापि ज्ञान एव भवेदिति, तर्हि ब्रूहि- किं तदात्मस्वरूपमने ज्ञाने न ईदं वस्तु ज्ञानेनीतिरेकि
तत्र तदशक्तिरालम्ब्यपरिज्ञानात् । यद्वा तस्य दशगोचरत्वात् । नच- तत्त्वज्ञानत्वात् । द्वितीय

इष्ट एव । नन्वेवमात्मनिद्रावपि कथं ब्रह्मसिद्धिरिति चेदुच्यते—आत्मन एव ब्रह्मत्वादात्मनि सिद्धे ब्रह्मापि सिद्धमेव । नच ब्रह्मणस्सिद्धावपि तदज्ञानमसिद्धमिति वाच्यं, अज्ञातस्य ब्रह्मणस्सिद्धचयोगा-
द्ब्रह्मसिद्ध्या तदज्ञानमपि सिद्धमेवेति ।

ननु आत्मत्वात्सर्वभूतानां सिद्धं ब्रह्म भवत्वपि तु- 'तत्त्वव्याप्यं तु किं ज्ञानं किमानन्दं नु किं परम्' तस्माद्ब्रह्मस्वरूपमसिद्धमेतावन्वर्णयति, मैत्रम्—ब्रह्मणस्सिद्धौ कथं पुनस्तत्त्वस्वरूपस्यासिद्धि-
नहि षटे सिद्धे षट्स्वरूपासिद्धिः, नापि निस्स्वरूपं निर्विद्वत्सु सिद्धयति । तथासति शशशृङ्गस्यापि
निस्स्वरूपस्य सिद्धिप्रसङ्गात्- सर्वे हि सिद्धयद्वस्तु सम्भवरूपमेव सिद्धयन्ति न तु स्वरूपं विना । तस्मा-
द्यदि तव ब्रह्म सिद्धं तर्हि तत्स्वरूपमपि सिद्धमेव । तर्हि मम ब्रह्मस्वरूपज्ञानाभावादसिद्धमेव ब्रह्म,
मैत्रम्—आत्मत्वाद्वक्षण - आत्मा हि सिद्धः । नचात्मस्वरूपपरिज्ञानाभावान्ममात्माप्यसिद्ध एवेति वाच्यं,
तवैवात्मत्वात्कथं तवैव त्वमसिद्धो भवे । नच नाहमास्मेति वाच्यं, किं त्वमनात्मा- न, अनात्मापि
नाहं, तर्हि कस्त्वं- ज्ञाताऽहं, ज्ञातैवात्मा- न- ज्ञाता न भवत्यात्मेति त्वयोकत्वात् । ननु त्वं ज्ञातैव
भवसि, तथापि ज्ञातुस्त्व स्वरूपं किं त्वं वेत्सि- ओम्, किं तत्- ज्ञातृत्वमेव- न- तद्वि ज्ञातुस्त्व
धर्म- तर्हि ज्ञानं मम स्वरूपं, तदेवात्मनोपीति त्वमात्मैव । तस्मादज्ञानमेवात्मा । नन्वेवचेत्—
क अहमा ज्ञानं, किं ज्ञानं आत्मा- इति पूर्वोक्तान्योन्याग्रयोपस्य क परिहार इति, उच्यते—
आत्मज्ञानानन्दसत्यानन्तरपरब्रह्मपुरुषोत्तमादिशब्दा एकार्थयाचका एव- पर्यायत्वादुपलक्षशतुम्भादिशब्द-
वदिति । एवमेकार्थवाचित्वे सत्यपि तेषां प्रवृत्तिनिमित्तभेदोस्त्येव- अत्यतत्याप्नोतीति वा आत्मा,
ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानमित्यादिव्युत्पत्तेः । तस्य च स्वरूपमिदमिति निर्वेदप्लुमशक्यमेव- 'यच्चदद्रेश्यमब्राह्म-'
मित्यादिश्रुते । ज्ञानानन्दशब्दौ च आत्मब्रह्मादिशब्दवद्ब्रह्मप्रतिपादकावेव, ननु ब्रह्मस्वरूपवाचकौ-
नहि षटादिविषयेन्द्रियसंयोगजन्यं ज्ञानमानन्दं वा ब्रह्मस्वरूपं भवति । नच नित्यं ज्ञानं नित्यमानन्दं च
ब्रह्मेति वाच्यं, नित्ययोज्ञानानन्दयोरभावात् । एवं स्वरूपेण ब्रह्मणो दुर्बलत्वेपि स्वभावेन ब्रह्म सुबल-
मेवेति न शास्त्रयोनित्वाधिकरणविरोधः, नाप्यौपनिषदत्वश्रुतिविरोधः, नापि 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यं' इति
गीताविरोधः । क पुनर्ब्रह्मणस्त्वभाव इति चेदुच्यते—सर्वावभासकत्वसर्वानन्दयितृत्वसर्वाधारत्व-
निराधारत्वसर्वव्यापित्वसत्यत्वं नित्यत्वादिरूप इति । नच ब्रह्मण एव स्वभाववत्त्वे सविशेषत्वमेव भवे-
दिति निर्विशेषब्रह्मासिद्धिरिति वाच्यं, यावद्व्यवहारं ब्रह्म सविशेषमेवेत्युक्तत्वात् । परमार्थतो हि सर्वाव-
भासकत्वादयो ब्रह्मणि न सन्तीति ब्रह्म निर्विशेषमित्युक्तम् । तस्मादज्ञानमानन्दं वा न ब्रह्मण
स्वरूपम् ।

ननु भाभूदानन्दस्य ब्रह्मस्वरूपत्वं ब्रह्म तु भवत्येवानन्दि, मैत्रम्—किं सर्वमानन्दयतीति ब्रह्म
जानन्दीत्युच्यते, यद्वा स्वयमानन्दशालीति- आद्य इष्ट एव । ननु द्वितीय- ब्रह्मणो जीवस्येव
सुखित्वादिविकारायोगात् । नच दुःखित्वं मास्तुनाम सुखित्वमस्तीति वाच्यं, यदि ब्रह्मापि सुखव-
त्स्यात्तर्हि सुखम्यानित्यत्वात्कदाचिद्ब्रह्म सुखयुक्तं कदाचित्सु सुखरहितमिति विकार्येव भवेदिति । नच

जीवस्य सुखमेवानित्य ब्रह्मणस्तु सुखं नित्यमिति वाच्यं, गगनारविन्दवन्नित्यमुसम्भैवामावात् । सर्वं हि सुखं विषयेन्द्रियसंयोगादिजन्यत्वादनित्यमेवेति ब्रह्मणश्च विषयेन्द्रियाद्यमावात्तास्येव सुखमिति । नचैवं विषयोपभोगविधुरस्य समाहितचित्तस्य सुखाभावप्रसङ्ग इति वाच्यं, तस्य ब्रह्मानुभवादस्ति सुखित्वमिति 'रसगं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवती'ति श्रुते । ननु ब्रह्मण आनन्दित्वादेव तदनुभवाज्जीवस्यानन्दित्वमिति, मैवम्—सगादिविषयस्यानानन्दित्वेपि तदनुभवाज्जीवस्यानन्दित्वदर्शनात् । नचैवं ब्रह्मण आनन्दत्वादेव तदनुभवाज्जीव अनन्दी भवतीति वाच्यं, आनन्दं लब्ध्वा आनन्दी भवतीति वाक्यस्य पुनरुक्तिदोषप्रस्तत्वात् । आनन्दरूप एव स्वत्वानन्दिभावः । नच 'रसो वै स' इति श्रुति-ब्रह्मण आनन्दरूपत्वं वक्षीति वाच्यं, तत्र रसश्चन्दस्यानन्दवाचित्वाभावात् । नच तर्हि रस एव ब्रह्मेति वाच्यं, रसस्य जिह्वाग्राह्यस्य अग्राह्यब्रह्मत्वायोगात् । तर्हि कः श्रुतेरर्थ इति चेदुच्यते—यथा रस पुरुषेण सुकरसस्वरूपमानन्दयति तथा ब्रह्मापि जीवेनानुभूतं सज्जीवमानन्दयतीति रसो ब्रह्मेत्युक्तमिति । नचानन्दो ब्रह्मेति श्रुतिर्ब्रह्मण आनन्दरूपत्वं वक्षीति वाच्यं, तत्रापि आनन्दयितृत्वादेवोच्यते आनन्द इति ब्रह्म । ननु विदुषा समाधावानन्दमेवानुभूयते ननु तदतिरेकेण किमपीति हत्वा आनन्दं ब्रह्मस्वरूपमेव—अत एव 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् विभेति कुन्धने'ति श्रूयते । ब्रह्मणस्वरूपभूतमानन्दमिति हि तच्छ्रुत्यर्थ इति त्वयाप्युक्तमिति, मैवम्—स्थूलरूपतीन्यायेन ब्रह्मणि बुद्धिप्रवेशं जनयितुमानन्दं ब्रह्मणो रूपमित्युक्तं, ननु वस्तुत आनन्दं ब्रह्मण स्वरूपं, यथा ज्ञानं तद्वत् । किंतु ब्रह्मणस्वरूपं दुर्बलमेव । तच्च दुर्बलमपि ब्रह्मण स्वरूपं भासकत्वानन्दयितृत्वव्यापित्वादिनिमित्तवशाद्ब्रह्मानानन्दात्मादिशब्दैः प्रतिपाद्यत इत्युक्तम् । निर्विकल्पकसमाधौ तु जीवो नानन्दमनुभवति, नापि ब्रह्मानुभवति—अनुभविब्रह्मन्भाव्यानुभवसत्त्वे त्रिपुटीप्रसङ्गेन समाधेर्निर्विकल्पकत्वमैवासिद्धे । किंतु जीवो ब्रह्मरूपेणैवावतिष्ठते । साच स्थितिस्सर्वससारदुःखप्रज्ञाणात्परमानन्दमयीति व्यपदिश्यत इति । नचैवं नैयायिकोक्तविधया तु लक्ष्यमएव मोक्ष इति सिद्धमिति वाच्यं, जीवस्य ब्रह्मात्मनावस्थितिरेव मोक्ष इत्युक्तत्वात् । 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भव'तीति हि श्रुतं । ननु यदि मुक्तावानन्दो नास्ति तु राज्यस एवास्ति, तर्हि पापाणकल्पया तथा मुक्त्या किं जीम्येति, मैवम्—यदि निर्विशेषं ब्रह्म पापाणतु-यं तर्हि मुक्तिपापाणकल्पा स्यात्—निर्विशेषब्रह्मभावापत्तिर्हि मोक्षः । नच निर्विशेषब्रह्म पापाणतुल्यमेवेति वाच्यं, पापाणस्य भास्यत्वानृतत्वादिबहुविशेषवत्त्वात् । यदि तु दुःखरान्यत्वेन ब्रह्म पापाणकल्पमित्युच्यते, तर्हि तत एव हेतोस्त्वदभिमतं ब्रह्मापि पापाणकल्पमेव भवेत् । नच भद्रमिममन्या । ब्रह्म तस्मिन्विशेषत्वादस्ति तस्य पापाणाद्विशेष इति वाच्यं, पापाणस्य सविशेषत्वानिर्विशेषस्य ब्रह्मणोऽस्येव पापाणाद्विशेष इति । नच निर्विशेषस्य विशेष इति वचनं व्याहतमिति वाच्यं, सविशेषस्य विशेष इति वचनमप्यात्माश्रयान्धोऽन्याश्रयादिदोषप्रस्तमेवेति । किंच मन्मते निर्विशेषस्य ब्रह्मणो निर्विशेषत्वादेव पापाणकल्पत्वायोगः, तव मते तु सविशेषं ब्रह्म सविशेषत्वादेव पापाणभूतमेव ब्रह्म हि वचनं षट्कादिरूपेण चेतनावेतन्मग्नत्वेन परिणममिति तत्र मते, तथाच वृक्षवृक्षादिभिरिति सिद्धम् । तस्मात्निर्विशेषं ब्रह्म त-

एव मोक्ष, स एव सर्वेशास्य इति । ननु आनन्दमेव सर्वेशास्यते—सादृशानन्दकरत्वेन चानुवृत्त-
विषय आशास्यते, ब्रह्म च नानन्द, नाप्यानन्दकरं निर्विशेषत्वादेवेति कथं पुरुषस्य मुमुक्षासिद्धि इति,
मैत्रम्—यदाशाम्यते पुरुषैरानन्दं तर्हि निर्विशेषमुत सविशेषम् ? आद्ये- निर्विशेषानन्द इव निर्वि-
शेषपद्मप्यपि पुरुषस्य कामो भवेदेव । द्वितीये केशिषेपैर्विशिष्टं सदानन्दं त्वं ब्रूहि । नवानुवृत्त-
प्रेमास्पदत्वभोग्यत्वादयो विद्वेषासन्त्यानन्द इति वच्यं, नित्यद्वयवृत्तयो व्यावर्तका विशेषा इति विशेष-
रक्षणात् । आनन्दस्य च गुणत्वद्वनित्यत्वञ्च नानन्दवर्तिन ते अनुवृत्तत्वादयो विशेषा भवन्तीति ।

ननु न व्यावर्तकधर्ममालमेव विशेष इत्यस्माकं मतम् अनुवृत्तत्वादयश्च व्यावर्तकधर्मा एवेति
सविशेषमेवानन्दमिति, मैत्रम्—तथासति निर्विशेषेपि ब्रह्मणि निर्विशेषस्वरूपधर्मोस्तीति तदपि
सविशेषमेव भवेदिति, तत्रापि पुरुषस्य मुमुक्षा सिद्ध्यत्येवेति । दन्तुस्तु आनन्दमनुभूयन्तं पुरुष-
प्रति त्वयानुभूते अनन्दे कोऽस्ति विशेष इत्युक्तं न कोऽस्ति स प्रतिवक्ति न त्वस्मिन्नानन्दे अय-
मिशेषोस्तीति । आनन्दजन्येष्वेव विषयेषु विशेषसङ्गाव, ननु तज्जन्ये आनन्दे सर्वेषामप्यान्न्दानामान-
न्दत्वाविशेषात् । तथाच निर्विशेष एव जयानन्दे दया पुरुषस्य काम, तथा निर्विशेषेपि ब्रह्मणीति
बोध्यम् । नन्वेव दुःखहेतुविशेषसत्त्वेपि दुःख सर्वत्र सममेवेति निर्विशेषमेव तत्साम्यानिर्विशेष-
ब्रह्मणि द्वेष किमिति माभूत्, मैत्रम्—यदि निर्विशेषं ब्रह्म तदात्मभिन्नं स्यात्तर्हि तत्र द्वेष पक्षान्तरेण
भवेदेव नत्यात्मभिन्नं किं त्वामैव आत्मनि हि कस्यापि द्वेषो न भवति प्रसृत परमा प्रीतिरेव
भवतीति । नचैवं परमप्रेमास्पदत्वादानन्दमेव ब्रूतेति वाच्यं, केनोक्तमानन्दं ब्रह्म नेति किंतु यल्लोके
आनन्दशब्देन प्रसिद्धं तद्वस्तु ब्रह्म नेत्युच्यते परमप्रेमास्पदत्वादानन्दशब्दवाच्यमेव ब्रह्म, नत्वादानन्दरूप-
मिति हि प्रतिपादितम् । नचायमात्मा परानन्द परमप्रेमास्पदं यत् इति विद्यारण्यस्वामिभिरेव परमा-
नन्दरूपत्वं ब्रह्मणस्साधितमिति वाच्यं, परमप्रेमास्पदत्वात्परमानन्दशब्दप्रतिपाद्यं सविद्वत् ब्रूतेति तदर्थम् ।
नचानन्दरूपत्वाभावे ब्रह्मणस्सर्वविद्रूपत्वमपि कथमिति वाच्यं, सर्वविद्रूपत्वमपि ब्रह्मणस्सर्वविच्छेदप्रति-
पाद्यत्वप्रयुक्तमेवेति । नच संनिदात्मेति तै कण्ठत एवोक्तमिति वाच्यं, आत्मा ज्ञाना न भवति किंतु
ज्ञानमेवेति स्थूलारण्यतीत्यायमाश्रित्य तैस्तत्र तथोक्तत्वादिति । तस्मात्कस्यचिद्वैतमूर्तं ज्ञानं आनन्द-
वा न ब्रह्म स्वतन्त्रत्वाद्ब्रह्मण, धर्मस्य च परतन्त्रत्वादिति संक्षेपः ।

ननु 'कोक्षेवान्यात्कं प्राण्याद्यदेव आकाश आनन्दो न स्या'दिति श्रुते कथं ब्रह्मण आनन्द-
स्वरूपत्वाभाव, मैत्रम्—यदानन्दस्वरूपं ब्रह्म तर्हि आनन्दं ब्रूतेति सुवच, सुश्रेयमेवेति कृत्वा कथं
वाञ्छनसाविषयं भवेद्ब्रह्म, किं मनोवेद्यमानन्दं मनोऽविषयं स्यात् 'यच्चिह्नं वचसा निरूपितं धियाऽ-
क्षमिर्वा मनसोत यस्य । माम्स्वरूपं गुणरूपभृंहितं स वै गुणापायविसर्गलक्षणं' इति कथमुच्येत ।
नच तत्रैव 'ज्ञानात्मने भगवते नम ईश्वरायै'त्युक्तमिति वाच्यं, यस्य स्वरूपं स्वयम्भकाश स ज्ञानात्मे-
त्यर्थात् । एवमेव निर्वाणसुरागुणभूतिरित्यत्रापि बोध्यम् । यस्य स्वरूपं निरतिशयमीतिपात्रं मुक्तोप-
भोग्यं च तदुच्यते निर्वाणसुखमिति । ननु श्रुतिश्रवणसंवादास्मृत्यादिसंवादाच्च सर्वथापि ज्ञानानन्दा-

वात्मन स्वरूपभूतावेव, विद्वदनुभवोप्यत्र प्रबल प्रमाणं विद्वांसो हि स्माधौ स्थिरमानन्दमनुभवन्ति-
यद्यानन्दो ब्रह्म न स्यात्तर्हि विद्वद्विस्तत्र कथमानन्दोऽनुभूयेत नहि तत्र विषयसेवाऽस्ति येन वैषयिका-
नन्दस्स इत्युच्येत इति, मैवम्—यदि श्रुत्यादीना ज्ञानानन्दयोरालम्बस्वरूपत्वे तात्पर्यं तर्हि नेतिनेतीति
सर्वनिषेधावधित्वेन ब्रह्मप्रतिपादन तासा नैव सम्भवेत् । भागवते चोक्तम्—‘निषेधशेषो जयतादशेष’-
इति । नच कतिपयविशेषनिषेध एव तद्वाक्याना तात्पर्यमिति वाच्यं, तथा संकोचनम्यायुक्तत्वात् ।
यद्यन्निषेद्धुं शक्य तत्सर्वं निषिद्धं हि निषेधवाक्यै । नचान्त करणधर्मभूतावेव ज्ञानानन्दौ निषिद्धौ,
न स्वात्मस्वरूपभूताविति वाच्यं, अन्न करणधर्मभूतज्ञानानन्दतिरिक्तात्मस्वरूपभूतज्ञानानन्दयोरैवाधुना-
प्यसिद्धे । यदुक्तं विद्वदनुभवोऽत्र प्रमाणमिति तदपि न—समाधौ येन विदुषा आनन्दमनुभूयते न
विद्वानालम्बे ब्रह्मेति कथमानन्दस्य ब्रह्मत्वं, अन्न करणं हि स्रगादिनिषयसेवयेव ब्रह्मण्यनेनापि सुखा-
कारेण परिणमते, तच्च सुखं समाहितेन ज्ञायत इति न समाधावनुभूयमानम्य स्थिरस्याप्यानन्दस्य
ब्रह्मत्वं परिच्छिन्नत्वादिति । नचपरिच्छिन्नमानन्दं ब्रह्मेति वाच्यं, तस्यैवाभावात्- नक्षपरिच्छिन्ना-
नन्दसत्त्वे विद्वदनुभव प्रमाणं विद्वदनुभवविषयत्वापरिच्छिन्नत्वयोरैकत्रायोगात् यद्यदनुभवविषयं तत्त-
त्परिच्छिन्नमेव घटवदिति । नापि शास्त्रं प्रमाण- अपरिच्छिन्नब्रह्मसत्त्वे, शास्त्रं प्रमाणं ननु तादृशानन्दसत्त्वे
इति । नचानन्दवल्ली तत्र प्रमाणमिति वाच्यं, सुखलोभाद्विषयसक्ताना संसारिजीवाना विषयवैतृष्य-
जननार्थं तस्यास्तथा प्रवृत्तत्वात् । विषयसेवया तव यद्व्यति सुखं तत्परिच्छिन्नमत्यल्पं तस्मात्तस्याऽप्यमेव
दुःखहेतुत्वाद- सुखं हि क्षणिकत्वाद्भोगदशायामेव नाशशीत्या दुःखकरं, भोगात्प्रागल्भ्यं सद्बहुप्रयत्न-
प्रयासकरं च सद्दुःखकरं, भोगादनन्तरं नष्टं दुःखकरं, ‘सुखस्यानन्तरं दुःखमिति स्मर्यते । एवं
सुखस्य दुःखकरत्वादेव सुखहेतवोर्था अपि दुःखकरा इति त्यज्या एव- ‘अर्थानामार्जने दुःखं तत्रैव
परिपालने । नाशे दुःखं व्यये दुःखं धिगर्थान् क्लेशकारिण’ इति हि स्मृतम् । एवं गुरुणा निषय-
वैराग्ये उपदिष्टे सति शिष्यन्त प्रतिवक्ति ‘स्याज्यं सुखं निषयसङ्गमज्जन् पुता दुःखोऽसृष्टमिति मूलं
विचार्यते । ब्रह्मीन् जिहासति स्तोतमतण्डुलाद्यान् कोनाम भोस्तुषरुणोऽपि दितम् हितार्थं’ इति,
नास्ति वैषयिकसुखादन्यत्सुखमिति च । ततो गुरुणा वक्ष्यमेवं शिष्यं प्रति सोम्य मैत्रं वादी - अस्मि
निषयसुखादन्यत्सुखं ब्रह्मेति, सच्च शिष्यस्तत्रित्यसुखलोभेन विषयासक्तिं परित्यज्य ब्रह्मनिष्ठो भूत्वा
सर्वसंसारदुःखं परित्यज्य ब्रह्मैव भवति । एतदभिप्रायेणापरिच्छिन्नानन्द एव ब्रह्मेति श्रुत्योक्तं यथा
उप्यारोगाश्रुतस्य बालस्य तदुपशमनार्थं यवागूपाणोपदेशे कर्तव्ये ‘यवागू पित्र शिवा ते यधिप्यन्’ इति
मिषजोच्यते तद्वदिति ॥

ब्रह्मणः निर्विशेषत्वप्रतिपादनम् ।

वस्तुतस्तु नात्मा सुखरूपो नापि दुःखरूपः, किं त्वनिर्वाच्यं भवेति । ननु यदि तत्र सच्चि-
दानन्दं न भवति तर्हि तत्कार्यं अगति सत्ताचित्त्यानन्दानामनुगतिर्न भवेत् अनुगतिस्तु दृश्यने-
ज्जगदस्ति भाति मिय चेति तस्माच्चत्कारणं ब्रह्म सत्त्वज्ञानानन्दमनेनेति कृत्वा तद्विस्तारयुक्तमिति,

मैत्रम्—यो ब्रह्मणस्सकाशज्जगज्जातमिति श्रुते तं प्रतीदं चोद्य कर्तव्यं, न तु मा प्रति- मया हि न ब्रह्म जगत्कारणमिति प्रतिपाद्यते- 'न तस्य कार्य'मिति श्रुते । नचैवं सति त्वं त्वन्मते च नास्त्येवेति वाच्यं, इष्टापत्ते - आन्त्या हि ब्रह्मभिन्नस्य सत्त्वं ननु वस्तुत इति । नचैवमसता त्वया त्वन्मतेन च किं ममेति वाच्यं, तव त्वन्मतस्य चासत्त्वात् । नच सर्वाभावे शून्यवादापत्तिस्तवेति वाच्यं, ब्रह्मवाद्येव हि न शून्यवादीति । ननु तद्वद्वा निमस्ति ? उत नास्ति ? आद्ये- कथं सत्त्वानिरसनं, द्वितीये- कथं शून्यवादानापत्तिरिति, मैत्रम्—किं शून्यमस्ति ? उत नास्ति ? नाद्य - मम मते कस्यापि सत्त्वानङ्गी- कारात् । द्वितीये- शून्यस्यैवाभावात्कथं शून्यवादापत्तिरिति । ननु तर्हि कथं त्वं ब्रह्मवादी भवसि, उच्यते—सर्वनिपेधावधित्वेन सर्वाभावसाक्षित्वेन च ब्रह्मणोभ्युपगमात् । हन्तैवं तस्य सद्द्रूपत्वं चिद्रूपत्व च प्राप्तं- भवतु प्राप्तम् । नच सत्त्वचित्त्यानन्दास्त्वया निरस्ता हि, सत्यं निरस्ता एव । परमार्थत - यदि निपेधस्तस्यस्यात्तर्हि निपेधावधित्वं ब्रह्मणस्सत्यं स्यात्, ननु निपेधस्तस्य - निपेद्धा निपेधं निपेधश्चेति त्रिपुट्या अद्वैते ब्रह्मण्ययोगात् । एवं यदि साक्ष्य सत्यं स्यात्तर्हि साक्षित्वं ब्रह्मण- स्सत्यं स्यात्, ननु साक्ष्यं सत्यं, सक्षी साक्ष्यं साक्षात्कारश्चेति त्रिपुट्या अद्वैते ब्रह्मण्ययोगात् । तस्माद्वस्तुत निपेधावधित्वेन सर्वाभावसाक्षित्वेन च न ब्रह्म सद्द्रूप, नापि चिद्रूप इति । ननु ब्रह्मणो यदि न सत्ता तर्हि ब्रह्मास्तीति कथं प्रत्येतयं, मैत्रम्—यदि ब्रह्मज्ञानं तर्हि कथं तत्प्रत्येतयं, नहि ज्ञानं ज्ञेयं भवति । सिद्धान्ते तु न ब्रह्म सत्तावत्, नाप्यसत्तावदिति वृत्त्या अस्तीति नास्तीति वा न तत्प्रत्येतुं शक्यते । एवमस्तिनास्तिप्रत्ययाविषयत्वादेवाप्रमेयं ब्रह्म । नचाप्रमेयत्वेसति ब्रह्म निर्विशेष न भवेदिति वाच्यं, न वयं ब्रह्मण्यप्रमेयत्वमस्तीति ब्रूम - किंतु प्रमेयत्वं नास्तीत्येवेति न निर्विशेषत्वव्याहति । नच प्रमेयत्वाभावोपि विशेष एवेति वाच्यं, तथासति विशेषाभावोपि विशेष एव भवेत्, नचेष्टापत्ति - नहि घटाभावो घटो भवेत्, किंच-ब्रह्माप्रमेयमिति निर्विशेषमिति अनिर्देश्यमिति चायमपि व्यवहार एव- यथा घटोयमिति पटोयमिति च प्रतीतिर्व्यवहार तद्वत् । तथाच व्यवहारस्सर्वोपि मायामय एव ।

वस्तुस्तु न कोपि व्यवहार - मायाया एवाभावादिति कृत्वा कथं ब्रह्म वस्तुतो प्रमेय निर्वि- शेषमनिर्देश्य वा भवेत् । अतएव हि श्रूयते—'अवचनेनैव प्रोवाच सहि तूष्णीं वमू'वेति । एष वस्तुतो यस्यकस्यापि व्यवहारस्याभावादेव वस्तुतो ब्रह्म न सत्ताप्यसत्, न चित्ताप्यचित्, नानन्दं नापि दुःखं, न निविषेपं, नापि सविशेषं, न प्रमेय नाप्यप्रमेय, न निर्देश्यं नाप्यनिर्देश्य, न शून्य नाप्य- शून्य, नान्वन्नाप्यन्वन्, न सर्वं नाप्यसत्यमिति । नचैवं ब्रह्म सत्यं गजन्मिष्येति सिद्धान्तोपि परास्त इति वाच्यं, सच सिद्धान्तो व्यावहारिक एव, न पारमार्थिक इति नहि परमार्थदशायामस्ति स सिद्धान्तः । नचैवं निर्विशेषब्रह्मपरिशेषोपि तव न सिद्ध इति वाच्यं, वस्तुतो ब्रह्मणि यस्यकस्यापि विशेषस्याभावान्निर्विशेषं ब्रह्म परिशिष्टमेव सच निर्विशेषब्रह्म परिशिष्टमिति निश्चयो व्यावहारिक एव, ननु पारमार्थिक - परमार्थदशया तस्यापि निश्चयस्याभावादिति वृत्त्या ब्रह्म न निर्विशेषमित्यस्मभिरधु- नोक्तमिति । किं बहुना वस्तुतो यस्य कस्यापि प्रत्ययस्याभावात्सर्वप्रत्ययाविषयमेव ब्रह्मेति । अत

एव तस्य दुर्बलत्वादुक्तं श्रुत्या 'अवचनेनैव प्रोवाच सहि तूष्णीं बम्'वेति । तस्मादानन्दमपि ब्रह्मणः स्वरूपं न भवत्येवेति कृत्वा कथं पुनरानन्दि ब्रह्म भवेन्न कथमपीति संक्षेपः ॥

'नेह नाना' इत्यत्र रामानुजामिमितार्थनिराकरणम् ।

अथ यदुक्तं रामानुजेन—नेह नानेत्यादिश्रुतिभिः—कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मकार्यतया तदन्तर्-
योमिकया च, तदात्मकत्वेनैवयातव्यत्यनीकनानात्वं प्रतिषिध्यते- न पुनर्बहुस्या प्रजाये'येति बहुभवन-
सङ्कल्पपूर्वकं ब्रह्मणो नानात्वं श्रुतिसिद्धं प्रतिषिध्यत इति, तदयुक्तम्—यदीदं जगद्ब्रह्मकार्यतया ब्रह्मा-
त्मकत्वेन ब्रह्माभिन्नं तर्हि जगतो विलक्षणं ब्रह्म नैव भवेत्- यथा मृत्कार्यतया मृदात्मकत्वेन मृदुभिन्ना-
दृष्यद्विलक्षणा मृदुभिन्ना भवति तद्वत् । न चेष्टापत्ति- चिद्विद्विलक्षणं ब्रह्मेति हि तव मतम्- नहि
चिद्विद्विलक्षणस्येश्वरस्य चिद्विद्वद्रूपजगदात्मना परिणामस्तम्भवति- नहि स्वाभिन्ने परिणामवादे कार्य-
कारणयोर्वैलक्षण्यं सम्भवति- सति च वैलक्षण्ये कार्यस्य कारणत्मकत्वं कथं सम्भवति- अचेतनस्य दारु-
पाषाणादेर्जन्यत्वेन तत्कारणत्वं ब्रह्मणोस्तु नाम, कथं पुनरजस्य चेतनवर्गस्य कारणं ब्रह्म भवेत्- येन
कार्यकारणयोश्चेतनब्रह्मणो, कार्यकारणभावप्रयुक्तमैक्यं स्यात् । नच सूक्ष्मचिद्विद्विशिष्टं ब्रह्म जगद्रूपेण
परिणतमिति कृत्वा कार्यकारणयोरस्ति सालक्ष्यमिति वाच्यं, तथासति स्थूलचिद्विद्विशिष्टं ब्रह्मैव
कार्यमपीति कृत्वा जगच्छब्दवाच्यं ब्रह्मण, कार्यभूतं वस्तु नास्त्येवेति कस्य ब्रह्मणा सहैक्यमुच्येत । नच
स्थूलचिद्विद्विशिष्टं ब्रह्मैव कार्यभूतजगत्पदार्थः, सूक्ष्मचिद्विद्विशिष्टं ब्रह्म तु कारणभूतब्रह्मपदार्थ इति
वाच्यं, तथासत्यविशेषात्सूक्ष्मचिद्विद्विशिष्टं ब्रह्मैव कारणभूतजगत्पदार्थ इति वक्तव्यत्वात् । नच कार्य
भूतमेव वस्तु जगच्छब्दवाच्यमिति वाच्यं, जगति कार्यभूतानां कारणभूतानां च बहूनां वस्तूनामुपलम्भात् ।
किंच सृष्टेः प्राम्यादासीत् सूक्ष्मचिद्विद्विशिष्टं ब्रह्म तदेवेदानीं स्थूलचिद्विद्विशिष्टमभूदिति तव मते- न
ब्रह्मण, कोपि परिणामः, किंतु चिदचितोरेव- तयोरेव सर्गात्माक्सूक्ष्मरूपेण स्थितयोरिदानीं स्थूलरूपेण
परिणतत्वात् । यथा सूक्ष्मस्यैव बीजस्य स्थूलरूपेण परिणतिस्तद्वत् । ततश्च ब्रह्मपरिणामत्वाभावात्
जगतो ब्रह्मात्मकत्वसिद्धिः, किंतु स्थूलविद्विदात्मकस्य जगतः सूक्ष्मचिद्विदात्मकजगत्परिणामत्वा-
त्सूक्ष्मचिद्विदात्मकत्वस्यैव सिद्धिः—यथा अंशुरस्य बीजात्मकत्वसिद्धिः । इदानीं स्थूलयोर्हि चिद-
चितोःसृष्टेः प्राक् सूक्ष्मत्वमासीत्- यथेदानीं स्थूलस्य तरोल्लदात्मान्मीजात्मना सूक्ष्मत्वं तद्वत् । तस्मा-
त्सूक्ष्मचिद्विदात्मकत्वपरिणाम एवायं स्थूलचिद्विदात्मको व्यक्तः प्रपद्य इति कथं जगतो कारण-
ब्रह्मैक्यम् । एवं ब्रह्मणो जगदकारणत्वादेव न ब्रह्मण किमपि कार्यमस्तीति श्रूयते— 'न तस्य कार्य
करणं च विद्यत' इति । ईश्वरस्य बहुभवनं च स्वोपाध्यव्यक्तस्य व्यक्तरूपेण बहुधा भूतत्वादेव न तु
स्यत- अविकृतस्येश्वरस्य बहुभवनयोगात् । यद्वस्तु बहुधा भवति तद्वि विक्रियमाणं दृष्टम्- यथा
भटपटादिरूपेण बहुधा भूता विक्रियमाणैव मृत्तिका तद्वत् । अन्यर्कं तु मृद्द्रव्यवदेवाविकारि न भव-
तीति तस्य बहुभवनं सङ्गच्छते । नचैवं बहु स्यामिति सङ्कल्पपूर्वकमीश्वरस्यैव चेतनस्य बहुभवनं श्रुत्युक्तं
कश्चमुपघेतेति वाच्यं, यथा जीवस्य देहतादात्म्याध्यासाद्भ्रमनसङ्कल्पस्त्येश्वरस्याप्यव्यक्ततादात्म्याध्यासा-

दिति । नचातत्त्वविदो जीवस्यास्तु अनात्मतादात्म्याध्यासः कथं पुनस्सर्वज्ञेश्वरस्येति वाच्यं, 'आत्मानं मानुषं मन्ये रामं दशरथात्मजं, राज्यानां वने वासो नष्टा भार्या द्विजो हतः । ईदृशीयं ममालक्ष्मी- निर्देहेदपि पावकम्' इत्यादिवाग्व्यवहारः कथमीश्वरस्य श्रीरामस्येति । नच लीलया रामस्य तदुपपद्यत इति वाच्यं, माययेश्वरस्यापीदमुपपद्यत एव । नच कथं सर्वज्ञेश्वरेऽज्ञानं मायाज्ञानमिति वाच्यं, कथं परमानन्दमयेपीश्वरे सीतावियोगदुःखविलासः ? लीला हि विलासः । नच श्रीरामस्य स्वदृष्ट्या नास्ति सीतावियोगादिदुःखं, किंतु दुःखीव भाव्यस्माकमिति वाच्यं, परमेश्वरस्यापि स्वदृष्ट्या नास्ति बहुभवन- सङ्ख्यादिकं, किंतु जीवानां तथा प्रतिभाति- बहुस्यामिति सङ्कल्पितवानिव बहुधामूत इव चेति । वृत्तुतस्तु परमेश्वरस्येव बहुभवनं श्रीरामस्य सीतावियोगादिकं च माययैव सम्पद्यते, नतु लीलया- 'ब्रह्मन् कथं भगवत्तन्मित्रात्रस्याविकारिणः । लीलया वापि युज्येरन् निर्गुणस्य गुणाः क्रियाः' इति भागवतात् । तत्रैव परिहारश्चाभ्यधाधि- 'सैयं भगवतो माया यत्नयेन विरुध्यते । ईश्वरस्य विमुक्तस्य कर्षणमुत बन्धनम्' इति । अध्यात्मरामायणे च- 'रामो न गच्छति न तिष्ठति नानुशोच त्वाकांक्षति त्यजति नो न करोति किञ्चित्, आनन्दमूर्तिश्चलः परिणामहीनो मायागुणाननुगतो हि तथा विभाति' इति । तस्मादीश्वरस्यापि मायया अव्यक्ततादात्म्याध्यासाद्बहुस्यामिति सङ्कल्प उपपद्यत एवेति ।

ननु 'अव्यक्तमेव' भायेति कथं माययैव मायातादात्म्याध्यास इति वाच्यं, फात्रानुपपत्तिः- परमेश्वरस्योपाधिभूता मायैव परमेश्वरस्य 'स्वस्मिन् स्वतादात्म्याध्यासं जनयतीति' । एवं ईश्वराधिष्ठित- मायाकार्यत्वादेव 'जगत- ईश्वरकार्यत्वं ब्रुवन्ति श्रुतय इति कृत्वा मायाया एव परिणामभूतमिदं जग- त्तत्सालक्षण्यात्, ईश्वरस्य तु विवर्तभूतमेव तद्वैलक्षण्यात्- सच्चिदानन्दं हि ब्रह्म, अनृतजडदुःखात्मकं तु जगत्, माया चानृतजडदुःखात्मिकैवेति । तस्माद्ब्रह्मपरिणामतया ब्रह्माभिन्नं जगदिति वचनं नैवं युक्तम्' । नापि ब्रह्मान्तर्यामिकतया ब्रह्माभिन्नमिति वक्तुं शक्यं- जीवान्तर्यामिकतया देहोपि जीवाभिन्न इति वक्तव्यत्वात्- जीवो हि देहे स्थित्वा देहं यमयति । नचाचेतनस्य देहस्य कथं नियाम्यत्वमिति वाच्यं, समानोर्य दोषस्तदापि जगत्त्वदु भवत्यचेतनम् । नच चेतनवर्गभूतजगत एवा 'नियाम्यत्वमुच्यत इति वाच्यं, तथासति अचेतनजगतो ब्रह्मान्तर्यामिकत्वाभावेन कथं ब्रह्मैक्यमुक्तमुपपद्येतेति । नच ब्रह्म- कार्यतया । अचेतनवर्गस्य ब्रह्मान्तर्यामिकतया चेतनवर्गस्य च ब्रह्मैक्यमुच्यत इति वाच्यं, अचेतनवर्ग- स्योचेतनत्वदेवाचेतनप्रकृतिकार्यतया ब्रह्मकार्यत्वाभावेत्योक्तत्वात्- चेतनस्य च सर्वान्तरत्वेन ब्रह्मान्तर्यामि- कत्वायोगात् । नच 'ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति- 'केनापि देवेन हृदि स्थितेन यथा' निपु- स्कोऽस्मि' तथा करोमि' इत्यादिवचनबलाज्जीवस्यान्तरीश्वरस्तिष्ठतीति वाच्यं, निष्प्रदेशस्य जीवस्य हृद्देशा- भावात्- 'शरीरैकदेशो हि हृद्देशः । नच ह्युपुन्दरीकं नात्र- हृच्छब्दवाच्यं, किंतु मन एव, तथा च जीवस्य मनसीश्वरस्तिष्ठतीति वाच्यं, तथासति मनस एवान्तर्यामी भवतीश्वरो नतु जीवस्येति कथं जीव- स्येश्वरान्तर्यामिकत्वादीश्वरभेदः । नच जीवस्य हृद्देशो नाम जीवस्यान्तर्देश इति वाच्यं, सूक्ष्मस्याणो- जीवस्य निश्चयवस्यान्तर्देशाभावात् । नच 'अणोरणीया' निति श्रुतेर्जीवादिपि सूक्ष्मस्येश्वरस्य जीवान्

स्थितिसम्भवतीति वाच्यं, तथासति जीवस्य प्रदेशत्वात्सावयव एव भवेदिति । किंच चेतनभूत-
स्याचेतनभूतस्य वा जगतः किं चिदचिद्विशिष्टब्रह्मान्तर्यामिकत्वमुच्यते ? किं वा शुद्धब्रह्मान्तर्यामिकत्वम् ?
नाद्यः- चिदचितोऽधिदचिद्विशिष्टब्रह्मान्तर्यामित्वायोगात् । द्वितीये- विशिष्टाद्वैतमतभङ्गः- सदापि विशिष्टं
हि ब्रह्म । यदि तु मतभङ्गमस्युपेत्य शेषमेव ब्रह्म चिदचिदन्तर्यामीत्युच्यते, तर्हि तस्य कथं जगत्कार-
णत्वं- चिदचिद्विशिष्टं हि ब्रह्म जगद्वरूपेण परिणतम् । नच विशिष्टं ब्रह्म जगत्कारणं, शुद्धं ब्रह्म तु
जगदन्तर्यामीति वाच्यं, तथासति ब्रह्मद्वयाभ्युपगमादेकमेवेति श्रुतिविरोधः । नच यदेव विशिष्टं ब्रह्म
तदेव शुद्धं ब्रह्मापीति वाच्यं, विशिष्टत्वशुद्धत्वयोस्सामानाधिकरण्यायोगात् । अविशिष्टत्वं हि शुद्धत्वम् ।
ननु चेतनाचेतनयोरन्तर्स्थितत्वादेव ब्रह्मोच्यते चिदचिद्विशिष्टमिति, तथाच चिदचिदन्तर्स्थितयैश्वरस्य
चिदचिदन्तर्यामित्वमुपपद्यत इति, मैवम्—तथासति चिदचितोरन्तर्स्थितस्य कथं चिदचित्कारणत्व-
मिति । नच चिदचिद्द्वयं सृष्ट्वा तस्यैवान्तर्प्रविश्य ब्रह्म स्थितमिति वाच्यं, तर्हि 'चिदचिद्द्वयसृष्टेः
प्राग्ब्रह्माविशिष्टमेवेति ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्यापि जन्यत्वेनानित्यत्वादेकमेव ब्रह्म नित्यमिति च स्वमत-
विरुद्धार्थसिद्धेः । ईश्वरत्वकृतिपुरुषावपि नित्यौ हि तव मते, यद्यनित्यो जीवः तर्हि कृतहानाकृता-
भ्यागमप्रसङ्गः मोक्षानुपपत्तिश्च । नच प्रकृतिपुरुषावन्तः प्रविश्य स्थितं ब्रह्म, भूतमौक्तिकजातं तु सृष्ट्वा
अन्तः प्रविश्य स्थितमिति वाच्यं, प्रकृत्यतिरिक्तभूतमौक्तिकपदार्थाभावाच्च हि मृदतिरिक्तघटादिपदार्थ-
सत्त्वम्- अस्तु वा प्रकृत्यतिरिक्तत्वं भूतमौक्तिकमयस्य जगतः, कथं तथासति कार्यकारणयोर्भेदवादः
कृतकसिद्ध इति त्वयोच्येत ? कथं नाम ब्रह्मजगतोः कार्यकारणभावप्रयुक्तभेदाभावो भवितुमर्हति ? कथं
वा प्रकृतिपुरुषयोर्विष्णुकार्ययोर्विष्णुभेदः ? ननु प्रकृतिपुरुषयोरजत्वेन ब्रह्मकार्यत्वादाकाशादिजगतश्च
प्राकृतत्वेन ब्रह्मकार्यत्वात्कार्यकारणभावप्रयुक्तोऽभेदो ब्रह्मणा सह प्रकृतिपुरुषजगतां मामूढाम् ब्रह्मान्त-
र्यामिकत्वप्रयुक्तत्वभेदो भविष्यति, मैवम्—तदन्तर्यामिकस्य वस्तुनस्तदन्तर्यामिकत्वादेव तदभिन्नत्वं न
सम्भवतीत्युक्तत्वात् । ननु नेह नानास्तीति श्रुत्या न जगद्ब्रह्मणोरैक्यमुच्यते, किंतु अब्रह्मान्तर्यामिक-
मब्रह्मकारणकं च वस्तु नास्तीत्युच्यत इति, मैवम्—ब्रह्मान्यस्य सर्वस्याप्यब्रह्मकारणकत्वेन तादृशवस्तु-
प्रतिषेधस्यायुक्तत्वात् । अथाब्रह्मान्तर्यामिकं वस्तु नास्तीत्येतदप्युक्तमेव, तथाहि- अब्रह्मान्तर्यामिकस्य
चिद्वस्तुनस्सत्त्वात् । अचित्तश्च जडत्वेन प्रेर्यत्वायोगादब्रह्मान्तर्यामिकत्वादिति । तथा अब्रह्मान्तर्यामिकं
वस्तु कुत नास्तीत्युच्यते ? ननूकमेवेहेति- उक्तमेव तर्हि मामूढिह तादृशं वस्तु भवति त्वन्यत्र १
नचेदृशवदस्य लोक इत्यर्थ इति वाच्यं, लोके तादृशवस्त्वभावेपि अलोके तादृशवस्तु भवेदेव- लोकस्थ
तादृशवस्त्वेव भवेदिति । यदि त्विदृशवदस्य ब्रह्मणीत्यर्थः, तर्हि निरवकाशे परिपूर्णं ब्रह्मणि कथं
ब्रह्मान्तर्यामिकस्यापि वस्तुनस्सत्त्वम् ? कथं नाम अनन्तरमनाद्यमिति श्रुत्युक्ते अनन्तरे अथाद्ये च ब्रह्मणि
आन्तरत्वप्राप्त्यवयोस्सम्भवः ? सतिष्ठान्तरत्वे ब्रह्मणोन्तर्यामित्वं सिध्यति, सति च नाद्यत्वे ब्रह्मणि
ब्रह्मान्तर्यामिकवस्तुस्थितिरिति सिद्ध्यतीति । ननु नेह नानेति श्रुत्या अब्रह्मात्मकत्वत्रयवस्तु निषिद्ध्यत
इति, नैतदपि युक्तम्—ब्रह्मकार्यत्वेनाजयोः प्रकृतिपुरुषयोस्सत्त्वेन तन्निषेधायोगात् । नच अंश-

आत्मकत्वस्वतन्त्रत्वरूपविशेषणद्वयविशिष्टं वस्तु निषिध्यत इति वाच्यं, अन्नज्ञात्मकस्य स्वतन्त्रस्य चात्म-
यस्तुनस्त्वात् । न च पारतन्त्र्यमात्मनोऽनुभवसिद्धमिति वाच्यं, तस्यानात्मतादात्याध्यासप्रयुक्तत्वा-
दनात्मा हि परतन्त्रः- अचेतनत्वात् । सर्वे ह्यचेतनं वस्तु चेतनपरतन्त्रं दृश्यते- आत्मा तु चेतन इति
न परतन्त्रः । न च चेतना अपि मृत्या राजपरतन्त्रा इति वाच्यं, तत्र मृत्युशब्दवाच्यो नात्मा देह एव
राजपरतन्त्रः न त्वात्मेति ।

ननु यथा देहस्य देही जीव आत्मा, तथा आत्मनोपि भवति ब्रह्म आत्मा—तथाच ब्रह्मात्म-
कत्वेनास्वतन्त्र एवात्मा- आत्मकत्वं हि सर्वं वस्तु, मैवम्—यद्यात्मनोपि भवत्यात्मान्तरं तर्हि तस्या-
प्यात्मान्तरस्य भवेदेवात्मान्तरान्तरमिति ब्रह्मणोपि भवेदेव कश्चिदात्मा- तस्याप्यन्य आत्मा भवेदेवेत्यन-
वस्था । यदित्वनवस्थाभियां ब्रह्मणो नास्त्यन्य आत्मेत्युच्यते तर्हि किमपराद्धमात्मना- येन आत्मनो
भवति ब्रह्म आत्मेत्युच्यते । न च ब्रह्मकार्यत्वादात्मनः ब्रह्म भवत्यात्मेति वाच्यं, ब्रह्माकार्यत्वादज-
स्यात्मनः । न च आत्मान्तर्ब्रह्मसत्त्वादात्मा ब्रह्मात्मक इति वाच्यं, ब्रह्मणोप्यन्तः कश्चिदात्मास्त्येवेति
ब्रह्माप्यन्यात्मक एव भवेदिति । न च ब्रह्मणोन्तः कोपि नास्तीति वाच्यं, आत्मनश्चान्तः कोपि नास्तीति
तुल्यत्वात् । नचातिसूक्ष्मत्वाज्जास्ति ब्रह्मण आन्तरं वर्तित्वेति वाच्यं, ब्रह्मणि ब्रह्मात्मकास्वतन्त्रवस्तु-
स्तीति त्वयेवोच्यमानत्वात् । न च ब्रह्मणि जगदस्ति, तत्र जगति पुनर्ब्रह्मास्ति, तस्मिन्स्तु ब्रह्मणि किमपि
नास्तीति कृत्वा जगदन्तस्स्थब्रह्मण आन्तरं वस्तु नास्तीत्युच्यत इति वाच्यं, ब्रह्मण्यचेतनं वस्तु जातमस्ति,
तत्र चेतन आत्मास्ति, तस्मिन्नात्मनि किमपि नास्तीति सर्वान्तर आत्मेत्येवोच्यतामिति । न च तस्मिन्-
प्यात्मनि ब्रह्मास्तीति वाच्यं, तस्मिन्नपि ब्रह्मण्यात्मास्तीति वक्तव्यत्वात् । किंच यद्यनामेवात्मापि ब्रह्मा-
त्मकस्यास्तर्हि आत्मशब्दवाच्यत्वमेवात्मनो भज्येत । तस्मादात्मब्रह्मशब्दावेकार्थवाचिनावेव- सर्व-
न्यापित्वनिरतिशयबृहत्त्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तभेदादिति नात्मब्रह्मभेदसिद्धिः । अतएव 'तत्सत्यं स आत्मा
तत्त्वमसीति' श्रूयते । न च तत्तद्यष्टिदेहावच्छिन्नस्य सूक्ष्मस्यात्मनो जीवस्य कथं सर्वन्यापित्वादिकमिति
वाच्यं, तत्तद्यष्टावच्छिन्नस्याप्याकाशस्य विभुत्वदर्शनात् । नात्मात्मनो जीवस्य चैतन्यमेव स्वरूपं, ब्रह्म
च चैतन्यमेवेति ब्रह्मात्मक एवात्मा चैतन्यरूपत्वादात्मन इति वाच्यं, तथा सति ब्रह्मणोपि स्वरूपं चैतन्य-
मेव, आत्मा च चैतन्यमेवेति ब्रह्मापि भक्त्येवात्मात्मकमिति- चैतन्यरूपत्वाद्ब्रह्मणः । एवात्मनो
जीवस्य चैतन्यरूपत्वादेव चैतन्ये आत्मनि चैतन्यस्यैव ब्रह्मणंसिद्धिनोपपद्यत इति बोध्यम् । न च
जीवचैतन्ये जीवचैतन्यं मास्तुनाम ब्रह्मचैतन्यन्तरत्येवेति वाच्यं, तथासति ब्रह्मचैतन्ये ब्रह्मचैतन्यं मास्तु-
नाम, जीवचैतन्यं भवेदेवेति । तथा यदि चैतन्येपि चैतन्यान्तरसत्त्वं तर्हि तस्मिन्नपि चैतन्यान्तरे चैत-
न्यान्तरान्तरमित्यनवस्था । तस्माच्चैतन्यमेकमेवेत्युपेयम् । न च जीवचैतन्ये ब्रह्मचैतन्यमस्ति, तत्र
चैतन्यान्तरं नास्तीत्यनवस्थापरिहार इति वाच्यं, चैतन्यत्वाविशेषाच्चत्रापि चैतन्यान्तरं भवेदेवेति । किंच
व्यष्टिदेहव्यापि व्यष्टिदेहावभासकं च जीवचैतन्यम्—ब्रह्माण्डभूतसमष्टिदेहव्यापि, समष्टिदेहावभासकं च
ब्रह्मचैतन्यम्- यथा घटमात्रव्यापी घटाकाशः, ब्रह्माण्डव्यापी महाकाशः स्रष्टु । एवं सति महाकाश-

घटाकाशयोरिव ब्रह्मजीवचैतन्ययो कथमन्तर्बहिर्भावः, कथं वा व्याप्यव्यापकभावः, कथं नाम कार्य कारणभावः, कथं नु तदात्मत्वतदात्मकत्वभावः इति । ननु जीवचैतन्यमीश्वरचैतन्यस्याश इति कृत्वा जीव ईश्वरात्मक इति, मैवम्—तथासति अंशशिनीरिव जीवेश्वरयोर्भेदायोगात् । नहि घटाकाश-महाकाशयोरस्ति भेदः । एवं यदेव सर्वव्यापकमीश्वरचैतन्यं तदेव व्यष्टिदेहव्यापकमीति कृत्वा ईश्वर एव जीव इति स्थिते कथमुच्यते जीवस्यान्तर्यामी भवतीश्वर इति । नर्ह्यस्य अंशी भवत्यान्तरः, प्रत्युत अंशिन एवाशो भवेदान्तरः—यथा पटस्याशिनस्तन्तुराश आन्तरः तथा । तस्मादीश्वराशत्वादपि न जीवस्येश्वरान्तर्यामिकत्वसिद्धिः । नहि विष्ण्वंशस्य रामस्य कृष्णस्य वा विष्णुर्भवत्यन्तर्यामी । एवं अब्रह्मकारणकस्य अब्रह्मान्तर्यामिकस्य अब्रह्मात्मकस्य च स्वतन्त्रस्य च सत्त्वादात्मनः कथं तन्निषेधः कर्तुं शक्यते । ननु मास्तु तादृशात्मनिषेधः, अब्रह्मान्तर्यामिकस्याब्रह्मात्मकस्य च स्वतन्त्रस्य प्रकृतिवस्तुनो निषेधः क्रियत इति, मैवम्—किं तादृशं प्रकृतिवस्तुवस्ति ? उत नास्ति ? आद्ये कथं न निषेधः । द्वितीये अप्रसक्तस्य कुतो निषेधः । नच भ्रान्त्या प्रसक्तस्य निषेधः इति वाच्यं, मन्मतप्रवेशापत्तेस्तव । ननु प्रकृतिरिति वस्तु किञ्चिदस्त्येव तत्तु ब्रह्मान्तर्यामिकः, ब्रह्मात्मकमस्वतन्त्रं च—तस्य स्वतन्त्रत्वादिकं भ्रान्तिसिद्धमिति तन्निषेधश्च्युत्या क्रियत इति चेत्, मैवम्—तथासति इह प्रकृतिरस्ति, परन्तु सा ब्रह्मान्तर्यामिका, ब्रह्मात्मिका, अस्वतन्त्रा च भवतीत्येव वक्तव्यत्वाच्च्युत्या कस्मादुक्तं 'नेह नानास्ति किञ्च'—नेति । नच द्वैतसद्भावप्रतिपादकश्रुतिविरोधाद्द्वैतनिषेधप्रतिपादकप्रकृतश्रुतेरर्थान्तरः । मदुक्तविधया कल्पमिति वाच्यं, पारमार्थिकाद्द्वैतप्रतिपादकश्रुतिविरोधः कथं व्यावहारिकद्वैतप्रतिपादकश्रुतेर्भवेत्तु-मर्हतीति । ननु यदि भेदः कश्चित्पारमार्थिकः कश्चित्पुनरपारमार्थिकश्च भवेत्तर्हि द्वैतप्रतिपादकश्रुतेर्व्यावहारिकभेदपरत्वं भवेत्त एव नास्तीति, मैवम्—किं घटो नित्यः ? उतानित्यः ? नाद्यः—तस्य जन्मनाशदर्शनेनानित्यत्वात् । न द्वितीयः—यदि नित्यो घटः कापि कश्चिदस्ति तर्ह्येव घटोऽनित्य इत्युच्येत, ननु सोस्तीति कथमनित्यो घट इत्युच्येत । नच घटस्य जन्मनाशदर्शनादनित्यो घट इति वक्तुं शक्यत एवेति न तद्वदस्य नित्यघटसद्भावाधीनत्वमिति वाच्यं, तथासति भेदस्य व्यवहारदशाया मेधोपलम्भाद्भेदो व्यावहारिक एव, ननु पारमार्थिक इति वस्तुं शक्यत एवेति न तद्वदस्यापि पारमार्थिकभेदसद्भावाधीनत्वमिति । नच परमार्थदशायामपि द्वैतमस्ति 'ब्रह्मन्कीदृशममाणस्त्रीभिर्वा यानैर्वै'-त्यादिश्रुतेरिति वाच्यं, तस्याश्रुतेर्हिर्ण्यगर्भलोकेप्राप्तजीवपरत्वादिति । निर्विशेषपद्मभावापरितरुपा हि मुक्तिः परमार्थदशा । किञ्च ब्रह्मान्तर्यामिका ब्रह्मात्मिका चास्वतन्त्रा प्रकृतिरस्तीति वदता स्वयेदं वक्तव्यम्—सा कुत्रास्तीति । नच ब्रह्मण्येवेति वाच्यं, तथासति ब्रह्मणः प्रकृतिव्याप्यप्रसङ्गाद्वास्तव्यमसङ्गाच्च । नच यदि घटादिविकारसत्त्वेपि यथा घटादिव्याप्यत्वं घटादिबाह्यत्वं च श्रुदो न भवति तद्वद्ब्रह्मणि प्रकृति सत्त्वेपि तदुभयं न भवतीति वाच्यं, दृष्टान्दार्ष्टान्तिकयोर्वैलक्षण्यात् । नहि घटस्य घट्टिकारत्वेऽपि प्रकृतेर्ब्रह्मविकारत्वमस्ति, येन तथोच्येत प्रकृतिर्ब्रह्मा, ब्रह्म च घटस्यमनिकारि । यदि ॥ प्रकृतिर्न ब्रह्मण्यस्ति किं त्वन्द्यैवेत्युच्येत, तर्हि ब्रह्म सर्वव्यापकं न भवेत्, सर्वोत्थारत्वं च ब्रह्मणो न भवेत्, सर्वं

त्वत्वं तु ब्रह्मणो दूरापास्तमेव- तच्च प्रकृत्यधिष्ठानं ब्रह्मणोन्यद्वस्तु स्वनन्तमेव भवेदिति त्वदभिमतार्था-
सिद्धिश्चेति । तथा ब्रह्मकार्यभूतायाः प्रकृतेर्वैष्णवकत्वमप्ययुक्तमेव कार्यं हि कारणात्मकं दृष्टं लोके-
यथा दृष्टं हि कल्पम् । नचैतत्सर्वदोषपरिहाराय प्रकृतेर्वैष्णवकार्यत्वमुक्तं इति वाच्यं, तथामति प्रकृति-
रजा नित्या चेति स्वमतप्रच्युतिप्रसङ्गात् । नच ब्रह्मणस्साक्षात्प्रकृतिस्त्वत एव जातेति हेतोरज्येषुप-
चारादुच्यत इति वाच्यं, तथासति प्रकृतिरनित्यैव भवेत् - 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युरिति गीतावचना-
ज्जन्मवतो नाशान्यभिचारदर्शनाच्च । नच प्रकृतेरनित्यत्वमप्यस्त्विति वाच्यं, तथासति मुक्तौ प्रकृत्यभा-
वात्कार्यभावाज्जीवस्यैव ब्रह्मत्वाच्च सिद्धमेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति कृत्वा नेह नानेति श्रुतेर्वैष्णववर्णनमिदं
स्वमतिदोषसूचकमेवेत्यलम् ॥

अद्वैतसिद्धान्ते सुदर्शनाचार्यमतनिराकरणम् ।

योऽत्राकारि सुदर्शनेन कोऽहलस्तत्र प्रतिवक्तव्यं, तथाहि- सुदर्शनः—सद्गुणस्य दुर्गुणेन
जगता सहैक्यं श्रुतिर्न प्रतिपादयति, व्याहृतत्वादित्यबोचत्, तत्सत्यम्— अत एव ब्रह्मपरिणामभूतं
जगदिति तव बाधोऽयुक्तः— परिणामपरिणामिनोर्हि सालक्षणेन भवितव्यं, मृद्घटयोस्तथा दर्शनात् ।
मम मते तु सद्गुणस्य ब्रह्मणो दुर्गुणजगदाकारविवर्तस्सम्भवत्येव- रज्जुसर्पयोरिव । विवर्तवादे कार्य-
कारणयोस्सालक्ष्ण्यनपेक्षणात् । नन्वपारमार्थिकेनापि हेयेन जगता सह ब्रह्मणस्सम्बन्धो हेयप्रत्यनीकस्य
नोपपद्यत इति चेत्सत्यम्—तवैव मते हेयेन जगता सह ब्रह्मणस्सम्बन्धः— सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टं ब्रह्मैव
स्थूलचिदचिद्विशिष्टमिति त्वन्मतात् । मन्मते तु सम्बन्धिजगतो हेयस्यापारमार्थिकत्वात्तत्सम्बन्धो-
प्यपारमार्थिक एवेति- नहि कपेरैन्द्रजालिकत्वेन मिथ्यात्वे तत्संयोगस्तस्यो भवेद्बुद्धस्य । नचैवं
सम्बन्धसम्बन्धिनोर्मिथ्यात्वे नेह नानेति तन्निषेधो न युक्त इति वाच्यं, मिथ्यात्वादेव तन्निषेधो युज्यते—
नहि सत्यं वस्तु निषेद्धुं शक्यते, आन्या प्रतीयमानस्य जगतस्तत्सम्बन्धस्य च ब्रह्मणि निषेधः कियते
खलु श्रुत्या- सत्यस्येवाप्रसक्तस्यापि निषेधायोगात् । तस्माच्छ्रुतिरजतयोरिव ब्रह्मजगतोरैक्यं श्रुतिः
प्रतिपादयेदेव । यद्योक्तं सर्वज्ञस्येश्वरस्य स्वेच्छया स्वस्मिन् हेयापादनमयुक्तमिति, तदपि सत्यमेव—
सच दोषस्तवैव मते पतितः— ईश्वरो हि सङ्कल्पपूर्वकं हेयं जगत्स्वस्मिन्नेव निर्मितवान् । किञ्च बहुस्या-
मिति सङ्कल्प्य स्वयमेव हेयजगद्भूतोऽमृत- यथा शारीरान्माणिर्हि सादीन्द्रोवाग्निधाया जीवो भवति
स्यावरप्रायः तद्वत् । अहो! महत्कष्टमीश्वरस्य यत्तव्यं सच्चिदानन्दरूपो भवन्नपि हेयजगद्भूतोऽमृदीश्वरः ।
मम मते ॥ नेश्वरः स्वेच्छया परेच्छया वा स्वस्मिन्जगन्निर्मितवान्, नापि जगद्भूतोऽमृत, किंतु
माययास्माकं तथा प्रतिभाति रज्जुसर्पवत्, नतु वस्तुत इति न काप्यनुपपत्तिः— ईश्वरस्य स्वस्वरूप-
परित्यागामावाद्वारूपान्तरप्राप्यभावाच्च, असङ्गस्य तस्यान्येन सम्बन्धाभावाच्च, त्रिविधभेदशून्ये तस्मिन्-
नस्त्वन्तराभावाच्चेति । यदप्युक्तम्—ईश्वरस्य सार्वद्वयं स्वाभाविकमेव नत्वाविधकमिति तदसत्—
सर्वस्याविधकत्वेन सर्वज्ञत्वस्याप्याविधकत्वात्- अविद्याया एवाभावे सर्वस्यैवाभावात्कार्यं सर्वज्ञत्वसद्भावः,
'स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिये'ति श्रुतिस्तु मायावच्छिन्नस्येश्वरस्य गुरूपदेशादिकं विनैव भवति सर्वज्ञत्व-

मित्येवंपरा, नतु निर्मायस्य ब्रह्मणस्सार्वज्ञं स्वाभाविकमित्येवं परेति । हिरण्यगर्भस्य तु न स्वाभाविकं सर्वज्ञत्व, किंतु ईश्वरानुग्रहप्रयुक्तमेव 'तेने ब्रह्महृदाय आदिकव्य' इति भागवतात् । नच तदनुग्रह-
द्वेदार्थमधिगम्य यथापूर्वं प्रपञ्च निर्मितवानित्तीममेवार्थं श्रुतिराह—'धाता यथापूर्वमकल्पय'दिति ।
यचोक्तम्—सर्वज्ञस्येश्वरस्य भ्रमापादनमयुक्तमिति, तच्च सत्यमेव—सर्वज्ञ ईश्वरो भ्रान्त इति हि
विप्रतिषिद्ध, किंतु क्यमेवात्र भ्रान्ता रज्जुं दृष्ट्वा सर्प इतीव ग्रन्थ दृष्ट्वा जगदिति । ननु जीवस्यैश्वर-
रत्वात्तत्र मते जीवो भ्रान्त इत्युक्तेपीश्वरो भ्रान्त इत्येव सिद्धमिति, मैवम्—अभ्रान्तस्यैव जीवस्य
षयमीश्वरत्वं वदामो नतु भ्रान्तस्येति । ननु ईश्वर एव जीवभावमापन्न इति कृत्वा जीवभूतस्येश्वरस्यैव
भ्रान्तत्व सिद्धमिति चैत्सत्यम्—जीवभूतस्येश्वरस्य भ्रान्तिरुचितैव यथा तत्र मते जगद्भूतस्येश्वरस्य
हेयगुणवत्त्व तद्वदिति । नच हेयाज्जगतस्सकाशादत्यन्त भिन्न एवेश्वर इति वाच्य, तथासति जगत
परिणाम्युपादानमीश्वरो नैव भवेदिति । नच चिदचिद्विशिष्टं ब्रह्मैव जगद्रूपमभून्न तु शुद्धमिति वाच्यं,
मायाविशिष्ट एवेश्वरो जीवभूतो नतु शुद्धं ब्रह्मेति-तुल्यत्वात् । नच मायाविशिष्टस्य सर्वज्ञस्येश्वरस्य
कर्णं किंचिदज्ञजीवत्वमिति वाच्यं, चिदचिद्विशिष्टस्य परमानन्दस्य परमात्मन कर्णं हेयजगत्त्वमिति ।
नवेश्वरो जगद्रूपो नैवासीत्किंतु जगदन्तर्यामी भवतीति वाच्यं, ईश्वरस्संसारिजीवो नासीत्किंतु,
संसारिजीवस्य साभासाद्वह्मण्य प्रमातृनाम्पकस्य यत्साक्षिभूत ह्रस्वचैतन्यमात्मशब्दवाच्य तदेवेश्वरो
भवतीति । नचैवं जीवतत्साक्षीश्वरयोर्भेद एव प्राप्त इति वाच्य, एकमेव चैतन्यमन्त करणावच्छिन्नं
सज्जीव इति, तदुपहित सदीश्वरसाक्षीति चोच्यत इति तद्वेदाभावात् । यद्वा एकमेव चैतन्य विन्भूत
सदीश्वर इति, अन्त करणप्रतिबिम्बभूतं सज्जीव इति चोच्यत इति ।

ननु सर्वज्ञमसंसारेश्वरचैतन्यमेव अन्त करणावच्छिन्न तत्प्रतिगमितं वा मृत्वा जीवभावं प्रपद्य
कथं किञ्चिदज्ञ संसारि च भवेदिति, मैवम्—अनुपपन्नोप्यर्थो मायया भवत्युपपन्न तथा चोक्त भागवते -
'भगवानेक एवैष सर्वक्षेत्रेष्ववस्थित । असृज्य दुर्भगत्वं वा क्लेशो वा कर्मभि कुत ॥' क्षेत्रज्ञरूपेण
स्थित इत्यर्थः । 'सेषं भगवतो माया यक्षयेन विरुध्यते । ईश्वरस्य विमुक्तस्य कार्पण्यमुत बन्धनम् ॥'
इति । किंवहुना सच्चिदानन्द ब्रह्म मायया असृज्यदुत खजगद्भावमेव प्राप्तमिति कृत्वा तस्य संसारि-
चेतनभावापत्तौ कानुपपत्तिरिति । तस्मादीश्वरस्यापि मायया जीवभावापचित्प्रयुक्तं भ्रमश्चेति
द्वयमुपपद्यत एव ।

वस्तुतस्तु नेश्वरस्य जीवभावो नापि जगद्भाव, किंतु सदापि ब्रह्मभाव एव । अतएव नित्य
मुक्त ईश्वर इत्युच्यते । तच्च ब्रह्म एकमेवाद्वितीयमिति मेदत्रयविधुरभेवेति कृत्वा नेह नानेति श्रुत्या
ब्रह्मभिन्न किमपि नास्तीति सर्वद्वैतनिषेधं क्रियते । यदप्युक्तम्—हेयं स्वगतत्वेन जानतस्सर्वशक्तेस्सत्य
सङ्कल्पस्येश्वरस्य सहसा स्वगतहेयानिरासकत्वमपि नोपपद्यत इति, सच्च दोषस्तस्यैव शिरसि वन्महारव
त्पतति । चिदचिद्विशिष्टस्य सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेस्सत्यसङ्कल्पस्येश्वरस्य उतो चिद्वैशिष्ट्यापरित्याग, उतो
-भा संसारिजीवभूतचिद्वैशिष्ट्यापरित्याग इति । विशिष्टेश्वरगतं हीद द्विविधं हेयम् । किंच अचि-

द्विशिष्ट ईश्वरो दुःखविशिष्ट एव भवति- दुःखस्याचिन्तात् । एवं च दुःखविशिष्ट ईश्वरस्त्वशक्ति-
त्वादिगुणक किमिति स्वनिष्ठं तदुदु खं न निर्मूलयेत् । स्वदुःखनिर्मूलनाक्षमस्य ईश्वरस्त्वाश्रितपरदुःखं
वा कथं निर्मूलयेदिति । मन्यते तु नायं दोष- निर्गुणे ब्रह्मणि हेयोपादेयगुणदोषयोरभावात् हेयोपा-
देययोस्तयोः प्रकृतिगतत्वेनेश्वरगतत्वाभावादिति । यदुक्तम्—‘मृत्योस्स मृत्युमाप्नोति य इह ज्ञानेव
पश्यति’ इति श्रुत्या भेदज्ञानस्य संसारहेतुत्वमुच्यते, ‘जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीत-
शोक’ इति भेदज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वमपि श्रुत्यैवोच्यते, एवं द्वयोर्विरोधे प्राप्ते मदुक्तविधया अत्रात्मक-
स्त्वनन्त्रवस्तुभेदज्ञानमेव संसारहेतुरित्यास्थेयमिति, तच्चायुक्तम्—अहमेवेश्वर इति । यत्सर्वस्मात्पर
मीश्वरं पश्यति स वीतशोको भवतीति जीवेश्वराभेदज्ञानमेव मोक्षहेतुत्वेन श्रुत्युक्तमिति । कथमन्यथा
‘द्वितीयाद्वै भय भवती’त्युच्यते । किंच लोकेषां राज्ञस्सकाशात्मजाया भीतिदृष्ट्या- एवं श्रुत्यापि लोक-
स्येश्वरात्सकाशाद्वीतिरुपदिष्टा- ‘भीपास्माद्वात पवत’ इत्यादिना । एवं भयहेतावीश्वरादहमन्य इति यदि
जीवस्य प्रत्ययस्तर्हि भयमेवावश्यं भवेत्, नत्वभयम् । मुक्तस्य चाभयप्राप्तिश्चूयते ‘अभय वै जनक
प्राप्तोसीति ।

एवं भयहेतोर्भिन्नैश्वरज्ञानस्य नास्त्येव मोक्षहेतुत्वम् । नच ईश्वरान्तर्यामिकोहमिति
भेदज्ञानं मोक्षहेतुरिति वाच्यं, ‘ईश्वरमेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव’ वेति तस्य भयहेतुत्वात् ।
नच दासोहमिति ज्ञानादभयप्राप्तिरिति वाच्यं, दासस्य राज्ञो भयदर्शनात्- उक्तं हि- ‘राजसेवा
मनुष्याणामसिधारवालेहनम्’ इति । नचेश्वरसेवा नैतादृशीति वाच्यं, अस्या अप्यतीव कष्टवेश्वरसेवा-
मनसा स्वाभ्यन्तरेचिन्तनं स्वार्थचिन्तनं च भृत्यस्य नानर्थकरं, ईश्वरसेवायां तु मनसापि ममायमर्थो
भूयादिति नैव चिन्तयेत् । ‘षिगीश्वरममं वहुनापि कालेन मद्विद्यादायिन’मित्यादिविधया मनसापीश्वरं
न निन्देदिति । नच ‘नष्टच्युतं प्रीणयतो ब्रह्मायासो मुरारिजः’ इति प्रह्लादेनोक्तत्वादीश्वरसेवा
सुलभैवेति वाच्यं, आत्मभूतेश्वरसेवैव सुलभा, नतु भिन्नेश्वरसेवा, यतस्तत्रैवोक्तमुत्तरार्धेन ‘आत्मत्वा-
त्सर्वभूतानां सिद्धत्वादिवह सर्वत’ इति । नच पत्राप्युपपत्त्याद्यल्पद्रव्यार्पणेनापीश्वरस्तुप्यपीतीश्वरसेवा
सुलभेति वाच्यं, पत्रार्चपणाविषयत्वादीश्वरस्य—नहीश्वर इन्द्रियग्राह्य, येन तस्मै पत्रादिकर्मपर्यितुं
शक्यते । नच अर्चारूपेश्वरं पत्रादिभिः पूजयेदिति वाच्यं, ‘अर्चायां भजते मौढ्यद्रव्यमन्येव जुहोति स’
इति तस्य निन्दितत्वात् । नच सर्वधर्मपरित्यागपूर्वकेश्वरशरणागतिसिद्धिर्भवेति वाच्यं, अज्ञस्य जीवतत्सर्व-
धर्मपरित्यागस्यैवासिद्ध्या जुत पुनस्तत्पूर्वकेश्वरशरणागतिसिद्धिरिति । नच प्राज्ञस्य जीवतत्सिद्धि-
रिति वाच्यं, ‘योन्या देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योहमस्मीति न स वेद यथा पशु’रिति श्रुत्यैव ईश्व-
रोहमन्योहमिति भेददर्शिनोऽज्ञत्वस्योक्तत्वात् । नच ‘आत्मेत्येवोभासीते’ति श्रुतेरीश्वरं स्वात्मत्वेन य
उपास्ते स प्राज्ञ एवेति वाच्यं, इष्टापत्ते । अतएव जीवेश्वरभेद पराक्रियते जीवत्येश्वरो भवति
ह्यात्मा चैतन्यस्वरूपत्वादीश्वरस्य, जीवस्यापि हि चैतन्यमेव स्वरूपम् । तस्माज्जीवेश्वरभेददर्शिनो न
संसारतिव्रान्तिरिति । नच ‘यो मामेवमसम्पृद्धो जानाति पुर्योक्तम’मिति भेददर्शिनो सम्पृद्धत्वं सम्यक्

इति वाच्यं, पुरुषोत्तमं परमात्मानमात्माभेदेन यो जानाति स एवाभेददर्शी, असम्भूद इति तदर्थोत् ।
यदुक्तम्—भेदस्य लोकसिद्धत्वाविषेधार्थं भेदानुवाद इत्येतदनुपपन्नं भेदस्य शास्त्रसिद्धत्वादिति,
तदयुक्तम्—नाहमीश्वर इति जीवेश्वरभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन लोकसिद्धत्वात् । नहि निरीश्वरवादी
सेश्वरवादी वा कोप्यञ्ज ईशरोहमिति प्रत्येति । नच प्रत्यक्षसिद्धस्य भेदस्यापलापोप्ययुक्त इति वाच्यं,
भ्रान्तिप्रत्यक्षसिद्धस्य तस्यापलापो युक्त एवेति । नच 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके, ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ,
गुहा प्रविष्टौ परमौ, द्वासुणा सयुजा सखाया' इत्यादिवचनानि भेदं प्रतिपादयन्तीति भेदशास्त्रसिद्ध
एवेति वाच्यं, लोकतस्सिद्धस्यैव भेदस्य साधकं चेच्छास्त्रं तर्हि व्यर्थत्वादेवाप्रमाणमेव भवेत् अनधि
गतावाधितार्थबोधक हि प्रमाणम् । नच जीवेश्वरभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेपि तत्स्वरूपस्वभावादिभेदस्य
प्रत्यक्षासिद्धत्वात्तदर्थं भेदमपि शास्त्रं बोधयेदेवेति वाच्यं, तथापि भेदबोधनाशे शास्त्रमप्रमाणमेव भवे
दिति । नच निषेधार्थं भेदो नानूयते शास्त्रेण, किंतु विशेषवचनार्थमिति वाच्यं, भेदस्य मुख्यत एव
निषिद्धत्वात् । ननु अभेदोपि सोऽयं देवदत्त इति लोकत एव सिद्ध इति तत्प्रतिपादनादपि शास्त्रस्य
प्रामाण्यं न भवेदिति, मैवम्—सर्वस्यापि व्यवहारस्य भेदमूलकत्वेन लोकतोऽभेदासिद्धे । अस्मिन्
समये दृश्यमानस्य देवदत्तस्य पूर्वकालदृष्टदेवदत्ताभेदे सत्यपि यज्ञदत्तादिभ्यो भेदोऽस्त्येवेति नैकान्ते-
नाभेदप्रतिपादकं तद्वचनम् । किंच ब्रह्मणस्रज्जातीयविजातीयस्वगतभेदाभावरूपोऽभेदशास्त्रेण प्रतिपाद्यते,
स च न लोकतस्सिद्ध इति । ननु षट्पटादिभेद एव लोकतस्सिद्धो न जीवेश्वरभेद इति, मैवम्—
नाहमीश्वर इति तद्वेदस्यापि लोकतस्सिद्धत्वस्योक्तत्वात् । ननु जीवेश्वरभेदमात्रस्य लोकतस्सिद्धत्वेपि
जीवेश्वरयोर्नियाम्यनियामकत्वव्याप्यत्वव्यापकत्वशेषत्वशेषित्वादिरूपो भेदो न लोकतस्सिद्ध इति तत्प्रति-
पादकं शास्त्रं प्रमाणमेवेति, मैवम्—सर्वोप्यञ्ज आस्तिक मतान्य कश्चिदीश्वरस्त्वर्जोऽस्ति, स तु
स्वतन्त्र, नम तत्पारतन्त्र्यस्यानुभवसिद्धत्वात्, तस्मादीश्वरो नियामक, अहं तु तन्नियाम्य, सच
सर्वज्ञत्वादेव सर्वव्यापक, अहं तु किंचिदज्ञत्वात्परिच्छिन्न एवेति वेत्त्येवेति तादृशभेदप्रतिपादनमपि
व्यर्थमेव । किंचानुवादवाक्यै खलु विहिते स्तूयते, निषिध्य निन्द्यते, एवं विधिस्तावकान्निषेध-
निन्दकत्वादेव तेषां सार्थकत्वं, ननु स्वत इत्यर्थवादाधिकरणे निर्णीतम् । अर्थवादा ह्यनुवादवाक्यानि ।
एवमस्ति जीवेश्वरयोर्लोकप्रसिद्धो यो भेदस एवानुवादवाक्यै स्तूयते, स्तुतिर्नाम स्तोतयश्चानुगत-
विशेषकधनम् । जीव ईश्वराद्विज एव जीवस्य नियाम्यत्वादीश्वरस्य नियामकत्वान्नियाम्यं हि वस्तु
नियामकाद्विजमित्येवं जीवेश्वरभेदस्तूयते । तथाचानुवादवाक्यानां तेषां लोकप्रसिद्धजीवेश्वरभेद एव
तात्पर्यं, ननु स्वार्थे इति कृत्वा जीवेश्वरभेदरूपप्रधानप्रतिपाद्यस्य लोकत एवावगतत्वात्तत्प्रतिपादकं
शास्त्रमप्रमाणमेवेति नहि जीवेश्वरयोर्नियाम्यनियामकत्वादिरूपभेदज्ञानाज्जीवेश्वरभेदादन्यस्य सिद्धिः ।
सच लोकत एव सिद्ध इति । तस्माज्जीवेश्वरभेदनिषेधार्थमेव जीवेश्वरभेदोऽनूदितश्रुत्या सयुक्तिकम् ।
यथा सिद्धान्तिना पूर्वपक्षसमुत्तिकमनूयते निरसनार्थं तद्वदिति । यच्चोक्तम्—जीवेश्वरभेदज्ञानं
भोक्षफलकमिति, तत्प्रतिपादकं भोक्षशास्त्रं प्रमाणमेवेति, तदप्ययुक्तम्—भोक्षफलकस्य जीवेश्वरभेद-

ज्ञानस्य लोकात् एव सिद्धत्वेन तद्व्यतिपादनार्थं मोक्षशास्त्रम्यानाश्रयत्वादिति । नच जीवेश्वरभेदज्ञान-
मात्रात् मोक्षं किंतु भिन्नेश्वरोपासनरूपादज्ञानादिति वृत्त्या मनुपासनविध्यादिप्रदर्शनार्थं मोक्षशास्त्रमाव-
श्यकमिति वाच्यं, भिन्नेश्वरोपासकं पशुरेवेति श्रुत्यैव निन्दितत्वात्, जीवेश्वरभेदज्ञानस्य भयहेतुत्व-
श्रवणाच्च । 'य उदरमन्नं कुरुते, य एव तस्य भयं भवतीति हि श्रुतिः । ईश्वरो हि जीगद्विजम्सन्
भयहेतुर्भवति 'भीपास्माद्वात पचत' इत्यादिश्रुते, 'द्वितीयाद्वै मय भव' तीति श्रुतेरुपसिद्धे च ।
नच अनुपासिन एवेदरो भयहेतुर्न तूपासित इति वाच्यं, वायुमूर्त्यादीना महाभुक्ताणां लोकस्थिति-
हेतूना जन्मान्तरे ईश्वरोपासना गिना तत्तदधिकारामिद्धे । नचाधिष्ठानानामेवेश्वरो भयहेतुर्नानधि-
ष्ठानानामिति वाच्यं, य ईश्वरेणाधिकृता यमादयस्त एव जीवना भयहेतव इति कृत्वा कथं यमादि
भयहेतुरीश्वरो भवेन्न भयहेतु न हि राज्ञो भीष पुरो राजराजाद्रीतो न भवतीति वस्तुं शक्यते ।
किंच नियामकादीश्वरात्कथं नियाम्यजीवानां भयभावः । ननु 'सृष्टेव प्रपन्नस्य तवाम्मोति च
याचते । अर्भक्यं सर्वभूतेभ्यो ददाग्येतद्भक्तं म'मेति रामायणादप्रपन्नस्यैवेश्वरो भयहेतुः, प्रपन्नस्य तु सर्व
भूतमकाशादमयप्रवृत्त एवेति, गैरम्—वायुमूर्त्यादीना प्रपन्नानामेवेश्वराद्वयश्रवणात्- न हीश्वरमुपा-
सितवन्त ईश्वरमप्रपन्ना इति वस्तुं शक्यते । रामायणश्लोकेस्तु प्रपन्नस्य सर्वभूतेभ्यस्तकाशादीश्वरोऽभयं
प्रयच्छति, नतु स्वस्मादित्येवंपर एव । तथा च ईश्वरप्रपन्नस्य न जीवान्तराद्री, किं त्वीश्वरादेव-
ईश्वरमप्रपन्नस्य तु जीवान्तरादपि भीतिरिति विशेषमिच्छ । नच भर्ता सर्वथा प्रपन्नाया भार्याया भर्ता
यथाऽभयहेतुस्तथैव जीवन्नेश्वरोपीति वाच्यं, सीनाया अपि श्रीरामाद्वयस्य जातत्वात् । किंच नात्र
भर्तृभार्याभ्यामप्य प्रवृत्ति - भर्ता भार्या इव भार्यापि भर्तृभयहेतुरेव प्रवृत्ते तु जीवस्यैवेश्वरो भयहेतुर्न
त्वोश्वरस्य जीव इति वैयर्थ्यात् । नचानन्दयितृत्वादीश्वरोऽभयहेतुरिति वाच्यं, जीवकृत्कर्मानुसारेण
तु स्वकर्त्तृत्वाद्भयहेतुरिति वक्तव्यत्वात् । किं बहुना सर्वोपि लोक ईश्वराद्रीत्यैव साधु करोति, असाधु
न करोति- नृशसोपि मात्रादिहिंसा न करोति सार्वभौम, ईश्वरं प्रपन्नमानोपि प्रमादाद्विभेतीश्वरो
मां किमपि कुर्यादिति भीत्यैव । तस्मान्नास्ति भिन्नेश्वरज्ञानिनोऽभयप्राप्तिः । नच भयमक्तिभ्यामीश्वरं
सेवमानस्य शरीरपातानन्तरं वैकुण्ठगमनेऽभयप्राप्तिर्भविष्यतीति वाच्यं, तत्रापीश्वरसेवा भयहेतुरेवेति ।
नच वैकुण्ठं प्राप्तस्य न पुनरावृत्तिर्स्सारयेत्यभयप्राप्तिरेवेति वाच्यं, जयविजययोर्यैकुण्ठं प्राप्तयोरपि
पुनरावृत्तेर्जातत्वात् । सर्वथा अपि गतेरगतिफलकत्वाच्च । भगवन्मत्तमुक्तिक्षेत्रभूतवैकुण्ठस्थयोरजय-
विजययोरसनकादिजीवसकाशादेव भयप्राप्तौ सत्या कथं पुनरीश्वरान्मुक्तस्य मयाभावः, कथं नामेश्वरं
प्रपन्नस्य सर्वभूतेभ्यो भयभावः । तस्माद्विन्नेश्वरज्ञानं भिन्नात्मज्ञानं च भयहेतुरेवेत्यद्वैतज्ञानमेवा-
भयहेतुरिति ॥

द्वैतज्ञानस्य मोक्षफलकत्वाभावेन तच्छास्त्रस्य अप्रमाणत्वोपपत्तिः ।

ननु भयहेतुमभिव्यक्तिर्हि तदज्ञानं मोक्षहेतुर्भविष्यति, तदेव नास्ति प्रत्यक्षानुमानागमप्रमाण-
वशाद्द्वैतस्यैव सिद्धत्वात् जीवन्नेश्वरेऽहमिति बुद्धिः, चैवस्य मैत्रेऽहमिति बुद्धिश्च नैव भवति, यदि

कथंचिद्वदति तर्हि सा अमभूतैव- अतर्हिमस्तद्वुद्धित्वात् । तथा च तत्त्वज्ञानस्यैव मुक्तिहेतुत्व न सम्प्रतिपन्नमिति कृत्वा प्रमाभूतं द्वैतज्ञानमेव मोक्षफलकत्वाच्छास्त्रप्रतिपाद्यं, अमभूतमद्वैतज्ञान त्वमोक्ष-फलकत्वाच्छास्त्रप्रतिपाद्यमेवेति शस्त्रमद्वैतपरं यद्यप्रमाणमेव भवेदिति, भैरवम्—अनात्मान एव नाना-आत्मात्वेक एव- आत्मनानात्वे मानाभावात्- 'स आत्मे'त्यादिश्रुते । नच जीवात्मानो नाना- परमात्मात्वेक एवेति वाच्यं, 'परमात्मेति चाप्युक्त' इति गीतावचनाजीवात्मन एव परमात्मत्वात् । नच 'जीव प्राणधारण' इत्यनुशासनात्प्राणधार्येव जीवात्मा, परमात्मा तु 'अप्राणो ह्यमनाश्शुभ्र' इति श्रुतेरप्राण एवेति वाच्यं, अन्न करणोपाधिप्रयुक्तमेव प्राणमृज्जीवत्वमात्मनो न स्वामाविक्रमिति कृत्वा स्ववस्तु-प्राणत्वमेवेति । नच परिच्छिन्नो जीवोऽपरिच्छिन्न ईश्वर इति वाच्यं, जीवस्याप्यपरिच्छिन्नत्वात्परि-च्छिन्नत्वे सति घटवदनित्यत्वापत्ते । नच नियाम्यो जीवो नियामक ईश्वर इति वाच्य, 'अविज्ञा-र्योयमुच्यते' इति गीतावचनादविकार्यस्य जीवस्य नियाम्यत्वायोगात्- नियाम्यं हि वस्तु निश्चिद्यते । नच व्याप्यो जीव व्यापक ईश्वर इति वाच्य, जीवस्यापि व्यापनत्वदर्शनात्- 'येन सर्वमिदं तन'मिति हि भगवता गीतम् । नच शेषभूतो जीवश्शेषी ईश्वर इति वाच्यं, सर्वस्याप्यनात्मवर्गस्यात्मार्थं प्रियत्वेनात्मशेषत्वात् । नच सर्वं प्रति शेष्यपि जीव ईश्वरं प्रति शेष एवेति वच्य, आत्मार्थमेवात्मा प्रियो भवति न त्वीश्वरार्थमिति प्रत्यक्षात्, प्रत्युत यदीश्वर आत्मभिन्नस्य तर्हीश्वरोऽप्यात्मार्थमेव प्रियो भवति- पश्चादिवदितीश्वरस्यैवात्मशेषत्वं भवेत् । नच जीवो धार्य ईश्वरो धारक इति वाच्यं, जीवेनैव शरीरादेर्धियमाणत्वात्, जीवस्य केन्यप्यधियमाणत्वाच्च । नच व्यष्टिदेहधारी जीवस्समष्टिदेहधारक ईश्वर इति वाच्यं, समष्टिदेहव्यष्टिदेहोप्यन्तर्भवतीति समष्टिदेहधार्येव व्यष्टिदेहधार्येपि भवतीति । अत एवोक्तं प्रह्लादेन- 'सर्वगत्वादनन्तस्य स एवाहमवस्थिन' इति ।

एतेन—ईश्वरस्य सर्वयापित्वादेव तस्मादभिन्नो जीव इति—सिद्धम् । नच जीन किञ्चिद्भू ईश्वरस्तु सर्वज्ञ इति वाच्यं, ज्ञानकर्तृत्वस्य द्वयोरप्यसम्भवात्सर्वावभासकत्वस्य द्वयोरप्यविशेषाच्च । नच जीव स्वसंसृष्टमेवावभासयति, ईश्वरस्तु सर्वमिति वाच्यं, असङ्गपुरुषस्य जीवस्य केनचित्सह संसर्ग-योगात् । नच जीवसंसारी ईश्वरस्तु नित्यमुक्त इति वाच्यं, अज्ञ एव जीवसंसारी, नतु विज्ञ इति--उक्तं हि भागवते—'योऽविद्यया युक्तस्तु नित्यमुक्तो विद्यामयो यस्तु ॥ नित्यमुक्त' इति । नच भीतिं प्राप्नो जीव भीतिहेतुमखीश्वर इति वाच्यं, अनात्मतादात्म्याध्यासादेव जीवस्य भीतिप्राप्तिम्वनन्तु अभय एवेति । एवमनात्मतादात्म्याध्यासवन्त प्रत्येव मयहेतुरीश्वर, स्वान्तु अभय एवेति । नच अध्यासवान् जीवस्तद्विद्व ईश्वर इति वाच्यं, अतत्त्वविज्जीग्न्यानीश्वरत्वेपि तत्त्वविज्जीग्न्येद्वरत्वात् । नदस्माभिरतत्त्वविद ईश्वराभेदं प्रतिपाद्यते, किंतु तत्त्वविदेव- तत्त्वविदेव हि अहं ब्रह्मास्मीति स्वम्ये-श्वराभेदं प्रत्येति । नचैक एव जीव कथमीदृशद्विचोऽभिन्नश्च मन्तिमर्हतीति वाच्यं, अत्रिद्यादशायां मित्र, विद्यादशायां त्वभिन्न इत्यविरोधात् । यथा तव मतेपि एक एव जीवो जानोत्ये प्रगृह-तादात्म्याध्यासात्स्थूल कूटस्थ भवति, पश्चात्तु अम्यूलोऽदृशश्च तद्वदिति । ननु मम मते जानोर्या-

त्प्रागपि जीवो स्थूलो दृशश्च भवत्येव, किन्तु स्थूलोऽहं कुशोऽहमिति आन्तिमात्रमेवेति चेद्वन्तः तर्हि ज्ञानोदयात्प्रागपि जीव ईश्वर एव, नाहमीश्वर इत्यक्षप्रतीतिस्तु आन्तिमात्रमेव । नचेद्वरादमित्यस्य जीवस्य नाहमीश्वर इति प्रत्यक्षं कथमिति वाच्यं, देहाद्विज्ञस्य जीवस्य स्थूलोऽहमिति प्रतीतिवदिति । ननु यथा जीवस्य देहतादात्म्याध्यासात्स्थूलोऽहमिति प्रतीतिस्तथा ईश्वरतादात्म्याध्यासादेवेश्वरोऽहमित्यपि प्रतीतिः, स्वस्तु जीवो नेश्वरो नापि देहः, किन्तु तदुभयविलक्षण एव, चिदचिदीश्वरा खलु परस्परं विलक्षणा इति, मैत्रम्—सच्चिदानन्दरूपस्य जीवस्य सच्चिदानन्दरूपादेवेश्वराद्वैलक्षण्यस्य दुर्वचत्वात् - अचिद्वैलक्षण्यं तु भवत्येव । तथाच जीवस्य सच्चिदानन्दरूपे स्वस्मिन्नीश्वरबुद्धिः प्रमैव । ईश्वरस्यापि सच्चिदानन्दरूपत्वात् । किञ्च तत्त्वज्ञानात्प्रागेव जीवस्याध्यास इति कृत्वा तत्त्वज्ञानेन तन्निवृत्तौ कथं पुनरीश्वरतादात्म्याध्यासो जीवस्य भवितुमर्हति, किन्तु ईश्वरतादात्म्यप्रमैव । नच यदि जीवेश्वरयोरैक्यं तर्हि 'अन्नं ब्रमेत्युपासते'ति ब्रह्मब्रह्मास्मी युपासना श्रुत्या किमिति विधीयेतेति वाच्यं, चिसवादि-संवादिभ्रमयोरिवानात्मब्रह्मोपासनात्मब्रह्मोपासनयोर्मैदात् । अनादिकालादारभ्य स्वस्मिन्वर्तमाना नाहं ब्रमेति आन्ति निर्मूलयितुमहब्रह्मेत्युपासनस्य विहितत्वादिति । नचानन्दवत्त्वा जीवानन्दस्य परिच्छेद-श्रवणादीश्वरानन्दस्यापरिच्छिन्नत्वाच्च जीवेश्वरभेद इति वाच्यं, 'श्रोत्रियस्य चाकामदतस्ये'ति तत्त्ववि-ज्जीवानन्दस्यापरिच्छिन्नत्वकथनादिति । नच विज्ञानमयो जीवः, आनन्दमय ईश्वर इति वाच्यं, विज्ञानमयानन्दमययोः कोशत्वेन जीववेश्वरत्वाभावात् । ज्ञानमानन्द च खलु जीव ईश्वरश्च । नच वश्यं माय ईश्वरः, मायापरवशस्तु जीव इति वाच्यं, तत्त्वविज्जीवस्य मायापरवशत्वाभावात् । नच 'मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेता तरन्ति ते' इति गीतावचनान्मायातरणार्थं प्रपद्यन् ईश्वरः, प्रपत्तिरुक्तु जीव इति वाच्यं, मायाकल्पितजीवेश्वरभेदस्यास्माभिरपि व्यवहारार्थमभ्युपेतत्वात् । स्वस्तु न माया, नापि तत्तरणं, नापि तदर्थमीश्वरप्रपदनं चेति । एतेन नित्यमुक्ता ईश्वरो बद्धमुक्तस्तु जीव इति भेद इति—परास्तम्, बन्धमोक्षयोर्द्वयोरपि व्यावहारिकत्वेनापारमार्थिकत्वादिति । किं बहुना न्वं यं य जीवेश्वरभेदप्रयोजकं धर्मं कल्पयसि, स सर्वोपि व्यावहारिकत्वेनापारमार्थिक एवेति वस्तुतो न जीवेश्वरभेदः, यावद्यवहारं तु अविद्यादशाया 'स भेदोऽस्माभिरभ्युपेत एवेति कृत्वा नास्ति वस्तुतो जीवेश्वरभेदसाधकं निमिषं प्रमाणम् । एवमात्मभेदोपपत्तात्त्विक एव तथाहि न तावच्चैत्रस्य नाहं मैत्र इति प्रत्यक्षात्मात्मभेदे मानम् - आत्मनि चैत्रत्वमैत्रत्वयोरयोगात् अनामरूपत्वात्मा देहस्य हि चैत्र इति मैत्र इति च नाम कृतम् देहतादात्म्याध्यासाच्च जीवोऽहं चैत्र इति प्रत्येति । अहं मनुष्य इति च । मृते चैत्रदेहे दग्धेपि चैत्रो दग्ध इत्येव लोक प्रत्येति । तस्मादेहस्यैव चैत्र इति मैत्र इति च नाम । नीलपीनादिरूपं च देहस्यैव, करचरणायवयवसंस्थानविशेषश्च देहस्यैव । अतएव 'अशब्दमस्पर्श-मरूपमव्ययमिति' श्रूयते । नच चैत्रस्य काणोर्हं मैत्रस्तु षट्दृष्टिरिति भेदप्रत्यक्षान्नात्मभेद इति वाच्यं, काणत्वदर्शनपटुत्ययोरिन्द्रियधर्मत्वेनात्मधर्मत्वाभावादप्यधर्मस्यान्यभेदप्रयोजकत्वाभावाच्च । नच मुख्यं मैत्रो धन्यं धिष्णा दुःस्तिनमिति चैत्रप्रत्यक्षान्नात्मभेद इति वाच्यं, सुखदुःखयुक्तान्तं करणतादात्म्या-

ध्यासप्रयुक्तत्वात्प्रत्यक्षं अत्र एवेति । ननु एक एवात्मा सर्वव्यापी निरवयवश्च, तस्य नानान्तं करण-
तादात्म्याध्यासाद्विनाशविनाशकत्वमिति कृत्वा एकस्यैव चैत्रस्य युगपदेव सुखदुःखादिसर्वविकारप्रत्यक्षा-
पत्तिरिति, मैवम्—सर्वव्यापिनस्सच्चिदानन्दलक्षणस्य कृतस्थस्यात्मनो नानात्मतादात्म्याध्यासो, नापि
तत्प्रयुक्तसुखदुःखादिविकारजातम् । यस्त्वेन करणादात्म्याध्यासाद्विकारान्भजते स चिदाभास एव
सामासाहङ्कारलक्षणं प्रमाता- चिदाभासश्च नेकं प्रत्यन्तं करणमेकैकचिदाभाससत्त्वात् । अमी च
चिदाभासास्सरन्तो जीवा इत्युच्यन्ते । एते ईश्वराद्विज्ञा एव । एतेषां साक्षिभूतं कृतस्थ आत्मा तु
ईश्वरादभिन्नं इत्युच्यते, सचैक एवेति नात्मभेदावकाश इति । अत्रच्छेदादेव च, यस्मिन्नन्तं करणे
सुखं जायते तदन्तं करणावच्छिन्नचैतन्येनेव तद्गृह्यते नान्यान्तं करणावच्छिन्नचैतन्येनेति कृत्वा
चैतन्यस्यात्मन एकत्वेपि तदवच्छेदकान्तं करणनानात्वान्न सुखदुःखादिसाध्यमिति । वस्तुतस्तु एकस्यैव
चैत्रत्येत्यप्युक्तम् चैत्रत्वादेव नात्मधर्मत्वेन चैत्रस्यानात्मत्वादानात्मना च नानात्वात् । चैत्रोहमित्यभि-
मन्यमानस्याज्ञस्य तादृशात्मत्वाभावात् आत्मन कृतस्थस्य सर्वविकासकत्वेन, युगपदेव सर्वविकारजाताव-
भासकत्वरूपसर्वविकारजातप्रत्यक्षसत्त्वाच्च—इति । तस्मात्सर्वथाप्येक एवात्मा सत्यज्ञानानन्दानन्त-
लक्षणः तद्वेदस्त्वौपाधिक एवेति न वस्तुतोऽस्त्यात्मभेद- नापि जीवेधरभेद इति स्थितमद्वैतम् ।

ननु एक एवात्मा सचेधर इत्यन्तु, तथापि आत्मानात्मभेदसत्त्वात्तद्वैतसिद्धिरिति, मैवम्—किं
वस्तुत आत्मानात्मभेदोस्तीति श्रूयते : यद्वा व्यवहारतः ? नाद्य- वस्तुतोऽनात्मनोऽभावात् । द्वितीय
इष्टमेवेति । किंच आत्मनि कल्पितत्वादानात्माप्यात्माभिन्न एव, यथा शुक्तिकाया कल्पितं रजतं
शुक्त्याभिन्नं तद्वत् । कल्पितं वृक्षिष्ठानादनतिरिक्तम् । एवमद्वैतस्यैव सत्यत्वाद्वैतस्य मिथ्यात्वाद्वैत-
ज्ञानमेव तत्त्वज्ञानमिति कृत्वा तदेव मोक्षफलकमिति तत्प्रतिपादनादेव शास्त्रं प्रमाणं भवति । द्वैतज्ञानं
त्वत्त्वज्ञानमिति कृत्वा तन्नैव मोक्षफलकमिति तत्प्रतिपादनाच्छास्त्रमप्रमाणमेव भवेदिति संशयः ॥

ऐक्यश्रुतेरुपासनापरत्वनिराकरणम् ।

यदुक्तमुपासनार्थं श्रुतिमिमीषधरयोरैक्यमुपदिष्टं, भेदस्तु तात्त्विक एवेति, तदुक्तम्—उपास्यो-
पासकयोरभेदोपदेशस्यायुक्तत्वात्—उपास्योस्तु अक्षत्रहृणोर्मनोब्रह्मणोरभेद उपदिश्येत- किंच लोक-
विरुद्धव्याप्त्युपदेश- लोकं हि राजानमुपासमानं पुरुषं राजाहमिति गोपास्ते, किन्तु हृणोहमन्य,
राजा तु महाप्रभुरन्य इत्येवोपास्ते । तस्मादुपासनार्थं जीवेधरयोरैक्योपदेशो व्यर्थं प्रत्युतार्थकमेवेति ।
नचहमीधर इत्युपासनाजीवस्येधरसार्थं भवति- 'निरञ्जनं परमं साम्प्रपूषेति' इति श्रुतेरिति वाच्यं, 'न
तत्समं व्याप्यधिकं कुतोऽन्य' इति श्रुत्या ईश्वरसमस्य वस्तुनोऽन्यत्वाभावात् । यदि मुक्ता ईश्वरसमा-
स्तर्हीतं प्राग्नेकशुक्तजीवसत्त्वात्कथमुच्यते, न तत्समं इति । परमं साम्प्रमिति श्रुतौ च परमशब्दस्या-
स्यात्परमं सम्प्रमभेदरूपमेव । यद्वा प्रत्यन्यानिवृत्तिरित्यास्तस्य सर्वत्र समं परमं ब्रह्मोऽनेति
श्रुत्यर्थ- 'निर्विदोषाय साम्प्रय नमो ज्ञानपनाय च' इति भागवते च साम्प्रशब्दो हि ब्रह्मविदोषाभ्या
प्रयुक्तः । अन्यत्र च तत्साम्यमनन्दरूपमिति न हि सत्यं कस्यचिद्भावस्यान्यत्र भवति नरति,

अस्याश्च श्रुतेरेवंपरत्वे 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवती'ति श्रुतिरेव प्रमाणम् । तत्र हि न ब्रह्मसाध्यप्राप्तिर्जीवस्योक्ता, किंतु ब्रह्मभावप्राप्तिरेव । नच ब्रह्मोपैतीति तत्रोक्तं ब्रह्मैव भवतीत्यत्रोक्तमिति कथमव्याहतिरिति वाच्यं, ब्रह्मोपैतीत्यस्य ब्रह्मैव भवतीत्येवार्थः- नित्याप्तस्य ब्रह्मणः पुनः प्राप्त्ययोगादिति । तस्मादुपासनार्थमेव जीवेश्वरभेदः कल्पितः- उपास्योपासकोपासनरूपत्रिपुट्या अभेदेऽयोगात् । अभेदस्तु तात्त्विकएव । भेदस्तु मिथ्यामृत एव, परमार्थदशायां भेदाभावात् । नच मुक्तावपि भेदोस्तीति वाच्यं, त्वदभिमत-वैकुण्ठलोकप्राप्तिरूपमुक्ताद्येव भेदसत्त्वं, नत्वस्मदुक्तनिर्विदोषब्रह्ममावापचिरूपमुक्ताविति ।

ननु निर्विशेषं ब्रह्म नास्त्येव यद्वाच्यपविस्त्व मोक्षस्त्यात् । नच नेह नानेति श्रुत्या सर्व-
विशेषप्रतिषेधान्निर्विशेषब्रह्मसिद्धिरिति वाच्यं, भेदनिषेधस्यैक्यविशेषत्वात्कार्यकारणभेद स्वनिष्ठभेदश्च
निषिध्यत इति श्रुत्यभिप्रायादिति, मैवम्—भेदमात्रनिषेधस्यैक्यविशेषत्वात्कार्यकारणभेद स्वनिष्ठभेदश्च
स्यान्याय्यत्वात् । नच समानाधिकरणवाक्येनैक्यविधानाद्विज्ञविशेषाभिधायिशब्दानामेकविशेष्यवृत्ति
त्वस्य सामानाधिकरण्यरूपत्वात्प्रकारभेदे तिष्ठति सति कृत्स्नभेदनिषेधो नोपपद्यत इति वाच्यं, समा-
नाधिकरणवाक्यं लक्षणया निर्विशेषवस्तुबोधकमित्युक्तत्वात् । नास्ति ब्रह्मणि केवले कश्चिदपि प्रकारभेद
इति । यच्चोक्तं सामान्येनावगतो भेदनिषेधस्वतन्त्रवस्तुरूपभेदविशेषनिषेधे पर्यवस्यति छागपशुन्याये-
नेति तदप्युक्तम्—सति बाधके भेदसामान्यनिषेधो भेदविशेषनिषेधे पर्यवस्यत्यु नाम, प्रकृते तु
बाधकामावाच्य तथा पर्यवस्यतीति । नच भेदप्रत्यक्षमेव तद्वाच्यमिति वाच्यं, भेदप्रत्यक्षस्य भ्रमत्व-
स्योक्तत्वात् । नच जीवेद्वयभेदप्रतिपादकश्रुतयस्तद्वाधिका इति वाच्यं, व्यावहारिकजीवेद्वयभेदपरत्वा-
त्तासां पारमार्थिकत्वाच्चभेदस्य । नच परस्परविलक्षणयोर्जगद्गुणभेदस्तात्त्विक इति वाच्यं, जगत
एवातात्त्विकत्वेन तदभ्युक्तभेदस्याप्यतात्त्विकत्वात् । नच जगतात्त्विकमेवेति वाच्यं, कृन्तत्वेनानित्यस्य
जगतस्तात्त्विकत्वाद्योगात्-अवृत्तकं नित्यं हि वस्तु तात्त्विकम् । नच नित्यमेवेदं जगत्-प्रलयेपि
सूक्ष्मरूपेण सत्त्वादिति वाच्यं, सृष्टेः प्रागपि जगत्सत्त्वे पुनर्जगतस्यसृष्ट्ययोगात् । 'तपेजोऽसृजते'-
त्यादिसृष्टिश्रुतिविरोधात् । नच जीवस्यान्तरिवाङ्कुरो जगदिदं सृष्टेः प्रागव्यक्तं सत् स्थितं-तत्पुनरीद्व-
रेण व्यक्तं कृतमिति न श्रुतिविरोध इति वाच्यं, तर्हि 'अव्यक्ताद्यव्यक्तसर्वाः प्रभवन्तपहस्रगमे, सध्यागमे
प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञिते' इति गीतावचनात् । जगतोऽव्यक्ताज्जन्म तत्रैव लयश्च भवत इति कथं
जन्मनाशवतो जगतो भवेन्नित्यत्वम् । नच कारणे कार्यं सूक्ष्मरूपेणानभिव्यक्तं सद्गतेति तदेव स्थूलरूपे-
णाभिव्यक्तं सत्कार्यं जातमित्युच्यते, तदेव मूलसूक्ष्मरूपेणानभिव्यक्तं सत्प्रत्यमित्युच्यत इति न कार्यस्य
सर्वान्तरा जन्मलयाविति वाच्यं, तथासति किं सूक्ष्मरूपमनभिव्यक्तं जगन्नित्यमित्युच्यते ? यद्वा स्थूल-
रूपमभिव्यक्तं जगत् ? नाथ-तत्स्येदानीमभावाच्चित्तस्य चामावायोगात् । न द्वितीय-तस्य प्रलयेऽ-
भावादिति । नच यदेव सूक्ष्मरूपमनभिव्यक्तं तदेव स्थूलरूपमभिव्यक्तमिति न दोष इति वाच्यं,
सूक्ष्मत्वानभिव्यक्तत्वयोस्तथूलत्वाभिव्यक्तत्वयोश्च परस्परविरोधेन सामानाधिकरण्यायोगात् । नचै-
कस्मिन्नेव वस्तुनि कालभेदात्सूक्ष्मत्वस्थूलत्वे, अभिव्यक्तत्वानभिव्यक्तत्वे च सम्भवन इति वाच्यं,

तथासति सूक्ष्मत्वादीना विशेषणाना व्यभिचाराद्विशिष्टस्यापि व्यभिचारित्वेनानित्यत्वेऽपि विशेष्याशोऽ-
व्यभिचारी नित्य इत्युक्तं भवति । कोसौ विशेष्याश इति अचिदन्त्येय, मैत्रम्—यद्यचिद्वस्तु
चिद्वस्त्विवजमनन्तं नित्यं च तर्हि किंप्रति कारणं भवेद्ब्रह्म । नचाचित्परिणामभूतभूतजातं प्रतीति
वाच्यं, तथासति सृष्टिपरिणामभूतघटादिविकारजातं प्रति कुरालन्त्येयं ब्रह्मणोऽपि निमित्तकारणत्वमेव भवेत्
तूपादानत्वमिति । नचेष्टापत्तिं प्रकृतिश्चेति सूत्रविरोधात् । नचाचिद्विशिष्टं ब्रह्म जगदुपादानमिति
वाच्यं, तथापि विशेषणभूताचिदशस्यैव जगदुपादानत्वं, नतु विशेष्यभूतब्रह्म उपादानोपादेयशोऽस्साल-
क्ष्यनियमादिति । किंच 'सृष्टिकेत्येव सत्य'मिति श्रुते कारणसत्यत्वनिश्चयाज्जगच्छब्दशब्दसत्यभूत-
भौतिकजातं प्रति कारणभूतमचिद्वस्तुत्वेव सत्यत्वान्नित्यं भवेत्तु कार्यभूतं जगत् तद्व्यसत्यत्वादित्यमेव
न हि सत्यत्वनित्यत्वयोर्वैयधिकरण्यम् । नचैवं जगतोऽनित्यत्वेऽपि नित्यत्वादचिद्वस्तु तात्त्विकमेवेति
तत्प्रयुक्तभेदस्तात्त्विक एवेति वाच्यं, अचिद्वस्तुनो दृश्यत्वेन रज्जुसर्पवन्मिथ्यात्वादित्यत्वमिति- नहि
मिथ्याभूतमचिद्वस्तु नित्यं भवितुमर्हति, नित्यत्वासत्यत्वयोस्सामानाधिकरण्यायोगात् । नच दृश्यो
ब्रह्मीकसर्पस्तस्य एवेति न दृश्यत्वं मिथ्यात्वप्रयोजकमिति वाच्यं, ब्रह्मीकसर्पस्यापि मिथ्यात्वात् ।
नच दृश्यं ब्रह्म सत्यमिति वाच्यं, ब्रह्मणोऽदृश्यत्वात् । 'दत्तद्वेदेषमग्राह्य'मिति श्रुते । नच चिद्वस्तुम-
स्तस्यत्वात्तत्प्रयुक्तभेदस्तात्त्विक इति वाच्यं, ब्रह्मण एव चिद्वस्तुत्वात् । नच चिदचिद्विशिष्टं ब्रह्मेति
वाच्यं, ज्ञानस्वरूपस्य ब्रह्मणश्चिद्विशिष्टत्वस्य दुर्बलत्वात् । नच ब्रह्म न ज्ञानस्वरूपमिति त्वयोक्तमिति
वाच्यं, तथासति जीवोऽपि न ज्ञानस्वरूप इत्युक्तमेवेति- जीवब्रह्मभेदासिद्धे । ननु जीवब्रह्मणोऽस्यचिदा-
नन्दलक्षणत्वादस्त्वभेदं कथं पुनरचिद्विशिष्टाणोरन्योन्यानिरुद्धलक्षणयोरभेद इति, उच्यते—विलक्षणयोरप्यधि-
ष्ठानारोप्ययोरभेदस्सम्भवतीत्युक्तमेवेति । नच जगदधिष्ठानं न ब्रह्मेति वाच्यं, ब्रह्मण्येवेदं वर्तन इति
त्वयाप्युक्तत्वात् । 'तज्जला'मिति श्रुतेऽपि, कार्यस्य कारणे श्रित्यतिदर्शनाच्च । नच जगत्कारणमन्यक्त-
मिति त्वयोक्तमिति वाच्यं, तस्याप्यन्यक्तस्य ब्रह्मण्येव स्थितत्वादव्यक्तस्यपि जगद्ब्रह्मण्येव स्थितमिति ।
नचान्यक्तं ब्रह्माकार्यमिति वाच्यं, ब्रह्मकार्यमन्यक्तमिति स्थापितत्वात् । नच निरन्यत्रे ब्रह्मणि कथं
जगत्स्थितमिति वाच्यं, ब्रह्मीकब्रह्मरूपस्यापि रज्जौ यथा सर्पस्तिष्ठति तथैवेति । नच रज्जौ वस्तुत-
त्सुपो नास्त्येव, किंतु तत्र सर्पप्रतीतिर्भ्रान्तिरेवेति वाच्यं, तथैव ब्रह्मण्यपि वस्तुतो जगतास्त्येव, किंतु
तत्र जगत्प्रतीतिर्भ्रान्तिरेवेति तुल्यत्वात् । नच रज्जुसर्पयोरिव ब्रह्मणोऽप्यहदसमाधारकं ब्रह्मणि
जगद्भ्रान्तिरिति वाच्यं, गगनेऽपि नीलभ्रान्तिदर्शनात् । नहि गगननील्योऽस्ति सादृश्यम् । ननु
अधिष्ठानमामान्यज्ञानद्विष्टानविशेषज्ञानाभावाच्च रज्ज्वादी सर्पादिभ्रान्तिर्भवतु नाम, कथं पुनरिदंविशेषे
ब्रह्मणि जगद्भ्रान्तिर्भवन्तिमुमर्हति निर्विशेषत्वदेवाधिष्ठानब्रह्मणस्तत्त्वामान्यज्ञानमज्ञानं तद्विशेषणाना-
सद्भावस्य चायोगादिति, मैत्रम्—अव्ययनाये संप्रदेश एव त्रयणि जगदध्याम इति । नच निर्विशेषे
ब्रह्मणि कथं मायाध्यास इति वाच्यं, यास्नुक्तिं संप्रदेशमेव ब्रह्मेति । नच मायाध्यामात्प्राप्तं
ब्रह्मणरसविशेषत्वमिति वाच्यं, मायाध्यासस्यानादित्येन तस्याप्राप्तिं वक्तुमशक्यत्वादिति । तस्मात्

चिता नाप्यचितास्ति ब्रह्मणो मन्नागपि भेदः । ननु एवं ब्रह्मणस्सजातीयविजातीयभेदाभावेपि स्वगत-
भेदोस्त्येव- सप्तृत्वहर्षृत्वमर्षृत्वादिविशेषसत्त्वाद्वद्ब्रह्मण इति, भैवम्— सप्तृत्वहर्षृत्वमर्षृत्व्यादिरूपवस्तुनो
वस्तुतोऽभावात्कथं वस्तुतो ब्रह्मणस्सविशेषत्वमिति । तस्मान्निर्विशेषमेव ब्रह्मेति भेदोऽन्तास्त्रिक एव ॥

‘एकमेवेति’ श्रुतेः रामानुजाभिमतार्थनिराकरणम् ।

यदुक्तं कार्यनानात्वस्य प्रकारनानात्वस्य च विहितत्वात्कारणं प्रकारि च ब्रह्मैकमेवेति ‘एक-
मेवाद्वितीयं ब्रह्मे’ति श्रुत्यर्थ इति तदयुक्तम्—कुतर्कसिद्धः कार्यकारणभेद इति वदता त्वया कार्य-
नानात्वेऽभ्युपगते सति, कारणनानात्वमप्युक्तप्रायमेवेति कथं कारणैक्यसिद्धिः । नच कार्याणां घटा-
दीनां परस्परं भेदेपि स्वकारणेन मृदा सहाऽभेद एवेति कृत्वा कार्यनानात्वेपि कारणैकत्वमुक्तमिति
वाच्यं, तथा सति- मृदतिरिक्तघटादिविकाराभावाद्यथा मृदिकैव, नतु घटादिप्रयुक्तं मृदो नानात्वं तद्व-
ज्जगत्कारणभूतब्रह्मातिरिक्तजगद्रूपकार्याभावादेकमेव ब्रह्म, नतु जगत्प्रयुक्तं ब्रह्मणो नानात्वमित्यभ्युपेयम् ।
अभ्युपेते च तथा- कथं तव स्वाभीष्टभेदसिद्धिरिति । नच मृदि घटादिविकारबद्धानि जगदस्तीति
न निर्विशेषब्रह्मसिद्धिस्तवेति वाच्यं, मृदतिरिक्तघटादिपदार्थवद्रज्ज्वतिरिक्तसर्पादिपदार्थवच्च ब्रह्मातिरिक्त-
जगत्पदार्थाभावाच्च जगता ब्रह्मणस्सद्वितीयत्वमिति । एवं कारणब्रह्मातिरिक्तकार्यजगदभावादेव तत्प-
युक्तसर्वज्ञत्वादिप्रकारभेदस्याप्यभावात्कथं प्रकारनानात्वमुच्यते- प्रकारस्य चाभावे कार्यस्य कारणातिरेकेण
चाभावे कथं प्रकारि कारणं च ब्रह्मैकमिति वक्तुं शक्यते, तस्मादकारणमकार्यं निष्प्रकारं च ब्रह्मेति
निर्विशेषब्रह्मसिद्धिः ॥

‘नेह नानास्ति किंच’ नेति श्रुत्यर्थविचारः ।

यदुक्तं रामानुजेन—प्रत्यक्षादिसकलप्रमाणानवगतं नानात्वं दुरारोहं ब्रह्मणः प्रतिपाद्य तदेव
वाच्यत इत्युपहास्यमिदमिति, तदसत्—अमप्रत्यक्षसिद्धमसच्छ्रव्यादिसिद्धं च ब्रह्मणो नानात्वमनूय श्रुत्या
निविध्यत इत्यदोषात् । यद्युक्तम्—‘तज्जलानिति शान्त उपासी’तेति श्रुतेर्यज्ञनानात्वानुसन्धानं
शान्तिहेतुरिति, तत्तुच्छम्—तज्जत्वात्तज्जत्वाच्च सर्वमिदं ब्रह्मेत्यनुसन्धानस्य शान्तिश्श्रुत्युक्ता,
तद्वि न ब्रह्मणो नानात्वानुसन्धानं, किंतु जगतो ब्रह्मत्वानुसन्धानमेव, तदस्माकमिष्टमेव, तदेव च
‘शान्तिहेतु’ यथा सर्पस्य रज्जुजातत्वाद्द्रज्जुस्थितत्वाद्द्रज्जुलीनत्वाच्च रज्जुत्वानुसन्धानं सर्पभ्रमनिवर्त-
कत्वेन कृज्जन्यमयकम्पादिनिवर्तकत्वाच्छान्तिहेतुः, तथा ब्रह्मजातत्वाद्ब्रह्मस्थितत्वाद्ब्रह्मलीनत्वाच्च जगनो
ब्रह्मत्वानुसन्धानं जगद्भ्रमनिवर्तकत्वेन तज्जन्यसंसारनिवर्तकत्वाच्छान्तिहेतुरेवेति । ननु यथा मृदद्रव्य-
मेकमेव घटादिरूपेण नानात्वं प्राप्तं तथा ब्रह्मैकमेव जगद्रूपेण नानात्वं प्राप्तमिति ब्रह्मणो नानात्वानु-
सन्धानं कर्तव्यमेवेति, भैवम्—कूटस्थब्रह्मणो जगद्रूपपरिणामानुपपत्तेरुक्तत्वात् । नच ब्रह्म मायया
अगद्रूपेण परिणतमित्यनुसन्धेयमिति वाच्यं, तथासति तव स्वमतमङ्गप्रसङ्गात् । यदि स्वस्मदीय इदं
पृच्छति तर्हि ब्रूमः—ब्रह्मणो मायया जातं यत्नानात्वं तत्त्वानुसन्धेयं संसारहेतुत्वात्- ‘मृत्योस्स मृत्यु-
भाप्नोति य इह नानेव पश्य’तीति श्रुतेः, जीवस्यानादिकाल्यदारभ्य तदनुसन्धानस्य सत्त्वेन विधेयत्वा-

भावाच्च । किंतु मायया नानात्वेन प्रतीयमानस्य ब्रह्मण एकत्वमेवानुसन्धेयम् । एकत्वदर्शनस्यैवा-
भयहेतुत्वात् यथावस्थितवस्तुदर्शनेन ह्यभयहेतु । अतएवोक्तम्- 'नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति विषं यथैकता
समता मृत्यता चे'ति । एकं समं सत्यं ब्रह्माहमिति ज्ञानेन समं विषं ब्राह्मणस्य नास्तीत्यर्थः । तस्मा-
द्ब्रह्मणि निर्विशेषे मायया कल्पितमिदं द्वैतं । वस्तुतस्तु ब्रह्मैकमेवाद्वितीयमित्यनुसन्धानं कर्तव्यं मुमु-
क्षुणा । नच ब्रह्मणो नानात्वं न मायिकं किंतु तात्त्विकमेवेति वाच्यं, सच्चिदानन्दलक्षणस्य ब्रह्मणो
सदचिद्दुःखलक्षणजगद्रूपत्वं कथं तात्त्विकं भवितुमर्हति । नच जगदपि सच्चिदानन्दलक्षणमेवेति
वाच्यं, 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म', 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति ब्रह्मलक्षणस्य जगत्प्रतिव्याप्तिप्रसङ्गात्, जग-
दचिदिति स्वाभ्युपगमविरोधश्च । नच विचित्रशक्तिकत्वाद्वैतं सच्चिदानन्दमपि स्वभिनलक्षणजगद्रूपेण
परिणतमिति वाच्यं, तस्यास्मन्मत एव पर्यवसानादर्थस्य- माया खलु ब्रह्मणो विचित्रशक्तिः । नच वस्तुत
एव परिणतमित्युच्यते इति वाच्यं, निर्विकारस्य परिणामायोगाद्ब्रह्मणः । नहि दृष्टविपरीतकल्पन
मुचितं- नहि लोके परिणामिदस्तुनो निर्विकारत्वं दृष्टं, परिणामपरिणामिनोर्वैलक्षण्यं वा । नच
चिदचिद्विशिष्टस्य ब्रह्मणो नानात्वं तात्त्विकमिति वाच्यं, ब्रह्मणश्चिदचिद्वैशिष्ट्यस्यैव नानात्वरूपत्वात्सम्य-
वातात्त्विकत्वाच्च । नच ब्रह्मणस्तत्त्वचिदचिद्वैशिष्ट्यमेकत्वं स्थूलचिदचिद्वैशिष्ट्यं नानात्वमिति वाच्यं,
विशिष्टस्यैकत्वं व्याहृतमिति- येन यद्विशिष्टं तेन तद्भवति ज्ञानेयम् । नच ब्रह्मद्वयभावादेकं ब्रह्मेत्युच्यते,
नतु ब्रह्मणश्चिदचिद्वैशिष्ट्यमाभावादिति वाच्यं, ब्रह्मणश्चिदचिद्वैशिष्ट्ये सति जीवादप्यधिकसंसारित्वापत्तेः ।
यद्वस्तुतस्तु जीवस्यैव प्रकृतिविनिर्मुक्तत्वे स्वाभ्युपगते सति नित्यमुक्तस्य ब्रह्मणः प्रकृतिशब्दवाच्याचिद्विशि-
ष्टत्वस्य दुर्बलत्वाच्च । अनङ्गनन्तशुद्धत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधश्च- नहि विशिष्टं शुद्धं भवति । किंच
यथेन विशिष्टमित्युच्यते तथेन कदाचिद्विशिष्टमेव भवेत्- विशिष्टत्वस्य जन्यधर्मत्वेन नित्यत्वाभावात्-
संयोगो हि विशिष्टत्वं, संयोगस्य च विप्रयोगोऽन्त एव 'संयोगा विप्रयोगान्ता' इति न्यायात्- आदिभ्य
स एव वियुक्तयोरेव संयोगो न त्ववियुक्तयोरिति । अपि च 'असङ्गो ह्ययं पुरुष' इति श्रुतेरसङ्गस्य
कथं वैशिष्ट्यम् । नच जीव एवासङ्ग इति वाच्यं, संसारिजीवस्य कथमसङ्गत्वम् । नच मुक्तजीवोऽ-
सङ्ग इति वाच्यं, नित्यमुक्तब्रह्मण एवासङ्गत्वे कथं मुक्तजीवस्यासङ्गत्वं भवेत् । नच नित्यमुक्तं
ब्रह्मेति वाच्यं, तर्हि किं यद्वस्तु न, न यद्वं नापि मुक्तमिति । ननु यदि मुक्तजीवब्रह्म प्रकृति-
विनिर्मुक्तं न भवति, तर्हि यद्वस्तुनन्तशुद्धतिसंसृष्टमेवेति कृत्वा कथं ब्रह्म यद्वं न भवतीति चेन्मैरम्-
प्रकृतिसंसर्गमात्रं न बन्धावहं किंतु प्रकृतिपारवश्यमेव । तथा च ब्रह्मणः प्रकृतिसंसर्गसत्त्वेऽपि प्रकृति-
पारवश्याभावात्तत्त्व- हन्त तर्हि मुक्तजीवस्यापि प्रकृतिपारवश्याभावादेव मोक्ष इति ब्रह्मस्य,
किमिति प्रकृतिसंसर्गाभावादित्युच्यते । नच मुक्तस्य प्रकृतिविनिर्मुक्तत्वात्प्रति तत्संसर्ग इति वाच्यं,
किं मुक्तस्य ब्रह्मणा सह संसर्गोऽस्ति' उत न' आद्ये प्रकृतिसंसृष्टब्रह्मसंसर्गान्मुक्तस्यापि प्रकृति-
संसर्गोऽस्त्येव । द्वितीये- कथं चिद्वैशिष्ट्यं ब्रह्मणः । नच शुद्धप्रकृतिविनिर्मुक्तिरेव जीवस्य मुक्तिः,
शुद्धप्रकृतिसंसर्गान्तु जीवस्य मुक्तावप्यस्तीति वाच्यं, तर्हि किं ब्रह्म शुद्धप्रकृतिविशिष्टम् । यदाऽशुद्ध-

प्रकृतिविशिष्टम् ? उत शुद्धाशुद्धप्रकृतिद्वयविशिष्टम् ? आद्ये- नित्यमुक्तमेव ब्रह्म भवेत् । द्वितीये यद्भवमेव भवेत् । तृतीयस्तु- न सम्भवति- एकस्मिन्नेव वस्तुनि विरुद्धप्रकृतिद्वयवैशिष्ट्यायोगात् । किंच यदि शुद्धा अशुद्धा वा प्रकृतिर्ब्रह्मा युक्ता न भवेत्तर्हि ब्रह्मणस्त्वन्यासिस्त्वान्तरत्वं च न सिद्धयेत् । प्रकृतिद्वयवैशिष्ट्यं त्वसम्भवदोषप्रस्तम् । नच ब्रह्मण एको भागश्शुद्धप्रकृतिविशिष्टोऽन्यस्त्वशुद्धप्रकृतिविशिष्ट इति वाच्यं, निरंशे ब्रह्मणि भागकल्पनायोगात् । कल्पिते च भागद्वये अशुद्धमेक शुद्धमन्येति ब्रह्मद्वयं स्यादेव शुद्धाशुद्धब्रह्मणोरेकत्वायोगात् । किंच चिदचिद्विशिष्टं ब्रह्मेत्युक्तं तत्र चिदचितो-र्भेदात्- यत्र ब्रह्मप्रदेशे चिद्वैशिष्ट्यमस्ति नत नाचिद्वैशिष्ट्यमिति कृत्वा चिद्विशिष्टं ब्रह्मैकं, अचिद्विशिष्टं ब्रह्मान्यदित्यपि ब्रह्मद्वयं भवेत्, तथा चिन्तानात्वाच्चैत्रविद्विशिष्टं ब्रह्मैकं, मैत्रविद्विशिष्टं ब्रह्मान्यदित्यप्यनन्तानि ब्रह्माणि भवेयुः । तस्माद्यदि ब्रह्मैकमेवेति मतं तर्हि तद्विशिष्टमेवेत्यकामेनाप्यवश्यमभ्युपेयं, सति वैशिष्ट्ये ब्रह्मानेकात्म्यसङ्गात् इति । एवमेकस्य ब्रह्मणो नानात्वायोगाद्ब्रह्मण प्रतीयमानं नानात्वमतात्त्विकमेव- मायिकत्वादिति कृत्वा मिथ्याभूतब्रह्मनानात्वानुसन्धानस्य मोक्षाहेतुत्वात्परयुक्तमयहेतुत्वाच्चाकर्तव्यत्वमिति स्थितम् । अत एव 'य उदरमन्तरं कुरुते, अथ तस्य भयं भव'तीति ब्रह्मणि जीवेधरादिभेददर्शिनो भयप्राप्तिश्च्युते ।

ननु तस्याश्श्रुतेर्न तदुक्तोर्थः, किंतु ब्रह्मध्यानस्य मनागपि व्यवधानं यः कुरुते, तस्य भयं भवतीत्यर्थः । तथा च सर्वदापि मुमुक्षुणा ब्रह्म ध्यातव्यमिति फलितम् । अतएव 'यन्मुहूर्तं क्षणं वापि बासुदेवो न चिन्वते । सा हानिस्तन्महच्छिदं सा आन्तिस्सा च विक्रिये'ति- स्मर्यत इति रामानुजः, तन्मन्दम्—'यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतं, तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते' इति श्रुतेर्यन्मनसा चिन्त्यते तद्वस्तु ब्रह्म न भवत्येवेति कथं ब्रह्मध्यानसिद्धिः । स्मृतिस्तु विरोधाधिकरणन्यायेन श्रुतिविरोधादन्यथा नेय- तथाहि—यस्माद्ब्रह्मेऽनधिकृतोत्पत्तिरुद्दिष्टेन योगोत्प्रेयः, स च योगोऽर्हब्रह्मास्मीत्युपासनात्मक, तस्य च मध्ये विच्छेदे सति- मनुष्योहमित्याद्यनास्ततादात्म्याध्यासमासिर्भवति । स बाध्यासस्त्सारहेतुत्वाच्च कर्तव्य, तस्माद्योगिना निरन्तरं ब्रह्मध्यानं कर्तव्यमिति स्मृत्यर्थः । यद्यपि य उदरमिति श्रुतेरेवपरत्वेपि नास्माकं कापि क्षतिः तदापि प्रकरणादिवशाद्भेददर्शिनो भयप्राप्तिरर्थे इत्युक्तमिति चेद्यम् । नच ब्रह्मध्यानमेवामयहेतुर्न तु ब्रह्मज्ञानमात्रमिति वाच्यं, यस्याहं ब्रह्मास्मीति सत्तानिश्चयरूपमपरोक्षज्ञानं नास्ति तस्य ब्रह्मध्यानमेवामयहेतुः, यस्य तु तदस्ति सक्रिमित्यहंब्रह्मास्मीति प्रत्ययावृत्तिरूपं ध्यानं विदध्यात् । नचाहं मनुष्य इत्यादिविपरीतज्ञानानुदयार्थमिति वाच्यं, सादृशविपरीतज्ञानं बाधित्वैव तस्याहंब्रह्मास्मीति निश्चयज्ञानस्य जातत्वादिति । नच ब्रह्मविदापि ब्रह्म ध्यातव्यमेव, स्वस्मादुत्पत्त्याद्ब्रह्मण इति वाच्यं, ब्रह्मविदएव ब्रह्मत्वात्- 'ब्रह्मविद्विभवं भव'तीति हि श्रूयते । नच परमानन्दत्वाद्ब्रह्म ध्यातव्यं ब्रह्मविदेति वाच्यं, 'विष्णुं ध्यायतु धीर्यद्वा ब्रह्मानन्दे विलीयतां । सादृश्यं किञ्चिदप्यत्र न कुर्वे नापि कारये' इति वचनाया ब्रह्म ध्यायति सा धीरेव, ब्रह्मवित्तु सादयेवेति कथं पूराध्यास्य साक्षिण ब्रह्मचिन्तनं सम्भवेत् चिन्तनं हि विकारः । अत एव

‘ध्यायतीव लेलायतीवे’ति श्रूयते । बुद्धौ ध्यायन्त्यामात्मा ध्यायतीव तस्यां चल्त्यामात्मा चरतीव भाति, ननु वस्तुतो ध्यानं चलनं वा भवत्यात्मन इति श्रुत्यर्थः । एवं ब्रह्मविदः कर्तव्याभावादेव वृत्त-
कृत्यत्वं स्मर्यते- ‘एतदबुद्धा बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च मार’तेति । किञ्च निरन्तरब्रह्मचिन्तनादभय-
प्राप्तिरिति मतेपि ब्रह्मभिन्नचिन्तनं भयहेतुरिति सिद्धत्वेन ब्रह्मणो नानात्वानुसन्धानेन कर्तव्यमेवेति
सिद्धमिति कृत्वा प्रकृतिमृत्युदाहरणं रामानुजस्य बुद्धिदौर्बल्यप्रयुक्तमेव । नच ब्रह्मचिन्तनं नाम ब्रह्म
जगद्रूपमभवदिति चिन्तनमिति वाच्यं, तस्य ज्ञानचत् । नच ब्रह्म जगद्रूपमभवदित्येतदेवासकृ-
दावर्तितं सद्वचनं भवतीति वाच्यं, तादृशध्यानस्य कर्तव्यत्वानुपदेशात् । नच सर्वं ब्रह्मेत्युपासीतेति
तद्वचनं विहितमेवेति वाच्यं, तत्रापि सर्वस्य ब्रह्मत्वमेव ध्यातव्यं, ननु ब्रह्मणस्सर्वत्वमिति । तस्मात्
अहं ब्रह्मास्मीति सर्वं ब्रह्मेति वा ब्रह्मैव प्राधान्येन ध्येयं न त्वन्यत् । अपिच सविकल्पसमाधावेव ‘अहं
ब्रह्मास्मीति’ ‘सर्वं ब्रह्मेति’ ‘प्रज्ञान ब्रह्मेति’ वा वृत्तिसङ्गावः, निर्विकल्पकसमाधौ तु अलङ्घ्यब्रह्माकारैव
वृत्तिः- चित्तं हि भावनावशाद्दधेयकारं प्राप्नोति । यथा विष्णुमूर्तिं ध्यायन्नपि चित्तं क्रमेण परिपक्वं
सद्विष्णुमूर्त्यभिन्नमेव भवति अमरकोटन्यायात्- तद्वत् । नच ब्रह्मणो निराकारत्वाच्चित्तस्य ब्रह्माकारावृत्ति-
दुर्लभेति वाच्यं, निराकारगगनाकारचित्तवृत्तिदर्शनात् । अपिच चित्तस्य लयनिक्षेपराहित्यमेव दुर्लभं,
तद्वि लब्धे ब्रह्माकारता स्वयमेव भवति । ननु ब्रह्माकारत्वसम्पादने चित्तस्य कोप्यग्निं प्रयासः ।
तथाचोक्तम्- “यदोपरामो मनसो नामरूपरूपस्य दृष्टस्मृतिसम्प्रमोषात् । य ईयते केवलया स्वसंस्थया
हसाय तस्मै शुचिपद्मे नमः’ इति- तस्मान्मुमुक्षुश्चित्तस्यानात्माकारतामेव नापादयेत् । अयं च योगमार्ग
एव । आत्मानात्मविचारस्तु साङ्ख्यमार्गः, स सूक्ष्मबुद्धिविषयः । इदं च मार्गद्वयं, ब्रह्मसंज्ञात्कार-
द्वारा मुक्तिहेतुरेव- ‘तत्कारणं साङ्ख्ययोगाभिपन्न’मिति श्रुते- ‘यत्साङ्ख्यैर्गम्यते स्थानं तद्योगैरपि
गम्यत’ इति गीतायाश्चेति संक्षेपः ॥

‘यत्र हि द्वैतमिव भवती’ति श्रुत्यर्थविचारः ।

अथ यदुक्तं सुदर्शने- ‘यत्र हि द्वैतमिव भवती’ति श्रुतेरयमर्थः- ज्ञातृज्ञेयज्ञानसाधनेषु निधि-
दपि स्वनिष्ठ नास्तीति- तथा च लौकिकप्रतीतौ द्रष्टृदृश्यदिकं प्रकारिभूतपरमात्माप्रतिपेक्षेतत्सामा-
नाधिकरण्यमन्तरेण स्वनिष्ठतया भाति- योगदशायां तु प्रकारिणः प्रतीयमानत्वात्परमात्मनः- अहंशब्द-
वाच्यपरमात्मा सामानाधिकरण्येन प्रकाशन इति वैषम्यं, ननु द्रष्टृदृश्यादिनिवृत्तिरित्यभ्युपगम्यन् ।
अन्यथा ‘तद्वैततत्पश्यन् ऋषिर्बामदेव प्रतिपदे’ अहं मनुरमर्षं सूर्यश्चेति वामदेवादिदर्शनस्य भ्रान्तिव-
प्रसङ्गादिति, तदयुक्तम्- परमात्मानं साक्षात्तुर्वतापि वामदेवेन जीवेन प्रयुक्तस्य अहं मनुरभवमिति
वाक्यगनन्याहंशब्दस्य परमात्मवाचकत्वायोगात् । परमात्मसाक्षात्कारदशायां वावरयोगावयोगाश्च ।

नच वामदेवेन तदा अहंमनुरभवमिति वानयुक्ता, किन्तु अहंमनुरभवमिति ज्ञानं तस्य ज्ञान-
मिति वाच्यं, तथापि वामदेवस्य जीववैर परमात्मानं साक्षात्तुर्वतो अहं मनुरभवमिति ज्ञानं जनमिति
हत्वा तत्राहंशब्दस्य जीववाचक्यमेव युक्तं, ननु परमात्मवाचक्यमिति । किञ्च परमात्मसाक्षा-

त्कारदशाया कथं वामदेवस्य तद्विज्ञस्य स्वस्य मनुसूर्यादेर्वा साक्षात्कारोपपत्ति । नच मन्वादिशरीरक-
स्यैव परमात्मनसाक्षात्कारो जात इति वाच्य, तथासति स साक्षात्कारो मन्वादिशरीरसाक्षात्कार एव,
ननु परमात्मसाक्षात्कार, तस्य च योग विनैव सम्भवार्थ एव योग इति । नच योगे मन्वादिशरीरक-
परमात्मसाक्षात्कार, अयोगे तु मन्वादिसाक्षात्कार इति वाच्यं, अयोगे योगे वा मन्वादिजीवसाक्षात्कार
एव न भवतीति कृत्वा कथं मन्वादिजीवशरीरकपरमात्मसाक्षात्कार - मन्वादिजीवाधिष्ठितशरीराणि हि
साक्षात्कर्तुं योग्यानि योगिनोऽयोगिनो वा, अतीतान्धनागतानि च मन्वादिशरीराणि योगी पश्यति,
वर्तमानान्येव सन्निहितान्दयोगी पश्यतीत्येवावानेव विशेष । मन्वादिशरीरगतजीवास्तु न कोपि
पश्यति । न ह्यमदादिभिर्दृश्यमानादेदृच्छादयो भवन्ति जीवा, किंतु देहा एव । नहि जीवस्य
जीवान्तरसाक्षात्कारो भवति । अत एव जीवो द्रष्टव्य, ननु दृश्य इत्युक्तम् । एवं स्वभिन्नजीवसाक्षा-
त्कारस्यैवाभावे कथं स्वभिन्नजीवशरीरकपरमात्मसाक्षात्कारो भवितुमर्हति । नच श्रुतिप्रामाण्यादयत्नी-
त्यभ्युपेयमिति वाच्यं, तच्छ्रुतेरन्यार्थत्वात्सत्त्वान्याथोनुपदमेव वक्ष्यते । ननु विद्वान्पटं पश्यन् घट-
शरीरकोय परमात्मेति चेत्, अविद्वान् घटोयमिति चेत्, तत्र सौमित्रप्रतीत्यपेक्षया योगिप्रतीति
भिर्नवेति चेन्ममवम्—विद्वान् घटं पश्यन्नपि नाथं घटं किंतु ब्रह्मेत्येव पश्यति, ब्रह्मणि घटनगन्धयो
कल्पितत्वात् । सर्वं ब्रह्मेत्यादिश्रुतेऽर्थः । भन्तुनाम ब्रह्मण्यमर्गान्तरात्परमात्मानन्दशरीरगुणोय पट इति
ज्ञानं विदुपस्तथापि न तथेष्टमिदं । घटदर्शनसमय एव तद्ज्ञानोदय, ननु योगदशायामिति । एवं
सूर्यचन्द्रादिदर्शनसमये सूर्योऽयं परमात्मशरीरं चन्द्रोय परमात्मशरीरमिति ज्ञानोदय, ननु योगदशायाम् ।
यदि योगदशायामप्येतद्ज्ञानोदयोदयमिति ध्येय एव योग । नच योगे सर्वत्रा-उत्तीरकात्परमात्मसाक्षा-
त्कारो न ति न ययोग इति वाच्यं, तत्रापि किं परमात्मशरीरमभ्युपेयमाकाशरूपम् । उत सर्वत्र
दन्तर्गामिपरमात्मसाक्षात्कार । आपे स साक्षात्कारो परमात्मशरीरमभ्युपेयमाकाशरूपम्, ननु परमात्मसाक्षात्कार
परमात्मशरीरस्य विधस्य परमात्मत्वायोगात् । अन्यथा ज्ञेया मन्वादिशरीरस्य मनुज्यादेरपि जीवात्म्यं
भवेत् । ननु द्वितीय अन्तर्यामिणसंज्ञायात्तुमयोग्यत्वात् 'नान्योतोऽस्मि ह एति श्रुतेर्यथैकनगमये
रामाशुभेनैव नास्त्यन्तर्यामिणो दृष्टेत्युक्तत्वात् । अन्तर्यामिण ईश्वरस्य धर्मैव शरीरोऽयं कर्मण्यत्वात् ।
यथा जीव स्यानुभवसिद्धगुणदुस्त्वदन्त्या सुखहेतुर्धर्म माह्व दुःखहेतुर्धर्म माह्व इत्युक्तिमोति,
तथा पराधीनत्वा रक्तदृष्ट्या आम्बिकोपि मत्प्रेरक ईश्वरोऽन्तर्गमीत्यनुमिनोति, ननु तं साक्षात्दर्शयति ।
अतएव 'सर्वं पुमान्वेदगुणं च तद्ज्ञो न वेद सर्वज्ञमन्मयी' इति भागवत्प्रपञ्चने । अदि भूजेन
रक्तेरको राजेव केनापि स्वप्रेरकोऽन्तर्गमी दृष्ट । नच भर्तृव्येनोदयो दृष्ट एवेति वाच्यं, तत्रापि
तत्त्वज्ञादिशरीरि विष्णुदेह एव दृष्टो ननु तदन्तर्गत परमात्मेति । एवं सर्वज्ञेयत्वं नित्योभय-
त्रिचिदृशनीदस्य नित्यापरेऽन्तर्गम्योदेव तत्त्वमसित्यादौ भास्वन्तत्त्वात् इति ह्येकः ।

ननु माणु जीवस्य जीवन्मयसाक्षात्कार ईश्वरमभ्युपेयम्, नचपि योगी सर्वं परमात्मनेष्टं
पश्यति अयोगी तु स्वधिष्ठमिति चेत्तन्मयम्—नचपि योगी तु तत्त्वमसिं करोति नचपि कश्चि-

योगवित् ब्रह्मणि जगदस्ति, जगति च ब्रह्मास्तीति पश्यति; कश्चियोगवित्तरस्तु जगदिदं ब्रह्मैवेति पश्यति; योगवित्तमस्तु जगच्चैव पश्यति, किंतु ब्रह्मैव भवति । नच योगवित्तमो ब्रह्मैव पश्यतीति वाच्यं, तस्यैव ब्रह्मत्वेन स्वस्मिन्कर्मकर्तृभावविरोधात् इति ।

ननु अहंशब्दवाच्यः परमात्मा नेति श्रुतं त्वया तदयुक्तम्—अपृथक्सिद्धविशेषणवाचिशब्दानां विशेषपर्यन्तत्वनियमाच्चिदचित्तोर्विज्ञानो पृथक्सिद्धविशेषणत्वाच्च विच्छरीरकपरमात्मावाच्येवाहंशब्द इति, मैवम्—अहं मनुभवमित्यत्र अहमित्यस्य मच्छरीरकं परमात्मेति, मनुस्तिष्ठस्य मनुशरीरकः परमात्मेति चार्थवर्णनेषि अभवमित्युत्तमपुरुषक्रियान्वयायोगात् । अभवदिति हि प्रयोक्तव्यं सत्यासत्त्वविज्ञायां । नचाहमित्यस्य परमात्मशरीरभूत इत्यर्थ इति वाच्यं, तथासति परमात्मशरीरस्य चामदेवजीवस्य कथं परमात्मशरीरमन्वभेदः-शरीरेण एकत्वेपि शरीरनानात्वं हि तत्रापि सम्मतम् । ननु अहंशब्दसामानाधिकरण्यादभवमित्युत्तमपुरुषप्रयोगेपि प्रथमपुरुषार्थ एव, मैवम्—अहं गच्छामीत्यस्य मच्छरीरकः परमात्मा गच्छतीत्यर्थवर्णनन्योपहास्यत्वात् । उपहास्यत्वेपि परमात्मनः पूर्णस्याचलस्य गत्यसम्भवेनानुक्तत्वाच्च । नच परमात्मशरीरकोऽहं गच्छामीति तदर्थ इति वाच्यं, जीवस्यापि स्वतो गमनासम्भवात् । नच परमात्मशरीरकजीवशरीरं गच्छतीत्यर्थ इति वाच्यं, एतादृशार्थस्य केनाप्यविदक्षितत्वात् । नचाविवक्षितत्वेपि स एवार्थो योग्यत्वाद्वाच्य इति वाच्यं, योग्यत्वेप्यनुभवरित्वात् । नच परमात्मशरीरभूतस्य जीवस्य शरीरे गच्छतिसति तत्रादात्त्याध्यासादहं गच्छामीति जीवस्यानुभवरिति वाच्यं, गच्छता स्वशरीरेण सह तादात्त्याध्यासादेव तादृशेऽनुभवे सिद्धे परमात्मशरीरभूतस्वशरीरेणेति विशेषणवैयर्थ्यात् । नच स्वस्य परमात्मशरीरत्वात्परमात्मनो पृथक्सिद्धविशेषणत्वाच्च व्यर्थमपि स्वरूपप्रदर्शनार्थं स्वशब्दस्य परमात्मशरीरत्वविशेषणं देयमिति वाच्यं, यदीधरस्य जीवो पृथग्विदविशेषणं तर्हि जीवस्यापीधरो पृथक्सिद्धविशेषणमेव भवेदिति । नचेधरशरीरत्वाज्जीव एवेधरस्यापृथक्सिद्धविशेषणमिति वाच्यं, जीवशरीरत्वादीधर एव जीवस्यापृथक्सिद्धविशेषणमिति वक्तव्यत्वात् । नच शरीराच्छरीरी पृथक्सिद्धयत्येष, शरीरं तु न शरीरेण. पृथक्सिद्धयतीति वाच्यं, शरीराच्छरीरिणि पृथक्कृते सति शरीरत्वमेवापैतीति कृत्वा न शरीराच्छरीरेण. पृथक्सिद्धिः-प्राप्तुं शरीरिणि जीवे शरीरादपगतेपि शरीरं सम्प्राप्यतावतिष्ठन एवेति शरीरेणशरीरमेव पृथक्सिद्धं भवतीति । विशेषणधीना हि विशिष्टस्य स्थितिः, विशेषणज्ञानाधीनं च विशिष्टज्ञानमिति ।

ननु जीवात्पृथग्देहसिद्धयनुनाम निर्जीवदेहदर्शनात् ईधरात्पृथक् न जीवसिद्धयति, नापि देहसिद्धयति, निरीधरस्य जीवस्य देहस्य वाऽप्राप्तमिति कृत्वा ईधरस्यापृथक्मिदविशेषणमनुभवे जीवदेहौ चिद्विच्छब्दवाच्याविति, मैवम्—चिद्विच्छिद्विशिष्टस्येधरस्यैवामावेन चिद्विच्छिद्व्यां पृथगाधरस्यसिद्धेः-विशेषणभूतचिद्विच्छिद्विधिरिति । नच विशेषणमप्यन्वयनत्वाद्ब्रह्मविशेषणं च स्वतन्त्रत्वादीधरादपृथक्सिद्धमेव चिद्विच्छिद्व्यमिति वाच्यं, अन्वयनस्यापृथक्मिदस्यापदोऽप्यन्वयः । अन्वयनोपि भूतस्त्वामिनः पृथक्सिद्धो हि । अचेतनश्चादन्वयनस्य वाऽप्यन्वयः पृथक्पृथक्

प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म साक्षात्कृत्य ब्रह्मण एव सर्वत्वात्मवस्यैव ब्रह्मत्वाच्च सर्वमहमिति प्रतिपेदे इति । नच कथं ब्रह्मणस्सर्वत्वमिति वाच्यं, माययेलुत्तत्वात् । एव माययैव ब्रह्मणि द्रष्टृदृश्यदर्शनात्मकसर्वतगत कल्पितत्वाद्ब्रह्मसुतो ब्रह्मणि द्रष्टृदृश्यादीनि न सन्त्येवेति सिद्धमेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म । नहि यथाश्रुतार्थं विहाय लक्षणिकापार्थक्यलपन न्याय्यमस्त्यामनुपपत्तौ । एव च नेह नानेति श्रुत्यापि भेदमात्रस्य मुखेन एव निषिद्धत्वात्त्वनिष्ठादिभेदविशेषो निषिद्ध इति वादोऽप्युक्त एव ॥

तैत्तिरीयश्रुत्यन्तर्गत 'अदृश्ये' इति पदार्थविचारः ।

यदुक्तम्—अदृश्य इत्यचिद्व्यावृत्तिरिति तदसत्—तव मते चिदीश्वरयोरपि दृश्यत्वेन अदृश्य इत्येनानाचिद्व्यावृत्त्यभावात् । तथा अनात्म्य इत्यनेन ब्रह्मव्यावृत्तिस्स हि परमात्मना 'याप्य इत्यप्युक्तम्—मुक्तनित्यजीवयो परमात्मन्याप्यत्वे परमात्मनस्सर्वात्मिभङ्गमसङ्गात् । तथा अनात्म्य इत्यस्य कर्मकृतशरीररहित इत्यर्थवर्णनमप्युक्तम्—विद्यादशाया जीन्यैराशरीरत्वे कथं सर्वज्ञेश्वरस्यात्म-कृतस्यापि शरीरस्य सद्भावाच्च सर्वजगच्छरीरकस्य परमात्मानं कथं वा कर्मकृतशरीराहित्यं जीवकर्म-कृतमनुप्यादिशरीराप्यपीश्वरशरीराप्येव खलु ॥

अनिरुक्तपदार्थविचारः ।

तथा अनिरुक्त इति मुक्तव्यावृत्तिरित्युक्तम्—मुक्तस्यापि तत्र मते सशरीरत्वेन निर्वाच्यत्वात् दिव्यं हि मुक्तस्य शरीरं यथा देवमनुप्यादिशरीरसद्भावाद्ब्रह्मो देवमनुप्यादिशब्दनिर्वाच्य, तथा दिव्यशरीरसद्भावान्मुक्तोऽपि दिव्य इति, अपारुह्य इति, वैष्णव इति वा निर्वर्तुं शक्यत एवेति । अनिरुपन इति नित्यमुक्तव्यावृत्ति, तेषां हि भगवानाधार इत्यप्युक्तम्—ईश्वरादन्यस्य नित्यमुक्त-म्यैवाभावात् । नच अनादिकालादारभ्य ये वैकुण्ठलोके वसन्ति अनन्तराद्विष्वक्सेनादयस्ते नित्य-मुक्ता इति वाच्यं, ते किं न शरीराः ? उवाशरीराः ? आद्ये न ते मुक्ताः—प्रियाप्रियेर्मात्राभावे हि मुक्तत्वं अशरीरस्यैव तदभाव - 'अशरीरं वा वसन्तं न प्रियाप्रिये स्मृतव' इति श्रुतेः । न द्वितीय - शरीराभावे अनन्तरादुदिनामरूपमेदायोगात् । नच भगवानिवाप्राकृतदिव्यमङ्गलविग्रहविशिष्टा अनन्ता दय इति वाच्यं, ब्रह्मभिन्नस्य सर्वस्यापि प्राकृतत्वेनाप्राकृतवस्तुन एवाभावात्, अनन्तरादादीना सर्व-पञ्चादिजातीयत्वेनप्राकृतत्वस्य दुर्बलत्वाच्च । यदि वैकुण्ठलोकस्था नित्यमुक्तान्तरि ब्रह्मरादिलोकस्था अपि नित्यमुक्ता एव भवेयुर्लोकस्थत्वाविशेषवत्, लोकातीतं हि वस्तु नित्यमुक्तम् । किंच नित्य-मुक्तास्ते किं भगवति स्थिताः ? यद्वा भगवत्लोके ? नाथ - सर्वस्यापि जीववर्गस्य भगवत्त्वेन स्थितत्वेन तदविशेषात् । द्वितीये भगवत्लोके एव तेषां आधारः, नतु भगवान् भगवन्मय स एव लोकाधारः, तत्रैव लोके भगवत्सङ्घः कदादिधारिणश्चैवमहाविष्णोर्मिष्यत्वादिति न नित्यमुक्तानां भगवानाधारः । अपि च यदि भगवानित्यमुक्तानामाधारमनहि निरमुक्ता भगवत् आधेया इति नित्यमुक्तन्याप्य एव भगवान्भवेत् । नच नित्यमुक्तानां भगवादाधारत्वं नाम न भगवति स्थितत्वं किन्तु राणां प्रचाना माधार इतिवद्भगवत्प्राप्तत्वमिति वाच्यं ह्यपि सामान्यमरणमुत्तु नृभ्यश्चदिरन्तं समागमात्तेन तेषां

पोष्यत्वाभावादिति । न च परमानन्दसागरे भगवति निर्माद्यास्सन्तो नित्यमुक्ता वर्तन्त इति कृत्वा
 तेषां भगवानाधार इत्युक्तमिति वाच्यं, भगवानपि परमानन्दसागरे 'आत्मनि निर्मम एवेति भगव-
 तोपि नित्यमुक्त आत्मा भवत्येवाधार इति । न च भगवान्नवानन्द एव निर्मम इति वाच्यं, मुक्तोपि
 तथैवेति । न च मुक्तस्य स्वापेक्षया भगवानेव परमप्रेमास्पदभूत इति भगवत्येव मुक्तो मज्जतीति वाच्यं,
 भगवतोपि मुक्त एव परमप्रेमास्पदभूत इति तुल्यत्वात्- 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रिय'
 इति गीतावचनात् । न च ज्ञानिन एव तथार्थं ननु मुक्तस्येति वाच्यं, मुक्तस्याज्ञावायोगात् ।
 ज्ञानिन एव तथार्थे ज्ञानफलं मुक्तिं प्राप्तस्य तथार्थं किमुनर्वाच्यमिति कैमुत्यन्यायाच्च । तस्मान्नित्य-
 मुक्तो भगवानाधार एव, स एव मायया बद्ध इव भवन्मुक्त इव भवतीति मुक्तोपि स एव- तस्य च
 भगवतो भगवानेवाधारो न त्वन्यः- 'स्वे महिम्नि व्यवस्थित' इति श्रुतेरिति । न च बद्धो मुक्तश्च जीवो
 ब्रह्मभिन्न एवेति वाच्यं, अनर्तस्य सत्यस्य जीवस्य ब्रह्मभिन्नत्वायोगात् । 'तत्सत्यमतोन्यदार्त'मिति
 श्रुतेर्ब्रह्मभिन्नस्यार्तत्वेनासत्यत्वात् । न च सर्वमपि ब्रह्मैवेति ब्रह्मभिन्नं किमपि वस्तु नास्त्येवेति वाच्यं,
 असच्चिदानन्दस्य सर्वस्य सच्चिदानन्दब्रह्मत्वायोगात् । न च सर्वं चिदचिद्विशिष्टब्रह्मैवेति वाच्यं, चिदचि-
 द्विशिष्टब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वपदवाच्यस्याभावात् । न च स्थूलचिदचिद्विशिष्टं ब्रह्म सर्वपदवाच्यं, तस्य च
 सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टब्रह्माभेद उच्यते इति वाच्यं, ब्रह्मणो ब्रह्माभेदवचनस्य व्यर्थत्वात् । न च ब्रह्मान्तर्यामि-
 कत्वात्सर्वं ब्रह्मैवेति वाच्यं, तथासति सर्वस्यान्तर्यामि ब्रह्मैव सत्यं, तदन्तर्यामिकं सर्वं त्वसत्यमेव भवेत्-
 'एष स आत्मान्तर्याम्यमृतः', 'अतोऽन्यदार्त'मिति श्रुतेः । न चेष्टापत्तिः- जीवस्यान्तर्यामिभिन्नत्वे सत्या-
 र्थत्वप्रसङ्गात् । न च भवत्वात्तत्वं जीवस्येति वाच्यं, 'अजो नित्य' इति श्रुतिविरोधात् । न च जीवान्त-
 र्यामी कथं जीवो भवेदिति वाच्यं, जीवस्यात्मैवान्तर्यामीति । 'एष ॥ आत्मान्तर्यामीति श्रुतेः ।
 न च जीवस्यात्मा न जीव इति वाच्यं, स्वरूपवाचित्वादागशब्दस्य जीवस्य स्वरूपं च सच्चिदानन्दं तदे-
 वान्तर्यामि ब्रह्मणोपीति कृत्वा प्रत्यगालैवान्तर्यामी सत्यत्वात् । अन्तर्यामिभिन्नत्वेसति प्रतीच आर्तत्व-
 प्रसङ्गात् । तथा च अन्तर्यामि ब्रह्मैव सत्यं, विशिष्टं ब्रह्म त्वसत्यमेव- महाकाशस्य नित्यत्वेपि घटा-
 काशस्यानित्यत्वात् । तस्माद्ब्रह्मणो विशिष्टत्ववादः, जीवस्य ब्रह्मान्तर्यामिकत्ववादश्च जीवब्रह्मणोरार्तत्वा-
 पदक एवेति स्थाय्य एव । जीव एवान्तर्यामी ब्रह्म चेत्यभेदवाद एव स्वीकार्यः- तस्याभयप्राप्तिहेतुत्वात् ।
 भेदवादस्तु भयजनकत्वाद्दूरतस्याज्य एव- तथा च श्रुतिः- 'यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्मेऽनिरुक्तेऽ-
 नित्यनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते, अथ सोऽभयं गतो भवति, यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते,
 अथ तस्य भयं भवति ।' (आनन्दवल्स्यां द्वितीयाध्याये सप्तमानुषाकः) ।

'अभयं प्रतिष्ठां विन्दते' इत्यादिश्रुत्यर्थविचारः ।

ननु 'रसो वै स- रसगुं ह्येवायं लब्ध्वाऽनन्दी भवति, कोह्येवान्यात्क- प्राण्याद्यदेव आकाश
 आनन्दो न स्यात्, एषह्येवानन्दयाति'- इति, 'भीषाऽस्माद्भात पवते, भीषोदेति सूर्यः, भीषास्मा-
 दग्निश्चेद्द्रक्ष, मृग्युषोदति ऋक्ष' इति च पूर्वोत्तरधाकथयोर्भेदस्यैव प्रतिपादितत्वान्मध्यवाक्ये भेदनिषेधो

न युक्त इति, मैवम्—जीव ईश्वरमात्मत्वेन रज्ज्वा आनन्दी भवति सचेतरो जीवेनात्मत्वेन विदितस्स न् जीवमान दयतीति पूर्ववाक्यार्थः । कुतोयमानन्दयतीत्यत्राह - यदाहीति द्वितीयवाक्यं, निर्विशेषे ब्रह्मणि यदाय जीवो निर्भयं यथातथा आत्मत्वेन स्थितिं प्राप्नोति तदाऽभयं गतो भवति । निर्विकल्पकसमाधावभयेपि केचिद्भयं पश्यन्ति, अभये भयदर्शनं इत्युक्तत्वात् । यस्तथा भयमपश्यन् सन् स्वात्मभूते ब्रह्मणि तिष्ठति सोऽभय गतो भवति । एवं ब्रह्मनिष्ठाया अभयप्राप्तिहेतुत्वाद्ब्रह्मण आनन्दयितृत्वम् । अभयं गतो ह्यानन्दः । नच ब्रह्मणि तिष्ठतीति जीवब्रह्मणोराधाराज्यभावदर्शनात्कथमभेद इति वाच्यं, स्वे महिम्नि व्यवस्थित इति वचनपुपत्तेः । अनन्याधार इति हि तदर्थः । एव ब्रह्मण्यात्मत्वेन स्थितस्याभयप्राप्तिमुक्त्वा अथ तद्भेददर्शिनो भयप्राप्तिं वदति यदाहीति । एष एतस्मिन् प्रकृते अदृश्यत्वादिगुणके ब्रह्मणि अरमुदल्पमप्यन्तरं भेदं कुरुते यदा तथा तस्य भयं भवति, अहं ब्रह्मणोन्य मसीत्यद्वैतमेति भेददर्शिनो भयप्राप्तिर्भवतीत्यर्थः । ब्रह्मात्मनोरभेददर्शी अभयं प्राप्नोतीत्यस्यार्थस्य स्थिरीकरणाय भेददर्शिनोऽभयप्राप्तिरुक्ता । अभेददर्शने सत्यभयप्राप्तिस्तदभावे तदभाव इति, भेददर्शने सति भयप्राप्तिस्तदभावे तदभाव इति चान्वयव्यतिरेकन्यायातिदि भावः । कस्माद्भेददर्शिनो भयमित्यत आह- 'भीषास्मा'दिति, आत्मभिन्नत्वेन विदितस्सच्चीश्वरो जीवस्य भयहेतुर्भवति, आत्मत्वेन विदितस्सत्तु अभयहेतुरानन्दकारी भवतीति फलितार्थः । नच भयहेतुत्वेन प्रसिद्धस्येश्वरस्य कथमात्मत्वेन दर्शनं मात्रादभयहेतुत्वं स्यादिति वाच्यं, वस्तुतो जीवस्यात्मैव भवन्नपीश्वरोऽज्ञानादात्मभिन्नत्वेन विदितस्सन्भयहेतुरासीत्- सच भयहेतुरीश्वरो जीवस्याज्ञानापाये पुनरात्मैव भवन्न भयहेतुर्भवति । आत्मा हि सर्वस्याभयहेतुः । नष्टात्मानं दृष्ट्वा कोपि विभेति । एवं जीवस्य भयाभयहेतुत्वं प्रतीक्षरस्य परोक्षत्वापरोक्षत्वप्रयोजकानात्मत्वात्मत्वे एव साधके भवत इति कृत्वा अभयं यियासुजीवं ईश्वरमात्मत्वेनैव पश्येदिति स्थितम् ।

ननु अत्रापि पक्षे निरन्तरमपि जीव ईश्वरोऽवतिष्ठेत, ननु कदाचिदपीश्वरादन्यत्रेति कृत्वा-प्रतिष्ठाया विच्छेदो न कर्तव्य एवेति, मैवम्—किमविदुषा जीवेन सर्वदापीश्वरे प्रतिष्ठा कार्येत्युच्यते ? किं वा विदुषा ? नाच - अविदुष ईश्वरे आत्मत्वेन स्थातुमशक्यत्वात् अविद्वान् रज्जु नो जानात्यहं ब्रह्मास्मीति । नान्य तस्य विदुष कदाचिदपीश्वर आत्मभिन्नो न भवत्येवेति तं प्रतीक्षरे सर्वदा प्रतिष्ठा कार्येत्युपदेशायोगात् विद्वान्नात्मा हीश्वर एवेति स सर्वदा स्वमहिमस्थित एवेति च । तस्मादभयमानन्दं च जिगमिषु पुरुष ईश्वरमात्मत्वेनैव पश्येन्नत्वेवमनागप्यात्मेस्वरयोरन्तरं पश्येदात्मेस्वर-भेददर्शनस्य भयहेतुत्वादित्येव प्रकरणसिद्ध श्रुत्ययोजनवद्यति ।

ननु अन्तरं कुरुत इति प्रयुक्तं न त्वन्तरं पश्यतीति, तथा च अन्तराब्दस्यात्र विच्छेद एवार्थ-विच्छेदो हि कर्तुं शक्यते, भेदस्तु ज्ञातुमेव न कर्तुमिति तस्मादन्तरं कुरुत इत्यस्य निच्छेदं कुरुत इत्येवार्थः । कस्य विच्छेद इत्याकाक्षाया सन्नहितत्वात्प्रतिष्ठाया इत्येवेति, मैवम्—प्रतिष्ठाया इत्यस्या-प्याहारादिकं दिनैवावच्छिन्नं तत्कल्पनयायुक्तत्वात् । द्वैधीभावलक्षणस्य भेदस्य कर्तुं शक्यत्वात् ।

जीवेद्वरभेदवादिना हि एकधावस्थित एवात्मा जीवेद्वररूपेण द्विधा क्रियते । यद्वा धातूनामनेका-
र्थत्वात्करोतिः अत्र दर्शनार्थकः । अथवा अन्तरमित्यस्य भेदज्ञानमित्यर्थः । ननु प्रतिष्ठाया इत्यस्या-
ध्याहारादिकं विनाप्यस्मत्पक्षसिद्धयत्येव— एतस्मिन्नित्यस्य लिङ्गविभक्तिविपरिणामेनैतस्याः प्रतिष्ठाया
इत्यर्थोदिति, मैवम्—पूर्वोक्तादृश्यत्वादिगुणकनिर्विशेषब्रह्मपरामर्शमेतस्मिन्निति पदस्यावश्यकत्वादिति ।

ननु यदायं ब्रह्मणि प्रतिष्ठां लभते तदा प्राप्नोत्यभयमित्यन्वयमुखेनोक्तार्थस्य यदायं ब्रह्मणि
प्रतिष्ठां न लभते, तदा नाभयं प्राप्नोतीति व्यतिरेकमुखेन दाढ्यं कर्तव्यम्- तथा च अन्तरं कुरुत इत्यस्य
प्रतिष्ठां न लभत इत्यर्थो वाच्यः- भयं भवतीत्यनेन अभयं न प्राप्नोतीत्यस्योक्तत्वात्- अभयप्राप्त्यभावो
हि भयप्राप्तिः, प्रतिष्ठाया अलभ्यश्च विच्छेद एव- स्थितिविच्छेदो हि स्थित्यलभः । तस्मादन्तरं कुरुत
इत्यस्य स्थितिविच्छेदं कुरुत इत्यर्थवर्णनमेव न्याय्यमिति, मैवम्—जीवस्सर्वदापि ब्रह्मण्येव स्थितस्सर्वा-
धारत्वाद्व्रह्मण इति कृत्वा जीवो यदा ब्रह्मणि प्रतिष्ठां विन्दत इति चर्चनं व्यर्थं प्रतिष्ठायाः स्थितिमात्र-
परत्वे, यदि ॥ प्रकृष्टा स्थितिः प्रतिष्ठा सा च ब्रह्मण्यभेदेनावस्थानरूपेति विवक्ष्यते तर्हि तद्वचनं
सार्थकमेव भवति- तथा च ब्रह्मणि प्रतिष्ठामयं यदा लभत इति वाक्येनावयवमुखेनोक्तस्य ब्रह्मास्थैक्यदर्शी
अभयं प्राप्नोतीत्यस्यार्थस्य तद्भेददर्शि नाऽभयं प्राप्नोतीति व्यतिरेकमुखेन स्थापनस्य कार्यत्वाद्व्रह्मण्यन्तरं
कुरुत इत्यस्य ब्रह्मात्मभेददर्शीत्येवार्थो वाच्य इति । नच दृढसम्बन्ध एव प्रतिष्ठा- राज्ये प्रतिष्ठित इति
प्रयोगादिति वाच्यं, येन विना यन्न भवति तत्तस्मिन्प्रतिष्ठितमित्युच्यते- यथा मृदं विना घटाभावान्मृदि-
घटः प्रतिष्ठित इति, तथाच कारणे कार्यं प्रतिष्ठितमिति सिद्धम् । अतएव पृथिव्यप्सु प्रतिष्ठितेत्यादि-
स्सङ्गच्छते । एवं च सर्वस्यापि त्रयकार्यत्वात्सर्वमपि साक्षात्परम्परया वा ब्रह्मण्येव प्रतिष्ठितं भवति ।
तच्च ब्रह्म कस्यचिदकार्यमिति कृत्वा स्वस्मिन्नेव प्रतिष्ठितमित्युच्यते- 'स्वे महिम्नि प्रतिष्ठित'मिति श्रुतेः ।
जीवश्च ब्रह्मव्यतिरेकेणाभावाद्व्रह्मण्येव प्रतिष्ठित इत्युच्यते । नच जीवस्य ब्रह्माकार्यत्वाद्व्रह्मणि कथं
प्रतिष्ठितत्वमिति वाच्यं, ब्रह्मस्वरूपत्वादेवेति । राज्ये प्रतिष्ठित इत्यत्रापि किं राजा प्रतिष्ठितः ? उतान्यः ?
आद्ये- अप्रतिष्ठितराज्यस्य कथं राजत्वम् । द्वितीये राजेतरस्य कथं राज्यप्रतिष्ठितत्वम् । तथा च चक्र-
वर्मा राज्ये स्थापित इत्येवार्थः । भवतु वा दृढसम्बन्धोपि प्रतिष्ठा, तथापि नास्माकं कापि क्षतिः- यथा
ब्रह्मणः स्वमहिम्ना सह दृढसम्बन्धः, यथा च कार्यस्य कारणेन सह दृढसम्बन्धः तथा जीवस्य स्वारम्भभूतेन
ब्रह्मणा सह दृढसम्बन्ध इति । तस्माज्जीवस्याहंब्रह्मास्मीति स्वस्य ब्रह्माभेदानुसन्धानमेव ब्रह्मणि प्रतिष्ठा,
नतु स्वसाक्षिणे वस्तुनि चित्तस्य स्थापनमिति बोध्यम् । यदुक्तं प्रतिष्ठाशब्दस्यैवार्थपरत्वे मुख्यार्थहानि-
रिति, तत्सत्यम्—नक्षस्मागिरैवयमित्युक्तं किंतु एकत्वेनावस्थानमित्युक्तम्- तच्च धात्वर्थानुगमान्मुख्यार्थ-
एवेति । एतेन एतस्मिन्निति सप्तम्यस्वरसा, तृतीयापञ्चमीपष्ठीनामेव स्वारस्यमित्यपि प्रत्युक्तम् ।
स्थित्यपेक्षया अधिकरणे सप्तम्या एव विधेयत्वादिति- प्रतिष्ठापदस्याभेदस्थितिपरत्वेति, तत्प्रतियोगि-
भूतान्तरपदस्य भेदस्थितिपरत्वादिति । यद्वा अन्तरं कुरुत इत्यस्य भेदं कुरुत इत्यर्थेपि भेदेन स्थितिं
कुरुत इत्यर्थोत्सिद्धयति ।

वस्तुतस्तु एतस्मिन्निति विषयसप्तमीति नास्वारस्यम् । अदृश्य इति वाक्ये त्वधिकरणसप्तमीति विवेकः । यद्यपि शास्त्रदृष्ट्या विषयसप्तम्यधिकरणसप्तम्येव, तथापि लोकदृष्ट्येदमुक्तम् । अथवा भेदप्रतियोगित्वादिविवक्षया तृतीयादिस्वारस्येऽपि भेदाधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी स्वरसैवेति बोध्यम् । यदुक्तं गुणविशिष्टब्रह्मवेदनस्याभ्यहेतुत्वकथनाद्वेदननिषेधस्याभ्यहेतुत्वकथनमयुक्तमिति, तदयुक्तम्— अदृश्यत्वादिविशेषणैर्निर्विशेषब्रह्मवेदनस्यैवाभ्यहेतुत्वस्योक्तत्वात्- नहि सविशेषं ब्रह्मादृश्यमनिरुक्तं च भवति । नच 'आनन्द ब्रह्मणो विद्वान् च भिन्नेति कुतश्च'नेति सविशेषं ब्रह्मोक्तमिति वाच्यं, ब्रह्मण स्वरूपभूतमानन्दं विद्वानिति तदर्थो नतु गुणभूतमित्युक्तत्वात् । यच्चोक्तम्—ब्रह्मविद्याप्नोतीति विध्युपपन्नाच्च ब्रह्मणि प्रतिष्ठावेदनमेव न त्वैक्यमिति, तदयुक्तम्—यदुपपन्नं ब्रह्मवेदनं तर्हि परोक्ष-मुतापरोक्षम् ? नाद्य - परोक्षब्रह्मज्ञानस्य ब्रह्मप्राप्त्यहेतुत्वात् । द्वितीये- यो परोक्षब्रह्मवित्स ब्रह्मैवेति कृत्वा तस्य स्वात्मभूते ब्रह्मण्येव प्रतिष्ठा सम्भवति, न त्वन्यत्रेति कथं वेदनं प्रतिष्ठा स्यात् । किंतु ब्रह्मण्येकत्वेन स्थितिरेव प्रतिष्ठा । नच ब्रह्मण्येकत्वेन स्थितिर्नामैक्यमेवेति फलितमिति वाच्यं, तस्य चैक्यस्य ब्रह्मस्येव फलितमिति । नहि ब्रह्मविद्यया ब्रह्मणि न तिष्ठति तथा ब्रह्मैक्यमपि गच्छति, किंतु ब्रह्मैव भवति 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भव'तीति श्रुतेरिति स्वपक्षे च दृढसम्बन्धवाचिनं प्रतिष्ठाशब्दस्य विध्युप-क्रमाननुगुणं स्पष्टमेव । प्रतिष्ठाशब्दस्योपासनार्थपरत्वं च लाक्षणिकमेवेति दुष्ट एव रामानुजोक्तार्थः । किंच यदा ब्रह्मोपासनरूपब्रह्मप्रतिष्ठाया विच्छेदस्तदा भवमित्युक्तौ तदनुरोधेन सर्वदा ब्रह्मप्रतिष्ठाकृदेवाभ्यं प्राप्नोतीति वक्तव्ये यदेत्युक्तिरयुक्ता नहि यदा ब्रह्मण्यस्य प्रतिष्ठा तदैवास्याभ्यग्राप्तिस्तथासति प्रतिष्ठा-नैरन्तर्यस्यानावश्यकत्वादिति बोध्यम् ।

अथ यानि रामानुजेनोपन्यस्तानि सविशेषब्रह्मपराणि स्मृतिवाक्यानि पुराणवाक्यानि च तानि मायया सविशेषं ब्रह्मेति वदतामस्माकं नैव विरुद्धानि वस्तुतो निर्विशेषं ब्रह्मेति वादस्याविरोधित्वात्तेषाम् । तथापि तत्र तत्र यत्किञ्चिद्विचारयाम ॥

गीतासूत्रेः निर्विशेषब्रह्मपरत्वोपपत्तिः ।

'यो मामजमनादिं च वेति लोकमद्वैधर'मिति गीतावचनमीश्वरस्य त्रिविधचेतनवर्गादचित्तश्च वैलक्षण्यं दर्शयतीति परोक्तमयुक्तम्—ईश्वर एव नित्यमुक्तो नतु जीव इति चेतनवर्गत्रैविध्यस्यैवाभावात्- ब्रह्मादेव विलक्षण ईश्वरो नतु मुक्तादितीश्वरस्य मुक्तवैलक्षण्यस्याप्यभावात् । नच मुक्तस्य जगद्धापारो नास्ति, ईश्वरस्य तु सोऽस्तीति वैलक्षण्यमिति वाच्यं, ईश्वरसायुज्यं प्राप्तस्य मुक्तस्यापि तत्सद्भावात् । नच 'जगद्धापारवर्ज'मिति सूत्रविरोधः- तस्य हिरण्यगर्भलोकप्राप्तमुक्तपरत्वात् । यद्वा माययैवैश्वरस्य जगद्धापारो न तु वस्तुत इति न तत्प्रयुक्तं मुक्तेश्वरयोर्वैलक्षण्यम् । मुक्तस्येश्वरस्य च ब्रह्मत्वाविशेषात् । नच मुक्तस्य न ब्रह्मसायुज्यमिति वाच्यं, 'यथोदकं शुद्धे शुद्धमासितं तादृगेव-भव'तीत्यादिश्रुतेः । तथा ब्रह्मस्यापि ब्रह्मत्वाद्ब्रह्मवैलक्षण्यमपीश्वरस्य दुर्बलम् । नच ब्रह्मसंसार्येव नतु ब्रह्मेति वाच्यं, ब्रह्मण एव मायया ब्रह्मत्वात् । न, चेदमप्रमाणमिति वाच्यं, 'ब्रह्मैव सन्नह्माप्ये'तीति

भूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शिनः' इति गीतावचनं सङ्गच्छेत । अनेनैव गीतावचनेन जीवस्याणुत्ववादः—परास्तः । सर्वभूतस्थमिति सर्वव्यापित्व-
स्योक्तत्वात्- आत्मन एव सर्वोधारत्वं चोक्तं, ततश्च सर्वव्यापी सर्वोधारश्चात्मैव परमात्मा, नतु ततोऽन्य-
इत्यद्वैतं सिद्धम् । एतेन—'मत्स्थानि सर्वभूतानि'नीति सर्वभूतधारक ईश्वरो जीवाद्विलक्षणः—इत्यपास्तम् ।
नच 'मत्स्थानि सर्वभूतानि नचाहं तेऽप्यवस्थित' इति वचनेन तु परमात्मन प्रत्यगभिन्नस्य सर्वभूता-
धारत्वं सर्वभूतान्तस्स्थत्वं च मायिकमेव, नतु तात्त्विकमित्युक्तं भवति; अन्यथा पूर्वोत्तरव्याघातात् ।
नच 'एष मे योगमैश्वरमिदमुक्तत्वात् मम भ्रान्ति पश्येत्यनुक्तत्वाद्धारकत्वं पारमार्थिकमेवेति वाच्यं,
ईश्वरस्यासाधारणशक्तियोगमिति त्वदुक्तार्थस्वीकारेण मायिकमेवेति सिद्धत्वादीश्वरस्य क्षसाधारणशक्ति-
र्माया । यदुक्तं—'ममात्मा भूतभावनः' इत्यत्रात्मशब्दो बुद्धिवाचित्वात्सङ्कल्परूपज्ञानवाचीति, तदसत्-
बुद्धिवाचिन आत्मशब्दस्य बुद्धिगुणसङ्कल्पवाचित्वायोगात्—'अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ।
मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय' इति वचनं जीवेश्वरद्वैतवादिनस्त्वस्य कण्ठपाशायितमेव; तथाहि-
आकाशादिभूतानां मनुष्यादिभौतिकानां च जगच्छब्दवाच्यानां भूतानां परमात्मकार्यत्वात्कार्यस्य च
कारणव्यतिरेकेणाभावादीश्वरात्परतरमचिद्वस्तु मास्तुनाम- कथं पुनश्चिद्वस्तुनोऽजस्य नित्यस्य परमात्मा-
कारस्य भवेदभावः- तस्माज्जीवस्येश्वरमिन्नत्वाजगतश्चेश्वरकार्यत्वेनेश्वरात्पृथग्भावत्- 'मत्तः परतरं
नान्यत्किंचिद'स्तीति भगवदुक्तं सङ्गच्छते । किंचेदमेव पचनं निर्विशेषब्रह्मस्थापकमपि भवति- सर्वस्य
जगत ईश्वरे कल्पितत्वेन मिथ्यात्वादीश्वरव्यतिरिक्तस्य कस्यापि वस्तुनोऽभावाच्चिर्विशेषमेव ब्रह्मेति ।
सति हीश्वरात्पृथग्वस्तुनि तत्पुच्छो विशेष ईश्वरस्य भवेदिति । मयि सर्वमिदं प्रोतमिति—वाक्यमपि
मायया परमात्मनि जगत्कल्पितमिति परमात्मातिरेकेण जगदभावमेव प्रतिपादयति- यथा तन्तुर्बोतः
प्रोतश्च पटस्तन्तुव्यतिरेकेण नास्ति तद्वदिति । नच 'सूत्रे मणिगणा इ'वेति दृष्टान्तानुरोधादस्मिन् जग-
दीश्वराद्विन्नमिति वाच्यं, तथासति तदनुरोधादेव सूत्रवदीश्वरस्य जगदन्तर्गतातिरेकमेव भवेन्न तु जगद्वहि-
र्व्यति । नचेष्टापत्ति- ईश्वरस्य सर्वव्याप्तिभङ्गप्रसङ्गात्- 'विष्टम्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जग'-
दिति वाक्यमपि परमात्मनो निरव्ययस्य निरवकाशस्य निरंशस्य मापयैव जगदात्मकैकांशपदस्य नतु
वस्तुत इति निर्विशेषपरमेव । नच एकांशेनेत्यस्य सङ्कल्पैकदेशेनेत्यर्थ इति वाच्यं, सङ्कल्पपदभावात् ।
अहमिदमवष्टम्य निष्ठेयमिति सङ्कल्पस्यैव तादृशस्थितिहेतुत्वेन सङ्कल्पैकदेशस्य—तद्वेतुत्वायोगाच्च । किंतु
सङ्कल्पेन विष्टम्येत्युक्तौ भगवत्सङ्कल्प एव जगद्विष्टम्य स्थितं नतु भगवत्स्वरूपमित्युक्त्यर्थस्यात्- यथा जीवो
धर्मभूतज्ञानेन सर्वं व्याप्य स्थित इत्यत्रेति- 'क्षरस्सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते । उतमः पुरुष-
स्वन्यः परमात्मेऽयदाहृत' इति वाक्यमपि जीवेश्वराभेदप्रतिपादकमेव- अक्षरशब्दम्याव्यक्ताख्यव्रजकारण-
प्रवृत्तिवाचित्वात्, क्षराक्षरशब्दवाच्यसर्वदृश्यविलक्षणत्वाच्च प्रत्यगभिन्नपरमात्मनः । नच क्षराक्षराभ्यां
जगज्जीवाभ्यामन्यो विलक्षण परमात्मेति वाच्यं, जीवस्यैव परमात्मत्वात्- 'परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्
पुरुषः पर' इति वचनानुरोधात् । देहादयो ब्रह्मात्मानससन्तोष्यविशेषादात्मत्वेन प्रविष्टा द्वात्माभासाः

जीवस्त्वानैवेति नात्माभास इति परमात्मा । ईश्वरश्चात्मेव 'स आत्मे'ति श्रुते, 'अहमात्मा गुडाकेश' इति गीतावचनाच्च । यदि क्षराक्षरशब्दौ बद्धमुक्ताजीवपरौ तर्हि तृतीयस्य नित्यमुक्ताजीवस्य का गति -- कथं पुरषोत्तमस्य बद्धमुक्ताभ्यामिव नित्यमुक्तादपि सिद्धस्य वैलक्षण्यस्येहाकथनम् ।

यदुक्तं नारायणानुवाकोऽत्र संगृहीत - सच जीवेश्वरभेदप्रतिपादनपर इति, तदसत्—'तस्या-
विश्रवाया मध्ये परमात्मा व्यपस्थितः, स ब्रह्म स शिव स हरिस्तेन्द्र सोक्षर परम स्वरा' इति परमा-
त्मनो ब्रह्माद्यभेदस्य प्रतिपादितत्वात् । नहि तत्र जीवा ब्रह्मादयः परमात्मनियम्या इत्युक्तम् । किञ्च
एकस्यैव मायिन ईश्वरस्य मायागुणभूतसत्त्वादिभेदेन विष्ण्वादिनामभेद इति श्रुत्यादिप्रसिद्धत्वात्कथं
ब्रह्मशिबौ जीवौ, कथं वा तत्सहपठितो हरिरीश्वरः, कथं वा त्रिमूर्तिमध्ये मूर्तिद्वयस्य जीवत्वमेकमूर्ते-
रीश्वरत्वं, कथं नु 'अहं ब्रह्मा च सर्वं जगत् कारण पर'मिति जगत्कारणयोर्ब्रह्मशर्वयोर्जीवत्वम् ।

यदुक्तं 'विश्वमेवेदं पुरुष' इति, सामानाधिकरण्यं 'पतिं विश्वस्यात्मेदरः', 'व्याप्यनारायण-
स्थित' इति नियन्तृत्वनियाम्यव्याप्यत्वव्यापकत्वादिनियन्तृत्वमिति, तदसत्—कार्यकारणभाव-
प्रयुक्तमैक्यरूपमेव जगदीश्वरयोस्सामानाधिकरण्यम्- परमात्मनस्सर्वजगत्कारणत्वात्कार्यकारणयोश्चाभेदस्य
तथापि सम्मतत्वात् । विश्वेश्वरयोः कार्यकारणभावाभावे ईश्वरस्य विश्वस्यान्वर्हिर्व्याप्ययोगात् ।
कारण हि कार्यमन्वर्हिद्विधा व्याप्य वर्तते मृदु घटमिव तच्च कार्यस्य कारणेन सर्वात्मना व्याप्तत्वं फार-
णातिरेकेणाभावादेव । तत्र 'विश्वमेवेदं पुरुष' इति सामानाधिकरण्यं घट एवायं मृदित्ववैयर्थ्य-
मेव । नच विलक्षणयोर्जगदीश्वरयोः कथमैक्यमिति वाच्यं, यथा कार्यकारणभावस्तथेवेति- विश्व-
स्यात्मत्वादीश्वरो जीवाभिन्न एव- आत्माचासावीश्वरश्चात्मेद्वर इति समासात् । नचेद्वरो विश्वस्य
नात्मेति वाच्यं, 'स आत्मे'ति श्रुते । नचात्मना जीवानामीश्वर आत्मेद्वर इति समास इति वाच्यं,
नित्यम्यात्मनः पारतन्त्र्यायोगादिति । तस्मान्नारायणानुवाकोऽप्यद्वैतपर एव ।

'यो लोकत्रयमाविश्य त्रिमूर्त्यन्य ईश्वर' इति वचनं चेद्वरस्य त्रिद्विधैलक्षण्यं न प्रतिपादयति,
किं त्वचिद्वैलक्षण्यमेव भगवान्हि जीवरूपेणान्न प्रविश्य लोकत्रयं त्रिभूर्ति, लोकत्रयद्वयं भुवनरात्रीमन्
लक्षणया तद्व्रतजनमभिधत्ते- 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यनुशासनात् । सच लोकत्रयवर्ती जन कार्य-
करणसङ्घातरूप एव- सच सङ्घातः स्थावर इति, जङ्गम इति च द्विविधः - एवं द्विविधस्यापि देहस्य
जीवधार्यत्वमनुभवसिद्धम् । जीवे उत्क्रान्तेसति शरीरस्य मरणोत्पन्नदर्शनात् । अत एव देहस्य मरणा-
द्धेतोर्जीवस्य देहमृदिनि देहीति च व्यवहारः । एवं सर्वत्राप्यकस्मैश्वर एक एव सत्पदं कारणमेश-
ानाजीवमायं प्रपन्नस्त्व लोकत्रय त्रिभूर्ति न जीवेश्वरभेदः । अतएव- 'क्षेत्रं चापि मां विद्धि
सर्वज्ञेऽपु भारते'ति भगवन्ना गीतम् । 'भगवानेक एवैव सर्वज्ञेऽप्यवस्थित' इति च भागवते व्यमे-
नोक्तम् । नच जीवस्य नास्तीश्वरसंज्ञेति वाच्यं, 'शरीरं यदवाप्नोति यद्याप्युत्तमान्दीश्वर' इति गीता-
वचनात् । तस्मादीश्वरस्यैवाविद्यया प्राणधारणाजीव इति संज्ञा निदेशान्निरिक्तोऽस्ति कश्चिज्जीव इति ।
'न तदस्ति विना यत्स्यान्मया शून्यचराचरमिति वचनमपि भगवदतिरिक्तवस्तुत्वधारमेव । 'मत्

परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनत्रये'ति वचनानुगुण्यात् । नच विनाशवदस्य सम्बन्धविरहपरत्वाद्भगवदविना-
भूतं भगवदसङ्गतं 'वस्तित्वेति तदर्थं इति वाच्यं, 'असङ्गो न हि सज्यत' इति श्रुतेरसङ्गभगवत्सङ्गतं
वस्तुन्तरं कथं सिद्धयेत् । नच भगवदसङ्गतनाम भगवदव्याप्तमित्यर्थे इति वाच्यं, तथापि व्याप्येन
व्यापकस्य कथमसङ्गः । नच घटेनासङ्गतमेव गगनमिति वाच्यं, घटधर्मैरेवासङ्गो गगनस्य नतु घटेनेति ।
नच मृदो घटेनेव परमात्मनो जगता सम्बन्ध इति वाच्यं, मृदतिरिक्तघटाभावेन मृदो घटेन सह सम्ब-
न्धाभावात्- वस्तुद्वयनिष्ठो हि सम्बन्धः । नच मृदो घटनामरूपाभ्या सह सम्बन्धो यथा, तथा पर-
मात्मनो नामरूपाभ्यामिति वाच्यं, मृदि घटनामरूपयोरसत्यत्वेन ब्रह्मणि जगन्नामरूपयोरप्यसत्यत्वात्-
वाचारम्भणश्रुतेः । तस्माद्भगवदविनाभूतं जगन्मिथ्यैव, यथा मृदविनाभूतो घटो मिथ्या तद्वदिति ।

पुरुषवचनानां निर्विशेषब्रह्मपरत्वोपपत्तिः ।

अथ 'स सर्वभूतप्रकृतिं विकारान् गुणादिदोषाश्च मुने व्यतीतः । अपेतसर्वावरणोऽखिलात्मा
तेनास्तृतं यद्भुवनान्तराले' इति पुराणवचनमपि निर्विशेषब्रह्मपरमेव, तथाहि- स परमात्मा अपेतसर्वा-
वरणः प्रकृत्यादिसर्वावरणरहितः, तत्र हेतुः सर्वभूतप्रकृतिं प्रधानं विकारान् महदादींस्तत्कार्यभूतान्
गुणान् दयाक्षमादीन्, यद्वा नीलपीतादीन्, यद्वा सत्त्वादीन्, आदिशब्दात्कर्मादिग्रहणम्- दोषाश्च
विशेषेणातीतोव्यतीत इति । एवं वस्तुतो निर्विशेषोऽपि मायया भवति सर्वात्मेत्याह अखिलात्मैति,
तत्र हेतुमाह- तेनेति, भुवनान्तराले लोके यत्किञ्चिद्वस्तुस्त्वस्ति तत्सर्वं तेन परमात्मना आस्तृतमासमन्ता-
द्यासमिति समस्तकल्याणगुणात्मक इति श्लोकस्तु मायिनः परमात्मानं वर्णयतीति नास्माकं कापि क्षतिः ।
स ईश्वरो व्यष्टिसमष्टिरूप इति तु व्यष्टिशरीराभिमानिना जीवानां समष्टिशरीराभिमानिहिरण्यगर्भजीवस्य
च, ईश्वरभेदप्रतिपादयतीत्यद्वैतपरमेव । नच रूपशब्दोत्र शरीरवाचीति वाच्यं, तथापि व्यष्टिदेहा
मनुष्यपश्यादयस्समष्टिदेहो ब्रह्माण्डात्मकश्च भगवत्शरीरमिति पूर्वोक्तार्थे एवास्यापि पर्यगसानम् । नच
व्यष्टिसमष्टिजीवशरीर इत्यर्थे इति वाच्यं, जीन ईश्वरस्य स्वरूपमेव नतु शरीरमिति प्रागेव साधितत्वा-
दिति । अव्यक्तमतीन्द्रियत्वादगोचरं स्वरूपं यस्य सोऽव्यक्तस्वरूपः, नैतावता शून्यतदिति मन्तव्य-
मित्याह मण्डस्वरूप इति । विदुषामस्य स्वरूपं प्रत्यक्षमिति प्रकटमेव, आत्मत्वादित्यभिप्रायः । संज्ञा
यन इति श्लोकोप्यसदनुकूल एव । अस्तदोष शुद्धः परं निर्मलमेकरूपमित्यनेन निर्विशेषस्य ब्रह्मण
उक्तत्वात् । नहि सविशेषं ब्रह्मैकरूपं भवितुमर्हति, नापि मायाविं ब्रह्म शुद्धं निर्मलमस्तदोषं च
भवितुमर्हति ब्रह्मणि माया हि प्रथमो दोषः तज्जन्यत्वादतिरिक्तसर्वदोषाणाम् । नापि सगुणं वस्तु
शुद्धं भवति, येनेदं निर्विशेषं ब्रह्म ज्ञायते, तदेव ज्ञानमन्यत्त्वज्ञानमेवेत्युपपाद्यव्यर्थः । नच निर्विशे-
पस्य कथं ज्ञेयत्वमिति वाच्यं, निर्विशेषे ब्रह्मणि ज्ञेयत्वस्य कल्पितत्वात्, निर्विशेषप्रज्ञाकारान्तं करणं
वृत्तिसद्भावेन निर्विशेषब्रह्मणो ज्ञेयत्वसम्भवाच्च इति ।

यदुक्तम्—शुद्ध इत्यनेन सकलचेतनव्यावृत्तिं नित्यशुद्धानामपि शुद्धत्वस्य भगवद्वित्येच्छा-
यत्त्वादिति तदसत्—यदि नित्यमुक्तानां शुद्धत्वमीश्वरायर्चं तर्हि तदनित्यमेवेति कृत्वा नित्यशुद्धत्व-

रहितास्ते नित्यमुक्ता नैव भवेयुः, येषां शुद्धत्वं नित्यं तेषामेव मुक्तत्वं नित्यं शुद्धत्वमुक्तत्वयोस्सामानाधिकरण्यात् । यदशुद्धस्य एव मुक्तः, यो मुक्तस्य एव शुद्ध इति । नहि 'कम्यचिदायत्तं वस्तु नित्यं भवितुमर्हति- स्वतन्त्रमयैव नित्यत्वात् । यज्जन्यं तद्वि परतन्त्रमनित्यं, यदि 'त्व्यीश्वरेच्छाधीनं तत्तर्ह्यनित्यमेव भवेत् । नचेद्वरनित्येच्छाधीनत्वाजित्यं तदिति वाच्यं, सा किमीश्वरेच्छाजन्या ? उता-जन्या ? आद्ये- नैव नित्या; न द्वितीयः- अजन्यानामिच्छादीनामभावात्- भावे वा अनेकपरस्पर-विरुद्धनित्येच्छानां युगपदेकस्मिन्जीवरे स्थित्ययोगात् । नच इमे अनन्तगुहादयो नित्यं मुक्ता एव सन्तु, इतीश्वरेच्छावशात्ते नित्यमुक्ता इति वाच्यं, तादृशेच्छायाः प्राक्किं ते मुक्ता उत न ? आद्ये- व्यर्थेवेच्छा । द्वितीये- न ते नित्यमुक्ताः, किंतु मुक्ता एव । अपि च मुक्ता अपि 'ईश्वरानुपहादेव पुंसामद्वैतवास'नेति भगवदिच्छावशादेव मुक्ता इति न मुक्तेभ्यो नित्यमुक्ता विरक्षणा भवितुमर्हन्ति । नच मुक्ता भगवदिच्छावशात् पुनर्नश्ये प्राप्तुमर्हन्ति, नित्यमुक्तास्तु न तथेति वाच्यं, आसत्तमस्य भगवतो बद्धमोचकस्य, मुक्तबन्धकरत्वरूपनृशंसत्वकल्पनायोगात् । नित्यमुक्तत्वेनामितगरुडादीनामपि विनतातमूजत्वादिजन्मादिविकारदर्शनाच्च । नच नित्यमुक्तानामपीश्वरस्येवेच्छावशाज्जन्मादिविकारा लीलया भवितुमर्हन्तीति वाच्यं, तर्हि न तेषां मुक्तत्वं नित्यं, किंतु नित्यमेव, अपि च 'न पुनरावर्तते' इति श्रुतेः । 'अपुनरावृत्तिश्च' इति सूत्राच्च । यदि मुक्ता अपि पुनरावर्तन्ते तर्हि सा मुक्ति-स्त्वर्गादितुल्यैवेति मुक्तिरेव न भवेत् । नच लीलया सर्वानुपपत्तिपरिहार इति वाच्यं, लीलयापीश्वर-स्यानीश्वरत्वं, मुक्तस्य बद्धत्वं च नैव सम्भवतीति । किंच 'ब्रह्मन् कथं भगवत्स्थित्वाऽविकारिण । लीलया वापि युज्येरन्निर्गुणस्य गुणाः क्रियाः ॥ क्रीडायामुद्यमोर्भस्य कामश्चिकीडिपाऽन्यतः । स्थनस्तृप्तस्य च कथं निरुत्तमं सदाऽन्यतः' इति कथं नित्यवृत्तस्य निष्कामस्य भगवतो लीलोदयः । नच तव मते कथमीश्वरस्य जन्मादिकमिति वाच्यं, 'मायागुणाननुगतो हि तथा विमा'तीति मन्मते कथितत्वादुपपत्तेः । तस्मादेक एवेद्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावो मायया श्रीरामादिरूपेणावतीर्ण इव यथा । प्रतिभाति, तथैव नानाजीवरूपेण संसरन्निव च भातीति न जीवेश्वरभेदावकाश इति । अथ वस्तुपरि-च्छेद इत्यस्य नित्यत्वविभुत्वव्यतिरिक्तगुणैस्समाभ्यधिकारहितत्वमिति योर्थ उपवर्णितस्तदुद्दर्शनेन स विदुषां हासयैव भवति- स्वसमाधिकवस्तुभ्यामिव स्वयूनवस्तुतोपि स्वस्य परिच्छेदसत्त्वात्, नित्यत्व-विभुत्वव्यतिरिक्तगुणैरिति च स्वकपोलकल्पितत्वेनाप्रमाणत्वात् । किंच नित्यत्वविभुत्वेगुणाभ्यां स्वस-माधिकवस्तुसत्त्वेपि नेश्वरस्य तत्कृतपरिच्छेद इति कथमभ्युपगन्तुं पर्यते- नापीश्वरादन्यो नित्यत्वविभुत्व-गुणद्वयवानस्ति कश्चिदर्थः । नचाकाशोस्तीति वाच्यं, तस्यानित्यत्वात् । नापि जीवोस्तीति वाच्यं, तस्य तव मतेऽणुत्वात् । नापि कालोस्तीति वाच्यं, तस्य नित्यस्य कालस्येश्वरान्नयत्वाज्जन्यस्य च फाल्गम्यानित्यत्वात् । नापि प्रकृतिर्बिम्बनित्या चेति वाच्यं, विभुत्वं व्यापकत्वं, तद्वि कारणस्यैव सम्भवति, कारणं हि स्वकार्ययापकं, तच्च कारणमीश्वर एवेति तस्यैव सर्वव्यापकत्वं न प्रकृतेः । नच प्रकृतिर्जगदुपानमिति वाच्यं, 'प्रकृति'श्रेति सूत्रविरोधात्, तव मतविरोधाच्च । नचेश्वराधिष्ठित-

प्रकृतिर्जगदुपादानमिति वाच्यं, तथासति प्रकृतिरीश्वरेण व्याप्तैवेति न विन्वी । नच ईश्वरातिरिक्त-सर्वव्यापित्वाद्विन्वीति वाच्यं, प्रकृतेस्सर्वाकार्यजीवव्यापित्वाभावात् । नच जीवेश्वरातिरिक्तसर्वव्यापित्वा-द्विन्वीति वाच्यं, तथापि घटादिसर्वविकारजातव्यापकत्वान्मृत्कापि विन्वी भवेदेव-कतिपयपदार्थव्या-पित्वाविशेषात् । तस्मात्सर्वव्यापको जीवामिन्न ईश्वर एकएव विभुः विभुत्वात्स एव निश्च इति कृत्वा कथमुक्तं नित्यत्वविभुत्वव्यतिरिक्तगुणैस्समाभ्यधिकरहितत्वं वस्त्वपरिच्छेद इति ।

अथ यदुक्तम्—इदमिदं न भवतीति वस्त्वपरिच्छेद इति, तद्युक्तमेव । परन्तु तत्त्वमते न सम्भवति- प्रकृतिपुरुषयोरीश्वराद्विन्नत्वेन प्रकृतिरीश्वर इति पुरुष ईश्वर इति वक्तुमशक्यत्वात् । नच ईश्वरशरीरत्वात्प्रकृतिपुरुषयोरीश्वरत्वमिति वाच्यं, तथासति जीवशरीरत्वान्मनुष्यादिदेहोपि जीव एव भवेदिति । यद्योक्तं स्वनिष्ठवस्त्वन्तराभावो वस्त्वपरिच्छेद इति, तदप्ययुक्तम्—स्वस्मिन्वस्त्यन्तर-सत्त्वस्यैव वस्तुपरिच्छेदत्वात्-- गृहे घटोऽस्ति चेत्तेन घटेन गृहं परिच्छिन्नमेवेति । किंच यद्यत्स्वनिष्ठमपि जगत्परमात्मनि भवेत्तर्हि बहुदेहवत्त्वात्तद्ब्रह्म शुद्धं नैव भवेत्, तस्मान्निर्विशेषस्यैव ब्रह्मणो वस्त्वपरिच्छेदः, निर्विशेषे ब्रह्मणि मायया कल्पिता. खलु सर्वे विशेषा ब्रह्मात्ममेव कल्पितस्याधिष्ठानानतिरेकात् इति । रूपवर्णादिनिर्देशविशेषणविवर्जित इति वचनं तु निर्विशेषब्रह्मपरमिति मतिमतां विदितमेव । कर्मकृत-रूपादिरहित इत्यर्थवर्णनं तु परस्य गत्यभावप्रयुक्तमेव । ननु यस्सदास्तीति केवलं वक्तुं शक्यत इति बाध्यादस्तित्वविशेषसत्त्वान्न ब्रह्म निर्विशेषमिति, मैवम्—‘अस्तीत्येवोपलब्धव्य’ इति श्रुतिमाश्रित्य तथोक्तं । ततश्च ब्रह्मणि सत्तातिरिक्तास्त्वेवं विशेषाः परिहृता भवन्ति । एवं सन्मात्रब्रह्मावशेषे सति ‘न सत्तन्नासदुच्यत’ इति सत्ताया अपि निषेधस्तुकर इति तदाशयः । नच ‘असद्ब्रह्मेति वेदचेदसत्त्वेव स भवे’दिति वाच्यं, नायमसद्ब्रह्मेति वेत्ति, किंतु ब्रह्मसत्त्वं भवत्यसत्तपि न भवतीति वेत्तीति । नचास्ति ब्रह्मेति योवेति तमेव सन्तं विदुरिति वाच्यं, सन्तमसन्तं वा ब्रह्मविदं-ना विदन्तु इति । यदुक्तमनि-त्यत्वव्यापकं कर्म कृतं रूपादिमत्त्वं ब्रह्मणि नास्तीति तदयुक्तम्—कर्मकृतरूपादिमतोपि जीवस्य नित्य-त्वसत्त्वात्, जीवस्थानित्यत्वे प्रवाहनित्यकर्माश्रयत्वायोगाच्च, ‘अजो नित्य’ इत्यादिशास्त्रविरोधाच्च, कृत-हानाकृताभ्यागमरूपदोषसङ्गाच्च । नच जीवकर्मकृतदेहस्यानित्यत्वादनित्यो जीव इति वाच्यं, तथासति रामकृष्णादिदेहस्यानित्यत्वादीद्वरोप्यनित्य एव भवेदिति- ‘प्रकृतिर्या मयास्थिता व्यकाल्यकस्वरूपिणी’ । पुरुषश्चाप्युभावेतौ लीयेते परमात्मनी’ति वचनं तु प्रकृतिपुरुषयोर्नित्यत्वादिनस्त्वस्य कष्टपाशायितमेव । किंच कार्यस्यैव कारणे लय इति कृत्वा अजयोः प्रकृतिपुरुषयोः परमात्माकार्यत्वात्परमात्मनि लयश्चा-नुपपन्नः । अस्मन्मते तु प्रकृतेरनित्यत्वाभ्युपगमात्परमात्मन्यध्यस्तत्वाभ्युपगमाच्च परमात्मनि लय उप-पद्यते- पुरुषस्य परमात्मनि ल्यो नाम परमात्माभेदापत्तिरेव, ननु नाश इति न-नित्यत्वहानिरिति जीवपरयोर्विभेदजनकेऽज्ञाने ज्ञानाच्चाशं गते सति जीवः पर एव भवतीति भावः । यदिदं वचनं न युक्तिपरं, किंतु महाप्रत्यक्षपरं तर्हि पुरुषोपाध्यन्त करणस्य प्रकृतौ निलीनत्वाच्चाशं प्रकृतेर्वैराणि स्थित-त्वादुभयोः परमात्मनि निलीनत्वोक्तिरिति बोध्यं, अयं च परमात्मा न ब्रह्मविष्णुस्त्रादिष्वन्यतमः, किंतु

वाच्यं, तथासति गगनमवियुज्यैव सर्वमवतिष्ठन् इति सर्वमपि गगनस्यापृथग्व्यतिशेपः स्यात् । तस्माद्भ्रमणशक्तिर्नाग्नेज्योत्प्लावित्वा । यदुक्तं सुदर्शनेन कार्यं न कारणस्यापृथग्भूतं विशेषणं- कार्यकारणयोरनन्यत्वादिति, तदसत्—कार्यकारणयोस्तुतरामनन्यत्वे कार्यमिदं कारणन्तिवदमिति भेदव्यवहारस्यैव लोपप्रसङ्गात्, कारणव्यतिरेकेण कार्यस्यानुपलभ्येपि कार्यव्यतिरेकेण कारणम्योपरम्भाच्च, कारणस्यापृथग्विसद्विशेषणमेव कार्यमिति । अविद्या कर्मसंज्ञान्या तृतीया शक्तिः ।

अथ 'विष्णुशक्ति' परा प्रोक्ता क्षेत्रज्ञाख्या तथाऽपरा । अविद्या कर्मसंज्ञान्या तृतीया शक्ति-
रिष्यते' इति श्लोकवशात्तद्वैतसिद्धिरिति दृढयुक्तम्—परमेश्वरप्रतिक्षणार्थमिदं वचनमुदा-
हृतवान् भगवा स्वपक्ष एव निर्मूलित इत्याहो वेदुपी ! परस्व ब्रह्मण परा शक्तिर्विष्णुरपरा शक्तिर्नाबोऽन्या
शक्तिरविद्येत्यभ्युपगमे परं ब्रह्म विष्णुरिति स्वमतस्य नष्टत्वात् । न च परब्रह्मणश्चात्रिविधेषु
परब्रह्मणोऽनन्य एवेति वाच्यं, तथासति परब्रह्मणश्चात्रिवोऽविद्या च ततोऽनन्य एवेति वक्तव्यत्वात् ।
न चेष्टापत्ति - विष्णुरेव परमात्मा, ननु ब्रह्मरद्रादय इति स्वमतस्य दग्धत्वात् । अन्मन्ते तु न का-
प्यनुपपत्ति - परमात्मनो या मायाख्या शक्तिस्तद्वच्छिन्नत्वैरेतरत्वेन मायाया एवेधरत्वादीधरो विष्णु
परब्रह्मणश्चात्रिवेव । तथा परमात्मनो या अविद्याख्या शक्तिस्तद्वच्छिन्नत्वैरे जीवनेन अविद्याया एव
जीवन्वाजीव क्षेत्रज्ञोपि परब्रह्मणश्चात्रिवेव । शुद्धसत्त्वप्रधाना प्रकृतिर्माया, मलिनारत्त्वप्रधाना प्रकृति-
स्त्वविद्येति विवेकः । कर्माणि परब्रह्मणश्चात्रिवेव क्रियन्ते इति क्वमिति स्युत्यस्या कर्म जगत् तदेतद्गुरु
तामसी प्रकृतिश्चोपचाराख्यमैत्युच्यते । न च जीवादि क्वमिति याच्यं, तस्याविद्यान्त पातित्वादिति ।
एवं यावज्ज्वहारं परब्रह्मणश्चात्रिवेव यमन्ति, परमार्थतस्तु निर्विशेषमेव परं ब्रह्मेति । ननु विष्णुशक्ति-
रित्यत्र विष्णोश्चात्रिवेव पठ्यमानाम् - 'शक्तिस्तथापि तथा विष्णो' रित्युत्तराकाङ्क्षागुणेन तथा न नाम्ना
मतस्य कापि क्षतिरिति, मैत्रम्—का सा विष्णोश्चात्रिवेव प्रकृत्य श्रोत्रादौ स्तमाधानाभावात्—
क्षेत्रज्ञस्य शक्तिरूपेण विष्णोरपि शक्तिरित्युच्यते इति चेत् । यन्मनु श्लोकस्याप्यर्थः - 'विष्णुश्च'
परमात्मवाची परमात्मन क्षेत्रज्ञ पराशक्ति, धरित्रा त्वपा शक्ति, शक्तिश्च प्रकृति - 'महाभूतान्तर-
कारो बुद्धिरत्यन्तमेव च । अपरेयमित्तमन्त्यां प्रकृतिं विद्धि मे परम् ॥ जीवन्मां महाबाहो ययेदं
धार्यते जगदिति गीतावननानुगोधात् । यद्यपि कर्माणि चेत्युक्तमेव प्रकृतिस्तथापि अन्तरभेद-
माहित्य द्वेधा निर्दिष्टमिति बोध्यम् । नैवेद्यमीधरस्य शक्तिरेव जीवो न तीधर इति सिद्धे भेदमिति
याच्यं, ईधरस्य स्वरूपगुणा या चिच्छक्तिरैव जीवः, स्थलायतना स्वचित्त्विकाररूपेति ह्यत्र
अविद्येधरयोर्भेदेति जीवेधरयोर्भेदात् । ननु यदि जीव एव विष्णुश्चात्रिवेव विष्णुश्चात्रिवेव प्रधानगुणी
इति विष्णुत्तरवाक्यानन्वय इति, मैत्रम्—तत्र शक्त्यन्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥

‘यथा क्षेत्रज्ञशक्ति’ इति श्लोकपरिचयः ।

‘यया क्षेवप्रशान्ति’रिति श्लोकार्थविचारः ।

अथ 'यथा क्षेत्रज्ञाद्विष्णु' चेष्टिता मृत सर्गमेति द्योराधिप परस्य पञ्चरात्रेण एव-
विष्णोः पराद्वि क्षेत्रज्ञाभ्या मरणेनेति जीवस्य विभुत्वम्वेत्तत्वेन स्य विभक्त्युपपत्तिरिति, जीवस्य-
विभक्त्यन्तरेकत्ववचनेन जीवनेकत्वमिदं इति ॥

‘तथा तिरोहितत्वा’दित्यादिश्लोकार्थविचारः ।

तथा ‘तथा तिरोहितत्वा’र्धे शक्ते क्षेत्रज्ञसंज्ञिता । सर्वभूतेषु भूपाठ तारतम्येन वर्तत’ इति श्लोकश्च एकस्यैव क्षेत्रज्ञस्याविद्यावेष्टनशाल्सर्वभूतेषु तरतमभावेन स्थितिरिति जीवैकत्वमेव बोधयति । अन्यथा हि क्षेत्रज्ञास्तारतम्येन स्वस्वनियतदेहेषु वर्तन्त इति वक्तव्यं स्यात् ॥

अथ ‘प्रधानं’मित्यादिश्लोकार्थविचारः ।

अथ ‘प्रधानं च पुमाश्चैव सर्वभूतात्मभूतया । विष्णुशक्त्या महाबुद्धे वृत्तौ सश्रयधर्मिणौ ॥ तथोत्सैव पृथग्भावकारण संश्रयस्य च । यथासक्तं जले वातो विभर्ति कणिकाशतम् ॥ शक्तिस्तपि तथा विष्णो प्रधानपुरुषात्मन’ इति श्लोकार्थविचार क्रियते—सर्वेषा भूतानामात्मभूतेयं विष्णुशक्तिर्न विष्णोः शक्तिर्माया- तस्यास्सर्वात्मत्वाभावात् । नहि निस्तत्त्वा माया कस्यचिदात्मा भवितुमर्हति, किंतु ब्रह्मैव सर्वस्यात्मा ‘स आत्मे’ति श्रुते । ‘आत्मत्वात्सर्वभूताना’मिति भागवनाच्च । ब्रह्म च न विष्णोः शक्तिः, किंतु विष्णुरेव तथा धं विष्णुशक्तिर्नाम सर्वन्यापिनी चिच्छक्तिरेव । तथा च प्रधानपुरुषौ व्यसौ- प्रधानस्य चित्स्यस्तत्त्वात्, पुरुषस्य च चित्तप्रतिबिम्बत्वादिति । विष्णुश्चासौ शक्तिश्च विष्णुशक्तिस्तया विष्णुशक्त्येति समासः । विष्णोः शक्तिरिति विग्रहेऽपि विष्णोस्त्वरूपभूतशक्तिरित्येवार्थः । सैव सर्वभूतात्मभूता सर्वव्यापिनी चिच्छक्तिः प्रधानपुरुषयो- पृथग्भावे कारणं पुरुषस्य ज्ञातृत्वं चिदधीनमिति कृत्वा चिच्छक्तिः पुरुषं ज्ञातारं निधाय, ज्ञेयात्प्रधानान्तं पृथग्भूतमकरोदित्यर्थः । संश्रयस्यापि सैव कारणं- पुरुषो हि चिच्छक्त्या प्रधानमिदं मम भोग्यमिति ज्ञात्वा तत्संश्रयत इति । यद्वा सर्वभूतानामात्मनि परब्रह्मणि भूतया स्वन एवोदितया विष्णुशक्त्या मायया प्रधानपुरुषौ वृत्तौ । तथा मोहितत्वादेव पुरुषं प्रधानं संश्रयते । एवमन्योन्यातादात्म्याध्यासेन क्षीरनीरवदन्योन्याविवेकं गतयो प्रधानपुरुषयोः पुनः परस्परं पृथग्भावे च मायैव कारणं, विद्याया अपि मायाकार्यत्वादिति भावः- इति ; यथा- लै- सक्तेन कणिकाशतं वातो विभर्ति तथा सा प्रधानपुरुषात्मन प्रधानपुरुषयोर्यात्मभूतस्य विष्णोः शक्तिः । चिच्छक्तिरित्येव मायापि जगदिति कर्मणश्शेष विभर्तीति । ननु मायाव्यतिरिक्ते किमिदं प्रधानं शब्दवार्च्यं वस्तु नच साङ्ख्यमिममिति वाच्यं, तस्याशब्दत्वेन प्रत्युक्तत्वाद्यासेनैवेति, उच्यते—परमात्मनः प्रकृतिरेव तमोभयी वियदादिप्रपञ्चोपादानं प्रधानमिति मलिनपद्ममयी जीवोपाधिभूता अविवर्ति, शुद्धसत्त्वमयी ईश्वरोपाधिभूता मायेति चोच्यत इति । ईश्वरानधिष्ठितं प्रधानं जगत्कारणमिति साङ्ख्यवादास्तु व्यासेन पराकृतं इति न किञ्चिद्वचमिति ॥

‘तदेतदक्षय मित्यादिश्लोकार्थविचारः ।

अथ ‘तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवरास्त्रिलं । आविर्भावतिरोभवजन्मनाशविकल्पर’दिति श्लोको जगत्सत्यमिति प्रतिपादयतीत्यप्युक्तम्—आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवचो जगदोऽस्त्यनित्यत्वायोगात् । श्लोकस्य स्वयमर्थः—तदेतत्तत्त्वमिदं परब्रह्म अक्षयं, क्षय इत्युत्पन्नं जन्मादिर्विकाराणां, निर्विकारमित्यर्थः । अतएव नित्यं भवति तद्विद्यमानस्थिते जगत्सु आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पव-

ब्रूवति तस्मादनित्यमनित्यत्वादेवासत्य चेत्यर्थः । यदि तु वाक्यभेदो निर्दिष्टस्तर्हि स्वत आविर्भा-
वादिमदखिल जगत्कारणात्मना त्वक्षर्यं नित्यमित्यन्वयो वेद्यः । यथा घटस्त्वतोऽनित्योपि मृदूरूपेण
नित्यस्तद्वदिति भावः । एतेन मिथ्या हि बाध्यत्वेनानित्य नित्यत्वात्तु जगदबाध्यं सत्यमेवेति सुदर्श-
नोक्तं प्रत्युक्तम् । जन्मनाशवत्त्वस्यैव बाध्यत्वलक्षणत्वात्तद्वज्जादित्वात् बाध्यत्वान्मित्येवेति । नच
जगतो जन्मनाशौ न स्त इति वाच्यं, प्राकृतवाक्यस्यैव तत्र प्रामाण्यात् । “यतो वा इमानि भूतानि
जायन्ते” ‘आत्मन आकाशस्सम्भूत’ इत्यादिश्रुतिप्रामाण्याच्च ।

ननु सत्कार्यवादिनामस्माकं मते सत एव वस्तुनोऽगस्थान्तरस्वीकारपरिहारावेव जन्मनाशौ
न त्वतिरिक्ताविति कृत्वा न प्रागविद्यमान जगज्जायते, नापि विद्यमान जगत्पश्चान्नश्यतीति, मैत्रम्—
नामरूपातिरिक्तजगत्पदार्थोभावाच्चामरूपयोश्चेद्वरेण कृतत्वश्रवणादस्यैव जगतो जन्म सति च जन्मनि
नाशोऽवश्यम्भावेव यथा नामरूपातिरिक्तघटपदार्थोभावाच्चामरूपयोश्च कुलालेन कृतत्वदर्शनादस्यैव
घटस्य जन्म तत्पूर्वको नाशश्च तद्वत् । पिण्डावस्थास्थिताया मृदि अविद्यमानैव घटावस्था जायते
नश्यति चेति न ते सत्कार्यवादसिद्धिः । नच तदानीमपि घटावस्था विद्यत इति वाच्यं, विरोधात्—
पिण्डावस्था परित्यज्य हि मृदूघटावस्था भजत इति । ननु घटवज्जगदिदं भूतभौतिकानकमनित्य-
मस्तुनाम, मृद्वदचिद्वस्तु तु भवत्येव नित्यमिति कथमबाध्यस्याचिद्वस्तुनो मिथ्यात्व, जगच्च वस्तुतो
चिदेव, यथा घटो वस्तुतो मृदेव । अत एव जगदक्षर्यं नित्यमिति पराशरेणोक्तमिति, मैत्रम्—
चित्परतन्त्रस्याचिद्वस्तुनो नित्यत्वायोगात् । यन्नित्य तद्वच्चपरतन्त्रं लोके परतन्त्रस्यानित्यत्वदर्शनात् ।
ज्ञानमेकमेव स्वतन्त्रत्वाच्चित्य तस्यापि परतन्त्रत्वेऽनवस्थादोषात् । अत एव ‘ज्ञानं यथा सत्यमसत्य-
मन्यदिति पराशरेणोक्तम् । नच ज्ञानं ज्ञातृ-त्रमिति वाच्यं, ज्ञातुं स्वरूपमेव ज्ञानं नान्यदिति ।
किंचेदमचिद्वस्तुवस्थावत्त्वेन विकारित्वादेव मृद्वदनित्यं, नहि विकारिणो भवति नित्यत्वम् । नच
कालत्रयनाध्यत्वमनित्यत्व, तद्य नास्त्यचिद्वस्तुन प्रत्येपि तस्य सत्त्वादिति वाच्यं, ज्ञानोत्तरकाले
तस्यासत्त्वात् । तदानीमपि तत्सत्त्वे जीवस्यानिर्गोक्षप्रसङ्गात् । अचित्संसर्गमुक्तत्वे हि मुक्तत्वं जीवस्य
तवापि सम्मतम् । नच मुक्तावचिदस्ति, तत्संसर्ग एव जीवस्य नास्तीति वाच्यं, जीवसंसर्गप्रयुक्त
एवाचित्सत्त्वात्ताम इति कृत्वा जीवाससृष्ट्याचिद्वस्तुसत्त्वायोगात् । तस्माद्बाध्यत्वादित्वात् जगन्मित्येव ।
अत एव रङ्गरामानुजेनोपनिषद्वाक्ये जगतो बाध्यत्वलक्षण मिथ्यात्वमभ्युपेतमिति संक्षेपः ॥

रामानुजाभिमतक्षेत्रज्ञस्वरूपनिर्चननिराकरणम् ।

यदुक्तं रामानुजेन—चिद्वस्तुचिद्वस्तुमिश्रितं सत् क्षेत्रज्ञरूपं भवतीति तदसत्—ज्ञानहेतुयो-
ग्यदचितोर्मिश्रणायोगात् । ज्ञातैव चिदिति पक्षेपि ज्ञातृज्ञेययोस्तयोर्मिश्रणं न सम्भवत्येव नहि घट-
देवदत्तौ मिश्रितावन्योन्य भवतः । नच क्षेत्रयुक्त एव जीव क्षेत्रं जानन् सन् क्षेत्रज्ञो भवतीति वाच्यं,
क्षेत्रादृथगवस्थितमस्मात्क्षेत्रं क्षेत्रं जानाति जीव इति न जीवस्य क्षेत्रमिश्रणम् । नच जीव क्षेत्रे स्थित
इति भवति तयोर्मिश्रणमिति वाच्यं, घटे तिष्ठतोपि गगनस्य घटमिश्रणादर्शनात् । अत एवासङ्गतं

जीवस्य श्रूयते । नच मुक्त एवासङ्गो नतु बद्ध इति वाच्यं, बद्धस्यैव मुक्तत्वात् । सदैकरूपे जीवे कदाचित्ससङ्गतत्वस्य कदाचिदसङ्गतत्वस्य च भावायोगात् । बद्धस्यापि जीवस्य निरवयवत्वेन केनचित्सङ्गायोगाच्च । नच 'क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगा'दिति गीतावचनादस्ति जीवस्याचित्संयोग इति वाच्यं, गीतोक्तस्य संयोगो भवत्याध्यासिक एव, नतु तात्त्विक इति । अन्यथा श्रुतिस्मृतिन्यायविरोधादप्रमाणमेव गीतावचनं भवेत् । तस्माच्चिद्वस्तु सर्वदाप्यचिदमिश्रितत्वाच्छुद्धमेव । यदप्युक्तं क्षेत्रज्ञावस्थाया चिद्वस्तु पुण्यपापात्मककर्मरूपाविधावेष्टितमिति, तदप्यसत्—तव मते मुक्तस्य सर्वज्ञत्वेन क्षेत्रज्ञावस्था वर्तते एव, क्षेत्रत्वात्सर्वस्य । ततः कथं क्षेत्रज्ञावस्थाया कर्मवेष्टनसम्भवः । नच क्षेत्रज्ञावस्थानाम् बद्धावस्थेति वाच्यं, तत्पदात्तदर्शनाभात् । नच क्षेत्रमात्रज्ञ क्षेत्रज्ञं, मुक्तस्तु न क्षेत्रमात्रज्ञः, किंतु सर्वज्ञ इति वाच्यं, सर्वस्यापि जगतः क्षेत्रमात्रत्वस्य गीतास्त्वेव प्रतिपादितत्वात् । नच क्षेत्रमात्रत्वेन जानातीति क्षेत्रज्ञो बद्ध एवेति वाच्यं, नाहं क्षेत्रं किंतु क्षेत्रादन्यः कर्ता भोक्ता संसारीति जानतो मुक्तत्वप्रसङ्गात्, नच क्षेत्रमात्रमीयत्वेन यो जानाति स क्षेत्रज्ञो बद्ध एवेति वाच्यं, क्षेत्रमिदं सर्वं जगदात्मीयत्वेन जानत ईश्वरस्यापि क्षेत्रज्ञस्य बद्धत्वप्रसङ्गात् । नच व्यष्टिदेहलक्षणं क्षेत्रमात्रत्वेनात्मीयत्वेन वा यो जानाति स क्षेत्रज्ञो बद्ध इति वाच्यं, सुप्तजीवस्य बद्धत्वाभावाप्रसङ्गात्, प्रलये बद्धजीवाभावप्रसङ्गाच्च, तस्माच्च क्षेत्रं दृश्यमवभासयति न स एव क्षेत्रज्ञः । 'यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः । क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत' इति गीतावचनात् । सच क्षेत्रज्ञ ईश्वर एव- 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत' इति गीतावचनात् । ईश्वरश्च यावदावहारं क्षेत्रज्ञः, परमार्थतस्तु क्षेत्रस्यैवाभावाच्च क्षेत्रज्ञः, किंतु निर्विशेषः ब्रह्मैवेति सिद्धं निर्विशेषं ब्रह्म इति ।

यदप्युक्तं शरीरगतभेदरहितत्वादात्मनस्त्वरूपं प्रत्यस्तमितभेदमिति, तदसत्—तथात्वे घटपटादि-गतभेदरहितत्वाच्छरीरमपि प्रत्यस्तमितभेदं भवेदेवेति । नहि भेदसामान्यवाचिभेदशब्दस्य कतिपयभेद-विशेषपरत्ववर्णने न्याय्य- तथा संकोचे मानाभावात् । तस्मात्सर्वविशेषनिषेधावशिष्टमात्मस्वरूपं निर्विशेषमेवेति ॥

आत्मनः स्वसंवेद्यतानिराकरणम् ।

यद्योक्तं ज्ञानसर्वैकलक्षणं स्वसंवेद्यमात्मनस्त्वरूपमिति, तदप्यसत्—युगपदेकैव भाद्यत्वमाह-क्त्वयोरयोगेन स्वसंवेद्यत्वाभावादात्मनः कर्मकर्तृभावो हि विरुद्धः-ज्ञानस्य ज्ञेय-चायुक्तं, तथासति ज्ञानज्ञेययोस्साङ्ग्यप्रसङ्गादनवस्थाप्रसङ्गाच्च । किंच परमात्मज्ञेयम्यात्मनः कथं तव गते स्वसंवेद्यत्वं, स्वेनैव संवेद्यं हि स्वसंवेद्यम् । अपि च तव मते ज्ञातृत्वादात्मनः कथं ज्ञानसर्वैकलक्षणत्वं न ह्यात्मा ज्ञानवेनैव सन्, किंतु ज्ञातृत्वेनापीति तव मतात् । किंच ज्ञानत्वेन सत्ता यद्यात्मलक्षणं तर्हि तत्क्षणं धर्मभूतज्ञानेऽतिव्याप्तमेव, तस्यापि ज्ञानत्वेन सत्तादत्त्वादिति । आत्मसंवेद्यमिति मूलपदं तु भनन्य-वेद्यमात्मस्वरूपमित्येतत्परमिति चेद्यम् ॥

‘प्रत्यस्तमितभेद’मिति पुराणवचनस्य प्रपञ्चनिषेधपरत्वात्प्रतिपादनम् ।

यदप्युक्तं प्रत्यस्तमितभेदमिति न प्रपञ्चापलाप इति, तदप्युक्तम्—‘प्रपञ्चोपशमं शान्त’-
मि यादिश्रुत्यदुरोधेन पुराणवचनस्य नेयत्वादन्वया श्रुतिविरोधात्पुराणस्याप्रमाणत्वप्रसङ्गात् । नच सत्यस्य
प्रपञ्चस्यापलापो न युक्त इति वाच्यं, ‘तत्सत्यमतोन्यदार्त’मिति श्रुत्यैवार्तत्वं प्रपञ्चस्योक्तमिति । नच
ब्रह्मभिन्नत्वेन प्रपञ्चस्यास्त्यत्वेऽपि ब्रह्मात्मना सत्यत्वमेवेति वाच्यं, तर्हि सर्पोऽपि रज्ज्वात्मना सत्य एव,
घटोऽपि मृदात्मना सत्य एव । नचेष्टापत्तिं रज्जुसर्पो मिथ्येति लोकव्यवहारस्य वाचारम्भणश्रुतेश्च
वृत्तजलाजलिवापत्तेः, कारणात्मना कार्यं सत्यमिति वचनस्य स्यात्तमना कार्यं मिथ्येत्यत्रैव पर्यय-
सानाच्च- इति ।

मूर्तामूर्तपदार्थविचारः ।

यदुक्तं मूर्तममूर्तमविद्या चेति विष्णोरस्ति शक्तित्रयं, तत्र मूर्तं क्षरं बद्धजीव, अमूर्तमक्षरं मुक्त-
जीव, अविद्या तु कर्मेति, तदुक्तम्—यदि बद्धमुक्तौ विष्णुशक्ती तर्हि नित्यमुक्तं किं विष्णुस्त
तच्छक्तिः ? नाद्य जीवेश्वराभेदानङ्गीकारात्तत्र । न द्वितीय अनुक्तत्वादिव ह तदर्थस्य । तथा चित्त
कर्मणश्च विष्णुशक्तित्वे धर्मातिरिक्तमचिद्वस्तु किं विष्णुस्त तच्छक्तिः ? नाद्य विष्णोरचित्त्वायोगात् ।
न द्वितीय - तथाऽनुक्तत्वात् । नच नित्यमुक्ता अचिद्वस्तूनि च न विष्णुर्नापि तच्छक्तिः, किं त्वति-
रिक्ता एव पदार्था इति वाच्यं, तथासति अविष्ण्वात्मकस्वतन्त्रपदार्थानां सिद्धत्वाच्चित्सिद्धैस्तनानिष्टत्वाच्च ।
किंच अमूर्तस्याक्षरस्य जीवस्य वधावस्थायामपि मूर्तत्वक्षरत्वे दुर्बले एव । ननु ‘द्वे रूपे ब्रह्मणस्तस्य मूर्तं
चामूर्तमेव च । क्षराक्षरस्वरूपे ते सर्वमृतेषु च स्थिते’ इति वचनानामूर्तं क्षरं बद्धजीव, अमूर्तमक्षरं मुक्त-
जीव इति, मैत्रम्—‘अक्षरं तत्परं ब्रह्म क्षरं सर्वमिदं जग’दिति मूलकैश्चैव व्याख्यातत्वात्क्षराक्षरपदयोः ।
नच परं ब्रह्म ‘मुक्तजीव एवेति वाच्यं, जीवेश्वरभेदवादिना त्वया तथा वस्तुमशयत्वात् । नच परं-
ब्रह्मशब्दोऽपि मुक्तपर एवेति वाच्यं, किं लक्षणया परब्रह्मशब्दो मुक्तं बोधयति ? यद्वा अभिधया ? आद्ये
सम्भवति मुख्यार्थे कथमिह लाक्षणिकार्थाश्रयणं, न द्वितीयं परंब्रह्मशब्दं परं ब्रह्म नाभिधया प्रतिपाद-
यति, किंतु मुक्तजीवमित्यस्य व्याहृतत्वात् । किंच जीवब्रह्मभेदात्कथं बद्धमुक्तौ ब्रह्मणो रूपे भवितु-
मर्हति । नचात्र रूपशब्दश्शरीरवाचीति वाच्यं, रूपशब्दस्य शरीरवाचित्वाभावात्, चिद्रूपं ब्रह्मेत्यादौ
तथाऽनङ्गीकारात् । अङ्गीकारेऽपि बद्धमुक्तौ द्वौ जीवावेव न ब्रह्मणश्शरीरे, किंतु नित्योऽपि शरीरमेव ।
तथा प्रकृतिरपि शरीरमेवेति वृत्त्वा कथं द्वे रूपे ब्रह्मण इति निर्देशः कृतो मुनिना । अपिच बद्धस्य
मुक्तस्य चाणोर्जीवस्य कथं सर्वभूतस्थितिरुपपद्यते । उक्तं हि सर्वभूतेषु च स्थिते इति तस्मान्नासौ
श्लोकस्यार्थः । किंतु ब्रह्मणो द्वे रूपे स्थे तत्रैकं मूर्तं क्षरं मायिकं जगत्, अन्यत्वमूर्तमक्षरं तात्त्विकं
चैतन्यमेवेति श्लोकस्यार्थः । परमेव हि ब्रह्म मायया जगद्रूपेण प्रतीयते इति जगदपि परब्रह्मणस्त्वरूप-
मेव, चैतन्यं तु परं ब्रह्मणस्त्वरूपमेव चैतन्यस्यैव परब्रह्मत्वात् ।

ननु ब्रह्मणस्त्वरूपमक्षरं, तच्चाक्षरं ब्रह्मेति वचनमसङ्गतार्थकमिति, मैवम्—ब्रह्मणस्त्वरूपं ब्रह्मैव न त्वन्वेदिति द्वावेव सुसङ्गतार्थकत्वादिति । नच षष्ठीसारस्यद्वैतमित्रमेवेवाक्षरमिति वाच्यं, षट्स्य स्वरूपं कम्बुग्रीवादिमत्त्वमित्यत्रापि षष्ठीसारस्यादृष्टमित्रमेव कम्बुग्रीवादिमत्त्वमिति वक्तव्यत्वापत्तिः । नहि स्वरूपं स्वस्मादतिरिच्यते इति । क्षरस्य मूर्तत्वं च नामरूपवत्त्वं, तदभावं एवाक्षरस्यामूर्तत्वं - नामरूपात्मकं हि जगत् जन्मनाशोपेतत्वाक्षरं, नामरूपपरहितं तु परं ब्रह्म जन्माद्यभावादक्षरं - तथा च क्षरं दृश्यमिदं सर्वमेकः पदार्थः, अक्षरं द्रव्यं अन्यं पदार्थ इति द्वावेव पदार्थौ स्थः । अतएव द्वौ रूपे ब्रह्मणस्तस्यैत्युक्तम् । तत्र द्रवरूपं ब्रह्मैव मायया दृश्यं भवतीति परमार्थसत्यं द्रवरूपं ब्रह्मैवेति सिद्धं - मदेतम् । नन्वेवं चेत्सर्वभूतेषु च स्थिते इत्यनुपपन्नं ब्रह्मरूपस्यैव सर्वभूतशब्दार्थत्वादिति, मैवम्—यद्ब्रह्मणस्त्वाभाविकमक्षरं रूपं चैतन्यं तत्सर्वन्यापित्वात्सर्वभूतेषु स्थितमेव । यत्तु मायिकं क्षरं रूपं तद्व्यक्ताव्यक्तभेदेन द्विविधं, तत्राव्यक्तं व्यक्तेषु सर्वभूतेषु तिष्ठति, अव्यक्तोपादेयत्वाद्येकस्येति । तस्मादक्षरं तत्परं ब्रह्म क्षरं सर्वमिदं जगदित्युत्तरवाक्यानुरोधात् । 'क्षरं प्रधानममृताक्षरं हर' इति श्रुत्यनु-रोधात् । नामरूपात्मकमूर्तिसद्भावासाद्भावाभ्यां च ब्रह्मणः पारमार्थिकं स्वरूपं चैतन्यमेवामूर्तमक्षरं, मायिकं तु मूर्तं क्षरं जगदित्येव दलोकस्यार्थः । जगच्छब्दश्च कार्यकारणरूपावस्थितप्रकृतिपर इति कृत्वा जगत्कारणमव्यक्तं प्रधानं तत्कार्यं व्यक्तं जगच्चेत्युभयमपि मूर्तं क्षरमेव । नचाव्यक्तस्य नाशा-भावाच्च क्षरत्वमिति वाच्यं, 'अव्यक्तमक्षरे लीयते' इति श्रुतेः, 'एतदमृतमेतदभय'मिति श्रुतेर्ब्रह्मण एकस्यैवामूर्तत्वेनाक्षरत्वात् । नच मुक्तजीवोऽक्षर इति वाच्यं, बद्धजीवस्याप्यक्षरत्वात्, ब्रह्मैवाविधया बद्धमिव विधया मुक्तमिव च भवतीति सिद्धान्तात्—इति ॥

योगस्य सगुणब्रह्मैकविषयत्वेन तत्प्रकरणस्थलोकानां न निर्विशेषपरत्वमिति

रामानुजशङ्का-तन्निरासश्च ।

यदुक्तं रामानुजेन—योगसंसारैकमेपजं, तदवयवधारणा च शुभाश्रये भगवद्रूपे कर्तव्या, ब्रह्मात्मनस्त्वरूपमशुभाश्रयभूतं, मुक्तात्मनस्त्वरूपं तु स्वतःशुद्धिबिम्बं, योगप्रकरणस्थत्वात्प्रकृतलोकानां न निर्विशेषपर इति, तदयुक्तम्—ज्ञानमेव संसारैकमेपजं साक्षात्संसारनिवर्तकत्वात् । योगस्तु ज्ञान-द्वारेति न संसारैकमेपजम् । यदि तु साङ्ख्ययोगतोपि ब्रह्मसाक्षात्कारजननद्वारा संसारैकमेपज-मित्युच्यते, तर्हि योगसंसारैकमेपजमिति वक्तुं कथं शक्यते, किंतु योगसंसारैकमेपजमित्येव वक्तव्यं - संसारैकमेपजस्य योगादन्यस्य सांख्यस्य सत्त्वात् । तथा भगवद्रूपं शुभाश्रयमित्यप्युक्तं भगवद्रूपस्य शुभत्वेन शुभाश्रयत्वाभावात् । नच भगवत्त्वरूपस्य शुभत्वेपि तद्विग्रहस्य शुभाश्रयत्वमिति वाच्यं, अक्ष-रीरत्वाद्भगवतः । अन्तर्यामिणश्च सर्वशरीरकत्वेन सर्वमपि जगद्भगवच्छरीरमेवेति कृत्वा अशुभाश्रय-शुनकोदिरपि भगवद्विग्रह एव भवेत् । ननु यद्यपि विराट्पुरुषस्य सर्वमपि जगच्छरीरमेव, तथापि लीलया तस्य केचिच्छुभाश्रया विग्रहा भवन्ति रामकृष्णादयः, तत्र धारणा चेतसः कर्तव्या योगिनेति, मैवम्—आत्मैव ध्येयो न तन्नामा- ईश्वरश्च सर्वस्यात्मेतीश्वरे चित्तप्रणिधानात्मको योगः कर्तव्यः, ईश्वरविग्रहस्तु तदुक्तो नात्मैव ततो नात्मनीश्वरविग्रहे चेतःप्रणिधानमयोगत्वात्नैव कर्तव्यमिति ।

ननु प्रक्रान्तयोगस्यादेवात्मनि चेत प्रणिधानस्य दुष्करत्वाद्योगाभ्यासं चिकीर्षुरादौ विधिरूपे चेत प्रणिधानं कुर्यात्, पश्चाद्भ्रामकृष्णादिरूपे, तदनन्तरं तु भगवत्यान्तनीति, मैत्रम्—आत्मानात्म-विवेकविधुरस्य मन्दमतेरेवमस्तु योगाभ्यास, यस्तु देहादन्य एवात्मा न तु देह आत्मेति वेति तस्य तु रामकृष्णादयो देहा अनात्मानो नैव ध्येया किं त्वात्मैव ध्येय । अत एव 'आत्मा वाऽरे द्रष्टव्य श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' इति श्रूयते । तदेवात्मध्यानं योग इत्युच्यते- ईश्वरप्रणिधानस्य योगत्वादीश्वरस्य चात्मत्वात् । स एव योगोऽभ्यसनीय इति कृत्वा योगाभ्यासं चिकीर्षुरपि परिशुद्ध-मात्मस्वरूपमेव शान्त शिवमद्वैतं परिचिन्तयेत् । नच दुष्करस्स इति वाच्यं, सुकरत्वात्तस्य चित्तस्य ल्यविक्षेपयोर्निरोधे हि आत्मस्वरूपं स्फुरति । अत एव 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' इत्यप्युक्तम् । चित्तवृत्ति-निरोधेश्वरप्रणिधानयोरेकार्थत्वादिति । यस्यैवमात्मध्यानं दुष्करं स पुनर्वद्वाहमस्मीत्येव चित्तवृत्तिमार्त-येत् 'अहं ब्रह्मास्मीत्युपासी'तेति श्रुते । त्वदुक्तविग्रहध्यानं तु विग्रहार्चनवदिति मूढविषयमेवेति सन्तुष्टो भव । यदुक्तं बद्धात्मस्वरूपमशुभाश्रयभूतमिति तदसत्—यद्यशुभदेहाश्रयत्वेन बद्धात्मनस्वरूपमशुभा-श्रयभूत, तर्हि सर्वध्यापीश्वरस्यापि स्वरूपमशुभदेहाश्रयत्वेनाशुभाश्रयभूतं भवेदेव । यदि तु अशुभदेह-तादात्म्याभ्याससत्त्वाद्बद्धात्मनस्वरूपं तथाभूतमित्युच्यते, तर्हि यस्य तत्तादात्म्याभ्यासोस्ति तस्य भवत्वशुभा-श्रयत्वं आत्मस्वरूपस्य तु तदध्यासाभावात्कथमशुभाश्रयत्वम् । आत्मस्वरूपं तु सत्यं ज्ञानमानन्दमेवेति कथं तस्याशुभाश्रयत्वम् । मुक्तात्मनस्वरूपं स्वतश्शुद्धिदिरहमित्यप्युक्तं आत्मस्वरूपं स्वतश्शुद्धमेवा-विकारित्वेन नित्यत्वात् । बद्धस्तु भ्रान्त्या अशुद्धोहमिति प्रयेति- 'पापौहं पापकर्माहं पापात्मा पापसम्भव' इति वचनात् । विद्वान्तु स्वतस्सिद्धशुद्धबुद्धमुक्तपरिपूर्णज्ञानानन्दब्रह्मभिन्नोहमिति प्रयेतीति कृत्वा विदुष एवात्मत्वादात्मा स्वतश्शुद्ध एव । नच उपाधिपरित्यागान्मुक्तात्मा भवति शुद्ध इति वाच्यं, परिपूर्णं निष्क्रियेण चात्मना नेत प्रागुपाधि कश्चन स्वीकृतो, नेदानीं त्यज्यते च । किंच तव मते मुक्तस्यापि निष्क्रियमुक्तगरुडादिवदस्येवोपाधिरिति कथं उपाधिपरित्याग । नच मलिनोपाधि-परित्यागादात्मा भवति शुद्ध इति वाच्यं, तर्हि परमात्मनस्सर्वदापि मलिनोपाधिसम्बन्धसत्त्वादशुद्धत्वमेव भवेत् । परमात्मा हि चिदनिर्दिशिष्ट-तस्माच्च एवेत प्राग्बद्धस्स एवेदानीं मुक्त इति न बद्धमुक्तयो स्वरूपमेव । तच्च स्वरूपमीश्वर एवेति न जीवेश्वरमेव । तस्य चेश्वरस्य ध्यानमिह विहितमिति न प्रकरणविरोध-योगप्रकरणे निर्विशेषस्यैवेश्वरस्य वक्तव्यत्वात् । नच निर्विशेषं ब्रह्मैव न त्वीश्वर इति वाच्यं, ब्रह्मण एवेश्वरत्वादीश्वरस्य स्वरूपं हि ब्रह्म । नच निर्विशेषं ब्रह्म निष्पन्नयोगिध्येयमेव, ननु प्रक्रान्तयोगिध्येयमिति वाच्यं, प्रक्रान्तयोगेनापि निर्विशेषं ब्रह्माहमस्मीति ध्यातुं शक्यत्वात् । यद्वा 'ओमित्यात्मानं गुडीते'त्याद्युत्तरीत्या निर्गुणब्रह्माध्यानात्मको योगसुक्तर एवेति । अत्र परिशुद्धात्म-स्वरूपस्य शुभाश्रयतानर्हता क्वतुं 'प्रत्यस्तमितमेदं यदि'त्युच्यत इति यत्तदसत्—यथा परिशुद्धमपि परमात्मस्वरूपं स्वस्वरूपस्याशुभाश्रयत्वेन शुभाश्रयस्तथा परिशुद्धमप्यात्मस्वरूपं किमिति शुभाश्रयो न स्यात् नहि कस्याणगुणानां शुभत्वं नास्तीति क्वतुं शक्यते । नच निर्गुणमेवात्मस्वरूपमिति वाच्यं,

सत्यज्ञानादिगुणसत्त्वादात्मनः । न ह्यात्मनो निर्गुणत्वे ततोऽप्यान्तरः परमात्मा सगुणो भवेत्, किंच आत्मस्वरूपस्य परिशुद्धत्वं नाम वैशिष्ट्याभाव - विशिष्टं ब्रशुद्धं - येन यद्विशिष्टं तेन तद्वद्यशुद्धम् । तथासति सदापि चिदचिद्विशिष्टत्वादपरिशुद्ध एव परमात्मा, तस्यैवाशुद्धत्वे कथं तदुपासनया जीवात्मनः परिशुद्धिस्तस्यात् । जीवोऽप्यान्तरेण चिद्वस्तुना बाधेनाचिद्वस्तुना च विशिष्ट एव । नच जीवान्तर ईश्वर एव नतु चिद्वस्तुत्विति वाच्यं, ईश्वरस्य ज्ञानस्वरूपत्वेन चिद्वस्तुत्वात् । अथवा अन्तरेणेश्वरेण विशिष्ट-त्वाज्जीवो शुद्ध इति वक्तव्यम् । ननु विशिष्टत्वमात्रं नाशुद्धत्वं, किंतु अशुद्धविशिष्टत्वमशुद्धत्वं, तथाच ईश्वरस्य परिशुद्धत्वाच्चिद्विशिष्टो जीवश्शुद्ध एव, अचिद्वैशिष्ट्यं तु न मुक्तजीवस्यास्ति तस्य देवादिदेह-वियुक्तत्वादिति, मैवम्—संसार्यशुद्धचिदचिद्विशिष्टत्वेनाशुद्धस्येश्वरस्य परिशुद्धत्वाभावात्, मुक्तजीव-स्यापि देहेन्द्रियादिसङ्घातेनाचिद्विशिष्टत्वसत्त्वाच्च । एतेन- देवमनुष्यादिदेहभेदाभावो मुक्तात्मन इति प्रत्युक्तं- दिव्यदेहभेदसत्त्वात्- यथा पशुपक्षिमनुष्यादयो बद्धजीवाः परस्परं भिन्नाः तथा मुक्ता अपि शुक्लामदेवादयो वैकुण्ठलोकस्था भिन्ना एवेति । ननु देवमनुष्यादयो देहभेदा एव, नात्मभेदा इति कृत्वा देहेषु परस्परं भिन्नेष्वपि नात्मा भिद्यत इति प्रत्यस्तमितभेदमित्युच्यते आत्मस्वरूपमिति, मैवम्--- आत्माभेदानभ्युपगमात्तव । देहानामात्मभेदकत्वाभावे आत्मभेदकत्वाभावेनात्मभेदसिद्धेश्च । न चात्मानः परस्परं भिन्नास्सुखदुःखादिवैचित्र्योपलम्भादिति वाच्यं, सुखदुःखादिवैचित्र्यस्यान्तक रणाख्यसूक्ष्मदेहगतत्वे-नात्मभेदकत्वाभावात् । नचाकारभेद आत्मभेदक इति वाच्यं, ज्ञानैकाकारत्वादात्मनः । अत एव नात्मपरमात्मभेदोपि ।

ननु यथा प्रकाशैकाकारा अपि प्रदीपाः परस्परं भिन्नास्तथा ज्ञानैकाकारा अप्यात्मानः परस्परं भिन्ना इति, मैवम्—वर्त्यादिभेदप्रयुक्त एव प्रदीपभेदो नतु प्रकाशभेदप्रयुक्त इति । नच ज्ञानानि स्वत एव भिन्नानीति वाच्यं, जन्यज्ञानान्येव वृत्तिरक्षणानि भिन्नानि, न त्वजन्यं नित्यं ज्ञानमिति । नच नास्ति नित्यमजन्यं ज्ञानमिति वाच्यं, आत्मनो ज्ञानस्वरूपस्य नित्यत्वाभ्युपगमाज्जीवस्य धर्मभूतं ज्ञानं नित्यमिति तव मताच्च । नच नित्यमपि ज्ञानं नैकमिति वाच्यं, नित्यस्य ज्ञानस्य भेद्यत्वायोगेन नानात्वायोगात् । नहि देशतः कालतो वस्तुतश्च भिन्नं वस्तु नित्यं भवितुमर्हति- अनन्तस्यैव नित्य-त्वात्, त्रिविधपरिच्छेदरहितस्यैवानन्तत्वाच्च; तस्मान्निर्भेदमेव ज्ञानं तदेवात्मेति सिद्धमद्वैतम् । ननु ज्ञानमपि ज्ञेयाज्जडाद्विन्नमेवेति कृत्वा कथं तस्य वस्तुपरिच्छेद इति, मैवम्—मरीचिकोदकेन मूमेः पकिलत्वमिव, ज्ञेयेन ज्ञानस्य नास्ति परिच्छिन्नत्वमिति । नच ज्ञेयं सत्यमेवेति वाच्यं, 'ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्य'दिति विष्णुपुराणवचनादेव ज्ञेयस्यासत्यत्वावगमात् । नच सतो ज्ञेयस्य कथमसत्यत्वमिति वाच्यं, असत्त्वादेव ज्ञेयस्य । सत्त्वं तु आन्तिप्रयुक्तमेव । तत्र च विष्णुपुराणवचनमेव मानम् - 'तस्मान्न विज्ञानमृतेस्ति किञ्चित्कचित्कदाचिद्विद्वज वस्तुजात'मिति अस्य चान्यार्थवचनप्रामाणिकमेव । तस्मात्- यथात्मा ज्ञानाकारः यदि च नित्योऽनन्त तर्हि निर्विशेषमेवात्मस्वरूपम्- तदेव प्रत्यस्तमि- भेदं यदित्युच्यत इति—स्थितम् ॥

‘ज्ञानस्वरूपमखिलम्’ इत्यादिश्लोकस्यापि प्रपञ्चमिथ्यात्वपरत्वप्रतिपादनम् ।

अथ ‘ज्ञानस्वरूपमखिलं जगदेकत्वबुद्धयः । अर्थस्वरूपं पश्यन्तो ब्रह्मन्ते, मोहसम्प्लवे’ इति श्लोकस्य ज्ञानस्वरूपस्यात्मनो देवमनुष्याद्यर्थकारेणावमासो आन्तिरित्येतावन्मात्रमर्थः इति सूचदसत्— ज्ञानस्वरूपमात्मनमिति श्लोके अनुक्तत्वात् । नच जगच्छब्दस्य आत्मेत्यर्थः इति वाच्यं, जगतो नात्मत्वात् । नच चिदचिदात्मकं जगत्तत्र विजगदात्मैवेति वाच्यं, अखिलं जगदित्यनेन चिदचिदुभयात्मकस्यैव जगत् उक्तत्वात्, जगत्प्रत्यक्षस्तत्वेनैव चिदात्मकत्वं, स्वस्तु अचिद्रूपत्वमेवेति सिद्धा-
न्नाच्च । नच चेतनाचेतनात्मकं जगत्, तत्र चेतन आत्मेति वाच्यं, जगदन्तर्गतचेतनपदस्य प्राण्यर्थकत्वेन आत्मार्थकत्वाभावात् । नच प्राण्येवात्मेति वाच्यं, ‘अप्राणो ह्यमनाश्च’ इति श्रुतेः । तस्मादिहाखिलं जगदात्ममिदं सर्वमनात्मवत्त्वेवेति नास्य श्लोकस्य त्वदुक्तार्थपरत्वं सम्भावयितुं शक्यम् ।

ननु ज्ञानस्वरूपे परब्रह्मणि जगदध्यस्तमविद्येत्यतो मिथ्येति यदुच्यते त्वया तदयुक्तम्— निर्दोषं ब्रह्मण्यविद्याख्यदोषायोगात् विहितस्य च जगतो परमार्थत्वायोगादिति, मेरुम्—कौशिकेनातुपे तस्यैव ब्रह्मण्येतेनाविद्यास्तीति कल्पितमिति कृत्वा वस्तुतो ब्रह्मण्यविद्याऽभावात् कश्चिदनुपपत्तिः । एव ब्रह्मणोऽविद्याभावादेव ब्रह्म आन्तमिति नोक्तं, किन्तु ब्रह्मन्ते जन्तव इत्युक्तम् । नच ब्रह्मैव जीव इति कृत्वा जन्तवो भ्रान्ता इत्युक्तेऽपि ब्रह्मैव भ्रान्तमिति सिद्धमिति वाच्यं, अभ्रान्तस्य ब्रह्मविद एव जीवस्य ब्रह्मत्वमुच्यते ‘ब्रह्मविद्वैव भवतीति ननु भ्रान्तजीवस्येति । नच भ्रान्तोऽपि जीवो वस्तुतो ब्रह्मैवेति वाच्यं, तथासति भ्रान्तस्यापि जीवस्य वस्तुतो भ्रान्तिरेव नास्तीति तस्मादब्रह्मविद एवाविद्यायोगो ननु ब्रह्मविदो, नापि ब्रह्मण इति निर्दोषमेव ब्रह्म । यदुक्तं विहितत्वात्परमार्थभूतमेव जगदिति तदयुक्तम्— प्रत्यक्षस्य जगतो विध्ययोगात् । नच जगत् प्रत्यक्षत्वेऽपि तस्य भगवद्विभूतित्वं प्रत्यक्षं नैति कृत्वा जगतो भगवद्विभूतिवत्स्य विहितत्वात्परमार्थभूतमेवेति वाच्यं, जगदपरमार्थ इत्यस्माभिरुच्यते, ननु जगतो भगवद्विभूतित्वमपरमार्थ इति भगवाहि मायया जगद्रूपेण विविधो भवतीत्यस्माभिरुच्यते । अयं चार्थो वक्तव्य एव शास्त्रेण गुरणा वा त्यतो ज्ञातुमशक्यत्वादतोऽस्य कथनमावश्यकमेव नैव कथनमात्रा-
ज्जगत् पारमार्थ्यसिद्धिः, किन्तु मिथ्यात्वसिद्धिरेव कथं पुनर्मिथ्यात्वं जगत् प्रत्यक्षस्येत्यत उक्तं श्रुत्या यतो वेत्यादिना ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं, श्लोके कारणं सत्यं कार्यं हि मिथ्येति स्थितम् मृतस्य घटो मिथ्येति दर्शनात् ।

एवं विष्णुपुराणेऽपि जगद्ब्रह्मणो विभूतिरिति वर्णनेन जगन्मिथ्यात्वमेव प्रतिपादितम् । अत एव यन्मयं जगदिति प्रश्नस्य जगच्च न इत्युत्तरं दत्तमित्युक्तं मायया ब्रह्मैव जगद्रूपेण भातीति कृत्वा धर्तुनो जगद्ब्रह्मैवेति प्रतिषेधार्थं यथा रजतं शुक्तिरेवेति ।

‘सोऽहं मित्यदिविष्णुपुराणवचनानां जगन्मिथ्यात्वपरत्वोपपत्तिः ।

ननु जगद्ब्रह्मणोऽस्मानाधिकार्येनैक्यप्रतिपादनं बाधासहमविरुद्धं च, तथाहि ‘सोऽहमिच्छामि धर्मज्ञं श्रोतुं त्वतो यथा जगत् । वभूव भूयश्च यथा महाभाग भविष्यति ॥ यन्मयं च जगद्ब्रह्म यतश्चैत-

धराचरम् । लीनमासीद्यथा यत्र लयमेव्यति यत्र चे'त्यादिना, अत्र ब्रह्मस्वरूपविशेषतद्विमूर्तिभेदप्रकार-
 तद्वाराधनस्वरूपफलविशेषाश्च पृष्टा - ब्रह्मस्वरूपविशेषप्रश्नेषु यतश्चैतच्छराचरमिति निमित्तोपादानयो
 पृष्टत्वाद्यन्मयमित्यनेन सृष्टिस्थितिलयकर्मभूतं जगत्किमालकमिति पृष्टं, तस्य चोत्तरं ज्ञात्वा स इति ।
 इदं च तादात्म्यमन्तर्यामिरूपेणात्मतया व्याप्तिरूतं, नतु व्याप्यव्यापकयोर्वस्वैक्यरूतम् यन्मयमिति प्रश्न-
 स्योत्तरत्वाज्जगच्च स इति सामानाधिकरण्यस्य । यन्मयमिति मयडव न विकारार्थ - पृथक्प्रभवेवर्घ्यात्,
 नापि प्राणमयादिवत्स्वार्थिक - जगच्च स इत्युत्तरानुपपत्ते तदा हि विष्णुरेवेत्युत्तरमविवक्ष्यत्, अतः
 माचुर्यार्थ एव- तत्प्रकृतवचने मयडिति मयट् कृत्स्नं च तच्छरीरतया तत्प्रचुरमेव तस्माद्यन्मयमित्यस्य
 प्रतिवचनं जगच्च स इति सामानाधिकरण्यं जगद्ब्रह्मणोऽशरीरात्मभावनिबन्धनमिति निश्चीयत इति,
 मैवम्—यन्मयमिति स्वार्थिक एव मयट्; यद्वैक्यमित्यर्थः । अतएव जगच्च स इत्युत्तरं, स एव जग-
 दित्यर्थः । चकार एवार्थिक - विष्णुस्वरूपं जगदिति फलितार्थः । तथा च विष्णुरेवेत्युत्तरस्योक्तत्वा-
 द्यन्मयमित्यत्र स्वार्थिक एव मयट् । यद्वा यन्मयमिति विकारार्थं मयट् यद्विकारभूतं जगदित्यर्थः ।
 अतएव जगच्च स इत्युत्तरं विष्णुमयमेव जगदिति तदर्थः - यथा घटो मृदेवेत्युक्ते मृन्मयो घट इति
 सिद्धव्यर्थस्तद्वत् । अतएव 'सर्वं विष्णुमयं जग'दिति स्मृत्यन्तरसंवादः । अत्रापि पक्षे विष्णुविका-
 रत्वादिदं जगद्विष्णुरूपमेव यथा मृद्विकारत्वाद्घटो मृदूरूप एव तद्वदिति पूर्वोक्त एव भावस्तिद्वयमिति ।
 नच निमित्तोपादानयोः पृष्टत्वात्पृथक्प्रभवेवर्थमिति वाच्यं, यतो बभूव भविष्यतीत्यनेन पृष्टस्यैवार्थस्य
 यतो लीनमासील्यमेव्यति चेति पुनः पृष्टत्वात्- यद्यस्माज्जायते तत्तस्मिन्नेव हि लीयते, यथा मृदो
 जातो घटो मृदि लीनस्तद्वदिति । नच यदेव यस्य जन्मकारणं तदेव तस्य लयकारणमिति व्याप्तिमवि-
 दुषोय प्रश्नो न व्यर्थ इति वाच्यं, तथासति यस्य यदुपादानं तस्य तदेव स्वरूपमिति व्याप्तिविदुषोय
 प्रश्न इति तुल्यत्वात्समाधानस्य । किंच जगतो विष्णुरुपादानमेव घटस्य मृदिव नतु कुलालवन्निमित्त-
 मिति यद्युच्यते, तर्हि विष्णुस्वरूपं जगदिति सुज्ञेयमेव, नतु तथोच्यते- किंतु जगतो विष्णुरभिन्ननिमि-
 त्तोपादाननिमित्तुच्यते अतोयं प्रश्नस्यार्थक एव कार्यं निमित्ताभिन्नोपादानस्वरूपमित्यस्याविद्याविदितत्वा-
 दिति । सर्वदापि जगज्जन्मस्थितिलयकारणं किमित्येकं प्रश्नं, जगतस्वरूपं किमित्यन्यं प्रश्नं, अनएव
 प्रश्नानुरूपमुत्तरं जगच्च स इति । जगत स्वरूपं विष्णुरेवेत्युत्तरार्थः । इदं चोत्तरं जगन्मिथ्यात्वे पर्ये-
 सित कार्यस्य कारणमेव स्वरूपं, घटस्य मृद्वेति कृत्वा कारणातिरिक्तकार्याभावात् । अनएव 'धात्वा-
 र्गणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्य'मिति कार्यमिथ्यात्वं कारणसत्यत्वं च श्रुतमिति । अधरा
 बभूव भविष्यति लीनमासील्यमेव्यतीति च प्रश्नवशादिदं जगस्यैव प्राक्किं रूपं, लयतत्पश्चाच्च किं रूप-
 मिति सिद्धम् । स्थितिकालेपि तस्य स्वरूपं ज्ञातुं पृष्टं यन्मयं जगदिति । अन एव प्रश्नानुरूपमुत्तरं
 जगच्च स इति स्थितिकाले हि जगद्भवति - यथा घटस्त्वकालेपि मृदूरूप एव जगदपि स्वकालेपि
 विष्णुरूप एव तथा च जगत कालत्रयेपि विष्णुस्वरूपवान्मिथ्यात्वमेवेति सिद्धम् ।

यदुक्तं यन्मयमिति प्राचुर्यार्थं मयडिति तदसत्—यज्ञे अन्नं प्राचुर्येण सत्त्वाद्यन्नमयो यज

तर्हि वैलक्षण्यार्थं जगच्च स इति सामानाधिकरण्यं मैवोपदिश्यता, विष्णुशरीरत्वाज्जगद्विष्णुरिति सामानाधिकरण्योपदेशस्य निष्फलत्वात्, भ्रान्तिप्रयुक्तत्वाच्चेति । नच जगद्विष्णुरिति ज्ञानादसद्वदार्तिता-
न्मुक्तिर्मवेदिति वाच्यं, विष्णुशरीरे अनात्मनि विष्णुरात्मेति बुद्धेरप्रमात्वेन भुवत्यप्योजकत्वात्,
नखतत्त्वज्ञानान्मुक्तिर्मवेत् । यद्यपि सर्वं जगद्विष्णोःशरीरमिति ज्ञानं प्रमा, तथापि सर्वं जगद्विष्णुरिति
ज्ञानं तु भ्रम एव अतीर्णस्तद्वृद्धित्वात् । नच अत्र ब्रह्मेत्युपासनादन्नप्राप्तिरिव, जगद्विष्णुरित्युपासना-
द्विष्णुप्राप्तिर्मवेतीति सफल एवायमुपदेश इति वाच्यं, तत्त्वज्ञानप्रकरणत्वादस्य- तत्त्वं ज्ञातुं हि प्रपञ्चार्थं
'यन्मयं जग'दिति, तदेव तत्त्वं बोधयितुं प्रत्युवाच 'जगच्च स' इति, नखेतदुपासनाप्रकरणं- तत्त्वं च
जगनो विष्णुशरीरत्वमेव, नतु विष्णुत्वमिति कृत्वा कथमुक्तं जगच्च स इति । नच जगच्च स इत्यस्य
जगत्तस्य शरीरमित्यर्थ इति वाच्यं, बालानामपि परिहासपात्रत्वाच्च न सत्यम् । तस्मात्- जगच्च स इति
सामानाधिकरण्यं कार्यकारणभावप्रयुक्तं, व्याप्यव्यापकयोर्वैयर्थ्यवृत्तमेव, नतु शरीरात्मभावनिबन्धनमिति
निश्चीयते ।

अथ यदुक्तं निर्विशेषवस्तुप्रतिपादनपरे शास्त्रेऽभ्युपगम्यमाने सर्वाण्येतानि प्रथमप्रतिवचनानि न
सङ्गच्छन्ते- तद्विवरणरूपं कृतं च शास्त्रं न सङ्गच्छते तथाहि- सति प्रपञ्चभ्रमस्य किमधिष्ठानमित्येवं-
रूपस्यैकस्य प्रथमस्य निर्विशेषज्ञानमात्रमित्येवंरूपमेकमेवोत्तरं स्यात् जगद्ब्रह्मणोरेकद्रव्यत्वपरे च सामा-
नाधिकरण्ये सत्यसङ्कल्पत्वादिकल्याणगुणैकतानता निखिलहेयप्रत्यनीकता च बाध्येत- सर्वाशुभास्पदं च
श्रव्यं भवेदिति, तदप्ययुक्तम्—'अध्यारोपायवादाभ्यां निष्पद्यं प्रपञ्चत' इति न्यायान्निर्विशेषवस्तु-
प्रतिपादनपरमपि शास्त्रं तावत्सर्वविशेषवस्तुप्रतिपादकमेव भवति- प्रपञ्चममात्रमिदं जगदिति ज्ञानाभावा-
त्प्रपञ्चभ्रमस्य किमधिष्ठानमिति प्रथस्यानुदयं यथाप्रश्नोत्तरस्य वक्तव्यत्वात्तैकमेवोत्तरं- जगतो ब्रह्म
विषतोपादानमिति 'वदतामस्माकं भते न जगद्ब्रह्मणोरेकद्रव्यत्वप्रसङ्गः, किंतु जगतो ब्रह्म परिणाम्युपादान-
मिति' वदतो भवतो मत एव जगद्ब्रह्मणोरेकद्रव्यत्वप्रसङ्ग इति त्वदर्शितदोषास्त्वामेव बाधन्ते- यथा
स्वकरगतदण्ड इत्येतत् । प्रपञ्चितश्चायमर्थः प्रागेवेतीहोपरम्यते । तस्मात्कनकं कटकमनुदाद्यात्मनेव
हरिरखिलजगदात्मना परिणत इति स्वपूर्ववादस्य जगद्ब्रह्मणोर्नैकद्रव्यत्वमित्याधुनिकवादस्य च व्याघाता-
द्बुद्धं रामानुजश्रीमाप्यम् ।

प्रथमतः दृष्टत्वादेवारस्य श्रीमाप्यमिति व्यवहारः - श्रीर्हि विष, श्रीकण्ठ इत्यादिप्रयोगदर्शनात् ।
विषस्य दुष्टत्वं मोहतापमरणादिप्रदत्वेन प्रसिद्धमेव । प्रहृष्टमाप्यस्य च तथैव मोहोहतादिप्रदत्वेन दुष्टत्व-
मिति कृत्वा श्रीरिव भाष्यं श्रीमाप्यमिति समासः । यद्वा श्रीपदं विषपदं भाष्यं श्रीमाप्यं- नेदममृत-
पदं, भिन्नात्मज्ञानस्यामृताप्रदत्वात्किं तु निषप्रदमेव ससारहेतुत्वात्सारस्य च तापत्रयहेतुत्वेन विषत्वा-
दिति । तस्मात्प्रकृतप्रथमप्रतिवचनवशादेव निर्विशेषवस्तुसिद्धिः । कथम् ? उच्यते—इदं जगद्विष्णो-
रुपादानान्निमित्ताच्च जगत् विष्णावेव हीनं स्वयं च विष्णुरेवेति हि सिद्धं प्रथमप्रतिवचनार्थं । यदि
विष्णुर्ज्ञानानन्दादिभिः कैश्चिद्विशेषैर्विशिष्टस्तर्हि जगद्व्यादितद्विपरीतविशेषविशिष्टः- तस्मान्न सामानाधिकरण्यं

तस्य न स्यादिति निर्विशेषब्रह्मैव दिप्णुः । मायया तु तस्य सविशेषजगद्रूपत्वमिति तदाशयः । नच दिप्णुरेव जगदिति नोक्तं, किंतु दिप्णुप्रचुरं जगदित्युक्तमिति वाच्यं, जगच्च स इत्युक्तत्वात् । नच यन्मयमिति प्रश्नानुरोधादुत्तरस्य तस्य मदुक्तार्थ इति वाच्यं, प्रश्नस्याप्यन्यार्थकत्वात् । कोसावन्यार्थः । उक्त एव यद्रूपमित्यर्थ इति- स्वार्थिको हि मयट् । नच तर्हि मयटो वैयर्थ्यमिति वाच्यं, वायसराक्ष- सादिवद्यर्थस्याप्यत्यन्तस्वार्थिकस्य प्रत्ययस्याभ्युपगमात् । एव यन्मयमित्यस्य न एवेत्यर्थस्याभ्युपगमे सति 'यस्मिन्निदं यतश्चेदं येनेदं य इदं स्वयं'मिति भागवतमप्यनुसृतं भवति । नच जगद्रूपस्य ज्ञातत्वा- द्द्रूपं जगदिति प्रश्नो व्यर्थ इति वाच्यं, नामरूपयोरेव जगच्छब्दार्थत्वात्तयोश्च ब्रह्मणि कल्पितत्वा- त्कल्पितस्य चाधिष्ठानातिरिक्तस्वरूपाभावाज्जगदधिष्ठानव्रह्मस्वरूपस्याज्ञातत्वाज्जगत्स्वरूपमज्ञातमेवेति न प्रश्नस्य वैयर्थ्यम्- नहि नीलपीतादिकं जगतस्वरूप, येन ज्ञातत्वात्तस्य प्रश्नो व्यर्थस्यादिति । किंतु नीलपीतादिरूपादन्यदेव जगतस्वरूपम् । नाल रूपशब्दो नीलपीतादिरूपवाची, किंतु स्वरूपवाची । अतएव स्वार्थिकमयिट्प्रयोगः । स्वमेव हि स्वरूपं नीलपीतादिरूपं तु न स्वं, किंतु स्वकीयम् । जगत कार्यत्वेन तत्स्वरूपं तु कारणमेव- यथा घटस्य सृष्टिका- तस्मादज्ञातजगत्स्वरूपज्ञानार्थं यन्मय- मिति प्रश्नस्तत्फल एव- यत्स्वरूपमिति तदर्थः । अतएव तदनुरूपमुत्तरं जगच्च स इति । दिप्णु- स्वरूपमेव जगदिति तदर्थः । यदि मयटोऽर्थवत्त्वसम्पादनाय प्राचुर्ये मयडाधीयते, तर्हि प्राचुर्यस्येहा- सङ्गतत्वान्मूलस्यैवाप्रामाण्यं भवेत् । तस्मात् यन्मयमिति स्वार्थिक एव मयट् ।

यदुक्तं सुदर्शनेन—शुक्लगुणस्याश्रय क इति प्रश्नस्य शुक्ल पट इत्युत्तरवच्चन्मयमिति प्रश्नस्य जगच्च स इत्युत्तरमिति, तदसत्—गुणगुणिनोरिव शरीरशरीरिणोर्जगद्ब्रह्मणोस्तादात्म्यायोगात् । अन्यथा यदि शरीरशरीरिणोस्तादात्म्यं, तर्हि गुणगुणिनोरिव शरीरशरीरिणोर्वियोग एव मामूत् । नहि गुणव- द्द्रव्यं विहायान्यत्र गुणो वर्तते शरीरिणं विहाय तु शरीरं वर्तन एव- निर्जीवशरीरोपलम्भात् । एवं शरीरशरीरिणोस्तादात्म्यायोगादेवाहंमनुष्य इति तादात्म्यमभ्यास इत्युच्यते । तस्माज्जगच्च स इत्यस्य जगदन्तर्यामी स इत्सर्ववर्णनमयुक्तमेव- नहि जगदन्तर्यामी जगदभिन्नो भवितुमर्हति, येन जगच्च स इत्युच्येत- नहि सप्रभञ्जति सप्रभञ्ज्यधिकरण्ये वैयधिकरण्यश्रयणं न्यायम् । नच जगद्ब्रह्मणोस्तादा- नाधिकरण्यं दुर्लभमिति वाच्यं, यदजत सा शुक्तिरिति रजतशुक्तिकयोरेव यज्जगतद्भेदेति जगद्ब्रह्मणो- स्सामानाधिकरण्यसम्भवात् । नचैवमपि जगदधिष्ठानमेव ब्रह्म नतु जगद्ब्रह्म यथा रजनाधिष्ठानमेव ब्रह्म, नतु रजतं तद्वत्, तथाच न जगद्ब्रह्मणोस्तामानाधिकरण्यमिति वाच्यं, कल्पितस्याधिष्ठानानतिरेकित्वेन जगतो ब्रह्मानतिरिक्तत्वादिति । नचैवं ब्रह्माभिन्नं जगत्कथं मिथ्येति वाच्यं, जगज्जगत्त्वेन मिथ्या ब्रह्म- णेन तु सत्यमेवेति । शुक्तिकाया प्रतीतं रजनमपि रजनत्वेनैव मिथ्या, शुक्तित्वेन सत्यमेवेति । नच सर्पस्य वल्मीकस्य सर्पत्वेनैव अगतो जगत्त्वेन सत्यत्वमेव नतु मिथ्यात्वमिति वाच्यं, तस्यापि सर्पस्य वल्मीकस्यैव सत्यत्वमस्मादिष्टमिति । नच वल्मीकस्यैव जगत्सर्पयोरेव विशेष इति वाच्यं, व्यवहारार्थं कल्पितविशेषस्य सत्त्वादिति । नच यदि जगज्जगत्त्वेन मिथ्यं तर्हि ब्रह्मापि ब्रह्मत्वेन मिथ्यैवेति वाच्यं,

ब्रह्मण कुत्रचिदकल्पितत्वेन सत्यत्वादिति । नच तदपि कल्पितमेवेति वाच्यं, अनवस्थ दोषात् । निरधिष्ठानविभ्रान्त्ययोगेन कस्यचित्सत्यस्याधिष्ठानस्य वक्तव्यत्वाच्च । नचैव सत्यासत्ययोर्वृज्जगतोत्सामानाधिकरण्यमयुक्तमिति वाच्यं, मृदूयत इति दर्शनात् । नच घटोपि सत्य एवेति वाच्यं, श्रुत्यैव तदसत्यत्वस्योक्तत्वात् । सर्वत्रापि सत्यासत्ययोरेव सामानाधिकरण्यं, नतु सत्ययोरिति नहि मृत्तन्तुकनकादीनां सत्यानां सामानाधिकरण्यमस्ति मृत्तन्तुर्गृह्यनर्कं तन्तु कनकमिति । तस्माज्जगच्च स इति सामानाधिकरण्यं मुख्यमेव, नतु शरीरशरीरिभावनिबन्धनं गौणमप्रामाणिक वैयधिकरण्यपर्यन्तसार्थाति— संक्षेपः ।

स्वेनैव रूपेणावस्थितं नतु प्रकृत्यादिविशिष्टमित्यर्थ इति यच्चदसत्—तव मते प्रकृत्याद्यविशिष्ट-स्वैयामावात् । प्रपञ्चदशायां प्रत्यक्षदशायां मुक्तिदशायां च चिदविदीधरत्रयस्य सत्त्वात्तदापीश्वरश्चिद्विशिष्ट एवेति । अत एव हि विशिष्टयोरद्वैतं विशिष्टाद्वैतं, सूक्ष्मचिद्विशिष्टस्य स्थूलचिद्विशिष्टस्य चेश्वरस्यैक्यमिति तदर्थः । यद्वा शरीरशरीरिभावविशिष्टमद्वैतं विशिष्टाद्वैतमिति । तथा च शरीरिण ईश्वरस्य सर्वदापि शरीरवैशिष्ट्यमस्त्यैवेति कथमविशिष्टेश्वरसिद्धिस्तव मते ? यदि तु प्रकृत्याद्यविशिष्ट परिशुद्ध ईश्वरोऽस्ति, तर्हि सोऽद्वैत एव । किञ्च किमेक एवेश्वर प्रकृत्याद्यविशिष्टस्तद्विशिष्टश्च भवति ? यद्वा द्वावीश्वरौ ? आद्ये किं कालभेदादुत युगपत् ? न द्वितीयं व्याधातात् । नाद्य - अस्मिन् काले ईश्वर प्रकृत्यादिविशिष्ट, पुनरस्मिन् काले नेति वक्तुं तवाशक्यत्वात् । यदि त्वविद्यादशायां विशिष्ट विद्यादशायां पुनरविशिष्ट इत्युच्यते, तर्ह्यस्मन्मतप्रवेशस्ते स्वमतप्रच्युतिश्च । न द्वावीश्वराविति विकल्पस्समीचीन ईश्वरत्वस्यानेकनिष्ठत्वायोगात्, अनेकेश्वरसत्त्वे सृष्ट्यादिनियमायोगाच्च । एक एवेश्वरो नारायण इति तवाप्यभ्युपगमाच्च । तस्माद्यदि प्रकृत्याद्यविशिष्ट स्वरूपेण स्थित ईश्वरस्तर्हि सिद्धमेवाद्वैत-वैशिष्ट्यस्य मिथ्यात्वादिति । ननु प्रकृत्यादयमसर्वदापि सन्त्येवेति नाद्वैतसिद्धिः, किंतु सद्भिरपि प्रकृत्यादिमिरीश्वर कदाचिद्विशिष्टसन् स्वरूपेण स्थितो भवतीति, मैत्रम्—यदीश्वर कदाचित्स्वरूपेण स्थित, कदाचित्तुन पररूपेण स्थितस्तर्हि विकार्येव भवेत् विकारिणश्चानित्यत्वं प्रसिद्धम् । नित्यस्त्वीश्वरः । किञ्च रज्जोऽस्पर्शरूपेण स्थितेर्भ्रान्तिमूलत्वाद्वास्तुन पररूपेण स्थितिर्मिथ्यैव । तथाच ईश्वरस्य पररूपेण स्थितिर्मिथ्यैवेति सर्वदापि स्वरूपेणैव स्थित ईश्वर । त्वेश्वरस्य स्वरूपं प्रकृत्याद्यविशिष्टमिति त्वयैवोक्तमिति कथं विशिष्टेश्वरस्य सत्यस्य सिद्धिः । अपि च 'असद्गो नहि सज्यत' इति श्रुते कथमसद्गस्येश्वरस्य प्रकृत्यादिवैशिष्ट्यं सम्भवेत्, कथं वा ईश्वरविपुक्तानां प्रकृत्यादीनां सिद्धिः, ईश्वरस्यापृथक्सिद्धविशेषणभूता हि प्रकृतिपुरुषकलादयः । यदीश्वर प्रकृत्याद्यविशिष्टस्तर्हि प्रकृत्यादय ईश्वरस्यापृथक्सिद्धविशेषण नैव भवेयुः । तस्माद्याहतमेवेदं परस्य वचनमिति ॥

‘अविकाराय शुद्धाय’ इत्यादिश्लोकस्यापि निर्विशेषप्रज्ञपरत्वोपपत्तिः ।

अथ ‘अविकाराय शुद्धाय नित्याय परमात्मने । सदैकरूपरूपाय विष्णवे सर्वजिष्णवे’ इति श्लोकस्यार्थो विचार्यते— तथाहि स्वयं कस्य चित्कार्यं न भवतीत्यविकार इति यच्चदसत्—स्वयं

कस्यचित्कारणमपि न भवत्येव परमात्मेति कथं कार्यमेव न भवतीत्युच्यते- 'न तस्य कार्यं करणं च विद्यत' इति हि श्रुतम् । नच यतो वेति श्रुतेर्जगत्तस्य कार्यमेवेति वाच्यं, किमव्यक्तं जगत्परमात्मनः कार्यमित्युच्यते ? यद्वा व्यक्तम् ? नाद्य तस्याकार्यत्वादयत्तं प्रधानप्रकृत्यादिपदवाच्यं ह्यत्र 'मूलं प्रवृत्तिरिविकृतिरिति'वचनत् । न द्वितीयं व्यक्तस्य महदहङ्कारादिलक्षणस्याव्यक्तकार्यत्वेन परमात्मा-कार्यत्वात् । त्वयाप्युक्तमविकारायेति कार्यकारणरूपोभयावस्थाचिद्वावृत्तिरिति । नच न विद्यते विकारः कार्यस्य सोऽविकार इति बहुव्रीहिसमासस्याप्याश्रयणात्परमात्मा कस्यचित्कारणमपि न भवतीत्युच्यत इति वाच्यं, यथेवं परमात्मा कस्यचित्कारणं च न भवति, अत एव कार्यकारणोभयावस्था-चिद्वावृत्तं च भवति, तर्हि 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मे'ति वाक्यव्याख्यानसमये त्वयैव एकमेवेत्यभिक्तनामरूपं कारणावस्थं ब्रह्मोच्यत इति पूर्वमुक्तं कथम् ? कथं वा रामानुजेनापि सच्छब्दवाच्यस्य ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं जगन्निमित्तत्वं चेत्युक्तम् ? तथा बहुस्यामिति सङ्गस्य परमात्मैव जगदमुदिति कृत्वा कार्यावस्थमपि ब्रह्मैवेति कथं प्रागुक्तं त्वयैव ? नच चिदचिद्विशिष्टं ब्रह्मैव कार्यकारणोभयावस्थं, नतु शुद्धं ब्रह्मेति वाच्यं, तत्र मते शुद्धब्रह्मण एवाभावात्प्रकृतिपुरषाभ्यां नित्याभ्यां नित्यं हि ब्रह्म सदापि विशिष्टमेवेति । नच नित्येनापि नित्यं कदाचिदविशिष्टं भवेदिति वाच्यं, सर्वत्रापि नित्येश्वरस्य कदाचित्केनचिद्विशिष्टाभावात्स्य दुर्बलत्वात् । नच सर्वत्रापि नित्यगगनस्य घटेनेव नेश्वरस्य प्रकृत्यादिवैशिष्ट्यमिति वाच्यं, तर्हि गगनवदीश्वरोपि सर्वदापि प्रकृत्याद्यविशिष्ट एव भवेत् नहि गगनं कदाचिदघटेन विशिष्टं कदाचित्पुनरविशिष्टं भवति- यदि गगनवदीश्वरस्सर्वदा सर्वेणाविशिष्ट इत्यभ्युपैपि, तदा तत्र कथं विशिष्टाद्वैतसिद्धिरिति । यतो वेति श्रुतिस्तु मायया ब्रह्म जगज्जन्मादिकारणमित्येवंपरा । अविकारायेति पदं तु ब्रह्मणस्सर्वविधविकारविरुत्त्वप्रतिपादनपरं, नतु ज्ञातृत्वादिकविषयविकारसद्भावाप्रतिपादनपरं- तथा सकोचने मानाभावादिति । तथा शुद्धायेति वद्व्यावृत्तिरित्यप्यसत्—वद्वस्यापि शुद्धत्वात्- नहि संसारदशायामशुद्धो जीवो मुक्तिदशया शुद्धो भवति, तथासति विकारित्वापत्ते- 'अविकारोऽयमुच्यते' इति हि गीतं भगवता । नचैवं वद्वस्यापि शुद्धत्वे कथं संसारित्वमिति वाच्यं, शुद्धेऽप्यात्मनि संसारित्वं श्रमप्रयुक्तमेवेति । अनात्मतादात्म्याध्यासेन हि भवत्यात्माऽशुद्ध इव । नच मलेनादर्श इव प्रकृत्या जीवो विशिष्टस्सन्नशुद्धो भवतीति वाच्यं, निरवयवासङ्गजीवस्य प्रवृत्तिसङ्गायोगात् । आदर्शो हि सावयवस्सङ्गश्च । यदि तु शुद्धायेत्यनेनाध्यासिकाशुद्धिरहितायेत्युच्यते तथाच वद्व्यावृत्तिसिद्धे-त्युच्यते, तर्हिष्टापत्तिरेव । नित्यायेति मुक्त्यावृत्तिरिति यत्तदप्यसत्—मुक्तस्य च नित्यत्वात् । नच शुद्धत्वेन नित्यायेत्यर्थान्मुक्त्यावृत्तिसिद्धिरिति वाच्यं, मुक्तस्यापि नित्यं शुद्धत्वात् । नच मुक्तो मुक्ते प्रागशुद्ध इति वाच्यं, मुक्ते प्रागुक्तस्यैवाभावात् । नच य इदानीं मुक्तस्त इति प्रागशुद्ध इति वाच्यं, त्वददृष्ट्या तस्य तदा तथात्वेपि तददृष्ट्या स तथाविधो नैवेति । आत्मस्वरूपं साक्षात्कृतवान्हि मन्यते सदापहं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव एव, वद्वत्वं तु आन्तिप्रयुक्तमेव ममेति ।

अथ परमात्मन इति न नित्यमुक्त्यावृत्ति- परमात्मनो नित्यमुक्तत्वात् । नच यस्मात्परो

नास्ति स परम आत्मा परमात्मा, नित्यमुक्तास्तु न परमा तदपेक्षया परस्येश्वरस्य सत्त्वादिति वाच्यं, ईश्वरस्यैव नित्यमुक्तत्वात्तदन्यस्य नित्यमुक्तस्यैवाभावात्त्वदग्निप्रेतानन्तराख्यादीना नित्यमुक्तत्वामावाच । अशरीरो हि नित्यमुक्त, यस्यशरीरस्य नैव मुक्त, 'सह वै सशरीरस्य सत प्रियाप्रियोऽपहतिरस्ती'ति श्रुते प्रियाप्रियापहतेरेव मुक्तत्वाच्च । एतेन सशरीरस्य विष्णोरीश्वरत्वमित्यपि परास्तम्—ब्रह्मादिव-द्विष्णोरपि देशताविशेषत्वस्य स्वाभ्युपेतत्वात् । देवत्वं हि मनुष्यत्वादिवज्जाति, जातिश्च देहधर्म एव, नात्मधर्म, अजस्यात्मनो जात्ययोगात् । प्रकृतलोकस्थविष्णुपदं सर्वव्यापिपरं विश्वं वेवेष्टि व्याप्नोतीति विष्णुरिति श्रुत्युत्पत्ते । सर्वव्यापिन एव परमात्मत्वाच्च न वैकुण्ठेकदेशस्थो विष्णुदेव परमात्मा नवितु-मर्हति । विलक्षणविग्रहवत्तथापि समस्तवैलक्षण्यमाह- सदैकरूपरूपायेति, यच्चदम्बतु—अशरीरस्य परमात्मनो विलक्षणविग्रहायोगात्, विलक्षणविग्रहवत् परिच्छिन्नत्वेन परमात्मत्वायोगाच्च । मायया सर्वव्यापि परमात्मभिन्नस्य परमात्मशरीरत्वेन परमात्मनो विलक्षणविग्रहवैशिष्ट्यायोगाच्च । नच मनु-ष्यादिजीवशरीरापेक्षया दिव्याख्यं परमात्मशरीरं विलक्षणमिति वाच्यं, विष्णुशरीरवन्मनुष्यादिशरीराणामपि परमात्मशरीरत्वात् । नच मनुष्यादय ईश्वरशरीराण्यपि जीवशरीराणि च भवन्ति विष्णुस्तु ईश्वरशरीर-मेव नतु जीवशरीरमिति विष्णोरीश्वरविलक्षणविग्रहत्वमिति वाच्यं, किं विष्णुशरीरं संप्राणमुताप्राणम् ? आद्ये यो विष्णुशरीरं प्राणमृदस्ति ॥ जीव एव 'जीवत्वं प्राणधारणा दिति स्मरणात् । न द्वितीय - मृतत्वापत्ते । तस्माद्ब्रह्मरूपादिविलक्षणविग्रहेष्वहमित्यभिमन्यमाना यथा जीवा स्तथा विष्ण्वाख्यविल-क्षणविग्रहेष्वहमित्यभिमन्यमानो जीव एव 'कर्मोपाधिर्यं जीव कारणोपाधिरीश्वर' इति श्रुते । शरीरेन्द्रियादिकं हि कार्यं, कारण तु मायैव । नच कर्मजन्यशरीरवानेव जीव, मायामयशरीरवास्त्वीश्वर एवेति वाच्यं, मायामयमीश्वरशरीरमित्यस्य कोऽर्थः किं मायाजन्यमित्यर्थः ? यद्वा मायैवेति ? नच -- जीवशरीरस्यापि मायाजन्यत्वात् । द्वितीय इष्ट एव । तस्मान्माययैवैश्वरशरीरीव भाति, नतु बन्तुत इति कृत्वा नास्ति विलक्षण कोऽपि विग्रह ईश्वरस्य । किंच ईश्वरस्य विलक्षणविग्रहाभ्युपगमेपि न स विग्रहस्तदैकरूप - मत्स्यकूर्मवराहकंसिंहादिभेदेन गनारूपत्वात् । नच विष्णुविग्रहस्तदैकरूप इति वाच्यं, तस्याप्यनित्यत्वेन सदैकरूपत्वामावात् । नच स नित्य एवेति वाच्यं, 'कालेन पञ्चत्वमितेषु कृत्स्नशो लोकेषु पालेषु च सर्वहेतुषु । तमस्तदासीद्ब्रह्मं गभीरं यस्तस्य पारेऽभिविराजते विशु'रिति भागवतात् । नच स विशुर्विष्णुविग्रह एवेति वाच्यं, तस्य भौतिकस्य तम पारिविराजमानत्वायोगात् । नाचाभौतिकरस इति वाच्यं, रूपादिमत्तस्याभौतिकत्वायोगात् । नचादित्यवर्णस्त इति वाच्यं, नीलस्य विष्णोरादित्यवर्णत्वायोगात् । रसत्वेपि तस्य तैजसत्वेन भौतिकत्वात् । नचाम्यादेरपि तेज प्रदत्वेन न स भौतिक इति वाच्यं, स्वयंतेजोवान् सन्नेवाग्न्यादेरपि तेज प्रदो भवतीति कृत्वा कथं तेजोवत्तस्य रूपिणो भवेदभौतिकतम् । भवतु नाम तस्याभौतिकत्वं तथापि तेजोमयत्वं दुर्बारम्- तेजश्च मृतमेवेति कथं तमद्गोपदशाया तेजोमृतसत्त्व । किंच यदि विष्णुस्तेजोमयस्तर्हि तस्य कथं तमस पारे विराज-मानत्व नहि तेजसि सति तमस्त्विति स्यात् । तस्माद्ब्रह्मनन्तरूप परमात्मैव त्रिषु । आकाशादिभूता-

नामेवाभावे कथं रूपवतो विष्णुविग्रहस्य सत्त्वमिति । किंच विष्णुविग्रहस्य सदैकरूपत्वमपि दुर्बलं, प्रभोपतिप्रभजोत्पत्तिजगदुत्पत्त्यादिभिर्बहुरूपत्वात्तस्य । तस्मात्परमात्मनस्त्वरूपं सदाप्येकरूपमेवेति ददर्श ।

यदुक्तं 'विष्णवे सर्वजिष्णव' इति नृपनगोव्यावृत्तिरिति तदयुक्तम्-विष्णोस्सर्वजीवसंरक्षकत्वेन नृपत्वात्तद्यावृत्तिरयुक्तैवेति । नमोव्यावृत्तिस्तु नित्यायेत्यनेनैव सिद्धेति । अत्र श्लोके एकैकमेव विशेषणं सकलेतरव्यावृत्तं परब्रह्म बोधयति—तथाहि अविकाराय आत्मैक एवाविक्रिय, अन्यस्त्वनात्मा सर्वोपि विक्रियावानेव प्रवृत्तिमहदादीना महदहङ्कारादिरूपेण विक्रियमाणत्वदर्शनात् । नच जीवोप्यविकार एवेति वाच्यं, जीवस्यैव ब्रह्मत्वेन ब्रह्मविशेषणस्य जीवे प्रसङ्ग इष्ट एवेति । तथा शुद्धाय आत्मैक एव शुद्ध गुणदोषरहितत्वात्, अन्यस्त्वनात्मा अशुद्ध एव तद्वत्त्वादिति । तथा नित्याय—आत्मैक एव सत्यत्वेन नित्य, अन्यस्त्वनात्मा आर्तत्वेनानित्य एवेति । तथा परमात्मने आत्मैक एव परम आत्मा अन्यस्त्वनात्मा अपरमात्मेव-अनात्मस्वात्मत्वस्य कल्पितत्वेनापरमत्वादात्मन्यात्मत्वस्याकल्पितत्वेन परमत्वाच्चेति । सदैकरूपरूपायेति सच्चिदानन्दलक्षणमात्मस्वरूपमेकमेव सदाप्येकरूपं तद्विनाश्यानात्मनस्वरूपं तु नानारूपमिति । विष्णव इति आत्मैक एव परिपूर्णत्वात्सर्वव्यापी, तदन्यस्त्वनात्मा परिच्छिन्नत्वादविष्णुरेवेति । सर्वजिष्णव इति-आत्मैक एव नित्यनिरवयवत्वात्स्वतन्त्रसर्वधानात्मा तत्परतन्त्र इति सर्वजिष्णुरात्मेव, अनात्मा ॥ तत्परतन्त्रस्तज्जित एवेति । परं विकाराभावाशुद्धयभावा नित्यत्वाभावापरमात्मत्वाभावासदैकरूपरूपत्वाभावाविष्णुत्वामात्रासर्वजिष्णुत्वाभावेर्निर्विशेष श्रमापि लक्षितमेव श्लोकेनेति संक्षेपः ॥

ब्रह्मरूपविष्णुपदानामर्थविचारः ।

यदुक्तं विष्णुस्त्वावतारविग्रहद्वारा भगवत्पर्यन्तो हरिशब्द, हिरण्यगर्भशङ्करशब्दौ तु जीवद्वारा भगवत्पर्यन्तापि तदयुक्तम्—यद्यवतारविग्रहस्य विष्णुरिति नाम तर्हि तद्विषयनित्यादिशब्दवदस्युत्पन्नमेव भवेत्-नहि वैकुण्ठलोकैकदेशस्थो विष्णुविग्रहस्तस्यापित्वलक्षणावयवार्थवा-न्भावितुमर्हति यथा हरिशब्दस्तथा विष्णुशब्दोपि भगवद्वाच्येन हरिशब्दश्च हरतीति हरिरिति व्युत्पत्त्या साक्षादेव परमात्मवाची, नतु शङ्खचक्रादिमद्विमहविशेषवाची । यदि तु चतुर्भुजत्वाद्युपलक्षितविग्रहविशेषवाच्येन विष्णुशब्द इत्यामह, तर्हि चतुर्भुजत्वादयुपलक्षितविग्रहविशेषवाच्येन हिरण्यगर्भशब्द, त्रिलोचनत्वादयुपलक्षितविग्रहविशेषवाच्येन शङ्करशब्दश्चेति तुल्यमेव । यदि तु हिरण्यगर्भशङ्करशब्दौ चतुर्भुजत्वत्रिलोचनत्वादिविशेषविशिष्टविग्रहयुक्तजीवद्वारा भगवत्पर्यन्तावित्युच्यते, तर्हि हरिशब्दश्च चतुर्भुजत्वादिविशेषविशिष्टविग्रहयुक्तजीवद्वारा भगवत्पर्यन्त इति तुल्यमेव । नच विष्णुशरीरविशिष्ट ईश्वर, हिरण्यगर्भशङ्करशरीरविशिष्टौ तु जीवानिति वाच्यं, यो यदशरीरविशिष्टस्तस ईश्वरो न भवत्येवेति व्यतिरेकविष्णुशरीरविशिष्टोपि जीन एवेति । तस्माद्ब्रह्मविष्णु-रद्रास्यमृतित्रये समानसम्पत्त्यमेव । अतएव 'ब्रह्मविष्णुशिवा ब्रह्म प्रधाना ब्रह्मशक्तय' इत्युक्तम्-

ब्रह्मणः परमात्मन ईशानशक्तयो हि ब्रह्मविष्णुरुद्धास्त्रय । अवेद बोध्यम्—मायावच्छिन्नं चैतन्य-
मीश्वरः स चैकोपि मायानिष्ठसत्त्वादिगुणतयमेवाद्विष्ण्वादिसब्दत्रयप्रतिपाद्यो भवति- तत्र ब्रह्मणो या
निर्माणशक्तिस्ता ब्रमेति, या रक्षकशक्तिस्ता विष्णुरिति, या संहरणशक्तिस्ता रुद्र इति चोच्यते-- तासां
च शक्तीनामुपासनार्थं मूर्तित्रयं कल्पनमिति । यदित्वकल्पनमेव मूर्तित्रयमस्तीत्याग्रहस्तर्हि ता एव
ब्रह्मशक्तय एतन्मूर्तित्वं स्वीकृत्य तिष्ठन्तीति मन्तव्यम् । अथापि यद्यसन्तोपस्तर्हि ब्रह्मविष्ण्वादिमूर्ति-
त्रयवन्तस्त्रयस्ते जीवा ब्रह्मण ईश्वरस्य शक्तय इति विज्ञेयम्- ईश्वरस्य चिच्छक्तिर्हि जीव, जीवेषु च
तेषां प्रयाणां प्रधानत्वादुक्तं प्रधाना ब्रह्मशक्तय इति । तस्माद्यदि विष्णुरीश्वरस्तर्हि ब्रह्मरूपावपीश्वरा-
वेव । यदि विष्णुर्जीवप्रधानस्तर्हि ब्रह्मरूपावपि जीवप्रधानावेवेति न ब्रह्मरूपापेक्षया विष्णोरुक्तप्राथ-
म्येनेपि सम्भावयितुं शक्यते ।

ननु विष्णुः पिता ब्रह्मा तत्पुत्रः शर्वस्तु तत्पौत्र इति पुत्रपौत्रापेक्षया विष्णुरुक्त इति, मैवम्—
मूर्तित्रयस्य परस्परान्यत्वात् । अन्यथा शिवः पिता ब्रह्मा पुत्रः विष्णुः पौत्रः, ब्रह्मा पिता रुद्रः पुत्रः
विष्णुः पौत्रः इत्यादिप्रतिपादनपुराणान्तरविरोधात् । भवतुनाम पुत्रपौत्रदेहापेक्षया पितृदेहस्योक्तप्राथ-
म्यं, तदवच्छिन्नं चैतन्यमीश्वराख्यमेकमेवेति नात्रातिशङ्कनीयमित्यलम् । यदुक्तं ज्ञानम्बुरूपमिति श्लोकः
क्षेत्रज्ञव्यष्ट्यात्मना स्थितस्य परमात्मनस्त्वभावमाहेति तदयुक्तम्—क्षेत्रज्ञविरक्षगद्वयस्य परमात्मनः क्षेत्र-
ज्ञात्मना स्थित्ययोगात्- नहि सृष्टघटात्मना तिष्ठतीतिवत्तन्नुर्घटात्मना तिष्ठतीति वस्तुं शक्यते- इति ॥

शास्त्रस्य निर्विशेषब्रह्मपरत्वे 'निर्गुणस्याप्रमेय'स्येत्यादिश्लोकोक्तप्रभप्रतिवचना-
नुपपत्तिशङ्का- तन्त्रिरामश्च ।

यदुक्तं यदि निर्विशेषज्ञानरूपब्रह्माधिष्ठानभ्रमप्रतिपादनपरं शास्त्रं तर्हि- श्लो॥ 'निर्गुणस्याप्रमेयम्
शुद्धस्याप्यमलात्मन । कथं सर्गादिकर्तृत्वं ब्रह्मणोऽभ्युपगम्यता' इति चोद्यम्- श्लो॥ शक्तयस्परिभावाना-
मचिन्त्यज्ञानगोचराः । यतोऽतो ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्या भावशक्तय ॥ भवन्ति तपनां श्रेष्ठ ! पावकस्य
यथोष्णतेति परिहारश्च न घटते, इति तदप्यसत्—प्रकृतप्रभप्रतिवचनार्थं शास्त्रस्य निर्विशेषज्ञान-
रूपब्रह्माधिष्ठानभ्रमप्रतिपादनपरत्वमेव निश्चीयन् इति- तथाहि- जगत्सर्गस्थितिलयस्त्वं रजस्तत्त्वनमोगुण-
वत् एव सम्भवति न तु निर्गुणस्य- रज आदिगुणकार्यत्वात्सर्गादीनाम् । ब्रह्म तु निर्गुणमित्युक्तं, कथं
तस्य सर्गादिकर्तृत्वाभ्युपगमः ? तथा यत्प्रमेयं तत्संपृत्वादिधर्मयुक्तं भवतु नाम- ब्रह्मत्वप्रमेयमिति कथं
तस्य सर्गादिकर्तृत्वाभ्युपगमः ? तथा यद्विकारि तत्संपृत्वादिविकारवद्भवेत्, ब्रह्मत्वविकारि शुद्धमिति
कथं तस्य सर्गादिकर्तृत्वाभ्युपगमः ? कथं ब्रह्म शुद्धमत आह- अमलात्मन इति, निर्मलम्बुरूपस्येत्यर्थः ।
नच निर्गुणस्येत्यनेनैवात्मप्रमेयस्येत्यादिविशेषणान्तराणि व्यर्थानीति वाच्यं, निर्गुणमपि ब्रह्म सर्गादिकर्तृ-
न भवति किं पुनरप्रमेयमपीत्येवंपरत्वाद्विशेषणान्तरप्रयोगस्य । यद्वा निर्गुणं ब्रह्मयुक्तं; निर्गुणत्वे हेतु-
रप्रमेयत्वमप्रमेयत्वे हेतुशुद्धत्वं, शुद्धत्वे हेतुरमलात्मत्वमिति वस्तुमनेकविशेषगोपण्यासः । अथवा ब्रह्म
निर्गुणं निर्गुणत्वादेवाप्रमेयमप्रमेयत्वादेव शुद्धं शुद्धत्वादेवामलात्मेति वक्तुमिति । सर्वथापि निर्विशेष-

चिन्मात्रस्य ब्रह्मण कथं सर्गादिकर्तृत्वमभ्युपगम्यत इत्येव प्रश्नार्थः । एवमेव भागवतेऽपि विदुरेणायमेव मैत्रेय पृष्ट -- श्लो॥ 'ब्रह्मन् कथं भगवतश्चिन्मात्रस्याविकारिणः । लीलया वापि युज्येरन्निर्गुणस्य गुणा क्रिया' इति । यदि ब्रह्म त्वदुक्तविधया सगुणं प्रमेयं च, तर्हि तस्य सर्गादिकर्तृत्वं सम्भवत्येवेति कृत्वा प्रश्नस्यैवानवसरग्रस्ततेति । अयंपुनः प्रतिवचनश्लोकार्थः—लोके तत्तद्वस्तुनां तास्ता-
दशकतयः पृथग्पृथक्सन्ति- ताश्च वस्तुशक्तयः कार्यलिङ्गकानुमानगम्या एव नतु चिन्तयितुं शक्याः- यथा पात्रकस्य उष्णता, जलस्य शीनता, यथा च मृदो घटजननशक्तिस्तन्तो परजननशक्तितश्च, यथा वा भेषजस्य रोगहरणशक्तिरन्नस्य क्षुत्निवारणशक्तिरिति । एवं ब्रह्मणश्च जगन्निर्माणशक्तिर्जगद्रक्षणशक्ति-
जगद्वननशक्तिश्चेति शक्तित्रयमस्ति- अयश्शिष्टाश्शक्तयोऽत्रैवान्तर्भूताः । यद्यप्येकैव ब्रह्मशक्तिर्मया, तथापि सत्त्वादिगुणप्रयुक्तरक्षदिकर्त्यभेदादेकापि मायाशक्तिरदशक्तित्रयमिति व्यवहृता । अतएव 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु भदेस्वर'मिति मायैक्यम् । 'इन्द्रो मायाभि पुरुष्य ईयन्' इति मायानेकत्वं च श्रुत्युक्तमविरुद्धं भवति । तथाच- त्वदुक्तविधया न निर्विशेषं चिन्मात्रं ब्रह्म जगत्कर्तुं भवति, किंतु मायावीश्वराख्य सविशेष ब्रह्मैवेति प्रतिवचनश्लोकार्थः । ततश्च निर्विशेषमपि ब्रह्म मायया सविशेष-
मिव भूत्वा सर्गादिकर्त्रिणं भवति; वस्तुतस्तु निर्विशेषमेवेति न सर्गादिकर्त्रिति भावः ।

ननु किं सविशेषब्रह्मणि मायास्ति ? उत निर्विशेषे ? आद्ये कथं निर्विशेषं ब्रह्म मायया सविशेषं भवेत्- नहि निर्विशेषे ब्रह्मणि मायास्ति, न द्वितीय- निर्विशेषे मायेति व्याघातादिति, मैवम्—माया किं मायिनि वर्तते ? उत निर्माये ? नाद्य- मायास्थिते प्राक्तस्य मायित्वस्यैवायोगात् । नान्य व्याघातादिति । ननु शिष्योहमस्मि भोस्तव सदुत्तरमुच्यताम् । शृणु सोम्य! तर्हि दक्षि-
यत्र गन्धसा पृथिवी; पृथिवी च गन्धवतीतिवत् । यत्र माया तद्ब्रह्म- ब्रह्म च सविशेषमिति तच्च ब्रह्मणस्यविशेषत्वं मायैव, नतु वस्तुत इति निर्विशेषब्रह्मसिद्धिरिति ।

कोऽत्र मायाशब्दार्थ इति ? उच्यते- व्यवहार इति- वस्तुत इत्यस्य प्रतियोगित्वात्- माया हि व्यावहारिकी कार्यगम्यत्वात्कार्यस्य च व्यावहारिकत्वादतो मायैवेत्यस्य व्यवहारस्त एवेत्यर्थः । मायिन-
मित्यत्र तु मायाशब्दशक्तिवाचीति विवेकः । तस्मान्निर्गुणब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वाद्ययोगेऽपि मायिन ईश्व-
राख्यस्य सगुणब्रह्मणस्तद्योग उचित एवेति प्रतिवचनाभिप्राय इति ॥

मायाया ब्रह्मशक्तित्वोपपत्तिः ।

ननु यदि ब्रह्म सशक्तिकं तर्हि सदापि सशक्तिकमेव, नतु कदाचित्सशक्तिकं, कदाचित्सुन-
शक्तिकमिति वक्तुं शक्यते; नहि बहि कदाचिद्वाहस्पृष्टादिजननसमर्थं, कदाचित्सु नेति वक्तुं
शक्यमिति, मैवम्—दाह(फोटा)दिजनने शक्तोपि बहि कदाचिन्मणिमन्त्रादिसमवधानेन सति भवत्येवा-
शक्त इति । नच शक्त कदाचिदशक्तो भवतुनाम अशक्त पुनश्शक्तस्तु न भवत्येवेति वाच्यं, दारु-
गतो दहिरशक्तोपि मथनादारूपभूतस्सन् शक्तो भवतीति दर्शनात् । किंच सृष्टिकाले ल्यकरणाशक्तमपि
ब्रह्म ल्यकाले तच्छक्तमेव भवति । नच सृष्टिकालेऽपि ल्यकरणशक्तमेव ब्रह्मेति वाच्यं, तदानीमपि

तच्छक्तत्वे लयप्रसङ्गात् । नच सृष्टिशक्तिप्रतिबद्धासती लक्षकिसृष्टिकाले ब्रह्मणि वर्तन इति वाच्यं, प्रतिबद्धायास्तस्यास्सत्त्वे मानाभावात् । नच बहौ मण्वादिसमवधानप्रतिबद्धा दाहादिजननशक्तिरभ्येव तथेति वाच्यं, तत्सत्त्वस्याप्यनभ्युपेयत्वात् शक्तिर्हि कार्यगम्या कार्गभावे शक्त्यभाव एवेति । तस्मान्मण्वादिसमवधानदशाया बहौ शक्तिर्नास्त्येव । अत एव तदा बहिर्दृष्टफोटादिजननासमर्थो भवति । सामर्थ्ये हि शक्ति सामर्थ्याभावस्तु शक्त्यभाव एवेति । एव च तत्त्वकाले सा सा शक्तिरस्ति ब्रह्मणि नतु सर्वदापि सर्वाशक्तय इति कृत्वा यथा तत्तच्छक्तिरहिते ब्रह्मणि तत्तत्काले सा सा शक्तिरुदेति, तथा सर्वशक्तिरहितेपि ब्रह्मणि शक्तिरुदेत्येव । अत एव 'माया चाग्निद्या च स्यमेव भव'तीति श्रूयते । एवं जन्मवत्त्वादेव मायाया नाशोप्यस्ति- 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युरिति गीतान्वचनात् । एवं जन्मनाशवत्त्वादेव माया भवत्यनित्या, एवमनित्यत्वादेवासत्या यदनित्यं तद्व्यसत्यं रज्जुसर्पवत् । एवं मायाया मिथ्यात्वादेव तत्कार्यमिदमस्त्रिलयमि जगन्मिथ्यैव नहि मिथ्यावस्तुनस्तनाशात्सत्यं वस्तु भवति । एव ब्रह्ममित्यस्य सर्वस्य मिथ्यात्वादेव ब्रह्मैकं निर्विशेषं सत्यमिति निर्विशेषब्रह्मसिद्धि इति । नच तथासति निर्गुणस्य ब्रह्मण कथं सर्गादिकर्तृत्वमिति प्रश्नस्य न ब्रह्मण पारमार्थिकमसर्ग, अपि तु आन्तिपरिकल्पित एवेत्युक्तं स्यादिति वाच्यं, निर्गुणब्रह्मणो आन्तिपरिकल्पितसर्गास्याप्ययोगेन सदुत्तरस्यायुक्तत्वात्- नहि निर्गुणब्रह्मणो व्यावहारिकसर्गादिकर्तृत्वमप्यस्ति । पारमार्थिकसर्गादिकर्तृत्वं कस्यापि नास्त्येव पारमार्थिकसर्गस्यैवाभावात् । व्यावहारिकसर्गादिकर्तृत्वं तु न निर्गुणब्रह्मणोस्ति- व्याधातात्, किंतु सगुणब्रह्मण एवेति समीचीनमेवोत्तरमुक्तमिति । यदुक्तं- उत्पत्त्यादिकार्यं सत्त्वादिगुणयुक्तापरिपूर्णकर्मवश्येषु दृष्टमिति, सत्त्वादिगुणरहितस्य परिपूर्णस्याकर्मवश्यस्य कथं सर्गादिकर्तृत्वमभ्युपगम्यन इति बोध्यं, दृष्टसकलविसजातीयस्य ब्रह्मणो यथोदितम्भावस्यैव जन्मादिविसजातीयस्यागम्यादेरौप्य्यादिशक्तियोगवत्सर्वशक्तियोगो न विरुध्यत इति परिहार इति, तदयुक्तम्— रजम्सत्त्वतमोगुणत्रयमेव सृष्टिस्थितिलक्षशक्तिप्रथममिति कथं गुणत्रयरहितस्य शक्तिप्रययोग । नच प्रकृतिगुणा एव सत्त्वादयो, नतु शक्तय इति वाच्यं, सत्त्वादीना गुणत्वं पारिभाषिकमेवेति न नील्यनीनादिवत्सत्त्वादयो गुणा, किंतु प्रकृतिपरिणामत्वेन शक्तय एव । प्रकृतिर्हि शक्ति- सत्त्वादीना गुणत्वाभ्युपगमेपि प्रकृतेरीश्वरशक्तित्वात्प्रकृतिगुणान्ते ईश्वरगुणा एवेति कथमीश्वरस्य निर्गुणत्वम् । नच प्रकृतिर्नेश्वरशक्तिरिति वाच्यं, प्रधानपुरुषयोरीश्वरशक्तित्वस्य त्वयैकोक्तत्वात् । यदि तु प्रकृतेरेव सत्त्वादयो गुणा नेश्वरस्येति मत्तं, तर्हि प्रकृतेरेव सर्गादिक्रिया नेश्वरस्य, नापि जीवत्येति सर्गादिक्रियाणामकर्त्रैवेश्वरो जीवश्च । नच प्रकृतिसंसर्गाज्जीवो निर्गुणोपि सगुणो भवतीति वाच्यं, तर्हि तथैवेश्वरोपि भवत्येव । नचेश्वरस्य नास्ति प्रकृतिसंसर्ग इति वाच्यं, 'यदृच्छर्वबोपातामम्यपयन स्त्रील' येति भागवतादीश्वरोपि प्रकृतिं स्वीकृतवानेव, त्वयापि चिदचिद्विशिष्टं ब्रूतेत्युच्यते । अचिद्वस्तु हि प्रकृतिः । तथाच जीववदीश्वरोपि प्रकृतिसंसृष्टत्वात्सगुण एव । यदि तु प्रकृतिनिरिक्त ईश्वरो निर्गुण एवेत्युच्यते तर्हि प्रकृतिविविक्तो जीवोपि निर्गुण एव । नच जीम्य प्रकृतिविवेको दुर्गेन

इति वाच्यं, अज्ञानात्प्रकृत्यविवेकमापन्न खलु जीव प्रकृतिविवेकं प्राप्नोत्येव, ज्ञानात्कथमन्यथा तस्य मुक्तिसिद्धिः - प्रकृतिविनिर्मुक्तमात्मस्वरूपमिति त्वयापि ह्युच्यते । देहाद्याकारपरिणतप्रकृत्यविवेकेन, अवधारणप्रकृत्यविवेकेन च मनुष्योऽहं स्थूलोऽहं काणोऽहं वधिराहं मूकोऽहं सुख्योऽहं दुःख्यहमज्ञोऽहमित्यभिमन्यमानो हि जीवस्तद्विवेके सति देहेन्द्रियादिविलक्षणसच्चिदानन्द आत्माहमिति प्रत्येति । प्रत्युत ईश्वरस्यैव प्रकृतिविवेको दुर्लभः नहीश्वरस्याज्ञानादित प्राक्प्रकृत्यविवेकः प्राप्तः, येनेदानीं तस्य ज्ञानात्प्रकृतिविवेको भवतीति वक्तुं शक्यते सर्वज्ञस्त्वैव हीश्वरः प्रकृतिसंस्पृष्टः । किंच सत्त्वं विष्णोर्गुणो रजो ब्रह्मगुणस्तमो रुद्रस्य गुणः ।

एवं गुणविवेकात्सत्त्वस्य सर्वोत्कृष्टत्वाद्विष्णुसत्त्वगुणवान्सर्वोत्कृष्ट इति वदतस्तव कथमीधरस्य गुणाभावः । नच विष्णोस्सत्त्वं शुद्धमप्राकृतमिति वाच्यं, अप्राकृतसत्त्वस्यैवाभावाद्गगनारविन्दवत् । प्रकृतिगुणत्वेन प्राकृतमेव हि सत्त्वम् - रजस्तमोभ्यामनभिमूतसत्त्वं विष्णोरस्तीति हि शुद्धसत्त्वो विष्णुरित्युच्यते । किंच न विष्णोस्सत्त्वमेकमेवास्तीति वक्तुं न शक्यते दैत्यान्तकस्य हिरण्यगर्भोत्पादकस्य च तस्य तमोरजोगुणवत्त्वेनापि भाव्यत्वात् । नहि सत्त्वात् सृष्टिप्रलयौ भवतः विष्णुश्च सृष्टिस्थित्यन्तकारणमिति कथं तद्वैतगुणत्रयरहितं नहि कारणं विना कार्यं भवति 'स्थितिसमकर्तासौ जगतोऽस्ये'ति हि पराशरेणोक्तम् । तस्माद्यदि विष्णुस्सर्गादिदत्तां तर्हि तदेतुभूतगुणत्रयवान् गुणत्रयात्मिकप्रकृतिवानिति वा भवत्येवेति न सत्त्वादिगुणत्रयरहितस्य तस्य सर्गादिशक्तियोग इति ।

यदुक्तमप्रमेयस्य परिपूर्णस्यैधरस्यैव सर्वशक्तियोगो, नतु प्रमेयस्यापरिपूर्णस्य जीवस्येति, तदसत्—जीवस्यापरिपूर्णत्वे सति परिच्छिन्नत्वेनानित्यत्वप्रसङ्गात् । नचान्तःकरणोपहितो जीवो भवति परिच्छिन्न एवान्तःकरणस्य परिच्छिन्नत्वादिति वाच्यं, तर्हि अन्तःकरणस्यानित्यत्वात्सोप्यनित्य एव भवतीति तुल्यम् । किंच परिपूर्णशक्तियुक्त इत्यप्युक्तम् येनार्थं युक्तं तस्यानेनाव्याप्तत्वेन परिपूर्णत्वाभावात् । तस्मान्निर्विशेषं ब्रह्मैव परिपूर्णं, सविशेषब्रह्मणः परिपूर्णत्वं त्वौपचारिकमेव गगनवदिति ।

‘परमार्थस्त्वमेवैक’ इत्यनेनापि जगतः अपारमार्थ्यत्पोपपत्तिः ।

यदुक्तं परमार्थस्त्वमेवैक इत्याद्यपि न कृत्तस्यापारमार्थ्यं वदति, अपितु कृत्स्नस्य तदात्मकनया तद्व्यतिरेकेणावस्थितस्यापारमार्थ्यमिति, तदसत्—परमार्थैक एव परमार्थ इत्यनेन परमात्मशरीरभूतस्य जगतोऽपारमार्थ्यस्योक्तत्वात् । यदि तु जगदपि परमार्थः परमात्मवत्तर्हि त्वमेक एवेत्यवधारणमयुक्तं स्यात् । नच परमात्मव्यतिरेकेणावस्थितमेव जगदपारमार्थ्यं, परमात्मात्मकं जगत्तु परमार्थ एवेति वाच्यं, परमात्मव्यतिरेकेण स्थितमेकं जगत्, तदव्यतिरेकेण स्थितमन्यज्जगदिति यदि जगद्ब्रह्म स्यात्तर्हि तत्रैकं परमार्थमूतमन्यदपरमार्थमूतमिति वक्तुं शक्यते नतु तद्ब्रह्ममस्तीति । नच परमात्मात्मकमेव जगदस्ति, न तु परमात्मनात्मकं जगदस्तीति तदर्थं इति वाच्यं, परमार्थस्त्वमेवैक इत्युक्तं नतु परमार्थः परमात्मात्मकं जगदिति । नच परमात्मनः परमार्थत्वादेव तदात्मकं जगदपि परमार्थ एवेति वाच्यं, तथासति परमात्मनःसच्चिदानन्दरूपत्वाच्चदात्मकं जगदपि सच्चिदानन्दरूपमिति वक्तव्यत्वात् । तथा नित्यत्वा-

दात्मनस्तच्छरीरत्वेन तदात्मक शरीरमपि स्थूलं पाञ्चभौतिकं नित्यमिति वक्तव्यत्वाच्च । तस्माज्जीवस्य नित्यत्वेपि तद्देहस्यानित्यत्ववत्परमात्मनः परमार्थत्वेपि तच्छरीरस्य जगतोऽपरमार्थत्वमेव । नच देहस्यानित्यत्वे विप्रतिपत्तिः - तस्य जन्मनाशप्रत्यक्षेणानित्यत्वे विप्रतिपत्त्यभावात् जन्मनाशवत्स्वं क्षनित्यत्वम् । एवं परमात्मशरीरतया परमात्मात्मकस्य जगतो परमार्थत्वादेव परमार्थस्त्वमेवैको नान्योऽस्तीत्युक्तम् । यदि जगदपि परमात्मवत्परमार्थस्तर्हि जगत्परमात्मातिरिक्तपदार्थस्यैवाभावात्परमार्थस्त्वमेवैक इति निष्कर्षो न स्यात्, नहि कोपि चेत्तनाचेतनात्मकादखिलाज्जगज्मत्कारणात्परमात्मनः सत्त्वात्तदधोऽस्तीति मन्यते, येन तन्निषेधार्थमिदं वचनं स्यात् - चिदचिदीधरास्त्वयस्सन्ति, ननु तदतिरिक्तं किञ्चिदस्तीति नहि परमात्मानं प्रति त्वमेवैक परमार्थ इत्युक्तेन वचनेन चिदचिदीधरास्त्वय परमार्थ इति प्रतिपादितमिति कोप्यनुमत्तं प्रत्येति । नच चिदचिच्छरीरवस्त्वमेव परमार्थ इति प्रतिपादितमिति वाच्यं, तथाऽनुक्तत्वात्, अपरमार्थस्यान्यस्याभावेन तन्निषेधायोगाच्चेति । किञ्च तद्व्यतिरेकेण नियमि नाम्नीत्यप्युक्तम् - परमात्मजगतोरन्योन्यदिरक्षणत्वेन सत्त्वाद्यतिरेकस्य । शरीरशरीरिणौ हि परस्परं व्यतिरिक्तौ - अविवेकिनस्तु तयोरव्यतिरेकं पश्यन्ति, विवेकिनस्तु शरीरव्यतिरिक्तमेव शरीरिणं, शरीरिव्यतिरिक्तं च शरीरं पश्यन्ति आत्मानात्मविवेक एव खलु निवेकः ।

‘तत्रैव महिमा’ इत्यादि विष्णुपुराणान्तर्गतश्लोकानां जगन्मिथ्यात्वपरत्वप्रतिपादनम् ।

ननु ‘तत्रैव महिमा येन व्याप्तमेतच्छराचर’मिति जगतः परमात्मव्याप्तत्वात्परमात्मव्यतिरेकेणाभावादेवेति, मैत्रम्—किं परमात्मा स्वमेव व्याप्तवानुत स्वयतिरिवं वस्तु ? नात्र स्वस्य स्वव्यापकत्वायोगात् नहि गगने गगनमेव व्याप्नोति । द्वितीये कथं परमात्मव्यतिरेकेण जगदभावः - परमात्मव्याप्तत्वेन परमात्मव्यतिरिक्तत्वाज्जगतः । किञ्च आत्मतया परमात्मना जगद्व्याप्तमिति त्वोच्यते तथाच आत्मतया जीवेन व्याप्तं शरीरं किमात्मव्यतिरेकेण नाम्नीति वक्तुं शक्यते, येन परमात्मना आत्मनया व्याप्तं जगत्परमात्मव्यतिरेकेण नास्तीत्युच्यते । तस्मात्परमार्थत्वमेवैक इत्यनेन परमात्मशरीरस्य परमात्मव्याप्यस्य वा जगतो परमात्ममेवोच्यते । ननु जगच्छरीरस्य, जगद्व्याप्तस्य परमात्मेति त्वयाप्यभ्युपसृतं, तथाच जगतोऽसत्त्वं तच्छरीरवत्स्य तद्व्यापकस्य च परमात्मनः कथं सत्यत्वमिति, उच्यते— अनित्यत्वाज्जगतोऽसत्त्वत्वेपि नित्यत्वात्परमात्मा तु सत्य एवेति । शरीरत्वाद्याप्यन्याद्य जादृनिधे शरीर इत्येवं, व्याप्यध पटदिरनित्य एवेति । अप्येव नित्यो जीवो नेधरस्य शरीरं, नार्पाधरेण जगत्, हि तदीश्वर एवेत्युच्यते । अन्यथा हि जीवस्यानित्यत्वं न्यदिनि । एवं नित्यत्वात्परमात्मनः एकमेव परमार्थत्वमेवैको न न्योति जगत् पते’ इत्युक्तम् । एतेन ‘तदात्मकमिदं मयमिति, तदन्व कोपि नस्ति सपरमनया त्वमेव परमार्थ इति श्लोकाप्यर्थ इति प्रयुक्तम् । यदीदं मयं जगत् पणनात्मा, किंतु परमात्मशरीरतया परमात्मात्मकं, तर्हि परमात्मनोऽन्यदेव जगदिनि कथं दातुं शक्नोते - तदन्व कोपि नस्तीति - सपरमनया त्वमेव परमार्थ इति वचने तु स्वभिवनेनापुनरिति वस्तुन्यगोदीननेव । सर्वमात्मनि पटित्वेन सर्वस्यपि परमार्थ इत्यपि वस्तुमिति वृत्त्या परमात्मनस्य सर्वाननया पारमात्म्येन चि-

मेवेति सर्वस्यान्तरात्मतया त्वमेव परमार्थ इत्यर्थवर्णनेपि सर्वान्तरात्मतया परमात्मैक एव सत्य, अन्यत्सर्वं त्वसत्यमेव 'एष त आत्मान्तर्धाम्यमृत', 'अनो-यद्वार्त'मिति श्रुते - अमृतो हि नित्यवात्सत्य, आर्तं त्वनित्यत्वादसत्यम् । तस्मात्सर्वस्यात्मा परमात्मेव परमार्थः । तदन्यत्सर्वं त्वपरमार्थ एवेति । अत एवोक्तं 'परमार्थस्त्वमेवैक' इति ।

ननु हे भूपते! त्वदन्य कोपि नास्तीत्युक्ते न भुवो मिव्यात्व, किंतु तत्तुल्यराजान्तरस्यैव, तद्वद्वे जगत पते! त्वदन्य कोपि नास्तीत्युक्ते न जगतो मिव्यात्व, किंतु तत्तुल्यवस्त्वन्तरस्यैवेति, मैवम्—इद्वान्तर्वाक्ये अन्यशब्दस्य तुल्यार्थकत्वाद-यथा तद्व्याख्यस्यैवाप्रमाणत्वादिति । यद्वा शेषपूरणेन वाक्यस्यान्वय - त्वदन्य कोपि मद्रक्षको नास्तीति । ननु जगत पते! त्वमेव परमार्थ इति वचनात् न जगतो पारमार्थ्ये, तथासति जगत पते! इति सम्बुद्धिरित्युक्ता स्यादिति, मैवम्—नहि जगन्नरविपाण-तुल्य, किंतु व्यवहारक्षममेव तथा च जगत्पतित्वमीश्वरस्य यावद्यवहारमस्येवेति कृत्वा हेजगत पते! इति सम्बोधनं कृतम् । परमार्थदशाया जगदभाव तु नान्योस्तीत्यनेनोक्तमिति । यदुक्तम्—एकशब्द प्राधान्यपर, तथाच परमात्मैव प्राधान्येनास्ति, अप्राधान्येन तु जगदस्तीति तद्वचनार्थ इति तदसत् किं स्वमेवैक परमार्थ इत्यन्वयः ? यद्वा एकस्त्वमेव परमार्थ इति 'आद्ये जगतोऽसुखमेव पारमार्थ्यमिति व्यावहारिकत्वमेव सिद्धम् । द्वितीये प्रधानस्य परमात्मन एव पारमार्थ्यमिति कृत्वा अप्रधानस्य जगतोऽपारमार्थ्यमेव सिद्धमिति । यदुक्तं जगतस्तत्त्वत्वे 'तवैष महिमा येन व्यासमेतच्चराचर'मिति न वक्तव्यं, किंतु तवैषा भ्रान्तिरिति वक्तव्यमिति, तदप्ययुक्तम्—ईश्वरस्य भ्रान्त्ययोगात्-ईश्वरश्चराचर व्याप्तवानिति भ्रान्ता मन्यन्ते न लीश्वर, भ्रान्तदृष्टैवमुक्तमिति । यद्वा विद्वांसोपि व्यवहारदशाया-मीश्वर चराचर व्याप्तवन्तमेव मन्यन्ते इति तददृष्टवेदमुक्तमिति । यच्चोक्तं लीश्वरा महीमुद्धरतो वराहस्य स्तुतिप्रकरणविरोध इति, तदप्यसत्—समुणस्यापीश्वरस्य वस्तुवो निर्गुणत्वात्सगुणेश्वरस्तुतौ निर्गुणब्रह्मयाथार्थ्यकथनमुचितमेवेति । भगवन्तं स्तुतवन्तो हि भवना विद्वासस्त्वस्तुतिषु भगवते अपार मार्थिक व्यावहारिकं च रूप ग्रथितवन्त यथा भगवते दक्ष 'स वै मनाशेषविशेषमायानिषेधनिर्गण सुखानुभूति । स सर्वनामा सच विश्वरूप प्रसीदतामनिरुन्नात्मशक्ति' इति । गनेन्द्रश्च 'न विद्यते यस्य च जन्म कर्म वा न नामरूपे गुणदोष एव वा । तथापि लोकाप्ययसम्भवाय स्वमायया तान्यनु कूलमुच्छति' इति ।

अथ 'यदेतद्दृश्यते मूर्तिमेतद्ज्ञानात्मनस्तव । भ्रान्तिज्ञानेन पश्यन्ति जगद्रूपमये गिन' इत्यस्य श्लोकस्य यत् इत्स्ने जगद्ज्ञानात्मना त्वया आत्मतया व्याप्तत्वेन तव मूर्तं तस्मात्तद्भात्मकत्वानुभव-साधनयोगविरहिण एतत्वेकदेवमुपन्यादिरूपमिति भ्रान्तिज्ञानेन पश्यन्तीत्यर्थ इति यत्तदमृतम्—श्लोका-क्षरेभ्यस्त्वदुपनाशासिद्धे यथाश्रुतार्थे विद्वाध्यापार्थक्यनस्ययुक्तत्वात् । श्लोकस्य त्वय यथाश्रुतार्थे—तथाहि यदेतन्मूर्ति मूर्तिविशिष्ट भूतमौतिकात्मकं वस्तु दृश्यते तदेतत्सर्वं ज्ञानात्मनस्तव रूप स्वरूपमेव - अवोगिनस्तु भ्रान्तिज्ञानेन जगत्पश्यन्ति 'इदं सर्वं यद्यमात्मा, पैद्वात्म्यमिदं सर्वं, सर्वं खल्विदं ब्रह्म, वासुदेवसर्व'मित्यादिश्रुतिस्मृतिवशाद्दृश्यमिदं सर्वं त्वमेव त्वं च ज्ञानस्वरूप एव । अवोगिनस्तु

ब्रह्मेदमित्यविदित्वा जगदिदमिति पश्यन्ति विशास्तु सर्वं ब्रह्मेत्येव पश्यन्तीति तदाशय - रज्जौ सर्पज्ञान-
मिव ब्रह्मणि जगद्ज्ञानं भ्रान्तिज्ञानमेव, नतु प्रमेति फलितार्थ इति । यदुक्तं न केवलं वस्तुतत्त्वदा-
त्मकं जगद्देवमनुष्याद्यात्मकमिति दर्शनमेव भ्रमः, किंतु ज्ञानाकाराणामात्मना देवमनुष्याद्यर्थाकारत्व-
दर्शनमपि भ्रम एवेत्याह- 'ज्ञानस्वरूपमखिलं जगदेतदबुद्धयः । अर्थस्वरूपं पश्यन्तो भ्राम्यन्ते मोह-
विग्रहे' इति, तदप्यसत्—परमात्मशरीरत्वेन परमात्मात्मकस्य जगतो देवमनुष्यादिदेहरूपत्वेन देव-
मनुष्याद्यात्मकत्वदर्शनमपि प्रमैव, नतु भ्रमः । नच जीवशरीरत्वदर्शनं भ्रम इति वाच्यं, देवमनुष्य-
पश्चादीनां जीवशरीरत्वेन तद्दर्शनस्यापि प्रमात्वात् । तथा ज्ञानस्वरूपमखिलं जगदित्यस्य ज्ञानाकारा-
आत्मानं इत्यर्थवर्णनं चायुक्तम्—सर्वस्थानात्मवर्गस्याखिलं जगदिति कण्ठः एवोक्तत्वात् । ननु
'त्रिभिर्गुणमयैर्भावैर्मिसर्वमिदं जगत् । मोहितं नाभिजानाति मामेस्य परमव्यय'मिति गीतावचनादत्र
जगच्छब्दश्चेतनवाची चिदचिदात्मक हि जगदिति, मैत्रम्—गीताया मोहितं नाभिजानातीति सत्त्वा-
दचेतनस्य ज्ञानप्रसक्त्यभावेन ज्ञाननिषेधायोगान्मुख्यार्थानुपपत्त्या जगच्छब्देन लोकवाचिनः तद्वतो जनो
लक्ष्यते, अत्र तु तादृशानुपपत्त्यभावात् जगच्छब्दस्य चेतनलक्षकत्वमिति । नच जडस्वरूपस्य जगतोऽ-
नात्मन ज्ञानस्वरूपत्वानुपपत्तिसत्त्वादत्रापि लक्षणया जगच्छब्दश्चेतनपर इति वाच्यं, ज्ञानेऽप्यस्तस्य
जगतो वस्तुतो ज्ञानस्वरूपत्वेनानुपपत्त्यभावात् । यच्चोक्तं देहात्मभ्रमस्संसर्गकृतो जलमुष्णमिति वदिति,
तदप्युक्तम्—असङ्गस्यात्मनो देहेन सह समर्गायोगात्किं तद्दि तादात्म्याद्यासङ्गत एवेति । यदप्युक्तम्--
येतु ज्ञानस्वरूपात्मविदं ते देवमनुष्यादिप्रकृतिपरिणामविशेषशरीररूपमिदमखिलं जगत् शरीरातिरिक्त-
ज्ञानस्वरूपात्मकं त्वच्छरीरं च पश्यन्तीत्याह 'येतु ज्ञानविदश्शुद्धचेतसस्तेऽखिलं जगत् । ज्ञानात्मकं
प्रपश्यन्ति त्वद्रूपं परमेश्वर' इति, तदप्यसत्—ज्ञानस्वरूपमिति श्लोकोक्तभ्रान्तिदर्शनविपरीतमिदं
दर्शनं प्रमामृतं प्रकृतश्लोकोक्तम् । तथाच पूर्वश्लोके अखिलं जगदित्यनेन यदुक्तं तदेवेहाप्यखिलं
जगदित्यनेनानुदितं, न तु तद्विभक्तिमिति कृत्वा पूर्वश्लोके अखिलं जगदित्यस्य सर्वं आत्मानं इत्यर्थमुपपत्त्यै
अस्मिन् श्लोके तस्यैव देवमनुष्यादिशरीररूपमित्यर्थस्य वर्णनं व्याहृतमिति । तस्माद्ज्ञानस्वरूपमखिलं
जगत्परमात्मरूपं ये पश्यन्ति ते तत्त्वविद इत्येव प्रकृतश्लोकस्य यथाश्रुतार्थं ज्ञानस्वरूपमखिलं जगदर्थ-
रूपं ये पश्यन्ति ते भ्रान्ता इति पूर्वश्लोकेनोक्तत्वात् । नच ज्ञानस्वरूपस्य जगतोऽर्थस्वरूपत्वदर्शनमिव
परमात्मस्वरूपत्वदर्शनमपि भ्रान्तिरेवेति वाच्यं, परमात्मनो ज्ञानस्वरूपत्वादिति ।

ननु ज्ञानात्मकमखिलं जगदिति प्रकृतश्लोकपदानामपि ज्ञानस्वरूपास्सर्वे आत्मान इत्येवार्थः,
तेषां च परमात्मशरीरत्वदर्शनमभ्रान्तिरित्यव्याहृतोऽर्थ इति, मैत्रम्—अर्थस्वरूपं पश्यन्त इत्यस्य प्रति-
योगित्वेन त्वद्रूपं प्रपश्यन्तीत्युक्तत्वाच्चद्रूपमित्यस्य परमात्मस्वरूपमित्येवार्थः । एतेन त्वच्छरीरं च पश्य-
न्तीति प्रत्युक्तम् । तथा पूर्वश्लोकस्य ज्ञानस्वरूपपदसमानार्थकतयेह ज्ञानात्मकपदस्य प्रयुक्तत्वाच्चद्रु-
रोधेनेहापि ज्ञानस्वरूपमित्येवार्थो वर्णनीय इति कृत्वा ज्ञानस्वरूपजीवशरीरकमित्यर्थवर्णनं च व्याहृतमेव ।
तस्माद्दुष्ट एव रामानुजीय पक्षः ।

विशिष्टाद्वैतापेक्षयाऽद्वैतस्य दुष्टत्वशङ्का - तन्निरासश्च ।

ननु इहापारमार्थ्यं विवक्षितमिति तव पक्षोऽपि दुष्ट एव श्लोकानां पौनरुक्त्यं, पदानां लक्षणां, अर्थविरोधं, प्रकरणविरोधं, शास्त्रात्पर्यविरोधश्चास्तीति तथाहि ज्ञानस्वरूपमत्यन्तेति, यदेतद्दृश्यत इति, ज्ञानस्वरूपमखिलमिति च श्लोत्रत्रयेण यथैव आन्तिरक्ता, तर्हि पौनरुक्त्यं, मन्मते तु यदेतदिति श्लोकेन स्वातन्त्र्यभ्रमः, ज्ञानात्मकमिति श्लोकेन देहाभ्रमश्चेति न पौनरुक्त्यम् । परमेश्वरः, जगन्पतेः, तव महिमा, त्वमित्यादिशब्दानां लक्षणा प्रत्यक्षादिभिरवाच्यत्वेन सिध्यतो जगतोऽसत्यत्वे प्रमाणविरोधः स्तिरोधानानुपपत्त्यादिस्पर्शविरोध इत्यर्थनिरोधः, प्रकरणविरोधः स्तुतिविरोधः 'रोमान्तरस्था मुनयस्तुवन्ती'ति हि प्रकृतम् स्तोत्रणामद्वैतज्ञानवत्त्वे स्तुत्यनुपपत्तिः, तदभावे च नितरामिति, उपक्रमोऽसहारादिविरोधाच्छास्त्रात्पर्यविरोधश्चेति, मैत्रम्—श्लोकत्रयेण आन्तिद्वयस्य वचनेपि तत्रैकान्तिः पुनरुक्तैवेति न पौनरुक्त्यदोषातिपातस्तथापि अर्थस्य दुर्बोधत्वादौपनिषदस्य उक्तमेवार्थं पुनः पुनर्वदन्ति मायेण मुनयः स्पष्टश्चायमर्थो गीतायाः । तत एकस्या अपि आन्तेऽश्लोकत्रयेण प्रतिपादनं न दुष्टम् । नच अन्तिद्वयं श्लोकत्रयेणोक्तं नैका आन्तिरिति वाच्यं, प्रमाया एकेनैव श्लोकेनैकस्या एवोक्तत्वाद्भ्रान्तिरप्येकैवेति ज्ञानस्वरूपस्य जगतोऽर्थस्वरूपेण दर्शनं आन्ति, ज्ञानस्वरूपस्य जगतो ज्ञानस्वरूपेण दर्शनं प्रमेति हि सिद्धोर्थः श्लोकचतुष्टयस्य । अथ पदानां च लक्षणादोषः— परमेश्वरादिशब्दा यावद्यवहारः सविशेषमेव ब्रह्म बोधयन्तीति लक्षणानवकाशात् ब्रह्म हि व्यवहारदशया परमेश्वरव्यवहारव्यति-त्वादिगुणविशिष्टमेवेति । नापि प्रमाणविरोधादयं प्रत्यक्षादिप्रमाणानां व्यावहारिकजगद्विषयकत्वेनोपक्षिणत्वात् चक्षुरादीनि हि व्यावहारिकजगद्ग्राहयन्ति, नतु स्वभावात्स्य जगतः पारमार्थ्यमावेदयन्ति—नहि चक्षुर्मात्रो घटः पारमार्थिक इति वक्तुं शक्यते चक्षुष एवापारमार्थिकत्वात् तिरोधानं चासत्यस्यापि जगतः उपपद्यत एव आत्मा सत्यत्वाज्जगन् अत्यन्तासतो हि शशशृङ्गादेस्तिरोधानानुपपत्तिः तव । तत एव नित्यस्य जगत्स्तिरोधानानुपपत्तिरित्यनुपपत्तिश्चेति प्रकरणविरोधः परिहृत एव । नच स्तोत्रणामद्वैतज्ञानवत्त्वे स्तुत्यनुपपत्तिरिति वाच्यं, जीवेश्वरयोः पारमाधिकमेवाद्वैतं, व्यवहारतस्तु द्वैतमेवेति कृत्वा व्यवहारदशया तत्त्वविदामपीधरस्तुतिरपद्यत एव यथा देहातिरिक्तमज्ञानस्तोत्रेपि तव गन्तव्यं वन्तृत्वाद्युपपत्तिस्तद्वदिति । निर्विशेषं ब्रह्मैवोपमान्तमुपसहृतं चेति न शास्त्रात्पर्यविरोधोऽस्तीति ।

विष्णुपुराणस्य पद्धिधत्तात्पर्यलिङ्गैर्निर्विशेषब्रह्मपरस्त्वप्रतिपादनम् ।

तथाहि 'परं पराणां परमं परमात्माऽऽत्मतन्निधनम् । रूपवर्णादिनिर्देशविशेषणविवर्जितम्' इति विष्णुपुराणप्रारम्भश्लोकः १ अंशे २ अध्याये १० आदिशब्देन क्रियाद्रव्ये गृह्ये, निर्देश-संज्ञाजातिगुणक्रियाद्रव्यनामाख्यै कल्पनाद्देतुमिर्विषण्वैर्विवर्जितं, इति विष्णुचिरीकथाख्या । अनेन निर्विशेषं ब्रह्मोपमान्तमिति सुस्थम् । विशेषो हि विशेषणम् 'अहं ममेत्यविद्येयं व्यवहारस्याऽनयो । परमार्थस्त्वसत्ताप्यो गोचरो वक्षसा न यः ॥ ६७ १०० इत्युपसहृतम् । वचसामगोचरो हि निर्विशेषं ब्रह्म सविशेषस्य ब्रह्मणो वचोऽगोचरत्वायोगादिति । तथा 'विष्णोस्तकाशादुद्भूतं जगत्त्रैव च

स्थितम् । स्थितिसंयमकर्तासौ जगतोस्य जगच्च सः ॥' (१-१-३१) इति वक्ष्यज्ञानपुराणार्थसंग्रह एक-
श्लोकेन संक्षिप्य दर्शितः प्रथमतः । 'इति विविधमजस्य यस्य रूपं प्रकृतिपरात्मयं सनातनस्य । प्रदि-
शतु भगवानशेषपुंसां हरिरंजन्मजरादिकान् स सिद्धिम्'-(३-८-६४) इति ग्रन्थान्ते मङ्गलश्लोकेन चोक्त-
पुराणार्थसंग्रहसंक्षिप्य दर्शितः । तथाचेदमुक्तं भवति-- प्रकृतिपुरुषेश्वरात्मकं सर्वं जगत्परमात्मैव--
सर्वस्य परमात्मन्यस्तत्त्वात् । नतु ततोऽरिक्तं किञ्चिदपि वस्त्वस्ति- एवं वस्त्वन्तराभावादेव- एकमेवा-
द्वितीयं ब्रह्म- सजातीयविजातीयस्वगतमेदश्चन्यत्वात्तस्माद्ब्रह्म निर्विशेषमेव- विशेषस्य मेदत्वाद्भेदस्य
चाभावादिति । एवमुपक्रमोपसंहारैकरूप्यं लिङ्गं दर्शितम् ।

अथ लिङ्गान्तराण्यपि प्रदर्श्यन्ते- 'परमार्थस्त्वमेवैको नान्योस्ति जगतःपते । तवैव महिमा येन
व्यासमेतं चराचरम् ॥ यदेतद्दृश्यते मूर्तमेतद्ज्ञानात्मनस्तव । आन्तिज्ञानेन पश्यन्ति जगद्रूपमयोगिनः ॥
ज्ञानस्वरूपमखिलं जगदेतद्बुद्धयः । अर्थस्वरूपं पश्यन्तो भ्राम्यन्ते मोहसंघवे ॥ येतु ज्ञानविदः शुद्ध-
चेतसस्तेऽखिलं जगत् । ज्ञानात्मकं प्रपश्यन्ति त्वद्रूपं परमेश्वर ॥' इति प्रथमांशे चतुर्थाध्याये
श्लोकचतुष्कं पूर्वमेव व्याख्यातम् । 'न स्थूलं न च सूक्ष्मं यच्च विशेषणगोचरम् । तत्पदं परमं विष्णोः
प्रणमाम सदाऽमलम् ॥ (१-७-५२) आद्यो यज्ञः पुमानिज्यो यः पूर्वेषां च पूर्वजः । तं नतास्म
जगत्सप्तदुः सप्तारमविशेषणम् ॥ ६१ ॥' मायायास्तपृत्तादिविशेषणयुक्तमपि वस्तुतोऽविशेषणमित्यर्थः ।
'नमो नमो विशेषस्त्वं त्वं ब्रह्मा त्वं पिनाकधृत् । इन्द्रस्त्वमग्निः पवनो वरुणस्त्वविता यमः ॥ ६७ ॥'
स्वतस्त्वविशेषः, मायाया ब्रह्मादिरूपश्रुदित्यर्थः । 'शुद्धसंलक्ष्यते भ्रान्त्या गुणवानिव योऽगुणः ।
तमात्मरूपिणं देवं नतास्म पुरुषोत्तमम् ॥ (११-१४-३७) अविकारमजं शुद्धं निर्गुणं यन्निरञ्जनम् ।
नतास्म तत्पदं ब्रह्म दिष्णोर्ध्वत्परमं पदम् ॥ ३८ ॥ अदीर्घहस्तमथूलमनप्यस्यामलोहितम् । अग्नेह-
च्छायमतनुमसक्तमशरीरिणम् ॥ ३९ ॥ अनाकाशमसंस्पर्शमगन्धमरसं च यत् । अचक्ष्वश्रोत्रमचल-
मवावपाणिममानसम् ॥ ४० ॥ अनामगोत्रमसुखमतेजस्कमहेतुकम् । अभयं भ्रान्तिरहितमनिद्रमजरा-
मरम् ॥ ४१ ॥ अरजोऽशब्दममृतमध्वं यदसंवृतम् । पूर्वापरे न वै यस्मिन् तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ४२ ॥
एभिश्श्लोकैस्तत्सर्वविशेषरहितं ब्रह्मेत्युक्तम् । 'तस्माच्च सूक्ष्मादिविशेषणानामगोचरे यत्परमार्थरूपम् ।
किमप्यचिन्त्यं तव रूपमस्ति तस्मै नमस्ते पुरुषोत्तमाय ॥ (१-१७-७५) याऽतीतगोचरा-वाचां मनसां
चाविशेषणा । ज्ञानिज्ञानपरिच्छेद्या तां वन्दे चेश्वरीं पराम् ॥ ७७ ॥' ज्ञानी जीवः, ज्ञानं बुद्धिः,
ते परिच्छेद्ये यस्यास्ता ज्ञानिज्ञानपरिच्छेद्या । 'ओं नमो वासुदेवाय तस्मै भगवते सदा । व्यतिरिक्तं
न यस्यास्ति व्यतिरिक्तोऽखिलस्य यः ॥ ७८ ॥ नमस्तस्मै नमस्तस्मै नमस्तस्मै महात्मने । नामरूपं न
यस्यास्ति योऽस्तिस्त्वेनोपलभ्यते ॥ ७९ ॥' नचास्ति त्वं ब्रह्मणो विशेषणमेवेति वाच्यं, निर्विशेषसामान्य-
रूपायास्तत्ताया विशेषणत्वाभावाद्ब्रह्मस्वरूपत्वाच्चेति । 'नित्यानित्यमपञ्चात्मनिःप्रपञ्चामलाश्रितम् । एका नेन
नमस्तुभ्यं वासुदेवादिकारणम् ॥' (१-२०-१२) वस्तुतो निष्प्रपञ्चोपि मायाया प्रपञ्चरूप इत्यर्थः ।
'निर्व्यापारमनाख्येयं व्याप्तिमात्रमनूपमम् । आत्मसम्बोधविषयं सत्तामात्रमलक्ष्यम् ॥ (१-२२-५०)

प्रशान्तमभयं शुद्धं दुर्विभाव्यमसंश्रयम् । विष्णोर्ज्ञानमयस्योक्तं तदज्ञानं ब्रह्मसंज्ञिनम् ॥५१॥ एवं प्रकारमलं नित्यं व्यापकमक्षयम् । समस्तभेदरहितं विष्ण्वाख्यं परमं पदम् ॥५३॥ समस्तभेदरहितं सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यमनारुहेयं वक्तुमशक्यं दुर्विभाव्यं मनसोऽप्यगोचरमलक्षणं लक्षणरहितं सत्तामात्रं सत्यज्ञानानन्दादिविशेषशून्यं ब्रह्मेत्यर्थः । 'अहं हरिस्सर्वमिदं जनार्दनो नान्यत्ततः कारण-कार्यजातम् । ईदृङ्मनो यस्य न तस्य मूयो भवोद्भवा द्वन्द्वगदा भवन्ति ॥' प्रथमांशस्योपसंहारश्लोकोऽयं-अत्राद्वितीयब्रह्मात्मज्ञानिनमसंसारमोक्षरूपं फलमभिहितमिति वेद्यम् । एवं प्रथमांशे अभ्यासफले दर्शिते । 'तस्माद्दुःखात्मकं नास्ति न च किञ्चित्सुखात्मकम् । मनस परिणामोऽयं सुखदुःखादिलक्षणः ॥ (२-६-४९) ज्ञानमेव परं ब्रह्म ज्ञानं बन्धाय चेप्यते । ज्ञानात्मकमिदं सर्वं न ज्ञानाद्विद्यते परम् ॥५०॥' अत्र ज्ञानातिरिक्तं किमपि नास्तीति ब्रह्मणो निर्विशेषत्वं सिद्धं- ब्रह्मैव हि ज्ञानं सुखदुःखयोरनात्मधर्मत्वं च सिद्धम् । रामानुजेन हि तयोरात्मधर्मत्वमुच्यते । 'तद्ब्रह्म परमं धाम- सदसत्तत्परं पदम् । यस्य सर्वमभेदेन जगदेतच्छराचरम् ॥ (२-७-४१) स एव मूलप्रकृतिर्व्यक्तरूपी जगच्च सः । तस्मिन्नेव लयं सर्वं याति तत्र च तिष्ठति ॥४२॥ कर्ता क्रियाणां स स इज्यते क्रतुस्त एव तत्कर्मफलं च तस्य । स्रगादियत्साधनमप्यशेषं हरेर्न किञ्चिद्व्यतिरिक्तमस्ति ॥४३॥' अतः सर्वं ब्रह्मैव ब्रह्मभिन्नं किमपि नास्तीति ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वमुक्तं- मायया च ब्रह्मणमसंविशेषत्वमिति । 'ज्योतीषि विष्णुर्भुवनानि विष्णु-र्वनानि विष्णुर्गिरयो दिशश्च । नक्षत्रसमुद्राश्च ॥ एव सर्वं यदस्ति यत्नास्ति च विप्रवर्ष्य ॥ (२-१३-३८) ज्ञानस्वरूपो भगवान्यतोऽसावशेषमूर्तिर्न तु वस्तुभूतः । ततो हि शैलान्विधरादिभेदान् जानीहि विज्ञानविजृम्भितानि ॥३७॥ यदा तु शुद्धं निजरूपि सर्वं कर्मक्षये ज्ञानमपास्तदोपन् । तदाहि सङ्कल्प-तरोः फलानि भवन्ति नो वस्तुषु वस्तुभेदाः ॥४०॥ वस्तुस्ति किं कुत्रचिदादिमध्यपर्यन्तहीनं च सदैक-रूपम् । यद्यान्यथा त्वं द्विज याति मूयो न तत्तथा तत्र कुतो हि तत्त्वम् ॥४१॥ मही घटत्वं घटतः कपालिका कपालिका चूर्णरजस्ततोऽणुः । जनैस्त्वकर्मस्तिमितात्मनिश्चयैराख्यते ब्रूहि किमत्र वस्तु ॥४२॥ तस्मान्न विज्ञानमृतेस्ति किञ्चित्कचित्कर्तृचिद्विद्वज वस्तुजातम् । विज्ञानमेकं निजकर्मभेदविभिन्नचित्तैर्बहु-धाऽभ्युपेतम् ॥४३॥ ज्ञानं विशुद्धं विमलं च नित्यमशेषशोकादिनिरस्तसङ्गम् । एकस्सदैकं परमः परेशस्त बासुदेवो न यतोऽन्यदस्ति ॥४४॥ सद्भाव एषो भवतो मयोक्तो ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत् । एतत्तु यत्संव्यवहारमूर्तं तत्रापि चोक्तं भुवनश्रितं ते ॥४५॥' अत्र ज्ञानस्वरूपं ब्रह्मैकमेव परमार्थसत्यं, सर्वः प्रपञ्चस्तत्र मायाकल्पितत्वादपरमार्थ एव । विशुद्धज्ञानिनः-प्रपञ्चभेदप्रतीतिर्न भवत्येव- यत्सदैक-रूपं तदेव वस्तु- यत्तु परिणमते तद्वस्तु न भवत्येव- तच्च सदैकरूपं वस्तु विज्ञानमेव- तदन्यत्सर्वमवस्त्वेव, भ्रान्तास्तु एकमेव तद्वस्तु ब्रह्म नानात्वेन गृह्णन्ति, तच्च ब्रह्म अवाप्स्यन्सगोचरत्वादव्यवहार्यमेव- मायामये प्रमं तु सप्रपञ्चत्वात्संव्यवहार्यमिति निर्विशेषं ब्रह्म परमार्थसत्यं, व्यवहारतस्तु तदेव सविशेषमिव भाति माययेति—सिद्धम् ।

'विष्ण्वापारे यथा चैतत्त्रैलोक्यं समवस्थितं । परमार्थश्च मे प्रोक्तो यथाज्ञानं प्रधानम् ॥'

(२-१३-२) अत्र ज्ञानमेकमेव परमार्थसत्त्वं तदन्यन्मिथ्येति स्फुटम् । 'एवं न परमार्थोऽस्ति जगत्त्रय न-
चाधिप (२-१४-१३) परमार्थस्तु मूपाल संक्षेपाच्छ्रूयता मम ॥२८॥ एको व्यापी समश्शुद्धो निर्गुण
प्रकृते पर । जन्मवृद्ध्यादिरहित आत्मा सर्वगतोऽप्यय ॥ २९॥ परमज्ञानमयो सद्भिर्नामजात्यादिभि-
र्विभु । न योगवान्न युक्तोऽभूत्तैव पार्थिव योक्ष्यते ॥ ३०॥ तस्यात्मपरदेहेषु सतोप्येकमय हि यत् ।
विज्ञान परमार्थो वा द्वैतिनो तथ्यदर्शिन ॥ ३१॥ वेणुरन्ध्रविभेदेन भेदप्यङ्गादिसञ्ज्ञित । अभेद-
व्यापिनो वायोस्तथा तस्य महात्मन ॥ ३२॥ एकत्व रूपभेदस्तु बाह्यकर्मप्रवृत्तिज । देवादिभेदेऽप-
ध्वस्ते नास्त्येवावरणे हि स ॥' ३३॥ अत्र ब्रह्मैकमेव परमार्थ, तदन्यत्सर्वं जगदपरमार्थएव । तथैकं
निर्गुणं ज्ञानात्मकमात्मभूतं नामजात्यादिविशेषरहितं निर्भेदम् । एवंसति ये द्वैतं पश्यन्ति ते मिथ्या-
ज्ञानिन एवेति प्रतिपादितम् । 'पुमान् सर्वगतो व्यापी आकाशवदयं यत् । कुत कुत्र कं गन्तासी-
त्येतदस्यार्थवत्कथम् ॥ (२ १५ २८) सोह न गन्तु नागन्ता नैकदेशनिकेतन । त्वं चान्ये च न च
त्वं च त्वं नान्येनाहमप्यहम् ॥' २५॥ अत्र रामानुजाभिमतमात्मनोऽणुत्वं पराकृतम्- अत्मन आकाश-
वत्सर्वगतत्वव्यापित्वयोरुक्तत्वात् । न च पुनरुक्ति - वायुवत्कमेण सर्वगतत्वं व्यावर्त्यितुं व्यापीत्युक्तत्वात् ।
यद्वा सर्वान्तर्व्यापित्वं, सर्वगतत्वं, सर्वबाह्यव्यापित्वं तु व्यापित्वमिति न पुनरुक्ति । त्वं चेत्यस्यायमर्थः --
न केवलमहमेवैवं भूत, किंतु त्वं चान्ये च सवेपि । ननु मम तवान्येषा च परिच्छेदगमनादिप्रतीतेः
कथं प्रत्यक्षविरुद्धमुच्यते, तत्राह- न च त्वमिति; यत्त्वं लौकिक परिच्छिन्न प्रतीयसे स एष
त्वं न भवसि, येनान्ये प्रादेशिका प्रतीयन्ते तथाविवास्ते अन्ये न भवन्ति, अहमपि यादृशस्त्वया
दृष्टो न तादृशोह, किंतु अहमित्यादिव्यवहारगोचर परमात्मैव 'आत्मैवेदं सर्व'मिति श्रुते । अतो न
प्रत्यक्षविरोध देहाद्युपाधिभेदादेव त्वमहमादिभेदप्रतीतिर्नात्मभेदात् । आत्मा त्वेकमेवाद्वितीयं
ब्रह्मेति परमार्थः । 'एकमेवमिदं विद्धि न भेदि सकलं जगत् । वासुदेवाभिधेयस्य स्वरूपं परमा-
त्मन ॥' (२ १५ ३५) इदं सकलं जगदेकमेव परमात्मस्वरूपमूतं विद्धि भेदि मित्रं तु न इति प्रति-
पादितमद्वैतमेवात्र । 'तदेतदुपदिष्ट ते संक्षेपेण महामते । परार्थसारभूतं यत्तदद्वैतमशेषतः ॥ (२-१६-१८)
एवमुक्त्वा ययौ विद्वान्निदार्थं स ऋभुर्युक्तः । निदाघोऽप्युपदेशेन तेनाद्वैतपरोऽभवत् ॥ १९॥ सर्वभूता-
न्ध्रभेदेन ददर्श स तदाऽऽत्मन । तथा ब्रह्मपरो मुक्तिमवाप परमा द्विज ॥' २०॥ अत्र अद्वैत ब्रह्मैव
परमार्थ, तद्दर्शनादेव मुक्तिरिति स्फुटमित्यभ्यास फलं च दर्शिते । 'सितनीलादिभेदेन यथैकं दृश्यते
नम । आन्तर्दृष्टिभिरात्मात्मै तथैकमस्मिन् पृथक्कृत ॥ १२॥ एवमस्मिन् यदिहास्ति किञ्चित्पदच्युतो
नास्ति परं ततोऽन्यत् । सोहं स च ज्ञातः च सर्वमेतदात्मस्वरूपं त्यज भेदमोहम् ॥ २३॥ इतीरित-
स्तेन स राजवर्षस्तत्याज भेद परमार्थदृष्टि । सचापि जातिस्मरणासरोषस्तत्रैव जन्मन्मरणमाप ॥' २४॥
अत्र एक एवात्मा आत्मनानात्वमात्मपरमात्मभेदश्च आन्तिसिद्ध एव, जीवो जगच्च सर्वं ब्रह्मैव ब्रह्मणो-
न्यत्किमपि नास्ति ततो आन्तिसिद्धो भेदमोहस्त्यक्तव्य इत्यद्वितीयं ब्रह्म प्रतिपादितम् । तादृशाद्वैतज्ञाना-
न्मुक्तिश्च फलमिति द्वितीयाशोपि निर्विशेषब्रह्मपर एव । 'एवमेष जगत्सर्वं करोति परिपाति च । हन्ति

चान्तेऽप्यनेन्तास्मा नास्त्यैरमाद्यतिरेकि यत् ॥ (३-२-६०) ज्ञातमेतन्मया त्वत्तो यथा सर्वमिदं जगत् ।
 दिष्णुर्विष्णो दिष्णुतश्च न परं विद्येते ततः ॥' (३-३-१) अत्र विष्ण्वतिरिक्तवस्त्वन्तरामाववचना-
 दद्वितीयं ब्रह्मेति सिद्धम् । 'एतद्ब्रह्म त्रिधा भेदमभेदमपि स प्रभुः । सर्वभूतेष्वभेदोसौ भिद्यते भिन्न-
 बुद्धिभिः ॥' २९॥ अत्र वस्तुतो निर्भेदमपि ब्रह्म आन्त्या भिन्नमिव प्रतीयत इति स्फुटम् । 'कटक-
 मकुटकर्णिकादिभेदैः कानकमभेदमपीप्यते दथैकम् । सुरपशुमनुजादिकल्पनाभिर्हरिरखिलाभिरुदीर्यते
 तथैकः ॥' (३-७-१६) अत्र एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म कनकवत्सत्यम् । तत्र द्वैतं तु कटकादिवत्कल्पि-
 तत्वेनासत्यमिति प्रतिपादितम् । 'सकलमिदमहं च वासुदेवः परमपुमान् परमेश्वरस्स एकः । इति मति-
 रचला भवत्यनन्ते हृदयगते ब्रज तान्विहाय दूरात् ॥' (३-७-३२) अत्र जीवजगतोर्ब्रह्माऽभिन्नत्वा-
 देकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति प्रतिपादितम् । एवं ज्ञानिनो न यमभटाकर्षणमिति फलं चोक्तम् । 'भूतानि
 सर्वाणि तथाऽन्तेतदहं च विष्णुर्न यतोऽन्यदस्ति । तस्मादहं भूतनिकायभूतमहं प्रयच्छामि भवाय
 तेषाम्' (३-११-५४) अत्र सर्वस्यापि विष्णुत्वेन विष्ण्वतिरिक्तामावादद्वितीयं ब्रह्मेति स्फुटम् । 'शुद्धा-
 दिदीर्घादिधनादिहीनमगोचरं यच्च विशेषणानाम् । शुद्धातिशुद्धं परमर्षिदृश्यं रूपाय तस्मै भगवत्त-
 तात्मनः ॥ (३-१७-३२) यत्तद्दृशरीरेषु यदन्यदेहेष्वशेषवस्तुष्वजमव्ययं यत् । यस्माच्च नान्यद्वतिरिक्त-
 मस्ति ब्रह्मस्वरूपाय नतास्म तस्मै ॥' ३३॥ अत्र निर्विशेषमेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति स्फुटम्- इति ।
 तृतीयांशोपि निर्विशेषब्रह्मपर एव- 'यस्मृष्यते सर्गकृदात्मनैव यः पाल्यते पालयिता च देवः । विश्वा-
 र्त्मानां संह्रियतेऽन्तकारी पृथक्त्रयस्यास्य च योऽव्ययात्मा ॥ (४-२-८९) यस्मिन् जगद्यो जगदेतदाद्यो
 यश्चाश्रितोऽस्मिन् जगति स्वयम्भूः ॥' ९०॥ अत्र सर्वस्य ब्रह्मत्वशुक्तमिति ब्रह्मभित्तस्य मिथ्यात्वेन ब्रह्मा-
 द्वितीयमिति प्रतीयते । 'ग्रहक्षतारकाचित्रगगनाग्निजलानिलाः । अहं च विषयाश्चैव सर्वे निष्णुमयं
 जगत् ॥' (५-१-२०) अहं भूमि- 'स्वमव्यक्तमनिर्देश्यमचिन्त्यानामवर्णवत् । अपाणिपादरूपं च शुद्धं
 नित्यं परात्मन् ॥ (५-१-४०) एकं तवाग्र्यं परमं पदं यत् पश्यन्ति त्वां सुरयो ज्ञानदृश्यम् । त्वत्तो नान्ये-
 किञ्चिदस्ति स्वरूपं यद्वा भूतं यच्च भयं परात्मन् ॥' (५-१-४६) अत्र निर्विशेषं ब्रह्माद्वितीयमिति
 स्फुटम् । 'सन्मात्ररूपिणेऽचिन्त्यमहिम्ने परमात्मने । व्यापिने नैकैरूपैकस्वरूपाय नमोनमः ॥ (५-१-८-
 ४८) भूतत्मा चेन्द्रियात्मा च प्रधानात्मा तथा भवान् । आत्मा च परमात्मा च स्वमेकः पञ्चधा
 स्थितः ॥ ५०॥ न यत्र नाथ विद्यन्ते नामजात्यादिकल्पनाः । तद्ब्रह्म परमं नित्यमविकारि भवान् ॥ ५३॥
 अनासृज्येयस्वरूपात्मनानासृज्येयमयोजन । अनासृज्येयामिधानं त्वां नतोऽस्मि परमेश्वर ॥ ५२॥ न कल्पना-
 मृतेऽर्थस्य सर्वस्याधिगमो यतः । ततः कृष्णाच्युतानन्तविष्णुसंज्ञाभिरीक्यते ॥ ५४॥ सर्वार्थास्त्वमज-
 विक्स्पनाभिरेतैर्देवाद्यैर्मवति हि यैरनन्तविधम् । विश्वात्मा त्वमिति विकारहीनमेतत्सर्वस्मिन्नहि भवतोऽस्ति
 विश्विदन्दत् ॥' ५५॥ अत्र एकमेव परं ब्रह्म मायया पञ्चधाऽव्यञ्जितम् । तच्च सन्मात्ररूपं, नाम-
 जात्यादिविकल्परहितत्वाच्चिर्विशेषम्- ततो वाचामगोचरम् सर्वं जगत्काल्पनिकमेव- ब्रह्मणोन्यत्किमपि
 नास्तीति एवमेवाद्वितीयं निर्विशेषं ब्रह्म स्फुटं प्रतिपादितम् । 'भूतामूर्तं तथा चापि स्थूलं सूक्ष्मतरं

तथा । त सर्वं त्वं जगत्कर्ता नस्ति किञ्चित्कस्या विना ॥ (५ २३-३७) अत्रापि सर्वं ब्रमेति प्रति-
पादितम् । 'सितदीर्घादिनिश्शेषकल्पनापरिवर्जित । जन्मादिमिरसंस्पृष्टस्वादपरिवर्जिता ॥' (५-२९ ८)
अतः निर्विकल्प ब्रमेति स्फुटम् । 'योहं सत्त्वं जगच्चेदं सदेवासुरमानुष । मतो नान्यदशेषं यत्तत्त्वं ज्ञातु-
मिहार्हसि ॥ (५ ३३-४८) अविद्यामोहितात्मानं पुरुषा भिन्नदर्शिन । वदन्ति भेदं पश्यन्ति चावयो
रन्तरं हर ॥४९॥' कृष्णवाक्यमिदम् अत्र एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म अविद्याया तु भिन्नमिव प्रतिभातीति
स्फुटम् । 'निष्प्रपञ्चे महाभाग सयोज्यात्मानमात्मनि । तुर्यावस्थस्सलीलं च शेते स्म पुरुषोत्तम ॥'
(५ ३७ ६९) अतः निष्प्रपञ्चत्वानिर्विशेषं ब्रमेति स्फुटम् । 'गते तस्मिन् स भगवान् सयोज्यात्मान-
मात्मनि । ब्रह्मभूतेऽव्ययेऽचिन्त्ये वासुदेवमयेऽमले ॥ अजन्मन्यमले विष्णावप्रमेयेऽखिलात्मनि ।
तत्याज मानुषं देहमतीत्य त्रिविधा गतिम् ॥' (५ ३७ ७४ ७५) अत्र अचिन्त्यमप्रमेयं च निर्विशेषं
ब्रमेति स्थितम् इति पञ्चमाशोपि निर्विशेषब्रह्मप्रतिपादनपर एव । 'न सन्ति यत्र सर्वेशो नामजात्यादि-
कल्पना । सत्तागात्रात्मिके ज्ञेये ज्ञानात्मन्यात्मन परे ॥' (६ ४ ३७) अत्र निर्विकल्पकं सन्मात्रं
ज्ञानस्वरूपं ब्रमेति स्फुटम् । 'इस्वदीर्घप्लुतैर्येतु किञ्चिद्वस्त्वभिधीयते । यच्च वाचामविषयं तत्सर्वं
विष्णुरव्यय ॥' (६-४ ४४) अत्र एकमेवाद्वितीयं ब्रमेति प्रतिपादितम् । 'यत्तदव्यक्तमजरमचिन्त्य-
मजमन्ययं । अनिर्देश्यमरूपं च पाणिपादाद्यसयुतम् ॥ (६-५-६६) विभु सर्वगतं नित्यं भूतयोनि-
रकारणम् । व्याप्यव्याप्तं यतस्सर्वं यद्वै पश्यन्ति सूरय ॥६७॥ तद्ब्रह्म तत्परं धाम तद्व्यये मोक्ष-
काक्षिणि ॥६८॥ अशब्दगोचरस्यापि तस्य वै ब्रह्मणो द्विज । पूजाया भगवच्छब्दं क्रियते ह्यपचा-
रत ॥७१॥' अतः अवाच्यनसगोचरं निर्विशेष ब्रमेति प्रतिपादितम् । 'संज्ञायते येन तदस्मदशेषं शुद्धं
परं निर्मलमेकरूपम् । सदृश्यते वाप्यवगम्य ते वा तदज्ञानमज्ञं नमतोन्यदुक्तम् ॥७८॥' अत्र निर्वि-
शेषब्रह्मज्ञानमेव ज्ञानं, अन्यत्तु सविशेषब्रह्मज्ञानमज्ञानमेवेति प्रतीतम् । 'अक्षीणेषु समस्तेषु विशेष-
ज्ञानकर्मसु । त्रिधमेतत्परं चान्यद्भेदमिदं नृणाम् ॥ (६ ७ ५२) प्रत्यस्तमितभेदं यत्सत्तामात्र-
मगोचरम् । वचसामात्मसंबन्धं तदज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥५३॥ तच्च विष्णो परं रूपमरूपाख्यमनुत्तमम् ।
विश्वरूपवैरूप्यलक्षणं परमात्मन ॥५४॥' अत्र आन्तानामेव त्रयोपेक्षितमिति मेदप्रतीतिः, जानिन्स्तु
निर्भेदं बागगोचरं सत्तामात्रं ज्ञानमरूपं ब्रमेति पश्यन्ति, तदेव परमात्मनो नीरूपं परं स्वरूपमिति सिद्धमद्वैतम् ।
किं चात्र ब्रह्मणोस्ति रूपप्रथं तत्रैकं विश्वमयं, अन्यदज्ञानस्वरूपं, अपरं स्वरूपमिति प्रतीयते तथा
चोक्तं ज्ञानवाशिष्ठे— 'आद्यं हि मायामयद्विधात्रं द्वितीयमानन्दचिदेकरूपम् । तृतीयमत्यन्तरूपमेधं
ब्रमेण शम्भुं त्रिविधं प्रपद्ये' इति । अतएव सत्यज्ञानानन्दानिर्विशेषं ब्रह्म लक्ष्यन्तीति मयोक्तं प्राक् ।
नचैदमरूपं ब्रह्मणि सत्ताया अप्यभावे शशशृङ्गकल्पमेव तत्त्यादिति वाच्यं, तद्वदसत्ताया अप्यभावात्—
असत्त्वत्तु शशशृङ्गम्— अरूपं तु ब्रह्म असद्विलक्षणं सद्विलक्षणं च । अतएव तदस्तीति नास्तीति च
वक्तुं न शक्यते, तथापि अस्तीत्येव तत्प्रतिपत्त्यम् तदुक्तं ज्ञानवाशिष्ठे 'अतोऽस्यालक्षणात्वेन सदसत्पर-
तास्त्यपि । शशशृङ्गसमानत्वं निदाघाशक्यगीरितुम् ॥ विशेषसत्ताभावेपि सत्तासामान्यता यत ।

निर्दिन्द्रत्वेन संसिद्धा तत्सत्तादिकं भवेत् ॥ बहुश्रुत्यन्तगदित सर्वातीतरूपकम् । तद्ब्रह्मान्यत्कथं
 नास्तीत्यहं ब्रूया विधे क्व' इति, 'तस्यैव कल्पनाहीनं स्वरूपग्रहणं हि यत् । मनसा ध्याननिष्पाद्यं
 समाधिसोमिधीयते ॥' (६-७-९२) अत्र ब्रह्मण स्वरूपं निर्विकल्पमित्युक्तं भवति । 'तद्भावभाव-
 मापन्नस्ततोसौ परमात्मना । भवत्यभेदी भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवेत् ॥९५॥ विभेदजनकेऽज्ञाने नाश-
 मात्यन्तिकं गते । आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्त क करिष्यति ॥९६॥' अत्र आत्मपरमात्मनोरैक्यमेव,
 तद्वेदस्त्वज्ञानमयुक्त एव, तस्मिन्वाज्ञाने विज्ञानेन नष्टे सति अद्वैतमेव सिद्धयतीति स्फुटम् । अनेन च
 अज्ञानस्य सकार्यस्य नाशाज्जीवात्मपरमात्मनोरैक्याद्ब्रह्मणस्सजातीयविजातीयस्वगतभेदाभावात्निर्विशेषत्वं
 सिद्धम् । 'विष्ण्वाख्ये निर्मले ब्रह्मण्यवाप नृपतिर्यम् ॥१०८॥ आत्यन्तिको विमुक्तिर्यो ल्यो ब्रह्मणि
 शाश्वते' (६-८-१) अत्र जीवस्य ब्रह्मणि ल्यो मोक्ष इत्युक्तत्वेन सायुज्यं मुक्तिरिति सिद्धम् । कार्यस्य
 कारणे ल्यो नाम कारणसायुज्यं हि, इदं च सायुज्यं रामानुजेनानभ्युपगतमिति तन्मतं दृष्टमेव ।
 नचाकार्यस्य जीवस्य कथं ब्रह्म कारणमिति वाच्यं, स्वतो जीवस्य ब्रह्मत्वेन त्रयाकार्यत्वेपि यदुपाधैर्ब्रह्म-
 कार्यत्वादिति- यथा घटे नष्टे सति घटाकाशो महाकाशो लीयते, एवमज्ञानान्तं करणोपाधिनाशेसति
 जीवो ब्रह्मणि लीयते ब्रह्माशो हि जीव घटाकाश इव महाकाशस्याश । एतेन मोक्षदशाया जीव-
 स्यैव नाशान्तस्य मुक्तिरिति प्रत्युक्तम्—जीवस्य त्रयात्मनावस्थितिरेव न नाशो मुक्ताविति । 'त्वत्प्र-
 सादान्मया ज्ञातं ज्ञेयमन्यैरलं द्विज । यदेतदसिलं विष्णोर्जगन्न व्यतिरिच्यते ॥' (६ ८ ८) अत्र
 विष्णुरेव जगन्न तु ततोऽन्यदिति सिद्धमद्वितीयं ब्रह्म । 'स सर्वस्ववित्सर्वस्वरूपो रूपवर्जित ॥२७॥'
 अत्र वस्तुतोऽरूपमपि ब्रह्म मायया सर्वस्वरूपमिति स्फुटम् । कथमन्यथा सर्वस्वरूपत्वरूपत्वयोस्सामा-
 नाधिकार्यं भवेत् । 'यज्ञैर्यज्ञविदो यजन्ति सततं यज्ञेश्वरं कर्मिणो यं वै ब्रह्ममयं परापरमयं ध्यायन्ति च
 ज्ञानिन । यं संचिन्त्य न जायते न म्रियते नो वर्धते हीयते नैवासन्नच सद्भवत्यपि तन किं वा हरे
 श्रूयताम् ॥५८॥' अत्र सदसद्भावनिर्मुक्तं ब्रह्म निर्विशेषमिति स्फुटम् । 'इति विविधमजस्य यस्य रूप
 प्रकृतिपरात्ममयं सनातनस्य । मदिदं तु भगवानशेषपुंसा हरिरपजन्मजरादिता ॥ सिद्धिम् ॥६४॥'
 पुराणचरमश्लोकौयमाशीर्वादात्मक - अत्र सच्चिदानन्दात्मकं यस्य स्वरूपमेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मापि मायया
 जगज्जीवेश्वरमयं विविधमिव प्रतिभाति इज्जुस्सर्पदण्डभूच्छिद्रादिमयीवेति स्फुटमवगम्यते । नहि प्रकृत्या-
 धतीत ब्रह्म प्रकृत्यादिस्वरूपं भवितुमर्हति माया विना । नच ब्रह्मैव जगदादिरूपेण परिणतमिति न
 मायावादाश्रय इति वाच्यं, परिणामित्वेसति विकारित्वेनानित्यत्वापत्तेर्वह्मण अविकारि ब्रह्मेत्यत्रैव पुराणे
 बहुश उक्तत्वात् ।

एवमविकारित्वेन नित्यत्वादेव ब्रह्म परमार्थ इत्युच्यते । 'अनाशी परमार्थश्च प्राज्ञैरभ्युपगम्यते'
 इति । तन्माययि ब्रह्म परिणमत इत्येव तत्तामहस्तहि मायद्वारेति विद्धि । एवमभ्यासफले दशिते—
 तथा च पष्ठाशोपि निर्विशेषब्रह्मपर एव । एव पुराणं सर्वमपि निर्विशेषब्रह्मपरमेवेति सिद्धम् । नच
 'उपन्नमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णय ॥' इति लिङ्गपट्कमध्या

लिङ्गत्रयमेव दर्शितमिति वाच्यं, अतिरिक्तमपि लिङ्गत्रयं प्रदर्श्यत एव- सर्वस्य तर्कादिशास्त्रस्य च द्वैत-
परत्वादद्वैतमपूर्वमेवेति सिद्धैव तावदपूर्वता । निदाघखाण्डिक्यकेशिष्वजभरतादिचरितवर्णनादर्धवादश्रोक्त
एव । ब्रह्मणो देशादिपरिच्छेदाभावादिरूप उपपत्तिश्चोक्तैवेति । तस्मात्प्रमाणतया सम्प्रतिपन्नं
विष्णुपुराणं निर्विशेषब्रह्मपरमेव । एवं पुराणान्तराप्येतत्पराप्येव । नच तान्यप्रमाणानीति वाच्यं,
सर्वेषां पुराणानां व्यासकृतृकत्वेनाप्रामाण्यायोगात्- 'अष्टादशपुराणानां कर्ता सत्यवतीसुत' इति स्मरणात् ।
'प्रमाणानां प्रमाणं स्याद्यासवाक्यं जगत्त्रये । प्रामाणिकेषु सर्वेषु व्यासस्यैव महामतेः ॥ प्रामाणिकत्वं
सुतरां सर्वदा निश्चितं मया ।' इति ज्ञानवाशिष्ठे स्मरणात् । नच विष्णुपुराणं पराशरेण कृतं नतु
व्यासेनेति वाच्यं, अष्टादशपुराणान्तर्गतत्वादस्य । किंतु पराशरमैत्रेयसंवादरूपनया व्यासेनैव प्रथितमिति
कृत्वा पराशरसंहितेत्युच्यते विष्णुपुराणं- यथा सूतशौनकसंवादरूपतया व्यासेनैव प्रथितः- स्कान्दपुराण-
कदेशस्तूतसंहितेत्युच्यते- तद्वत् । साच सूतसंहिता सर्वा निर्विशेषब्रह्मपरैव । तच्च परस्तात्प्रदर्शयिष्यते ।
अधुना तु श्रीभाष्ये रामानुजेन कृतस्य कोलाहलस्य खण्डनमेवानुस्रियते ॥

श्रीभाष्ये अद्वैतमतविरुद्धांशखण्डनम् ।

तथाहि- यदुक्तं रामानुजेन—'तस्यात्मपरदेहेषु सतोप्येकमय'मित्यत्र सर्वेष्व्वात्मसु ज्ञानैका-
कारतया समानेषु सत्सु देवमनुष्यादिप्रकृतिपरिणामविशेषरूपपिण्डसंसर्गाकृतमात्मसु देवाद्याकारेण द्वैत-
दर्शनमत्पथमित्युच्यते- पिण्डगतमात्मगतमपि द्वैतं न प्रतिषिध्यते- देवमनुष्यादिविविधविचित्रपिण्डेषु
वर्तमानं सर्वमात्मवस्तु सममित्यर्थः । यथोक्तं भगवता- 'शुनि चैव श्वाके च पण्डिताः समदर्शिनः' इति
'निर्दोषं हि समं ब्रह्मे'ति च । तस्यात्मपरदेहेषु सतोपीति देहातिरिक्ते वस्तुनि स्वपरविभागस्योक्तत्वा-
दिति, तदसत्—एको व्यापीति पूर्वश्लोके आत्मन एकत्वस्य कण्ठोक्तत्वात्- आत्मपरदेहेषु सतस्तत्स्यैक-
मयं यद्विज्ञानं तत्परमार्थं इत्यात्मैक्यज्ञानस्य परमार्थत्वेन द्वैतिनोऽतथ्यदर्शिन इति द्वैतज्ञानस्यापरमार्थत्वेन
चोक्तत्वात् । य एवमात्मैक्यं जानाति स तथ्यदर्श्यपि प्रमातैव, प्रमातारश्च भिन्ना इति प्रमातृदृष्ट्या
स्वपरविभाग उक्तो न त्वात्मदृष्ट्या- आत्मन एकस्योपक्रान्तत्वादेकत्वमित्युपसंहृतत्वाच्च । इहाप्यात्मपर-
देहेषु सतस्तत्स्येत्यात्मन एकत्वमेष निर्दिष्टं, तदुपाधिदेहानामेव नानात्वमिति नात्मभेदसिद्धिः । यदि
मूलकर्तुरियं दिवक्षा तर्हि- 'तेषामात्मान्यदेहेषु सतामेकमयं हि यत्' इत्येव श्लोकः कियेत, भगवता च
समदर्शित्वनाम एकात्मदर्शित्वमेवाभिमतं- एकस्यैवात्मनः ब्रह्माभिन्नत्वात्- निर्दोषं हि समं ब्रह्मेत्युक्तम् ।
तस्मादनेकपिण्डावस्थितिप्रयुक्तमात्मनानात्वमेव निषिध्यत इति सिद्धमात्मैकत्वम् । न चात्मैकत्वं
प्रकाराद्वैतमिति वाच्यं, आत्मनस्त्वतःत्रस्य सर्वशेषिणः कस्यचित्प्रकारत्वायोगात् । नच ब्रह्मणः
प्रकारिणः प्रकारभूत आत्मेति वाच्यं, ब्रह्मणो निर्गुणस्य प्रकारित्वाभावाद्ब्रह्मात्मनोरभेदश्रवणाच्च ।
एतेन- प्रकार्यद्वैतं ब्रह्माद्वैतमिति प्रत्युक्तम्—आत्मब्रह्मभेदस्यैव ब्रह्माद्वैतत्वात् । नच नानात्मनां
कथमेकब्रह्मभेद इति वाच्यं, आत्मन एकत्वात्- एको व्यापीति ह्युक्तम् । नच जात्येकत्वं तत्र
विवक्षितमिति वाच्यं, सिद्धे आत्मनानात्वे जात्येकत्वं विवक्षितमिति वक्तुं शक्यं, नतु तदेवाधुनापि

इति हि यथाश्रुतार्थ - तत्परित्यागोऽस्यायुक्त एव । यद्यपि वायुस्सावयवत्वात्साश एव, तथापि तद्वत् साशत्वं नेह गृहीतं, किंतु अमेदव्यापित्वमेव - अमेदव्यापिन इति कण्ठोक्तत्वात् । कचिदेवारो हि कश्चिदर्थं कस्य चिद्दृष्टान्तीक्रियते - सर्वांशसाम्ये दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावासिद्धे - वायोरभोदव्यापित्वं गीतास्वप्युक्तम् - 'वायुसर्वत्रगो महा'निति । एतेन स्वत एकाकाराणामुपाधिवशादवानन्मभेदसद्भावे दृष्टान्तोपन्यास इति प्रत्युक्तम् - एकस्यैव वायोरुक्तत्वेन बहूना वाय्व्यंशानामनुक्तत्वादिति । यदुक्तं सुदर्शनेन - 'सितनीलादिभेदेन यथैकं दृश्यते नम । आन्तदृष्टिभिरात्मापि तथैकस्तन् पृथक्पृथक्' गित्य-त्वापि नमस प्रदेशभेदाङ्गीकारेणात्मभेद एवोक्त इति, तत्तुच्छम् - नमो विमु निरवयवं चेति नैयायि-कादिमतमाश्रित्य निरवयवस्य व्यापकस्यात्मनो नमोदृष्टान्तोपन्यासात् । अन्यथा दृष्टान्तानुरोधान्नम इवा-त्मापि सावयव एव भवेत् । भवतु वा नमस्सावयवमात्मा निरवयव, तथापि नात्मैक्ये काचित्क्षति - सावयवस्यापि नमस एकत्वात् । एकमपि नमो यथा आन्तदृष्टिभिरनेकत्वेन गृह्यते, तथा एक एवात्मा-पीति विवक्षितत्वात् । नहि नमोबदात्मनस्सावयवत्वं, निरवयवत्वं वेह विवक्षित, किं त्वेकत्वमेव - तच्च नमसस्तत्प्रतिपन्नम् । अतएव विप्रतिपत्ते आत्मैकत्वार्थे तद्दृष्टान्ततयोपन्यस्तम् । तस्माद्वायुवन्नमोव-च्चाभेदव्याप्येक एवात्मेति सुस्थम् । यदुक्त 'घटध्वसे घटाकाशो न भिन्नो नमसो यथा । ब्रह्मणा हेयविध्वंसे विष्ण्वारयेन तथा पुमा'निति शौनक्वचनमपि नमस्यंशभेदाभिप्रायेण जीवस्य परस्मादात्मन औपाधिकवैषम्यविरहे दृष्टान्तसमर्पणपरं वेदितव्यमिति, तदसत् - यो नमस प्रदेशो घटेऽवस्थितस्तन् घटाकाश इति व्यवह्रियते - स घटे ध्वरतेसति किं स्वस्मादेवाभिज्ञो भवति ? यद्वा परस्मान्नम प्रदे-शात् ? उत प्रदेशिनो नमस ? नाद्य घटध्वसात्यागपि स्वभ्मादभिन्नत्वस्य सत्त्वात् । न द्वितीय - भिन्नप्रदेशयोरैक्यायोगात् । न तृतीय - ध्वसात्यागपि तस्य सत्त्वात् - नहि प्रदेशिनस्सकाशात्मदोशो भिद्यते । नच घटस्य वक्त्रेपि हिते सति प्रदेशिनो नमसस्सकाशात्प्रदेशो भिद्यते - घटान्तर्गतनम प्रदेशस्य घटवर्हिगतप्रदेशिनमसम्बन्धमाभावादिति वार्थ्यं, यदि घटान्तर्गतं नम प्रदेशि न भवति किंतु प्रदेश एव तर्हि घटवर्हिस्सन्निहितमपि नम प्रदेशि न भवेदेव - तस्यापि नम प्रदेशत्वाविशेषादिति । नचेष्टा-पत्ति - ध्वस्तेपि घटे तत्प्रदेशाकाशस्य प्रदेशिनम ऐवयासिद्धे । तस्माद्दर्शितशौनकवचनं नमस्यंशभेदाभि-प्रायप्रयुक्तं न, किंतु अपरिच्छिन्नं नम इत्यभिप्रायकृतमेव घटे ध्वस्ते सति घटपरिच्छिन्नं नम परि-च्छेदकामावेनापरिच्छिन्नं महाकाशमेव भवतीति तदाशयात् । एवमन्त करणाद्युपाधौ नष्टेसति तत्परि-च्छिन्नं चैतन्यं जीवसंज्ञं परिच्छेदकामावेनापरिच्छिन्नं परमात्मचैतन्यमेव भवतीति सिद्धम् । मुक्ति-दशाया जीवब्रह्मणोऽसायुज्यं शौनकवचनादेव । नच मुक्तिदशाया भवतु व्यवहारदशाया तु जीवब्रह्मभेद एवेति वार्थ्यं, व्यवहारदशायापि जीवब्रह्मभेद एव नहि घटे सत्यपि घटाकाशो महाकाशादतिरिच्यते । एवमन्त करणाद्यवच्छिन्नमपि चैतन्यं न पूर्णचैतन्यादतिरिच्यते, तदतिरिक्तत्वप्रतीतिस्तु, आन्तितप्रयुक्तेति तद्भ्रान्तिनिरासाय तद्भ्रान्तिप्रयोजकज्ञाननिरासाय तदज्ञानकृतान्त करणादिनिरासाय च ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येवेति न ब्रह्ममीमासाया आनर्थक्यम् ।

यदुक्तम्—‘यथाग्निरग्नौ संक्षिप्तस्समानत्वमनुवज्’दिति साम्यस्योक्तत्वात् जीवब्रह्मणोऽसायुज्य-
मिति, तदप्यसत्—तत्र समानत्वमित्यस्यैकत्वमित्यर्थात् नह्यग्निरग्नौ निक्षेपात्प्रागग्न्यसमान, येन
निक्षेपादग्निसमानत्वमनेरुच्येत । नच समानपदस्यैवार्थवर्णनमयुक्तमिति वाच्यं, ‘तत्पुरुषस्समानाधि-
करण कर्मधारय’ इत्याद्यनुशासनानुरोधात् । सामानाधिकरण्यमित्यत्र समानपदस्य एकमित्येवार्थात् ।
अले जलनिक्षेपाद्युदाहरणान्तरानुरोधाच्च । यदुक्तं रामानुजेन—‘सोहं स च त्वं स च सर्वमेतदात्म-
स्वरूपं त्यज भेदमोह’मित्यत्र स इति अहमिति त्वमिति सर्वमिति च भेदनिर्देशान्तात्मेयमिति
तदसत्—व्यावहारिकभेदमनूद्य पारमार्थिकाभेदस्योक्तत्वात् यद्वज्रं सा शुक्तिरिति वत् । नच परमा-
र्थोपदेशसमये व्यावहारिकभेदानुवादोऽयुक्त इति वाच्यं, भेदानुवादामावे अभेदोपदेशायोगात्-भेद-
ज्ञानपूर्वकं ह्यभेदज्ञानं इयं मृदयं घट इति भेदज्ञाने सत्येव मृदमित्रो घटइत्युपदेष्टुं गुरोर्ज्ञातुं च शिष्यस्य
शक्यते । यदुक्तं भेदमोहमित्यस्य देवाद्याकारप्रयुक्तात्मभेदभ्रान्तिरिति, तदसत्—विशेषवाचिपदा-
भावात् । ऐतदात्म्यमिदं सर्वमिति प्रकान्ताभेदविरुद्धस्यैव भेदस्येह त्यक्तव्यत्वेनोपदेष्टव्यत्वाच्च । तव मम
सर्वस्य चैकात्म्यस्वरूपवेनाभेदात्त्वमहमिमिति भेदमोहं त्यजेति यथाश्रुतार्थप्रधानस्यायुक्तत्वाच्चेति । सच
यथोपदेशमकरोदित्याह- तस्याज भेद परमार्थद्वष्टिरिति । परमार्थश्चोक्त एव परमार्थस्त्वमेवैकौ नान्यो-
स्तीति एकमय विज्ञान परमार्थ इति । एको व्यापी समश्शुद्ध आत्मा परमार्थ इति । ‘परमार्थस्त्वसं-
लाप्यो गोचरो वचसा न य’ इति, ‘परमार्थश्च मे प्रोक्तो यथाज्ञान प्रधानत’ इति । तस्मात्सच्चिदा-
नन्दलक्षणं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मैव परमार्थ इति तदज्ञानमेव परमार्थदर्शनं, तदन्यद्वेदज्ञानं तु भ्रान्तिज्ञानमेव ।
नचात्मसु देवमनुष्यादिभेदं तस्याजेत्यर्थ इति वाच्यं, भेदान्तरास्यागम्यानुक्तत्वात् । सति विशेषाभावे
सामान्ये एव शब्दस्य पक्षपातात् । नच देवादिभेदोऽप्यवस्ते इति भेदविशेष उक्त एवान्यत्रेति वाच्यं,
‘रूपभेदस्तु बाह्यकर्मप्रवृत्तिज । देवादिभेदोऽप्यवस्ते नास्त्येवावरणे हि स’ इति श्लोकस्य देवादिभेदो
देवादिभेदहेतौ आवरणे अहङ्कारे अप्यवस्ते सुपुण्यादौ नष्टेसति बाह्यकर्मप्रवृत्तिज स रूपभेद देवादिभेदो
नास्त्येवेत्यर्थ । तथा च बाह्यकर्मप्रवृत्तिज इति विशेषणात्तत्र रूपभेदो देवादिभेदमात्रपर एवास्तु ।
नहि वयमात्मनो देवादिरूपभेदाभावं व्यासेथाम आकाशबद्धायुक्त्वाभेदव्यापित्वादात्मनस्त्वन एक वमस्तु
नाम घटादिवेणुर्न्यादयुपाधिब्रह्मादाकाशबद्धायुक्त्वात्मनोपि देवादिशरीरोपाधिब्रह्मादनेकत्व भवेदिति
शङ्कोत्तरत्वेनोक्तोऽयं श्लोकः - तथा च उपाधिकृतस्य भेदस्य उपाधिनाशेऽभावादौपाधिकरुस् भेदोऽकिञ्चि-
त्कर एवेति कृत्वा निर्भेद एवात्मेति सिद्धम् । तदेव ह्युपकान्तं- एको व्यापीति, तदेव चोपसंहृतं
एकत्वमिति च । तस्मादन्यत्र देवादिभेदविशेषाभावस्योक्तत्वेपीह भेदसामान्यभाव एवोक्त इति नात्र
तस्यैव ग्रहणमुचितं नहीह भेदविशेषाभाव उक्त, किंतु भेदमात्रस्यैवाभाव । तथाहि- ‘परमार्थस्तवो
दित । एकमेवमिदं विद्धि न भेदि सकलं जगत् ॥ परार्थसारभूतं यदद्वैतमशेषन । निद्रापोष्युप
देशेन तेनाद्वैतपरोऽभवत् ॥ सर्वभूतान्यभेदेन ददर्श स त्दालन’ इति । नच सर्वभूतानि सर्वात्मान
सुरनरत्वादिभेदराहित्येन स्वात्मनोऽभेदेन समत्वेनापश्यत् नत्वेकत्वेन- तथासति सर्वभूतान्यात्मन इति

पदवैयर्थ्यप्रसङ्ग इति वाच्यं, भवन्तीति भूतानीति व्युत्पत्त्या भूतशब्द प्राणिपर, नतु शुद्धात्मपर-
 तस्य भूतत्वाभावात् । नहि शुद्ध आत्मा कस्यचित्कार्यं भवति- 'अजो नित्य' इति शास्त्रात् । 'प्रती
 या इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ती'ति श्रुतावपि भूतशब्द प्राणिपर एव ।
 प्राणिनश्च ब्रह्माद्यास्तन्मपर्यन्ता प्रसिद्धा । ते सर्वे सर्वभूतानीत्युच्यन्ते- तानीमानि सर्वाणि
 भूतानि सच्चिदानन्दरूपेण परिपूर्ण आत्मनि मायया कल्पितत्वात्कल्पितस्य बाधिष्ठानानतिरेकाद्वात्मनोऽ-
 भिन्नान्येव । यद्वा सर्वभूतानामात्मकार्यत्वात्कार्यस्य च कारणाभिन्नत्वात्सर्वभूतान्यात्माभिन्नान्येवेत्यात्मा-
 भेदेनापश्यदित्युक्तम् । नच ब्रह्मण्येव सर्वभूतानि कल्पितानि नात्मनीति वाच्यं, ब्रह्मण एवात्मत्वात् ।
 एतेन- ब्रह्म चात्मनोऽभेदेन तादात्म्येनापश्यदिति प्रत्युक्तम्— अभेदेनेत्यस्य तादात्म्येनेत्यर्थवर्णनस्या-
 युक्तत्वात् । किंच ब्रह्मात्मनोस्तादात्म्यं न सम्भवत्येव तव मते भिन्नद्रव्यत्वादुभयो चिदचिदीधरा
 हि परस्परविलक्षणं द्रव्यत्रयं न होयद्रव्यस्यान्यद्रव्यनादात्म्यं भवितुमर्हति । 'मिथ्येतद्द्रव्यं हि नैति
 तद्द्रव्यता यत' इति विष्णुपुराणात् । नच जीवेधरावुभावपि चिद्द्रव्यमेवेति वाच्यं, स्वमतमङ्गमसङ्गात् ।
 तथासत्यभेदसम्भवाच्च । नच जीवेधरयोर्भिन्नद्रव्यत्वेपि कार्यकारणभावसत्त्वाच्चादात्म्यसिद्धिरिति वाच्यं,
 जीवस्याजत्वेन कार्यत्वाभावात्, परिणामवादिनस्तव मते भिन्नद्रव्ययोः कार्यकारणभावस्यैवायोगात्—
 एकद्रव्ययोर्हि घटमृत्तिकयोः कार्यकारणभावयोगः कारणं हि कार्यात्मना परिणमते । तस्मात्कार्यकारणयो-
 रेकद्रव्यत्वे सत्येव कार्यस्य कारणात्मकत्वं सिद्धमिति न भिन्नद्रव्ययोर्जीवेशयोस्तादात्म्ययोगः । नच
 भिन्नद्रव्ययोरप्याकाशवाय्वोः कार्यकारणभावोस्तीति वाच्यं, द्वयोरप्यचिद्द्रव्यत्वेनैकद्रव्यत्वात् । चिदिति
 अचिदिति ईश्वर इति च द्रव्यत्रयमेव हि तव मते । येतु नैयायिकादयो नवद्रव्यवादिनस्ते आकाशा-
 द्वायुर्जात इति न वदन्ति, किंतु आकाशश्चादीनि नवापि द्रव्याण्यजानि नित्यानि चेति सङ्गिरन्ते ।
 तस्माच्चिदचिदीधराणां नान्योन्यतादात्म्यसिद्धिः । नच मनुष्योहमिति चिदचितोस्तादात्म्यं प्रत्यक्षं दृश्यत
 इति वाच्यं, तस्य भ्रान्तिप्रयुक्तत्वात्- अनात्मनि देहादावात्मेति विपरीतप्रत्ययो हि भ्रान्तिरिति सम्प्रति-
 पन्नम् । नचैवं जीवस्य ब्रह्माहमिति ब्रह्मतादात्म्यबुद्धिश्च भ्रान्तिरेवास्तिवति वाच्यं, भ्रान्तिज्ञानस्य
 मोक्षाहेतुत्वात्- सम्यग्ज्ञानाद्वि मोक्ष- नहि ऋषूपदिष्टतत्त्वज्ञानो निद्राभ्यो भ्रान्त्या ब्रह्माहमिति सर्व-
 भूतान्यहमिति च मेने- किंतु तत्त्वतएव । नापि- 'मत्सम्यग्महं सर्वं मयि सर्वं सनातनं' इति मत्तिमान्
 ऋद्दो वा अज्ञ इति वक्तुं शक्यते । तस्माच्चिदीधरयोरेकद्रव्यत्वादभेद एव, नतु तादात्म्यम्- तद्भेद-
 रयोपाधिप्रयुक्तत्वादुपाधेश्च नष्टत्वात् तदुक्तम् 'विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिक गते । अत्मनो
 ब्रह्मणो भेदमसन्ते क फरिष्यति' इति । नतु 'पिण्ड पृथग्यत पुंसश्चिर पाप्यादिलक्षण' इति
 प्रकमादेहात्मविवेकविषयोयमुपदेश, नतु जीवब्रह्मैक्यविषय, आप्यालैक्यविषय इति येनैवम्—
 ध्यामतत्त्वोपदेशपरत्वात्प्रकरणस्य तच्चात्मतत्त्वं न पिण्डाव्यतिरिक्तत्वात्स्वरूपं, किंतु एकत्वरूपमपि ।
 अत एव पिण्ड पृथगिति श्लोकेन देहादात्मा विवेचित । 'यद्यन्योस्ति, यदा समस्तदेहे'ष्विति
 श्लोकाभ्यां तु तदेकत्वं निरूपितमिति । अत एवोक्तमत्रैव प्रवरणे परमार्थो न भेदवानिति । एवममे-

दस्य परमार्थत्वादेव भेदस्यापरमार्थत्वं सिद्धं, तच्च स्फुटमाह- 'एवं न परमार्थोऽस्ति जगत्त्रयं नराधिपे'ति । ननु न जीवब्रह्मणोरैक्यमत्र प्रकरणे प्रोक्तं, प्रत्युत तद्वेद एवोक्तः- 'परमात्मात्मनोऽयोगः परमार्थ इती-
ष्यते । मिथ्यैतदन्यद्द्रव्यं हि नैति तद्द्रव्यतां यत' इति स्मरणात्, मैवम् — ये द्वैतिनः परमा-
त्मात्मनोरैक्योपासनया तादात्म्यलक्षणो योगः परमार्थ इतीच्छन्ति तन्मतमपि मिथ्यैव—तथाहि तयो-
र्मिथ्योरभिन्नयोर्वा योगस्यार्थ- भिन्नत्वे गवाश्वयोरिव नैक्यसम्भवः । अभिन्नत्वे च बिम्बप्रतिबिम्बयोरिव
उपाधिव्युदासमानं विना योगशब्दार्थो नास्तीत्यर्थ इति तदर्थस्य श्रीधरस्वामिभिरुक्तत्वात् । मया तु
परमात्मात्मनोस्तादात्म्यं न सम्भवतीति पूर्वमेव प्रतिपादितम् । एवं तादात्म्यासम्भवादेव परमात्मात्मनो-
रभेद एव परमार्थः, उभयोश्चिद्रूपत्वेनैकद्रव्यत्वादुभयोश्चिद्रूपत्वं च पूर्वं बहुशः प्रपञ्चितमितीदानी-
मुपरम्यते ।

यदुक्तं रामानुजेन—विभेदजनक इति श्लोकेन परस्माद्ब्रह्मण आत्मनो देवमनुष्यादिविविध-
भेदस्य नष्टस्य पुनरावृत्तिः कः करिष्यतीत्युच्यत इति, तदसत्—आत्मनो देवमनुष्यादिभेदं कः करि-
ष्यतीत्यनेनैवेष्टसिद्धौ ब्रह्मण इति व्यर्थत्वादन्वितत्वाच्च भेदं प्रत्यनुयोगिप्रतियोगिनोरात्मब्रह्मणोरुक्तयो-
स्ततोस्तदतिरिक्तदेशादिकल्पनस्यायुक्तत्वाच्च ॥

जीवब्रह्मभेदपरत्वेन रामानुजाभिमतानां श्रुतीनामर्थविचारः ।

अथ जीवब्रह्मैक्यमप्रमाणमित्यस्मिन्नर्थे यानि श्रुत्यादीनि रामानुजेन प्रदर्शितानि तानि विचा-
र्यन्ते—तथाहि- 'द्वासुपर्णां सयुजा सखाया' इति मन्त्रो जीवब्रह्मभेदपर इति, तथा 'ऋतं पिबन्ता'-
विति मन्त्रः, एवं 'अन्तः प्रविष्टश्चास्ता जनानां सर्वात्मे'ति मन्त्रश्चेति रामानुजः, तदयुक्तम्—एषां
मन्त्राणां जीवेश्वरभेदपरत्वेपि जीवब्रह्मभेदपरत्वाभावात् । नवेश्वर एव ब्रह्मेति वाच्यं, तर्हि किं जीवो न
ब्रह्म ! सोऽपि ब्रह्मैव । नच शोकादिदुर्गुणवान्जीवः कथं ब्रह्म भवेदिति वाच्यं, सत्प्रकामत्वादिसद्गुणवा-
नीश्वरो वा कथं ब्रह्म भवेदिति तुल्यत्वात् निर्गुणं हि ब्रह्म 'साक्षी चेता केवले निर्गुण'श्चेति श्रुतेः ।
विष्णुपुराणेऽपि निर्गुणं ब्रह्मेत्यसिद्धुक्तत्वाच्च । नच हेतुगुणरहितमिति तदर्थ इति वाच्यं, प्राज्ञगुणरहितमिति
तदर्थ इति वक्तुं शक्यत्वात्- गुणमात्ररहितमिति शब्दत्वभावसिद्धस्यार्थस्य परित्यागस्यायुक्तत्वाच्च ।
तस्मादन्तःकरणमायोपहितयोर्व्यावहारिकयोर्जीवेश्वरयोरन्योन्यं भेदेऽपि सोपाधिकनिरुपाधिकचैतन्ययोर्जीव-
ब्रह्मणोर्जीवेश्वरयोर्वा नैव भेदः- घटाकाशमहाकाशबन्महाकाशमहाकाशवचेति । यद्यपि घटाकाशमहा-
काशयोरपि वस्तुतो महाकाशत्वेनैक्यमेव, तथापि यावद्यवहारं द्वैतमेव, एवं जीवेश्वरयोरपीति बोध्यम् ।
एवं व्यावहारिकजीवेश्वरभेदानुवादिन एते मन्त्रा न पारमार्थिकं प्रत्यगब्रह्माद्वैतं वापितुं शक्नुवन्ति ।
विभेदजनक इति श्लोकेन च पारमार्थिकमद्वैतमुक्तम्- अज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गत इत्युक्तत्वात् ।
अज्ञाननाशो हि परमार्थदशा- नृजज्ञानेऽत्यन्तं नष्टे जीवेश्वरादिव्यवहारस्सम्भवति । अज्ञाने निष्कार्थत्वेन
धीजमात्रात्मना स्थिते सत्येव सुषुप्तौ न कोऽपि व्यवहार इति कृत्वा किं पुनर्निश्चयेऽप्यज्ञाने नष्टे व्यव-
हारमात्रो वक्तव्य इति ।

यद्वा प्रमातृप्रत्यगात्मपरास्ते मन्त्रा - अन्न करणावच्छिन्नत्वेन सगुण कर्ता भोक्ता च प्रमाता, तत्साक्षित्वेन निर्गुणोऽकर्ताऽभोक्ता च प्रत्यगात्मा - तत्र प्रमातृवै साभासान्त करणं सत्त्वमित्युच्यते प्रत्यगात्मैव क्षेत्रज्ञ इति । अतएव पैङ्गिरहस्यब्राह्मणेनैवं व्याख्यातो द्वामुपपत्तेति मन्त्र - तयोरन्यं पिप्पलं स्वाद्वीतीति सत्त्वम् - अन्नभक्षन्त्योऽभिचाकशीतीति ज्ञ तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञाविति । नचान्त करणस्य करणत्वाद्वोक्तत्वं न सम्भवति - भोक्ता हि कर्तेति वाच्यं, साभासान्त करणस्य अहङ्कारात्मकस्य प्रमातृ कर्तृत्वेन करणत्वाभावाद्वोक्तत्वं सम्भवयेवेति । नच क्षेत्रज्ञ परमात्मैवेति वाच्यं, इष्टापत्ते । नहि वयं परमात्मनस्तकाशाक्षेत्रज्ञ मित्रं ब्रूम, किं त्वभिन्नमेव 'क्षेत्रज्ञं चापि मा विद्धी'ति गीतावचनात् । नचान्त करणोपहितस्य जीवसाक्षिण परिच्छिन्नस्य कथमपरिच्छिन्नपरमात्मत्वमिति वाच्यं, अज्ञानादेव क्षेत्रज्ञस्यान्त करणपरिच्छिन्नत्वं, ननु स्वत इति । अत एवोक्तं 'विभेदजननेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गत' इति ।

यद्योक्तं अस्मिन्नपि शास्त्रे 'स सर्वमूतमृत्तिं विकारान् गुणादिदोषाश्च मुने व्यतीत । अनीत- सर्वावरणोऽखिलात्मा तेनास्तृत यद्भुवनान्तराले ॥ समस्तकल्याणगुणात्मकोसौ पर पराणा सकल्य न यत्र । क्लेशादयस्सन्ति परापरेक्षे, अविज्ञा कर्मसंज्ञाऽन्या तृतीया शक्तिरिष्यते । यया क्षेत्रज्ञशक्तिस्सा वेष्टिता नृप सर्वगे'ति भेदव्यपदेशादिति तदप्युक्तम् - यावत्पर्यन्तमविद्यावेष्टित क्षेत्रज्ञस्तावत्पर्यन्तं सावरणत्वेन तस्य सर्वोक्तमविदोषावकेशरहितत्वाद्यभावापि अविद्यानाशानन्तर तत्सर्वसत्त्वेन तस्यैव- रैवयसिद्धेरिति । नह्यज्ञाने आत्यन्तिकं नाशं गतेसति जीवस्य सावरणत्वं वक्तुं शक्यत इति । यद- प्युक्तम् - 'उभयेपि हि भेदेनैनमधीयेते 'भेदव्यपदेशाच्चान्य' 'अधिकं तु भेदनिर्देशा'दिति सूत्रेषु जीवेश्वरभेद उक्त इति तदस्माकं न निरुद्धम् - व्यावहारिकजीवेश्वरभेदस्यास्माभिरभ्युपागतत्वात् । एतेन य आत्मनि तिष्ठन्नित्यादिषु नियाम्यनियामकत्वाभ्या जीवेश्वरयोर्भेद उक्त इति प्रत्युक्तम् । नियाम्य- नियामकत्वयोर्व्यावहारिकत्वेन वस्तुतत्त्वभावत् । अज्ञ एव जीव ईश्वरेण नियम्यते, नष्टे त्वज्ञाने जीवो नास्तीश्वरो नास्तीति विमिश्रयस्स्यादयं नियाम्यनियामकभावः । नच निर्मुक्तानिद्यस्यापि जीवस्य परेण स्वरूपैक्यं न सम्भवति - अविद्याश्रयत्वयोग्यस्य तदनर्हत्वासम्भवादिति वाच्यं, अविद्याया विष्णु- शक्तिव्येनेहैवोक्तत्वाच्छेत्तुं शक्ताश्रयत्वाद्विष्णुमेवाश्रितवतीयमविवेति कृत्वा विष्णोर्विद्याश्रयत्वाहंत्वमेव नानर्हत्वमिति । नचाविद्यावेष्टितत्वयोग्यस्य तदनर्हत्वासम्भवादिति वाच्यं, मुक्तस्याविद्यावेष्टितत्वयोग्य- त्वस्याप्यभावात् । सति तद्योग्यत्वे भवेदेव यदा कदापि पुनस्तद्भेदनमिति मुक्तस्यापि पुनरावृत्तिप्रसङ्ग इति । नच मुक्तस्य योग्यत्वमस्ति वेष्टनं तु न भविष्यतीति वाच्यं, तर्हि परमेश्वरस्यापि तद्योग्यत्व- मस्तीति कल्पयितुं शक्यत्वात् । नहि कदाचिदपि वेष्टनासम्भवे तद्योग्यत्वसम्भव कल्पयितुं शक्यते । नच मुक्तस्य मुक्ते प्राक्तदस्तीति वाच्यं, मुक्ते प्राक्तमुक्तस्यैवाभावात् ।

वस्तुतस्तु चित्त्वाविशेषाजीववद्विधरोप्यविद्यावेष्टनार्ह एव, परं तु अविद्याविरोधिविद्याशक्ति- सत्त्वादीश्वरस्य तदभावः । एव मुक्तस्यापि विद्याशक्तिरस्त्येवेति तदभाव एव । नच जीवस्य चित्त्वे-

पीधरस्य न चित्त्वं नाप्यचित्त्वं, किं त्वीधरत्वमेवाचित्त्वाकाशादिव चित्सकाशादपीधरस्य भिन्नद्रव्यत्वादिति वाच्यं, 'चेतनश्चेतनाना'मिति श्रुत्या जीवेधरयोर्द्वयोरपि चेतनत्वस्योक्तत्वेन चिद्द्रव्यत्वात् । नच चेतनोपीधरो जीवाद्विन्न एवेति वाच्यं, चेतना अपि जीवा यथा परस्परं भिन्नास्तथा जीवेधरौ भिन्नौ भवतां नाम- यथा भिन्नानामपि जीवानां चेतनत्वेनैकद्रव्यत्वं तथा भिन्नयोरपि जीवेधरयोश्चेतनत्वेनैक-द्रव्यत्वमेवेति । नच 'परमात्मात्मनोर्योगः परमार्थ इतीप्यते । मिथ्येतदन्यद्द्रव्यं हि नैति तद्द्रव्यतां यत' इति स्मरणान्न तयोरेकद्रव्यत्वमिति वाच्यं, तत्र योग इत्यस्य सम्बन्धस्तादात्म्यप्रलक्षण इत्यर्थस्य दर्शितत्वात् ।

ननु दर्शित एवार्थइश्रीधरस्वामिभिस्तथापि स न युज्यते, तद्द्रव्यनामित्यनेन तदभेदस्योक्तत्वा-त्तदनुरोधेन योग इत्यस्याप्यभेद इत्येवार्थो वक्तव्यः । तथाच परमात्मात्मनोरभेद परमार्थ इतीप्यत इति यत्तदेतन्मिथ्यैव यतोऽन्यद्द्रव्यं तद्द्रव्यतां नैतीति श्लोकस्यार्थमसाधीयान्तिस्त्वयति, तत्रश्च जीवेध-रयोर्भिन्नद्रव्यत्वं सिद्धमिति, मैवम्—योगशब्दादभेदार्थासिद्धे - तेन युक्तो भवतीति बावयस्य तदभिन्नो भवतीत्यर्थ इति नहि कोपि विद्वान्विक । नच तद्द्रव्यतामित्यस्य तद्द्रव्यतादात्म्यमित्यर्थवर्णनमप्ययुक्त-मिति वाच्यं, तदभेदरूपार्थ इव तत्तादात्म्यरूपार्थेपि त्वतलो प्रयोगदर्शनात् । यद्वा केचिद्वक्ता अमर-कीटन्यायमाश्रित्य जल्पन्ति, यथा अमररोपि कीटो अमरेण गृहीतो भयेन अमरं निरन्तरं चिन्तयन्अम-रतां याति, तथाऽईधराद्विन्नोपि जीव ईश्वरं निरन्तरं ध्यायन्नीश्वरत्वं प्राप्नोतीति तदेतन्मतं प्रत्याख्यात-मनेन श्लोकेन-। अत्र च पक्षे योग इत्यस्याभेद इत्येवार्थः । कीटस्य अमराभेद इवात्मन परमात्मा-भेदः परमार्थ इति कैश्चिदिप्यते तदेतन्मिथ्या-अन्यस्तुल्यम् । एतन्मतरीत्या जीवेधरयोर्भिन्नद्रव्यत्वा-दन्यद्रव्यस्य तद्द्रव्यत्वप्राप्त्ययोगाच्च जीवस्येश्वरत्वप्राप्तिरिति कृत्वा जीवस्य परमात्माभेदः परमार्थ इत्येतन्मिथ्यैव । नच भिन्नजातीययोरपि कीटअमरयोरभेदो दृष्ट इति वाच्यं, तत्रापि अमरसारूप्यमेव कीटस्य न अमरत्वमिति ।

ननु योगस्तादात्म्यमिति पक्षे अन्यद्रव्यस्य तद्द्रव्यत्वप्राप्तिरन्ये- कीटस्य अमरतादात्म्यप्राप्ति-दर्शनादिति कृत्वा कथं तस्य मिथ्यात्वमिति चेन्मैवम्—कीटअमरयोर्भिन्नजातीयत्वेपि भिन्नद्रव्यत्वा-भावात्- भिन्नद्रव्यत्वाभ्युपगमेपि न कीटस्य अमरतादात्म्यप्राप्तिः, किंतु अमरसारूप्यप्राप्तिरेवेति न कश्चिदोषः ।

ननु तादात्म्यताद्रूप्याभेदानां को विशेष इति चेदुच्यते—यत्र व्यवहारमात्राद्वेदप्रतीतिस्तत्र तादात्म्यं तच्च कार्यकारणयोः । यत्र तु स्वरूपभेदेऽसत्यपि द्वावपि विविच्य गृहीतुं शक्येते तत्र तद्रूप्य-तच्च समानाकारयोरेककारणकयोः कार्ययोः । यत् त्रु मनागपि न भेदप्रतीतिस्त्राभेद- सच सोपा-धिकनिरुपाधिकयोर्रुपाधिनाशेसति- इति ।

यदि परमात्मात्माभेदो परमार्थ इति मूलकर्तृविवक्षा- तर्हि 'परमात्मात्मनोरैवधं परमार्थ इती-प्यते' इत्येव स श्लोकं कुर्यात्- यदि तथा श्लोकं कियेन तर्हि ग्रन्थद्वैदिक एव भवेत्- वेदे हि

तत्त्वमसीत्यादिषु बहुधाथलेषु जीवव्रह्मणोरैक्यं श्रूयते । नच प्रवृत्तवाच्यप्रतिरोधत्वात्तात्पर्यन्तरं कल्प्यमिति वाच्यं, प्रवृत्तवाच्यस्याद्यापि द्वैतपरत्वनिश्चयानुदयात्, तदुदयेषु श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे तु श्रुतिरेव उलीयसीति शास्त्रात्स्मृत्यनुरोधेन श्रुतेरर्थान्तरपरत्वदर्शनस्यायुक्तत्वात् । नच 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागता' इति गीतावचनात्सायुज्यमप्रमाणकमिति वाच्यं, ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीत्यादिश्रुतिविरोधेन गीतावाच्यस्यैवाप्रमाणत्वात् ।

यस्तुतस्तु साधर्म्यमित्यस्य तत्रभेदमित्येवार्थः - 'मामुपेत्य तु कौन्ते'येत्यादिनैकाग्र्यत्वं । यद्वा तत्र साधर्म्यं सायुज्यं मामृध्माम- न तावता सायुज्याभावसिद्धिः - मामुपेत्येत्यादिषु सायुज्यस्य प्रतिपादितत्वादिति । नच मामुपेत्येत्यस्य मत्सार्वभौम्यं मत्सारूप्यं मत्सामीप्यं वा प्राप्येत्यर्थः इति वाच्यं, तस्यायथाश्रुतार्थत्वेनाप्राप्यत्वादिति । नच 'आत्ममात्रं नयत्येनं तद्ब्रह्म ध्यायिनं मुनिम् । विकार्यमागमदशक्या लोहमाकर्षको यथा' इतीहापि मुक्तस्य भेदप्रतिपत्तिरुक्तेति वाच्यं, मुक्तपरत्वाभावादस्य दलोऽस्य- यथा आकर्षकोऽयस्कान्तमणिरात्मशक्त्या लोहमात्मभावमात्मप्राप्तिमात्मसंयोगमिति यावत्, नयति, तथा ब्रह्मणि ध्यायिनमेनं मुनिमात्ममात्रं नयति- लोहायस्कान्तयोरेव ध्यायिन्नणोऽस्ययोगो भवतीत्यर्थः । तमेव सयोगमुत्तरश्लोकेन दर्शयति- 'आत्मप्रयत्नसाधेक्षा विशिष्टा या मनोगतिः । तस्या ब्रह्मणि सयोगो योग इत्यभिधीयते' इति । नच मनोगतेरेव ब्रह्मसयोगो न जीगम्येति वाच्यं, मनोवच्छिन्नस्यैव जीवस्य स्वन तन्मनसो ब्रह्मसयोगे सति ध्यातुर्मुनेरपि स जात एवेति- मुक्तस्य ब्रह्मसायुज्यमिदं शास्त्र साक्षादेव प्रत्यपादयत् । 'विष्णुसन्ध्ये निर्मले ब्रह्मण्यवाप नृपतिर्लक्ष्मि'मिति, आर्यन्निर्को विमुक्तिर्या लयो ब्रह्मणि शश्वते' इति च । ब्रह्मणि जीवस्य लयो हि ब्रह्मसायुज्यमाप्तिः । नच 'जगद्व्यापारवर्ज'मित्यादिसूत्रविरुद्धं मुक्तस्य ब्रह्मसायुज्यमिति वाच्यं, 'तत्सूत्राणां हिरण्यगर्भलोकरूपसगुणमुक्तिक्षेत्रगनजीवविषयत्वात् ।

यदुक्तं ब्रविडभाष्यकारेण देवतासायुज्यादशरीरम्यापि देवतावत्सर्वार्थसिद्धिरिति, तत्सत्यमेव - हिरण्यगर्भलोकरं गतस्य तथैवेति । 'य इहात्मान'मिति श्रुतिश्च सगुणमुक्तिविषयैव- 'ब्रह्मविशान्णोनि पर'मिति श्रुतिर्विचारितपूर्वैव । 'एतमानन्दमय'मिति श्रुतिश्च न मुक्तपरा । 'स तत्र परं तीति श्रुतिश्च सगुणमुक्तपरा । 'रसं ह्येवाय'मिति श्रुतिश्च समाधिनिष्ठपरा ननु मुक्तपरा । 'यथा नय' इति श्रुतिस्सायुज्यमेव प्रतिपादयति । तथापि द्वामिनि श्रुतिरपि तथैव । परमं साम्यमित्यस्य सायुज्यमर्थः इति पूर्वमेव निर्णीतत्वात् । ननु 'पुरुषमुपैति दिव्य'मिति कर्मकर्तृभावप्रतीतिर्न भेदनिर्णयि 'यथा नय' इति श्रुतिः प्रतिपादयतीति चेन्नैवम्—नदीसागरदृष्टान्तानुरोधेन परमात्मनि जीवनिष्ठप्रत्ययैव पुरुषभासरूपत्वेन कर्मकर्तृभावाभावात् ।

ननु परमं साम्यमिति नाभेद उच्यते, किंतु तत्समताप्रतिरेवेति, ग्रैवम्—यथा नय इति दृष्टान्तानुरोधात् नहि समुद्रं गता नयस्समुद्रसाध्यं प्रपद्यन्ते, किंतु तदभेदमेव । नच मधुरजला नयस्समुद्रं प्राप्य क्षारजला भवन्ति समुद्रवदिति वाच्यं, यदि समुद्रं प्रविष्टास्तु सतीषु नदीषु इदं नदीजलमिदं तु

समुद्रजलमिति पृथक्प्रतीतिस्तर्हि नदीजलस्य समुद्रजलसाम्यं वर्तुं शक्यते, ननु साम्नीति नद्यपृथक्प्रती-
 तयोस्साम्यं, कचिद्दृष्टमुपपन्नं वा । एतेन यदुक्तं ल्यशब्दो न स्वरूपैक्यपर इति तत्प्रत्युक्तम् ।
 अस्तं गच्छन्तीत्यस्य ल्यपरत्वात्समुद्रे नदीनामस्तंगमनरूपस्य ल्यस्य समुद्रस्वरूपैक्यपरत्वस्योक्तत्वात् ।
 नच नित्यनैमित्तिकमहाप्रलयेषु ल्यशब्दप्रयोगो दृश्यते- सच ल्यो न स्वरूपैक्यम्- अन्यथा तेषु ज्ञानं
 विनैव सर्वमुक्तिप्रसङ्गादिति वाच्यं, ऐक्यमेव ल्यशब्दस्य मुख्यार्थः । अत एव मोक्षस्यात्यन्तिकलभत्वेन
 व्यवहारः - 'आत्यन्तिकोपि मुक्तिर्या लये ब्रह्मणि शाश्वत' इति विष्णुपुराणात् । ल्यो हि चतुर्विध
 नित्यादिषु तेषु ल्यशब्दप्रयोग औपचारिकः । श्रूयते हि सुषुप्तं प्रति प्रलीन इव भवतीति । घटादि-
 कार्यं च स्वकारणमृद्द्रव्यभूतचूर्णपुञ्जेनैक्यं प्रपन्नं सदेव नष्टमित्युच्यते । नाशो हि ल्य - नहि नष्टो
 घटो मृदैक्यमप्राप्य मृत्समस्सन् दृश्यते- मृदिति घट इति च सति पदार्थद्वये तयोस्साम्यं वर्तुं शक्यते-
 नहि घटनाशानन्तरं घटपदार्थोस्ति- विरोधात् । तथा च आत्यन्तिकप्रलये स्थूलसूक्ष्मात्मकं सर्वं जग-
 त्स्वकारणेनाज्ञानेन सह विनष्टमेवेति कृत्वा तस्य परमकारणे ब्रह्मणि मुख्यो ल्य उपपद्यते । नित्यादिषु
 तु न सूक्ष्मपञ्चनाश इति न तस्य ब्रह्मणि ल्यः । नच आत्यन्तिकप्रलये जीवस्यैव ल्य इत्युक्तमिति
 वाच्यं, जीवस्य नित्यस्य ल्यायोगात्- जीवोपाधयोस्सूक्ष्मकारणयोर्लयेन जीवलयन्यपदेशात्- जीवो हि
 मुक्तौ सूक्ष्माद्युपाधिद्वयं परित्यज्य केवलब्रह्मात्मनाऽवतिष्ठते । तस्माज्जीवोपाधेर्जीवस्य वा मुक्तौ न
 साम्येन स्थितिर्ब्रह्मणि, किं त्वभेदेनैव- जीवोपाधे प्रध्वंसाभावाज्जीवस्य च ब्रह्मभेदकोपाध्यभावेन ब्रह्मण
 पृथक्स्थित्यभावाच्च । तदेव ह्युक्तम्—'विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते' इति । यथा आर-
 म्भकवादे परिणामवादे चाकार्यस्य कारणे ल्यो नाम कारणस्वरूपैक्ये, तथा विवर्तवादेपीति कृत्वा रज्जु-
 सर्पवत्पञ्चोप्यज्ञानेऽपगते सति रज्जुना ब्रह्मणा स्वरूपैक्यमेव प्रतिपद्यते । ननु तत्साम्यं नहि रज्जु दृष्ट्वा
 सर्प इति भ्रान्तं पुरुष आतोपदेशादिना रज्जुरियमिति ज्ञात्वापि रज्जुसमस्सन् सर्पोत्तं वर्तते इति मन्यते,
 किंतु सर्पो रज्जुरेव भवतीति । नच कालत्रयेपि सर्प एवात्र नास्तीति प्रत्येतीति वाच्यं, इष्टापत्ते -
 कारणस्वरूपातिरिक्तं नास्ति हि कार्यस्य किञ्चित्स्वरूपं यस्मिन् कस्मिन्नपि वादे । एवं कार्यस्य मिथ्या-
 त्वादेव ब्रह्मण्यात्यन्तिकल्य उपपद्यते - नहि सत्यस्य ल्यस्सम्भवति- सत्यत्वादेव, नाप्यसत्यस्यासत्यत्वा-
 देव- किंतु मिथ्याभूतस्यैव । नचैवं ब्रह्मणि जीवस्य ल्यग्रवणाज्जीवो मिथ्यैवेति वाच्यं, इष्टापत्ते - 'जीव
 ईशो जगधो'ति सर्वं हि मिथ्या ब्रह्मभिन्नत्वात् । जीवस्वरूपस्य सत्यत्वेपि जीवोपाधेमिथ्यात्वाच्च
 काप्यनुपपत्तिः । तस्माज्ज्यो नाम कार्यस्य कारणनैक्यप्राप्तिरेव । जीवस्य च सोपाधिकस्य ब्रह्मकार्यत्वा-
 द्ब्रह्मणैक्यप्राप्तिरेव ल्यः । तच्च जीवस्य ब्रह्मैक्यमुपाधिपरित्यागमात्रमेव, नत्वपूर्वमिति सिद्धम् ।

ननु कार्यस्य कारणैक्यं न ल्यशब्दार्थः, किंतु विसदृशावस्थामहाणेन कारणत्ववर्धिणा द्रव्येण
 विभागस्थापादानभूतेन संश्लेषो ल्य इति, मैवम्—कार्यस्य निमित्तकारणेन सह संयोगनिर्माणसत्त्वेपि
 उपादानकारणेन सह तद्वग्भावात् नहि मृदा त्रिभुक्तरसन् घटो दृश्यते, येन मृदा संश्लिष्टो घटो नष्ट
 इत्युच्येत । नच पत्रस्य वृक्ष इव घटस्य मृदापादानं दृश्यते, नहि वृक्षात्पत्रमिव मृदम्बकाशादुपघट पतति ।

यद्यपीदं पत्रमयं वृक्ष इतिवदियं मृदयं घट इति घटाकारपरिणतमृदतिरिक्तमृद पृथक्त्वेन घटो विविच्य
 मृहीतुं शक्यते, तथापि घटाकारपरिणतमृदस्सकाशाच्च शक्यत इति कृत्वा कथं मृदघटयोःसयोगवियोग-
 भावः । किंच यदि घट विसदृशा कम्बुग्रीवाद्यवस्था प्रज्ज्यावर्हि मृत्स्वरूपपरस्यादिति कृत्वा घटम्यैवा-
 भावात्कस्य कारणेन सह संश्लेषः, सतोर्हि वस्तुनोर्द्वयोस्संश्लेषः । कपिशृङ्गयोरिव सम्भवति न त्वन्य-
 तरास्तत्वे । अपिच सत्कार्यवादिना त्वया सतो द्रव्यस्य पूर्वावस्थाप्रहाणेनोत्तरावस्थास्वीकार कार्योदयः,
 तत्परित्यगेन पुनरवस्थान्तरास्वीकार कार्यनाश इत्युक्तं प्राक्, तदिदानीं विरुध्यते कार्यकारणपदार्थ-
 द्वयाभ्युपगमात् । नहि तस्यैव द्रव्यस्य तदेवापादानं भवति, तदेव तेन च संश्लिष्टं भवति । ननु
 महत्या मृदस्सकाशात्किमतीं मृदं विच्छिन्नादाय कुललो घटमकरोदिति कृत्वा कारणभूतादपादानान्महतो
 मृद्वद्रव्यात्सकाशाद्विभक्त एव विसदृशावस्थो मृन्मयो घट सच मुद्रेण विध्वस्तस्तस्मिन् मृद्विसदृशावस्था
 परित्यज्य अपादानभूतेन मृद्वद्रव्येण महता सश्लिष्टस्तन्नष्ट इत्युच्यत इति कृत्वा कार्यस्य कारणेन
 संश्लेष एव ल्यो न त्वैक्यमिति, मैवम्—या कियतीं मृदं विच्छिन्नादाय कुललो घटमकरोत्सैव
 मृदघटयोःपादानतया कारण भवति, ननु तदतिरिक्ता महती मृत्- अतिरिक्ताया घटस्यारम्भकत्वाभावा-
 त्परिणामित्वाभावाच्च । तथाच घटस्य नामरूपप्रहाणे सति स्वोपादानमृददेशेनैक्यमेव । यद्यपि घटोपा-
 दानमृददेशस्य तदितरमृदा संश्लेषस्तम्भवति, तथापि न तयो कार्यकारणभाव इति । यदुक्तमाकाश-
 स्यापि प्रदेशभेदाभ्युपगमादृषटाकाशादिदृष्टान्तोपन्यासश्चौपाधिकवैषम्याभावनिरूप्यते इति, तदप्यसत्-
 निरवयवं गगनमिति लोकप्रसिद्धिमाश्रित्य तद्दृष्टान्तोपन्यासात् यथा समुद्रवदपारमिति नहि समुद्रस्य
 पारमावोस्ति, परं तु लोकस्समुद्रमपारं मन्यते- तद्वदिति । तस्मादृष्टे नष्टे सति घटाकाशो महाकाशो-
 नेव- समुद्रप्रवेशे सति नदी समुद्रेणैव अज्ञाने नष्टे सति जीवो ब्रह्मणा सायुज्यापरपर्यायैक्यमेव प्रपद्यते ।
 तदेव परमं साम्यमित्युच्यते । सायुज्यप्रतिपादकश्रुत्यैकार्थ्यस्परमत्वविशेषणाच्च साम्यस्येति ।

ननु सायुज्यं नाम नाऽभेदः, किंतु समानगुणयोग एव- समानगुणयुक् सयुक्, तस्य भाव-
 स्सायुज्यमिति व्युत्पत्तेः । सच समानगुणयोगास्तत्त्येव भेदे सम्भवतीति नाभेदसिद्धिरिति, मैवम्—
 समानगुणयोगस्य साधितारूपत्वेन सायुज्यैक्यपरत्वात् । सालोकेष्वं सारूप्यं सामीप्यं साधित्वं सायुज्य-
 मिति पञ्चप्रिधा हि मुक्तयः, तत्र समानलोकवासित्वं सालोकेष्वं, यस्मिन् लोके सेन्योस्ति तस्मिन्लोकेनेव
 कस्यापि सत्त्वं सालोकेयमित्यर्थः । समानलोकत्वं ह्यभिन्नलोकत्वं, ननु तुल्यलोकत्वं- नहि विष्णुमुपासीना
 वैष्णवा विष्णुलोकाद्वैयुष्ठादन्यं तत्तुल्यलोकं गच्छन्ति, किंतु समेवेति । एतेन समानशब्दो नैक्यपर-
 इति प्रत्युक्तम्—यद्यपि समानशब्दस्य तुल्यत्वं मुख्यार्थस्तथाप्यैक्यमपि कश्चित्कीर्तय्यमेवेति घोष्यम्,
 समानत्वत्वं सारूप्यं- सेन्यतुल्यरूपत्वमित्यर्थः । सेन्यसमीपवर्तित्वं सामीप्यं- सेन्यसमानैश्वर्यत्वं साधित्वं
 एताश्चतस्रोपि मुक्तयस्सगुणपरा एव- सायुज्यमुक्तिस्तु निर्गुणपरा- तच्च सायुज्यमभेद एव- दर्शितप्रकार-
 चतुष्टयातिरिक्तत्वात् समानस्थितियुक् सयुक् तस्य भावस्सायुज्यमभेदेनावस्थानमित्यर्थः । समानभावयुक्
 सयुगिति वा ब्रह्मणा सहभेदेन युक्ते तिष्ठतीति वा सयुक् धातूनामनेकार्थत्वात् इयं च सायुज्यमुक्तिः

स्फुटं प्रतिपादिता सूतसंहितायाम्- 'अन्या सायुज्यरूपोक्ता सत्यविज्ञानरूपिणी । केवलं ब्रह्मरूपोक्ता सर्वदा सुखलक्षणा ॥ सर्वेषा प्राणिना साक्षादात्मभूता स्वयंप्रभे'ति । नच तत्र सार्धित्वस्यानुक्तत्वा-त्सार्धित्वमेव सायुज्यमिति वाच्यं, सार्धित्वस्य दर्शितसायुज्यलक्षणमावात् । तत्र सामीप्यसार्धित्वयो-रेकत्वेन गृहीतत्वाच्चेति । एतेन अज्ञादिसायुज्यं प्रत्यारूपात्तम् । निर्गुणब्रह्मप्राप्तेरेव सायुज्यत्वात् । अत एव 'काश्चिच्छङ्करसारूप्यरूपा प्रोक्ता विमुक्तय' इत्यादिना सारूप्यसालोक्यसामीप्यमुक्तय एव विष्ण्वादीना प्रतिपादिता नतु सायुज्यरूपा । ननु एतासामेव देवनाना मयुज्यं सार्धिता समान-लोक्तामाप्नोतीति सगुणमुक्तिरपि सायुज्यरूपा ध्यते, मैत्रम्—तत्र सायुज्यमित्यस्य समीप्यादर्धान्तर-परत्वात् । तस्माद्यथा नद्य इति श्रुतौ परम साम्यं नामाभेद एव ।

यदुक्त रामानुजेन—परविद्यासु सर्वासु सगुणं ब्रह्मैवोपास्यमिति कृत्वा तदेव मुक्तं प्राप्यमिति निर्गुणब्रह्मप्राप्तिविषया काचिदपि श्रुतिर्नास्तीति तदयुक्तम्—'अथ परा यथा तदक्षरमधिगम्यत' इत्यादिना निर्गुणब्रह्मविषयाया एव परविद्याया प्रतिपादितत्वात् । नच निर्गुणं ब्रह्मापि ज्ञानानन्दादि-गुणवत्त्वेन सगुणमेवेति वाच्यं, ज्ञानानन्दयोरालम्ब्यस्वरूपत्वेन तद्गुणत्वाभावस्य पूर्वं बहुश उक्तत्वात् । सगुणब्रह्मोपासकाना चाचिरादिक्रमेण ब्रह्मलोकावाप्तिरेव, नतु सायुज्यमिति कृत्वा तेषा मुक्तौ भेदधर्माण्युक्तमेव । सद्यद्भामत्वसत्यकामत्वादिभिर्ब्रह्मणःसगुणत्वं भवति- ज्ञानानन्दादिभिस्तु न ब्रह्मणो निर्गुणत्व-हानि तेषा ब्रह्मधर्मत्वात् । तदुक्तम् 'आनन्दादय प्रधानस्य, प्रियशिरस्वद्यप्राप्तिरपचयापचयौ हि भेदे, इतरे त्वर्थसामान्या'दिति सूत्रत्रयस्याधर्म - ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपरासु श्रुतिषु ब्रह्मण आनन्दरूपस्य, विज्ञानधनत्वं, सर्वगतत्वं, सर्वात्मकत्वमित्येवजातीयका धर्मा कचित्केचिच्छ्रूयन्ते, ते सर्वे सर्वत्र प्रति-पत्त्या - सर्वाभेदादेव सर्वत्र हि तदेवैकं प्रधानं विशेष्यं ब्रह्म न मिथते प्रियशिरस्वादीना तु नास्त्य-न्यत्र प्राप्ति तेषा कोशधर्मत्वेनाब्रह्मधर्मत्वादुपचितापचिनरूपाहिते उपचयापचयौ च भेदे सति सम्भवन - ब्रह्म च निभेदम्- 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति श्रुते । इतरेत्वानन्दादयो धर्मा ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनार्थ-बोध्यमाना अर्थसामान्याप्रतिपादयस्य ब्रह्मण एकत्वात्सर्वे सर्वत्र प्रतीयेरन्निति वैषम्य प्रतिपत्तिमात्रमयो-नाहिते- इति ।

यदुक्त 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भव'तीत्यत्रापि- 'नामरूपाद्विमुक्तं परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्'- 'निर-ज्ञान परम साम्यमुपैति' 'परं ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाग्निनिष्पद्यत' इत्यादिभिर्निरकारार्थत्वाकृन्नानाम-रूपाभ्या विनिर्मुक्तस्य निरस्ततत्त्वभेदस्य ज्ञानैकाकारतया ब्रह्मप्रकारतोच्यते । प्रकारैक्ये च तत्त्वयव-हारो भुक्त्व एव, यथा सेयं गौरिति, तत्तुच्छम्—'पुरुषमुपैती'त्यनेन सायुज्यस्यैवोक्तत्वात् । नच सामीप्यादिष्वुक्तमिति वाच्यं, पुरुषसामीप्यमुपैतीत्यादेरनुक्तत्वात् । पुरुषशब्दस्य पुरुषसामीप्यादर्थ-वर्णनस्य लाक्षणिकत्वेनायुक्तत्वात् । नच पुरुषप्राप्तिर्नाम पुरुषसंयोग इति वाच्यं, निरवयवेन निष्क्रियेण च परमात्मना सह तथाविधम्यैवात्मनर्मसंयोगायोगात् । एव निरञ्जनश्रुतिरपि सायुज्यपरैव । तथा परं-ज्योतिरिति श्रुति पुरुष परज्योति परब्रह्मोपसम्पद्य सम्प्राप्य स्वेन रूपेण सच्चिदानन्दालम्भा अभिनिष्पद्यते

भवतिष्ठत इति तदर्थत् । तथा च दर्शितश्रुतिसमन्वयाद्ब्रह्म वेदेति श्रुतिरपि यथा श्रुतार्थिव, नतु लाक्ष-
णिकार्थरा । ब्रह्मैव भवतीत्यस्य ब्रह्मतुल्यो भवतीति, ब्रह्मप्रकारत्ववर्णनं खलु लाक्षणिकम् । किंच
सेय गौरिति प्रत्यभिज्ञायामपि तदिदन्तयोर्विरुद्धयोः प्रहाणाद्वैरित्यस्यार्थ एव प्रतीयते- 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव
भव'तीति तु न प्रत्यभिज्ञेति, न तदिह दृष्टान्तीकरणीयम् । आकारसाम्यप्रयुक्तस्तु तत्त्वव्यवहारो
भ्रान्तिप्रयुक्त एव । देवदत्तश्च दत्तयोः खलु सोदरयोराकारसाम्ये सति देवदत्तं दृष्ट्वा यज्ञदत्त इति
कश्चित्प्रत्येति, सा हि प्रतीतिर्भ्रान्ति । एव ब्रह्मब्रह्मविदोराकारसाम्यप्रयुक्ता हि ब्रह्मविदि ब्रह्मप्रतीति-
र्भ्रान्तिरेव भवेत् सा च भ्रान्तिर्भगवत्या उपनिषदो भवतीति वक्तुं न शक्यते । तस्मान्मुक्तस्य ब्रह्मा-
भेद एव भेदकोपाध्यभावात् । नच अप्राकृतनामरूपात्मकभेदकोपाधिरस्तीति वाच्यं, नामरूपात्मकसर्व-
द्वैतस्य प्राकृतत्वेन अप्राकृतनामरूपसत्त्वे मानाभावात् । नच वैकुण्ठलोकोऽप्राकृत इति तद्गतनामरूपे
अप्राकृते इति वाच्यं, तस्यापि दृश्यत्वेन मायामयत्वात् । नच शुद्धसत्त्वमयत्वात्तस्याप्राकृतत्वमिति
वाच्यं, मलिनस्येव शुद्धस्यापि सत्त्वस्य प्रकृतिपरिणामत्वाविशेषात् । यद्यपि मर्त्यलोकापेक्षया देव-
लोकस्य, देवलोकपेक्षया ब्रह्मलोकस्य च सुखरूपात्प्रत्यक्षत्वप्रयुक्तं तारतम्यमस्ति, तथापि प्राकृतत्वा-
प्राकृतत्वात्मकस्तु भेदो नास्त्येव- सर्वस्यापि प्राकृतत्वात् । नच 'तद्विष्णो परमं यद'मप्राकृतमिति
वाच्यं, इष्टापत्तेः । नच तत्पदं वैकुण्ठलोक एवेति वाच्यं, स्वरूपवाचित्वात्तत्र पदशब्दस्य । तच्च स्वरूपं
सच्चिदानन्दलक्षणं ब्रह्मैव । तदेव जीवस्यापि स्वरूपम् । अज्ञानात् तद्विदित्वा मनुष्यो हमित्याद्यध्यासं
प्राप्य संसारी भवति ज्ञानात् तद्विदित्वा अध्यासं विहाय स्वरूपेणैव तिष्ठतीति सिद्धं मुक्तौ जीवब्रह्मा-
द्वैतम् । सगुणमुक्तौ तु जीवब्रह्मभेदोस्त्येव ।

यद्योक्तं रामानुजेन—अत्रापि- 'विज्ञानं प्रापकं प्राप्ये परे ब्रह्मणि पार्थिव । प्रापणीयस्तदै-
वात्मा प्रक्षीणाशेषभावन ॥' कर्मभावना, ब्रह्मभावना, उभयभावनेति, भावनात्रयरहितं प्रापणीय इत्य-
भिधाय, 'क्षेत्रज्ञ करणी ज्ञानं करणं तस्य तेन तत् । निष्पाद्य मुक्तिकार्यं हि कृतकृत्यं निर्वर्तते ॥' इति
करणस्य परब्रह्मज्ञानरूपस्य प्रक्षीणाशेषभावनात्मस्वरूपप्राप्त्या कृतकृत्यत्वेन निवृत्तिवचनाद्यावत्सिद्धयनु-
ष्ठेयमित्युक्त्वा । 'तद्वाच्यमावममन्नस्तदासौ परमात्मना । भवत्यभेदी भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवे'दिति
मुक्तस्य स्वरूपमाह- तद्वाच्यं ब्रह्मणो भाव, स्वभाव । नतु स्वरूपैर्मथम् । तद्वाच्यमावमापन्न इति
द्वितीयभाववादान्वयात् । पूर्वोक्तार्थविरोधाच्च । यद्ब्रह्मण प्रक्षीणाशेषभावनत्वं तदापत्तिस्तद्वाच्यभाषा-
पत्तिं यदैवमापन्नस्तदासौ परमात्मना अभेदी भेदरहितो भवति, तस्य भेदो देवादिरूप- कर्मरूपाज्ञान-
मूल, नतु स्वरूपकृत इति, तदप्यसम्भ-विज्ञानमात्मानं ब्रह्म नयतीति ममेष्टमेव- ज्ञानादेव
कैवल्यमिति वादिन ज्ञानमेव मुक्तिरूपं कार्यं निष्पाद्य कृतकृत्यं सन्निवर्तते इत्येतद्ब्रह्मैव कैवल्यं न तु
ज्ञानादिति वादिनस्तत्रानिष्टमेव ज्ञानादज्ञानस्य सकार्यस्य निवृत्त्या, तस्य च ज्ञानस्य शृतिरूपस्य भवत
एव निवृत्त्या, सिद्धमेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति न द्वैतावकाशः । यावत्पर्यन्तं विज्ञानं वर्तते तावत्पर्यन्तं
प्राप्यप्राप्यप्रापणीयरूपं द्वैतमस्तुनाम, नतु विज्ञाननिवृत्त्यनन्तरं तत्सत्त्वम् । नच प्रापकज्ञानाभावेपि

प्राप्यप्रापणीयद्वयमस्तीति वाच्यं, प्रापकस्यैवामावे कथं प्राप्यप्रापणीययोस्तत्त्वमिति । प्रापकं हि यद्य-
त्प्रापयति तत्प्राप्यं, तच्च प्रापणीयं भवति । किं च प्रापकं हि प्राप्यं प्रापणीयं प्राप्यैव निर्वर्तत इति
कृत्वा प्रापणीयं प्राप्येणैक्यं प्राप्त एव । नच प्राप्येण संयोगमेव मत इति वाच्यं, संयोगायोगस्योक्त
त्वादेवात्मन ज्ञानेन प्रापितं ब्रह्मैक्यमाह परमात्मनाऽभेदी भवतीति । ज्ञानात्कथमात्मब्रह्मणोरभेदसिद्धिः
तत्राह भेदश्चेति- तस्य जीवस्य परमात्मना सह भेदः अज्ञानकृत् । यत् एवं ततो भेदजनकस्याज्ञानस्य
ज्ञानेन सति नाशे अभेदस्सिद्धयत्येव । एवं यथाश्रुतार्थं विहाय देवादिभेद इत्यपार्थक्यपनमयुक्तमेव ।
परमात्मना अभेदीति अभेदं प्रति यः प्रतियोगितया निर्दिष्टस्तस्यैव प्रकृतस्य सन्निहितस्यैव परमात्मन
भेदः प्रत्यपि प्रतियोगितया ग्रहणस्य युक्तत्वात्, परमात्मप्रतियोगिकात्मानुयोगिकाभेदसिद्धेः, परमात्म-
प्रतियोगिकात्मानुयोगिकभेदानाशपूर्वकत्वाच्च । नच तद्भावभावमापन्न इति द्वितीयभावशब्दानन्वयाच्चात्रा
भेदोर्थे इति वाच्यं, तत्र मतेपि तद्भावमापन्न इत्यनेनैव विवक्षितार्थसिद्धौ द्वितीयभावशब्दस्य वैयर्थ्यात् ।
नच तद्भाव परमात्मधर्मस्तस्य भावः प्राप्तस्तमापन्न इत्यर्थे इति वाच्यं, परमात्मधर्ममापन्न इत्यनेनैवेष्ट-
सिद्धौ परमात्मधर्मप्राप्तिमापन्न इति पुनरुक्तत्वात् । नच द्वितीयभावस्य सत्ताऽर्थे इति वाच्यं, तथापि
वैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वात् । तर्हि मतद्वयं दुष्टमस्त्विति चेन्मैव, मम मतस्य निर्दुष्टत्वात् । कथं उच्यते-
तद्भावभावमापन्न तस्य परमात्मनो भावस्तस्य यो भावः सच्चिदानन्दरक्षणं स्वरूपं तमापन्न इति । अस्ति
हि परमात्मनः स्वरूपद्वयं सत्यमसत्यं चेति, तत्र सत्यं सच्चिदानन्दमसत्यं तु मायामयम् । तत्र यस्तस्य
तदधिगम इत्यर्थः । तस्माद्यथाश्रुतस्य परमात्मना भवत्यभेदीत्यस्य वाक्यस्य परमात्मैक्यलक्षणार्थस्य
ग्रहाणमन्यार्थकल्पने च रामानुजस्य दुष्टमेव ।

यदप्युक्तं मुक्तस्य देवादिरूपो भेदो नास्तीति तदप्यस्य दुर्बलमेव । एतन्मते मुक्तस्य निग्रह-
कत्वेन तत्प्रयुक्तस्यापि भेदस्य सत्त्वात् । नहि मुक्तानामात्मना स्वरूपकृत् एव भेदः, येन स्वरूपभेदा-
तिरिक्तो देवादिभेदो नास्तीत्युच्येत । नच 'देवतिरिक्तानुप्याख्यस्तथैव नृप नारकः । चतुर्विधोऽपि
भेदोऽयं मिथ्याज्ञाननिबन्धनः' इति शौनकाचार्यान्मुक्तम्यं च चतुर्विधभेदो नास्तीति वाच्यं, अनारम-
न्यात्मबुद्धिरनात्मीये आत्मीयबुद्धिश्चातस्मिन्तद्बुद्धित्वान्मिथ्याज्ञानमिति सम्प्रतिपन्नम् । तन्निबन्धनश्च
भेदश्चतुर्विध एवेति नियन्तुं न शक्यते । तदतिरिक्तकिमपिपक्षिस्थावरादिभेदानामपि सत्त्वात् । वैतुष्ट-
लोकस्थानामप्यनन्तरुद्रविष्वक्सेनादिनित्यसूरिणा तल्लोकगतानां च मुक्तानां सशरीराणां 'सहस्रानन-
शशेषोर्ध्वं, कनकपक्षो गरुडोऽहं'मित्यादिमिथ्याज्ञाननिबन्धनभेदसत्त्वात्कथं मुक्तानां स्वरूपभेदातिरिक्त-
भेदाभावः । किंच शेषस्पर्श, गर्त्तात्म्यवीति कथं चतुर्विधस्यापि भेदस्याभावः । अपिच ब्रह्मविष्णु-
रुद्रलोकस्था प्राणिनो देवा एव । ब्रह्मणस्सुरज्येष्ठ इति, जिष्णोर्वीर्युदेव इति, रुद्रस्य महादेव इति ॥
व्यपदेशसत्त्वात् अपि तु वस्त्राद्यपेक्षया इन्द्रादय इव इन्द्राद्यपेक्षया ब्रह्मादय उल्लेखा भवन्ति । नैनावता
ब्रह्मादीनां देवत्वमपैति धनिमेष्टत्वात्प्रवत्तादिदेवधर्मसत्त्वात् । तथा च ब्रह्मद्वयसत्तल्लोकस्थाश्च देव-
जातीया एवेति कृत्वा कथं चतुर्विधभेदाभावस्तेषाम् । यदितु ते देवत्वजातेरुल्लेख्या कया चिद्भासत्-

वैष्णवत्वादिरूपया जात्या आलिङ्गिता इत्युच्यन्ते, तर्हि ब्राह्मवैष्णवादिभेदान्तरसत्त्वेन देवादिरूपधत्तु-
र्विध एव भेद इति नियन्तुं न शक्यते- साच ब्राह्मोहं वैष्णवोहं शैवोहमिति मतिर्देवोहं मनुष्योहं नार-
कोहमिति मतिवन्निमग्नज्ञानमेवातस्मिस्तद्वुद्धिस्त्वादनानि हि ब्राह्मादिदेहे अहमित्यात्ममतिस्ता ।
नच तद्विषयानां देहेऽहमिति नास्तीति वाच्यं, तथापि ब्रह्मलोकस्थाः प्राणिनो ब्राह्मा इन्द्रलोकस्था
देवा मूलोकस्था मनुष्या इत्यादिप्रतीतिरस्माकं सत्त्वात्तदव्ययानुपपत्त्यापि चतुर्विधभेदनियमो न सिद्ध-
येवेति । किंच विष्णुलोकस्थाप्राणिना स्त्रीपुरुषभेदोऽस्ति वा? नवा? आचे अहं स्त्री अहं पुरुष इति प्रतीति-
स्तेषामस्म्यैवेति न मिथ्याज्ञानम्यापाय, मिथ्याज्ञानप्रयुक्तो हि तद्वेदः । न द्वितीयः- विष्णुः पुरुषः
तत्पत्नी लक्ष्मी स्त्री इति प्रसिद्धिविरोधात्- 'हीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ' इति श्रुतिविरोधाच्च । नचैवं
ताभ्यामेव स्त्रीपुरुषाविति वाच्यं, अन्येषां प्राणिना नृपंसकत्वे मानाभावात् । विष्णुवत्सेनादीनां सखीकत्व-
दर्शनाच्च पुराणेषु । नच स्त्रीपुरुषभेदो न मिथ्याज्ञाननिबन्धन इति वाच्यं, देहधर्मत्वात्तस्य- न ह्यात्मा
देहातिरिक्तः स्त्री पुरुषो नृपंसको वा भवति- 'न स्त्री न पण्डो न पुमान् जन्तु'रिति स्मरणात्- स्त्रीपुरु-
पादिचिह्नानां भगदिशवादीनां देहावयवत्वाच्च । तस्मान्मुक्तस्य विष्णुलोकं गतस्य देवादिभेदः, तदन्तर्गत-
वैष्णवादिभेदः, तदन्तर्गतस्त्रीपुरुषादिभेदः, तदन्तर्गतभार्यामर्तृपुत्रादिभेदश्चेति बहुविधो भेदोऽस्येवेति कृत्वा
न मिथ्याज्ञानम्यापाय इति कथं मुक्तत्वं तस्य? कथं वा मुक्तस्य स्वरूपभेदातिरिक्तभेदाभाव इति त्वया
निर्णयित । नच 'एकस्वरूपभेदस्तु बाह्यकर्मप्रवृत्तिज । देवादिभेदेऽप्यवन्ते नास्त्येवावरणे हि स' इति
विष्णुपुराणान्मुक्तस्य स्वरूपभेदातिरिक्तदेवादिभेदाभाव इति वाच्यं, आत्मनः स्वरूपं तावदेकमेव- ज्ञान-
स्यैवात्मस्वरूपत्वात्तस्य चैकत्वात् । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म', 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मे'ति श्रुतेः, 'तत्सत्यं
॥ आत्मेति' श्रुतेः । तद्वेदस्तु बाह्यकर्मप्रवृत्तिप्रज, बाह्यमात्मन आन्तरत्वात्तदपेक्षया बाह्यं कर्म जीवा-
दृष्टं लक्षण्या तदाश्रितमज्ञाने कर्मलुप्यते तत्कृत्वावरणं बाह्यकर्मप्रवृत्ति, तत् प्रकर्षेण जायत इति
तत्प्रज । अज्ञानेनात्मस्वरूपस्यावृत्तवादात्मभेदभ्रमो जात इत्यर्थः । उक्तं हि गीतासु- 'अज्ञानेनावृत्तं
ज्ञानं तेन मुपेति जन्तव' इति । एवमज्ञानावरणजन्य आत्मभेदमन्दावरणनाशतदवनीत्याह- देवादीनि-
देवादिभेदे देवादिभेदहीनावावरणे अज्ञानावरणे अपध्यन्ते मति प्रत्यगभिन्नप्रयज्ञानादज्ञाननाशे मति तदा-
वरणमपि नश्यतीत्यर्थः । स आत्मभेदो नास्त्येव देवादिभेदोनाम देवमनुष्यनिषेडनारकाव्यचतुर्विधभेद
इति न- तस्यात्राप्रवृत्तत्वात् । किं तु देवमनुष्यादिरक्षण स्त्रीपुमादिरक्षण जीवधरलक्षण चेतना-
चेतनलक्षणः भूतर्मान्तरलक्षणः त्वमहमित्यादिरक्षण षट्पञ्चादिरक्षण देवदत्तयज्ञदत्तादिरक्षण नील-
पातादिरक्षणश्च- किं वदुना सर्वविधोऽपि भेद उच्यते- आदिपदस्वात् । भेदमात्रं प्रज्ञानरूपं
तत्कथमज्ञाननाशे निष्ठेत् । तस्मात्तस्मिन् मुक्तस्य स्वरूपभेदः । किं च मुक्तस्य स्वरूपभेदोऽस्तीति वादिने
त्वमहं शृणुमि- किं मुक्तस्य स्वरूपमेव भेदः? उक्तं स्वरूपानिरिक्तं कश्चिद्वेदप्रदार्थः । आद्ये इष्टापत्ति-
रेव- मुक्तस्य स्वरूपं यमधिष्ठानन्दलक्षणमेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म तदेव भेदशब्देन व्यवह्रियत इति भेदस्य
रूपप्रदार्थत्वे । न द्वितीयः स्वरूपानिरिक्तस्य भेदस्य द्विनिरूप्यत्वात्- नहि मुक्तस्वरूपातिरिक्तः

कश्चिद्भेद इति पदार्थोऽस्ति । ननु किं मुक्तो बद्धाद्विन्नः ? उताभिन्नः ? आद्ये- सिद्ध एव भेदः । द्वितीये बन्धमुक्तिव्यवस्थाऽसिद्धिः । मुक्त्यर्थोपायानुष्ठानवैधर्ष्याच्छब्दसवैयर्थ्यं च, मैत्रम्—परमार्थदशाया मुक्तौ बद्धस्यैवाभावेन तत्प्रतियोगिकभेदाभेदविकल्पकरणायोगात् । व्यवहारदशाया तु अज्ञानावरण-सत्त्वात्त्वं ब्रवीषि शुको मुक्तो वामदेवो मुक्तो बद्धोहमिति यावद्यवहारमात्मन्यज्ञानकल्पितो हि मिथ्या-भूतोऽस्ति भेदः । ननु किमिदानीं मुक्तं पूर्वं मुक्ताद्विन्न उताभिन्नः ? आद्ये भेदसिद्धः । द्वितीये प्रागुक्तदोष इति, मैत्रम्—अज्ञानावृतत्वदृष्टयैव कालादिसत्त्वं न तु मुक्तदृष्टयेति । तदुक्तं 'न विरोधो नचोत्पत्तिर्न बद्धो नच साधकः । न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थ'तेति । एतेन किं मुक्तो मोक्षकाद्विन्नः ? उताभिन्नः ? अद्ये भेदसिद्धिः । द्वितीये दर्शित एव दोष इत्यपि प्रत्युक्तम् । पर-मार्थतो मुक्तमोक्षकयोरभावादात्मन एकस्यैव सत्त्वादिति । तस्मादात्मभेदस्याज्ञानकृतत्वादज्ञाननाशे सति मुक्तिदशाया नात्मभेद इति सिद्धमद्वैतम् । अत्र एवोक्तम्—'विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्म्यन्तिकं गते । आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यतीति । असन्तमिति कारणाशाश्रयमित्यर्थः । यद्वा अज्ञान-प्रयुक्तत्वान्मिथ्याभूतमित्यर्थः । यदुक्तं सुदर्शनेन—असन्तमनित्यमित्यर्थः—तथाच नित्यभेदोस्त्येवेति, तदसत्—यद्यात्मब्रह्मणोर्नित्योऽनित्यश्चेति भेदद्वयमस्ति तर्हि अनित्यं भेदं कः करिष्यतीत्यनेन नित्यं भेदं सर्वोपि करिष्यत्येवेति गम्यते तच्चायुक्तं नित्यं क्रियन् इति हि विप्रतिषिद्धं—यत्कृतं तदनित्य-मिति व्याप्तेः । किं च विभेदजनक इति सामान्येनोपात्तम्यानित्यभेदजनक इति विशेषार्थवर्णनं चायुक्तम् । अपि च यदि मूलकर्तुरित्यं विवक्षा तर्हि अनित्यं कः करिष्यतीत्येव ब्रूयात् । किं च यो ब्रह्मात्मनो-र्नित्यो भेद इत्युच्यते- त्वया स किं ब्रह्मभिन्नः ? उताभिन्नः ? आद्ये 'तत्सत्यमतोन्यदस्ति'मिति श्रुतेर्न तस्य नित्यत्वम्- द्वितीये ब्रह्मात्मनोस्त्वरूपमेव भेद इति सिद्धमिति कृत्वा चैतन्यपर्यायो भेदशब्द इत्या पतितम् । ब्रह्मात्मनोस्त्वरूपं हि चैतन्यम् तच्चेष्टमेव चैतन्यमेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति आत्मेति चारम-दभ्युपगमात्तस्यैव नित्यत्वाच्च सिद्धमद्वैतमिति ।

यदुक्तमनेन- अयं श्लोको मृधावादिनामत्यन्ताम्बरस तथाहि- विभेदजनक इत्यत्र जनकशब्द उत्पादके स्वरस न त्वध्यासहेतौ अज्ञानशब्दस्यानिर्वचनीयपरत्वं लोकतदशस्त्रतश्चाप्युत्पन्नं कर्मवाचित्वं व्युत्पत्तिरिति प्रबन्ध एव दर्शिता अविद्याकर्मसंज्ञेति नाशशब्दस्य बाधवाचित्वममुल्लेखं असन्तमिति पदं च व्यवच्छेदाभावादफलं सतो भेदस्यानभ्युपगमात् । तदभ्युपगमे हि तत्साफल्यं करिष्यतीति पदम-प्यस्वरसमध्यासवाचित्वाभावादिति, तच्चासत्—भेदाध्यासस्याज्ञानजन्यत्वेन तद्वेतोरज्ञानस्य विभेदजन-कत्वं स्वरससिद्धमेव । अध्यासहेतु स्त्वध्यासोत्पादक- अज्ञानस्य सदसदनिर्वाच्यत्वेन अज्ञानशब्द-स्यानिर्वचनीयपरत्वं शास्त्रसिद्धमेव । अज्ञानं च कर्माश्रयान्तं कर्णोपादानमेव, ननु कर्म- 'अविद्या कर्मसंज्ञान्ये'ति श्लोकस्य च अविद्यायाः कमेति संज्ञेति नार्थः, किंतु अविद्येति कमेति च द्विविधा तृतीया-शक्तिरित्यर्थः । नाशोऽदर्शनम्- 'नाश अदर्शन' इति स्मरणात् । तच्चादर्शनं नाशितस्यैव- रज्जुज्ञानं नाशितस्यैव सर्पस्य नाशदर्शनात् । तस्मान्नाशशब्दस्य बाधो मुख्यार्थः एव । असन्तमिति पदं च यदि

भेदरसन् स्यात्तर्हि तस्य निवृत्तिर्माभूत्ताम, किंत्वसन्नेवेति कृत्वा तस्य निवृत्तिस्मभवत्येवेत्येतदर्थज्ञापक-
मिति न व्यर्थम् । असन्तं भेदं कः करिष्यतीत्यस्य मिथ्याभूतं भेदाध्यासं कः करिष्यतीत्यर्थान्न
किंचिदप्यभ्यासस्य- इति ।

यदुक्तं रामानुजेन—क्षेत्रज्ञस्य स्वान्तर्याम्यैक्यं न सम्भवति- अत एव- 'उत्तम पुरुषः स्वस्य'
इति भगवता गीतमिति, तदसत्— 'क्षेत्रज्ञं चापि मा विद्धी'ति भगवता क्षेत्रज्ञस्य ब्रह्मैक्यं कण्ठत-
एवोक्तमिति । शोधितत्वंपदार्थस्य प्रत्यगात्मन एव सर्वान्तरत्वेनान्तर्यामित्वाच्च क्षराक्षराभ्या व्यावृत्ता-
व्यावृत्तप्रपञ्चाभ्यामन्य पुरुषोत्तम अस्मेति गीतार्थाच्च । नच पुरुषोत्तम परमात्मैव न त्वात्मेति वाच्यं,
'परमात्मेति चाप्युक्त' इति गीतावचनात्, 'स आत्मे'ति श्रुतेश्च, परमात्मन एवात्मत्वाद्वात्मन एव
परमात्मत्वाच्च । नच 'ईश्वरस्सर्वभूतानां'मिति गीतावचनादीश्वरो जीवान्तर्यामीति वाच्य, तत्र प्रत्यगा-
त्मन एवेश्वरत्वात् । ईश्वरशब्दस्य प्रत्यगात्मनि गीतासु प्रयुक्तत्वाच्च । अयं गीताश्लोको मया
श्रीशङ्करभगवद्गीताभाष्यार्कप्रकाशे विस्तरेण विवृत इतीहोपरम्प्यते । नच 'य आत्मनि तिष्ठ'न्निति
श्रुतिरात्मनि परमात्मास्तीति ब्रूत इति वाच्यं, तत्वात्मशब्दस्य विज्ञानवाचिरागो विज्ञाने तिष्ठन्नित्येष
कैश्चित्चछ्रुते पठ्यमानत्वाच्च ।

यदुक्तं रामानुजेन—भूतशब्द आत्मपर्यन्तदेहवचन, इति सुदर्शनेन च हृद्देश इत्यस्य हृद्देशस्ये
आत्मनीत्यर्थ इति, तदुभयं तुच्छम्—यथाश्रुतार्थं विहाय लाक्षणिकार्थकल्पनम्यायुक्तत्वात् । सर्व-
भूतानां सर्वात्मना हृद्देशे आत्मनि तिष्ठतीति वाक्यार्थस्यायुक्तत्वाच्च । सर्वेष्व्वात्मसु तिष्ठतीति वचनादेव
विवक्षितसिद्धावात्मनामात्मनीति वचनं हि पुनरुक्तम् । यद्योक्तं सर्वेषामात्मनामयमात्मेति तस्माभिप्राया-
दयुक्तमपि मदभिप्रायाद्युक्तमेव—सर्वेषां जीवानां स्वरूपं परमात्मैव चैनन्त्यलक्षण इति मदभिप्रायात् ।
यद्योक्तं न तदस्मिन् विना यस्यादित्यस्य भगवत्सम्बद्धमेव सर्वमित्यर्थ इति तदयुक्तम्—भगवतोऽसङ्गस्य
सर्वसङ्गित्वायोगात् । तस्मात्सर्वस्य भगवति मायया कल्पितत्वेन जीवेश्वरजगद्रूपद्वैतस्य वस्तुतोऽभावात्सिद्धं
निर्विशेषं ब्रह्म ।

सूतसंहितायाः निर्विशेषब्रह्मपरत्वप्रतिपादनम् ।

न केवलमुपनिषद्ग्रन्थो विष्णुपुराणाच्च निर्विशेषब्रह्मसिद्धिः, किंतु पुराणान्तरादपि— तथाहि
स्कान्दपुराणान्तर्गताया सूतसंहितायाम्—'अहमेको जगद्धातुरासं प्रथममीश्वर । वर्तामि च भविष्यामि
न मत्तोऽस्ति कश्चन ॥ मन्मायाशक्तिसंरुद्धं जगत्सर्वं चराचरम् । सापि मत्तं पृथग्याया नास्त्येव
परमार्थतः ॥' १ खण्डे २ अध्याये ८-९ श्लोकौ । अत्र सर्वस्य मायामयत्वान्मायायाश्चेश्वरात्पृथगसत्त्वा-
त्सिद्धमद्वितीयं ब्रह्म ।

'आत्मार्यं केवलस्वच्छदशान्तस्सुहृत्सन्नातन । अस्ति सर्वान्तरस्साक्षी चिन्मात्रस्सुखविमहः ॥
अयं स भगवानीश स्वयंज्योतिस्सन्नातन ।' (२-१०-३६) अत्र प्रत्यक्परयोर्भेदस्फुटः ।

'अपूर्वमपरं ब्रह्म स्वात्मानं सत्यमद्वयम् । प्रज्ञानजनमानन्दं यं पश्यति स पश्यति ॥' (११-
६-४) अतद्वैतं स्फुटम् ।

‘विभेदजननेऽज्ञाने नष्टे ज्ञानत्वान्मुने । आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं क करिष्यति ॥’ ६९. स्पष्टोऽर्थः ।

‘आत्मैवेदं जगत्सर्वमिति जानन्ति पण्डिताः । अज्ञानेनावृता मर्त्या न विजानन्ति शङ्करम् ॥’ (१६-६१) अत्र ऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्यद्वैत स्फुटम् ।

‘देहाद्यात्ममतिं विद्वा त्प्राकृष्य समाहितः । आत्मनाऽऽत्मनि निर्द्वन्द्वे निर्विकल्पे निरोधयेत् ॥’ (१७-१६) अत्र निर्विकल्पकमद्वितीयं ब्रह्म प्रत्याभिन्नमिति स्फुटम् ।

‘इदंतथा न देवेशमभिध्यायेन्मनागपि । ब्रह्मणस्साक्षिरूपत्वाभेदं यदिति हि श्रुतिः ॥’ (१९-३०) अत्र प्रत्यग्ब्रह्माभेदः स्फुटः ।

‘यदि जीवात्पराद्विन्नं कार्यतामेति मुनतः । अचित्त्वं च प्रसज्येन घटवत्पण्डितोत्तमः ॥’ (२०-२) विनाशित्वं भयं च स्याद्विद्वतीयाद्वा इति श्रुतिः । नित्यसर्वगतो ह्यात्मा कूटस्थो दोषवर्जितः ॥ एकस्सन् भिद्यते भ्रान्त्या मायया न स्वभावतः । तम्पादद्वैतमेवान्ति न प्रपञ्चो न संसृतिः ॥ यथाऽऽकाशो घटाकाशो मटाकाश इतीरितः । तथा भ्रान्त्या द्विधा भोको ह्यात्मा जीवेधरात्मना ॥’ (५) अत्र आत्मा स्वाभाविकभेदशून्य इति द्वैतमसत्यमिति अद्वैतमेव सत्यमिति च स्फुटम् ।

‘यथा पेनतरङ्गादिसमुद्रादुत्थितं पुनः । समुद्रे लीयते तद्वज्जगन्मय्येव लीयते ॥ तस्मान्मत्तं पृथङ्नास्ति जगन्माया च सर्वदा । इति बुद्धिस्समाधिस्थ्यात्सा समाधिरिति श्रुतिः ॥ यत्स्यैवं परमात्मायं प्रत्यग्भूतं प्रकाशितः । स याति परमं भावं स्वयं साक्षात्पराभूतम् ॥ यदा मनसि चैतन्यं भाति सर्वत्रगं सदा । योगिनोऽव्यवधानेन ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ यदा सर्वाणि भूतानि स्वात्मन्येवाभिपश्यति । सर्वं भूतेषु चात्मानं ब्रह्म सम्पद्यते स्वयम् ॥ यदा सर्वाणि भूतानि समाधिस्थो न पश्यति । एकीभूतं परेणासौ तदा भवति केवलः ॥’ (२०-२५) एषु जीवेधराभेदः स्फुटः ।

‘यथा संपेदमंशस्य तत्त्वं दण्डादि केवलम् । अस्य ससारिणस्तत्त्वं तथा ब्रह्मैव केवलम् ॥’ (३-३-१०) अत्र एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म सत्यं जीवस्तु तत् कल्पितत्वात्प्रत्ययैवेति सिद्धमद्वैतम् ।

‘चण्डालदेहे ऋषादिशरीरे ब्रह्मविग्रहे । अन्येषु तारतम्येन स्थितेषु पुरोत्तमः ॥ ज्योमत्सर्वदा व्याप्तस्सर्वसम्बन्धवर्जितः । एकरूपो महादेव स्थितस्सोऽहं पराभूतः ॥ इति यो वेद वेदान्तैः सोऽति-वर्णाश्रमी भवेत् ॥’ (५-२६) अत्र एक एवाद्वितीय आत्मा ब्रह्माभिन्न इति स्फुटम् ।

‘न देहो नेन्द्रियप्राणो न मनोबुध्यहंकृतिः । न चित्तं नैव माया च न च व्योमादिकं जगत् ॥ न कर्ता नैव भोक्ता च नैव भोजयिता तथा । केवलं सच्चिदानन्दब्रह्मैवात्मा ययार्थतः ॥ जलस्य चरणा-देव चञ्चलत्वं यथा रवेः । तथाऽहङ्कारसम्बन्धादेव संसार आत्मनः ॥’ (३४) एषु निष्प्रपञ्चब्रह्माभिन्न प्रत्यगात्मेति स्फुटम् ।

‘एवमात्मानमद्वन्द्वं निर्विकल्पं निरञ्जनम् । नित्यं शुद्धं निराभासं चिन्मात्रं च पराभूतम् ॥’ (४०) अत्र निर्विशेषं प्रत्याभिन्नं ब्रह्मेति स्फुटम् ।

‘संसारित्वेन भासोऽहं स एव परमेश्वर । सोऽहमेव न सदेहः स्वानुभूतिप्रमाणतः ॥ (४७ १२)
चिच्छेपत्वं च नास्त्येव चितश्चिन्नं हि मिथ्यते । मिथ्यते भेदविचित्त्याच्चितो चित्त्वं विरह्यते ॥ (२८)
पूर्णेऽहं सर्वसाक्षित्वात्सर्वदा परमार्थतः । संसारवर्जितस्साक्षात्सर्वदा परमेश्वर ॥ अहं संसारसाक्षित्वा-
त्सदा संसारवर्जितः ॥’ (२३) एषु चिद्रूपं पूर्णमसंसारि प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मेत्यद्वैतं स्फुटम् ।

‘तस्माच्छिवस्य पूर्णस्य प्रणवो वाचकः स्मृतः । वाच्यवाचकभावाच्च लक्ष्यलक्षणतापि च ॥
अन्योन्यतापि नास्त्येव परमार्थनिरूपणे । अभावादेव सर्वस्य शिवादन्यस्य सर्वदा ॥ अस्मि नास्ति
मृषा भाति न भातीत्यादि मायया । कल्पितं चित्सुखानन्दे परमार्थे शिवात्मनि ॥ माया तत्कार्य-
मप्यभाच्छिवात्सत्त्वादिलक्षणात् । प्रत्यक्षसिद्धाज्ञास्त्येव परमार्थनिरूपणे ॥ अथ किं गहनोक्तेन शिवा-
दन्यं न विद्यते । शिवस्वरूपमेवाहुर्जगदेतद्विचक्षणा ॥ सर्वस्वरूपमज्ञानाद्दृश्यते न च वस्तुतः । एष
एव हि मन्त्रार्थस्तस्य सत्यं न चान्यथा ॥’ (८ २२) एषु एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म तत्सत्यमिति स्फुटम् ।

वेदास्तर्वे पुराणानि स्मृतयो भारतं तथा । अन्यान्यपि च शास्त्राणि तथा तर्काश्च सर्वशः ॥
शैवागमाश्च विविधा आगमा वैष्णवा अपि । अन्धगमाश्च विदुषामनुभूतिस्तथैव च ॥ अस्मिन्नर्थे
स्वसवेद्ये पर्यवस्यन्ति नान्यथा ।’ (२४) अतः सर्वेषामपि वेदपुराणादीनां निर्विशेषब्रह्मपरत्वमेवेति स्फुटं
प्रतिपादितम् ।

‘भेदाभावाच्च भेदस्य भ्रमत्वादेव वस्तुतः ।’ (९ ३) अत्र भेदस्य मिथ्यात्वादभेदस्तस्य इति
स्फुटम् ।

‘प्रत्यगनुभूतिशेषो ज्ञातुं न शक्यस्सर्वजन्मभिः । प्रत्यगात्मा शिवस्साक्षश्च परमार्थ आस्तिका ॥
(१०-३४) अतः प्रत्यगब्रह्माभेदः स्फुटः शिवस्य ब्रह्मत्वात् ।

‘आत्मभेदस्तथैवात्मब्रह्मभेदश्च सुनता । उपाधिनैव क्रियते न स्वतो मुनिपुङ्गवा ॥ षट्षण्णा
भिसम्पर्कादाकाशस्य यथा भिदा ।’ अत्र स्वाभाविको ब्रह्मात्मभेद आत्मभेदश्च नास्तीति स्फुटम् ।

‘आत्मनोपि स्वतो भेदमाहुः केचिन्मुनीधरा । तत्र सङ्गतमेव स्यादात्मभेदस्य साधकः ॥ भेद-
साक्षी शिवोऽत्मा कथं भिन्नो भवेद्विज्ञा । अत आत्मनि भेदस्तु भ्रान्तिसिद्धो न वस्तुतः ॥’ (४७)
अत्रात्मनस्स्वाभाविकभेदो भ्रान्तिप्रयुक्त एवेत्युपपादितम् ।

‘स्वरूपतत्त्वेन वा, निष्ठा, धर्मत्वेनैव वा, भिदा, । अपि र्थयतेत्यापि वस्तुतो न निरूप्यते ॥
अन्यतोऽन्यस्य भेदस्यानैकस्यैव सदा खलु । अन्यत्वं वस्तुतो भेदे सिद्धे सिद्ध्यति यौक्तिकम् ॥ एक-
मेवाद्वितीयं स्यादित्याह श्रुतिरादरात् । मायामात्रमिदं द्वैतमिति चाहापरा श्रुतिः ॥ एकत्वं पश्यतो
मोहः कश्चोक्त इति चाह हि । द्वितीयाद्वै भयं नाल्पे सुखमित्यपि चाह हि ॥ अतस्तर्कप्रमा-
णान्यां वस्तुवेकत्वं सुनिश्चितम् । वस्तुवेकत्वं महावाक्यादेव जानन्ति ये जनाः ॥ ते मुच्यन्ते हि
संसारारण्या स्वप्नप्रबोधनात् । भेददर्शनमास्थाय मुक्तिं बाळन्ति ये नराः ॥ ते महाघोरसंसारे पतन्त्येव
न संशयः ।’ (५९) अतः एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म तत्सत्यं तद्ज्ञानादेव मुक्तिः भेदज्ञानात्संसारपात-
एवेति स्फुटम् ।

‘उक्तलक्षणमात्मानमुक्तलक्षणमीधरम् । एकं पश्यन्ति ये विप्रास्तर्कतश्च प्रमाणतः ॥’ (११-३६) अत्र जीवेश्वरैक्यं स्फुटम् ।

‘ब्रह्मसत्यपरानन्दप्रकाशानन्दलक्षणम् । अप्रच्युतात्मभावेन सस्थितं सर्वदैवम् ॥ आत्मशक्ति-समायोगादनाद्यन्तादतकितात् । अप्रतीतमिवाभाति स्वयं भातमपि द्विजा ॥ सद्यस्यसदिव प्राज्ञो सदैकमपि भिन्नवत् । तादृशाकारमापन्न संसारीवाकभासते ॥’ (१२-४) अत्र ब्रह्मैव मायया जीवत्वं प्राप्तमिव भवतीति जीवब्रह्माद्वैतं स्फुटम् ।

‘अतश्च सक्षेपमिमं शृणुष्व जगत्समस्तं चिदचिद्विमिश्रम् । स्वशक्तिकृषं शिवमात्रमेव न देव-देवास्पृश्यास्ति किञ्चित् ॥’ अत्र एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति स्फुटम् ।

स्वपूर्णात्मातिरेकेण जगज्जीवेश्वरादयः । न सन्ति नास्ति माया च तद्धि शुद्धात्मवेदनम् ॥ स्वपूर्णात्मशिवानन्दनिष्ठाभासाद्य मानवः । तथैव लभते मुक्तिं स्वपूर्णात्मशिवानन्दकम् ॥’ (३-४६) अत्र एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति तत्सायुज्यमेव मुक्तिरिति च स्फुटम् ।

‘वैदिको लौकिकश्चापि व्यवहारस्तु कल्पितः । भेदविज्ञानिनो मोहाद्भासते न तु योगिनः ॥’ (५३) अत्र व्यावहारिकभेदज्ञानं भ्रान्तिरिति स्फुटम् ।

‘निर्भेदे निर्मले नित्ये निराधारे निरञ्जने । दासस्सोहमहं सोपीत्यात्मन्येव कथं भवेत् ॥’ (१४-३८) अत्र जीवेशयोस्तेव्यसेवकभावो भ्रान्तिसिद्ध एव-एकमेव निर्विशेषं ब्रह्मेति स्फुटम् ।

‘शिवस्समस्तं परमार्थतस्तथा शिवस्समस्तं व्यवहारतोपि च । इति प्रजातं यदि वेदनं नृणा तरन्ति संसारमहोदधिं तु ते ॥’ (६१) अत्र एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति तद्विज्ञानादेव मुक्तिरिति च स्पष्टम् ।

‘तस्मात्सत्ताऽतिरेकेण विशेषार्थो न विद्यते । विशेषार्थप्रतीतिस्तु भ्रान्तिसिद्धा न संशयः ॥’ (१५-७) अत्र निर्विशेषं सत्तामात्रं ब्रह्मेति स्पष्टम् ।

‘भूतानि शम्भुर्भुवनानि शम्भुर्वनानि शम्भुर्गिरयश्च शम्भुः । एव सर्वं न ततोतिरिक्तं तत्स एव परमार्थमेतत् ॥’ (१८) सर्पादिभावेन विभासमाना रज्जुर्न सर्पादि सर्वेव रज्जुः । तद्वत्प्रपञ्चात्मन्या विभाति शिवो न विध्वंसित एव सत्यम् ॥’ (२७) अत्र एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म सत्यं तत्र कल्पितं तद्विज्ञानं सर्वमपि मिथ्येति स्पष्टम् ।

‘तस्माज्ज्ञातं विजानाति विमुक्तश्च विमुच्यते । निवर्तते निवृत्तिश्च श्रुत्यर्थस्यैव संग्रहः ॥’ (१६-४६) अत्र ब्रह्म प्रत्यगभित्तमेवेति कृत्वा प्रतीचो मुक्त्यादयो न परमार्थः इति स्पष्टम् ।

‘प्रत्यगब्रह्मैकताऽज्ञानाद्वैतवस्तुसमुद्गतम् ।’ (१७-२) अत्र प्रत्यगब्रह्मैक्यं स्वामाविकमिति स्पष्टम् ।

‘आत्मनस्तु स्वरूपं हि सुखं नान्यद्विचारतः ।’ (७०) अनेन सुखमात्मनो धर्म इति रामानुज-मते परास्तम् ।

‘साक्षिमात्रतया भेदाभावेऽप्यस्यैव साक्षिणः । विशेषाकारतो भेदं वदन्ति भुवि मानवाः ॥ ते महामोहसर्पेण दष्टा एव न संशयः । विशेषरूपं चिद्रूपं जडरूपं तु वा भवेत् ॥ न रूपान्तरमेव स्या-

चादृशस्यानिरूपणान् । चिद्रूपं साक्षिमात्रं स्यान्नचान्यत्परमार्थतः । जडरूपं तु नास्त्येव साक्षिणः परमार्थतः ॥ चिद्रूपस्य जडाकारो विरोधाच्चैव सिद्ध्यति । प्रकाशस्य तमोरूपं यथा लोके न सिद्ध्यति ॥ अतो विशेषाकारेण भेदं ये सर्वसाक्षिणः । वदन्ति ते महाभ्रान्ता निमग्राश्च भवार्णवे ॥ आत्मनस्सर्वसाक्षित्वमेकत्वं च तथैव च । नित्यत्वं चैव शुद्धत्वं भूमानन्दत्वमेव च । ब्रह्मत्वं च द्विजा वेदा वदन्ति श्रद्धया सह ॥ स्मृतयश्च पुराणानि भारतादीनि चास्तिकाः ।, (१९-२६) एषु आत्मनो निर्विशेषत्वमेकत्वं ब्रह्मत्वं सर्वेषां पुराणादीनामेतत्परत्वं च स्पष्टम् ।

‘वेदान्तादशङ्करं साक्षालिर्विशेषाद्वयात्मना । वक्तुं मार्गान्तराच्चैवं ततो विद्या तु वेदजा ॥ अपोमार्गान्तराज्ञाता मतयो मुनिसत्तम । अविद्या नैव विद्यास्त्युरिति सम्बुद्धिरूपणम् ॥’ (२२-१८) अत्र निर्विशेषब्रह्मप्रतिपादनपरैव विद्या, अन्या अविद्या एवेति स्पष्टम् ।

एकरूपा परा मुक्तिस्ततस्तद्विषया मतिः । एकरूपा भवेन्नैव नानारूपा भविष्यति ॥’ (१७) अत्र मुक्तौ निर्विशेषत्वं ब्रह्मणः तद्विषयज्ञानस्य च निर्विशेषत्वं स्फुटम् ।

‘व्यावहारिकदृष्ट्यायं विभाग परिकीर्तितः । प्रमाणदृष्ट्या ब्रह्मत्वेकं नित्यमेव न संशयः ॥’ (२७-१८) अत्र निर्विशेषं ब्रह्मैव परमार्थ इति स्फुटम् ।

‘विकल्परहितं तत्त्वं ज्ञानमानन्दमद्वयम् । ये पश्यन्ति विमुक्तास्ते जीवन्तोपि न संशयः ॥’ (२५) नच नामानि रूपाणि शिवस्य परमात्मनः । तथापि मायया तस्य नामरूपे प्रकल्पिते ॥’ (२८) अत्र नामरूपात्मकं सर्वं द्वैतं मायामयमेव निर्विकल्पकं ब्रह्मैकमेव सत्यमिति स्पष्टम् ।

‘चिद्रूपं हि सदा सत्यं नाचिद्रूपं कदाचन । असत्यत्वस्य दृष्टत्वादचिद्रूपस्य बन्धुनः ॥ शुक्तिकारजतादीनामसत्यत्वं हि सम्मतम् । अचेतनानामन्येषामसत्यत्वे निदर्शनम् ॥’ (२८-२५) शुक्तिकारजतं विप्रास्सत्य एव ततश्चिदः ॥’ (२६) अत्र ब्रह्मभिन्नं सर्वं मिथ्येति स्पष्टम् ।

‘जीवब्रह्मैक्यविज्ञानं विशुद्धं वेदसम्भवम् । देवदेवस्य विप्रेन्द्रा महाप्रीतिकरं सदा ॥’ (३२-२) अत्र जीवब्रह्माद्वैतं स्पष्टम् ।

‘यस्य विज्ञानसम्भन्नाः प्रत्यग्योतिषि संस्थिताः । तमेव प्रत्यगात्मानं बन्धेऽहन्ताविवर्जितम् ॥’ (३८-६८) अत्र प्रत्यगब्रह्माभेदः स्पष्टः प्रतीचोद्भूतत्वाभावाच्च ।

‘तस्मादुक्तप्रकारेण मुक्तिस्सायुज्यरूपिणी । ज्ञानलभ्या क्रियामात्राच्च लभ्या न संशुचयात् ॥’ (९८) अत्र ब्रह्मसायुज्यं मुक्तिर्न तु ब्रह्मसामोप्यादिकमिति तद्वेतुश्च ज्ञानमेव न कर्मादिकमिति च स्पष्टम् ।

‘सत्यमेव सदाऽद्वैतमसत्यं द्वैतमास्तिकाः । द्वैतस्यापि च सत्यत्वं वर्णयन्तीह केचन ॥ तदसङ्गत-मभ्यस्तं द्वैतं यस्मात्परात्मनि । अभ्यस्तं हि सदा द्वैतं दृश्यत्वाच्चुक्तिरूप्यवत् ॥ दृश्यत्वं द्वैतजातस्य सम्मतं सर्वदेहिनाम् ।’ (३९-५) अत्र एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म सत्यं तद्विन्नं सर्वं द्वैतमसत्यमिति स्पष्टम् ।

‘प्रत्यक्षादेरगम्यत्वादद्वैतस्य तु सर्वदा । तत्रैवार्थवती साक्षादद्वैतश्रुतिरास्तिकाः ॥ अन्तरेण श्रुतिं भेदो लोकसिद्धस्सदैव हि । तेन नार्थवती तत्र श्रुतिर्मातातिगामिनी ॥ प्रमाणान्तरसंवादापेक्षा नास्ति श्रुतेस्सदा ।’ (१७) अत्र श्रुतेरर्थवत्त्वाय अद्वैतमेवाभ्युपेयमिति स्पष्टम् ।

‘अत प्रयोजनाभावाद्वैतं न प्रतिपाद्यते । अनूद्य द्वैतमद्वैतं प्रतिपादयति श्रुति ॥’ (२२)
अत अद्वैतपरैव श्रुतिरिति स्पष्टम् ।

‘सृष्टीना च पुराणाना भारतादेस्तथैव च । अद्वैतनिष्ठतैवोक्ता न द्वैतपरता सदा ॥’ (२४)
अत्र वेदोपबृंहणपुराणेतिहासयोरप्यद्वैतपरत्वमेवेति स्पष्टम् ।

‘केनचित्साधनेनैव मुक्तौ शिवसमो भवेत् । इत्येवं केचिदिच्छन्ति वादिनो मुनिपुङ्गवा ॥
वार्तामात्रमिदं प्रोक्तं सर्वदा न तदर्थवत् । एकदेशेन वा जीव किं वा सर्वात्मना सम ॥ एकदेशेन
चेत्सर्वे शिवास्संसारवर्तिन । एकदेशेन सर्वेषामस्ति साम्यं शिवेन हि ॥ सर्वात्मना चेत्साम्यं तत्सर्वदा
शिव एव स । भेदकारणशून्यत्वाद्भेदाभावाच्च वस्तुतः ॥ किं च मुक्तौ शिवेनैव समो जीवो भवेद्यदि ।
किञ्चित्कारणं हि तत्साम्यभागतः खलु गच्छति ॥ तस्माज्जीव स्वन्तसाक्षाच्छिवस्सत्यादिलक्षण । अप-
च्युतात्मभावेन स्थितरसन् परविद्यया ॥ स्वाज्ञानं तत्प्रसूतं च संसारं स्वात्मना ग्रसन् । सम्पूर्णशिवरूपेण
स्वयमेवावशिष्यते ॥ शुक्तिकाकल्पौतं तु शुक्तिकावेदनेन ॥ शुक्तिकामात्ररूपेण यथा लोकेऽव-
शिष्यते ॥’ अत्र मुक्तस्य ब्रह्मसाम्यमिति पक्षो निरस्त ब्रह्माऽमेदो जीवस्य स्थापितश्चेति स्पष्टम् ।

‘एकत्वबोधकस्यास्य वेदवाक्यस्य सुव्रता । वाक्यान्तराणि सर्वाणि शेषभूतानि सन्ततम् ॥’
(६०) अत अद्वैतवाक्यमेव शेषि द्वैतवाक्यानि तु तच्छेषभूतानीति स्पष्टम् ।

‘वेदान्तवाक्यजं ज्ञानं ब्रह्मात्मैकत्वगोचरम् । बुद्धिपूर्वकृतं पापं कृत्स्नं दहति वह्निवत् ॥ सर्वं
साक्षिणमात्मानं सर्वहीनं तु वस्तुतः । आत्मानमीश्वरं पश्यन् कथं बध्येत कर्मणा ॥ (४२-२०) अत्र
ब्रह्मात्मैक्यमात्मनो निर्विशेषत्वं च स्पष्टम् ।

‘अतो जीवेश्वरैकत्वज्ञानादेवात्मवस्तुन । विशुद्धिं परमा प्रोक्ता कर्मणा न कथञ्चन ॥’ (४४-
२१) अत्र जीवेश्वराद्वैतं स्पष्टम् ।

‘चिद्रूपस्यात्मनस्साक्षाद्ब्रह्मतामाह हि श्रुति ।’ (४७ ५०) अत्र प्रत्यग्ब्रह्मभेद स्पष्टः ।

‘आत्मा तु परमात्मनि कर्मभिर्बध्यतेऽवशः । कर्मभिर्व्यवहारे तु बद्धोऽपि स्वीयमायया ॥ वस्तुतः
परमात्मायं खलु तैरे हि बध्यते ।’ अत्र जीव एव पर इति स्पष्टम् ।

‘परमार्थो द्विधा प्रोक्तो मया द्वे स्वर्गवासिन । एकस्त्वमावत्साक्षात् परमार्थस्तदैव तु ॥ स
शिवस्सत्यचैतन्यसुखानन्तस्वरक्षण । अपर कल्पितस्साक्षाद्ब्रह्मण्यच्यस्तमायया ॥ कल्पितानामवस्तुना
मध्ये केचन मायया । परमार्थतया कृप्ता व्यवहारे सुरर्पभा ॥ व्यवहारे तु संकृप्ता केचनापरमार्थतः ।
आकाशादिजगच्छुक्तिरूप्याद्या कथिता मया ॥’ ब्रह्मगीताया २ अध्याये २० श्लोकः । अत्र पार-
मार्थिकं ब्रह्म व्यावहारिकं जगत् प्रातिभासिकं शुक्तिरूप्यादीति स्पष्टम् ।

चैतन्यपेक्षया चेत्यं व्योमादिसकलं जगत् । असत्यं सत्यरूपं तत्तुम्भमुद्ध्याद्यपेक्षया ॥ तुम्भ-
मुद्ध्यादयो भावा अपि व्योमाद्यपेक्षया । असत्यास्सत्यरूपास्ते शुक्तिरूपाद्यपेक्षया ॥’ (२६) अत्र ब्रह्म-
मिथं सर्वमसत्यमिति स्पष्टम् ।

‘यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्यत्वादिलक्षणे । निर्भेदं परमेकत्वं विन्दते सुरसत्तमा ॥ तथैवाभ्य-
मत्यन्तं कल्याणं परमावृत्तम् । स्वात्ममूर्तं परं ब्रह्म स याति स्वर्गवासिन ॥’ (३-५२) अत्र जीव-
ब्रह्माभेद स्पष्टः ।

‘यतो वाचो निर्वर्तन्ते निमित्तानामभावन । निर्विशेषे शिवे शब्द कथं देवा प्रवर्तते ॥’
(६-५) अत्र निर्विशेषमशब्दगोचरं ब्रह्मेति स्पष्टम् ।

‘तद्ब्रह्मानन्दमद्वन्द्वं निर्गुणं सत्यचिद्गुणम् । विदित्वा म्वात्मरूपेण न प्रीयेति कुन्धन ॥’ (६-८)
अत्र पत्यगभिन्नं निर्गुणं ब्रह्मेति स्पष्टम् ।

‘एवमात्मानमद्वैतमात्मना वेद यः स्थिरम् ।’ (१०-७) अत्र आत्माऽद्वैत इति स्पष्टम् ।

‘वेत्तापि विद्यासम्बन्धात्सविशेषो भवेद्बुधम् । निर्विशेषं परं ब्रह्म ततो विद्वान् चात्मवित् ॥’
(४-२४) अत्र निर्विशेषं ब्रह्मेति स्पष्टम् ।

‘न्यावहारिकदृष्टेयं विद्याऽविद्या च नान्यथा । तत्त्वदृष्ट्या तु नास्त्येव तत्त्वमेवास्ति केवलम् ॥’
(३-०) अत्र अद्वितीयं ब्रह्मैव परमार्थ इति स्फुटम् ।

‘बुद्धो मुक्तो महाविद्वानज्ञ इत्यादिभेदतः । एक एव सदा भावि नानेव स्वप्नवत्स्वयम् ॥’
(४-७) अत्र आत्मैक्यं स्पष्टम् ।

‘ब्रह्मणोन्यस्तदा नास्ति वस्तुतोऽवस्तुतोपि च ।’ (५-५) अत्र अद्वितीयं ब्रह्मेति स्पष्टम् ।

‘भेदस्सर्वत्र मिथ्यैव धर्मादेरनिरूपणात् । भेदानिरूपणादेव धर्मादेरनिरूपणम् ॥ भेदे ज्ञाते
हि धर्मादिविभागस्य च वेदनम् । विभेदेनैव धर्मादौ विज्ञाते भेदवेदनम् ॥’ (२-९) अत्र भेदस्य
मिथ्यात्वं स्पष्टम् ।

‘चिद्रूपस्य तु सत्त्वं युक्तमेवास्तिकास्तदा । अचिद्रूप्या हि रज्ज्वादेर्मृषात्वं सम्मतं खलु ॥’
(३-६) अत्र जगन्मिथ्यात्वं स्पष्टम् ।

‘तस्मादज्ञानमज्ञानकार्यं च सुरपुङ्गवा । एतद्ब्रह्मैव नैवान्यदिति मे निश्चिना मतिः ॥’ (९-९)
अत्र ब्रह्मण्यध्यस्तं सर्वं ब्रह्मैवेति निर्विशेषं ब्रह्म सिद्धम् ।

‘क्षिप्रं पृथग्नास्ति नैवान्यदिति यो निश्चयः स्थिरः । सदा स एव सिद्धान्तः पूर्वप्रवृत्तश्च परः ॥’
(१२-७) अत्र ब्रह्म सदिति ज्ञानमेव सिद्धान्त इति नैकमेव सदिति स्पष्टम् ।

‘ह्यौ सुपर्णौ शरीरेन्मिन् जीवेशाल्यौ व्यवस्थितौ । तयोर्जीवं फलं भुञ्जते कर्मणो न महेधर ॥
केवलं साक्षिरूपेण विना भोगं महेधर । प्रकाशते स्वयम्भेद कल्पितो मायया तयोः ॥ यथाऽऽ-
काशो घटाकाशमहाकाशप्रभेदतः । कल्पित परचिज्जीव शिवरूपेण कल्पितः ॥ तत्त्वतश्चिच्छिव-
स्ताशाधिज्जीवश्च स्वनस्तदा । चिच्छिदाकारतोऽभिज्ञा न भिन्ना चित्त्वहानितः ॥ चिनश्चिन्नचिदाकारा-
द्विघते जडरूपतः । मिघते चेज्जडे भेदाध्वदेका सर्वदा खलु ॥ तर्कतश्च प्रमाणाच्च चिदेकत्वे व्यव-
स्थिते । अपि पापवता पुंसा विपरीता मतिर्भवेत् ॥ श्रोतम्भार्तसदाचारैर्विशुद्धस्य महात्मनः । प्रसा-

दादेव रुद्रस्य चिदेकत्वे मतिर्भवेत् ॥ चिदेकत्वपरिज्ञानाच्च शोचति न मुह्यति । अद्वैतं परमानन्दं शिवं याति तु केवलम् ॥' (७-५६) एषु चैतन्यमेकं तदेव जीव ईशदेवेति स्पष्टमद्वैतम् ।

‘चिन्मात्रं हि सदारूपमुभयोश्चिद्विवर्तयते । तथासति कथं माम्यं चिन्मात्रे भेदवर्जितं । अतस्साध्यं तयोस्साक्षादैक्यमेव न चेतरेत् ॥' (७-३) अत्र जीवेश्वरयोरैक्यं प्रतिपादितम् ।

‘आकाशमेकं सम्पूर्णं कुतचिन्नैव गच्छति । तद्वत्स्वात्मविभुत्वञ्च कुतचिन्नैव गच्छति ॥' (८-०) अत्र एको विभुश्चात्मा न तस्य गतिं कार्षीति ब्रह्मविदस्सगुणब्रह्मलोकभाष्यभावः स्फुटः ।

‘स न जीवश्चिदादन्यो यो भुवते कर्मणा फलम् । भेदाभावाच्चित्तदेवैक्यं न कर्मफलमर्हति ॥' (८-२७) अत्र बद्धजीवोऽपि शिव एवेत्यद्वैतं प्रतिपादितम् ।

‘जीवरूप इव स्थित्वा यः क्रीडति पुरत्रये । स न जीवस्सदा शम्भुस्सत्यमेव मन्योदितम् ॥' (१५) अत्र ईश्वरस्यैव जीवत्वं मायया जातमिति स्पष्टम् ।

‘स जीवो जीवब्रह्माति साक्षाद्ब्रह्मैव केवलम् । अज्ञानाज्जीवरूपेण भासते न स्वभावतः ॥' (१८) अत्र ब्रह्मैव जीव इति स्पष्टम् ।

‘स्वतस्सिद्धैकताऽज्ञानं व्युदस्य श्रुतिरादरात् । स्वभावसिद्धमेकत्वं बोधयत्यधिकारिण ॥' (४३) अत्र जीवेश्वरयोरभेद एव स्वाभाविक इति स्पष्टम् । रामानुजादेरत्रानधिकारित्वादेव तत्त्वमस्यादिश्रुतेर्नाद्वैतबोधो जात इति च प्रतीयते—‘एव विदित्वा परमात्मरूपं गुहाशयं निष्कलमद्वितीयम् । समस्तभासं सदसद्विहीनं प्रयाति शुद्धं परमात्मरूपम् ॥' (५३) अत्र ब्रह्मविदो निर्विशेष-ब्रह्माप्तास्ति स्फुटाः ।

‘प्रत्यग्रूपश्चिद्विशेषात्परमानन्दलक्षणः ॥' (९-१) अत्र प्रत्यग्रह्याभेदस्स्पष्टः ।

‘परमाद्वैतविज्ञानात्संसारं प्रविनश्यति । स्वतस्सिद्धाद्वयानन्दस्सत्यमेव विभाति च ॥' (१९) अत्र अद्वैतज्ञानान्मुक्तिरिति स्पष्टम् ।

निर्विकल्पे परे तत्त्वे विद्यया बुद्धिविश्रमः । सहि संसारविच्छिन्नचिन्मपरा पुरुषाधिका ॥' (२३) अत्र निर्विशेष ब्रह्म स्पष्टम् ।

‘श्रुतिस्मृतिपुराणानि माहुरेकत्वमात्मनः । तथापि परमाद्वैतं नैव बाधन्ति मानवा ॥' (३९) अत्र आत्मैक इति स्फुटम् ।

‘द्वैतमेव हि सर्वतः प्रवदन्ति हि केचन । इमे मनुष्याः कीटाश्च पतङ्गाश्च घटा हि ते ॥' (४७) अत्र द्वैतवादिनिन्दा स्फुटा ।

‘अस्ति सर्वान्तरस्ताक्षी प्रत्यगात्मा स्वयंप्रभ । तदेव ब्रह्म सम्पूर्णमपरोक्षतमं सुरा ॥' (१०-१) अत्र प्रत्यग्रह्याद्वैतं स्पष्टम् ।

‘योज्यमात्मा स्वयं भाति सत्ययान्यविवर्जितः । स एव साक्षात्सर्वेषामन्यर्थाभी नचापर ॥' (२०) अत्र प्रत्यगात्मैवान्तर्न्यामीति स्पष्टम् ।

‘ब्रह्मन् यथ भगवत्स्थित्याविकारिण । लील्या वापि युज्येरन्निर्गुणस्य गुणाः क्रिया ।’
अत्र निर्गुण निष्क्रिय च चिन्मात्र ब्रह्मेति स्पष्टम् ।

‘भगवानेक एवैष सर्वक्षेत्रेष्वस्थित । अमुष्य दुर्भगत्वं वा बलेशो वा कर्मभि कृत ॥’ अत्र
ईश्वर एव जीव इति स्पष्टम् ।

‘सैव भगवतो माया दत्त येन निरुच्यते । ईश्वरस्य विमुक्तस्य कार्पाशमुत ग्रन्थनम् ॥’ अत्र
ईश्वरस्य जीवत्व मायामयमिति स्पष्टम् ।

‘यथाथेन विना पुंसो भूतैवात्मविपर्यय । प्रतीयत उपद्रष्टु स्वशिरच्छेदनादिना ॥ यथा जले
चन्द्रमस कम्पादिस्तद्वृत्तो गुण । दृश्यते सत्रपि द्रष्टुरात्मनोऽनात्मनो गुण ॥’ अत्र ईश्वरस्य जीवत्वं
मिथ्यवेति स्फुटमुदाहरणप्रदर्शनपूर्वकमुक्तम् ।

‘तथा पुरुष आत्मान केवल प्रकृते परम् । निरन्तर स्वयज्योतिरणिमानमखण्डितम् ॥’ अत्र
परिपूर्ण केवल प्रत्यगात्मेति स्पष्टम् ।

‘अनादिरात्मा पुरुषो निर्गुण प्रकृते पर । प्रत्यग्यामा स्वयज्योतिर्विश्व येन समन्वितम् ॥’
अत्र विश्वव्यापको निर्गुणश्च प्रत्यगात्मेति स्फुटम् ।

न जायते न म्रियते सहदेहाद्युपाधिभि । निमित्तैरात्मतद्धर्मा यथा स्वप्ने तदीक्षिता ॥ तदस्य
ससतिर्बन्ध पारतन्त्र्यं च तत्कृतम् । भवत्यकर्तुरीशस्य साक्षिणो निर्दृष्टात्मन ॥’ अत्र ईश्वरस्यैवोपा-
धिबन्धनात्सारादिकमित्युक्तम् ।

‘सर्वभूतेषु चात्मान सर्वभूतानि चात्मनि । ईक्षिताऽनन्यभावेन भूतेष्वपि तदात्मताम् ॥’ अत्र
आत्मैक्य स्पष्टम् ।

‘आत्मा हि केवलं ज्ञानमग्नौ देहाद्यसज्जड । सुखदुःखादयो भावा न देहस्य न चात्मन ॥’
अत्र ज्ञानस्वरूप एवात्मा ननु सुखदुःखज्ञानगुणक इति स्पष्टम् ।

‘ज्ञानमात्रे पर ब्रह्म परमात्मेश्वर पुनान् । दृश्यादिभि पृथग्भावैर्भगवानेक ईयते ॥’ अत्र
चिन्मात्र ब्रह्मैकमेव जीव ईश्वरो जगच्चेति स्फुटमद्वैतम् ।

‘शुद्ध स्वधाग्न्युपरताखिलबुद्धयवस्थं चिन्मात्रमेकममयं प्रतिषिध्य मायाम् । तिष्ठन्तस्यैव पुरुषत्व-
मुपेत्य तस्याभास्ते भगवत्परिशुद्ध इवात्मतन्त्र ॥’ अत्र चिन्मात्रस्य ब्रह्मण एव पुरुषत्वं मायावशा-
ज्जातमिति स्पष्टम् ।

‘विशेषबुद्धेर्विषयं मनावच पश्यामि यत्र व्यवहारतोऽन्यत् । क ईश्वरस्तत्र किमीशितव्यमायापि
राजन् करवाम किं ते ॥’ अत्र वस्तुतो निर्विशेष ब्रह्मैवेति प्रतीतम् ।

‘यथाऽनिल स्थावरजङ्गमानामात्मस्वरूपेण निविष्ट ईशेत् । एवं परो भगवान्वासुदेव क्षेत्रज्ञ
आत्मेदमनुप्रविष्ट ॥’ अत्र ईश्वर एव जीव इति स्पष्टम् ।

‘ज्ञान विशुद्धं परमार्थमेकमनन्तरं त्वरहितं सत्यम् । प्रत्यक्षप्रशान्तं भगवच्छब्दसंज्ञं यद्वासुदेवं
कथ्यो वदन्ति ॥’ अत्र प्रत्यक्षमिदं ब्रह्म चिन्मात्रं सत्यमिति स्फुटम् ।

‘नित्य आत्माऽव्ययश्शुद्धस्सर्वगस्सर्ववित्पर । धृतेऽसावात्मनो लिङ्गं मायया विसृजन् गुणान् ॥’
अत्र व्यापी सर्वज्ञश्चात्मेत्युक्तम् ॥

‘प्रत्यगात्मस्वरूपेण दृश्यरूपेण च स्वयम् । व्याप्यव्यापकनिर्देश्यो ह्यनिर्देश्यो विकल्पिन ॥’
अत्र निर्विकल्पं ब्रह्मैव जीवजगद्रूपेण विकल्पिनमिति स्फुटम् ।

‘केवलानुभवानन्दस्वरूप परमेश्वर । माथयान्निर्हितैश्वर्य ईयते गुणसर्गया ॥’ अत्र चिदानन्द-
रूप एव परमात्मा, नतु चिदानन्दगुणवान् स एव मायया जीवोऽभवदिति स्फुटम् ।

‘आत्मा नित्योऽव्ययश्शुद्धो ह्येक क्षेत्रज्ञ आश्रय । अविक्रिय स्वदृष्टे तु व्यापकोऽसङ्ग घना-
वृत ॥’ अत्र आत्मैव यमात्मविभुत्वं च स्फुटम् ।

‘मनोमयत्वात्सर्वेऽर्थोत्सवज्जगदयोस्समा । दृष्टा नष्टा अपि ध्यातुदशोकमोटभयप्रदा ॥’ अत्र
जगन्मिथ्येति स्फुटम् ।

‘अहम्भवात्तत्त्वान्यमर्षं त्वमेवाहं विचक्ष्व मो । न नौ पश्यन्ति कवयश्छिद्रं ज्ञातु मनागपि ॥’
इति जीव प्रतीश्वरवचनम्- अत्र जीवेश्वराभेद स्फुट ।

‘तस्मिन्सदा लब्धरुचेर्महामते प्रियश्रवस्य स्वलिता मतिर्भग । यया ममैतत्सदसत्त्वमायया पश्ये
मयि ब्रह्मणि कल्पितं परे ॥’ अत्र प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मेति स्पष्टम् ।

‘न नामरूपे गुणकर्मजन्मभिर्निरूपितव्ये तव तस्य साक्षिण ।’ अत्र निर्विशेष ब्रह्मेति स्पष्टम् ।
‘रूपं यत्तत्माहुरव्यक्तमाद्य ब्रह्म ज्योतिर्निर्गुणं निर्विकारम् । सतामात्र निर्विशेषं निरीहं सत्त्वं
साक्षाद्विष्णुरध्यात्मदीप ॥’ अत्र निर्विशेषं ब्रह्मेति स्पष्टम् ।

‘तस्मादिदं जगदशेषमसत्स्वरूपं स्वप्नाभमस्तधिष्णं पुरुषु खलु खम् । स्वयमेव नित्यमुद्यनोध-
तनावन्ते मायात उद्यदपि यत्सदिवावभाति ॥ एकम्त्वमात्मा पुरुष पुराण सत्य स्वयंज्योतिरनन्त
आद्य ।’ अत्र जगदसत्यमिति प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मैकमेव सत्यमिति च स्पष्टम् ।

‘प्रपञ्चं निष्प्रपञ्चोपि विदम्बयसि मायया ।’ अत्र निष्प्रपञ्चं ब्रह्म बन्तुन इति स्पष्टम् ।
‘बन्तुतो जाननामत्र कृत्स्नं म्थास्तु चरिष्यु च । भगवद्रूपमस्मिन् नान्यद्वस्त्वस्मिन् किञ्चन ॥’
अत्राद्वितीयं ब्रह्मेति स्पष्टम् ।

‘आत्माहेक स्वयंज्योतिर्नित्योऽव्यो निर्गुणो गुणै । आत्मसृष्टैस्तत्त्वदेषु देहेषु बहुपयते ॥’
अत्र आत्मैक्यं स्पष्टम् ।

‘ब्रह्मन् ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तय । कथं चरन्ति श्रुतय साक्षात्सदसन परे ॥’ अत्र
निर्विशेषं ब्रह्मेति स्पष्टम् ।

‘निर्गुणे केवले साक्षादात्मनो यद्विपर्यय । सैषा भगवतो माया यथेदं निर्ममे रिषु ॥’ अत्र
बन्तुतो निर्गुणमद्वितीयमपि ब्रह्म मायया सगुणं सञ्जितीयमिव भवतीति प्रतिपादितम् ।

‘नैनन्मनो विशति बागुन चक्षुरात्मा प्राणेन्द्रियाणि च यथानितमर्षिष म्बा । शब्दोपि योषक-
निषेधतयात्ममूलमर्थोक्तमाह रुदते ॥ निषेधसिद्धि ॥’ अत्र सर्वनिषेधावधिभूतत्वेन निर्विशेषं ब्रह्म सिद्धम् ।

‘वस्तुनो यदनानात्वमात्मन प्रश्न ईदृश । कथं घटेत वो विप्रा वस्तुयोमेक आश्रय ।’ अत्र वस्तैरपि स्पष्टम् ।

‘आत्मा यदि स्यात्सुरसु राहेतु किमन्यतस्तत्र निजस्वभाव । नञ्चात्मनोन्ययदि तन्मृषा म्या-
रूढयेत कम्पान सुखं न दुःखम् ॥’ आत्मैक एव सत्यं तदन्यत्सर्वं मृषेति स्पष्टमत्रोक्तम् ।

‘तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पकम् । बाह्यनोऽगोचरं नित्यं द्विधा समभवद्बृहत् ।’
अत्र निर्विकल्पकं ब्रह्म स्पष्टम् ।

‘यस्तु यस्यादिरन्तो वै स वै मध्यं च तस्य तत् । विकारो व्यवहारार्थो यथा तैजसपार्थिना ॥’
अत्र जगत्कारणमेव सत्यं जगत्तु व्यवहारमात्रत्वात्प्रत्ययेति स्पष्टम् ।

‘किं भद्रं किमभद्रं वा द्वैतस्यावस्तुन त्रियत् । बाहोदितं तदनृतं मनसा ध्यानमेव च ॥’ अत्र
बाह्यमनमगोचरं सर्वं द्वैतमसत्यं तदगोचरं ब्रह्मैकमेवाद्वैतं सत्यमिति स्पष्टम् ।

‘समन्वयेन व्यतिरेकतश्च येनैव तुर्येण तदेव सत्यम् । न यत्पुरस्तादुत यत्त पश्चान्मध्येऽपि तत्र
व्यपदेशमात्रम् ॥’ अत्रापि पूर्ववदेव ।

‘एतावानात्मसम्भोहो यद्विकल्पस्तु केवले ।’ अत्र निर्विकल्पे आत्मानि विकल्पो आग्निसिद्ध
इति स्पष्टम् ।

‘विस्तृज्य स्मयमानान् स्वान् दृशं नीडा च दैहिकीम् । प्रणमेद्दण्डवद्भूमावाक्षचण्डालगोखरम् ॥
ईश्वरो जीवकल्या प्रविष्टो भगवानिति ।’ अत्र ईश्वर एव जीव इति स्फुटम् ।

‘सुप्तवच्छून्यवदप्रतयै तन्मूलभूतं पदमामनन्ति ।’ अत्र निर्विशेषं ब्रह्मेति स्फुटम् ।

‘मायासात्रमिदं राज्ञानात्वं प्रत्यगात्मनि ।’ अत्र आत्मैक्य स्पष्टम् ।

‘घटे भिले यथाऽऽकाश आकाशस्ययथा पुरा । एवं देहे मृते जीवो ब्रह्म सम्पद्यते पुन ॥’
अत्र प्रत्यग्ब्रह्मैक्य स्पष्टम् ।

एवं पुराणान्तराध्यतैत्तनपराण्येव- अलमतिविम्बरेण तत्तत्पुराणश्लोकोदाहरणेन ।

अविद्याया निर्विशेषप्रज्ञाश्रयत्वे रामानुजाक्षेपः, तत्परिहारश्च ।

यदुक्तं रामानुजेन—ननु निर्विशेषे स्वर्थ प्रकाशे वस्तुनि मायावशाज्जीवेश्वरजगद्भ्रम इति
यदुच्यतेऽद्वैतिमिस्तन्नोपपद्यते, तथाहि- माया किमाश्रित्य भ्रमं जनयति न तावज्जीवमाश्रित्य अविद्या-
परिकल्पितत्वाज्जीवभावस्य । नापि ब्रह्माश्रित्य तस्य स्वप्रकाशज्ञानस्वरूपत्वेनाविद्याविरोधित्वात् ।
साहि ज्ञानसाध्याऽभिमतता ब्रह्मण स्वरूपभूतं ज्ञानं नाविद्याविरोधि, किंतु ज्ञानस्वरूपं ब्रह्मेति ज्ञान-
मित्यपि न वाच्यं, उभयोरपि ब्रह्मस्वरूपप्रकाशे सत्यन्यतरस्याविद्याविरोधित्वमन्यतरस्य नेति विशेषानव-
गमात् । ज्ञानस्वरूपं ब्रह्मेत्यनेन ज्ञानेन ब्रह्मणि यस्त्वभावोऽवगम्यते स ब्रह्मण स्वयंप्रकाशत्वेन स्वयमे-
वावभासन इत्यविद्याविरोधित्वेन न कश्चिद्विशेष स्वरूपतद्विषयज्ञानयो । किंच अनुभवस्वरूपस्य
ब्रह्मणोऽनुभवान्तराननुभाव्यत्वेन भ्रमो न तद्विषयं ज्ञानमस्ति अतो ज्ञानमज्ञानविरोधि चेत्स्वयमेव

विरोधि भवतीति नास्य ब्रह्माश्रयत्वसम्भवः । शुक्त्यादयस्तु स्वयाथात्म्यप्रकाशे भव्यमसमर्था भवज्ञान-
विरोधिनस्तत्त्ववतन्ते ज्ञानान्तरमपेक्षन्ते, ब्रह्म तु स्वानुभवसिद्धस्वयथात्म्यमिति स्वाज्ञानविरोधेव । तत्र
एव निर्वर्तकान्तरं च नापेक्षते ।

अथो-येत ब्रह्मयतिरिक्तस्य मिथ्यात्वज्ञानमज्ञाननिरिधीति, न- इदं ब्रह्म यतिरिक्तमिथ्यात्वज्ञानं
किं ब्रह्मयाथात्म्याज्ञानविरोधि ? उत प्रपञ्चसत्यत्वरूपाज्ञानविरोधीति विवेचनीयम्-- न तावद्ब्रह्मयाथा-
त्म्याज्ञानविरोधि- अतद्विषयत्वात्- ज्ञानाज्ञानयोरेकविषयत्वेन हि विरोधः- प्रपञ्चमिथ्यात्वज्ञानं तत्सत्यत्वं-
रूपाज्ञानेन निरूप्यते- तेन प्रपञ्चसत्यत्वरूपाज्ञानमेव नाधिनमिति ब्रह्मस्वरूपाज्ञानं तिष्ठत्येव । ब्रह्मस्वरू-
पाज्ञानं नाम तस्य सद्द्वितीयत्वमेव । तत्तु तद्वतिरिक्तस्य मिथ्यात्वज्ञानेन निरुद्धं स्वरूपं तु स्वानुभव-
सिद्धमिति, चेत् न ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वं स्वरूपं स्वानुभवसिद्धमिति तद्विरोधि सद्द्वितीयत्वरूपाज्ञानं
तद्वाधश्च न स्याताम् । अद्वितीयत्वं धर्म इति चेत्, न- अनुभवस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽनुभाषधर्मविरहस्य
भवतैव प्रतिपादितत्वात् । अतो ज्ञानरूपस्य ब्रह्मणो विरोधादेव न ज्ञानाश्रयत्वम्- इति ।

अत्रोच्यते-अविद्या हि ब्रह्मशक्तिरवाच्छक्तं ब्रह्माश्रित्यैव भ्रमं प्रमा च जनयति- अनर्हिमस्तद्वृद्धि-
भ्रमं तर्हिमस्तद्वृद्धिस्तु प्रमा द्वयमपीदं वृत्तिरूपमेव । वृत्तिर्नामान्तं करणपरिणामं सच वस्तुतो जडोपि
चित्प्रतिकलनरशादजडो भवति । तथा च घटादिनिषयाकारपरिणता वृत्तिर्घटादिनिषयमवभासयन्ती सत्यपि
भ्रम्यं चैतन्येनावभास्यते । एवं वृत्तिरिव वृत्तिमदन्तं कारणं तत्परिणाम्युपादानमविद्या च चैतन्येनावभास्यते ।
एवं ब्रह्मयतिरिक्तस्य सर्वस्यापि मायातत्कार्यरूपद्वैतस्य ब्रह्मणाऽवभास्यमानत्वादेव भ्रमं सर्ववभासरू-
मित्युच्यते-- 'तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुते । तत्तु ब्रह्म नान्येन भास्यते- अनवस्थादोषात् ।
किं ॥ स्वयमेव भासते । अत एव ब्रह्म स्वयंप्रकाशमित्युच्यते । स्वपरव्यवहारहेतुप्रकाशत्वं स्वयंप्रका-
शत्वम् । एवमविद्याया ब्रह्मावभास्यत्वात् ब्रह्माविद्याविरोधि । नच ब्रह्म स्वानुभवसिद्धस्वयथात्म्यमि-
त्यविद्याविरोधेवेति वाच्यं, निर्विशेषज्ञानस्वरूपं ब्रह्मेति पूर्वमसङ्घट्टिसिद्धान्तितत्वेन तस्य स्वयाथात्म्यानु-
भवरूपविशेषायोगात् । किं च ब्रह्मण एवानुभवत्वात्तस्य कथं पुनर्योधात्म्यानुभवरूपमनुभ्रान्तमनुभ्रान्ता-
दोषात् । नहि ब्रह्म ज्ञाश्रितिं बध्नमभ्युपगच्छाम येन ब्रह्मात्मयाथात्म्यमनुभवतीति वस्तुं शक्येत यथा
शुक्तियाथात्म्यानुभवंस्तथा ब्रह्मयाथात्म्यानुभवंस्य धर्मवत् साचान्तं करणवृत्तिरेवेति प्रमातुरेवायमनुभवो, ननु
साक्षिब्रह्मणः । नचानुभवरूपं ब्रह्म कथं प्रमात्रानुभूयेतेति वाच्यं, प्रमात्रा ब्रह्मयथात्म्येवानुभूयते, ननु
ब्रह्मेति । प्रमाता हि सच्चिदानन्दः प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मेति जानाति अवगादिब्रह्मात् । नच समाहितस्य
विदुषो ब्रह्मानुभवोऽप्यतीति वाच्यं, विदुष आत्मन एव ब्रह्मत्वेन कथं स्वस्य स्वानुभव- धर्मेककृत्वाव-
विरोधात् । परन्तु विद्वान् समार्थो द्वैतानुभवाभावात्वेकस्य ब्रह्मरूपेण तिष्ठतीति इत्वा ब्रह्मानुभवतीति
व्यपदिश्यते । एवं मुक्तावपि । नरुद्धैते ब्रह्मणि अनुभवित्रादिनिपुटीसद्भ्यः- 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्-
त्वेन कं पश्ये'दित्यादिद्रुते । तस्मात्तात्पर्यानुभवरूपस्य ब्रह्मणोऽनुभवनम् । नच ब्रह्मणो मायात्म्यं नाम
प्रत्यवगाद्वितीयावर्णत्वादिकं, तच्च स्वरूपमेव । निर्धर्मवस्य ब्रह्मणो धर्मयोगात् । तत्रान्न ब्रह्मयथा-

त्यानुभावभ्युपगमे ब्रह्मानुभवोप्यभ्युपगत एवेति वाच्यं, निर्धर्मकेपि ब्रह्मणि व्यवहारतः पूर्णत्वाद्वितीय-
त्वादिधर्मसद्भावादिति । परमार्थतो हि निर्धर्मकं ब्रह्मेत्युक्तमस्माभिः । यदुक्तं ब्रह्मणः स्वभावास्त्वयमेव
प्रकाशते- स्वयम्प्रकाशत्वादिति, तदसत्—ब्रह्मस्वरूपस्याविद्याऽऽवृतत्वेन तत्स्वभावस्याप्रतीयमानत्वात् ।
नच स्वयम्प्रकाशस्य कथमावृतत्वमिति वाच्यं, ब्रह्माविद्ययोरविरोधस्योक्तत्वात् । नच विरोध एवेति
वाच्यं, तस्याद्याप्यसिद्धत्वात् । तस्माद्ब्रह्मणः स्वरूपभूतं ज्ञानमज्ञानाविरोध्येव, किं पुनस्तद्विरोधीति चे-
दुच्यते—यद्विषय यदज्ञानं तद्विषयं तदज्ञानं तद्विरोधीति यथा घटाज्ञानस्य घटाज्ञानम् । नच ब्रह्म-
स्वरूपतद्विषयज्ञानयोरविद्याविरोधित्वे न कश्चिद्विशेष इति वाच्यं, विषयज्ञानत्वस्यैव विशेषत्वमिति ।
तद्विषयज्ञानं हि तद्विषयाज्ञानं निवर्तयति । नच तत्स्वरूपज्ञानमपि तत्स्वरूपाज्ञानं निवर्तयेदिति वाच्यं,
तत्रापि तत्स्वरूपविषयज्ञानमेव तत्स्वरूपविषयाज्ञानं निवर्तयतीति कृत्वा न स्वस्वरूपभूतज्ञानस्य स्वरूपविष-
याज्ञाननिवर्तकत्वमिति । तस्मादखण्डब्रह्माकारवृत्तिज्ञानमेव ब्रह्मावरकाज्ञाननाशकं, नतु ब्रह्मस्वरूपभूतं
ज्ञानम् । ननु यदेव चैतन्यं मृतं पञ्चाज्ञानं न नाशयेत्कथं तद्वृत्त्युपाखण्डं सत्तन्नाशयितुं शक्नुयादिति
चेदुच्यते—यथा सूर्यप्रकाशः स्वयं तृणपूगं शुष्कं नाशयितुमशक्नुवानोपि दर्पणविशेषमारुह्य तस्मै
दहति तद्वदिति । नन्वेवं प्रमारूपाद्वृत्तिज्ञानाद्ब्रह्मरूपस्य वृत्तिज्ञानस्य निवृत्तिर्भवतुनाह, कथम्पुनरज्ञानस्य
स्वकारणस्य ? यद्यनिवृत्तिरज्ञानस्य तर्हि वृत्तिज्ञानस्य कथमविद्याविरोधित्वमिति, मैवम्—कार्यादपि
कारणस्य नाशो भवेदेव अग्निकार्याज्जलादग्निनाशदर्शनात् । काष्ठजन्मादग्नेः काष्ठनाशदर्शनाच्च । ब्रह्म
नास्ति न भातीयनुभवसिद्धं ब्रह्माज्ञानं ब्रह्माहमस्मीत्यनुभवेन वाच्यं एव- ज्ञानाज्ञानयोस्समानविषयत्वस्य
विरोधप्रयोजकत्वात् । नच समानाश्रयत्वे सति समानविषयत्वमेव तन्त्रमिति वाच्यं, इष्टापत्तेः । नच
जीवस्य कथमज्ञानाश्रयत्वमज्ञानकार्यस्येति वाच्यं, मूलाज्ञानस्य ब्रह्माश्रयत्वेऽपि दर्शिततूलाज्ञानस्य जीवाश्र-
यत्वात् । नचैवमर्हं ब्रह्मास्मीत्यनुभवेन दर्शिततूलाज्ञानस्यैव निवृत्तिर्न मूलाज्ञानस्येति वाच्यं, इष्टापत्तेः ।
अत एव नैकमुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसङ्गः । व्यष्ट्यज्ञानानि तूलाज्ञानपदवाच्यानि, समष्ट्यज्ञानं तु मूलाज्ञान-
मिति विवेकः । नचैवं कथमाभैक्यसिद्धिरिति वाच्यं, तत्तदज्ञानोपाधिभेदादेवार्थभेदो नतु स्वन इति ।
तस्मात् प्रत्यगभिन्नब्रह्मस्वरूपावरकाज्ञानस्य तद्व्युक्तस्याहमहमसंसारित्यादिभ्रमस्य च ब्रह्माहमस्मीति
वृत्तिज्ञानं विरोधि ।

ननु वृत्तिज्ञानस्य नाशकाभावात्तत्सत्यमेवेति तेन ब्रह्मणो द्वैतं स्यादिति, मैवम्—वृत्त्युपादान-
नाशेन ह्येवमपि नाशादिति । ननु देवदर्शने प्रति ब्रह्मस्वरूपावरकाज्ञानस्य देवदत्तान्तं करणपरिणाममूलाया
ब्रह्मास्मीति प्रमया बाधितत्वेऽपि यज्ञदण्डे प्रति ब्रह्मावरकाज्ञानस्य सत्त्वेन तेन द्वैतं स्याद्ब्रह्मण इति,
मैवम्—विद्वद्दृष्ट्या ब्रह्माद्वैतमेव ब्रह्मण्यज्ञानतत्कार्ययोरभावात् । अविविद्दृष्ट्या तु ब्रह्म सदैवमेव
तद्भावादिति ।

ननु यदा विदुषो ब्रह्मात्मसाक्षात्कारमन्तदैव विदेहबैबल्यं स्यादिति नास्ति जीवन्मुक्तिरिति,
मैवम्—ब्रह्माश्रितादिद्याया आवरणशक्तिरिति विशेषशक्तिरिति च शक्तिद्वयमस्ति । तत्र आवरणशक्ते

ब्रह्मसाक्षात्कारसमये नाशो सत्यपि विक्षेपशक्तिर्यावत्प्राप्य वर्तत एवेति न तदैव विदेहकैवल्यमिति न जीवन्मुक्त्यनुपपत्ति - 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये, अथ सम्पत्स्ये' इति श्रुते । नच कथं ज्ञानादज्ञानस्यैकाशेन निवृत्तिरन्याशेनानिवृत्तिरिति वाच्य, यथा मेहवातात्मकस्यैकस्यैव रोगस्य भेषजेन मेहाशननिवृत्तावपि न वाताशननिवृत्तिस्तद्वदिति । नच विक्षेपशक्तेर्ज्ञानादेवानिवृत्तौ कथं प्रारब्धनाशा-
तन्निवृत्तिरिति वाच्य, प्रारब्धनाशसचिवाद्ज्ञानादेव तन्निवृत्तिरिति । तस्माद्ब्रह्मस्वरूपावरकमज्ञानं ब्रह्मस्वरूपविषयवृत्तिज्ञानाध्यमिति सुस्थम् ।

नच ब्रह्मण एव ज्ञानत्वात् कथं तस्य पुनर्ज्ञानमिति वाच्य, नित्यज्ञानस्य ब्रह्मणोऽनित्यवृत्तिज्ञान-
सद्भावात् नच ज्ञानमेकमिति तव मतमिति वाच्य, एक नित्यमपि ज्ञान वृत्तिवशादनेकमनित्यं च भवतीति वृत्तयो ह्यनित्या अनेकाश्च । ननु ज्ञेयाकारा वृत्तिर्भवतु नाम कथं पुनर्ज्ञानाकारेति चेदुच्यते—
पर्येस्यापि ज्ञानमेवाकारो न केवल वृत्तिरेव । एवं ज्ञानस्वरूप सन्तमपि सर्वमर्थस्वरूप मन्यन्ते आभता
तदुक्तं विष्णुपुराणे—'ज्ञानस्वरूपममल जगदेतदबुद्धय । अर्थस्वरूप पश्यन्तो आश्रयन्ते मोहविह्वले ॥'
इति । तस्माद्वृत्ति स्वत एव ज्ञानाकारा, तस्या अर्थाकारत्वं तु आन्तिप्रयुक्तमेव । यदुक्तं ब्रह्म-
व्यतिरिक्तस्य मिथ्यात्वज्ञानात् ब्रह्मरूपाज्ञानं तिष्ठत्येवेति तदमृत—ब्रह्मस्वरूपज्ञानाद्ब्रह्मस्वरूपाज्ञानं
नश्यति यथा रज्जुस्वरूपज्ञानाद्रज्जुस्वरूपाज्ञानम् । ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य मिथ्यात्वज्ञानं च ब्रह्मव्यतिरिक्तत्व-
ज्ञानाधीनं ब्रह्मव्यतिरिक्तज्ञानं च ब्रह्मस्वरूपज्ञानाधीनं- नहि ब्रह्मस्वरूपमज्ञानानं पुरुष इव ब्रह्मव्यति-
रिक्तमिति जानीयात्- तस्माद्ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य मिथ्यात्वज्ञानं ब्रह्मस्वरूपाज्ञानराशकमेव । वस्तुतस्तु अहं
ब्रह्मास्मीति ज्ञानमेव ब्रह्मस्वरूपाज्ञानविरोधि । नचेदं ब्रूतेति ज्ञानमिति वाच्यं, ब्रह्मण इदं प्रत्यया-
विषयत्वात्- 'तदेव ब्रह्मत्वं विद्धि नेद'मिति श्रुते । इदम्प्रत्ययविषयस्य घटादेर्जडत्वदर्शनेन ब्रह्मणोपीदं-
प्रत्ययविषयत्वे जाड्यमसक्तेश्च । नच 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रूते'ति ज्ञानं ब्रह्मस्वरूपाज्ञानविरोधीति वाच्यं,
वस्त्वावरकमज्ञानं द्विविधम्- असत्त्वापादकमभानापादकं चेति । तत्र अमत्त्वावरणाभास्तीति, अभाना-
वरणात् न भातीति च प्रतीतिर्लोकस्य । एवं सति 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रूते'ति ज्ञानाद्ब्रह्मणो सत्त्वा-
वरणस्य निवृत्तावपि अभानावरणं न निवर्तते । तन्तु प्रत्यगभिन्नब्रह्मज्ञानादेव प्रत्यगभेदं विना ब्रह्मण
पारोक्ष्यानाशात् प्रत्यगात्मा ह्यपरोक्ष- तदभेदादेव ब्रह्मण प्रत्यक्षत्वं श्रूयते- 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मे'ति ।
ननु घटवदात्मनो ब्रह्मापि प्रत्यक्षं स्यादिति वाच्यं, तर्हि घटवदेव ब्रह्मापि जडं भवेदेवेति । तस्माद्ब्रह्म-
स्वरूपविषयज्ञानाद्ब्रह्मस्वरूपावरकाज्ञानस्य बाधो भवत्येवेति कृत्वा ब्रह्मविषयज्ञानमेव ब्रह्माज्ञानविरोधि, नतु
ब्रह्मण स्वरूपभूतं ज्ञानमिति ।

नन्वविद्यया प्रकाशरूपं ब्रह्म तिरोहितमिति वदता ब्रह्मण स्वरूपनाश एवोक्तस्यात्- प्रकाशतिरो-
धानं हि प्रकाशनाश प्रकाशश्च ब्रूतेवेति, मैरम्—ब्रह्मणस्तिरोधानं नाम अस्ति भातीति व्यवहारा-
विषयत्वापत्ति अस्ति भातीति व्यवहाराविषयो हि घटादिरज्ञानादृत इत्युच्यते । एवं ब्रह्माप्यस्ति

भातीति व्यवहारानिषयत्वाद्ज्ञानावृतमित्युच्यते । तत्र अविद्यावरणादृष्टवद्ब्रह्मणोपि न स्वरूपनाशः । नच घटस्य जटत्वान्मास्तु, ततो नाश - ब्रह्मणस्तु प्रकाशत्वाद्वेदिति वाच्यं, ब्रह्मस्वरूपज्ञानम्याविद्यायाश्च विरोधाभासस्योक्तत्वात् । अत एवाज्ञानेनावृतं ज्ञानमित्युक्तं, ननु नाशितमिति । वस्तुतस्तु घटाद्यावरणस्थलेपि घटाद्यवच्छिन्नं ब्रह्मैवावृतं, ननु घटादि, स्वन एवासतो जडस्य च घटादेरस्ति भातीति व्यवहारानिषयत्वसिद्ध्या तदर्थमज्ञानावरणाभ्युपगमायोगादिति । वस्तुनस्तच्चिद्रूपं ब्रह्म न सर्वत्र सर्वत्राप्यस्ति भातीति व्यवहारविषयो भवतीति यतो व्यवहियते ततो ब्रह्माज्ञानावृतमित्युच्यते- अज्ञानावरणवशाद्ब्रह्मणो न स्वरूपनाशः, किंतु अस्तिभातीतिव्यवहारयोग्यत्वनाशः । इदं च व्यवहारदृष्टिमश्रित्योक्तम् । परमार्थनस्तु नाशानं, नापि न दृतावरणं, नापि तन्नाश इति बोध्यम् ।

नन्वेतावता अविद्यादशायामज्ञानावरणसत्त्वादेव ब्रह्म न स्फुरतीति मिदम्- तथा च अज्ञानावृतत्वाद्व्यवहार स्फुरणाभाव इति कृत्वा स्फुरणरूपस्य ब्रह्मण स्वरूपनाश एव प्राप्त इति, भैरवम्—अज्ञानावरणापगमप्रयुक्तं ब्रह्मास्ति भातीतिव्यवहारात्मकं स्फुरणं न ब्रह्मस्वरूपचैतन्यं, किंतु तस्मादन्यदेव-दशितव्यवहारहेतुप्रकाशत्वाद्व्यवहारः । ननु तथापि स्वपरव्यवहारहेतुप्रकाशत्वं स्वप्रकाशत्वं ब्रह्मणे इति कृत्वा कथं ब्रह्मण स्वरूपनाश विना ब्रह्मास्ति भातीति व्यवहाराभाव इति चेत् भैरवम्—ब्रह्मास्ति भातीति व्यवहारस्येव ब्रह्म नास्ति न भातीति व्यवहारस्यापि ब्रह्मणो हेतुत्वं वक्तव्यम् । तथा च ब्रह्मस्वरूपभूतप्रकाशप्रत्ययस्य ब्रह्म नास्ति न भातीति व्यवहारस्य, जगदस्ति भातीति व्यवहारस्य च सत्त्वात्कथं ब्रह्मस्वरूपनाशः । नच सुषुप्तौ यम्यकस्यापि व्यवहारस्याभावाद्ब्रह्मस्वरूपनाश इति वाच्यं, सुषुप्तौ यस्य कस्यापि वा व्यवहारस्याभावो ब्रह्मणैव भास्यत इति कृत्वा भास्यस्य सत्त्वाच्च भासकस्य स्वरूपनाशः । नचैव सुप्तौ भास्यस्याभावाद्भासकस्य स्वरूपनाश इति वाच्यं, भास्याभावसससाक्षिः ? उक्तसाक्षिकः ? आद्ये- यस्याभावस्य साक्षि ब्रह्म कथं तन्नाशः । द्वितीये असाक्षिकस्य तस्य कथमभ्युपगमः । तस्मादविद्यावरणावभासकस्य ब्रह्मस्वरूपप्रकाशस्य नाविद्यावरणाच्छाशः ।

नन्वेवं- सर्वावभासकं ब्रह्म स्वमपि भासयेदेवेति किं वृत्तिज्ञानेनेति ? उच्यते—यदज्ञानं यच्चाज्ञानेन विषयीकृतं यद्वृत्तिज्ञानं यच्च तेन निषयीकृतं तत्सर्वं वस्तुसामान्येन ब्रह्मावभासयत्येव । अत एवोक्तं ज्ञातमज्ञातमपि सर्वं वस्तु साक्षिचैतन्यस्य विषय इति । साक्षिचैतन्यं हि ब्रह्म- तत्र अज्ञातं वस्तु ब्रह्मणाऽवभासितमपि भातीति व्यवहाराविषयत्वादभासितमित्येव व्यपदिश्यते । तस्य भातीति व्यवहारविषयत्वं तु ज्ञानेन निषयीकृतत्वेसति सम्भवति । एवं सति वृत्त्युपाखण्डं सत्यद्वस्तु ब्रह्मस्वरूपचैतन्यं विशेषाकारेण भासयति तदेव भासमित्युच्यते । वृत्तनुसारं सत्यद्वस्तु भास्याकारेण भासयति तदभासमित्येवोच्यते । सामान्येन सर्वावभासकमपि ब्रह्म वृत्तिज नमाम्यं चेति कृत्वा सामान्येन स्वपरावभासकमपि ब्रह्मण विशेषेण स्वपरावभासनार्थं वृत्तिजन्मावश्यकमिति । तस्माद्ब्रह्मण स्वरूपभूताप्रकाशादन्यदेवेदं व्यवहारात्मकं स्फुरणमिति न कश्चिदोपः ।

**ज्ञानस्वरूपं ब्रह्मस्वरूपातिरेकेण सङ्कोचविकासमात्मकावस्थाद्वयशालीति
सुदर्शनमतं तन्निराकरणं च ।**

यदुक्तं सुदर्शनेन ज्ञानं हि नित्यं द्रव्यं, तस्य स्वरूपातिरेकेण संकोचविकासमात्मकमवस्थाद्वय-
मभ्युपेतं, ततस्तत्परोधानं कर्मणा सकोच, तन्निराकरणं प्रसर, स एव प्रकाश - स चानित्य - अवस्था-
द्वयस्यागमापायित्वाद्वयं नित्यमेवेति, तदसत्—अवस्थावतो द्रव्यस्य ज्ञानस्य मृदादेरिव नित्यत्वा-
योगात् । अवस्था हि विकार विकारि चानित्यमिति । तस्माद्यदि ज्ञानस्य सकोचविकासौ स्यातां,
तर्हि भवेदेवानित्यत्वं यथा संकोचविकासवन घटस्य । किं च यदि ज्ञान निरवयवं तर्हि संकोच
विकासानुपपत्तिः, यदि सावयवं तर्हि नित्यत्वानुपपत्तिः - सावयवस्य घटादेरनित्यत्वदर्शनात् इति ।

**निर्विषया निराश्रया च अनुभूतिस्वाश्रयदोषादनन्ताश्रया अनन्तविषया भवतीति
रामानुजमतं-तत्त्ववण्डनं च ।**

यदुक्तं रामानुजेन—अपि च निर्विषया निराश्रया स्वप्रकाशा चैवमनुमति स्वाश्रयदोष-
वशादनन्ताश्रयमनन्तविषयमात्मानमनुभवतीति, अत्र किमय स्वाश्रयदोष - परमार्थभूतः ? उतापरमार्थ-
भूतः ? इति विवेचनीयम्—न तावत्परमार्थ - अनभ्युपगमात् । नाप्यपरमार्थ - तथा सति हि द्रष्टृत्वेन
वा दृश्यत्वेन वा दृशिस्त्वेन वाऽभ्युपगमनीय । ननावदृशि - दृशिस्वरूपमेदानभ्युपगमात् । अत्राधि-
ष्ठानभूतायास्तु साक्षाद्दृशोर्माध्यमिकपक्षप्रसङ्गेनापारमार्थ्यानभ्युपगमाच्च । द्रष्टृदृश्ययोस्तदवच्छिन्नायाश्च
दृशो काल्पनिकत्वेन मूलदोषान्तरापेक्षयाऽनवस्था स्यात् । अथैतत्परिजिहीर्षया परमार्थसती अनुभूतिरेव
ब्रह्मरूपा दोष इति चेत्, ब्रह्मैव चेदोषः प्रपञ्चदर्शनस्यैव तन्मूल स्यात् । किं प्रपञ्चतुल्याविद्यान्तर-
परिकल्पनेन—ब्रह्मणो दोषत्वे सति तस्य नित्यत्वेनानिमोक्षश्च स्यात् । अतो यावद्ब्रह्मन्यतिरिक्तपार-
मार्थिकदोषानभ्युपगम न तावद्भ्रान्तिरुपपादिता भवति इति, अत्रोच्यते—न वयं निराश्रया निर्वि-
षया चानुभूतिराश्रयदोषात्साश्रयं सविषयं चात्मानमनुभवतीति ब्रह्म निराश्रयानुभूतिराश्रयदोषायोगात् ।
किं तर्हि अज्ञानान्तःकरणवच्छिन्नचैतन्यलक्षणं प्रमाता स्वाश्रयाज्ञानदोषानिराश्रया निर्विषयामभ्यु-
भूतिमनन्ताश्रयमनन्तविषया च प्रतिपद्यत इति ब्रह्म - इदं चाज्ञानं प्रमातृदृश्यत्वेन प्रमातृस्वरूपमृताश-
मनुभूतौ स्वत एवाध्यर्त- 'माया चाविद्या च स्वयमेव भव'तीति श्रुते । अतो नानवस्थायोऽपि । नव
दोषस्य स्वतस्सिद्धत्वे सति ब्रह्मवन्नित्यत्वं स्यादिति वाच्यं, अन्यत्वेन जडत्वेन च दोषस्य स्वतस्सिद्धत्वा-
भावात् अत्र न्यं ज्ञानं हि स्वतस्सिद्धम् । अत एवायमविद्यादोषोऽपरमार्थः । यदि प्रपञ्चदोषः पारमा-
र्थिकस्यास्तर्हि तद्वदेवास्य नित्यत्वादनिमोक्ष एव स्यात् । अविद्यानिवृत्तिर्हि मोक्षः । नहि नित्यं क्वचि
निवर्तते- तस्माद्ब्रह्मातिरिक्ते पारमार्थिके दोषे अभ्युपगते सति मोक्षस्यैवासिद्धेस्त्वयमपि मोक्षस्य
व्यर्थमेव भवेत् । अतएव ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वम्याप्यसत्यत्वाद् श्रुति - 'सत्सत्यम्' - 'अतोऽनर्त' -
मिति । नचाविद्याया अपारमार्थिकत्वे आन्त्यनुपपत्तिर्न वाच्यं, तस्या अपारमार्थिकत्वादेव तत्र य-
प्रपञ्चस्य भ्रान्तिवोपपत्तिरिति ।

प्रपञ्चस्याविद्याकल्पितत्वपक्षे सुदर्शनोद्घाटितदोषस्तन्निराकरणं, तस्य तत्कल्पितत्वनिरूपणं च ।

ननु यदि ब्रह्मण्यविद्यया प्रपञ्च कल्पित, तर्हि सापि केनचिदन्येन कल्पिनैव, अकल्पितत्वे पारमार्थ्यप्रसङ्गात्तस्या - स चाविद्याकल्पक पदार्थ पुनरन्येन कल्पित एवेत्यनगत्या- जीवाज्ञानादिना बीजादुरन्यायादविद्यया जीवो जीवादविद्येति प्रवाहानादित्वेन परिहृता । अस्मिन्पक्षे जीवनित्यत्व-
श्रुतिभिः, अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशादिरूपश्रुत्यर्थोपपत्त्या च आमोक्षाज्जीवस्य स्थायित्वमिष्टं हीयेतेत्यरचि-
मभिप्रेत्य, ब्रह्माज्ञानादिना अविद्याया स्वरूपादित्वं स्वीकृत्य दर्शिताननगत्या परिहृता- इदमप्युक्तमेव—
स्वरूपानादित्वेपि मूलदोषापेक्षायास्तत्वात् जीवम्यानादित्वेप्यविद्यापरिकल्पितत्वस्य भवद्विरङ्गीकृतत्वात् ।
नचैवं दुर्घटत्वादेवाविद्याया नानवस्थेति वाच्यं, दुर्घटत्वस्यानुपपन्नत्वात्, दुर्घटत्वं नामोपपत्तिनिरपेक्षत्वं -
तदपारमार्थ्यसाधकं चेदपरमार्थस्य प्रपञ्चस्य दुर्घटत्वेन उपपत्तिनिरपेक्षत्वान्मूलदोषापेक्षा च न स्यात्—
निवर्तकज्ञाने सत्यपि साऽवतिष्ठेत् । विरोधाच्च तिष्ठतीति चेत् तर्ह्युपपत्त्यनुवर्तिन्यविद्या स्यादिति ।
किंच अविद्याया दुर्घटत्वं चेन्मुक्तान्तरब्रह्म चाश्रयेदविद्या शुद्धस्वरूपं ब्रह्म, अशुद्धस्वरूपा अविद्या नाश्रयति
विरोधादिति चेत्, तर्ह्युपपत्तिमत्यविद्या । अपि च मोक्षेपि ब्रह्माश्रयेदविद्या- बाधकज्ञाने सत्यपरमार्थ-
भूता अविद्या न तिष्ठतीति चेत्, तर्हि बाधरुसन्निधौ न बाध्यसिद्धिरित्येवरूपोपपत्तिमत्येवाविद्या ।
तस्मान्नानवस्थापरिहार इति सुदर्शनं, अत्रोच्यते—अविद्या कर्मेति तव मतेपि जीवाश्रययो कर्म-
देहादिप्रपञ्चयोर्बीजादुरयोरिवान्योन्यकारणभावात्प्रवाहानादित्वमभ्युपगमेव- नहि कर्माभावे देहादि-
सम्भव, देहाद्यभावे वा कर्मसम्भव - जीवो हि देहादिमान् सन् सुदृढं दुष्कृतं च कर्म कुरुते, सुकृत-
दुष्कृतकर्मवशाच्च मनुष्यपद्मादिदेहवान्भवति अतो न देहकर्मणोरन्यतरस्यानादित्वं वस्तुं शक्यते यथा
बीजादुरयो । यद्ययमन्योन्याश्रयदोषस्तत्र प्रवाहानादित्वाभ्युपगमात्कृतो न निवर्तेत । नच
जीवस्यानित्यत्वं श्रुत्यादिविरुद्धमिति वाच्यं, अविद्याजन्यस्य जीवस्यानित्यत्वं श्रुत्याद्यभिमतमेवेति ।
यज्जीवस्य तत्त्वं चैतन्यं, तद्वि नित्यमिति श्रुत्यादिमिच्छ्यते । नच जीवस्यानित्यत्वेऽकृतागमकृतविप्र-
णाशादिदोषास्तस्युरिति वाच्यं, यावद्यवहारं नित्यत्वाज्जीवस्य परमार्थतो जीवस्य दर्शितदोषाणा चास्तत्वात् ।
तस्मात्कर्माणो देहो, देहात्कर्मेतिदविद्यातो जीवो जीवादविद्येति युक्तमुक्तम् । अयं त्वत्र विशेष—
कर्माणि देहाश्च नाना- अविद्याजीवौ तु द्वावेव- अतः अविद्यातो जीव जीवादविद्या च एकदेवामृता,
न तु अविद्यातो जीव जीवादविद्या, तस्या पुनर्जीवस्तस्मात्पुनरविद्येति सम्प्रदायाविच्छेद- यथा कर्म-
देहयोरेक्या च बीजादुरयोरिति । एवमविद्याजीवयोरसकृदितरेतरकार्यकारणभावामावात्प्रवाहानादित्व-
मप्यौपचारिकमेव । वस्तुतस्तु यस्य देहस्य कर्मकारणं तदेव कर्म तस्मादेहात्पुनर्न जायते, किंतु
कर्मान्तरमेव । यस्य कर्मणो यो देह कारणं स एव देहस्तस्मात्कर्मण पुनर्न जायते, किंतु देहान्तर
मेव । एवं- यस्य वृक्षस्य यद्बीजं कारणं तदेव बीजं तस्माद्वृक्षान्न जायते, किंतु बीजान्तरमेव ।
यस्य बीजस्य च यो वृक्ष कारणं स एव वृक्षस्तस्माद्बीजान्न जायते, किंतु वृक्षान्तरमेव । तथा च

बीजाकुरस्थले कर्मदेहस्थले च द्वयोरिवान्योन्यं कार्यकारणभावः यथा जीवाविद्ययोः । तत्र च विमादौ बीजादंकुरं जातं, यद्वा अंकुराद्बीजं जातम् ? विमादौ कर्मणो देहो जातः, यद्वा देहात्कर्म जातम् ? विमादौ जीवाविद्या जाता, यद्वा अविद्याया जीवो जानः । इति प्रश्ना निरुचरा । अनयोरिदमादौ जातमिति निरूपयितुमशक्यत्वात् । अत एव द्वयोरप्यनादित्वमिष्यते । श्रुतिरप्याह- 'अजो ह्येक' इति, 'अजामेका'मिति च द्वयोरनादित्वम् । अजत्वं ज्ञानादित्वम् । न च सुतरा जन्माभावोऽजत्वमिति समित्यं, तथासत्यनन्तत्वापत्तेः । यस्यादिरस्ति तस्यैव द्युतः । तस्मादन्योन्यकार्यकारणभूतावपि अविद्याजीवावामोक्षं स्यायिनावेवेति न जीवाज्ञानवादिमते कश्चिदोपः । ब्रह्माज्ञानवादिमतमपि निर्दुष्टमेव- जीवस्याविद्याकार्यत्वेऽप्यविद्याया जीवकार्यत्वानुक्त्या अन्योन्याश्रयद्वयोपाभावात् । एवमविद्याज्योपि जीवोऽनादिरेव जन्मकारनिर्वचनासम्भवात् । न तस्मिन्काले एतदविद्यावशादेव जीवः असंदिग्धमिति निरूपयितुं शक्यते । साक्षाविद्या ब्रह्मणि स्वन एवासीदिति न मूलद्रोषापेक्षा । अतीन्द्रियार्थे आस्तिकानामस्माकं श्रुतिरेव मार्गः साच- 'माया चाविद्या च स्वयमेव भवतीति वक्ति-ततो नानवस्थेति । एतेन—ब्रह्मैव प्रपञ्चस्य हेतुरस्तु, त्रिमविद्यापरिकल्पनेनेति प्रत्युक्तम् । श्रुत्यैवाविद्याया उक्तत्वेनास्माभिरपरिकल्पितत्वात् । न च मोक्षेऽपि ब्रह्मण्यविद्या स्यादिति वाच्यं, विद्यया तस्या निवर्तितत्वात् । न च कारणदोषं विना स्वन एवोदेतुं क्षमायास्तस्या कथं मोक्षे पुनरनुदय इति वाच्यं, अविद्याप्रागभावस्य सान्तत्वेन ब्रह्मणि तावदविद्या जाता अविद्याप्रध्वंसाभावस्य स्वनन्तत्वेन न पुनरविद्योदयावकाशो मोक्ष इति । न च या नष्टाऽविद्या सैव पुनर्भा जायता नाम अविद्यान्तरं तु जायतैव मोक्षे इति वाच्यं, अविद्यान्तरप्रागभावस्य ब्रह्मण्यभावात् । न च तत्कथं त्वया विदितमिति वाच्यं, 'न स पुनरवर्तते', 'मासुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते' इत्यादिशास्त्रान्मुक्तस्य पुनरावृत्त्यभावदर्शनादिति ।

ननु यदि मुक्तौ ब्रह्मण्यविद्याप्रध्वंसाभावोऽस्ति तर्हि तेन सद्वितीक्ष्यं स्याद्ब्रह्मण इति, मैत्रम्—तथासति द्वैताभावेनापि त्रयं सद्भूतं स्यादिति । नवेष्टापत्ति- द्वैतेन सहितं सद्भूतं भवतुनाम कथमुन-द्वैतेन रहितमपि सद्भूतं भवेत् । नहि घटेन सहित इव घटेन रहितोऽपि सघटो भवेत् । तस्माद्द्वैतेनैव भावस्य सद्भूतत्वं नाभावेनेति । भवतुनस्तु दृश्यस्य प्रपञ्चस्य कार्यत्वाम्यथानुपपत्त्या तत्कारणं वस्तु त्रिधिदम्भुपेयम्- तच्च कारणं वस्तु साजानमेव भवितुमर्हति समाध्यादौ ज्ञानेनाज्ञानस्य नाशमिति प्रपञ्चानुप-स्थात् । एव ज्ञानाश्रितत्वादेवाज्ञानमप्यस्तमित्यभ्युपगम्य । तच्च प्रपञ्चरूपकार्यलिङ्गादध्यम्नाज्ञानमप्यैव ब्रह्मणः कारणस्य सिद्धिः । यद्वा- तच्च कारणं वस्तु शक्तमेव भवितुमर्हति- नशक्तिकम्- अशक्तस्य लोके कारणत्वाददर्शनात् । सा च कारणनिष्ठा शक्तिः कार्यमप्येति कृत्वा पर्याभावे शक्यत्वाव एव । एवमभावप्रतियोगित्वाच्छक्तिरनित्यैवेत्यप्यस्तैव । लोके अध्वस्तसर्गादेरनित्यवदर्शनात् । तथा च प्रपञ्च-रूपकार्यलिङ्गादध्यन्तशक्तिवम्यैव ब्रह्मणः कारणस्य सिद्धिः 'मायी सृजते विधमेनम्'- 'देवानां शान्तं स्वयुर्गैर्निगूढा'मित्यादिश्रुतयोश्च मानम् । एतेन ब्रह्मणः शक्तिरेवाज्ञानमिति भावेति अविद्येति मृदतिरिति चोच्यते इति सिद्धम् ।

ब्रह्म, किं तर्हि जगतो दुर्घटत्वादेव । अविद्या हि दुर्घटयपि कार्यं घटयति । नचैवं दुर्घटजगदुप-
नायाऽविद्येव दुर्घटाविद्याघटनाय दोषान्तरं कल्प्यतामिति वाच्यं, अनवस्थादोषात् । ततोऽविद्यैव दुर्घट-
मप्यात्मानं घटयति, स्वपरनिर्वाहकत्वात्तस्या । नच जगदेव दुर्घटमात्मानं घटयतिविति वाच्यं, जगत
स्थूलस्य वृक्षस्येव केनचित्सूक्ष्मेण बीजेन कारणेन भवितव्यमिति कृत्वा तच्च जगत्कारण सूक्ष्म बीज
स्थानीयं त्रिगुणात्मकमन्यकाद्यपरपर्यायमज्ञानमेवेति तत एव जगदुपपत्तिर्न तु स्वत इति । अत्र च न
केवलं तर्कः, किंतु श्रुतिरपि मानम् 'अन्यक्तान्महानिति, महत् परमव्यक्त'मिति च । नचैवमन्यक्त-
शब्दवाच्या प्रकृति तत्कार्यं जगच्च परमार्थ एवेति वाच्यं, प्रकृतेर्जगत्तत्त्वं परमात्मन्यवस्थानस्य दुर्घट-
त्वस्य दर्शितत्वेन तत्र तत्प्रतीतेरपरमार्थत्वात् । गगने दुर्घटस्य गन्धर्वनगरस्य प्रतीतिः खल्वपरमार्थः ।
नच प्रतीतेरपरमार्थत्वेऽपि विषयस्य परमार्थत्वमेवेति वाच्यं, विषयस्य प्रतीतिमात्रशरीरत्वेन प्रतीतेर्मिथ्यात्वे
तद्विषयोऽपि मिथ्यैवेति । विषयस्य दुर्घटत्वादेव विषयप्रतीतेर्मिथ्यात्वमिति कृत्वा दुर्घटत्वेन विषयस्य
मिथ्यात्वमेवेति च ।

प्रपञ्चस्य सत्यत्वाक्षेपपूर्वकं - तन्निराकरणम् ।

नन्वविद्या ब्रह्मशक्तिरित्युक्तम् तथात्वे तस्या कथं ब्रह्मण्यवस्थानं दुर्घटम्- किमन्नावगतिशक्ते-
रवस्थानं दुर्घटं भवति, मैत्रम्—किं निर्विशेषब्रह्मशक्तिरविद्या ? यद्वा सविशेषब्रह्मशक्तिः नाद्य-
निर्विशेषब्रह्मणश्शक्तिरूपविशेषायोगात् । द्वितीये- सविशेषब्रह्मणि शक्त्यवस्थानं तत्कार्यजगदवस्थानं च
सुघटमेव । नचाविद्यावस्थिते प्राकृत्य ब्रह्मणः सविशेषत्वमिति वाच्यं, कालस्याविद्याजन्यत्वेनाविद्यावस्थिते
प्रागिति प्रशस्यायुक्तत्वात् । अतएवानादिरविद्येत्युच्यते । नन्वनाद्यविद्या सविशेषं ब्रह्म सविशेषब्रह्म-
शक्तिरनाद्यविद्येत्यन्योन्याश्रय इति, मैत्रम्—अतएव ब्रह्मणस्सविशेषत्वं दुर्घटं मिथ्येत्युच्यते- एवं ब्रह्म-
भिन्नस्य सर्वस्याप्यविद्यातत्कार्यलक्षणस्य द्वैतस्य मिथ्यात्वादेव एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म 'तत्सत्यम्' 'अतोऽन्य-
दार्त्त'मिति श्रुतिर्गर्जति । तस्मादविद्यावशादेव ब्रह्मण्यविद्याया प्रपञ्चस्य च प्रतीतिरिति स्वपरनिर्वा-
हकोऽविद्यास्यदोष इति । नचाधिष्ठानमेव स्वपरनिर्वाहकं भवतु, किं दोषकल्पनेनेति वाच्यं, केवला-
दधिष्ठानादोषाद्वा लोके भ्रमोदयादर्शनात् नहि रज्जुमात्रं दोषमात्रं वा सर्पभ्रमहेतुर्भवति किंतु
दोषसहितमधिष्ठानमधिष्ठानसम्प्रयुक्तो दोषो वा भ्रमहेतुर्भवति- निरधिष्ठानस्य निर्हेतुकस्य वा निभ्रमस्या-
योगात् । नचाविद्याध्यासस्येव प्रपञ्चाध्यासस्याप्यधिष्ठानमेव हेतुरन्तु, किं प्रपञ्चाध्यासं प्रत्यविद्याया
हेतुत्वकल्पनेनेति वाच्यं, अविद्याध्यासं प्रत्यप्यविद्या हेतुत्वेत्युक्तत्वात् । तस्मादविद्यायास्तत्कार्यस्य
जगतो वा ब्रह्मण्यध्यासो नाविद्यामन्तरेणोपपद्यत इति कृत्वा अविद्यैव स्वपरनिर्वाहिका, न त्वधिष्ठानं ब्रह्म ।
अतएव मुक्तौ अविद्याया अभवाद्ब्रह्मण्यध्यासानुदय इति मुक्तस्यापुनरावृत्तिरसम्भवतीति । तस्माद्ब्रह्मणि
प्रपञ्चभ्रान्तिहेतुरपरमार्थिकोऽविद्यास्यो दोष एव स्यादेतत् ।

ननु अतर्मिन्नद्वन्द्विर्भान्ति तस्या हेतुरविद्येत्यस्तु प्रपञ्चद्वन्द्विस्तु न भ्रान्ति प्रपञ्चे एव प्रपञ्च-
बुद्धिर्दर्शनात् । घटादिप्रपञ्चं हि घटादिप्रपञ्चाकरणं प्रत्येति लोफ । घटोऽयं पटोऽयमिति । एवं प्रपञ्च-

बुद्धेर्भ्रान्तित्वाभावादेव न तद्वेतुत्वमविद्यायाः । या तु शुक्तिरज्वादौ रजतसर्पादिवुद्धिस्तस्या भ्रान्तित्वा-
त्तद्वेतुत्वमविद्यायास्तम्भयति । एवं प्रपञ्चप्रतीतेरभ्रान्तित्वात्तद्विषयः प्रपञ्चोपि न मिथ्येति न प्रपञ्चस्य
रज्जुसर्पादिवदविद्याकार्यत्वं, किंतु ब्रह्माश्रितपरमार्थिकप्रकृतिकार्यत्वमेवेति सत्य एव प्रपञ्च इति,
मैवम्—‘अपूर्वमनपरमनन्तरमबाध’मित्यादिश्रुतेः । ‘तस्माच्च विज्ञानमृतेऽस्ति किञ्चित्’ ‘हरेर्न किञ्चि-
द्व्यतिरिक्तमस्ती’त्यादिस्मृतेश्च । ब्रह्मैकमेवास्ति तत्र प्रपञ्चबुद्धिस्तु अतस्मिन्तद्वुद्धित्वाद्भ्रान्तिरेव ।
रज्जुसर्पादिवुद्धयपेक्षा रज्ज्वादिवुद्धेस्तत्त्वत्वात्प्राप्तत्वेन व्यवहारमात्रमेव । तथा च ब्रह्मणि प्रपञ्चभ्रमस्य
हेतुरविद्यैवेत्यस्य एव प्रपञ्च - अविद्याया एव प्रकृतिपदार्थत्वेन तस्या अपारमार्थिकत्वेन च, तत्कार्यस्य
प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वादिति । नच प्रकृतिपुरुषेश्वराख्योपि सत्या एवेति वाच्यं, चिद्विज्ञस्य सर्वस्याप्यस-
त्यत्वात्- ‘ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्य’दिति विष्णुपुराणवचनात् । चिद्रूपस्य ब्रह्म ॥ एव ‘तत्सत्य’मिति
सत्यत्वश्रवणाच्च । एतेन यदीश्वरश्चिद्विज्ञस्याचर्हि प्रकृतिवदसत्य एव स्यादिति सिद्धम् । एवं चिद्रू-
पत्वादेव जीवेश्वरयोरद्वैतम् । अचिद्रूपत्वात्प्रकृतेर्मिथ्यात्वम् । जीवेश्वरोधिद्रूपत्वं प्रकृतेरचिद्रूपत्वं
च सम्प्रतिपन्नम् । तस्मात्प्रकृतिरपरमार्था- अचित्त्वाद्वज्जुसर्पवत् । नच ब्रह्मापरमार्थ- चित्त्वाद्वज्जुसर्प-
प्रत्ययवदिति वाच्यं, दर्शितश्रुतिस्मृतिविरोधेनैतदनुमानस्य पराहतत्वात् । रज्जुसर्पस्य मिथ्यात्वेपि तत्प्र-
त्ययस्य एवेति त्वदभिमते, सर्पोऽयमिति भ्रमगनसर्पाज्ञास्यासत्यत्वेपि सर्पभ्रमप्रमानुगतचिन्मात्रस्य
सद्यस्त्वमस्माभिरभ्युपेतमिति हेतोश्च दृष्टान्तासम्प्रतिपत्तेरिति । किं च यत्साध्यं तन्मिथ्या- यथा रज्जुसर्प ।
रज्जुसर्पो हि भ्रमात्प्रागस्तु भ्रमसमये भ्रमेण साध्यते । यत्सिद्धं तत्सत्यं यथारज्जुरित्यनुमानादज्ञान-
साध्यस्य ज्ञेयस्य प्रकृतितत्कार्यलक्षणद्वैतस्यासत्यत्वम् । ज्ञानस्य तु स्वतस्सिद्धस्य सत्यत्वमिति ब्रह्मैकमेव
ज्ञानरूप सत्यम् । न केवलं जडत्वादिभिरैवाविद्याया मृषात्वं, किं तु अनिर्वचनीयत्वादपीति ।

अविद्यायाः सदमद्विलक्षणत्वेन अनिर्वचनीयत्वोपपत्तिः ।

ननु किमज्ञानिर्वचनीयत्वमभिमतं सदसद्विलक्षणत्वं चेत् तथारिष्य वस्तुन प्रमाणशून्यत्वे-
नानिर्वचनीयत्वं स्यात्- सर्वे हि वस्तुजातं प्रतीतियवस्थाप्यं सर्गं च प्रतीतिस्तदसदाकारा- मन्मदा-
कारायाः प्रतीतिस्तदसद्विलक्षणं निषय इत्यभ्युपगम्यमाने सर्वे सर्वप्रतीतेर्विषय म्यादिति रामानुजः,
मैवम्—सर्वं ज्ञेयवस्तुजातमेव प्रतीतियवस्थाप्य- ज्ञानसाध्यत्वादज्ञेयस्य । ज्ञानं तु न प्रतीतियव-
स्थाप्य- ज्ञानस्य प्रतीतिपदवाच्यस्य स्वमसिद्धत्वात् । नच ज्ञानमपि पर- सिद्धमिति वाच्यं, किं
तदज्ञानसाधकं परं किं ज्ञेयं, यद्वा ज्ञानम् ? नाय - ज्ञानाधीनमिद्विज्ञस्य ज्ञेयस्य ज्ञानमाधकताशयोगात् ।
द्वितीये- किं तत्साध्यादज्ञानाद्विज्ञमुनाभिन्नम् ? आद्ये तत्साध्यत्वत्माधकं ज्ञानं कल्प्यं तस्याः पुनरन्य-
दित्यनप्रस्था । द्वितीये- स्वन एव ज्ञानं सिद्धमिति न ज्ञानस्य परसाध्यत्वम् । तथाच- प्रतीतिरेव
स्वमसिद्धत्वेन साध्यत्वाभावात्प्रतीतिः निर्वचनीया । नच साध्यत्ववदपि वस्तु सदिति निर्वचनीयमेवेति
वाच्यं, ‘नाऽसतो विद्यते भावो नाऽभावो विद्यते मनः’ इति गीतारोपणम् । अभावो हि बाधः,
प्रतीतिविषयं वस्तु साध्यत्ववत्तदिति निर्वस्तुमप्यर्थं ज्ञेयस्य साध्यत्वं च साध्यत्वादेव सिद्धम् ।

यत्साध्यं तद्वाध्यमिति व्याप्तेरुक्तत्वात् । साध्या हि घटादयो लोके बाध्यमाना दृश्यन्ते- सिद्धाया
 मृदस्तु न कोपि बाधः । अत एव- 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृचिकेत्येव सत्यमिति श्रूयते ।
 नचैवमसतीति निरुच्यतामनिधेति वाच्यं, यद्वस्तु प्रतीतिव्यवस्थाप्यं न भवति तदेवासदिति सिद्धान्तात् ।
 नहि शशशृङ्गादिकं प्रतीतिव्यवस्थाप्यं भवति अयं घट इतिवदिदं शशशृङ्गमिति प्रतीत्यभावात् ।
 तस्माद्वाधप्रतीत्योस्तत्त्वात्सदसद्विलक्षणैवेयमविद्या । सतो ज्ञानादम-शशशृङ्गादिश्च विलक्षणत्वादिति ।
 नच- 'नासन्नप्रतीतिर्बाधाच न सदित्यपि दत्तं तत् । प्रतीतेरेव सर्वा न बाधः, नासत्तु न जगदिति वचनात्
 अज्ञानं तत्कार्यं जगच्च प्रतीयमानत्वाच्चासत्, बाध्यमानत्वाच्च सदिति कृत्वा सदसद्विलक्षणमिति निमि-
 त्युच्येत प्रतीयमानत्वात्सत्- बाध्यमानत्वादसदिति सदसदाकारमित्येव न दत्तं किमिति, इति वाच्यं,
 यत्सत् तत्प्रतीयते इत्यत्र दृष्टान्ताभावात् । नच ब्रह्म दृष्टान्त इति वाच्यं, तस्य ज्ञानत्वेन ज्ञेयत्वा-
 भावात् । नहि ज्ञानं ज्ञेयं भवति । नच घटादिर्दृष्टान्त इति वाच्यं, घटादिसदृशत्वम्यासन्नप्रतिपन्नत्वात् ।
 प्रयुत यत्प्रतीयते तन्मिथ्या, यथा रज्जुसर्प इति निरवद्यात्मयोगात्प्रतीयमानत्वादित्यज्ञानं जगच्च मिथ्यै-
 वेति सिद्धम् । रज्जुसर्पस्य प्रतीयमानत्वं मिथ्यात्वं च सम्प्रतिपन्नमेव । तथा दृष्टाध्यमानं तदसदिति
 प्रयोगो दुष्ट एव अप्रतीयमानस्य बाध्यमानत्वायोगात् । न हि शशशृङ्गं केनचिद्वाध्यते प्रतीयमानस्य
 हि रज्जुसर्पादे रज्जुज्ञानादिना बाध्यमानत्वं न ह्यप्रसक्तस्य निषेधसंगतिरिति प्रत्युन दत्तं प्रतीयते तद-
 सत् यथा शशशृङ्गमिति प्रयोगो निरवद्यमसम्भवति- शशशृङ्गस्याप्रतीयमानत्वं हि सम्प्रतिपन्न- नहि
 शशशृङ्गं प्रतीयत इति कोप्यनुमत्तो वक्ति- तस्मात् प्रतीयमानत्वाद्धेतोरज्ञानं नासत्, व्यतिरेकदृष्टन्तेन
 शशशृङ्गवत् । बाध्यमानत्वाद्धेतोर्न सत् तेनैव दृष्टान्तेन ब्रह्मवदिति सिद्धं सदसद्वैलक्षण्यमज्ञानस्य ।
 सदसदाकारत्वं तु नैव सेत्स्यति- एकस्य वस्तुन विरुद्धोभयाकारायोगात् । सद्विरुद्धाकारममन्,
 असद्विरुद्धाकारं हि सत्- यथा तेजोविरुद्धाकारं तम, तमोविरुद्धाकारं तेजश्च तद्वत् । एवं तेनस्त्व-
 तमस्त्वयोरिव सत्त्वासत्त्वयोरैकत्वं स्थित्ययोगाच्च सदसदाकारवस्तुसिद्धिरिति कृत्वा प्रमाणशून्यगोचरं सदम-
 दाकारं वस्तु । नच सदसदाकारप्रतीत्या सदसदाकारवस्तुसिद्धिरिति वाच्यं, एकस्य प्रतीनेस्सदसदा-
 कारवत्त्वायोगात् । सदाकारप्रतीतेरन्यैः सदसदाकारप्रतीतिर्भवति, नत्वनन्या । एवं प्रतीतिद्वयस्य भिन्-
 त्वादेव नैकत्र समावेशः । नहि घटसन्निति प्रतीतिर्घटोऽस्मिन्निति प्रतीतिश्चेति वस्तु शक्यम् ।
 नवा घटसन्नासद्वेत्येका प्रतीतिरभयाकारा कदापि कस्यपि जायते । तस्मात्सदाकारा प्रतीतिरसदा-
 कारा प्रतीतिश्च परस्परं भिन्ने एव । सदसदाकारा प्रतीतिस्त्वमभयदोषप्रत्यैव । एनप्रतीतिद्वयादपि
 भिन्नैव तृतीया प्रतीतिः सदसद्विलक्षणकारा । नच सा प्रमाणशून्येति वाच्यं, मिथ्येति प्रतीनेष्मावे-
 ऽनीनत्वेन तथा वस्तुमशक्यत्वात् । सदसद्विलक्षणत्वं हि मिथ्यात्वम् । पामरोपि रज्जुसर्पं यज्जगत्त-
 दसतो शशशृङ्गाच्च विलक्षणं मन्यते । तस्माद्रज्जुसर्पसदसद्वैलक्षण्यमस्मीति कृत्वा मदमद्वैलक्षण्यं वास्तु
 न प्रमाणशून्यम् । प्रत्युन सदसदाकारं वस्तुन प्रमाणशून्यम् । ननु अज्ञानं मन्, ज्ञानम्,
 आकाशस्त्वं, घटमन्, घटस्त्वं इत्येवं सदाकारप्रतीतिरित्ययमगोचरागनादेरस्मीति कृत्वाऽमद्वैलक्षण्ये

सत्यपि न सद्वैलक्षण्यमिति, मैवम्— अज्ञानादे पारमार्थिकसत्त्वाभावादस्माभिसद्वैलक्षण्यमुच्यते, नतु व्यावहारिकसत्त्वाभावादिति । यद्वा कारणब्रह्मसत्त्वाया कार्येऽज्ञानादावनुगमादेवाज्ञानं सदित्यादिव्यवहार स्वतत्त्वज्ञानादेरसत्त्वं नेति कृत्वा अज्ञानादेस्सद्वैलक्षण्यमुक्तमिति ।

वस्तुतस्तु ज्ञानमेकमेव सदिति कृत्वा अज्ञानादौ सदबुद्धिर्भ्रान्तिरेव । नचैवमज्ञानादौ शश-
शृङ्गवदसदबुद्धिरसत्यैवेति कथमसद्वैलक्षण्यमज्ञानादेरिति वाच्य, यद्यपि 'वन्ध्यापुत्रेण नागेन्द्रो मृतेश्च
जगदस्ति तत्' इति श्रुत्यैवाज्ञानादेशशशशृङ्गवदसत्त्वमुक्तं, तथापि यावद्यवहारं जगद्भ्रमसत्त्वात्तदन्यथा-
नुपपत्त्या अज्ञानादेशशशशृङ्गाद्यसद्वैलक्षण्यमुक्तम् । श्रुतिस्तु परमार्थबोधनपरा, नहि परमार्थतः किमप्यस्ति
ब्रह्मणि 'नेह नानास्ति किञ्च'नेति श्रुते । तस्मात्परमार्थसतो ब्रह्मण व्यवहारतोऽप्यसतश्शशशृङ्गादेश्च
विलक्षणमेवेदमज्ञानं परमार्थतोऽसद्व्यवहारतश्च सदिति कृत्वा सदसद्विलक्षणत्वात्सदसच्छब्दाभ्यामनिर्वाच्य-
मेव । एवमनिर्वाच्यत्वादेवेदं मिथ्येति स्थितम् । नच व्यवहारतस्सत्त्वात्परमार्थतोऽसत्त्वाच्च सदस-
च्छब्दाभ्या निर्वाच्यमेवेदं कुतो न स्यादिति वाच्य, यत्सर्वदा सर्वथाप्यसत्त्वविधुरं तदेव सत्, यत्सर्वदा
सर्वथापि सत्त्वविधुरं तदेवासत्, इति सदसच्छब्दार्थनिर्णयात्- 'नाऽसतो विद्यते भावो नाऽभावो विद्यते
सत' इति हि गीतं भगवता । अथापि यदि व्यवहारतस्सत्त्वात्परमार्थतोऽसत्त्वाच्च सदसच्छब्दनिर्वाच्य-
मज्ञानमित्यभिमानं तर्हि तत् एवाज्ञानं मिथ्येति विद्धि । ब्रह्मभिन्नस्य मिथ्यात्वे एव तत्त्वस्माकमभि-
निवेशः । नच व्यवहारतस्सतो मिथ्यात्वं न दृष्टमिति वाच्य, रज्जुसर्पदेहेष्टत्वाभिमित्यस्य । नच
प्रतिभासत एव रज्जुसर्पादिस्सन्नतु व्यवहारत इति वाच्यं, व्यवहारस्यापि प्रतिभासत्वात् । यदि तु व्यव-
हारप्रतिभासयोः स्थिरत्वास्तिरत्वलक्षणं भेदमाश्रित्य प्रतिभासतस्सत एव वस्तुनो मिथ्यात्वं, नतु व्यवहा-
रतस्सत, नापि परमार्थतस्सत इति तवाभिमतिः, तर्हि त्रिविधं वस्तु- पारमार्थिकसत्, व्यावहारिकसत्,
प्रातिभासिकसदिति । तत्र आद्यं ब्रह्म, द्वितीयमज्ञानं तत्कार्यं जगच्च, तृतीयं रज्जुसर्पस्वप्नपञ्चादिक
मित्यभ्युपगतमेव भवता । नचेष्टापत्तिः ब्रह्मयतिरिक्तस्य सर्वस्याप्यपारमार्थिकत्वेन ब्रह्मयतिरिक्तपारमार्थिक
दोषोऽभ्युपगन्तव्य इति स्वयचनक्याघातः, ब्रह्मैकमेव सत्यं, ततोऽन्यदार्थमित्यस्मन्मतपदेशश्च । तस्मादज्ञान-
स्यार्तत्वाच्च सत्त्वं प्रतीयमानत्वाच्चासत्त्वमिति स्थितं सदसद्वैलक्षण्यं स्यादेतत् ।

ननु अस्तीति प्रत्ययविषयत्वं सत्त्वं, नास्तीति प्रत्ययविषयत्वमसत्त्वम्- अज्ञानादिकं च कदाचि-
दस्तीति प्रत्ययस्य कदाचिन्नास्तीति प्रत्ययस्य च विषयो भवतीति न सदसद्विलक्षणं, किंतु सदसदाकार-
मेवेति, मैवम्— कालभेदेनाकारद्वयत्वाभेपि युगपन्न तद्व्याप्तं इति न सदसदाकारमज्ञानादिकं, किंतु
सदसद्विलक्षणमेव । तच्च प्रागेवोपपादितमिति । नच कदाचिदस्तिप्रत्ययविषयं, कदाचिन्नास्तिप्रत्ययविषयं
च कथं सदसद्विलक्षणं भवेदिति वाच्यं, अस्तिनास्तिप्रत्ययविषयत्वस्य कदाचित्कत्वादेव । यत्सदाप्यस्ति
प्रत्ययविषयस्तत्सदेव स्यान्न सद्विलक्षणं, यच्च सदापि नास्तिप्रत्ययविषयस्तत्सदेव स्यान्न त्वसद्विलक्षणं,
तत्र यत्सदाप्यस्तिप्रत्ययविषयं तद्व्याप्तं । 'अस्तीत्येवोपलब्धक्य' इति श्रुते । घटोस्तीत्यादिव्यपि घटा-
धनुगतसन्मात्रस्यैवास्तिप्रत्ययविषयत्वमित्युक्तत्वाच्च । नच ब्रह्मापि ज्ञानात्पाक् नास्तिप्रत्ययविषयमेवेति

विरोध । द्वितीये- किं तदन्यद्वस्तु ज्ञानमुत ज्ञेयं, यद्वा ज्ञाता ? नाद्यः अनवस्थादोषात् । न द्वितीयः-- असम्भवात् । न तृतीयः- ज्ञातृस्वरूपस्यैव ज्ञानत्वात् । तस्मादज्ञाने ब्रह्मणि ज्ञेयत्वं ज्ञातृत्वमिव कल्पितमेव । एवं ज्ञानस्यैव सत्त्वाद्ब्रह्मैकमेव सत् । तदन्यत्सर्वं मिथ्यैव । तत्र च यावद्यद्भारं ज्योनादिकं सत्यमिति कल्प्यत इति शिवम् ।

ब्रह्मणि जगत्कल्पनायाः अन्यथाख्यातित्वशङ्का - तन्निरासश्च ।

ननु ब्रह्मणि जगत्कल्प्यते रज्जौ सर्पवदविद्येति यदुक्तं तदयुक्तम्-दृष्टान्तम्यासम्प्रतिपत्तत्वात्- नहि रज्जौ दोषवशादपूर्वस्पर्शो जायते, किं तर्हि अन्यत्र स न एव सर्पस्यान्यत्र ख्यातत्वमित्यन्यथा ख्यातिरेव । भ्रमापगमानन्तरं हि लोकः प्रत्येति 'रज्जुं दृष्ट्वा सर्पोयमित्यहं आन्तोऽभव' ननु तत्र सर्प-भासी'दिति- अतस्मिन्स्तदनुद्धिर्हि भ्रान्तिः । तथा च रज्जुमर्पप्रत्ययस्य भ्रमत्वाद्वज्रावेव सर्पबुद्धिर्ज्ञातेति कृत्वा नानिर्वचनीयस्यातिरभ्युपगमन्येति, मैत्रम्-इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्ष-भ्रमप्रमासाधारणं लक्षणमन्यथाख्यातिवादिभिरुक्तम्- तथा च बलमीहादिम्यसंभवे गृहगगनदेवदत्त-चक्षुरिन्द्रियस्य च सन्निकर्षाभावेन रज्जौ सर्पोयमिति भ्रमस्योत्पत्त्ययोगात् न तत्र सर्प एव सीदिति प्रत्ययस्य तु लौकिकपारमार्थिकत्वावच्छिन्नसर्पो विषयो न तु प्रातिमासिक सर्प - प्रातिमासिकसर्पेण व्यवहारिरुक्तसर्प-बुद्धिस्तु अतस्मिन्स्तदनुद्धिर्ह्यद्भ्रान्तिः - रज्जुसर्पप्रत्ययस्य तु रज्ज्वस्तसर्प एव विषयो ननु केवलरज्जुः नापि देशान्तरस्थसर्पः- तस्मादन्यत्र सतोऽन्यत्र ख्यातत्वायोगान्नान्यथाख्यातिसिद्धिः, किंत्वनिर्वचनीयस्यातिरेकेति । एतेनान्यत्र सतोऽन्यत्र ख्यातत्वं दोषवशादिति सुदर्शनोक्तिः परास्ता-अर्थ-न्येन्द्रियसन्निकर्षाभावे ग्यानत्यायोगात् । नच दोषवशाद्यवहितेकप्यर्थेनेन्द्रियं संयुज्यत इति वाच्यं, दोषवशादपि चक्षुरिन्द्रियम्यापुरोवर्तिविषययोगायोगात्कल्पनस्य चानुभवविरुद्धत्वात् । नच दोष-वशादपि कथं रज्जौ सर्पम्योदय इति वाच्यं, लौकिकमर्पोदयस्यासम्भावितत्वेपि दुष्टसर्पोदयस्य सम्भावित-त्वात् । निद्रादोषवशात्किमाल्पनि रथगजादिप्रातिमासिकपदार्था नोत्पद्यन्ते । नच तत्राप्यन्यथाख्याति-रेवेति वाच्यं, 'अथ रथान् रथपथम्व्रजत' इत्यादिश्रुतिविरोधात् । अन्यथाख्यातेरसिद्धत्वाच्च । एतेन दोषस्यानिर्वचनीयस्यातिहेतुत्वं न क्विद्दृष्टमिति सुदर्शनोक्तिः प्रत्युक्ता-स्वप्ने तद्दर्शनात् । नच स्वाप्ताः यदार्था ईश्वरेणैव दृष्टाः- ननु दोषवशादिति शङ्क्यं, ईश्वरेण दृष्टत्वेपि दोषवशादेव दृष्टा इति महीधरः स्वतो जगत्सृजति, किं त्वविद्यादिदोषमवलम्ब्येव- 'यथेदं निर्ममे विभु'रिति स्मरणात् । नचेधरसृष्टत्वाविशेषे दोषजन्यत्वाविशेषे च सति को भेदो जाग्रतस्वाप्नपञ्चयोरिति वाच्यं, निद्रादोषसम्-युक्ताविषाजन्यः स्वाप्नपञ्चः तदसंयुक्ताविषाजन्यस्तु जाग्रत इति भेदात् । तस्मादन्यदाख्यातिमतमवर्त्य रज्जौ सर्पोख्यातिशायोरपपत्तिर्वक्तुं न शक्येति कृत्वा अनिर्वचनीयस्यातिरेकं तदुपपत्त्येऽभ्युपगन्तव्या ।

अख्यातिमतनिराकरणम् ।

नचान्यातिमते तदुपपत्तिरस्तीति वाच्यं, स्मर्यमाणानुमूयमानयोस्सर्परज्जोर्भेदापहस्तसर्पनीतिः- तद्रेदमहास्तु सर्पपाथ इत्यन्यातिमते, तच्च युक्तिरन्यमेव- सति रज्ज्वनुभवे मर्पभ्रमस्यैवानुदयसत्तात् ।

आन्तरस्य स्मर्यमाणस्य बाह्यस्य दृश्यमानस्य चामेदग्रहायोगाच्च । रज्जुसर्पद्वये पुरोवर्तिनि सति तत्र रज्ज्वा सर्पाभेदग्रहसंख्येयं रज्ज्वभेदग्रहद्वयं साम्यात्सम्भवेदिनि । नापि यथार्थस्यातिमते नदुपपत्ति - रज्जौ सत्त्वेव सर्प प्रतीयते रज्जुप्राचुर्यात्सर्पबाध इति तन्मतं, तच्चामतं- रज्जौ पूर्वं जातस्य सर्पभ्रमस्य पश्चाज्जातेन दष्टभ्रमेणापि बाधदर्शनात् । रज्जौ रज्जुप्राचुर्यस्य सर्पदण्डमुच्छिद्रादिलेशस्य च सत्त्वाददर्शनात् । नहि रज्जौ दिने सुचिरं चक्षुषि प्रणिहितेपि कुशलस्य सर्पादिलेशसाक्षत्कारो भवति किंतु रज्ज्वारम्भकाणां तन्तूनामेव साक्षात्कारो भवति सतो बाध इति च विप्रतिपन्नम् ।

असत्ख्याति, आत्मख्यातिमतयोः निराकरणम् ।

नाप्यसत्त्वानिमित्तं तदुपपत्ति - शशशृङ्गवदन्त्यन्तासनं स्थात्ययोगात् । नाप्यासमत्वातिमते तदुपपत्ति - आन्तर एव सर्पो दोषवशाद् बाह्व्य प्रतिभातीत्येतन्मते - एतच्चायुक्तम् बन्धूनादित्यस्य सर्प-
स्यान्तस्तत्त्वे मानाभावात् । नच बासनाकारेण हृदयस्थ एव सर्प इति वाच्यं, यदि हृदयस्थ एव सर्पो
बाह्यवदवभासेन तर्हि बाह्यरज्ज्वपेक्षा व्यर्थेति कृत्वा उच्चारज्ज्वभावेऽपि सर्पग्रभो जायेत । नच बाह्यरज्जु-
दर्शनसहकृत एवान्तरसर्पो बाह्यवदवभासेन इति वाच्यं, सति बाह्यरज्जुदर्शने सर्पग्रभस्तथैवानुदयप्रसङ्गात् ।
नचान्तरं विज्ञानमेव बहिर्सर्पवदवभासेन इति वाच्यं, सर्पग्रदेवेति कोऽयं नियमः रज्जुवदप्यवभासेन एव-
विज्ञानवादिमते सर्वस्याप्यन्तरत्वेन बह्वर्थस्यैवामावात् - इदं च मतं तत्र सुतरां प्राणान्नक बाह्यार्थस्यै
थापलापात् । नच तत्वापीदमेव मतमिति वाच्यं, न वयं बाह्यार्थमपरूपाम, किंतु मिथ्येति प्रतिपादयाम
इति । नच विज्ञानवादिभिरपि बाह्यार्थापलापो न क्रियते, किंतु निजानमेव जगदाकारेण भातीत्युच्यते
ततो दूष्य तत्तुल्या एवेति वाच्यं, यदि पराशरो भवेत्तुल्यो वयमपि भवाम एव पराशरव्यासादि-
पारम्पर्यायात् दीदमद्वैतमतं ननु नाधुमेना कल्पितं विशिष्टद्वैतमतमिव । नचास्मन्मतमपि न नापकल्पित
मिति वाच्यं, 'नाधोपज्ञं प्रवृत्तं बहुभिरुपचितं यामुनेयप्रवचनैस्सातं सम्यग्यतीन्द्रैरिदमस्त्रिजगत् कर्मसन्दर्शनं
न' इति वेदान्तदेशिकेनैवोक्तत्वात् । नच पराशरो नैवमवोचदिति वाच्यं, 'ज्ञानस्वरूपमस्मिन् जग-
देतदनुदय । अर्थस्वरूपं पश्यन्तो भ्राम्यन्ते मोहविभुवे ॥' इति तेनैवोक्तत्वात् । 'तस्मान्न निजान-
मृतेऽपि निश्चिदिति ज्ञानातिरिक्तवस्त्वभावस्याप्युक्तत्वात् । नचैवं विज्ञानवादिनोद्वेपु तत्र प्रवेदो व्यर्थ
इति वाच्यं, तैर्विज्ञानं क्षणिकमित्युच्यते इति हेतोरेव तेष्वास्माकं प्रवेप इति । नहि क्षणिकं विज्ञान-
माकल्पस्यापि गगनादिजगद्रूपं भवितुं क्षमते, नापि मुख्यव्ययि जीवरूपं भवितुमर्हति, नापि त्रिकाला
बाध्यमुक्तोपसृप्यत्ररूपं भवितुं युज्यते । तस्माद्विज्ञानं सदिनि वादिन पराशरादयो वयं न यौद्धतुल्या
किं तर्हि दृश्यमानजगत्सत्यत्ववाचिनो यूयमेव भाण्डा । एवमनिर्वचनीयत्वात्थाश्रयणं विना प्रतीति
बाध्योरुपपत्त्यसिद्धेस्तत्सिद्धयर्थमनिर्वचनीयत्वात्तिरवश्यमाश्रयणीया अभ्युपगमाया य तस्या यथा
रज्जौ दोषवशात्सर्पो जातस्तथा ब्रह्मणि दोषवशाज्जगत्जातमिति सिद्धम् । यदं जगत्थाऽपिवापि
ब्रह्मव्यध्यस्तैवेति कृत्वा सदसद्विद्वक्षणत्वान्मिथ्यैव । अध्वान्तं हि दन्तु सद्विद्वक्षणमसद्विद्वक्षणं चेति
सदसद्विद्वक्षणमिति ।

अज्ञानस्य भारूपत्वप्रतिपादनम् ।

यदुक्तं रामानुजेन—अज्ञानमिति भावरूपं किञ्चिद्वस्तु नास्त्येव- यस्मिन् सति अज्ञानं सदा
 अमदा सदाद्विलक्षण वेति विचारस्मावकाशो भवेत्, किं तु उभयसम्प्रतिपक्षौ ज्ञानप्रागभाव एवाऽज्ञान-
 मिति, तदयुक्तम्—किमज्ञानाभावमादिना त्वया अज्ञानशब्दवाच्यं ज्ञानप्रागभावातिरेकं वस्तु नास्ती-
 त्युच्यते ? यदा यद्वत्पञ्चशब्दवाच्यमित्यभिप्राये तस्य अज्ञानमिति नामकरणमयुक्तमिति ? नाय-
 तादृशवस्तुन प्रकृतिमायाऽगिद्यादिपर्यायस्य सत्त्वं सम्प्रतिपक्षमिति । न द्वितीय- मोहक-वादिना तस्य
 तन् नकारणं युक्तमेवेति । किं च ज्ञानस्य ब्रह्मत्वाद्ब्रह्मभिन्नमिदं वस्तु अज्ञानं भवेदेव- यथा चिद्विन्न-
 दात्तद्व-ति- अचिद्वस्तु च त्वयाप्यभ्युपेयम् । चिदचिदोश्चरात्सकनत्त्वत्रयस्य त्वन्मतसिद्धत्वात् । ननु
 यद्यननुक्तोऽचित्त्वार्थ एवाज्ञानमिति मतं तर्हि अज्ञानं परमार्थ एव भवेदचिद्वस्तुन- परमार्थत्वादिति
 वाच्यं, चिदेक एव परमार्थं चिद्विन्नं त्वपरमार्थं एवेति श्रुतिस्मृतिपुराणादिभिरुद्बुध्यमाणत्वात् ।
 नचाज्ञानं कथं ज्ञानस्वरूपब्रह्माश्रितं स्यादिति वाच्यं, अचिद्वस्तुपि कथं चिद्रूपब्रह्माश्रितं स्यादिति
 तुल्यमेव चोद्यस्य । नच ग्रन्थे न चिद्रूपमिति वाच्यं, 'चिद्विदे सर्वं मित्यादिश्रुते । ब्रह्मणश्चिद्विन्नत्वे
 सत्यचित्त्वापत्तेश्च । नच विद्विन्नत्वेऽप्यधीश्वरत्वसत्त्वाद्ब्रह्मणो नाचित्त्वापत्तिरिति वाच्यं, ईश्वरो चित्
 विद्विन्नत्वादचिद्विद्वितीश्वरत्वस्याप्यचित्त्वानतिरेकात् । नच ईश्वरो नाचिन्नापि चित्, अचित्तश्चित्तश्च
 भिन्नत्वादिति वाच्यं, दृष्टान्ताभावात् । नच 'यतिरेकदृष्टान्तोऽस्तीति वाच्यं, व्यतिरेक्यनुमानस्य शिष्टै-
 रपरिगृहीतत्वात् । किंच य ईश्वरो न भवति न स नाचिद्वद्वति- यथा घट य ईश्वरो न भवति स न
 चिद्वद्वति यथा जीव इति व्यतिरेकदृष्टान्तसत्त्वेपि, य ईश्वरो न भवति न स नाचिद्वद्वति, नापि न
 चिद्वद्वतीत्यत्र नाम्न्येव दृष्टान्तः । ननु चिदित्यस्य पुरुष इत्यर्थ- अचिदित्यस्य प्रकृतिरित्यर्थः । प्रकृति-
 पुरुषविलक्षणत्वादीश्वरश्चिद्विन्न इत्युच्यते, ममम्—'चित्ती संज्ञाने' इति घातोर्निष्पन्नस्य चिच्छ-
 व्त्वस्य ज्ञानप्रागभावत्वरूपस्य ज्ञानस्वरूपत्वेनेव चिच्छब्दवाच्यत्वात्सम्भवति योगो केवलरूढ्याश्रयस्या-
 युक्तत्वाच्च । नच चिच्छब्दो योगरूढ्या ज्ञानस्वरूपं पुरुषमेव वक्ष्यति वाच्यं, पङ्कजादे कमलादाविव
 चिच्छब्दस्य जीने योगरूढ्यादर्शनात् । भवतु वा चिच्छब्दो जीवपरः, तथापि ज्ञानस्वरूपाजीवात्कथं
 ज्ञानं रूपं त्वेश्वरो विलक्षणमस्यात् । निरक्षणत्वं हि निरमलत्वात् भिन्नस्वरूपत्वम् । एवं जीवेश्वरयो-
 रस्वप्नभेदाभावादेव नेश्वरो जीवाद्विन्नः, न च चिद्रूप इति कृत्वा कथमचिद्वस्तु चिद्रूपब्रह्माश्रितं
 स्यादिति तुल्यमेव चोद्यम् । यदि तु अचिन्तितोर्न निरोध इत्युच्यते, तर्हि ब्रह्मज्ञानयोरेकप्यनिरोध इति
 तुल्यं समाधिः । तस्मात् चित्प्रागभावव्यतिरिक्ततया भवदभिमनमचिद्वत्त्वेव ज्ञानप्रागभावव्यतिरिक्त-
 तयाऽभ्युपेयमभिमनमज्ञानमिति कृत्वा न त्वदीय कोलाहलोत्र प्रसरति । अथ श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहास-
 फाव्यनाटकप्रतिद्वन्द्वप्रयोगान्यथानुपपत्त्या च तमश्चिद्वद्वत्त्वं भावरूपमज्ञानं सिध्यति यथा तम-
 शब्दवाच्यो भावरूपोऽन्वकारः । नच दृष्टान्ते निवदित्य, नीलं तमश्चिद्वतीति नैत्यगुणयोगाच्चलन-
 निर्यायोगाच्च न तेजोभावरूपमन्वकारस्य, किंतु भावरूपत्वमेव नशभावो गुणवान् क्रियावान्वा भवितु-

महति । अभावत्वादेव निरुपाख्यो ह्यभाव । एवमज्ञानमपि न ज्ञानाभाव मोहावरणादीना महदहङ्कारादीना च हेतुत्वादज्ञानस्य । नद्यभाव कस्यचित्कार्ये कारणं वा भवितुमर्हति- नद्यभाव कुनश्चिज्जातस्सन् जन्मना सत्तायोगी भवितुमर्हति- अभावत्वादेव । अभावेऽसत्ता- असत्तायाश्च सत्तायोगित्वं विप्रतिषिद्धम् । एवं सत्तायोगाभावादेव कस्यचित्कारणमपि न भवति, कारणं हि सत्- असतोऽसत्त्वादेव कारणत्वायोगात् । कारणत्वं हि भावधर्मः । एवमसत् कारणत्वायोगादेव 'नद्यसत्तज्ज्ञायेते'ति श्रुत्याप्यसत्कार्यवादो निरस्तः । नचाज्ञानस्य मोहादिहेतुत्वं नास्तीति वाच्यं, 'अज्ञानेनातृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्मव' इति गीतावचनात् । नच तत्राज्ञानं मायेति वाच्यं, अत्राप्यज्ञानस्य मायात्वात् । नच अज्ञानतम इत्युक्तमिति वाच्यं, तमसोपि मायात्वात् । नचान्यकारातिरिक्तं तमोऽप्रसिद्धमिति वाच्यं, 'तम असीत्, तमसा गूढ, अक्षरं तमसि लीयते, तमोमात्रमिदं सर्वं, तमस्तदासीद्गहनं गभीरं, तमोमहद्गहनं चराग्निवार्भुसवेष्टिताद्व्यष्टसप्तवित्स्तिकाय, अखिलम कर्शनम्' इत्यादिश्रुत्यादिप्रसिद्धत्वात्तमसः । नच तमः प्रकृतिगुणविशेष इति वाच्यं, तमोगुणस्याकाशादिस्पृष्टहेतुरे सत्त्वपि महदादिस्पृष्टहेतुत्वाभावात् । महत् कारणमिदं तमः प्रकृतिरेव, ननु प्रकृतिगुणविशेषः । नच महदादिकारणस्य तमसः प्रकृतित्वेपि मोहादिकारणं तमः प्रकृतिगुण एवेति वाच्यं, प्रकृते स्त्रिगुणात्मकत्वेन प्रकृतिपरिणामविशेषस्य तमसोपि प्रकृतित्वात्- नहि नीलपीतादिवत्सत्त्वादयः प्रकृतेर्गुणाः, तथा च प्रकृतिगुणभूतमसामोहिता अपि प्रकृत्या मोहिता इत्युच्यन्ते । अनएवोभयथा प्रयोगः - 'प्रकृतेर्गुणसम्भूता' इति, 'मन्मायामोहिता' इति च भगवद्गीतासु । एवं तमसः प्रकृतित्वे प्रकृतिगुणविशेषत्वे वा नभावरूपत्वमिति कृत्वा तमश्चब्दवाच्यमज्ञानं भावरूपमेव । एवमज्ञानस्य भावरूपत्वादेवाज्ञानेनातृतो लोक आत्मानं मन्यते- अहमज्ञो मामहं न जानामीति । नचायमनुभवो ज्ञानाभावविषय एवेति वाच्यं, किमर्थं ज्ञानाभावो वृत्तिज्ञानाभावः 'उत चैतन्याभावः' आद्ये वृत्तिज्ञानानामानन्दराजतदभावा अप्यनन्ना एव स्युरिति नैका ज्ञानसिद्धिः । द्वितीये त्वसम्भर- चैतन्यस्य नित्यत्वेनाभावप्रतियोगित्वायोगात् ।

ननु प्रकृतिवाचकाज्ञानस्यैकत्वेपि ज्ञानाभाववाचकाज्ञानानेकत्वमेव । तथा च मामहं न जानामी यत्र आत्मज्ञानाभावरूपमज्ञानमनुभूतम् । घटं न जानामीत्यत्र घटज्ञानाभावरूपं तमसं न जानामी यत्र ब्रह्मज्ञानाभावरूपमित्येवमन्यत्राभ्युदयम् । तस्मादहमज्ञो मामहं न जानामीत्यनेन प्रत्यक्षेण न भावरूपज्ञानसिद्धिरिति, मैरम्—ज्ञानरूपकार्यकल्पस्य ज्ञानप्रागभावस्यानुभवविषयत्वायोगात्- ज्ञानसामान्यस्य चैतन्यरूपत्वेन तत्रागभावायोगात् । ज्ञानविशेषप्रागभावानां च ज्ञानविशेषोत्पत्तेः प्राग्निविच्यानुभवायोगात् । नहि घटादिकार्यविशेषोत्पत्तेः प्राक् अयं घटप्रागभावोऽयं न दारावप्रागभाव इति विविच्य ग्रहणं सम्भवति । नच प्रागभावासामान्यमनुभूयत इति वाच्यं, निःप्रतियोगिसत्त्वाभावेऽसिद्धेः । नच ज्ञानप्रागभावसामान्यमनुभूयत इति वाच्यं, अयं ज्ञानप्रागभावः, पुरस्कर्षप्रप्रागभाव इति विवेकायोगात् । अपिच मामहं न जानामीति मद्ज्ञानप्रागभावः, कथं मयैवानुभूयेन घटमहं न जानामीति घटज्ञानप्रागभावो मगानुभूयता नाप्यनुभूतिर्मुक्तसत्काशाद्व्यष्टस्य भिन्नत्वात् । नच तद्ज्ञानप्रागभावस्य भिन्न एवेति

वाच्यं, मयि सति कथं मद्ज्ञानप्रागभाव इति । नच त्वयि सति त्वप्रागभावो माभूत्तम त्वद्ज्ञानप्रागभावस्तथादेवेति वाच्यं, ज्ञातुर्मैव सन कथं मत्स्वर्मज्ञानप्रागभावो भवेत् । नच ज्ञातुस्ततोपि तव तदा ज्ञान नासीदिति वाच्यं, किं मत्स्वर्मकं ज्ञान नासीदुनान्यस्वर्मकम् ? नाद्य असम्भवात् । नान्य-
मामहं न जानामीति प्रत्यक्षे मदन्वस्यादिपक्षत्वात् । अपि च मम मद्ज्ञानं नास्तीतीदं किं मद्ज्ञान-
मुतान्यज्ञानम् ? आद्ये- कथं मम मद्ज्ञानप्रागभाव । न द्वितीयो-ध्यपियानुल्लेखात् । तस्मात्सामहं न जानामीति स्थानुभवादेव स्थानुभवाभावस्य कल्पयितुमशक्यत्वात्त्वाज्ज्ञानानुभवाऽऽश्रयमभ्युपेय । नच
स्वरथैव कथं स्वाज्ञानानुभव इति वाच्यं, ज्ञानतत्त्वभावधोरिव ज्ञानाज्ञानयोरविरोधात् । किंच घटं न जानामीत्यनुभवेपि न घटज्ञानप्रागभावो विषयो, नापि घटप्रागभाव, किंतु घटाज्ञानमेव नैयायिककुम्भमिति
परिक्लिप्तस्य प्रागभावस्याप्रामाणिकत्वेनानभ्युपगम्यत्वात् । प्रागभावाभ्युपगममपि न ज्ञानप्रागभावविषय
ज्ञानं भवितुमर्हति तस्मिन्नेव तदभावस्य विषयत्वायोगात् । नच ज्ञानान्तरे ज्ञानान्तरप्रागभावो विषयो
भवेदिति वाच्यं, ज्ञानवैकत्वेन ज्ञानान्तराभावात् । नच वृत्तिज्ञानानि नानेति वाच्यं, तत्रापि विषय
भेदप्रयुक्तमेव ज्ञाननानात्वं नतु स्वत इति । नच वृत्तीना क्षणिकत्वेन वृत्तिज्ञानानि नानेति वाच्यं,
वृत्तीना क्षणिकत्वेपि तत्प्रतिफलितचैतन्यरूपज्ञानस्यैकत्वादिति । भवतु वा ज्ञानभेद तथापि न तत्रेष्ट-
सिद्धिः ज्ञानस्वरूपे आत्मनि ज्ञानप्रागभावस्य स्थित्ययोगात् नच चैतन्ये वृत्तिज्ञानप्रागभावस्तित्तेदेवेति
वाच्यं, वृत्तिज्ञानानामसङ्ख्येयत्वात्परस्परविरुद्धत्वाच्च तत्प्रागभावा अपि तथानिधा एवेति प्रतिपत्तव्यं, तथा
च एकस्मिन्नात्मनि परस्परविरुद्धासङ्ख्येयज्ञानप्रागभावसत्त्वकल्पनमयुक्तमप्रमाणं च । किंच भावरूपे
आत्मन्यभावस्थितिरप्ययुक्ता । नच भावरूपे वायौ रूपाभावस्तित्प्रतीति वाच्यं, तत्र रूपं न तित्प्रतीत्येव
प्रतिपत्तव्यं, नतु रूपाभावस्तित्प्रतीति अभावस्य स्थितिनिश्चयाश्रयत्वायोगात् भावो हि क्रियाश्रय । अपि
च घटपटादिविषयासङ्ख्येयप्रागभावकल्पनापेक्षया घटपटादिसर्वविषयकैकाज्ञानस्वीकारो ज्यायान्ताद्यथात् ।
नच ज्ञानप्रागभाववदज्ञानान्यपि नानेति वाच्यं, घटादिविषयनानात्वमेव नाज्ञाननानात्वमिति । नचैव ज्ञान
प्रागभावोप्येक एव तद्विषयाणामेव नानात्वमिति वाच्यं, अभावस्य प्रतियोग्यधीनसिद्धिकत्वेन ज्ञानप्रा-
गभावप्रतियोगिज्ञाननानात्वेसति ज्ञानप्रागभावैकत्वस्य दुर्बलत्वात् । नच प्रतियोगिभूत ज्ञानमप्येकमेवेति
वाच्यं, तथासति ज्ञाने ज्ञानप्रागभावस्य विषयत्व न सम्भवतीति प्रागुक्तदोष प्राप्तएव । तस्मान्न
जानामीत्यनुभवे अज्ञानमेव विषयो नतु ज्ञानाभाव । अत्राह रामानुजः—अहमज्ञो मामन्य च न
जानामीत्यत केवलेनोपपत्तिसहितेन च प्रत्यक्षेण न भावरूपमज्ञं प्रतीयते । यस्तु ज्ञानप्रागभावविषयत्वे
विरोध उक्त अहमज्ञ इत्यस्मिन्ननुभवे अहमित्यात्मनोऽभावधर्मितया ज्ञानस्य च प्रतियोगिनया आत्म-
नोऽवगतिरस्ति वा ' नया ' अस्तिचेद्विरोधादेव, न ज्ञानानुभवसम्भव । नोचेद्वर्हिप्रतियोगिज्ञानस
व्यपेक्ष ज्ञानाभावाऽनुभवस्तथा न सम्भवति । ज्ञानाभावस्यानुभवे अभावात्त्यप्रमाणविषयत्वे चेयमनुप-
पत्तिसमानेति सह भावरूपाज्ञानेपि पुंथ । तथाहि विषयत्वेनश्रयत्वेन चाज्ञानस्य व्यावर्तकतया
प्रत्यगर्थ प्रतिपन्नो वा ? अपत्तिपन्नो वा प्रतिपन्नश्चे सत्त्वरूपज्ञाननिवर्त्य तदज्ञानं तस्मिन् प्रतिपन्ने

कथमिव तिष्ठति । अप्रतिपन्नश्चेद्यावर्तकाश्रयविषयज्ञानशून्यमज्ञानं कथमनुभूयते । अथ विशदस्वरूपाव-
भासोऽज्ञानविरोधी अविशदस्वरूपं तु प्रतीयत इत्याश्रयविषयज्ञाने सत्यपि नाज्ञानानुभवविरोध इति,
हन्त तर्हि ज्ञानप्रागभावोपि विशदस्वरूपविषय - आश्रयप्रतियोगिज्ञानं त्वविशदस्वरूपविषयमिति न
कश्चिद्विशेषोऽन्यत्राभिनिवेशात् - इति । आह च सुदर्शन — अज्ञाननिवर्तकाभिमतप्रमाणज्ञानाभाव
स्तावत्त्वयाऽभ्युपगन्तव्य - अन्यथा प्रमाणज्ञाननिवर्त्याज्ञानानुभवासम्भवात् । ततश्च त्वदभ्युपगम प्रमाण-
ज्ञानाभाव एव अहमज्ञ इति प्रतीतेर्विषयो भवितुमर्हतीति नामावग्रहणानुपपत्त्या भावरूपत्वं कल्प्य-
मिति, तदिदमयुक्तम् — तथाहि किमज्ञानमेवास्माभि परिकल्पितमित्युच्यते ? यद्वा अनादिसिद्ध-
स्याज्ञानस्याहमज्ञ इत्यनुभवविषयत्व कल्पितमिति ? नाद्य श्रुतिस्मृतिपुराणादिसिद्धत्वादज्ञानस्य । न
द्वितीय - उक्तानुभवे अज्ञानमेव विषय इति स्थापितत्वात् । प्रत्युत त्वयैव ज्ञानप्रागभाव कल्पित तस्य
च दर्शितानुभवविषयत्वं कल्पितमिति । नच अज्ञाननिवर्तकाभिमतप्रमाणज्ञानाभावस्तव्याऽभ्युपगम
इति वाच्यं, मया प्रमाणज्ञानस्यानुत्पत्तिरेवाभ्युपगमा न तु तत्प्रागभाव इति । नच कार्यभ्यानुत्पत्तिरेव
प्रागभाव इति वाच्यं, तर्हि ज्ञानोत्पत्तिप्रागभाव एव न ज्ञानप्रागभाव इति ।

ननु कश्चित्तु तद्विच्छिन्नद्वन्द्वननुभूतपूर्वं निदिष्ट्वा ममेत प्रागिद ज्ञान नासीदिति प्रत्येति ततो
ज्ञानप्रागभावसिद्धिरिति चेदुच्यते तर्हि स ज्ञानप्रागभाव किं कुनश्चिज्जन्य ? उताजन्य ? आद्ये किं
तदज्ञानप्रागभाव वजनकं ब्रह्म उतान्यत् नाद्य ब्रह्मण निश्चितमिति अकारणत्वादकार्यत्वाच्च । 'न तस्य
कार्यं करणं च विद्यत' इति. 'अपूर्वमनपरमिति च श्रुते । द्वितीये तदज्ञानमेव ज्ञानाज्ञान'तिरिक्त-
पदार्थाभावात् । अजन्मरश्मिरेव अनादेस्तस्यानन्तत्वमेव भवेत् । नचेष्टापति - प्रमाणज्ञानप्रागभावे सति
प्रमाण ज्ञानोदयायोगेनानिमोक्षप्रसङ्गात् । प्रमाणज्ञानरूपक र्थानुदये प्रमाणज्ञानानुभवेप्रागभावामिद्वेद्य ।
तस्मादहमज्ञ इति ज्ञाने ज्ञानप्रागभावस्य विषयत्वेपि तद्वेतुत्वेनाज्ञानं सिध्यत्येनेति कृत्वा अहमज्ञ इत्यनु-
भवादप्यज्ञानसिद्धिर्भवत्येव । यस्तुतस्तु सत्कार्यमादिना त्वया प्रागभावो नभ्युपगन्तव्य एव कार्यम्योत्पत्ते
प्रागपि कारणात्मना सत्त्वेन कार्यप्रागभावयोगात् । नच कार्यस्य कार्यरूपेणामन्तरमेव कार्यप्रागभाव
इति वाच्यं, अपूर्वस्य कार्यरूपस्याप्युत्पत्त्यभ्युपगमे सत्कार्यमात्रासिद्धे, अपूर्वकार्यरूपोत्पत्त्यभ्युपगमापेक्षया
अपूर्वकार्योत्पत्तिरेवाभ्युपगन्तव्यत्वाच्च । यद्येवं शान्त्युत्पत्ते प्राक्कार्यकारणज्ञानरूपेणाविष्टन इत्येवं रूपं
सत्कार्यवादमपि स्वाभ्युपेयं परित्यज्य ज्ञानप्रागभावे एव बलवन्ने पक्षगातं भवानाननोति, तर्हि स ज्ञान
प्रागभावोप्यज्ञानं विना न सिध्यतीति तुप्यनु भवन् । नच ज्ञानस्य ज्ञानाभावस्य वा कथनज्ञानकार्यत्व-
मिति वाच्यं, 'सत्त्वात्सङ्गच्छते ज्ञानं रजसो लोभ एव च । प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥'
इति गीतावचनादज्ञानस्य च त्रिगुणात्मकत्वात् - 'दैवी क्षेपा गुणमयी मम माया दृग्गत्ये'ति हि गीताम् ।
मायैव ज्ञान- तस्मादज्ञानपरिणामभूतसत्त्वकार्यं ज्ञानम् । अज्ञानपरिणाममूनम कार्यं ज्ञानाभाव ।

नच तत्राज्ञानशब्दो विपरीतज्ञानवाचीति वाच्यं, पुराप्य निद्रादिषु तमोभिमेते सति ज्ञानाभाव-
स्यैव सम्भवेन विपरीतज्ञानानुदयात् । ज्ञानमिदमसौ हि तमोभिमून इत्युच्यते । यदि तु तम कार्यं

तदज्ञानं भावरूपमिति वदसि तर्हि तदेव भावरूपमज्ञानमहमज्ञ इत्यनुभवविषयो भवेदिति सिद्धमज्ञानं
 इत्यनुभवाद्भावरूपमज्ञानम् । नच तस्या कारणभूतमेव वस्त्वज्ञानमित्युक्तमिति वाच्यं, अज्ञानं द्विविधं
 मूलाज्ञानं, तूलाज्ञानमिति; तत्र मूलाज्ञानमेव कारणभूतमेकं च तूलाज्ञानं तन्नेकमिधं प्रतिगुह्य निद्रादि-
 भेदादिति । तस्मात्कार्यभूतं कारणभूतं चाज्ञानं भावरूपमेव नाभावरूपमभावस्य निरुपलब्धस्य कार्यत्व-
 कारणत्वरूपमयोगात् । नचैवमकार्यमकारणं चाभावो ब्रह्मेवेति वाच्यं, तर्हि शशशृङ्गादिकमपि ब्रह्म
 भवेत् । नचेष्टापत्ति - सच्चिद्रूपस्य ब्रह्मणोऽभावत्वायोगात् । नचाभावोपि सच्चिद्रा इति वाच्यं,
 अभावस्य सत्त्वचित्त्वयोरयोगात् । न ह्यभावः कस्यचित्सत्तापदः स्फूर्तिप्रदो वा किमभावमन्वन्धादिकिञ्चि-
 दस्तु सत्ताशालि स्फुरणशालि वा दृष्टं - प्रत्युन सत्तास्फुरणशून्यमेव । तस्मात्तत्ताभावस्तत्त्वज्ञानानन्तलक्षणं
 ब्रह्म भवति । ननु गुरुपदेशात्माक्त्वाह ब्रह्मास्मीति ज्ञानं किमस्ति ? उत नास्ति ? आद्ये गुरुप-
 देशवैयर्थ्यं मोक्षशास्त्रवैयर्थ्यं च । द्वितीये- ज्ञानप्रागभावसिद्धिः, मैत्रम्—गुरुपदेशात्प्राप्तमनाहं ब्रह्मे-
 त्यज्ञानमेवास्ति भावरूपं नतु ज्ञानप्रागभाव इति । ज्ञानं हि स्वोदयात्मावस्वकारणाज्ञानरूपेणैव तिष्ठति
 न त्वमावरूपेण- यथा घट स्वोदयात्मावस्वकारणमृत्पिण्डरूपेणैव तिष्ठति, न त्वमावरूपेणैव । नच
 नाहं ब्रह्मास्मीत्येतदपि ज्ञानमेवेति वाच्यं, हन् । तर्हि इतः प्राक्तमेव ज्ञानं नास्तीदित्येतदपि ज्ञानमेवेति
 कथं ज्ञानाभावसिद्धिः । नच मदुक्तानुभवे ज्ञानाभावो विषय इति वाच्यं, मदुक्तानुभवे अज्ञानं विषय
 इति त्वदुक्तानुभवेऽप्यज्ञानं विषय इति च मन्योच्यमानत्वात् । नच ज्ञानप्रागभावस्त्वयाऽभ्युपेत इति
 वाच्यं, मौढ्यैव नतु वस्तुन इति । तस्माद्यत् यत्तानुभवे त्वं ज्ञानाभावो विषय इति ब्रूये तत्र तत्राहं
 भावरूपाज्ञानमेव विषय इति ब्रवीमि- अनुभवस्य तु न ज्ञानाभावरूपत्वं विरोधात् । अज्ञानरूपत्वं तु
 सम्भवति- वृत्तिज्ञानरूपानुभवस्याज्ञानजन्यत्वात् । तस्माद्दहमज्ञानमहं न जानामि अन्यमहं न जानामि
 नाहं ब्रह्मेत्यादिष्वनुभवेषु अज्ञानमेव विषय तत्कारणं चाज्ञानमेवेति कृत्वा अहं ब्रह्मास्मीति प्रमाणज्ञान-
 निवर्त्यं नाहं ब्रह्मास्मीत्यज्ञानं भावरूपमेव, नतु अहं ब्रह्मास्मीति ज्ञाननिवर्त्यं. कश्चिद्ज्ञानप्रागभावोऽस्ति ।
 एतेन प्रमाणज्ञानाभावानभ्युपगमे प्रमाणज्ञाननिवर्त्यज्ञानानुभवासम्भव इति- प्रत्युक्तम्—नाहं ब्रह्मास्मी-
 त्यनुभवसिद्धस्याज्ञानस्याहं ब्रह्मास्मीति प्रमाणज्ञाननिवर्त्यत्वसम्भवेन मध्ये प्रमाणज्ञानाभावाभ्युपगमस्य
 गौरवपराहतत्वात् । नच घटज्ञानादिनिवर्त्यानि घटाज्ञानादीन्यनेकानि कल्पनीयानि स्युरेति वाच्यं,
 परमतेपि घटज्ञानादिनिवर्त्यानि घटप्रागभावादीन्यनेकानि कल्पनीयानीति तुल्यत्वात् । घटादिविषय-
 भेदेऽप्यज्ञानैरन्यमेवेत्युपपादितत्वेन मन्यते तत्कल्पनानवकाशाच्च । तस्मादुभयमप्रतिपक्षमावरूपाज्ञानादेव
 सर्वेष्टसिद्धिस्तर्वादिनिष्ठपरिहारश्च भवतीति कृत्वा ज्ञानप्रागभावकल्पनं तत्र व्यर्थमेव । माया तु स नैवा-
 भ्युपेयते । नच भावरूपमज्ञानमगमाभिर्नाभ्युपेतमिति वाच्यं, शब्दान्तरेणाभ्युपेतत्वात् । अचिदिति
 अव्यक्तमिति प्रकृतिरिति ग्रायेति च व्यवहरन्ति हि भवन्त इदमेवाज्ञानम् ।

अथ यदुक्तम्—अज्ञानस्य विषय वेनाश्रयत्वेन च प्रत्यगर्थस्य प्रतिस्वौ तत्स्वरूपज्ञाननेऽर्थ-
 ज्ञानस्य कथं तत्र स्थितिरिति, तत्रोच्यते—इदमज्ञानं नात्मस्वरूपवैयर्थ्यनिवर्त्यं तयोर्विरोधस्योक्त-

त्वात् । किं तर्हि ब्रह्माकारान्तं करणवृत्तिप्रतिफलितचैतन्यरूपब्रह्मसाक्षात्कारनामकवृत्तिज्ञाननिवर्त्यं, तयोरेव विरोध इत्युक्तत्वादिति । अथ यदुक्तं रामानुजेन—भावरूपस्याज्ञानस्यापि ह्यज्ञानमिति सिध्यत प्राग-
भावसिद्धाविव सापेक्षत्वमस्त्येव तथाहि अज्ञानमिति ज्ञानाभावस्तदन्त्यस्तद्विरोधी वा त्रयाणामपि तत्त्व-
रूपज्ञानापेक्षाऽवश्यमश्रयणीया । यद्यपि तमस्वरूपप्रतिपत्तौ प्रकाशापेक्षा न विद्यते, तथापि प्रकाश-
विरोधीत्यनेनाकारेण प्रतिपत्तौ प्रकाशप्रतिपत्त्यपेक्षास्त्येव, भवदमिताज्ञानं न कदाचित्स्वरूपेण सिध्यति ।
अपि त्वज्ञानमित्येव । तथासति ज्ञानाभाववचदपेक्षत्वं समानम् ज्ञानप्रागभावस्तु भवनाभ्युपगम्यते—
प्रतीयते च तत् उभयाभ्युपेतो ज्ञानप्रागभाव एव । अहमजो मामन्यं च न जानामीत्यनुभूयत इत्य-
भ्युपगन्तव्यमिति, तदयुक्तम्—यथा ज्ञानप्रागभाव इति प्रागभावस्य ज्ञानसापेक्षत्वं, तथा ज्ञानादन्यदिति
नाज्ञानस्य ज्ञानसापेक्षत्वम् । अज्ञानं हि तम किमज्ञानमित्यनभिज्ञेन पृष्टोऽभिज्ञस्तमोऽज्ञानमिति
वर्त्तते न तस्य तद्वचने ज्ञानापेक्षा— किं ज्ञानप्रागभाव इत्यनभिज्ञेन पृष्टस्त्वभिज्ञ अयं ज्ञानप्रागभाव
इति साक्षाद्वचनायोगादिदं ज्ञानमस्य प्रागभावो ज्ञानप्रागभाव इति वक्तुं ज्ञानमपेक्षेत । तस्मादज्ञानना-
गभावस्यैव ज्ञानसापेक्षत्वं यथा घटप्रागभावस्य घटसापेक्षत्वम् । अज्ञानस्य तु न ज्ञानसापेक्षत्वं यथाऽन्त-
करणादेरिति । यद्यपि तमसोऽज्ञानशब्दाच्चत्वं कथमिति प्रश्ने अज्ञानशब्दावयवार्थं निर्वक्तुं ज्ञाना-
पेक्षास्ति, तथापि इदमज्ञानमिति वक्तुं न ज्ञानसापेक्षत्वमिति बोध्यम् । नच ज्ञानविरोधीत्यनेनाकारेण
ज्ञातुमज्ञानस्यापि ज्ञानसापेक्षत्वमस्तीति वाच्यं, तथासति सर्वस्यपि सर्वापेक्षा स्यात् । घटस्यापि पट-
मिन्नत्वाकारेण ज्ञातुं पटसापेक्षता स्यात् । चितोप्यज्ञानमिन्नत्वाकारेण ज्ञातुमज्ञानापेक्षा स्यात् । ईश्वर-
स्यापि जीवमिन्नत्वेन जीवामिन्नत्वेन वा ज्ञातुं जीवापेक्षा स्यात् । नवेष्टापति अभावस्यैव प्रतिपो-
द्यधीनसिद्धिरिति सिद्धान्तयाकोपात् । तस्मादज्ञानप्रागभाववदज्ञानस्यापि ज्ञानसापेक्षत्वमस्तीत्युक्त-
मुक्तम् । ज्ञानप्रागभावस्तु न मयाभ्युपेयते, नापि प्रतीयते अभावस्य प्रतीयमानत्वायोगात् । प्रतीय-
मानत्वं हि भावधर्म - नहि शशशृङ्गादिरभाव प्रतीयते, नहि प्रागभाव एवाभावदशशृङ्गादिभ्यो नभाव
इति वक्तुं शक्यते, नापि शशशृङ्गादिरभावो न प्रतीयते प्रागभावस्तु प्रतीयत इति निपन्तुं शक्यते—
अभावत्वाविशेषात् । अपि च घटाभाववदनुपलब्धिरूपषष्ठप्रमाणगोचरस्य ज्ञानाभावस्य पथमहमज्ञ इति
प्रत्यक्षविषयत्वम् । अहं सुखीतिवदहमज्ञ इति हि प्रत्यक्षम् । नच घटवद्वटाभावोपि प्रत्यक्ष इति वाच्यं,
अभावस्य चक्षुस्सन्निकर्षायोगात् । नहि नीरूपेण चक्षुस्संयुज्यते । एतेन येनेन्द्रियेण यो भावो गृह्यते
तेनैव तदभावोपीति प्रत्युक्तम् ननु घटाभावमथाऽऽस्ताम् ज्ञानाभावस्तु सुप्ताभाववद्दूढाभाववच्च
मानसप्रत्यक्षविषय इति, मैत्रम्—सुप्ताभावस्य दुःखत्वेन दुःखाभावस्य सुखत्वेन चामासत्वाभावान्नानस-
प्रत्यक्षविषयत्वसम्भवेपि ज्ञानाभावो न तद्विषय, किं च तत्रापि सुखप्रागभावो दुःखप्रागभावो वा न
मानसप्रत्यक्षविषय, किंतु तत्तत्त्वज्ञाभाव एव, सच दर्शित्विषया भावरूप एवेति । नच ज्ञानभावोपि
ज्ञानान्तरस्वरूप एवेति वाच्यं, तथासति ज्ञानप्रागभाव एवामिदं इति । नच ज्ञानान्तरमेव ज्ञानपा-
गभावशब्देनोच्यत इति वाच्यं, घटज्ञानस्य पटज्ञानप्रागभावशब्देनान्यत्रोच्यमाणत्वात् । नच मृदेव

घटप्रागभावशब्देनोच्यते, आन्तेर्यथा तथा मृदज्ञानमेव घटज्ञानप्रागभाव इत्युच्यत इति वाच्यं, मृद्वत्तयो-
रिव मृदज्ञानघटज्ञानयोनिर्यतपौर्वापर्याभावात् । नहि घटोदयात्प्रागिव मृत् घटज्ञानोदयात्प्रागपि
मृदज्ञानमेवास्तीति वक्तुं शक्यते, पटज्ञानानन्तरमपि घटज्ञानोदयदर्शनात् । तस्मादलं उभयतः परि-
कल्पितप्रागभावसाधनत्वात् व्यर्थेन तव । नच प्रमाणज्ञानस्य प्रागभावभावादनादित्वेन तन्निरसनीय-
भावरूपाज्ञानानुदयप्रसङ्गाद्ज्ञानप्रागभावस्त्वयाऽभ्युपगतप्राय एवेति व्यर्थ एवायं तव प्रागभावदूषणायस
इति वाच्यं, प्रमाणज्ञानस्य प्रागभावभावावेपि जन्यत्वेन सादित्वान्निरसनीयभावरूपाज्ञानोदयसम्भव-
त्येवेति । नच प्रागस्त एव जन्यत्वमिति कथं जन्यस्य प्रमाणज्ञानस्य प्रागभावभाव इति वाच्यं,
असतो जनिप्रियाश्रयत्वायोगात् । यद्यसदपि जायते तर्हि शशशृङ्गाद्यपि जायेत असत्त्वाविशेषादिति ।
नच जन्मत प्रागेव सत कथं जन्यत्वमिति वाच्यं, तद्दोषत्वेष्टत्वात् । नचस्माभिरसत्कार्यवाद इव
सत्कार्यवादोऽप्यभ्युपगतः, वयं हि मिथ्याकार्यवादिन । एतेन प्रागभावो भवनाऽप्यभ्युपगत इति
प्रत्युक्तम्—असत्कार्यवादिभिरिव तस्य कल्पितत्वात् । नचैव सत्कार्यवादिभिरस्माभिरपि प्रागभावो
नाभ्युपेत इति वाच्यं, भवताप्यभ्युपगम्यत इति उभयाभ्युपेत इति च भाष्ये कण्ठोक्तत्वात् । सम्प्रति-
पक्षेन ज्ञानाभावेनेति सुदर्शनेनाप्युक्तत्वाच्च । एतेन न ह्युभयाभ्युपगत इत्युक्तं किं तु भवनाप्यभ्युप-
गम्यत इत्युक्तम् इति सुदर्शनव्याख्यानं त्वोक्तिविरोधाद्भाष्यविरोधाच्चासङ्गतमिति सिद्धम् ।

यदुक्तं सुदर्शनेन—अभावशब्दवाच्यत्वेन कश्चिदर्थ उभाभ्यामप्यभ्युपगतः, सच भावरूप
तदतिरिक्त इतीयदेव विमतं, अत्र भावत्वेन य स्वामिमत् यश्च तदतिरिक्तत्वेन अभावशब्दवाच्यतया
पराभिमत तयोरन्यनरेणाहमज्ञ इति प्रतीत्युपपत्तेस्तद्भयातिरिक्तार्थकल्पनमनुपपन्नमित्युक्तं भवतीति
भाष्याभिप्राय इति, तदसत्—उभयाभ्युपेतो ज्ञानप्रागभाव इति वाक्यादुक्ताभिप्रायसिद्धे । तस्मिन्
वा सोमिप्रायो दुष्ट एव । तथाहि अज्ञानशब्दवाच्यत्वेन कश्चिदर्थस्त्वया मयेत्युभाभ्यां, मया तार्किके-
णेति द्वाभ्यां वा अभ्युपगतो न त्वभावशब्दवाच्यत्वेनेति । तत्र भावत्वेन मया योऽभिमत अभावत्वेन
त्वया तार्किकेण वाऽभिमतो यश्च तयोरन्यनरेणैवाहमज्ञ इति प्रतीत्युपपत्तिरुक्ते प्रागिति न तदतिरिक्तार्थ-
कल्पनं कृतं त्वया मयाऽप्येन वेति । अहमज्ञ इति प्रतीतौ भावरूपप्रज्ञानं विषय इति मया ज्ञानप्रा-
गभावो विषय इति त्वया च स्वामिप्रायेण तर्कपिशाचप्रहृष्टपारवश्येन वा विवादः प्रवर्तित इति प्रागिति
कृत्वा कोत्रोभयातिरिक्तपदार्थकल्पक । अहो ! सुदर्शनं किमिदं सुदर्शनं ते । किंच स्वसत्कार्यवाद-
स्थापनाय सुदर्शनेनैव शङ्कररामानुजोभयाभ्युपेतं ज्ञानज्ञानप्रागभावातिरिक्त पदार्थं कल्पित इति ।
तत्कल्पनं तस्यायुक्तमेव । तथाहि—आह सुदर्शनः—ननु भावान्तरमभावमिच्छता त्वया ज्ञानप्रागभाव-
शब्देन भावरूपाज्ञानमङ्गीकृतं स्यात्, नैवम्—सिद्धान्तद्वयानभिज्ञानकृतं हीदं चोद्य स्वयंप्रकाशस्यैव ज्ञानस्य
संकोचरूपमवस्थान्तरं प्रागभावशब्दवाच्यतयाऽस्मदभिमतम् । स्वप्रकाशज्ञानव्यतिरेकेण भावरूपमज्ञानं परा-
भिमतम् । अतस्तयोः कथमैक्यमिति । अत्र भावरूपाज्ञानाद्ज्ञानप्रागभावाच्च भिन्नएव ज्ञानसंकोचरूपं पदार्थं
सुदर्शनेन परिकल्पित इति स्फुटम् । नच परिकल्पितत्वेपि युक्तमेवेदमिति वाच्यं, अयुक्तत्वात् तथाहि यस्य

संकोचस्तदिदं ज्ञानं किं नित्यम् ? यद्वाऽनित्यम् ? आद्ये किं तत्सावयवम् ? यद्वा निरवयवम् ? न तादत्सावयव-
सावयवस्य नित्यत्वायोगात् । सावयव हि वस्तु सावयवोपचयापचयान्मा विनियते- विकारि स्वल्पनित्यम् ।
इदञ्च सावयवस्यानित्यत्वं रामानुजवेदान्तदेशिकादिभिरभ्युपगतमेवेति सम्प्रतिपन्नमेव । नापि निरवयवं -
निरवयवस्य वस्तुनिरसंकोचाद्ययोगात् । सावयवस्य हि पटस्य संकोचविकासौ भवन - स्वावयवसंहति
वैरत्यवशात् । तस्मान्नित्यज्ञानस्य संकोच इति विप्रतिपिद्धम् । ज्ञानमनित्यमिति पक्षे तु जन्मज्ञानस्य
प्रागभावो भवतापि स्वीकर्तव्य एव । यदि त्वसत्कार्यवादापत्तिभयात्तदस्वीकारः, तर्हि तज्ज्ञं ज्ञानं
स्वोत्पत्ते प्रावसत्वरूपेण तिष्ठतीत्यज्ञानमभ्युपेयम् । अज्ञानपरिणामविशेषो हि सत्यम् । एवमज्ञानज्ञान-
प्रागभावयोरन्यतरस्वीकारेणैवाहमज्ञ इत्यनुभवोपपत्तौ व्यर्थमप्रमाणमुक्तं चेदं ज्ञानसंकोचपरिकल्पनमिति ।
किञ्च ज्ञानस्य संकोचस्तत्प्रतियोगिविकासो वा किं नित्य ? उतानित्य ? आद्ये संकोचस्य विकासस्य
वाऽनिवृत्तिरेव भवेत्, युगपदेकत्र संकोचविकासयो स्थितिश्च विप्रतिपिद्धा । द्वितीये तस्य संको-
चस्य प्रागभाव कारणमज्ञानं वा स्वीकर्तव्यमेव त्वया । ननु मयेव त्वयापि ज्ञानमुत्पत्ते प्राकारणरूपेण
तिष्ठतीति सत्कार्यवाद एवाभ्युपगत इति कथं तव मिथ्याकार्यवादत्वमिति- उच्यते— कालत्रयेपि ज्ञानं
वा फार्यान्तरं वा स्वकारणरूपेणैव तिष्ठति ननु पूर्वोत्तरकालयोरेव । तथाच कार्यस्य कारणभ्यतिरेके
णासत्त्वान्मिथ्यात्वम् । यद्धि यद्यतिरेकेण नास्ति तन्मिथ्या, यथा रज्जुयतिरेकेणासन् सर्पः । एवं
मृदादिकारणव्यतिरेकेण घटादिकार्यस्यासत्त्वादेव 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृचिकेत्येन सत्यमिति
श्रूयते । एवं सर्वस्याप्याकाशादिप्रपञ्चस्य कार्यस्य स्वकारणाज्ञानव्यतिरेकेणासत्त्वान्मिथ्यात्वं, तस्य
चाज्ञानस्य स्वकारणब्रह्मव्यतिरेकेणासत्त्वान्मिथ्यात्वं, तच्च ब्रह्म न कस्यापि कार्यमिति सत्यमेव ।
अतएव 'तत्सत्यं अतोऽन्यदार्त'मिति श्रूयते । नच ब्रह्मापि कस्यापि न कारणमिति पूर्वमुक्तमिति वाच्यं,
परमार्थदृष्ट्योक्तत्वात् परमार्थतो ब्रह्मव्यतिरिक्तस्याभावाद्ब्रह्म न कस्यापि कारणं, नापि कार्यमित्युक्तम् ।
व्यवहारतस्तु ब्रह्म सर्वकारणमेव 'यतो वे'त्यादिश्रुते । यद्वा ब्रह्म परिणाम्युपद्रानकारणं न भवतीति
न कस्यापि कारणमित्युक्तं, विवर्तोपादानकारणं भवतीतीह सर्वस्यापि कारणमित्युक्तमिति न विरोधः ।
तस्मात् यत्कार्यं तन्मिथ्या, कारणव्यतिरेकेणासत्त्वाद्यथा रज्जुसर्प इति मिथ्याकार्यवादसिद्धिः । अथ
नित्यज्ञानस्य संकोचस्यासम्भावितस्याभ्युपगमेपि स संकोचः कस्माद्भवतीति निर्णेतव्यं कर्मवशादिति
चेत् तत्कर्म कस्माद्धेतो कृतं आत्मस्वरूपापरिज्ञानादिति चेत्तर्हि तत्संकोच एवेति कृत्वा संकोचा-
त्कर्म, कर्मणरसंकोच इत्यन्योन्याश्रयः । इदानीं मनुष्योऽहं सोम पीत्वा देवो भवेयमिति देहात्मब्रह्मा
त्कर्म कृतमिति चेत्तर्हि, स अगोपि ज्ञानसंकोचकृत एवेति चक्रकापत्तिः संकोचाद्ब्रह्म, ब्रह्मात्कर्म,
कर्मणरसंकोच इति । अमरुतमप्रयुक्त इति चेत्तर्हि तम एवाज्ञानमिति त्वयाप्यज्ञानमभ्युपेयम् । अभ्यु-
पेते च तस्मिन् एवाहमज्ञ इति प्रतीयुपपत्तौ नित्यज्ञानसंकोचादिकल्पनं तव व्यर्थमप्रमाणिकं च ।
नच भाष्यकारैरेवोक्तमिदमिति वाच्यं, त्वमिव सोऽपि भूत एवेति । नच 'न विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो
विषयः' इत्यादिश्रुतिरिति वाच्यं, आभावरूपमूलज्ञानस्य न रूपे इति तदर्थम् । नच 'अप्राण

वस्तुम्बल्पा'सेत्यारभ्य, 'हिरण्यगोतिरपुंसश्चान्युपलक्षित' इत्यन्तस्मृतिसिद्धमिति वाच्यं, अन्न करण-
धर्मभूतज्ञाननारतम्यप्रतिपादकत्वाच्चतमृते । नच भावरूपाज्ञानमपि कल्पितमप्रामाणिक्रमेवेति वाच्यं,
तम आदिशब्दवाच्यस्याज्ञानस्य श्रुतिस्मृत्यादिसिद्धत्वात् । नच अज्ञानशब्दवाच्यत्वं तम आदिशब्द-
वाच्यस्यार्थस्य नास्तीति वाच्यं, 'निमेदजनकेऽज्ञाने, विज्ञानमज्ञानमिदापमार्जन, अज्ञानमाक्षिण्यरविन्द-
लोचने, अज्ञानेनावृतं ज्ञानं, ज्ञानेन तु तदज्ञान, येषा नाशितम्' इत्यादिप्रयोगानुरोधात् । नच सर्वत्रा-
प्यज्ञानशब्देन ज्ञानप्रागभावो ज्ञानसंकोचो वाऽभिधीयते नतु भावरूपाज्ञानमिति वाच्यं, अभावस्य मेढ-
जनकत्वादिभावधर्मायोगात् ज्ञानसंकोचस्य च ज्ञानावरकत्वायोगात् । तस्मात्सच्चिदानन्दे ब्रह्मणि अनृत-
उद्भूतस्वात्मकजगदध्यासानुपपत्तिसिद्धं श्रुतिस्मृत्यादिप्रमाणसिद्धं च भावरूपमज्ञानमेवाहमज्ञ इत्यनुभवे
दिपयो भवतीति कृत्वा ज्ञानप्रागभावस्य ज्ञानसंकोचस्य वा पदार्थस्य परिक्लृप्त्यन तात्किंकम्य तव चाद्वैत-
मनविद्वेषप्रयुक्तं, यद्वा बुद्धिजाड्यप्रयुक्तमिति सक्षेपः ॥

स्वप्रकाशचैतन्यस्वरूपस्य ब्रह्मण अज्ञानानुभवाभागरूपणं, ईश्वरस्य तु तत्प्रतिभास-
रूपतत्साक्षित्वनिरूपणं च, जीवस्य अज्ञानानुभवस्त्वनिरूपणं च ।

अथ यदुक्तं रामानुजेन—नित्यमुक्तस्वप्रकाशचैतन्यैकस्वरूपस्य ब्रह्मणोऽज्ञानानुभवश्च न सम्भ-
वति- स्वानुभवस्वरूपत्वात्- स्वानुभवस्वरूपमपि तिरोहितस्वरूपमज्ञानमनुभवतीति चेत् . किमिदं तिरो-
हितस्वरूपत्वम्- अप्रकाशितस्वरूपत्वमिति चेत्, स्वानुभवस्वरूपस्य कथमप्रकाशितस्वरूपत्वम् ?
स्वानुभवस्वरूपस्याप्यन्यतो प्रकाशितस्वरूपत्वमापद्यत इति चेत्, एवं तर्हि प्रकाशास्यधर्मान्मनुष्यामेन
प्रकाशस्यैव स्वरूपत्वादप्यत स्वरूपनाश एव स्यादिति पूर्वमेवोक्तमिति, तत्रोच्यते—ब्रह्मणोऽज्ञानानु-
भवसम्भवतीति केनोक्तं ब्रह्मैव हानुभव - अनुभवस्य च नानुभवितृत्वं, नाप्यनुभाव्यत्वं विरोधादि-
त्युक्तम् । जीवस्य त्वज्ञानानुभवसम्भवति ज्ञातृत्वात्, अहमज्ञ इति प्रतीतिश्च । किंच जगद्रूपकार्य-
लिङ्गागम्यमज्ञानं तच्च जगद्व्यावहारिकमेवेति व्यवहारदशाया बद्धस्यैव जीवस्याज्ञानानुभावित्वं न मुक्त-
स्येति कृत्वा कथं नित्यमुक्तस्याज्ञानानुभवो ब्रह्मण । नच जीवो ब्रह्मैवेति तव मतमिति वाच्यं, धन्वन्त
एव जीवो ब्रह्म नतु व्यवहारत इति । ननु मानाम भूदृक्कणोऽज्ञानानुभव ईश्वरस्य तु नित्यमुक्तस्याज्ञा-
नानुभवोऽस्यैव ज्ञातृत्वात्स च न सम्भवतीति, चेन्मैवम्—सर्वज्ञस्येश्वरस्याहमज्ञ इत्यज्ञानानुभवोऽस्तीति
किं त्वं स्वदृष्टान्तेन कल्पयसि ? किं वा तवेश्वरानुभवसंस्कारात् ? नाद्य किञ्चिद्दृश्यं तव सर्वज्ञ-
स्येश्वरस्य च साम्यायोगात् । नान्य परहृदयस्याप्रत्यक्षत्वादीश्वरस्य च नित्यपरोक्षत्वात् । नचैव-
मीश्वरस्यापि जीव पर एवेति कृत्वा जीवहृदयज्ञानमीश्वरस्यापि नास्त्येवेति कथमीश्वरस्त्वज्ञ इति
वाच्यं, दशपञ्चजीवस्येश्वर परस्तथापि प्राज्ञेश्वरस्य जीवो न पर, किं तु स्वयमेव ईश्वराशस्यैव जीवत्वे-
नाशाशिनोरभेदात् तद्विजिवरय समष्टिजीवभूतेश्वरानन्यत्वाच्च । किंच सर्वजीवमुद्भिष्टुत्तिवासनोपरकाश-
नोपाधिकत्वादीश्वरस्य सर्वज्ञत्वसम्भव तदुक्तम् 'स सर्वधीतृत्यनुमूतसर्व आत्मा यथा स्वमजनेक्षितैक'
इति । तस्मादीश्वरस्याहमज्ञ इत्यनुभवोऽस्तीति वक्तुं न शक्यते । प्रत्युत सर्वज्ञोहमित्यनुभवोऽस्तीति

वर्तुं शक्यते- 'वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन । भविष्याणि च भूतानि मा तु वेद न कश्चन' इति गीतावचनात् । 'स सर्वज्ञस्सर्ववि'दिति श्रुतेश्च ।

ननु यदीश्वरस्य अज्ञानानुभव एव नास्ति कथं सर्वज्ञत्वमिति, चेन्मैत्रम्—अहमज्ञ इत्याकार-काशानानुभव ईश्वरस्य नास्तीत्युक्तं, न त्वज्ञानज्ञानरूपज्ञानानुभवो नास्तीति । उक्तं ब्रह्मसूत्रामायाणे - 'अज्ञानसाक्षिण्यविन्दलोचने मायाश्रयत्वाच्च हि मोहकारण'मिति । अज्ञानसाक्षित्वं ज्ञानानुभव । न केवलमज्ञानस्यैश्वरस्याक्षी किंतु तत्कार्यस्य सर्वभ्यापि । अतएव 'अनश्नन्न-योऽभिचाकशीनि, सक्षी चेता केवल' इति च श्रूयते । तस्मादिदमज्ञानमित्यज्ञानानुभव ईश्वरस्यास्त्येव सोपाधिकत्वेन ज्ञातृत्वात् । निरुपाधिकचैतन्यरूपस्य ब्रह्मणस्तु येन केनापि रूपेण नाज्ञानानुभव इति । नचान्त कारणपरिणामरूप-स्येदमज्ञानमिति वृत्तिज्ञानस्य कथमन्त करणरहितेश्वराश्रयत्वमिति वाच्यं, ईश्वरोपाधिभूताज्ञानगुण-विशेषसत्त्वपरिणामरूपत्वादीश्वरीयज्ञानस्य -सुषुप्तौ जीवस्याप्यविद्यावृत्तिरूपज्ञानाङ्गीकाराच्चान्त कारणस्ये-वाज्ञानस्यापि वृत्तिज्ञानरूपस्येव ।

ननु प्रमाणज्ञानेनाज्ञानं निवर्त्यते न वा ? आद्ये किमीश्वरस्य प्रमाणज्ञानमस्ति न वा ? यद्यस्ति तर्हि कथमीश्वरस्याज्ञानानुभव । यदि नास्ति तर्हि कथमीश्वरस्य सर्वज्ञत्वम् । द्वितीये व्यर्थमेव शास्त्र-मज्ञानानिवर्तकप्रमाणज्ञानजनकं मोक्षाहेतुत्वादिति, मैत्रम्—प्रतिग्रन्थरहितमेव प्रमाणज्ञानं सर्वात्मनाऽज्ञानं निवर्तयति, सति तु प्रतिग्रन्थे प्रमाणज्ञानादज्ञानस्यैकदेशेनैव निवृत्ति - तथाहि प्रमाणज्ञानं द्विविधं-परोक्षमपरोक्ष चेति । तन्निवर्त्यमज्ञानं च द्विभिन्नावरक निक्षेपकं चेति । आवरकं च द्विविधं-सत्ता-वारकं, भानावरकं चेति । तत्र नास्ति ब्रह्मेत्यज्ञानं सत्ताऽऽवरक, तदस्ति ब्रह्मेति परोक्षज्ञानान्निवर्तते । न भाति ब्रह्मेति भानावरकं, तदहं ब्रह्मेत्यपरोक्षज्ञानान्निवर्तते । अज्ञानतत्कार्यप्रतिभासजनकं निक्षेपकं तत्प्रारब्धरूपप्रतिग्रन्थरहितापरोक्षज्ञानान्निवर्तते । तत्र जीबन्मुक्तस्यावरकाज्ञानमात्रनिवृत्ति । विदेह मुक्तस्य ॥ द्विविधाज्ञाननिवृत्ति । तस्मात्प्रारब्धप्रतिग्रन्थरहितादेव प्रमाणज्ञानात्सर्वात्मनाऽज्ञाननिवृत्ति । ईश्वरस्य तु प्रतिग्रन्थसत्त्वात् सर्वात्मनाऽज्ञाननिवृत्तिरिति । नच कथमीश्वरस्यापि प्रारब्धप्रतिग्रन्थ इति वाच्यं, ईश्वरोपाधिभूताज्ञानात्मककारणदेहसत्त्वेन देहिवादीश्वरस्यापि प्रारब्धप्रतिग्रन्थ इति ।

ननु देहारम्भकं कर्म प्रारब्धमित्युच्यते, कर्मकर्तृत्वात्तत्प्रभोक्तृत्वाच्च जीवस्य प्रारब्धमस्तु, कथंपुनरकर्तृभोक्तृश्वरस्य प्रारब्धसत्त्वमिति, उच्यते—सृष्ट्यादिकर्तृत्वादीश्वरस्य तत्प्रयुक्तविलास-फलभोक्तृत्वाच्चेति । नचाज्ञानाख्य ईश्वरदेहोऽनादित्वात्कर्मणाऽनारब्ध इति वाच्यं, जीवावरण-शरीरस्यापि तथैव कर्मणाऽनारब्धत्वात् । तर्हि क प्रतिग्रन्थ ईश्वराज्ञाननिवृत्तेरिति, चेदुच्यते—यथा जीवाज्ञाननिवृत्तेर्जीवमूलदेहारम्भकं कर्म प्रतिग्रन्थ, तथा ईश्वराज्ञाननिवृत्ते-रपि सर्वजीवस्य देहारम्भकाणि कर्मण्येव । तस्मादावत्सर्वजीवमुक्ति नेधरस्य विदेहकैवल्यमिदं । जीवस्य तु म्वदेहारम्भककर्मनाशे सति ज्ञानद्विदेहकैवल्यमिदं 'तस्य तावदेव चिर'मित्यादिश्रुते । नचैमीश्वरादेश्च जीव एवोक्तृष्टोऽचिरादेव मोक्षसिद्धेरिति वाच्यं, यथेन्द्रप्रजापतिब्रह्मादिदेवोत्तमापेक्ष-

यापि मनुष्यस्य ज्ञानिन उक्तृत्वं तथैवेति । नहि ब्रह्मात्मापरोक्ष्यन्तोपि ब्रह्मेन्द्रादयो यावत्स्वदेहपातं कैवल्यं प्राप्नुयुः । नच आधिकारिकपुरुषत्वात्तेषां तथैव न त्वीश्वरस्य स्वतन्त्रस्येति वाच्यं, ईश्वरस्यापि जीवानां तत्तत्कर्मानुरूपदेहादिसृष्ट्याद्यधिकारसत्त्वात् । नचेश्वर केनात्माधिकृत इति वाच्यं, स्वेनैवेति । नच स्वाज्ञानं निर्मूलमुन्मूलयितुमशक्तं कथमीश्वरो भवेदिति वाच्यं, गगनारविन्दं लण्डुमशक्तं कथमीश्वरो भवेदिति वक्तव्यत्वात् । तस्मान्नित्यजीवन्मुक्तस्येश्वरस्य अज्ञानावरणाभावेऽपि अज्ञानविशेषसत्त्वादज्ञानादिप्रतिभासोस्त्येव- यथा जीवन्मुक्तस्य जीवस्य । एतेन नित्यमुक्तस्येश्वरस्य कथमज्ञानानुभव इति प्रत्युक्तम्—नित्यजीवन्मुक्त एवेश्वरो ननु नित्यविदेहमुक्त इति । नचेश्वरस्य जीवत्वाभावात्कथं जीवन्मुक्तिरिति वाच्यं, स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयसद्भावप्रयुक्तविश्वतैजसनामकजीवत्वाभावेऽपि कारणशरीरसद्भावप्रयुक्तप्राज्ञनामकजीवत्वसत्त्वात् । नच प्राज्ञजीव एवेश्वरोऽस्त्विति वाच्यं, आनन्दमयकोशोपाधिकस्य प्राज्ञस्य अज्ञानावरणसत्त्वाद्विशेषाभावाच्च नेश्वरत्व- ईश्वरस्य हि नाज्ञानावरणं, किंतु तत्कृतविशेषदर्शनमेव । अतएवेश्वरस्याज्ञानसाक्षित्वमुक्तम् ।

ननु अज्ञानसाक्षात्कारतदनुभवशरीरेश्वरजीवविषययोः को विशेष इति चेदुच्यते—इदमज्ञानमित्यज्ञानदर्शनमज्ञानसाक्षात्कार, अहमज्ञ इत्यज्ञानदर्शनमज्ञानानुभव इति- सुखदुःखान्यतरोपहितं ज्ञानमनुभवस्तदनुपहितं तु साक्षात्कार इति विवेकः । अहमज्ञ इत्यज्ञानतादात्म्यानुभवे सति मनुष्योहमिति प्रयुक्तं सुखं दुःखं चात्मनोऽस्त्विति । एतेन- भावरूपस्यात्मनो ज्ञानाभावेन सर्वं तादात्म्यायोगाच्च अहमज्ञ इत्यज्ञानानुभव एवेति सिद्धम् । अस्य चाज्ञानानुभवो जीवस्य अज्ञानेनात्मस्वरूपस्यादृष्टत्वादेव । ईश्वरस्य स्वरूपं तु नाज्ञानादृतं- तस्य स्वभावसिद्धप्रमाणज्ञानवत्त्वात्- तथाच श्रुतिः- ‘स्वाभाविकी ज्ञानलब्धिया’चेति । जीवस्य तु प्रमाणं ज्ञानं श्रवणाद्यनन्तरजन्ममिति न स्वाभाविकमतो जीवस्याज्ञानावरणं युज्यते । एवमज्ञानावरणाभावादेव नित्यमुक्त ईश्वर इति व्यपदिश्यते । ननु सुतरामज्ञानदर्शनाभावात् ।

नन्वेकमेव चैतन्यं निरवयवमित्युक्तं तल जीवचैतन्यमज्ञानादृतमिति, ईश्वरचैतन्यं तदनादृतमिति, ब्रह्मचैतन्यं तदज्ञानावरणविशेषादशून्यमिति च भेदकल्पनमयुक्तमिति चेन्मैत्रम्—अज्ञानेनैव सर्वं कल्पितं न मया । ‘जीवेशावाभासे न करो’तीति श्रुते । नच तल त्वयोपपत्तिर्वाच्येति वाच्यं, अज्ञानपरिकल्पितस्यार्थस्य सर्वस्याप्यनुपपन्नत्वेन तत्रोपपत्त्यपेक्षाभावात् । तदुक्तं ‘सर्वं भगवतो माया यत् येन विरुध्यते’ इति । एवमज्ञानपरिकल्पितपदार्थस्याज्ञानस्य चानुपपन्नत्वात्तत्त्वसामभिर्मिथ्यात्वमुच्यते । न चाज्ञानतत्कृतोर्थश्च सन्नेव न मिथ्येति वाच्यं, ‘यथार्थेन विना पुंसो मृषैवात्मविषयः । प्रतीयत उपद्रष्टुः सशिरच्छेदनादिना ॥ यथा जले चन्द्रमसः कम्पादिस्तत्कृतो गुणः । दृश्यतेऽसन्नपि द्रष्टुः सन्नोऽनात्मनो गुणः’ इति भागवतादिसत एवार्थस्य मिथ्यामयी प्रतीतिर्न तु सत इति । तस्माद्वस्तुतो ब्रह्मप्यज्ञानं जीव ईशो जगच्चेति सर्वं नास्त्येव, व्यग्रहारतन्तु तत्सर्वमज्ञानपरिकल्पितमनुपपन्नमस्त्येव । अत एवोक्तं बशिष्ठेन- ‘आस्यादिकास्तु भगवात्जनोदितेव’ इति । स्मर्यतेन्यत्रापि- ‘मृगतृष्णाभ्रसि

स्नातो खपुष्पकृतशेखर । एष कन्यासुतो याति शशशृङ्गधनुर्धरा इति । कल्पिता मित्याभूतामप्याख्यायिका श्रुत्वा 'निश्चयं स ययौ बालो निर्विचारणया धिया ।' सुतोपि हि स्वप्ने अत्यन्तासम्भावितमप्यर्थं पश्यन् सत्यमेवेति मन्यते, प्रबुद्धस्संस्तु मया स्वप्ने दृष्टं मिथ्यैवेति प्रत्येति । एवमजो जीव ब्रह्मण्यज्ञानमस्ति तेन जीवेश्वरजगन्ति कल्पितानीति श्रुत्वा सत्योयमर्थ इति मन्यते- प्राज्ञस्तु न ब्रह्मण्यज्ञानं नापि जीवेश्वरजगन्तीति मिथ्यैवेत्येव कल्पनेति मन्यते । अत एव वस्तुस्थितिरुक्ता, श्रुत्यैव- 'नेह नानास्ति किञ्चन' 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मे'ति । तस्माद्ब्रह्मातिरिक्तस्सरोप्यर्थो मित्यात्वादनुपपन्न एव । न तत्र मित्यावादिना मयोपपत्तिर्वाच्या । जगत्सत्यत्वादिना स्वयैवोपपत्तिर्वाच्या । यद्यस्ति शक्तिस्तर्हि ब्रह्मि कथं निरवयवस्य ब्रह्मण पादकल्पना श्रौती सङ्गच्छेत- 'पादोऽस्य विधा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवी'ति । कथं वा निरवयवधरस्य जीवोऽशो भवेत् ? जीवस्येशशक्तत्वं हि स्मर्यते 'ममैवाशो जीवभूत' इति । कथं नु नाम सर्वं विष्णुमयं जगदिति पौराणिकस्यार्थस्य भवेत्सिद्धिः ? अनृतजडदुःखात्मकस्य जगतस्सच्चिदानन्दविष्णुमयत्वायोगात् । इत्यलं विस्तरेण । प्रकृतमनुसराम- जीवस्यैव चद्रस्याज्ञानानुभवः- ईश्वरस्य त्वज्ञानसाक्षित्वमेव, ब्रह्मणस्तु नाज्ञानानुभवो, नापि तत्माक्षित्वं किंत्वनुभवरूपत्वमेवेति सिद्धान्तसंग्रहः । यदुक्तं स्वानुभवरूपत्वाद्विज्ञानोऽज्ञानानुभवो न सम्भवतीति, तदसत्त्व- अनुभवरूपत्वमेव ब्रह्मणो नतु स्वानुभवरूपत्वं नापि परानुभवरूपत्वमिति कृत्वा स्वपदविशेषणार्थक्यात् । य खस्यानुभवो यश्च परस्यानुभवस्तत्स्वपरविषयकानुभवद्वयं वृत्तिज्ञानमेव । तच्च न ब्रह्मण स्वरूपमिति विरोधाच्च । नच स्वस्येति कर्तरिपृष्ठीति वाच्यं, तथासत्यपि स्वकर्तृकानुभवं स्वानुभवं इति वृत्तिज्ञानमेव सिद्धं, नतु चैतन्य नापि स्वरूपभूतोऽनुभवः स्वानुभावश्चैतन्यं, तत्स्वरूपत्वं, स्वानुभवरूपत्वमिति वाच्यं, स्वरूपभूतानुभवस्वरूपत्वमिति व्यर्थविशेषणात् । नहि स्वरूपभूतानुभवः स्वरूपेनैव भवति, नाप्यस्वरूपभूतानुभवः स्वरूपं भवति- येन यद्याहृत्यर्थं तथोच्येन । तस्मादनुभवस्वरूपत्वादिति चैतन्यस्वरूपत्वादिति वा वक्तव्यं नतु स्वानुभवस्वरूपत्वादिति । यदि तथैव वदामीत्युच्यते तर्हि तस्याज्ञानानुभवसम्भव इष्ट एवेत्युक्तमेव । एतेन- स्वानुभवस्वरूपमपि ब्रह्मतिरोहिणस्वरूपमज्ञानमनुभवतीति चेदिति शङ्का न कर्तव्यैवेति सिद्धम् । अस्माभिरेषाज्ञानमनुभवतीत्यस्यानुक्तत्वादर्थस्य । ननु ब्रह्मैव जीवभूतं सदज्ञानमनुभवतीति त्वयोकमिति चेन्नैरम्- अज्ञानं न एव ब्रह्मणो जीवभावो नतु वास्तव इत्युक्तत्वात् । नचाज्ञानादपि कथं ब्रह्मणो जीवत्वमिति वाच्यं, अज्ञानान्तरुग्मिरप्यन्यं भवतीति । गगनमपि नीलं भवति, अच्छिन्नशिरा अपि विच्छिन्नशिरा भवति, असदपि सदिव प्रतिभाति । एवं ब्रह्मापि जीवो भवत्यज्ञानात् । अत्यल्पमिदमुक्तं जीवो भवतीति- जगदपि भवत्येवेति । तस्मादपि अज्ञाना-जीवभूतं सद्विज्ञानमनुभवतीत्युच्यते तदा जीव एवाज्ञानमनुभवतीति सिद्धं, नतु ब्रह्मानुभवतीति । यथा तैजससन्निवन् स्वप्नमनुभवतीत्युक्ते तैजस एव स्वप्नमनुभवति, नतु विदः इति मिथ्येति तद्वत् । यथा वा देवदत्तो ब्रह्मराक्षसो मूला मनुष्यान्मक्षयतीत्युक्ते ब्रह्मराक्षस एव मनुष्यान्मरुते नतु देवदत्त इति सिध्यति तद्वत् । जीवस्याज्ञानानुभवस्तु सम्भवयेव जीवस्वरूपस्याज्ञानानुत्पत्त्यादियुक्तमेव ।

दज्ञानस्य कथमन्यथा तस्य जगदात्मना परिणामोपि भवेत् । एवं सावयवत्वादेवेदमज्ञानमनित्यमिति । ननु यद्वस्तु यद्रूपं तस्य तद्विघ्नरूपेण स्थितिः परिणामः, यथा पिण्डरूपेण स्थिताया मृदो घटरूपेण स्थितिः । एवं सति अज्ञानस्य ज्योमाद्याकारेण सुखाद्याकारेण वा परिणामोस्तु नाम कथं पुनरज्ञानाकारेणैवेति, उच्यते—ईश्वरोपाधिभूतस्य शुद्धसत्त्वप्रधानस्याज्ञानस्य भलिनसत्त्वप्रधानाविद्यादिरूपेण परिणामो भवेदिति ।

नन्वेवमीश्वरस्य शुद्धसत्त्वप्रधानमायासाक्षात्कारः कथं तदाकारवृत्त्यभावादिति चेन्मैत्रम्— तदज्ञानं यदा आकारान्तरशून्यं सद्गतं तदा स्वाकारेणैव तिष्ठतीति तदेव स्वाकारेणावस्थानमज्ञानस्य वृत्तिरित्युपधेयं इति । नचैव करणकर्मभावविरोधः - स्वेनैव स्वं वेत्तीत्यादौ तद्विरोधदर्शनात् । यदा वृत्त्याकारवृत्त्यन्तरानभ्युपगमादनवस्थादोषेण यथा वृत्तिः स्वोपहितचैतन्येनैव भास्यते, एवमज्ञानाकाराज्ञानवृत्त्यभावेपि पराकाररहितं तदज्ञानं स्वोपहितचैतन्येनैव भास्यते । अथवा अज्ञानस्याप्यज्ञानाकारादौ चिद्वृत्तिरस्तु, यथा चैतन्यस्यापि चैतन्याकारः प्रतिबिम्बः, यथा च सूर्यस्यापि सूर्योकारः प्रतिबिम्बः । तस्माज्जीववदीश्वरोपि सर्वे वृत्तिज्ञानेनैव पश्यतीति सिद्धम् । ननु यद्येवं जीवस्येश्वरस्यापि ज्ञानं वृत्त्यधीनत्वेन व्यवहितं तर्हि जीववदीश्वरोपि ज्ञातैव भवेन्न तु साक्षी साक्षाद्द्रष्टृत्वं हि साक्षित्वं 'साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञाया'मित्यनुशासनादिति, मैत्रम्— सत्यप्यविद्यावृत्तिव्यवधाने अन्तःकरणवृत्तिव्यवधानाभावेन साक्षित्वमीश्वरस्य व्यपदिश्यते इति । श्रूयते हि— 'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुस्स शृणोत्यकर्णः' इति । नचैवं जीववदीश्वरस्यापि ज्ञातृत्वे सति भोक्तृत्वमपि स्यादिति वाच्यं, जीववद्भोग्यतादात्म्याभासः प्रयुक्तभोग्यविषयाईममाभिमानयोरभावेनेश्वरस्याभोक्तृत्वात् । न च जीववदीश्वरस्याप्यज्ञाने सति कथं तदभावः इति वाच्यं, जीववदीश्वरस्याज्ञानावरणाभावात् । अत एवेश्वरो वक्ष्यमाय इति, जीवो मयावश इति च व्यवहियते । ननु यदीश्वरस्य साक्षित्वं व्यपदिश्यते तर्हि मुख्यः साक्षी क इति, उच्यते— प्रत्यागात्मैव साक्षीति तेन हि सर्वं वस्तु ज्ञातमज्ञातमपि स्वरूपचैतन्येन भास्यते- नहि तदभासितस्य कस्यचिदपि वस्तुनरिसिद्धिः - तस्य हि सर्वावभासने विषये वृत्त्यपेक्षा नास्ति । एवं तस्य साक्षादेव सर्वावभासकत्वात्साक्षित्वं मुख्यमिति । नन्वन्तःकरणोपहितत्वात्परिच्छिन्नस्य जीवसाक्षिणः प्रतीचः कथं सर्वावभासकत्वं, किंतु अज्ञानोपहितस्य ईश्वरसाक्षिणो ब्रह्मण एवेति, मैत्रम्— नित्यस्य प्रतीचः परिच्छिन्नत्वायोगात् । साक्षिभेदस्याप्रामाणिकत्वात्प्रत्यागात्मैवाज्ञानोपहितो जीवेश्वरयोस्साक्षी, तस्यैव ब्रह्मेति नाम । प्रत्यग्ब्रह्मणोर्हि नाममात्रभेदः । अन्तःकरणे प्रतीचः उपलब्धादन्तःकरणोपहितत्वव्यवहारः । वस्तुतस्त्यज्ञानोपहित एव- सर्वगतत्वात्प्रतीचः - 'येन सर्वमिदं ततः'मिति हि गीते भगवता प्रत्यागात्मानमुद्दिश्य- अज्ञानं ह्यपरिच्छिन्नत्वात्सर्वगतं- साक्षिण एकत्वं च श्रुतिस्मृत्यादिसिद्धम् । तस्मात्प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मैव साक्षिः न जीवो, नापीश्वरः । तच्च सर्वं स्वतः एवावभासयति न त्वन्यतः । इदं च सर्वावभासकत्वं प्रतीचो न ज्ञातृत्वं, किंतु सर्वस्याप्यस्ति भातीति व्यवहारविषयत्वापादकत्वं, नास्ति न भातीति व्यवहारविषयत्वापादकत्वं वा । अत एवेदं साक्षिचैतन्यं स्वप्रकाशमित्युच्यते- सर्वव्यवहारहेतुप्रकाशत्वं

हि स्वप्रकाशत्वम् । इदं च साक्षिचैतन्यमज्ञानोपहितत्वाच्चास्ति न भातीति जीवानुभवविषयत्वाच्चाज्ञानावृत्तमिति व्यपदिश्यते, ननु वस्तुतस्तस्यावरणं, तथासति जगदान्ध्यप्रसङ्गात् । अहमज्ञ इत्यनुभवबला-
ज्जीवचैतन्यमेवाज्ञानावृत्ते न त्वीधरचैतन्यं, नापि साक्षिचैतन्यं, जीवदृष्ट्या तु तत्सर्वमावृत्तमिव भवति,
यथा बालदृष्ट्या भगवं नीलमिव भवति तद्वत् । एतेनाज्ञानं ब्रह्म तिरस्कृत्येत्यपास्तम्- ब्रह्मणोऽज्ञान-
तिरस्काराभावात् ।

अज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वोपपत्तिः ।

यदुक्तमज्ञानस्य काचादेरिव ज्ञानबाध्यत्वं न स्यादिति, तदसद्—दृष्टान्तासम्प्रतिपत्तेः—
जाग्रदनुभवसिद्धः, काचादिदोषः स्वप्नानुभवेन, स्वप्नानुभवसिद्धश्च जाग्रदनुभवेन बाध्यः एवेति ।
नच जाग्रति काचादिदोषो न ज्ञानेन बाध्यते, किंतु मेषजसेवादिरूपकर्मणैवेति वाच्यं, कर्मणा दोषो
निवृत्त इति ज्ञानं जायते, तेन ज्ञानेन न दोषो बाध्यत इति, नच कर्मणा दोषो निवृत्ते सत्येव
तदज्ञानं जायत इति वाच्यं, ज्ञानाधीनसिद्धिकस्य ज्ञेयस्य ज्ञानात्प्राप्तिस्थत्ययोगात् । नहि केनाप्यज्ञाते
वस्तुवस्तीति प्रतिपत्तुं शक्यते- तस्मादज्ञेयस्य यदा प्रतीतिस्तदैव सत्त्वं, यथा रज्जुसर्पस्य-जाग्रति ज्ञेयस्य
प्रतीतिस्तत्त्वादेव सत्त्वं सुषुप्तौ प्रतीत्यभावादेवासत्त्वम् । ननु यदा घटप्रतीतिस्तदा घटसत्त्वं यदा
सत्प्रतीतिनाशस्तदा घटनाश इति, प्रतिदिनमनन्ता घटा जायेरन्नयेयुध । नचेष्टापत्तिः- सोऽयं घट इति
मत्समिहाविरोधादिति, मैवम्—अतिसाहस्यत्प्रत्यभिज्ञासिद्धिः- सेयं दीपज्वालेतिवदिति । ननु अन्तः-
करणस्य चक्षुर्घटसन्निकर्षाद्व्याकारवृत्तिर्जायते, ततो घटदर्शनं जायत इति कृत्वा ज्ञानात्प्राप्तस्य सत्त्वं
वाच्यमिति, मैवम्—यथा भ्रमस्थले युगपदेवाविद्याज्ञानाकारणार्थाकारेण च परिणमते तथैव प्रमास्थले-
प्यन्तःकरणमिति । तस्मात्सर्वं ज्ञेयं प्रातीतिकमेव रज्जुसर्पवत् । भवतु वा काचादिदोषस्य कर्मणा
निवृत्तिः- न तावता अज्ञानस्य ज्ञानान्निवृत्तौ काचिदनुपपत्तिः- नहि कचित्कश्चिद्दोषः कर्मणा निवृत्त
इति सर्वत्र सर्वे दोषा कर्मणैव निवर्त्या इत्यस्ति राज्ञाश । नच सत्यदोषः कर्मणैव निवर्त्यते इति
वाच्यं, सत्यस्य निवृत्त्ययोगात् । नहि सत्यं ब्रह्म केनापि निवर्त्यते- निवर्त्यमानो वा रज्जुसर्पस्यास्यो
भवति ।

ननु प्रातिभासिकदोषस्य ज्ञानान्निवृत्तावधिं व्यावहारिकदोषस्य न ज्ञानान्निवृत्तिः, किंतु कर्मण
एवेति, मैवम्—व्यावहारिकदोषाणामपि कामक्रोधादीनां ज्ञानान्निवृत्तिर्दर्शनात् । नचन्तरदोषाणां
ज्ञानान्निवृत्तावधिं वाद्यदोषाणां ततो निवृत्तिरिति वाच्यं, अज्ञानस्याप्यान्तरदोषत्वात् । आन्तरं तमो-
क्षज्ञानम् । नच दोषाणां कामक्रोधादीनां गुणैरेव श्रमदमादिभिर्निवृत्तिर्न तु ज्ञानेनेति वाच्यं, दोषस्या-
ज्ञानस्य गुणेनैव ज्ञानेन निवृत्तिरिति तुल्यत्वात् । ज्ञानं ह्यन्तःकरणपरिणामत्वदन्तःकरणगुणः । नच
ज्ञानं द्रव्यमेव न गुण इति वाच्यं, तर्हि अज्ञानमपि द्रव्यमेव न तु दोष इति । नच द्रव्यस्य कर्मणैव
निवृत्तिर्न तु द्रव्येणेति वाच्यं, द्रव्यस्य काष्ठस्य द्रव्येणाग्निना निवृत्तिर्दर्शनात् । नचाग्निमयोगनिवर्त्यैव
तत्र काष्ठनाश इति वाच्यं, अत्रापि ज्ञानसंयोगक्रियैवाज्ञाननिवृत्तिरिति । नच ज्ञानक्रमगभावयोरेव

विरोधो न तु ज्ञानाज्ञानयोरिति कृत्वा विरोधाभावेन न ज्ञानादज्ञाननिवृत्तिरिति वाच्यं, अज्ञानकर्मणो रप्यविरोधस्य तुल्यत्वात् । अज्ञानप्रयुक्तं हि कर्म, प्रत्युत ज्ञानकर्मणोरेव विरोध - 'ज्ञानान्निस्तर्वकर्मणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुने'ति गीतावचनात् । नचापवित्रकर्मणोऽज्ञानानिवर्तकत्वेपि पवित्र कर्म तन्निवर्तकमेवेति वाच्यं, 'नहि ज्ञानेन सदृश पवित्रमिह विद्यत' इति परमपवित्रस्य ज्ञानस्यैवाज्ञाननिवर्तकत्वमिति । प्रत्युत पवित्रकर्मणोपि देवादिपवित्रशरीरहेतुत्वेनाज्ञानप्रवर्तकत्वमेव । नच परमपुरुषाराधनरूपं कर्म देवादिशरीराहेतुत्वादज्ञानाप्रवर्तकमिति वाच्यं, तस्यापि वैष्णवशरीरहेतुत्वात् । विष्णुमाराधितवन्तो हि वैशुष्ठ प्राप्य वैष्णवं देहं प्रतिपद्यन्ते । नच तच्छरीरमज्ञानाप्रभवमिति वाच्यं, त्रिगुणात्मकत्वेन सत्त्व मयत्वेन वा तस्याप्यज्ञानप्रभवत्वादिति । किञ्च शुद्धात्मकर्मणोऽशुद्ध कर्म निवर्ततानाम तच्च शुद्धं कर्म कुतो निवर्तते । यदि फलभोग, तर्हि सशरीरस्यैव कर्मफलभोग 'अशरीर वा वसन्न न प्रियाप्तिर्ये स्पृशत' इति अशरीरस्य सत्कर्मफलभूतप्रियभोगायोगात् । यदि सशरीरत्वं जीवस्य तर्हि विष्णुलोके सत्कर्मफल सुखमनुभूय कर्मक्षये पुनस्तत् आवर्तत एव । सत्कर्मक्षयेसति दिव्यदेहस्थित्ययोगात् । नच सत्कर्म तज्जन्य शरीर तत्कृतप्रियफलानुभवश्चेत्येतत्त्रय नित्यमिति वाच्यं, कृतकस्य कर्मणो जन्ययोः शरीरफलयोश्च नित्यत्वायोगात् । तस्मात्सत्कर्मणा दुष्कर्मनिवृत्तावपि जन्मादिलक्षणससारानिवृत्ते स्तत्कारणाज्ञानस्याप्यनिवृत्तिरेवेति कृत्वा ज्ञानादेवाज्ञानस्य सकार्यस्य निश्चयेऽपनिवृत्तिः । तथाच प्रयोग अज्ञानं ज्ञानान्निवर्तते अध्यस्तत्वात् रज्जुसर्पवदिति । नच दृष्टान्ते प्रमादज्ञानाद्भ्रमज्ञानस्यैव निवृत्तिर्नित्य कस्यचिदर्थस्यासत्त्वादिति वाच्यं, दार्ष्टान्तिकेपि तथैवेति । नहि आन्ति विना ब्रम्भयज्ञानमिति कश्चित्पदोक्तिः । नच ज्ञानादज्ञान निवर्तत इत्यत्र नास्ति मानमिति वाच्यं 'तरति शोकमात्मवित्' 'गात्वा मा शान्तिमृच्छती'त्यादिश्रुतिस्मृतिग्रामाण्यात् । 'घटाज्ञान घटज्ञानाद्यथा लोके विनश्यति । तथाऽज्ञानमात्रेण नश्यत्यज्ञानमात्मन ॥ रज्जुज्ञानविनाशेन रज्जुसर्पो विनश्यति । तथाऽऽत्मा ज्ञाननाशेन संसारम्स विनश्यति' इति पुराणञ्च । कर्मणोऽज्ञानाबाधकत्वं च पुराणे स्फुटमुक्तम् । 'अज्ञानमाधकं कर्म न भवेदम्बुजेक्षण' इति ।

ननु सर्वत्रापि ज्ञानादज्ञानस्य ज्ञानाभावरूपस्यैव निवृत्तिरुक्ता तयोरेव विरोधात् कर्मणा च तस्यैव निवृत्तिरुक्ता नयोरविरोधात् ससारध्यात्मस्वरूपपरिज्ञानमूलकस्तस्य ज्ञानान्निवृत्तिरुचिनेह ज्ञानाद्ज्ञानाभावे नष्टे सति तत्कार्यस्य स्थित्ययोगात् । तस्माद्भावरूपज्ञानस्य न ज्ञानान्निवृत्तिरिति, नैवम्- किं कृतोयमात्मस्वरूपज्ञानाभावो यस्ससारस्य मूल यद्यशुद्धकर्मकृतस्तर्हि शुद्धकर्मणा तन्निवृत्तिर्भवेदिति कथं कर्मणो मुक्त्यहेतुत्वम् । नच कर्मणो मुक्त्यहेतुत्वं कापि नोक्तमिति वाच्यं, 'न कर्मणा न प्रजया धनेन, नास्त्यवृत वृतेन, तमेव विदित्वाऽस्तिमृ युमेति, नान्य पन्था विद्यतेऽयनाय, ज्ञानादेव ह्य कैवल्य, 'ज्ञानमेव महाविष्णो मोक्षसाधनमुच्यते । अत्मन परमा मुक्तिर्ज्ञानादेव न कर्मणा ॥ तस्मान्न कर्मणा मुक्तिः कल्पकोटिशतैरपि । ससारदुःस्तज्ञानामात्मज्ञानं शृताः सा ॥ तापशान्तिर्नचान्येन सत्यमेव न संशय । तत्त सायुज्यरूपाया मुक्तेः साक्षात्तु साधन ॥ सम्यग्ज्ञानं न कर्मोक्तं न तयोश्च समुच्य' इति । एतेन कर्म-

ज्ञानसमुच्चयानुक्तिरित्यपि प्रत्युक्तम् । यदि तु प्रकृतिरुतस्तर्हि किं सा प्रकृतिस्तस्या उतासत्या ? आद्ये- प्रकृतेरनिवृत्तेरनिर्भोक्ष एव । द्वितीये- भारूपमज्ञानमभ्युपेनमेव त्वया, असत्या प्रकृतिर्हि तत् । तस्याश्च न कर्मणा निवृत्तिरविरोधात् । नचाशुद्धाया प्रकृतेस्तु द्वंद्वं कर्म विरोध्येवेति वाच्यं, कर्मणाऽ- शुद्धप्रकृतिनिवृत्तावपि शुद्धप्रकृत्यनिवृत्ते । नच संसारस्याशुद्धप्रकृतिरुतत्वात्कर्मणा तन्नाशे संसारनाश एवेति वाच्यं, अशुद्धप्रकृत्यतिरिक्तशुद्धप्रकृतेरभावात् । नचास्ति शुद्धप्रकृतिर्विव्यदेहादिहेतुरिति वाच्यं, तर्हि संसारोपस्थेयः । देहवत् प्रियाप्रियापहतिलक्षणमुक्त्यभ्युपेत्युक्तं सत् । नतु शुद्धप्रकृति- रीश्वरस्याप्यस्ति शुद्धसत्त्वप्रधानमायाया एव शुद्धप्रकृतित्वात्स च नित्यमुक्त इति कथं शुद्धप्रकृतिलाभे जीवस्य सुखरसम इति, मैत्रम्—ईश्वरस्यापि सायुज्यमुक्तिर्नास्तीति । नचैवं प्रियाप्रियाभ्यामपहत- स्थेश्वरत्वं कथमिति वाच्यं, ईश्वरस्य देहवत्त्वाभावादशरीरो हीश्वरः । नचेश्वरो विष्णुर्विव्यमङ्गलविग्रह एवेति वाच्यं, तस्य विग्रहिणोऽनीश्वरत्वात् । नचैवमीश्वरवर्जोऽपि देहं विनैव शुद्धप्रकृत्युपहितो वर्तते मुक्ताविति वाच्यं, तर्हि सा परमा मुक्तिर्नैव भवति, निरुपाधिकब्रह्मस्वरूपेणावस्थितिर्हि सायुज्य- लक्षणा परमा मुक्तिः, साच शुद्धप्रकृतिनिवृत्तिं विना न सम्भवति शुद्धप्रकृतेश्च शुद्धेनाशुद्धेन वा कर्मणा न निवृत्तिरिति, ज्ञानादेव तन्निवृत्तिः । अतएवोक्तं 'विदेहजननेऽज्ञाने ज्ञानान्नाशमुपागते' इति । नच शुद्धप्रकृतेस्तत्त्वत्वाद्ज्ञानेन कर्मणा वा न निवृत्तिरिति वाच्यं, यदि सा ब्रह्मभिन्ना तर्ह्यसत्यैव । यदि ब्रह्माभिन्ना तर्हि तदनिवृत्तावपि न कैवल्याननुपपत्तिरिति । किंच अशुद्धप्रकृतेरपि न शुद्धकर्मणा निवृत्तिः अशुद्धप्रकृतिर्नाम मलिनसत्त्वप्रधाना । अविद्या अहमज्ञ इत्यनुभवसिद्धा- तस्याश्च भ्रमेहेतुत्वेन प्रमाण- ज्ञानेनैव निवृत्तिः, प्रमाणज्ञानं हि भ्रमं, तदुपादानमज्ञानं च निवर्तयति यथा रज्जुज्ञानं प्रमाणजनितं निवर्तयति सर्पभ्रमं तद्वैतमज्ञानं च । नहि कर्मणा भ्रमनिवृत्तिः भ्रमस्यानिवृत्तौ तद्वैतोपज्ञानस्य वा निवृत्तिः तस्माद्ज्ञानमेव भारूपाज्ञानस्य निवर्तकं, नतु कर्मेति तथ्यम् ।

अज्ञाननिवृत्तिरेव मुक्तिः नतु वैशुण्ठलोकयासिरित्युपपादनम् ।

नतु जीवस्य अशुद्धप्रकृतिसंसर्ग एव बन्धः शुद्धप्रकृतिसंसर्ग एव मोक्षः । तत्र देवादिननु- विषदेहाकारपरिणता प्रकृतिरशुद्धा सा ब्रह्माण्डे वर्तते । वैष्णवदेहाकारपरिणतप्रकृतिरशुद्धा, सा ब्रह्माण्डादुपरि विष्णुलोके वैशुण्ठे वर्तते । शुद्धप्रकृतिप्राप्तिश्च विष्ण्वाराधनरूपकर्मणास्तम्भवति । वैशुण्ठे प्राप्ताश्च न पुनरवर्तते- 'आब्रह्ममुवनाहोका पुनरावर्तिनोर्जु'नेति गीतावचनादपुनरावृत्तिश्चादिनि सूत्राच्च । तस्मात्कर्मैव परमपदप्रापकं, नतु ज्ञानमिति, मैत्रम्—देवदेहाकारपरिणतप्रकृतिरशुद्धा, मनुष्याद्याकारपरिणतप्रकृतिरशुद्धा, सा मर्त्यप्राताल्लोकयोरस्ति स्वर्गं तु शुद्धा, ब्रह्माण्डादुपरि किमपि नास्ति । सर्वेषां लोकानां ब्रह्माण्डान्तःपातित्वात् । सच स्वर्गलोको ज्योतिष्टोमादिविरितकर्मणा प्राप्यत इति भीमासका एव जयिनो भवेयुः । यदि विष्णुलोक इन्द्रलोकवत्कर्मणा प्राप्यते, तर्हि सोऽनित्य एव भवेत्- 'तद्यथैह कर्मचितो लोक क्षीयते एवमेव मुन्य पुण्यचित्तो लोक क्षीयन्' इति श्रुतेः । तस्मा- त्कर्मक्षये सति त त लोकं गतास्तस्मिन् पुनरवर्तन्ते एव । 'आब्रह्ममुवनादिनि गीतं हि ब्रह्मलोक एव

ब्रह्मविष्णुशुद्धनामकत्रिमूर्तिनिवासस्थानम् । तदुक्तम्यापुनरावृत्तिस्तु ज्ञानात्कैवल्यप्राप्तौ सत्येव, यथाग्निम्न लोके विदुषः । अतएवापुनरावृत्तिश्चादिति स्मर्यते- सर्वाहि गतिरागतिफलितैव । नचैवं ब्रह्म प्राप्नोषि पुनरावर्ततेति वाच्यं, सर्वव्यापिनो ब्रह्मणस्सकाशादागत्ययोगात् । नचैवं ब्रह्मप्राप्तिरपि दुर्वचैवेति वाच्यं, इष्टापत्ते । अज्ञानादमासमिव स्थितं ब्रह्मज्ञानात्प्राप्तमिव भवतीति मुख्यप्राप्त्यभावात् । अतएव ज्ञाना-त्प्राप्यमाणस्य कैवल्यस्य नानित्यत्वदोष - कैवल्यसत्त्वे प्रमाणादीनि च दर्शयतानि ।

यद्यपि त्वदुक्तविधया वैशुष्ट्यप्राप्तं कर्मैव, तथापि न तस्मात्सिर्मुक्ति - अज्ञानान्मुक्तेरेव मुक्तित्वा-द्वैकुण्ठे च शुद्धप्रकृतिरूपाज्ञानसत्त्वात्तन्निवृत्ते कर्मणाऽज्ञातत्वादिति । नच ज्ञानाभाव एवाज्ञानं, स वैशुष्ट्ये नास्तीति वाच्यं, किं वैशुष्ट्यगताना रक्ष्मीविष्णुगरुडादिविषयकविशेषज्ञानानि सन्ति उत न? आद्ये तत्तद्ज्ञानप्रागभावाभावे कथं तत्तद्ज्ञानोदयसिद्धिः । नच तानि नित्यज्ञानानीति वाच्यं, युगपदेकस्मिन्नेव पुरुषे नानाविषयकज्ञानस्थित्ययोगात् । इदमेव तादृशनित्यज्ञानसत्त्वस्य विप्रतिपन्न-त्वात् । नच ज्ञानसंकोचरूपज्ञानप्रागभावोक्तिं मुक्ताविति वाच्यं, ज्ञानसंकोचस्य मुक्ताप्रभाव एव भवद्वि-प्रतिपादित इति तद्विरोधात् । तस्माद्ज्ञानप्रागभावनिवृत्तिरपि कैवल्यं प्राप्तस्यैवेत्यलं शास्त्राचक्रमणेन । तस्माद्यावद्भारिकसत्यस्याज्ञानस्य निवृत्तिर्व्यावहारिकसत्यात्ममाणज्ञानाद्भवति- यथा व्यावहारिकसत्याग्नि-निवृत्तिर्व्यावहारिकसत्यजलादिति ॥

चिद्रूपस्य ब्रह्मणः अज्ञानेन स्वरूपतिरस्कृत्यभावनिरूपणम् ।

अथ यदुक्तं स्वानुभवस्वरूपस्य ब्रह्मण स्वरूपतिरस्कृतिमन्तरेण साक्षित्वापादनायोगात् अतिर-स्कृतस्वरूपस्यैवासाक्षित्वापादने ब्रह्मण स्वानुभवैकतानता च न स्यादिति, तदसत्—अज्ञानानुपहितस्य अज्ञानावृतस्य च ब्रह्मण साक्षित्वायोग अज्ञानोपहितमज्ञानानावृतं तु प्रत्यमूपे ब्रह्म साध्येवेति । सच सर्वावभासक प्रत्यगात्मा अनुभवरूप एव- अनुभवेनैव सर्वस्य भाष्यमानत्वात्- स्वानुभवेत्यत्र स्वपदं तु प्रागेव प्रयुक्तम् । अथ यदुक्तं अपिच अविद्यया ब्रह्मणि तिरोहिते तद्ब्रह्म न किञ्चिदपि प्रकाशते । उत किञ्चित्प्रकाशते? आद्ये प्रकाशमात्रस्वरूपस्य ब्रह्मणो प्रकाशे तुच्छनापत्तिरसङ्गदुक्ता । द्वितीये-सच्चिदानन्दैकसे ब्रह्मणि कोयमशस्तिरस्क्रियते, को वा प्रकाशते, निरंशे निर्विशेषे प्रकाशमात्रे वस्तु-न्याकारद्वयासम्भवेन तिरस्कार प्रकाशस्य युगपन्न सङ्गच्छते इति, तदप्यसत्—ब्रह्म प्रकाशते न वेति विकल्प एव तावदुद्भूत - प्रकाशरूपत्वाद्ब्रह्मण । नह्यनुमत्त कोपि प्रकाश प्रकाशते वा नवेति विकल्पयति, तथा निर्विशेषं ब्रह्म अज्ञानावृतं सत्किञ्चिदपि प्रकाशते नवेति विकल्पोप्ययुक्त, निर्वि-शेषस्याज्ञानावृतत्वस्यैवासम्भवात् । निर्विशेषं ब्रह्माज्ञानावृतमिति हि विप्रतिपिद्धम् । तथा निरंशे ब्रह्मणि कौशस्तिरस्कृत, कश्चाश प्रकाशते इति विकल्पनमप्ययुक्तं- ब्रह्मणो निरंशत्वादेव । नहि निरंशं निर्विशेषं प्रकाशमात्रं च ब्रह्माज्ञानावृतमित्यम्याभिरुक्तं, येन त्वमेवमस्मान् प्रणुमर्हसि, परं तु यावद्यवहारं सविशेषमेव । ब्रह्म साज्ञानत्वाद्ब्रह्मणस्तु निर्विशेषमज्ञानाभावादित्युक्तम् । सविशेषस्य च ब्रह्मण कचित्सचिद्विशेषस्य प्रकाश कस्यचित्तिरस्कारश्च भवेता युगपदेव । यदा यस्य विशेषस्य

प्रतीतिस्तदा ॥ विशेष प्रकाशत इति, यदा तु यस्य न प्रतीतिस्तदा ॥ तिरोहित इति च प्रत्ये-
तव्यम् । एव सति सुषुप्तौ सुखाज्ञानसाक्षि-यतिरिक्तानां सर्वविशेषाणामावृतत्वमेव, जाग्रति तु अहमज्ञ
ईश्वरो न भाति घटो न स्फुरतीत्याद्यनुभवबलात्तद्विशेषस्याज्ञानावृतत्वं बोध्यम् । यद्यपि अज्ञानावृतत्वं ब्रह्मण
एव नतु विषयविशेषस्य, तथापि तत्तद्विषयविशेषावच्छिन्नस्यैव ब्रह्मण आवृतत्वं, न निर्विशेषस्येति वेद्यम् ।

ननु सविशेषं चैतन्यमावृतमिति पक्षेऽपि विशेष्याशस्य चैतन्यस्यैवावृतत्वाच्चैतन्यस्य च प्राकशत्वा-
त्तुच्छत्वमेव प्राप्तं ब्रह्मण इति, मैवम्—यो विशेषो न भाति तद्विशेषावच्छिन्नचैतन्यस्यावृतत्वेऽपि यो
भाति तद्विशेषावच्छिन्नचैतन्यस्यानावृतत्वेन चैतन्यतुच्छत्वाभावात् । वस्तुस्तु घटो भातीति व्यग्रहारो
यथा अनावृतघटावच्छिन्नचैतन्यानुग्रहप्रयुक्त, तथा घटो न भातीति व्यवहारश्चावृतघटावच्छिन्नचैतन्यानु-
ग्रहप्रयुक्त इति कृत्वा अनावृतमिवावृतमपि चैतन्यमस्येवेति न चैतन्यतुच्छता चैतन्यस्वरूपातिरिक्तत्वा-
द्यवहारात्मकप्रकाशस्येत्यसकृदुक्तं प्राक् । तस्मादेकमपि चैतन्यमज्ञानाद्वृथा विभिन्नं सत्त्वं त्रिदशे
(विषये) अज्ञानावरणादप्रकाशं, अचित्तदभावात्प्रकाशमानं च भवति । तदुक्तं पराशरेण- 'विज्ञानमेकं
निजकर्मभेदविभिन्नचित्तैर्बहुधाऽभ्युपेत'मिति । एतेन- अविषये निर्विशेषे प्रकाशमाने ब्रह्मणि स्वरूपे
प्रकाशमाने तद्वतकतिपयविशेषा प्रतीतिरूपमवैशद्यं नामाज्ञानकार्यं न सम्भवतीति प्रत्युक्तम्—याव-
द्यवहारं सविशेषमेव ब्रह्मेत्युक्तत्वात् ।

ननु सविशेषे ब्रह्मणि तद्वतकतिपयविशेषाप्रतीतिरूपमवैशद्यमविद्याकार्यं सम्भवतु नाम- इदमवै-
शद्यं किं तत्त्वज्ञानान्निवर्तते नवाः अनिवृत्तावपवर्गाभावः । निवृत्तौ च वस्तु किंरूपमिति विवेचनीयम्—
विशदस्वरूपमिति चेन्न तत्त्व प्रागस्ति नवाः अस्तित्वेदविद्याकार्यमवैशद्यं तन्निवृत्तिश्च न स्यात्- नोचे-
न्मोक्षस्य कार्यतयाऽनित्यता स्यात्, मैवम्—तत्त्वज्ञानात्सविशेषब्रह्मणोऽसंबन्धिं विशेषा निवर्तन्ते-
विशेषहेतोरज्ञानस्यैव निवृत्तत्वात् । अतोपवर्गसिद्धिः । तच्च निर्विशेषं ब्रह्म ज्ञानाभावात्प्रसिद्धं, अज्ञा-
नास्तु तत्सविशेषमिव प्रतिभाति, तस्य च निवृत्तिर्ज्ञानादिति न निर्विशेषब्रह्मभावमोक्षस्य कार्यत्वम् ।
नच निर्विशेषे ब्रह्मणि कथमज्ञानसत्त्वमिति वाच्यं, अज्ञानादेव गगने नीलवदिति । नचाज्ञानस्यैव
कथमज्ञानहेतुत्वमिति वाच्यं, अज्ञानस्य स्वपरनिर्बाहकत्वस्योक्तत्वादिति । नचाज्ञानस्य कश्चिद्विशेषो
न सम्भवतीति वाच्यं, यस्मैवस्याप्याश्रयस्त एवाज्ञानस्यापीति । नच सर्वस्याज्ञानावच्छिन्नं ब्रह्माऽऽश्रय
इति वाच्यं, अज्ञानस्यापि तदेवेति । नचाज्ञानोत्सवे प्राकृत्यं ब्रह्माज्ञानावच्छिन्नं भवेदिति वाच्यं,
अज्ञानस्यानादित्वेन प्रकृतप्रभासम्भवात्, कालस्याज्ञानकार्यत्वेनाज्ञानात्प्रागिति वस्तुमशक्यत्वाच्च ।
एतेनाश्रयानिरूपणादज्ञानस्यासम्भवं इति प्रत्युक्तम् ॥

अविद्यारूपदोषस्यापरमार्थत्वे तादृशदोषमूलब्रह्माधिष्ठानस्य ब्रह्मणोऽपि अपारमार्थ्य-

प्रमक्त्या शून्यवादप्रमक्तिरित्याक्षेपः- तन्निराकरणं च ।

अथ यदुक्तं—अपरमार्थदोषमूलब्रह्मवदिना निरधिष्ठानमयाम्बरोपि दुरराद- अन्तर्दोषमूल-
दोषदोषाश्रयत्ववदधिष्ठानापारमार्थ्येऽपि अमोषत्वे । तन्मयं सर्वशून्यत्वमेव स्यादिति, तदप्यमन्—

अपरमार्थयोरपि दोषदोषाश्रयत्वयोस्तनोरेव भ्रमोपपत्तिरिति कृत्वा दोषदोषाश्रयत्वाभाववद्भिष्ठानाभावेऽपि
 भ्रम उपपद्यते इति द्वाङ्गु न शक्यते । नच पारमार्थिकाधिष्ठानाभावेऽपि भ्रमस्तस्मभवति- पारमार्थिकदोष-
 दोषाश्रयत्वाभाववदिति वदाम इति वाच्यं, इष्टापत्ते - नहि वयमधिष्ठाने पारमार्थिके सत्येव भ्रमस्तस्मभव-
 तीति ब्रूम अपारमार्थिकरज्ज्वाद्यधिष्ठाने सर्पविभयोदयदर्शनात् । किं तु निरधिष्ठाना विभ्रान्तिर्न
 मिध्यतीति ब्रूम नहि रज्ज्वाद्यधिष्ठानाभावे सर्पादिभ्रमस्तस्मभति, तस्मान्निरधिष्ठानभ्रमास्तस्मभवत्सृष्ट-
 एवास्माकम् ।

तस्यैव स्मर्यमाणत्वात् । नच ज्ञानाभाव एवेति वाच्यं, अज्ञानानुभवरूपज्ञानसत्त्वेन ज्ञानाभावसिद्ध्यो-
गात् । नचाज्ञाने सत्यपि ज्ञानस्थितिरयुक्तेति वाच्यं, किं चैतन्यरूपज्ञानस्थितिरयुक्ता ? यद्वा वृत्तिरूप
ज्ञानस्थिति ? नाथ चैतन्याज्ञानयोरविरोधस्योक्तत्वात् । द्वितीये- किमविद्यावृत्तिस्थितिरयुक्ता ? यद्वा
अन्तःकरणवृत्तिस्थिति ? नाथ अविद्यावृत्त्यविद्ययोरविरोधत्वात् । द्वितीये- किमन्तःकरणस्य प्रत्यगभिन्न-
ब्रह्माकारावृत्तिर्न स्थातुमर्हा ? यद्वा अज्ञानाकारा ? उत अज्ञानजन्ययत्किञ्चिद्विषयाकारा ? नाथ —
तद्वृत्तौ सत्यामज्ञानमेव न स्थातुमर्हमिति । न द्वितीयवृत्तीयावविरोधात् । सुप्तौ चान्न करणवृत्तिर्ना
स्त्येव । अविद्यावृत्तिरेवास्ति तस्याश्चाज्ञाने सत्येव स्थितिर्युक्तेति । अज्ञानस्य चानुभविता तदवच्छिन्न
प्राज्ञएव, प्राज्ञस्य चोपाधिरन्तःकरणसंस्कारविशिष्टमज्ञानं, सच संस्कारात्मना विहाय पुनः स्वस्वभावा-
प्राप्तेनान्तःकरणेन विशिष्टमज्ञानमुपाधीकृत्य विधत्तस्मिन् सुप्तोऽस्वानुभूतमज्ञानं स्मरतीति न स्मरणानुपपत्तिः ।
सौषुप्तिकाज्ञानानुभवस्य निर्विकल्पकत्वं च तदा त्रिपुट्या स्फुटमप्रतिमानादेव । वस्तुतो निर्विकल्पक
ज्ञानं चेतन्यमेवेति प्रागेवोक्तम् । एतेन निर्विकल्पकस्य कथं प्रतिसन्धानमित्युपास्तम् ।

ननु सुप्तौ अज्ञानविषयकं ज्ञानमिव ज्ञानाभावविषयकं ज्ञानमपि सम्भवति, विशेषज्ञानाभाव-
विषयकसामान्यज्ञानसम्भवदिति, मैत्रम्—विशेषज्ञानाभावस्य ज्ञानविशेषरूपप्रतियोगिसापेक्षत्वात्प्रति-
योगिनश्च सुप्तौ सत्त्वे सुप्तिव्याघातादिति । नचैवमज्ञानमपि प्रतियोगिसापेक्षमिति वाच्यं, घटादिविशेषा-
ज्ञानस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वेऽपि अज्ञानसामान्यस्यातथात्वात् । यदुक्तं सुदर्शनेन—अज्ञानस्य ज्ञाना-
न्यत्वाद्ज्ञानसापेक्षत्वमिति, तत्प्रागेव प्रत्युक्तम्—अज्ञानशब्दस्य तत्त्वज्ञानसापेक्षत्वेऽपि तदर्थस्य न
तदिति । तस्मान्न किञ्चिद्वेदिषमिति स्मरणादपि भावरूपाज्ञानसिद्धिः । यद्वक्तव्यं सुदर्शनेन—न
किञ्चिद्वेदिषमिति ज्ञानं न स्मरणं, किं तु अस्मरणलिङ्गकं ज्ञानाभावविषयमनुमिनिरूपम् । नचास्मर-
णस्यानुभवव्याप्यत्वाभावात्प्राप्तिः गच्छता स्पृष्टतृणाद्यस्मरणे न व्यभिचार इति वाच्यं, अन्यन्यासङ्गादि-
संस्कारविरोध्यभावविशेषितस्यास्मरणस्य व्यभिचाराभावात्—‘तदन्यधीरतात्पर्यं पदत्वविहो धिद ।
दुःस्वातितीव्रमुन्मादो नाभ्यासो दीर्घकालता ॥ एतैश्चादृष्टवैगुणं करूप संस्काररोषिषु । एतेऽस-
स्वस्मरणाद्ज्ञानाभावोऽनुमीते ॥’ इति, नैतद्युक्तम्—घटमहमद्राक्षमित्येव न किञ्चिदहमवेदिषमित्यप्य-
च ज्ञानस्यानुमितिरूपत्वाभावात् । व्याप्तिज्ञानजन्यं ज्ञानं अनुभवः नात्र किञ्चिद्यातिशयान्न दृश्यते
स्मर्यते वा, नहि सुप्तोत्थितं सुप्तौ मम यस्य कस्यापि विषयस्यानुभवो नसीदस्मरणादित्यनुमिनोनि,
किं तर्हि न किञ्चिद्वेदिषमित्येव प्रत्येति । नच सुप्तोत्थितो स्मरणादिङ्गादेव सुप्तौ न किञ्चिदहमवे-
दिषमिति प्रत्येतीति ह्यलं, अनुमितिरवेयमिति वाच्यं, अनुभूतस्यैव संस्कारविरोधमन्वयस्य नचननु-
भूत्येति नियमासिद्ध्या अस्मरणस्यानुमितिलिङ्गत्वाभावात् । नच संस्कारविरोधभावविशेषिभ्यस्मरण-
मनुभूतस्यैवेति वाच्यं, अ नुभूतस्याप्यर्थस्य संस्कारविरोध्यभावविशेषिभ्यस्मरणमन्वयेति । नचननु-
भूतार्थस्य संस्कारस्यैवाभावो न तु संस्कारविरोधभाव इति वाच्यं, संस्कारस्यैवाभावे तु पुनरन्वयो-
ध्यभावभाव इति । भवतुनानु अनुभूतस्यैवास्मरणं स्मरणजनकमनुभूतस्यैव संस्कारस्य अन्वयत्वादिना

प्रतिबद्धत्वात्तथापि न तवेष्टसिद्धि - ज्ञानं नासीदित्यनुमितिगम्यस्य ज्ञानाभावात्तुभवस्य सुप्तौ सत्त्वात् । तदभावे ज्ञानाभावस्यानुमृतत्वादेवास्मरणमिति कृत्वा अस्मरणलिङ्गेन ज्ञानाभावोऽनुमातुमशक्य एव । ज्ञानाभावानुभवस्य सत्त्वाभ्युपगमे तु न सुप्तौ ज्ञानाभावसिद्धि - ज्ञानाभावानुभवस्य ज्ञानत्वात् । नच सुप्तौ सामान्यज्ञानसत्त्वेपि विशेषज्ञानस्यासत्त्वाद्विशेषज्ञानाभावोऽनुमृतोऽस्येवेति वाच्यं, किं सर्वेषां विशेषज्ञानानां प्रागभावासर्वेषां सुप्तावनुमृताः ? उत कतिपयविशेषज्ञानप्रागभावा एव ? नाथ - असर्वज्ञस्य जीवस्य सर्वानुभवायोगात् । द्वितीये के ते कतिपये ? यानि विशेषज्ञानानि यस्य जीवस्य भवितुमर्हन्ति मृतपूर्वाणि च तस्य जीवस्य तेषां प्रागभावा कतिपये इति चेत्तर्हि विविधप्रागभावगोचराणि तानि विशेषज्ञानान्येवेति कथं सुप्तौ विशेषज्ञानाभावोऽनुमातुं शक्यते । किं च सुप्तौ विशेषज्ञानप्रागभावा एव सतीति कथं वक्तुं शक्यते । विशेषज्ञानप्रध्वसाभावाच्च सन्त्येव प्रध्वंसाभावात् खलु नित्या । एव विविधप्रध्वंसाभावगोचराण्यपि विशेषज्ञानानि सुप्तौ सन्ति । एव ज्ञानप्रागभावज्ञानप्रध्वंसाभावविषय-
नानाविधविशेषज्ञानसत्त्वे सुप्तेरेव व्याघात - सर्वेषामप्यभावानामभावत्वादेकत्वमिति चेत्तर्हि सर्वेषां ज्ञानानां ज्ञानत्वादेकत्वं किं न स्यात्, यदि ज्ञानाभावसत्त्वेपि न तद्विषयज्ञानसत्त्वमित्युच्यते तर्हि ज्ञानाभावस्यासत्त्वमेव भवेत् । नष्टराज्यमानं वस्तु अस्तीति प्रतिपत्तुं शक्यं, तथासति शशशृङ्गमप्यस्तीति प्रतिपत्तुं शक्यते । किंच जाग्रत्यपि प्रागभावस्य कार्यलिङ्गगम्यत्वेनानुभावाविषयत्वे कथं सुप्तस्य ज्ञान प्रागभावानुभवसस्यात् । अनुमृतस्य हि ज्ञानाभावस्यास्मरणलिङ्गेनानुमितिस्सम्भवतीत्युक्तम् । नच ज्ञानप्रध्वंसाभावो जाग्रत्यनुभवविषय एवेति कृत्वा स एव सुप्तावनुमृत इत्युच्यते इति वाच्यं, जाग्रति मम घटज्ञानं नष्टमिति प्रतीत्या ज्ञानप्रध्वंसास्यानुमृतत्वं वक्तुं शक्यता नाम सुप्तसौ तु तादृशप्रती-
त्यभावात्सत्त्वे सुप्तुसिन्ध्याघाताच्च ज्ञानप्रध्वंसाभावोऽनुमृत इति वक्तुं शक्यते । नच ज्ञान नष्टमिति सामान्यप्रतीतिरस्तीति वाच्यं, ज्ञानं नष्टमिति ज्ञानस्यापि सत्त्वे सुप्तसौ ज्ञानाभावसिद्धे । तस्मादस्मरणानुसृतौ ज्ञानाभावोऽनुमातुं न शक्यते ।

ननु तर्हि सुप्त्यपगमक्षणोदितज्ञानरूपकार्यलिङ्गेन सुप्तौ ज्ञानाभावोऽनुमीयते, नतु सुप्तावनुमृत-
इत्युच्यते, अनुभवितृनुभाव्यानुभवरूपत्रिपुटीसत्त्वे सुप्तिसिन्ध्याघातादिति । नैतदपि युक्तम्—न किंचिदवे-
दिषमिति ज्ञानेन सुप्त्यपगमक्षणेदितेन कार्येण लिङ्गेन तदज्ञानप्रागभावोऽनुमीयतानाम् कथंयुनस्तदेषां
ज्ञानानां प्रागभावानुमानमिति । किंच न किंचिदहं जानामीत्येव ज्ञानमुदेतुमर्हं नत्ववेदिषमिति-अनुभवस्य
तत्कालीनत्वेन मृतकालवाचिधातुप्रयोगायोगात् । तस्मात्सुप्तावज्ञानानुभवोस्ति-स एवोत्थितेन प्रत्यभि-
ज्ञायते न किंचिदवेदिषमित्येवमवश्यमभ्युपेयमकामेनापि गत्यन्तराभावात् । नच सुप्तावनुभवसत्त्वे सुप्ति-
व्याघात इति वाच्यं, सुखाज्ञानातिरिक्तविषयानुभवसत्त्व एव सुप्तिसिन्ध्याघात, नतु सुखाकारज्ञानाकार-
सामान्यानुभवसत्त्व इति । किंच अनुभवितुरहङ्कारस्य सत्त्व एव सुप्तिसिन्ध्याघातो नतु प्राज्ञस्य सत्त्वे । नच
प्राज्ञोऽप्यनुभवित्वेति वाच्यं, अनुभवित्वेव प्राज्ञ परंतु न तस्याहमहं । अत एवाहमज्ञानमनुभवामीत्यनुभव
समये प्रतीत्यभाव । एतेनानुभवसमये एवावदितस्याज्ञानस्य कथं स्मरणमिति प्रत्युक्तम् । तस्मा-

सुप्तौ प्राज्ञेनानुभूतत्वादेवाज्ञानस्य सुप्त्यपगमे विश्वेन न किञ्चिद्वेदिमिति स्मरणोपपत्ति - अनुभूता-
र्थस्य स्मरणायोगात्, ज्ञानाभावस्यानुभूतत्वानुपपत्त्या स्मरणायोगाच्चेति सिद्धमनुभववत्त्वादावरूपमज्ञानम् ॥

भावरूपाज्ञाने अनुमानस्यापि प्रमाणत्वोपपादनम् ।

न केवलमनुभावेन, किंतु अनुमानादपि भावरूपमज्ञानं सिध्यत्येव तथाहि- प्रमाणज्ञान स्वविप-
यावरणस्वनिवर्त्यवस्त्वन्तरपूर्वकं- अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वादन्यकारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभावदिति । नचैत-
दनुमानेनाज्ञानस्य न सिद्धिः, किंतु प्रागभावस्यैवेति वाच्यं, प्रागभावस्य परपरिकल्पितस्य विषयावारकत्वा-
योगात्, अभावत्वेन शशशृङ्गवदवस्तुत्वाच्च इति । ननु दुष्टमिदमनुमानं- अज्ञानेऽप्यनभिमतज्ञाना-
न्तरसाधनेन विरुद्धत्वाद्धेतो । तत्ताज्ञानान्तरसाधने हेतोरनैकान्त्यं, साधने च तदज्ञानमज्ञानमाशित्वं
निवारयति- तत्तत्साधनकल्पना निष्फला स्यात् । दृष्टान्तश्च साधनविकल- दीपप्रभाया अप्रकाशितार्थ-
प्रकाशकत्वाभावात्- सर्वत्र ज्ञानस्यैव हि प्रकाशकत्वमिति, मैवम्—अज्ञानेनावृत बाधन्धकारेणैव
घटो न प्रकाशते । दीपेनान्धकारस्यैव ज्ञानेनाज्ञानस्य नाशे सति तु प्रकाशते । अज्ञानं तु नैवं
केनचिदावृतत्वात् प्रकाशते, किंतु स्वाभाविक एव तस्याप्रकाशः । यथा अन्धकारेण्येनावृतोऽपि स्वयं
एव न प्रकाशते- नहि घटोऽन्धकारेण्येवान्धकारेण्येनावृत इति वस्तु शन्यते । यद्यप्यन्धकारोऽप्यज्ञाने-
नावृत एव तथापि लोकदृष्टेर्दुष्कृतमिति बोध्यम् । किञ्च चैतन्याज्ञानयोरविरोधेऽपि प्रमाणज्ञानाज्ञानयो-
र्विरोधात्प्रमाणज्ञानमज्ञानप्रकाशकमित्यप्युक्तम् । यदि प्रमाणज्ञानप्रकाशितज्ञानप्रकाशकं स्यात्तर्हि
तदज्ञानावरणमज्ञानान्तरं कल्प्येत । किंतु प्रमाणज्ञानमज्ञाननाशकमेव । पूर्वं दर्शितोऽज्ञानानुभवस्तु
अविद्यावृत्तिज्ञानकृत एव । अहमज्ञ इत्यनुभवोऽपि अविद्यावृत्तिकृत एव । यद्वा अविद्याकारपरिणतान्त-
करणवृत्तिकृतो भवतु, तथाप्यप्रमाणज्ञानमेव । अत एव न तस्मादज्ञाननिवृत्तिः । नञज्ञानस्य निवृत्तावृत्तमज्ञ
इति प्रतीतिरुपपद्येत । तस्मात् प्रदीपप्रभयान्धकारदर्शनमिव प्रमाणज्ञानाज्ञानानुभवसम्भवति । किंतु
यथान्धकाराकारपरिणतचक्षुर्दृष्ट्या अन्धकारानुभवः, तथा अज्ञानाकारपरिणतविद्यावृत्त्याऽज्ञानानुभवः ।
एतेनान्धकार प्रभां विना यथा चक्षुषैव भास्यते, तथाऽज्ञानमपि प्रमाणज्ञानं विना साक्षिणैव भास्यत
इति सिद्धम् । नचैवमप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वादिति हेतुस्साक्षिण्येति यासमिति वाच्यं, भास्यन्ते सतीवि-
हेतोर्विशेषणात् । नचान्धकारेण भास्यत्वमिति वाच्यं, ज्ञेयत्वादन्यकारस्य । नच साक्ष्यपि प्रमाणज्ञानेन
षेयत इति वाच्यं, स्वयम्भानरूपस्य साक्षिणो भास्यत्वायोगात् । नच प्रमाणज्ञानमप्यभास्यमेवेति वाच्यं,
तस्य साक्षिभास्यत्वादिति । यद्वा विशेषतो प्रकाशितार्थप्रकाशकत्वादिति हेतुर्विचक्षितं, साक्षी हि सर्वं
सामान्यतोऽवभासयति । नच दृष्टान्ते हेतुनन्यथ - अन्धकारस्थपटस्यापि सामान्येन साक्षिणा भासि-
तत्वात् । वस्तुतस्तु अप्रकाशितार्थस्यैव प्रकाशकत्वमिति हेतुर्वै । तथाच प्रकाशितार्थस्यापि प्रकाशके
साक्षिणि नातिव्याप्तिः - शातमज्ञातमपि वस्तु साक्षिचैतन्यस्य निश्चये हि । नचज्ञानमपि सतिचैतन्य-
प्रकाशितमेव वस्तु प्रकाशयति प्रमाणज्ञानमिति वाच्यं, साक्ष्यस्यैव प्रकाशितत्वेन विशिष्टत्वात् ।
एवं प्रकाशकत्वमपि ज्ञान-नकत्वमेवेति कृत्वा अज्ञानार्थ-प्रकत्वस्य चैतन्यत्वान्न तद्वेति वाच्यं ।

नच दृष्टान्तस्साधनविकल इति वाच्यं, तत्रापि प्रमाणज्ञानजननद्वारा अजातार्थज्ञापकत्वस्य सत्त्वात् । तथाहि प्रमाणज्ञानं प्रमेयं प्रकाशयतीति सम्प्रतिपत्तम् । तत्र किं प्रमाणज्ञानं ? कोवा तत्कृतं प्रमेयप्रकाशः ? इति विवेचनीयम् । प्रमाकरणं प्रमाणमिति सम्प्रतिपत्तं तत्र किं प्रमाणं च तदज्ञानं प्रमाणज्ञानं ? किं वा प्रमाणजन्यं ज्ञानं प्रमाणज्ञानम् । प्रकाशश्च किं धात्वर्थवाच्या क्रिया ? यद्वा फलमिति विचारवीजं संशयः । तत्र प्रमाणं च तदज्ञानमिति पक्षे आरोहणस्य घटस्य चक्षुस्सन्निकर्षे सति चक्षुरिन्द्रियद्वारा बहिर्निर्गता साभासा यान्त करणवृत्तिरसा प्रमाणज्ञानमित्युच्यते । प्रमाणजन्यं जनमिति पक्षे तु प्रदीपचक्षुरादिमहकृत-मन्नं कारणं प्रमाणं, तत्परिणामत्वेन तज्जन्यावृत्तिः प्रमाणज्ञानम् । पक्षद्वयेपि चक्षुरादिवत्प्रदीपप्रमाया अपि ज्ञानसाधनत्वमस्त्येव प्रकाशश्च फलमेव दर्शिनान्तं करणवृत्तेरेव क्रियात्वादिति निर्णयः । तन्मादन्य-कारस्याप्यज्ञातार्थज्ञापकत्वमस्त्येव, नचैवं ज्ञानस्यार्थप्रकाशकत्वे ज्ञानद्वाराऽर्थप्रकाशकस्यैव प्रदीपस्य दृष्टान्ततयोपन्यसनमयुक्तमिति वाच्यं, दृष्टान्तान्तरस्यभावात्- आलोकादेवाम्नाकं घटादिपदार्थज्ञानं जायत इति लोकप्रसिद्धेऽपि । अतएव 'यथा प्रकाशयत्येकं कृत्स्नं लोकमिमं रविः । क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥' इति गीतं भाष्यता । नहि सूर्यकृतो लोकस्य प्रकाशोनाम प्रवृत्तं गृहादे-रग्निरुत इव प्रकाशः, किं तु ज्ञानमेव- सूर्ये उदिते हि सर्वो लोकः स्व स्व व्यवहारमनुतिष्ठति, अयं घटोऽयं पट इति प्रत्येति । तस्माद्यन्तहारजनकत्वमेव सूर्यस्य प्रकाशकत्वम् । एतेन प्रदीपस्य प्रकाश-कत्वं गीताप्रसिद्धमिति नात्र कुचोद्यावकाश इति सिद्धम् ।

यदुक्तं अज्ञानान्तरेणावृत्तं तदज्ञानमावृत्तत्वाद्वृत्तं न साक्षात्क्रियत इति, ब्रह्मणोऽज्ञानसाक्षित्वं न म्यादिति तत्प्रत्युक्तम्—अज्ञानान्तरानभ्युपगमात् । अभ्युपगमेऽप्यज्ञानान्तरावृत्तमज्ञानं ब्रह्मणा भास्यत एवेति, न ब्रह्मणस्साक्षित्वमज्ञानावृत्ता हि घटादयस्साक्षिणा भास्यन्ते । अतएव घटो नास्ति न भातीति प्रतीतिः । एवमज्ञानान्तरावृत्तमप्यज्ञानं साक्षिणा भास्येतैवेति । तस्मात् अज्ञानावृत्तत्वेन हेतुना विशेषाकारेणानवभासमानं सर्वमप्यर्थजातं तदज्ञानावरणनिवारणद्वारा विशेषतः प्रकाशयति प्रमाणज्ञानम् । अन्यकारे विशेषाकारेणानवभासमानं सर्वमप्यर्थजातं तदन्यकारनिरसनद्वारा विशेषतः प्रकाशयति प्रदीपप्रभा यथा तथेति निरवयवमनुमानम् । नचान्यकारे सामान्यतोऽप्यर्थान् भातन्तीति वाच्यं, केचनार्था इह सन्तीत्यन्धकारेण लोकस्य सामान्यज्ञानसत्त्वादिति ।

अतः रामानुजः—दीपस्याप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वाभावादिति वदन्नेव प्रकाशकज्ञानोत्पत्तौ व्याप्ति-यमाणचक्षुरिन्द्रियोपकारकहेतुत्वमपेक्ष्य दीपस्य प्रकाशकत्वव्यवहारः, इत्यवोचदित्यहो । अस्य विप्र-सम्भक्तता यदपेक्ष्य त्वया दीपस्याप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वमुच्यते, तदपेक्ष्य तस्य तत्सिद्धवत्कृत्य मया दीपो दृष्टान्ततयोपनिबद्ध इति ।

अज्ञानं न चिद्वन्नज्ञाश्रयमपि तु ज्ञाताश्रयमित्यादिरामानुजाभ्युपगतप्रतिप्रयोगदूषणम् ।

अथ रामानुजदर्शिताः प्रतिप्रयोगा दूष्यन्ते—तथाहि विवादाध्यासितमज्ञानं न ज्ञानमात्र-मज्ञानं ज्ञानान्तरावृत्तिकप्रधानमवदूषणाश्रयं हि तदिति, नैतद्युक्तम्—शुक्तिकाद्यज्ञानस्यापि शुक्तिका-

यवच्छिन्नब्रह्माश्रयत्वेन दृष्टान्तासम्प्रतिपत्ते । नचाज्ञानस्य ज्ञानाश्रयत्वविरोध - तस्य परिहृतत्वात् । नच ज्ञात्राश्रयं शुक्तिकाज्ञानं शुक्तिकाया अज्ञानं शुक्तिकाज्ञानमिति पक्षीसमासप्रसादज्ञानाश्रयत्व शुक्ति-
काया एव न ज्ञातुरिति । नच शुक्त्यज्ञाननाम शुक्तिज्ञानाभाव इति कृत्वा स ज्ञात्राश्रय एवेति वाच्यं,
ज्ञानावोऽज्ञानमित्यस्य प्रत्युक्तत्वात् । नच नाहं शुक्तिं जानामीति प्रतीतिरशुक्तिविषयं तदज्ञानं ज्ञाता-
श्रयमेव- यथा शुक्तिमहं जानामीति ज्ञानस्य ज्ञात्राश्रयत्वं तद्वत्- ज्ञानाज्ञानयोर्हि समानविषयाश्रयत्वं
सम्भ्रमन्यथा पाथ्ययाधकभावायोगादिति वाच्यं, प्रमेयावच्छिन्नब्रह्माश्रयमज्ञानं प्रमात्रवच्छिन्नब्रह्माश्रयं
ज्ञानमिति कृत्वा ब्रह्मैव ज्ञानाज्ञानोभयाश्रितमिति । एतेन ज्ञात्राश्रयमज्ञानमिति पक्षेपि ज्ञात्रवच्छिन्न-
ब्रह्माश्रयमेवेति ऊष्ठा सिद्धमेवाज्ञानस्य ब्रह्माश्रयत्वं- नाहं शुक्तिं जानामीति प्रतीतिस्तु शुक्त्यज्ञानमेव
विषयः, नहि शुक्तिविषयं तदज्ञानं नाहं शुक्तिं जानामीति प्रतीतिरज्ञानत्वेनाज्ञानत्वायोगात्, तादृश-
प्रतीतिविषयत्वेन शुक्तेरज्ञानविषयत्वायोगाच्च । नच शुक्तिं जानामीति प्रतीताविव शुक्तिं न जाना-
मीति प्रतीतावपि शुक्तिरेव विषयो न तु शुक्त्यज्ञानमिति वाच्यं, नजो वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । यथा शुक्तिं
जानामीति वाक्याच्छुक्तिज्ञानवानिति बोधस्तथा शुक्तिं न जानामीति वाक्याच्छुक्त्यज्ञानरानित्येव
बोधस्तस्मभवति । नच शुक्तिज्ञानाभाववानिति बोधो भवेदिति वाच्यं, ज्ञानाभावस्य प्रत्युक्तत्वादसङ्-
त्तमाह । तस्माद्दृष्टान्तज्ञानं शुक्त्याश्रयमेव न ज्ञात्राश्रयम् । यथा देवदत्ताज्ञानं देवदत्ताश्रयमेव, न यज
दत्ताश्रयमिति ।

अथ अज्ञानं न ज्ञानमात्रब्रह्मावरणमज्ञानत्वाच्छुक्तिकाद्यज्ञानवत् विषयावरणं हि तत्, नैत
दपि युक्तम्— दृष्टान्तासम्प्रतिपत्ते - शुक्तिकाद्यज्ञानमपि न शुक्तिकाद्यावरणं जडे शुक्तिकाद्यावरण-
कृत्याभावेनावरणरूपनस्य व्यर्थत्वात् । किं तर्हि शुक्तिकाद्यवच्छिन्नब्रह्मावरणमेव । नच विषयावरण-
स्याज्ञानस्य ब्रह्मावरणत्वमयुक्तमिति वाच्यं, अज्ञानावृतस्य ब्रह्मण एव विषयत्वात् । नच ज्ञानस्याज्ञा-
नावरणमसम्भारितमिति वाच्यं, तयोरविरोधम्योक्तत्वादिति ।

अथ अज्ञानं न ज्ञाननिवर्त्ये ज्ञानविषयनावरणत्वात् यत् ज्ञाननिवर्त्यमज्ञानं तत् ज्ञानविषया-
वरणं, यथा शुक्तिकाद्यज्ञानं, नैतन्म— पक्षे हेत्वसिद्धे - ज्ञानविषयस्य ज्ञेयस्याज्ञानेनावृतत्वात् । नापि
दृष्टान्तसिद्धि - पक्षरिपक्षयोरैयत्वं शुक्तिकाद्यज्ञानमप्यजगत् हि । नच ब्रह्माज्ञानं पक्ष इति वाच्यं, तस्य
ब्रह्मावरकत्वाद्ब्रह्मणश्च ज्ञानविषयत्वादज्ञानविषयनावरणत्वं- नास्त्यजगत्तस्येति हेत्वसिद्धिरेव पक्षे । नच
ज्ञानमेव ब्रह्म न ज्ञानविषय इति वाच्यं, चैतन्यमपि ब्रह्म वृत्तिज्ञानविषय एवेति । नच चैतन्यमज्ञाना-
नावृतमिति वाच्यं, चैतन्यं न भातीति प्रतीत्या तस्याप्यज्ञानावरणमस्तीत्युक्तत्वात् । अनप्यत्र ब्रह्मावर-
काज्ञाननिवृत्त्यर्थे ब्रह्माकारान्त करणवृत्तिरूपमात्रज्ञानमादित्येकं, निवृत्तेनावरणे ब्रह्म सत्य एव भाति न
त्वन्येन भास्यते- षटादिस्तु आवरणनिवृत्तत्वावन्त्येन भास्यत इत्येतावाप्तिगोप ।

अथ ब्रह्म नाज्ञानाम्पदं ज्ञातृत्वविरहाद्व्यतिरेकविनि, ब्रह्म नाज्ञानावरणं ज्ञानाविषयत्वात्- यदज्ञा-
नावरणं तदज्ञानविषयभूतं यथा शुक्तिवादि, ब्रह्म न ज्ञाननिवर्त्यज्ञानं- ज्ञानाविषयत्वम्- यदज्ञान-

निवर्त्यज्ञानं तदज्ञानविषयभूतं- यथा शुक्तिकादि, इति प्रयोगत्रयमप्ययुक्तम्—घटादेर्ज्ञातृत्वविरहे सत्यपि जडत्वस्य सत्त्वादज्ञानान्नास्पदत्वं- घटाद्यवच्छिन्नं ब्रह्मैवाज्ञानास्पदं नतु घटादीत्युक्तत्वात् । तथाच सपक्षे साध्यं साधयितुं हेतोरपुष्पत्वाद्दुष्टं प्रथमानुमानम् । ब्रह्माज्ञानास्पदं ज्ञातृत्वजडत्वविरहाद्यतिरेकेण घटादिवदिति प्रतिप्रयोगप्रवृत्तं च ज्ञानविषयत्वं ब्रह्मण्यसाधितमिति कृत्वा द्वितीयानुमानं पक्षे हेत्वसिद्धया दुष्टम् । तथैव तृतीयमपीति ।

अथ प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावातिरिक्ताज्ञानपूर्वकं न भवति प्रमाणज्ञानत्वात्- भवदभिमताज्ञानसाधनप्रमाणज्ञानवदिति, ज्ञानं न वस्तुनो विनाशकं शक्तिविशेषोपनृष्टणविरहेसति ज्ञानत्वात्- यद्वस्तुनो विनाशकं तच्छक्तिविशेषोपनृष्टितं ज्ञानमज्ञानं च दृष्टं- यथेश्वरयोगिप्रभृतिज्ञानं, यथा च मुद्रारादि-भावरूपमज्ञानं न ज्ञानविनाशकं भावरूपत्वाद्दृष्टदिवदिति, एतत्प्रयोगत्रयमप्यसत्—आद्ये दृष्टान्तासम्प्रतिपत्ति- प्रमाणज्ञानेनाज्ञानं साध्यत इत्यस्माभिरनुक्तत्वात् । ज्ञानप्रागभवस्य च त्वया मयाप्यनभ्युपगतत्वेन स्वप्रागभावातिरिक्तं विशेषणमयुक्तम् । यदि ज्ञानसंकोचात्मक प्रागभावो मयाभ्युपगत इत्युच्यते, तर्हि स च मयाभ्युपगत इति तद्विशेषणमयुक्तमेव । किंच प्रमाणज्ञानं प्रमाणज्ञानसंकोचपूर्वकं भवतीति दुर्वचम् । कथं तस्यैव ज्ञानस्य तदज्ञानसंकोच एव पूर्व स्यात्- नयनुत्पन्नस्य ज्ञानस्य संकोच-स्सम्भवति- उत्पन्नस्य हि पटादेस्संकोचो विकासो वा, नहि पटसंकोचपूर्वकः पट इति वक्तुं शक्यते । नापि ज्ञानं ज्ञानान्तरसंकोचपूर्वकमिति वाच्यं, स्वप्रागभावेषु सपदेन विशेषणात्, पटस्य पटान्तरसंकोच-पूर्वकत्वाददर्शनाच्च । नच पूर्वोत्पन्नस्य घटज्ञानस्य संकोचे सत्येव पश्चात्पटज्ञानमुत्पद्यत इति वाच्यं, पटज्ञाने जातेपि घटज्ञानं संकुचितं सत्तिष्ठतीत्यत्र मानाभावात्, वृत्तिज्ञानम्यास्थिरत्वाच्च । ननु प्रमाणज्ञानं नाम प्रमाणज्ञानविकासः, स च प्रमाणज्ञानसंकोचपूर्वकं भवितुमर्हतीति, मैत्रम्—स च संकोच किं सपूर्वः ? उतापूर्वः ? आद्ये किं विकासपूर्वकः ? उत संकोचपूर्वकः ? विकासपूर्वक इति पक्षे स विकासः किं प्रथम एव ? उत तद्विन्नः ? यदि प्रथमन्तर्हि अन्योन्याश्रयः, यदि तद्विन्नस्तर्ह्यनवस्था । एव संकोच-पूर्वक इति पक्षेपि बोध्यम् । द्वितीये अनादेस्संकोचस्यानन्तत्वमेव भवेदिति न विकासोदयमसङ्गः । तस्मात्प्रमाणज्ञानं ज्ञानसंकोचपूर्वकं न भवत्येव ।

यदुक्तम्—ज्ञानं न वस्तुनो विनाशकमिति, तदसत्—रज्जुज्ञानस्य सर्पवस्तुविनाशकत्वदर्शनात् । नच तत्र सर्पो नास्त्येवेति वाच्यं, भ्रमसमये सर्पस्य सत्त्वात्, प्रबोधज्ञानस्य स्वप्रार्थविनाशकत्वदर्शनाच्च । स्वप्ना पदार्था ईश्वरेणैव निर्मितारस्तथा इति हि तत्र मतम् । नच ज्ञानं प्रतिभासिकवस्तुन एव नाशकं, नतु व्यावहारिकवस्तुन इति वदाम इति वाच्यं, स्वप्नसुषुप्तिसमाधिज्ञानाना व्यावहारिकवस्तुनाशकत्वस्यापि दर्शनात् । नच देवदत्ते सुप्ते सप्ताहिते मृते मूर्छिते वा नाकाशादिप्रपञ्चस्य नाश इति वाच्यं, अन्यदृष्ट्याज्ज्ञातेषु देवदत्तदृष्ट्या नाश एवेति । नच स एव सुप्तोत्थित पुनस्तमेव प्रपञ्चं पश्यतीति वाच्यं, अन्य एवायं प्रपञ्चसादृश्यात् प्रत्यभिज्ञेति । तस्मादधिष्ठानज्ञानमारोप्य वस्तुविनाशकं भवति- अधिष्ठानज्ञानत्वाद्विज्ञानज्ञानवदिति प्रतिप्रयोगप्रवृत्तं द्वितीयानुमानम् । नच

पक्षसपक्षैर्मयं सपक्षातिरिक्तस्यैव पक्षत्वेन ग्रहणात्, सामान्यविशेषयोः पक्षमपभ्रमावौचित्याच्च । नच स्वप्नपदार्थानामधिष्ठानज्ञानं विनैव नाशात्तत्राव्याप्तिरिति वाच्यं, तत्रापि स्वस्मिन्नेवाधिष्ठाने कल्पितानां स्वप्नार्थानां स्वज्ञानादेव निवृत्तिरिति । नच सुप्तोत्थितस्य नास्त्यात्मज्ञानमिति वाच्यं, ब्रह्माभिधाय-
ज्ञानाभावेपि ब्राह्मणत्वादिविशिष्टात्मज्ञानमस्त्येवेति- नहि स्वप्ने ब्राह्मणोऽहं, धनिकोऽहं, देवदत्तोऽहमिति यथार्थज्ञाने सति क्षत्रियोऽहं, दरिद्रोऽहं, यज्ञदत्तोऽहमित्यादिनिपरीतज्ञानं भवितुमर्हति तस्य चाऽशस्य स्वप्ननिवृत्तौ पुनर्यथार्थज्ञानोदये निवृत्तिर्भवत्येवेति । नच भ्रममात्रमेव स्वप्ने न वस्तुस्थितिरिति वाच्यं, वस्तुस्थितिं विना भ्रमोदयायोगात् स्वप्ने रथादीन् साक्षात्पश्यति हि पुरुषः । तस्मात् ब्राह्मणे धनिके देवदत्ते, स्वप्ने क्षत्रियो दरिद्रो यज्ञदत्तो जानो रज्जाविव सर्पः । नचात्र विस्मयः कार्य- रथाज्जादि-
स्वप्नप्रपञ्चस्य सर्वस्यापि तस्मिन्नेव जातत्वात् । नहि तदतिरिक्तं किञ्चिदधिष्ठानं तत्रास्ति । नचैवं स्वस्मिन्नेव सर्वस्मिन् जाते सर्वत्राप्यहम्बुद्धिस्त्यादिति वाच्यं, अहमाकारसंस्कारसचिवाविद्याकार्येष्वेवाहं-
बुद्धिरिदमाकारसंस्कारसचिवाविद्याकार्येषु त्विदम्बुद्धिरेवेति । तस्मादधिष्ठानज्ञानमेवोप्यस्तुनो निर्मूल-
मुन्मूलकम् । दण्डेन ताडितोपि रज्जुसर्पो न निर्मूलं नश्यति, किंतु मृत इव प्रतिभाति, एवमीधरेण नाशितोपि प्रपञ्चो न निर्मूलं नश्यति, किंतु सूक्ष्मरूपेणास्त्येव- अधिष्ठानरज्जुज्ञानेन तु सर्पस्य निर्मूलं नाशः । अधिष्ठानब्रह्मसाक्षात्कारेण तु प्रपञ्चस्य निर्मूलं नाश इति । अन्यथात्यातिमतेपि वस्तुतो रज्जुरम्यज्ञानात्सर्पाकारेणैव वस्तुतो ब्रह्माप्यज्ञानाज्जगदाकारेण प्रतिभातीति वृत्त्या रज्जुज्ञानमेव नश-
ज्ञानमेव सकार्यस्याज्ञानस्य नाशकमिति ज्ञानस्य न वस्तुविनाशकत्वानुपपत्तिः ।

वस्तुतस्तु ज्ञानादज्ञानाकेबलाद्विशिष्टात्मकमणो वा न वस्तुनो न शम्भभवति- वस्तुनो नाशो हि विपत्तिपिद्ध- सत्यं हि वस्तु दहनश्रयति तदवस्थेव सत्यस्य नाशायोगात् । नच मुद्रादिना घटादि-
वस्तुनाशो भवतीति वाच्यं, घटादेरवस्तुन एव मुद्रादिना नाशो ननु वस्तुनो मृद्भ्रम्येति । 'वचा-
रम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्य'मिति हि श्रुतं तदपि मृद्भ्रम्यं परमार्थतोऽसदेवेत्यवस्थेव ।
अतएव तस्यापि ज्ञानाद्वाशस्तम्भवति । नवेधरसङ्ख्यादेव भूतानां रूप इति वाच्यं, स सङ्ख्योपे
ज्ञानादनतिरिक्त एवेति । तस्माद्ज्ञानमवस्तुनाशकं भवति- ज्ञानत्वाद्भ्रज्जुज्ञानवदित्यनन्यपरमनुमान-
माधितं द्वितीयानुमानम् । भावरूपमज्ञानं ज्ञाननिवर्त्य- भावरूपत्वाद्भ्रज्जुसर्पवदिति प्रत्यनुमानप्रतिक्षिप्तं
तृतीयानुमानम् । नच दृष्टान्तासम्प्रतिपत्ति- त्वदनुमानेपि साम्येयेति । ब्रह्मज्ञानात्सर्वस्यापि जगतो
निवृत्तिरिति वदतो मम मते कथं तस्माद्दृष्टाघनिवृत्ति- मृष्टावमेवेदमिति ज्ञानाद्वा कथं घटस्यानिवृत्तिः ।
वस्तुनस्तु न भावरूपमज्ञानं नाप्यभावरूपं, किं तु मिथ्यारूपमेव भावत्वे ब्रह्मण इव निवृत्त्ययोगात्,
अभावत्वे शशशृङ्गस्येव प्रतीत्ययोगात्, प्रतीयने निवर्त्यते चेति रज्जुसर्पवन्मिथ्यामृतेनाज्ञानम् ।
वस्तुतो मिथ्यात्वेपि यावद्यवहारं सत्त्वाद्भावरूपमज्ञानमिति मयोन्यते । नहि घटाभावं इव घटोप्यभावं
रूप इति वस्तु ज्ञायते । एवमज्ञानस्य सत्त्वभावरूपत्वाभावाद्भ्रज्जुसर्पवदिति । तस्मात् कथं ज्ञानं
ज्ञाननिवर्त्यं, मिथ्याभूतत्वाद्भ्रज्जुसर्पवदिति प्रत्यनुमाननगहनं तृतीयानुमानम् । नच ज्ञानं ज्ञानाभावं

निर्वर्त्याज्ञानं तदज्ञानविषयभूतं- यथा शुक्तिकादि, इति प्रयोगतयमप्ययुक्तम्—घटादेर्ज्ञातृत्वविरहे सत्यपि जडत्वस्य सत्त्वादज्ञानानास्पदत्वं- घटाद्यवच्छिन्नं ब्रह्मैवज्ञानास्पदं नतु घटादीत्युक्तत्वात् । तथाच सपक्षे साध्यं साधयितुं हेतोरेषुष्कत्वाद्दुष्टं प्रथमानुमानम् । ब्रह्माज्ञानास्पदं ज्ञातृत्वजडत्वविरहाद्यतिरेकेण घटादिवदिति प्रतिप्रयोगग्रहत्वं च ज्ञानविषयत्वं ब्रह्मणस्साधितमिति कृत्वा द्वितीयानुमानं पक्षे हेत्वसिद्ध्या दुष्टम् । तथैव तृतीयमपीति ।

अथ प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावातिरिक्ताज्ञानपूर्वकं न भवति प्रमाणज्ञानत्वात्- भवदभिमताज्ञानसाधनप्रमाणज्ञानवदिति, ज्ञानं न वस्तुनो विनाशकं शक्तिविशेषोपभूतृणिरिहसति ज्ञानत्वात्- यद्वस्तुनो विनाशकं तच्छक्तिविशेषोपभूतितं ज्ञानमजं न च दृष्टं- यथेधरयोगिप्रभृतिज्ञानं, यथा च मुद्रादिभावरूपमज्ञानं न ज्ञानविनाश्यं भावरूपत्वाद्दृष्टवदिति, एतत्प्रयोगतयमप्यसत्—आद्ये दृष्टान्तासम्प्रतिपत्तिरिति - प्रमाणज्ञानेनाज्ञानं साधु इत्यम्माभिरनुक्तत्वात् । ज्ञानप्रागभावस्य च त्वया मयाप्यनभ्युपगतत्वेन स्वप्रागभावातिरिक्तेति विशेषणमयुक्तम् । यदि ज्ञानसंकोचात्मकं प्रागभावो मयाभ्युपगत इत्युच्यते, तर्हि स च मयाभ्युपगत इति तद्विशेषणमयुक्तमेव । किंच प्रमाणज्ञानं प्रमाणज्ञानसंकोचपूर्वकं भवतीति दुर्वचम् । कथं तस्यैव ज्ञानस्य तदज्ञानसंकोच एव पूर्व स्यात्- नञनुत्पन्नस्य ज्ञानस्य संकोचस्सम्भवति- उत्पन्नस्य हि पटादेःसंकोचो विकासो वा, नहि पटसंकोचपूर्वकं पट इति वस्तुं शक्यते । नापि ज्ञानं ज्ञानान्तरसंकोचपूर्वकमिति वाच्यं, स्वप्रागभावेऽपि रूपदेन विशेषणात्, पटस्य पटान्तरसंकोचपूर्वकत्वाददर्शनाच्च । नच पूर्वोत्पन्नस्य घटज्ञानस्य संकोचे सत्येव पश्चात्पटज्ञानमुत्पद्यत इति वाच्यं, पटज्ञाने जातेऽपि घटज्ञानं संकुचितं सत्तिष्ठतीत्यत्र मानाभावात्, वृत्तिज्ञानम्यास्थिरत्वाच्च । ननु प्रमाणज्ञानं नाम प्रमाणज्ञानविकासः, स च प्रमाणज्ञानसंकोचपूर्वको भवितुमर्हतीति, मैत्रम्—स च संकोचः किं सपूर्वः ? उतापूर्वः ? आद्ये किं विकासपूर्वकः ? उत संकोचपूर्वकः ? विकासपूर्वक इति पक्षे स विकासः किं प्रथम एव ? उत तद्विन्नः ? यदि प्रथमस्तर्हि अन्योन्याश्रयः, यदि तद्विन्नस्तर्ह्यनवस्था । एव संकोचपूर्वक इति पक्षेऽपि बोध्यम् । द्वितीये अनादेःसंकोचकम्यानन्तत्वमेव भवेदिति न विकासोदयप्रसङ्गः । तस्मात्प्रमाणज्ञानं ज्ञानसंकोचपूर्वकं न भवत्येव ।

यदुक्तम्—ज्ञानं न वस्तुनो विनाशकमिति, तदसत्—रज्जुज्ञानस्य सर्पवस्तुविनाशकत्वदर्शनात् । नच तत्र सर्पो नास्त्येवेति वाच्यं, भ्रमसमये सर्पस्य सत्त्वात्, प्रबोधज्ञानस्य स्वप्रार्थविनाशकत्वदर्शनाच्च । स्वप्राग पदार्था ईधरेणैव निर्मितत्वासत्या इति हि तत्र मतम् । नच ज्ञानं प्रतिभासिकवस्तुन एव नाशकं, नतु व्यावहारिकवस्तुन इति वदाम इति वाच्यं, स्वमसुषुप्तिसमाधिज्ञानानां व्यावहारिकवस्तुनाशकत्वस्यापि दर्शनात् । नच देवदत्ते सुप्ते समाहिते मृते मूर्छिते वा नाकाशादिप्रपञ्चस्य नाश इति वाच्यं, अन्यदृष्ट्याऽज्ञानोपि देवदत्तदृष्ट्या नाश एवेति । नच न एव सुप्तोत्थित पुनस्तमेव प्रपञ्चं पश्यतीति वाच्यं, अन्य एवायं प्रपञ्चसादृश्यात् प्रत्यभिज्ञेति । तस्मादधिष्ठानज्ञानमारोप्य वस्तुविनाशकं भवति- अधिष्ठानज्ञानत्वाद्ब्रह्मविष्ठानज्ञानवदिति प्रतिप्रयोगग्रहत्वं द्वितीयानुमानम् । नच

पक्षसपक्षेभ्यः सपक्षातिरिक्तस्यैव पक्षत्वेन ग्रहणात्, सामान्यविशेषयोः पक्षमपक्षभावौचित्याच्च । नच स्वप्नपदार्थानामधिष्ठानज्ञानं विनैव नाशाद्यत्राव्याप्तिरिति वाच्यं, तत्रापि स्वस्मिन्नेवाधिष्ठाने कल्पितानां स्वप्नार्थानां स्वज्ञानादेव निवृत्तिरिति । नच सुप्तोत्थितस्य नाग्न्यात्मज्ञानमिति वाच्यं, ब्रह्माभिज्ञात्म-
ज्ञानाभावेऽपि ब्राह्मणत्वादिविशिष्टात्मज्ञानमस्त्येवेति- नहि स्वप्ने ब्राह्मणोऽहं, धनिकोऽहं, देवदत्तोऽहमिति यथार्थज्ञाने सति क्षत्रियोऽहं, दरिद्रोऽहं, यज्ञदत्तोऽहमित्यादिनिपरीतज्ञानं भवितुमर्हति- तस्य चाश्रयस्य रूपनिवृत्तौ पुनर्यथार्थज्ञानोदये निवृत्तिर्भवत्येवेति । नच अममात्रमेव स्वप्ने न वस्तुस्थितिरिति वाच्यं, वस्तुस्थितिं विना अमोदयायोगात्- स्वप्ने रथादीन् साक्षात्पश्यति हि पुरुषः । तस्मात् ब्राह्मणे धनिके देवदत्ते, स्वप्ने क्षत्रियो दरिद्रो यज्ञदत्तो जानो रज्जाविव सर्पः । नचात्र विस्मयः कार्यः- रथगजादि-
स्वप्नमपञ्चस्य सर्वस्यापि तस्मिन्नेव जातत्वात् । नहि तदतिरिक्तं किञ्चिदधिष्ठानं तत्रास्ति । नचैव स्वस्मिन्नेव सर्वस्मिन् जाते सर्वत्राप्यहम्बुद्धिरस्यादिति वाच्यं, अहमाकारसंस्कारसचिवाविद्याकार्येभ्योऽहं-
बुद्धिरदमाकारसंस्कारसचिवाविद्याकार्येषु त्विदम्बुद्धिरेवेति । तस्मादधिष्ठानज्ञानमेवोप्यन्तुनो निर्मूल-
मुन्मूलकम् । दण्डेन ताडितोऽपि रज्जुसर्पो न निर्मूलं नश्यति, किंतु मृत इव प्रतिभाति, एवमीधरेण नाशितोऽपि प्रपञ्चो न निर्मूलं नश्यति, किंतु सूक्ष्मरूपेणास्त्येव- अधिष्ठानरज्जुज्ञानेन तु सर्पस्य निर्मूलं नाशः । अधिष्ठानब्रह्मसाक्षात्कारेण तु प्रपञ्चस्य निर्मूलं नाश इति । अन्यथास्यातिमतेऽपि वस्तुतो रज्जुरप्यज्ञानात्सर्पाकारेणैव वस्तुतो ब्रह्माप्यज्ञानाज्जगदाकारेण प्रतिभातीति इत्या रज्जुज्ञानमिव ब्रह्म-
ज्ञानमेव सकार्यस्याज्ञानस्य नाशकमिति ज्ञानस्य न वस्तुविनाशकत्वानुपपत्तिः ।

वस्तुतस्तु ज्ञानादज्ञानात्केवलाद्विशिष्टात्कर्मणो वा न वस्तुनो नाशसम्भवति- वस्तुनो नाशो हि विप्रतिषिद्धः- सत्यं हि वस्तु- दक्षयति तदवस्थेन सत्यस्य नाशायोगात् । नच मुद्रादिना घटादि-
वस्तुनाशो भवतीति वाच्यं, घटादेरवस्तुन एव मुद्रादिना नाशो ननु वस्तुनो मृद्द्रव्यमेति । 'वाचा-
रम्भेण विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति हि श्रुतं तदपि मृद्द्रव्यं परमार्थतोऽसदेवेत्यवस्थेन ।
अतएव तस्यापि ज्ञानाद्वाशसम्भवति । नचेधरसङ्ख्यादेव भूतानां सत्य इति वाच्यं, स सङ्ख्यापोषि
ज्ञानादनतिरिक्त एवेति । तस्मादज्ञानमवस्तुनाशकं भवति- ज्ञानत्वाद्वस्तुनाशवदित्यनपेक्षपरमनुमान-
वाधितं द्वितीयानुमानम् । भावरूपमज्ञानं ज्ञाननिवर्त्य- भावरूपज्ञानाद्रज्जुसर्पवदिति प्रत्यनुमानवतिक्षिप्तं
तृतीयानुमानम् । नच दृष्टान्तासम्प्रतिपत्ति- त्वदनुमानेऽपि साम्येनेति । अमरज्ञानात्सर्वस्यापि जगतो
निवृत्तिरिति वदतो मम मते कथं तस्माद्विनाशनिवृत्तिं शृण्वान्मेवेदमिति ज्ञानाद्वा कथं घटस्यानिवृत्तिः ।
वस्तुतस्तु न भावरूपमज्ञानं नाप्यभावरूपं, किं तु मिथ्यात्वमेव मास्ये नम्रस्य इव निवृत्त्ययोगात्,
अभावेऽपि शशशृङ्गस्येव प्रतीत्ययोगात्, प्रतीयते निवर्त्यते चेति रज्जुसर्पस्यमिथ्यात्वमज्ञानमज्ञानम् ।
वस्तुतो मिथ्यात्वेऽपि यावद्यवहारं सत्त्वाद्भावरूपमज्ञानमिति मयोच्यते । नहि घटामात्र इव घटोप्यभाव-
रूप इति वस्तुं शन्यते । एवमज्ञानस्य सन्दर्भात्तत्त्वाभावाद्भावरूपमज्ञानमिति । तस्मात् कर्तारं
ज्ञाननिवर्त्यं, मिथ्यामूलाद्रज्जुसर्पवदिति वस्तुनो नाशवदं तृतीयानुमानम् । नचाज्ञानं ज्ञानाद्व-

रूपमेवेति वाच्यं, ज्ञानाभावस्याभावत्वेनैव निर्वर्त्यत्वायोगात् । नयभावश्च शब्दशृङ्गादिनिर्वर्त्यमानो दृष्ट श्रुतो वा । ननु अज्ञानस्य ज्ञानाभावरूपत्वाभावेऽपि ज्ञानाभावो नास्तीति त्वया वक्तुं न शक्यते- ज्ञानं नास्तीति प्रतीतेर्निर्विषयत्वायोगादिति तार्किकः, अत्रोच्यते—ज्ञानं नास्तीति प्रतीतेरज्ञानविषयत्वेन निर्विषयत्वाभावात् । ननु किं त्वया ज्ञानाभाव एव नास्तीत्युच्यते ? यद्वा अभावमात्रमेव नास्तीति ? नाथ घटाभावादिसत्त्वे ज्ञानाभावस्यापि सत्त्वमेवेति । न द्वितीय - घटो नास्तीति प्रतीतेर्निर्विषयत्वा-पक्षे । नहि ज्ञानं नास्तीति प्रतीतावज्ञानमिव घटो नास्तीति प्रतीतावघटो विषयो भवतीति वस्तु शक्यते- अघटाख्यभावरूपपदार्थाभावात् अन्यथा अघटादिभवरूपपदार्थकल्पनप्रसङ्गादिति, मैत्रम्— नास्तीतिप्रतीतिपरिकल्पितस्याभावस्यास्तीति प्रत्ययविषयत्वायोगादभावोस्तीति तावद्वक्तुं न शक्यं घटो नास्तीतिप्रतीतौ च भूतलमेव विषय - अभावस्याधिकरणात्मकत्वात् नञाधिकरणस्वरूपातिरिक्तमभावस्य किमपि स्वरूपमस्ति, अतिरिक्तस्वरूपसत्त्वे तेनैव स्वरूपेण न स्वरूपस्य तस्य भावः तमेव भवेत् स्वरूप-रहितो ह्यभाव - यथा शशशृङ्गादि ।

ननु भूतलमस्तीति प्रतीतावेव भूतल विषय - भूतलप्रथिनत्वात्प्रतीत्याकारस्य । घटो नास्तीति प्रतीतौ तु न भूतल विषय - भूतलप्रथिनत्वाभावात्प्रतीते । किंच त्वमभावाख्य कचित्पदार्थमभ्युपेत्य तस्याधिकरणात्मत्वं ब्रवीषि वा ? यद्वाऽभ्युपेयः ? आद्ये अभावपदार्थसिद्ध एव । द्वितीये- अभावपदार्थस्यैवाभावे कस्य त्वमधिकरणात्मत्वं ब्रवीषीति, मैत्रम्—किं घटवद्वटाभाव इति कश्चित्पदार्थ केनचित्कचिद्दृश्यते- निस्स्वरूपत्वादभावस्य । नञाभावस्येदं स्वरूपं नियममिति त्व वक्तुं शक्नोषि, परं तु अभाव इति नाममात्रं कल्पितं यथा शशशृङ्गादिनाममात्रं तच्च कल्पनं नेतिव्यवहारगम्य नु । पचिह्नम् । तथाच भूतलस्यैव घटाभाव इति नाम कल्पितमिति वृत्त्या अभावस्याधिकरणात्मत्वमिति मयोक्तं, एवं भूतलस्य कल्पितमेव घटाभाव इति नाम गृहीत्वा घटो नास्तीति प्रत्येति होरु । तथाच घटो नास्तीति प्रतीतौ घटाभयनाम्ना भूतलमेव विषय, भूतलमस्तीति प्रतीतौ तु स्वनाम्नेति विवेकः । एवं ज्ञानं नास्तीति प्रतीतौ ज्ञानाभावनाम्ना अज्ञान विषय अज्ञानमस्तीति प्रतीतौ तु स्वनाम्नेन । तस्मादज्ञानस्यैव ज्ञानाभाव इति नाममात्रं परिकल्पितं, ननु ज्ञानाभावाख्यः कश्चिज्ज्ञानातिरिक्त पदार्थोऽस्ति । नच घटाभाव इव ज्ञानाभावोऽप्याधिकरणस्वरूप एवास्तु कथमज्ञानस्वरूपो भवेदिति वाच्यं, अन्तःकरणनिष्ठमपि ज्ञानमन्तःकरणमज्ञानावगम्याविशेषवेनाज्ञाननिष्ठमेवेति । घटाधिकरणं भूतलं हि घटाभावस्य स्वरूपम् । एवं ज्ञानाधिकरणमज्ञानं ज्ञानमात्रस्य स्वरूपमस्ति । अत्रापि हि स्वयति योग्यधिकरणं स्वरूपं स्वाधिकरणमिति पक्षेऽपि यदेव घटमप्यधिकरणं तदेव घटाभावाप्यापीति त्वा स्वप्रतियोग्यधिकरणमेव स्वाधिकरणं भवेत् ।

ननु यदि भूतलस्यैव घटाभाव इति नाममात्रं तर्हि भूतल घटाभावाधिकरणं, घटाभावप्रतियोगि घटाधिकरणं वा कथं भवेत् ? स्वस्यैव स्वाधिकरणत्वायोगादिति, मैत्रम्—अभाव इति नाम इव अभावाधिकरणस्वरूपधर्मस्यापि भूतले कल्पितत्वादिति । अभावनामाश्रयत्वेनाभावाधिकरणत्वं भूतलस्येति

धा । नचाभावस्य नाममात्रत्वे कथं प्रतियोगित्वमिति वाच्यं, किं घटाभावाम्बो घटस्यैव नाममात्रम् ? यद्वा घटातिरेकेण घटाभावातिरेकेण च कश्चित्पदाधोस्तिः आद्ये यथा नाममात्रस्य घटाभावाभावाभ्य यद्वा घटाभावप्रतियोगित्वं तथैव घटाभावस्योपि घटप्रतियोगित्वमिति । न द्वितीयं घटाभावाम्बो घटस्वरूप इति स्वसिद्धान्तविरोधात् । तस्मै तत्त्वत्राप्यभावो नाममात्रमेव । नचात्र विभक्त्यं कार्यं भावत्वेन भवदभिमतस्य घटादेरपि नाममात्रत्वात् नहि मृदतिरेकेण कश्चिद्वद इति पदाधोस्ति एवं विकारस्य नाममात्रत्वादेव मिथ्यात्वमाह वाचारम्भणश्रुतिरित्यलं तर्कप्रतिशेषेण ।

अथ भयादीनां भाररूपाणां ज्ञाननिवर्त्यत्वदर्शनाच्च तृतीयानुमानमवयम् । नच भयादीनां स्त एव विनाशः, तथासति भयनिवृत्त्यर्थं प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । नच भयस्य क्षणिकत्वेन स्वनएव निवृत्तावधि, भयहेतोर्ग्राह्यदे स्थिरत्वेन पुरर्भयोदयशङ्कया भयहेतुनिवृत्त्यर्थं लोकं प्रवर्तते नतु भयनिवृत्त्यर्थमिति वाच्यं, रज्जुसर्पनाशानन्तरक्षणेपि भयकम्पाद्यनुवृत्तिदर्शनेन भयादीनां यदस्त्वहेतुनाशं स्थिरत्वद्वज्ज्ञानेन भयादिहेतो रज्जुसर्पादीनांशेसति पश्चाद्वयादिनाशसम्भवाच्च । नहि वयं ज्ञानं क्षणिकमिति वदाम, किंतु भूचक्रान्तरोदयपर्यन्तं स्थायीति वदाम - तथा भयाद्याकारान्तं करणपरिणामोपि सद्बिरोध्याकारान्तं करणपरिणामपर्यन्तं स्थायीति वदाम - तस्माद्वयादीनां स्वविरोधिज्ञानोदये सत्येव नाशो नतु स्वन, तेच भयकम्पाद्योऽज्ञानादेव सम्भवन्ति तच्चाज्ञान भावरूपमेव एव प्रत्यक्षानुमानाभ्यां भाररूपमज्ञानं सिद्धम् ।

उपादानोपादेययोस्तालक्षणेपि भाररूपाज्ञानसिद्धिः ।

किंच मिथ्यार्थस्य मिथ्यैवोपादानं भवितुमर्हतीति युक्त्यापि भावरूपमदानं सिध्यति । नच न विलक्षणाधिकरणन्यायनिरोध इति वाच्यं, चेतनं ब्रह्म जगत् कारणं प्रवृत्तिश्चेति हि तन्मयाय - तेन चाचेतनं प्रधानं जगत्कारणमिति साङ्ख्यमतस्य प्रतिक्षिप्तत्वेपि नास्मिन्मतप्रतिशेषे तथाहि किं जगत्कारणत्वेनाभिमतं चेतनं ब्रह्म निर्विशेषम् ? यद्वाऽज्ञानावच्छिन्नम् ? नाय - तस्य जगत्कारणत्वयोगात् - न तस्य कार्यं कारणं च निघतं इति श्रुतेः । द्वितीये सिद्धमेव मिथ्यामूर्तं ब्रह्माश्रितमज्ञानं मिथ्याभूतस्य जगत् कारणमिति । नच सच्चिदानन्दं ब्रह्मैव जगत्कारणं तद्वर्माणां सत्ताज्ञानानदानां जगत्स्वन्ययदर्शनात्, जगदस्ति भाति मियं चेति प्रत्यक्षादिनि वाच्यं, अज्ञानावच्छिन्नं ब्रह्मैव सच्चिदानन्दं, न तु निर्विशेषं ब्रह्म - तस्मिन् सत्ताज्ञानादिविशेषायोगादिनि पूर्वमुक्तत्वात् ।

ननु तथापि ब्रह्मण एव धर्मास्ते, नाज्ञानम्येति चेत्सत्यं, अनएव अनृतं जडं दुःखं च जगदिनि प्रत्यक्षं अनृतत्वादयोऽज्ञानधर्मा इत्युक्त्यन्ते - तेहि न ब्रह्मधर्मा एवमज्ञानावच्छिन्नस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वादेव जगति ननु नदधर्मावयव । नब्रह्माभि केवलब्रह्मण केवलज्ञानेन जगत्तमेव पुनते, किं त्वज्ञानावच्छिन्नब्रह्मण ब्रह्म शिवादज्ञानाद्वेति । अनएव जगत्कारणस्य जगत् न स्ति वैयर्थ्यम् । अवयवं प्रयोगः— रुद्धिद नद्यालकमनृतजडं स्वात्मकं चेदं जगत्कारणकारणानन्दमेव भवितुमर्हति - कार्यकारणयोर्माल्पणेन भवितुमर्हत् मृद्वदत् । तथापि च कारणं नसाश्रितमज्ञानजं नावच्छिन्नं कार्यकारणयोर्माल्पणेन भवितुमर्हत् मृद्वदत् । तथापि च कारणं नसाश्रितमज्ञानजं नावच्छिन्नं कार्यकारणयोर्माल्पणेन भवितुमर्हत् मृद्वदत् । तथापि च कारणं नसाश्रितमज्ञानजं नावच्छिन्नं कार्यकारणयोर्माल्पणेन भवितुमर्हत् मृद्वदत् ।

अनृतजट्टुः स्वात्मिकस्य जगतः कारणमज्ञानादेव भवति, नतु स्वत इति कृत्वा तथाप्यज्ञानं सिध्यत्येव । नच स्वतएव भवतीति वाच्यं, किं ब्रह्मणो जगज्जननादिसामर्थ्यमस्ति ? उत न ! यद्यस्ति तर्हि तदे-
वाज्ञानमित्युच्यते- ब्रह्मणोक्तिरेवाज्ञानमित्युक्तत्वात् । यदि नस्ति तर्तसमर्थं तदकारणमेव भवेत् ।
नच यदि ब्रह्मशक्तिरज्ञानं तर्हि मिथ्या न भवेदेवेति वाच्यं, शक्तेः शक्तात्पृथक् सत्त्वेनासत्त्वेन वा दुर्नि-
रूपत्वादेव मिथ्यात्वे- दुर्निर्गुणमनिर्वाच्यं हि मिथ्या- रज्जुमत्तसर्पवत् ।

नन्वेवमपि जगतो ब्रह्मबोधादानमिति कृत्वा मिथ्यार्थस्य मिथ्यैवोपादानमिति न्यायस्य न सिद्धि-
रिति, मैत्रम्—अज्ञानावच्छिन्नं ब्रह्मोपादानमिति पक्षे, ब्रह्माश्रितमज्ञानमुपादानमिति मते वा, अज्ञाना-
दब्रह्मोपादानमिति पक्षे वा अज्ञानाश्रयैव जगदुपादानत्वं न ब्रह्माश्रयैवेति । विवर्तवादे परिणामवादे वा
अज्ञानस्यैव जगत्परिणाम्युपादानत्वं, नतु ब्रह्मणो निर्विकारस्येति । तस्मात्प्रतीतिपाधभ्यामसदिति
सदिति वा निर्वस्तुमज्ञानस्येव मिथ्यामूलस्य जगन्महदज्ञाननिर्वाच्यमज्ञानमेवोपादानं, ब्रह्म तु विवर्तार्थि-
ज्ञानमेव । एवं ब्रह्मणोऽज्ञानाज्जगद्विषयोपादानचमज्ञानावच्छिन्नत्वादेव जगत्परिणाम्युपादानत्वं वा युज्यत
इत्यभिप्रेय न रिक्तज्ञानाधिकरणं प्रवृत्तमिति नाम्नाकं तन्म्यायविरोधः ।

अथ यदुक्तम्—अनिर्वचनीयाज्ञानविषया न काचिदपि प्रतीतिरस्ति- प्रतीतिभ्रान्तिबाधैरपि न
तथाऽयुगमनीय- प्रतीयमानमेव हि प्रतीतिभ्रान्तिबाधविषय- आभिः प्रतीभिः प्रतीत्यन्तरेण चानुपगम्य-
माणा विषय इति न युज्यते कल्पयितुं- शुभ्यादिषु रजनादिप्रतीतेः प्रतीतिकालेपि तत्त्वान्तीति पाधेन
नान्यस्यान्यभाषानयोगात् । सदमदनिर्वचनीयनपूर्वमेवेदं रजनं दोषबशात्प्रतीयन इति कल्पनीयमिति
चेत्, न-न-कल्पनायामध्यन्त्यस्यान्यभाषानस्य रजनीयत्वम् । अन्यथाभानाम्युपगमादेव स्यानिप्रवृत्ति-
याभ्यमरज्ञानमुपपद्येत्यन्तापरिहृष्टाऽकारणकवक्तुकल्पनायोगात् । कल्प्यमानं हीदमनिर्वचनीयं न ताव-
दनिर्वचनीयमिति प्रतीयते, अस्तु परमार्थरजनमित्येव । अनिर्वचनीयमित्येव प्रतीतं चेद्भ्रान्तिबाधयोः प्रवृत्ते-
रप्यमभावः । अनोन्यस्यान्यभाषानविरहे प्रतीतिप्रवृत्तिरूपमप्रमत्त्वानामनुपपत्तेस्तस्यापरिहार्यबाध शुभ्यादि-
रेव रजनापाकारेणैवामान इति मत्तामुपगम्यम् । न्यायस्यैवदिनां च सुदूरमपि गम्भाऽन्यथा-
भानोऽदृष्टाभरणीयः- अस्तन्मन्त्रिपक्षे सदस्यता, अस्तन्मन्त्रिपक्षे अस्तन्मन्त्रा, अस्तन्मन्त्रिपक्षे अस्तन्मन्त्रि-
पक्षमन्त्रिपक्षे अस्तन्मन्त्रिपक्षे अस्तन्मन्त्रिपक्षे अस्तन्मन्त्रिपक्षे अस्तन्मन्त्रिपक्षे अस्तन्मन्त्रिपक्षे अस्तन्मन्त्रिपक्षे
नहि शुक्तिरजनीयमिति निर्देशः, तर्हि तत्रैव मृदरादिप्रतीतिनिर्वाहोतीति पटादिकार्योत्प-
त्त्यनुगमनोपि त्वर्थ- यथा शुक्तिरजनीयमना भामने, तथा मृदेव पटाकारेण भासते इति मुख्यत्वात् ।
नहि शुक्तिरजनीयमिति निर्देशः रजनीयं मृद्विनिर्देशेन घटोक्तिः । यद्यप्येव बाधः कार्यमिथ्यात्ववादिनो मयेष्ट-
मन्त्रिपक्षे कार्यमन्त्रिपक्षे दिनमन्त्रिपक्षे रजनमन्त्रिपक्षे । नच मृदेव घटरूपेण न भाति, किन्तु मृदि घटो जात
इति न साम्प्रति कथ्यं, तदमति शुक्तिरेव रजनीयमेव न भामने, किन्तु शुक्लो रजनं जातमिति
दुष्प्रम् । नच मृदि घटो रजो दण्डवत्कल्पितुं न्यायादिपाठ्यमानमपी बर्तते- शुक्लो रजनीयतया तु नेति
वाच्यं, अत्रापि रजनीयकारणात्तत्रविषादिकारणमात्रमपीनत्वात् । नच घटमन्त्रिपक्षे प्रतीयते इति

वाच्यं, शुक्तिरजतमपि प्रतीतिसमये यदित्येव प्रतीयते- नहि प्रतीतिसमयेऽप्यस्य प्रतीतिः । नचानि-
र्वचनीयं शुक्तिरजतमनिर्वचनीयमित्येव प्रत्येतव्यं, ननु सदिति वाच्यं, प्रतीतिसमये तस्यानिर्वचनीयत्वा-
भावात्- नहि स्वोत्पत्तेः प्रावृत्त्याश्चात्पश्चाच्च सन्नपि घट स्वकालेऽप्यसन्निति प्रतिभाति । नचैवं प्रतीति-
काले सत्त्वादित्यकालेऽसत्त्वाच्च सदिति असदिति च निर्वक्तुं शक्यं एव शुक्तिरजतं घटवदिति कथं
तस्यानिर्वचनीयत्वमिति वाच्यं, सतो बाधयोगादसत् प्रतीत्ययोगाच्च प्रतीयमानस्य बाधमानस्य चानि-
र्वचनीयत्वमित्युक्तत्वात् । किंच प्रतीतिकालेऽपि शुक्तिव्यतिरेकेण रजतं नास्त्येव- यथा मृद्यतिरेकेण घटः,
तत् सदिति वक्तुं न शक्यते नाप्यसदिति प्रतीयमानत्वाच्चस्मादनिर्वचनीयं शुक्तिरजतं घटादिकं च ।
नच घटादिनिर्वचनीय एवेति वाच्यं, मन्मते तस्याप्यनिर्वचनीयत्वमेव मित्यादाविति । शुक्तिरजता-
द्रजतस्य वैलक्षण्याय व्यावहारिकसत्यत्वं हि रजते कल्पितं, परमार्थिकसत्यत्वं तु भूयः अपि नास्तीत्युभयं
मित्येव । नच शुक्तौ रजतमुत्पद्यत इति मतेऽप्यन्यस्यान्यथामानमवर्तनीयमिति वाच्यं, तन्मते उत्पन्न-
रजतस्यैव रजताकारेण भानं, ननु शुक्तेरित्यन्यस्यान्यथामानाभावात् । नच शुक्तावुत्पन्नपरमार्थरजतं
तत्तु परमार्थरजतरूपेण प्रतिभातीति कृत्वा अन्यस्यान्यथामानमस्त्येवेति वाच्यं, परमार्थपरमार्थरजनयो-
राकारभेदाभावात् । आकरभेदे सति भ्रमस्यैवोत्पत्त्यसम्भवात् । नचापरमार्थरजतं परमार्थरजनमिव
भातीति कृत्वा अपरमार्थरजतस्य परमार्थरजनत्वेन भानादन्यस्यान्यथामानमस्तीति वाच्यं, शुक्तिकाया
परमार्थरजतसदृशं रजतमुत्पन्नं सपरमार्थरजनसदृशाकारेणैव भातीति नान्यथागम्यतिसिद्धिः । एवं
परमार्थरजतसदृशाकारेण प्रतीतत्वादेव तस्मिन्नपरमार्थरजते परमार्थरजनमुद्भवा प्रवृत्त्युपपत्तिः । तस्याश्च
बुद्धेरतरिर्मस्तद्बुद्धित्वेन भ्रान्तिवोपपत्तिः । नन्वेवं शुक्तिशकलस्यैव परमार्थरजनमदृशत्वात्तदेव परमार्थ-
रजतसदृशाकारेण भातीत्यभ्युपगम्यता- किं त्वापरमार्थरजतोत्पत्तिकल्पनेन, मैत्रम्—शुक्तिकाया नील-
पृष्ठत्रिकोणत्वादिरूपरजतविसदृशाकारस्यापि सत्त्वात् । नच शुक्तिकागतस्य रजनविसदृशाकारस्याभाना-
त्सदृशाकारस्यैव भानाद्रजनसदृश एव शुक्त्यंशो रजतसदृशाकारेण भातीति वाच्यं, शुक्तिरजनयोस्तादृ-
श्यस्य सत्त्वादत्रैवमुच्यता नाम गगननीलान्धकारपिशाचभ्रमादिषु तु सदभावान्नैवं वस्तुं शक्यम् ।
तथाच तत्र गगनान्धकारादावपरमार्थनीलपिशाचादयः परमार्थनीलपिशाचादिसदृशा उत्पन्ना इत्यभ्युपेयम् ।
अभ्युपेते च तत्र यथा, अन्यत्रापि तथैवाभ्युपेयमिति । तस्मात्परमार्थरजनमदृशमपरमार्थरजनं शुक्तिकाया-
मुत्पन्नमेवेति नान्यस्यान्यथामानमित्यनिर्वचनीयस्यातेरेव सिद्धिर्न त्वन्यथागम्याते । यद्वा शुक्तिकाया
दोषवशाद्रजनमुत्पन्नं सदृजमिति प्रतीतिरिति, ननु परमार्थरजनमिति नाम्परमार्थरजनमिति भ्रमसमये
पुरुषस्य परमार्थपरमार्थविचारभावात् । ततो रजनस्य रजनवैर- यानत्वात् नान्यथागम्याति । एतन्ननुद्धे-
र्भ्रान्तित्वं शुक्तिज्ञानागम्यत्वादेव, न त्वन्मिस्तद्बुद्धिरात् । रजन एव हीयं रजतबुद्धिः । नचा-
परमार्थरजनविषयेऽपि परमार्थरजनबुद्धिरतरिर्मस्तद्बुद्धिरेवेति वाच्यं, रजनविषयेऽपि रजतबुद्धिरित्युक्तत्वात्-
इति । ननु इदं रजनमिति यत्र भ्रमस्तत्रैव निर्वाहो भवतु न इदं परमार्थरजनमिति भ्रमसमये रज-
निर्वाह इति चेत्, उच्यते—कृतरजन्यादसत्त्वमेव तत्र परमार्थरजोपेक्ष, ननु शुक्तिरजनमिति

शुक्तिं दृष्ट्वा नेदं शुक्तिरजतं किं तु परमार्थरजतमिति प्रत्येति अन्तः । यद्वा शुक्लमुदितं रजतं दृष्ट्वा नापि कूटरजतच्छुक्तिरजतमिति किञ्चिद्वस्तु व्यवहारस्मर्त्तव्यं वर्तते, येन तद्व्यावर्तकं परमार्थविशेषणं भवेत्— इति ।

यस्तुतरस्तु—अन्यस्यान्यथाभानं नाम अन्यरूपेण स्थितस्यान्यरूपेण भानं, तच्च रूपभेदप्रयुक्तमेव, नतु धर्मभेदप्रयुक्तं— रूपं नाम स्वरूपं, धर्मस्तु स्वभाव इति विवेकः । तथा च कूटरजतस्य सत्यरजतरूपेण भानमिव शुक्तिरजतस्यापि सत्यरजतरूपेण भानं नान्यथास्याति— नहि शतवारं नेदं सत्यरजतमित्यसौपदिष्टमपि कूटरजत सत्यरजतरूपं परित्यजति— यदेव सत्यरजनरूपं तदेव कूटरजनस्यापीति । यदि तु रूपभेदाभावेऽपि धर्मभेदे सत्यन्यस्यान्यथास्यातिरुद्धर्जनीयेति मन्यसे— तर्हि विशेषणगतमेव तदन्यथाभानं ननु विशेष्यगतमिति कृत्वा विशेष्यस्वरूपमाने नान्यथास्याति— नहि दुष्टपुरुषे शिष्टपुरुष इति ज्ञानं अत्र इत्युक्ते पुरषे पुरुषज्ञानं अमो भवति, किंतु दुष्टे शिष्टाज्ञानमेव । तस्मादपरमार्थरजनस्य परमार्थरजतात्मना स्यात्तत्त्वेऽपि रजनमेव रजतात्मना स्यात्तमिति कृत्वा नान्यथास्यातिसिद्धिः । एतेनापरमार्थरजनबुद्धिविषयस्य शुक्लपुष्पक्षरजतस्य परमार्थरजतबुद्धिविषयत्वेन भानमन्यथाभानमित्यप्यपास्तम् । तत्रापि स्वभावभेद एव नतु स्वरूपभेद इति । किञ्च अपरमार्थरजतं परमार्थरजतरूपेण भातीति वदता वक्तव्यं किं पुरोगतपरमार्थरजतरूपेण भाति ? यद्वा विपणिगतपरमार्थरजनरूपेण ? नाद्य— परमार्थरजतस्य पुरोगतत्वाभावात् । नान्य— तस्य चक्षुस्सन्निकर्षाभावात् । नच दोषवशाच्चक्षुस्सन्निकर्षस्तस्येति वाच्यं, दोषगतवशादपि चक्षुषः परोक्षविषयसन्निकर्षालाभात् । यदि त्वपरमार्थरजतं परमार्थरजनमिव भातीत्युच्यते, तर्हि परमार्थरजतसादृश्यमपरमार्थरजतस्यास्त्येवेति नान्यथाभानसिद्धिः । नैवैवं शुक्तिरेव रजनमिव भातीत्युच्यता, किमपूर्वरजतोत्पत्तिकल्पनयेति वाच्यं, नास्माभिः परमार्थरजतमिवापरमार्थरजतं भातीत्युच्यते येनैवं शङ्क्येत, किंतु अमसमये शुक्लायुदितं रजतमेव इदं रजतमिति प्रतिभातीत्युच्यते । ततो नास्माभ्यति तदाशङ्कनीयम् । एतेन इदं रजतमिति अमस्थले शुक्ली रजतमिव भातीति वादः परास्तः— तथासति इदं रजतसदृशमित्येव प्रतीतिर्भवितव्यत्वात् । अतएव अपरमार्थरजतं परमार्थरजतमिव भातीति वादोऽपि परास्तः— इदं परमार्थरजतसदृशमिति प्रतीत्यभावात् । ननु शुक्लौ रजतसादृश्यमस्त्येव दोषवशाच्चदप्रतीतिः, तत् इदं रजतमिति प्रतीतिरिति दोषाभावे तु इदं रजतसदृशमित्येव प्रतीयेतेति, मैवम्— शुक्तिगतरजतसादृश्यस्य दोषवशाच्चदप्रतीतिरपि किं शुक्ले प्रतीतिरस्ति ? उत न ? आद्ये— अमानुदयप्रसङ्ग— नहि बाधके शुक्तिज्ञानेसति तद्व्याघ्ररजतज्ञानसम्भव— नहि लोकशुक्तिं शुक्तिरिति ज्ञात्वा रजतमिति आभ्यति । द्वितीये इदपदस्य निर्विषयत्वापत्तिः । तस्मादिदंपदप्रयोगविषयतया शुक्लादपूर्वं रजतमुत्पन्नमित्यभ्युपेयम् । ननु घटेनसह चक्षुस्सन्निकर्षाभावे यथा घटोयमिति प्रतीतिर्न भवति, तथा अनिर्वचनीयरजतेनसह चक्षुरसन्निकर्षाभावे इदं रजतमिति प्रतीतिर्नैव भवेत् । तेनसह चक्षुषःसन्निकर्षस्तु नारत्येव— प्रतीतिः प्राग्विषयस्यैवाभावात्— विषयप्रत्ययौ हि समसमयसंजातौ, मैवम्— संस्कारादिसहकृतादियैव रजतादर्थ्यासाकारेण, ज्ञानाध्यासाकारेण च परिणमत इति अमस्थले विष-

येन्द्रियसन्निकर्षानपेक्षणात् । न चक्षुषो वैयर्थ्यं-पुरोवर्तिवस्तुसामान्यज्ञानार्थं चक्षुष आवश्यकत्वात् । चक्षुषा पुरोवर्तिवस्तुनि सामान्याकारेण गृहीतेसत्येव भ्रमसम्भवति नान्यथेति । अतएवान्यस्य शुक्तौ नेदं रजतमिति भ्रमसम्भवः । तस्मादनिर्वचनीयख्यातिवादिमते रजतस्यैव रजतात्मना भानात्तान्यथामान-सम्भवः । ननु अतस्मिन्स्तद्बुद्धिरप्यास इति वदद्भिदशङ्कराचार्यैरेवान्यथास्यातिरभ्युपेतेति, मैवम्— अर्थवद्ज्ञानस्याप्यनिर्वचनीयस्यैवाविधया जातत्वात् । शुक्त्यध्यस्तरजतविषयप्रत्ययत्वादिरजनमिति प्रत्ययस्याप्यासत्वं, ननु शुक्तिविषयप्रत्ययत्वादिति । नहीदं रजतमिति ज्ञाने शुक्तिर्विषयो भवति, किं तु शुक्त्यध्यस्तं रजतमेव । नचैवमनिर्वचनीयज्ञानोत्पत्त्यैवालं, किमनिर्वचनीयरजतोत्पत्त्येति वाच्यं, अनिर्वचनीयरजतोत्पत्तिं विना तद्ज्ञानोत्पत्त्ययोगात्- नचैवमर्थोत्पत्त्यैवालं, ज्ञानं तु पश्चाद्विषयेन्द्रियसन्निकर्षा-द्विषय्यतीति वाच्यं, ज्ञानात्प्रागपूर्वार्थस्य सत्त्वे मानामावात्- इति । केचित्तु अनिर्वचनीयस्याति-वादिनोपि स्वमते अन्यथास्यातिरप्यस्तीति वदन्ति- तानहमनुजिह्वतर्कपिशाचान्मन्ये । तस्मात्तास्म-न्मतेऽन्यथाख्यातिः । एवं सत्ख्यातिमतेपि नान्यथामानं- शुक्तौ सत एव रजतस्य रजताकारेण भानमिति तद्वादात् । सच रामानुजाभिमत एव । तमेव स इहैवोपादायिष्यति । नाप्यात्मख्यातिमते- सत्य-प्यान्तरत्वाद्वास्तवप्रयुक्ते स्वभावभेदे रजतस्यैव रजतात्मना भानमिति । नाप्यसत्ख्यातिपक्षे- सत्यप्यसत्त्व-सत्त्वप्रयुक्तस्वभावभेदे रजतस्यैव रजतात्मना भानमिति । नाप्यख्यातिमते- स्मर्यमाणं रजतमेव रजन-भ्रमे विषयो भवतीति । ननु ज्ञानमेवार्थस्वरूपेण भातीति वदतो विज्ञानवादिन आत्मस्यातिमते ज्ञानमेवार्थस्वरूपेण भ्रान्त्या पश्यन्तीति पराशरो वदतीति वादिनस्तव मते च कथमन्यस्यान्यथामा- भाय इति. मैवम्— आन्तरस्य ज्ञानस्य रजताकाकारः स्वाभाविक एव- तस्य बाह्यत्वमेव भ्रान्तिसिद्ध-मित्यात्मख्यातिवादिमते नान्यथामानसम्भवः । पराशरमते तु वस्तुतो ब्रह्मैव भ्रान्त्या जगद्रूपेण भातीरम्य ब्रह्मण्यज्ञानादुत्पन्नं जगदेव इदं जगदिति प्रतीतिविषयो भवतीत्येवार्थः । नचायमप्रमाण- यतोवेत्यादि श्रुतिप्रामाण्यात् । नच वस्तुत एव ब्रह्मणो जगदुदितमिति वाच्यं, ज्ञानम्वरूपाद्ब्रह्मणोऽर्थस्वरूपस्य जग-उदयायोगात् । नच न विलक्षणत्वाधिकरणन्यायेन तद्योग इति वाच्यं, तन्व्यायस्याप्यज्ञानादेव प्रस-जग-त्कारणमित्यत्रैव तात्पर्यात् । अन्यथा 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मे'त्यादिश्रुतिविरोधात् । नचाज्ञानादपि ब्रह्मणस्सकाशाज्जगन्नैवोदितमिति वाच्यं, अविद्यादशायां प्रतीयमानस्य जगतोऽप्यन्तःकरण-योगात् । नच 'शशयुक्तेण नागेन्द्रो मृतश्रेज्जगदस्ति तदिनि श्रुतेर्जगच्छाश्रयत्वमेवेति वाच्यं, विद्यादशामपि-इत्य-तथोक्तत्वात्- नहि विद्यादशायां ब्रह्मणि जगदस्ति । किंच अविद्यादशायां प्रतीयमानस्यापि जगतो-ज्ञानमेव स्वरूप- ज्ञाने ब्रह्मण्येवार्थस्य जगतोऽप्यन्तत्वादप्यन्तस्य चाधिष्ठानमेव स्वरूपमिति । एतदेवामि-मेत्य पराशरेण तथोक्तं । तस्माद्ब्रह्मण्यज्ञानान्मिथ्यामूर्तं जगदुत्पन्नमेव- शुक्तिकायामनिर्वचनीयमिव रजतम् ।

ननु ब्रह्मणि जगदुत्पद्यतानाम यथार्थचित्- शुक्तिकाया रजतं तु मैवोत्पन्नं- तथादि अनिर्वचनीयमपूर्वरजनमतं जातमिति वदता तस्य जन्मकारणं वक्तव्यं- न तावच्छतर्पनीति- तस्यान्तरिक्षपदेन सदुत्पत्ते ॥ गान्तराभायोगात्- निर्विषया जाता प्रतीतिः तदुत्पत्तये तदेव विषयीकरोतीति नदन्निद-

मुपपादनम् । अथेन्द्रियादिगतो दोष तस्य पुरुषाश्रयत्वेनार्थगनकार्योत्पादकत्वायोगात् । नापीन्द्रियाणि तेषां ज्ञानकारणत्वात् । नापि दुष्टानीन्द्रियाणि तेषामपि स्वकार्यभूते ज्ञान एव हि विशेषकरत्वं-अनादिमिथ्याज्ञानोपादानत्वं तु पूर्वमेव निरस्तं इति, अतोऽन्यते—इदं रजतमिति प्रतीत्या प्रतीति-समयनियतस्य रजतस्य सिद्धिरेव, नतु-पति - प्रतीतिविषयौ हि समसमयोत्पन्नौ प्रतीतिविषयनाशयोरपि समसमयत्वदर्शनात् । नह्यप्रतीतिं शुक्तिरजतमस्ति । यद्यपि सत्यरजतमपि तथैव- तथापि तस्य लोकानु-भवसिद्धे स्थिरत्वमभ्युपेत्य अप्रतीतिं शुक्तिरजतं नास्तीत्युच्यते । एतच्छुक्तिरजनस्य जन्मकारणं तु अवि-द्यैव तथाहि- काचकामलादिदोषदूषितलोचनस्य पुरोवर्तिद्वयसंयोगादिदमाकारा चाकचव्याघाकारा च काचिदन्त करणवृत्तिरुदेति, तस्या च वृत्तौ इदमवच्छिन्नं चैतन्यं प्रतिबिम्बते वृत्तेश्च बहिर्निर्गमनेन इदमवच्छिन्नचैतन्यं वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यं प्रमातृचैतन्यं चाभिन्नं भवति ततश्च प्रमातृचैतन्याभिन्नविषय-चैतन्यनिष्ठा शुक्त्याकारिकाऽविद्या चाकचव्याघादिसादृश्यसन्दर्शनसमुद्बोधितरजतसंस्कारसध्रीचीना काच-कामलादिदोषसमबहिता रजतरूपार्थाकारेण रजतज्ञानमासाकारेण च परिणमत इति । एतेन अनादि-भावरूपाज्ञानस्य स्वरूपानादित्वात्कार्यमपि प्रागेव स्यादिति निरस्तम् । दर्शिततूलाज्ञानस्यैव शुक्ति-रजतकारणत्वं न मूलाज्ञानस्येत्युक्तत्वात् ।

अथ यदुक्तम्—अपूर्वमनिर्वचनीयमिदं जातं वस्तु रजतादिबुद्धिशब्दाभ्यां कथमिव विषयी-क्रियते- न घटादिबुद्धिशब्दाभ्यां- रजतादिसादृश्यादिति चेत्, तर्हि तत्सदृशमिरयेव प्रतीतिशब्दौ स्याताम् । रजतादिजातियोगादिति चेत्- सा किं परमार्थभूता ? उतापरमार्थभूता ? आद्ये- तस्या अपरमार्थान्वयायोगः । द्वितीये- परमार्थान्वयायोगः अपरमार्थे परमार्थबुद्धिशब्दयोर्निर्बाहकत्वायोगश्चेति, नैतत्साधु—शुक्तावनिर्वचनीयं रजतमेव जातं, न घटादीति कृत्वा तस्य जातस्य रजतबुद्धिशब्दाभ्यामेव विषयीकृतत्वम् । नच रजतस्यैव जातत्वे कथमनिर्वचनीयं जातमित्युच्यते इति वाच्यं, जातस्य रजन-स्यैवानिर्वचनीयत्वात् । नच रजतशब्दवाच्यस्य कथमनिर्वाच्यत्वमिति वाच्यं, अनिर्वाच्यशब्दवाच्यस्य वा कथमनिर्वाच्यत्वं, सदसद्विलक्षणस्य सदमच्छब्दवाच्यत्वं ह्यनिर्वाच्यत्वं तच्छुक्त्वत्युत्तररजतस्यास्त्येवेति तदनिर्वाच्यमेव । नच रजतमेव तत्र जातमिति कथं त्वयोच्यते इति वाच्यं, इदं रजनमिति रजतस्यै-धानुमूयमानत्वात् । नच तत्र रजतबुद्धिः कथं तव जातेति वाच्यं, यथा तव घटे घटबुद्धिः । नच घटे जातिपदवाच्यं अनुगतो घटाकारः कम्बुग्रीवादिलक्षणोस्तीति वाच्यं, रजतेपि चाकचव्याघानुगता-फारोस्त्येवेति । नच शुक्तिरजते या जातिरस्तीति त्वयोच्यते, सा किं परमार्थभूता ? उतापरमार्थभूता ? उभयथापि दोष उक्त एवेति वाच्यं, अपरपरमार्थभूतैव सा तस्या परमार्थान्वयायोगश्चेत् एव ।

वस्तुतस्तु अस्मिन्घटे यो आकारोस्ति स एव घटान्तरे न भवति, किंतु ततोऽन्य एव, तद्वद-निष्ठाकारस्य तद्वन्नघटनिष्ठत्वायोगात् । तथाच सर्वत्रानुगत कश्चिदाकारो जातिपदवाच्यो नास्त्येव । एवं सति शुक्तिरजतनिष्ठ आकारश्शुक्तिरजतवन्मिथ्यैवेति न तस्य परमार्थान्वययोगः परमार्थरजतनिष्ठा-कारस्य वा न शुक्तिरजतान्वययोगः- शुक्तिरजतनिष्ठाकारस्य वा न शुक्तिरजतातरान्वययोगः इति न

काप्यनुपपत्तिः । जात्यभ्युपगमेपि शुक्तिरजतजातिरपरमार्था शुक्तिरजतान्वययोगिन्येव परमार्थ-
रजतान्वयवती ॥ परमार्थजातिरेवेति न दोष इति बोध्यम् । नचापरमार्थे शुक्तिरजते
कथं परमार्थरजतबुद्धिशब्दयोर्निर्वाह इति वाच्यं, आन्त्या तन्निर्वाहात् । अपरमार्थरजते परमार्थ-
रजतमिति प्रत्ययो हि भ्रमः । यद्वा शुक्त्युत्पन्नेपि रजते शुक्तिगतः पारमार्थ्याशः प्रतिभासते—
ततश्शुक्तिरजते परमार्थरजतमिति शब्दप्रत्ययौ भवतः । तस्माच्छ्रुतावनिर्वचनीयं रजतं परमार्थरजतसदृशं
दोषवशादुत्पन्नमेव- इदं रजतमिति प्रतीत्यन्यथानुपपत्तेरित्यलं दुर्वादिविवादेन । यदुक्तं सुदर्शनेन—
अपरमार्थभूतजातेः परमार्थभूतबुद्धिशब्दनिर्वाहकत्वायोग इति, तदपेशलम्—जातेरपरमार्थे सति
तद्विषयबुद्धिशब्दयोरप्यपरमार्थ्यमेवेति कृत्वा अपरमार्थभूतजातेरपरमार्थभूतबुद्धिशब्दनिर्वाहकत्वं युज्यत
एव । नच बुद्धिशब्दयोर्बाधकादर्शनात्परमार्थ्यं सिद्धमिति वाच्यं, नेदं रजतमिति ज्ञानेन शुक्तिरजनस्येव
तद्विषयकबुद्धिशब्दयोरपि बाधितत्वात् । नहि विषयस्य रजतस्यापरमार्थ्यं रजतमिति बुद्धिशब्दयोः
पारमार्थ्यं सम्भवति- नहि बुद्धिमात्रं परमार्थं, किं तु सत्यवस्तुविषयैव बुद्धिः परमार्था, असत्यवस्तुविषया
तु बुद्धिरपरमार्थैव । अन्यथा भ्रमप्रमयोस्तादृश्यमेव भवेत्- प्रमाह्वनाधिनाथविषया बुद्धिः भ्रमस्तु बाधि-
तार्थविषयः प्रमया च भ्रमो बाध्यते- अबाधितत्वे भ्रमानुवृत्तिप्रसङ्गात् । नच विषयनाभादेव भ्रमाननु-
वृत्तिरिति वाच्यं, निर्विषयत्वादेव भ्रमस्य बाधोपीति । तस्माद्रजतवत्तद्विषयबुद्धिशब्दावप्यपरमार्थ्येव,
रजतं च दोषवशादुत्पन्नमेव । एवं ब्रह्मणि जगदप्यज्ञानादुत्पन्नमिति जगदपरमार्थमेव । तद्विषयबुद्धि-
शब्दावप्यपरमार्थ्येवेति सिद्धम् । ब्रह्मण एकस्यैव परमार्थत्वं तद्वि- श्रुतिस्मृतिपुराणादिभिरभिप्रेतं- तथा
च दर्शितमिति सक्षेपः ॥

रामानुजाभिमतयथार्थस्यातिसिद्धान्तखण्डनम् ।

अथ यदुक्तं रामानुजेन—यथार्थस्यातिमेव सिद्धान्तत्वेनावलम्ब्य- 'यथार्थं सर्वविज्ञानमिति
वेदविदां मतम् । श्रुतिस्मृतिभ्यस्सर्वस्य सर्वात्मत्वप्रतीतिरिति ॥ बहुस्यामिति सङ्ख्यपूर्वमृष्टादुपपत्तये ।
तासां त्रिवृतमेकैकामिति श्रुत्यैव दर्शितम् ॥ त्रिवृत्करणमेव हि प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । यदमौ रोहितं रूपं
तेजस्तदपामपि ॥ शुक्लं कृष्णं पृथिव्यम्, अग्निश्चैव त्रिरूपम् । श्रुत्यैव दर्शिता तस्मात्सर्वं सर्वप्रसङ्गनाः ॥
पुराणे चैवमेवोक्तं दैव्येन सृष्ट्युपक्रमे । नानावीर्या पृथग्भूतास्तनस्ते सहस्रं विना ॥ नशानुबन्धजा-
स्वप्नुमसमागम्य कृत्स्नशः । समेत्यान्वोऽयं योगो परम्परसमाश्रयाः ॥ महदाद्या विरोधान्ताण्डमित्या-
दिना ततः । सूत्रकारोपि भूतानां त्रिरूपत्वं तथाञ्चइत् ॥ आत्मकत्वात्तु भूयस्त्वादिति तेनाभिधानिदा ।
सोमाभावे च पूतीकग्रहणं श्रुतिचोदितम् ॥ सोमावयवमद्भावादिति न्यायविदो विदुः । ग्रीष्माभावे च
नीवारग्रहणं ग्रीहिभावतः ॥ तदेव सदृशं तस्य यच्चन्द्रस्यैकदेशमाह । शुक्र्यादौ रजतदेश भावधुस्यैव
बोधिनः ॥ रूप्यशुक्ल्यादिनिर्देशमेवो भूयस्त्वहेतुकम् । रूप्यादिमदशब्दाश्च शुक्र्यादिगन्धव्यने ॥
अतस्तस्यात्र सद्भावः प्रतीतेरपि निश्चिनः । कदाचिदुत्तरादेस्तु दोषाच्छ्रुत्यैव श्रुतिः ॥ रजतांगो
गृहीतोऽतो रजनाधीं प्रवर्तते । दोषानां तु शुक्र्यंशे गृहीते तत्तिर्यजते ॥ अतो यथार्थं रूप्यादि-

विज्ञानं शुक्तिकादिषु । बाध्यबाधकभावस्तु भूयस्त्वेनोपपद्यते ॥ शुक्तिभूयस्त्वैकल्यसाकल्यमहंरूपत ।
नातो मिथ्यार्थसत्यार्थविषयत्वनिबन्धन ॥ एवं सर्वस्य सर्वत व्यवहारव्यवस्थिति ।' इति, तदयुक्तम्—

“ब्रह्मैकमेव सत्कलात्मकमित्यखण्डमुद्धोषयत्सु भुवने श्रुतिमस्तकेषु । सर्वं च सर्वमयमित्यवद-
त्कथन्नु रामानुज फणिपतेरवतारमृत ॥ सर्वं मुकुन्दमयमित्यभिप्रायमाणे श्रीमत्पराशरकृतेपि पुराणरत्ने ।
सर्वं च सर्वमयमित्यवदत्कथन्नु रामानुज परमवैष्णवसार्वभौम ॥ लोकस्त्रिवृत्कृत्पराजलपावकाश्च भूत
श्रयात्मकमिति प्रतिपन्नमेव । नैतावता च सकल सकलात्मकं स्यात्सर्वणात्मक किमु घटो भुवि मार्तिक-
स्यात् ॥ सर्पं पशुश्च मकर पुर्यो महीजो ग्रावा घटश्च कनक रजतं किमु स्यात् । तम्पादतद्विषय-
तद्विषणा यथार्था नैवेति सर्वविषणा नु कथं यथार्था ॥ नैवान्यगाज्यवसन्ततिरन्यगा स्यात्तत्तन्निमावय-
वसन्ततिरन्यदीया । सोमो यथा परिपुनाति जनं तथैव पूतीक इत्यभिमतं मतमागत्य ॥ शुभत्या
वसन्त्यवयवा यदि राजनास्तर्द्धमिन्स्थशुक्त्यवयव प्रलयेपि तेषाम् । नाश विना द्रवपद समुपागताना
दृश्येत दाहविरमे ननु पिण्डभाव ॥ रूप्ये च शुक्त्यवयवा यदि तर्हि बहौ तेषा क्षयाद्रजनमल्पतर भवेच्च ।
नैगाद्वातद्वद्गतमिदं भजतेऽप्यभावं तस्मान्मृषैव रजते ननु शुक्तिसत्त्वम् ॥ किं नीलगा अवयवा गग
नेऽपरूपे तिष्ठन्ति येन गगन मलिनं विभायात् । शुक्त्यम्बरादिरजनासितमुखमासा मिथ्यैव सत्यमितिभि
परिबाधितत्वात् ॥' अयमर्थः शुक्तेऽखण्डतत्त्वभूतकार्यत्वात्तत्त्व भूतत्रयावयवास्तन्तीति भूतत्रयशब्दवाच्यत्व
भूतत्रयात्मत्व च तस्या अस्तुनाम- नैतावता तस्या घटपटकनकशुनकरजतरजकाङ्गारभृङ्गभृङ्गराजादि-
सर्वात्मत्वप्रयुक्ततच्छब्दवाच्यत्व सम्भवति- विरोधात् । तथाहि- किं शुक्तौ शुक्त्यवयवा रजनावयवाश्चैव
सन्ति ? यद्वा घटावयवा ? पटावयवा ? कनकावयवाश्शुनकावयवा रजतावयवा अङ्गारावयवा भृङ्गाव-
यवा भृङ्गराजनामकौषध्यवयवाश्चेत्यनन्तपदार्थावयवास्तन्ति ? आद्ये- शुक्तेऽशुक्तिरजतोभयात्मत्वे सत्यपि
तदतिरिक्तघटपटाद्यात्मत्वासत्त्वाच्च सर्वात्मत्वसिद्धिः । द्वितीये- शुक्तौ रजप्रतीतिवद्वटपटादिप्रतीतिरपि
भवेत् । नच रजतावयवाना बाहुल्याद्रजप्रतीतिः, घटपटावयवाना तु स्वल्पत्वाद्वटपटाद्यप्रतीतिरिति
वाच्यं, इदं रजतमिति प्रतीतिवलेन शुक्तौ रजनावयवान् कल्पयितुस्तव घटपटादिप्रतीत्यभावे कथं
शुक्तौ घटपटाद्यवयवकल्पना स्यात् । किंच रजतावयवैरेव शुक्तेरवयवित्वे शुक्त्यवयवा नैव स्युः ।
नच शुक्त्यवयवैर्दुर्भी रजतावयवैरल्पतरैरल्पतमैश्च शुक्तिरूपावयविसिद्धिरिति वाच्यं, अवयवसमु-
दायसंयोगात्मागवयविन एवासत्त्वेन कथं शुक्त्यवयवसिद्धिः । शुक्तेरवयवा हि शुक्त्यवयवा । नच
शुक्तिरूपावयवाश्शुक्त्यवयवा इति अवयवानामेव शुक्तिपदवाच्यत्वं तादृशावयवानाहुल्याच्चैकस्यावयविन-
शुक्तिरिति व्यपदेश इति वाच्यं, तर्हि शुक्तिरूपावयवाना शुक्तिशब्दवाच्यत्वमेव भवेत्त रजनादिशब्द-
वाच्यत्वमिति कृत्वा कथं सर्वस्य सर्वशब्दवाच्यत्व स्यात् । कथं वा शुक्तिरूपावयवविषयकं रजनरूपाव-
यवज्ञानं यथार्थं स्यात् । अपि च शुक्तौ चूर्णिताया यथा शुभ्रगणव उपलभ्यन्ते तथा रजनाणवोप्युप-
लभ्येरन् । नचाल्पत्वाद्गुणलब्धिमतेषामिति वाच्यं, अल्पतेनैवोपरलब्धिमवेदेवेति । नच शुक्तिचूर्णगताना
शुक्त्यणूना रजताणूना चातिसादृश्याद्विवेकेनानुपलम्भः, अविवेकेन तु तदुपलम्भोऽस्येति वाच्यं, तर्हि

चाकचक्य शुक्तौ रूप्याशसद्भावप्रयुक्तमिति वाच्यं, रूप्यगतं चाकचक्यं किमंशसद्भावप्रयुक्तमिति । नच स्वाभाविकमिति वाच्यं, तथा शुक्तिचाकचक्यस्यापि स्वाभाविकत्वात् । यदि तु तैजसाशप्रयुक्तमित्युच्यते, तर्हि तथैव शुक्तिचाकचक्यमपि तैजसाशप्रयुक्तमित्येवोच्यता किमिति तत्र रूप्याशसद्भावपरिकल्पनेन ।

यदुक्तं शुक्तौ शुक्त्यशभूयस्त्वप्रयुक्तं शुक्तिव्यपदेश इति, तदप्ययुक्तम्—शुक्त्यंशस्य कथं शुक्त्यश इति नाम । नच शुक्त्यंशत्वादेवेति वाच्यं, अशिद्रव्यस्य शुक्तिरिति नाग्नि सिद्धे हि तदंशस्य शुक्त्यशत्व सिध्यति, तदेव न सिद्धमिति । अशिद्रव्यस्य शुक्त्यंशभूयस्त्वे सिद्धे शुक्तिव्यपदेशसिद्धिः । अशिद्रव्यस्य शुक्तिव्यपदेशे सिद्धे तदंशस्य शुक्त्यंशत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयात् । यच्चोक्तम्—शुक्ति-रजतज्ञानयोर्बाध्यबाधकभावः शुक्तिभूयस्त्वसाकल्यवैकल्यग्रहप्रयुक्तो, नतु मिथ्यार्थसत्यार्थविषयत्वनिबन्धन इति, तदप्यसाधु—शुक्तौ शुक्त्यंशभूयस्त्वच्छुक्तिरिति ज्ञान बाधकं, रजताशत्वत्वाद्व्रजतमिति ज्ञानं बाध्यमिति वक्तुं न शक्यते- बहुषु ताम्रखण्डेष्वेकस्या रूपिकया सत्यामपीयं रूपिकेति ज्ञानस्य ताम्रखण्डज्ञानेन बाधादर्शनात्, ज्ञानमात्रं सत्यमिति वदता त्वया ज्ञानयोर्बाध्यबाधकभावस्य दुर्बलत्वाच्च । तस्मात्सत्यार्थविषयज्ञानेन मिथ्यार्थविषयज्ञानं सहैव विषयेण बाध्यत इति न सत्त्वयातिवादसिद्धिः । सुदर्शनस्तु—साधारणाकारग्रहणभेदाग्रहदोषादृष्टानि सर्ववादिभिरभ्युपेयानि शुक्त्यादिषु प्रतीयमानाना-मवयवानां रजताद्यवयवत्वं सम्प्रतिपन्नरजताद्यवयवसुसदृशाकारत्वमेव, नतु रजतादिभ्य आनीय निवेशि-तत्वम् । एवमेव पूतीकादिषु प्रतीयमानानां सोमलताद्यवयवानामपि सोमाद्यवयवत्वं नाम सम्प्रति-पन्नसोमलताद्यवयवसौसादृश्यमेव । तच्च स्फुटतरप्रतीतिसिद्धमबाधितं च नहि शुक्तिशकलपूतीकादिषु रजतसोमलतादिसादृश्यं नास्तीति बाधकप्रत्यय उदेति शुक्त्ययवेषु शुक्तिस्त्वन्ध्यवहारशुभ्रपन्नौ तत्र विरुद्धज्ञात्यन्वयामावात् इति, मदुक्तार्थमेवोक्त्वापि शुक्तौ रजतमल्पमस्तीति शुक्तौ रजनबुद्धिर्यथार्थेति चोपसङ्गहारेत्यहो ! भण्डत्वमस्य ।

यदुक्तमेतेन—नेदं रजतमित्यत्र नञर्थे शुक्तित्वमेव यदाकारग्रहणेन पूर्वप्रतिपन्नाया प्रवृत्ते-र्निवृत्तेर्वा निवारणं स एवाकारो नञर्थः सचाकार प्रतियोगिसापेक्षं नेदं रजतमित्यादिशब्दैः तदनपेक्षै-श्शुक्त्यादिशब्दैश्च व्यवहित इति, तत्रोच्यते—किं नञशुक्तित्वमर्थ इत्युच्यते ? यद्वा नेदं रजतमिति बाक्यमनञः अथवा नेदं रजतमिति पदत्रयात्मकवाक्यस्य नाद्य न घट इत्यादावपि शुक्तिर्घट इत्याद्यर्थोपेते । न द्वितीय- नेदं रजतमिति वाक्यस्य इदं रजतं शुक्तिरित्यर्थोपेते । नचेष्टापत्ति- इयं शुक्तिरिति पुरोवर्तिद्रव्यमेव शुक्तित्वेन प्रतिपद्यते- पुरुषो न तु रजतं शुक्तित्वेन- तथासति शुक्तौ रजतज्ञानस्यैव रजते शुक्तिज्ञानस्याप्यन्यार्थत्वापत्तेः । नच रजतत्वेन प्रतिभातमिदं वस्तु शुक्तिरेवेति तदर्थ इति वाच्यं, किं तद्रजतत्वेन प्रतिभातं वस्तु- किं रजतं यद्वा शुक्तिः आद्ये नेदं रजनमित्यस्यैव भ्रमत्वं स्यात् । द्वितीये त्वमप्यन्यथास्यातिमतप्रविष्ट एवासि शुक्तिरेव रजतत्वेन स्थितेत्यभ्युपगमात् । तृतीये- वाक्यार्थज्ञानस्य पदार्थज्ञानसन्नपेक्षत्वाद्ब्रूहि तावत्पदत्रयस्य प्रत्येकमर्थं किं नञपदस्य सादृश्य-मर्थः किं वा अन्यत्वम् ? यद्वा अल्पत्वम् ? अथवा विरोधित्वम् ? उत अप्राशस्त्यम् ? अहोम्बिद-

पुराणात् । नच शुक्लरजतस्येव सत्यरजतस्यापि प्रतीतिव्यतिरेकेणासत्त्ववचनमनुभवविरुद्धमिति वाच्यं, जगत्प्रपञ्चस्येव स्वप्नप्रपञ्चस्यापि सत्त्ववचनमनुभवविरुद्धं न भवति किं- नहि लोक स्वप्नदृष्टं वस्तु यथार्थमिति मन्यते- स्वप्नप्रपञ्च ईश्वरसृष्ट इति मतेपि जीवसृष्टेश्वरसृष्ट एवेति न जीवसृष्टत्वहानि- यथा विष्णुपुत्रब्रह्मसृष्टस्यापि जगतो विष्णुसृष्टत्वव्यवहार तद्वदिति- अतो न श्रुतिसूत्रादिविरोधः । नचेश्वर- परतन्त्रजीवसृष्टत्वमीश्वरस्य कथमिति वाच्यं, यथा मजा एव स्वान्यनम कश्चित्प्रभृत्य तेन नियम्यन्ते, तथा जीव एव सृष्टेश्वरपरतन्त्रो भवति- मातुः स्वपुत्रपारतन्त्र्यं न दृश्यते किम् ? नच किञ्चिदज्ञ- जीवस्य कथं सर्वज्ञेश्वरसत्त्वमिति वाच्यं, मूर्खस्य पितुः पण्डितपुत्रसत्त्वदर्शनात् । नचासर्वशक्ति- र्जीवः कथं सर्वशक्तिमीश्वरं स्रष्टुं शक्नुयादिति वाच्यं, अल्पनम्यापि पितुः प्रबलपुत्रसत्त्वदर्शनात् । किं बहुना सर्वमपि दुर्घटं जीवाज्ञान घटयत्येव तद्वच्चघटितघटनापटीय । नचेश्वरमायैव तादृशीति वाच्यं, ईश्वरमायाया एव तादृशत्वे ईश्वरसत्त्व जीवाज्ञान कीदृशं भवेदिति । नचाकाशादिभूतसत्त्वत्वं जीवस्य न श्रूयत इति वाच्यं, 'आत्मन आकाशस्सम्भूतः' इति श्रुतेः ।

वस्तुतस्तु जीव ईश्वरस्य निरय आत्मैक एवेति कृत्वा न जीवस्येश्वरसत्त्वत्वं नापीश्वरस्य जीव- सृष्टत्वं, किं तु जीवदेहा ईश्वरदेहाश्च सर्वे जीवाज्ञानसृष्टा एतदभिप्रायेणैव जीवेनेश्वर सृष्ट इत्युक्तम् । नच देवमनुष्यादयो जीवदेहा एव तत्तत्कर्मानुगुणेनेश्वरेण सृष्टा इति वाच्यं, रामकृष्णादय ईश्वरदेहा एव स्वपुण्यकर्मादिसदृशताज्ञानेन जीवेन सृष्टा इति । किं जीव स्वशिष्यनैपुण्येनेदानीमीश्वरविप्रह्लाज निर्माति, मृच्छिलादारुभिः ? किं वा तानभ्यर्च्य भवाद्दशा स्वस्वकामाज्ज लभन्ते ? तस्माद्भोवन्ना जीवे- नाज्ञानात्स्वकर्मानुगुणं सर्वं भोग्यजातं निर्मितं, न त्वीश्वरेण तस्याभोक्तुः सृष्ट्या प्रयोजनाभावात्- 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोपि प्रवर्तत' इति हि न्यायः । किं पुनस्तत्सर्वज्ञ ईश्वरः । किं च यथा जीवस्य शेषिणः पुत्रभार्यादिदेहजातं शेषभूतं भोग्यत्वात्तथा ईश्वरदेहोपीति कृत्वा सर्वशेषिणा जीवेनैव स्वशेषभूतं सर्वं सृष्टमीश्वरेण सह । नचेश्वरदेहो जीवभोग्यो न भवतीति वाच्यं, गोपिकाभिः दृष्टदेहस्य भुक्त- ध्वात् । अन्ये च नन्दादयस्तद्देहं दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा च प्रमुदिता इति दर्शनात् । इदानीमपि ईश्वरीयार्चा- विग्रहस्य वैष्णवैरग्यैश्च मूढैर्दर्शनस्पर्शनादिना भुज्यमानत्वात् । नच ते न मूढा इति वाच्यं, 'यो मा सर्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानमीश्वरम् । हित्वा च मज्जते मौड्याद्भस्मन्येव जुहोति स' इति भागवता दर्शिका मूढा एव । अलं शास्त्राचक्रमणेन सर्वमपि जगदीश्वरेण सह जीवाज्ञानकार्यत्वात्निमित्त्यैवेति स्थिते किंपुनः स्वामार्थस्य मिथ्यात्वं वक्तव्यं, शुक्लरजतरज्जुसर्पादीनां वेति संक्षेपः ॥

पीतशङ्खः तित्तो गुडः इत्यादीनामपि अयथार्थज्ञानत्वोपपादनम् ।

अथ पीतशङ्ख इति ज्ञानमपि यथार्थमेव नयनवर्तिपित्तद्रव्यसम्भिन्ना नायनरश्मयश्चक्षुः संयु- ज्यन्ते- तत्र पित्तगनपीतिमाभिभूतशङ्खगतशुक्लिमा न गृह्यते- अतस्सुवर्णानुल्लिप्तगङ्गावत्पीतशङ्ख इति प्रतीयते पित्तद्रव्यं तद्गतपीतिमा चातिसौक्ष्म्यात्पार्श्वस्यैव गृह्यते । पित्तोपहितेन तु स्वनयननिष्क्रान्त- तयातिसामोप्यात्सूक्ष्ममपि गृह्यते तद्ग्रहणजनितसस्कारसचिवनायनरश्मिभिर्द्रव्यमपि गृह्यत इति

स्पन्दितमुल्काचलनं- ऋजुवक्रादिकाभासं- ऋजुवक्रादिप्रकाराभासं- आदिशब्दाच्चक्राद्याकारग्रहणं- तथा-
विज्ञानस्पन्दितं- विज्ञानस्य निरवयवस्य विभुनोऽचलस्याप्यविधया कृतं स्पन्दनं ग्रहणग्राहकाभासं विषयि-
विषयाभासं भवति- यथा अस्पन्दमानं स्पन्दनवर्जितं तदेवालात्मनामासमजमृज्वाद्याकारेणाजायमानं
भवति, तथा अविधया स्पन्दमानमविद्योपरमेऽस्पन्दमानं विज्ञानं जात्याद्याकारेणानामासमजमचलं
भविष्यति । किं च यदा खल्वलतं स्पन्दमानमवतिष्ठते तदा तस्मिन्नन्यतो देशान्तरादागत्य आभासा
भवन्तीति न शक्यं वक्तुं- ऋजुवक्राद्याभासानां देशान्तरादागमनस्यानवगमात् । यदा तदेवात्यतं निष्प-
न्दनं स्पन्दनवर्जितं वर्तते तदा ततोऽन्यत्राभासा भवन्तीत्यपि वक्तुं न शक्यं- अनुपलब्धाविशेषात् । नचा-
भासास्तस्मिन्नेवात्यते लीयन्ते- तदनुपादानत्वात् । यदि हि स्पन्दननिमित्तमलतमुपादानं तदा निमित्ता-
भावमात्रान्नमित्तिभाववदशनादुज्ज्वाद्याकारा स्पन्दनाभावेऽप्यलते भवेयुरित्यर्थः । किं च ते आभासा
द्रव्यत्वाभाषयोगत द्रव्यत्वाभाषयुक्ते वस्तुत्वाभाषादित्यर्थः । अलातान्न निर्गता वस्तुनो हि प्रवेशादि
सम्भवति नावस्तुनः । विज्ञानेऽपि जात्याद्याभासास्तथैव स्युः- आभासस्याविशेषतः तुल्यत्वात् । यथा
असत्सु ऋज्वाद्याभासेषु ऋज्वादिबुद्धिर्दृष्टा अलातमात्रे तथा असत्त्वेव जात्यादिषु विज्ञानमात्रे जत्यादि-
बुद्धिर्बुध्यते समुदायार्थः ।

अथ यदुक्तम्—दर्पणादिषु निजमुरादिप्रतीतिरपि यथार्थं- दर्पणादिप्रतिहतगन्धो हि नायन-
रस्यैव दर्पणादिदेशग्रहणपूर्वकं निजमुखादि गृह्णन्ति तत्राप्यतिशेष्यादन्तरालाग्रहणाच्चा प्रतीतिरिति,
नैतदपि युक्तम्—ग्रीवाभ्यनि-भुगस्य दर्पणगतत्वेन सन्त्यदक्षिणभागयोर्दक्षिणसन्त्यभागत्वेन चान्यथा-
ग्रहणात् । अन्यस्यान्यथाग्रहणं व्यथार्थज्ञानम् । अन्तरालाग्रहणस्य भ्रान्तिर्त्वं प्रागेवोक्तम् । यथा
दिङ्मोहोऽपि दिगन्तरस्याभ्यां दिशि विद्यमानत्वादृष्टबरोनैर्दिगंशविभुक्तो दिगन्तरांशो गृह्यते- अतो
दिगन्तरप्रतीतिर्यथार्थेवेति, तत्र—प्राच्या दिशि पश्चिमा दिग्दर्शनं इति वाक्यं श्रुत्वा घाला अपि परिह-
सेषु । नच सर्वत्र सर्वदिक्पद्माद्येऽपि प्राच्यादित्यवहारः प्रतियोग्यपक्षेऽपि वाच्यं, प्राच्यादित्यवहाराध्या-
दिग्रमेदृग्भवाभावेन सर्वत्र सर्वदिक्पद्माद्येऽपि वस्तुमशक्यत्वात्- आकाशो हि सर्वत्रानि तस्य सूर्योदया-
स्तमयाद्युपाधिबन्तात्मावश्यामादिदिग्बन्धवारः । तथा च प्रागादिदिषु सर्ववाकारमत्त्वेऽपि न पश्चिमादि-
दिगन्तरमत्त्वमिति कृत्वा प्राच्यां दिशि पश्चिमादिदिगन्तान्तिरुपपन्नम् । अत एव तस्या दिङ्मोह इति
व्यवहारः । दिङ्मोहो हि दिक्कम- भ्रमस्यापि प्रमातृत्वं साधयन्मन्त्रवदोः साहसिकता । यथा त्रिचन्द्र-
शानादावपि अंगुल्यवत्प्रमत्तिमिरादिभिर्नयनतेजोगतिभेदेन सम्प्रतीभेदात्मात्ममयीदृश्यमन्योन्यतिरपेक्षं चन्द्र-
ग्रहणद्वयोर्भवेति, तत्रैका सामग्री स्वदेष्टुमिच्छति चन्द्रं गृह्णाति- द्वितीया तु किंचिद्वरगतिश्चन्द्रममीष-
देशग्रहणपूर्वकं चन्द्रं स्वदेष्टुमिच्छति गृह्णाति- अन्यसामग्रीद्वयेन युगपदेशद्वयविशिष्टचन्द्रग्रहणे ग्रहणभेदेन
प्राक्षाकारभेदादेष्टव्यग्रहणमवाप्य द्वौ चन्द्राविति भवति प्रतीतिविशेषः- देशान्तरस्य तद्विरोधगत्यै
देशान्तरस्य गृहीतव्यदेशचन्द्रस्य च निगन्तरग्रहणे भवति- तत्र सामग्रीद्वित्वं पारमार्थिकं- ग्रहणद्वयेन
चन्द्रद्वयं प्राक्षाकारद्वित्वं च पारमार्थिकं- तत्र विशेषः-द्वयविशिष्टचन्द्रग्रहणद्वयस्यैव एव चन्द्रो भवति इति

ग्रहणे प्रत्यभिज्ञानवत्- केवलक्षुषस्सामर्थ्याभावाच्चाक्षुषज्ञानं तथैवावतिष्ठते, द्वयोश्चाक्षुषोरेकसामर्थ्यन्त-
र्भावेपि तिमिरादिदोषमित्रं चाक्षुषं तेजस्सामग्रीद्वयं भवतीति कार्यकल्प- अपगते तु दोषे स्वदेशविशिष्ट-
चन्द्रस्यैकग्रहणवेद्यत्वादेकश्चन्द्र इति भवति प्रत्ययः- दोषकृतं तु सामग्रीद्वित्वं, तत्कृतं ग्रहणद्वित्वं तत्कृतं
ग्राह्यकारद्वित्वं चेति निरवधम् । अतस्सर्वं विज्ञानजातं यथार्थमिति सिद्धं इति, तन्न- नास्माभिर्भ्रमः
प्रमा वा कारणं विना न जायत इत्युक्तं, येन त्वयैवमुपन्यासः क्रियेत । एवमेवमयमयं भ्रमो जायत
इति । किंतु ज्ञानकारणतयाऽभिमततत्कारणसामर्थ्यतिरिक्तदोषरूपकारणजन्यं ज्ञानं भ्रम इत्युच्यते ।
त्वया च द्विचन्द्रज्ञानादेर्दोषसहकृतकारणसामग्रीजन्यत्वमभ्युपेतमिति अमत्वं सिद्धम् । तथा यावद्यवहारं
योर्थस्सत्यः तद्विषयज्ञानं यथार्थमित्युच्यते । चन्द्रद्वित्वादिकं तु प्रतीतिकाले एव सत्यमिव भवति, ननु
यावद्यवहारं- नहि द्वौ चन्द्रौ सत्यौ रज्जुसर्पस्सत्यः, शुक्तिरजतं सत्यं, स्वप्नरथाद्यस्सत्या इति कोऽप्यनुमत्तः
प्रत्येति । भ्रमेऽपगते सति मया दृष्टं द्विचन्द्रादिकं मिथ्यैवेति लोकः प्रत्यभिज्ञानाति । तस्माच्चन्द्र-
द्वयादेर्यथार्थत्वाच्चद्विषयं ज्ञानमप्ययथार्थमेव । दोषकृतं तु सामग्रीद्वित्वमिति वदन्नेव सामग्रीद्वित्वं पार-
मार्थिकमिति यदबोच्येन तस्य स्वबोध्यघातानभिज्ञाऽप्राकाशि- नहि दोषकृतः पारमार्थिको भवति,
किंतु स्वाभाविक एव पारमार्थिकः । एतेन ग्रहणद्वित्वं ग्राह्यकारद्वित्वं च पारमार्थिकमिति प्रत्युक्तम्-
दोषकृतत्वेन सामग्रीद्वित्वस्यैवापारमार्थ्यं कथं सामग्रीकृतग्रहणद्वित्वस्य तत्कृतचन्द्रद्वित्वस्य च पारमार्थ्य-
कत्वं भवेदिति । नच दोषस्य तिमिररोगादिरूपस्य सत्यत्वात्तत्कृतं सर्वं सत्यमेव स्यादिति वार्यं, न
यमविधादशायां तिमिरादिदोषो नास्तीति तत्प्रयुक्तद्विचन्द्रादिभ्रमो नास्तीति वा ब्रूमः-
किं तु द्विचन्द्रादि नास्तीति ब्रूमः- तथा हि- किं तिमिरादेः दोषत्वं पारिभाषिकः? यद्वा यथार्थ-
ज्ञानजनकत्वप्रयुक्तम्? अथवाऽयथार्थज्ञानजनकत्वप्रयुक्तम्? आद्ये- तिमिरादेस्त्वतो दोषत्वाभावाच्चि-
द्वृत्त्यर्थमौषधसेवादिकं कोपि न कुर्यादेव । वितिमिरनेत्र एकमेव चन्द्रं पश्यति अहंपुनश्चन्द्रद्वयमिति
कृत्वा सुकृतवशान्मम सम्प्राप्तौ तिमिरदोषस्सदाप्येवमेव तिष्ठत्विति स्वाभीष्टां विष्ण्वादिदेवतां प्राप्येयैव
तिमिरद्विषयतनैः । अन्योपि तस्येव ममापि तिमिरदोषो जायतामिति कामयेतैव । न द्वितीयः- यथार्थ-
ज्ञानजनकस्य दोषत्वं कालात्ययापदिष्टमिति । अतः परिशिष्टस्तृतीयः । एवं तिमिरादेर्यथार्थज्ञानजनक-
त्वेन दोषत्वादेव तज्जन्यं द्विचन्द्रादिज्ञानमयथार्थज्ञानमिति सिद्धम् । नच चन्द्रद्वित्वाद्द्विचन्द्रज्ञानं सत्यमिति
वाच्यं, चन्द्रद्वित्वस्य प्रत्यक्षादिविरुद्धत्वात् । नच देशद्वयविशिष्टत्वेनैकोपि चन्द्रो द्वेष्टा भवतीति वाच्यं,
तथासति सद्यारवशाच्चन्द्रोऽन्तर्देशविशिष्टो भवतीत्यनन्ता एव चन्द्राः स्युः । नच युगपदेशद्वयविशिष्टत्वेन
चन्द्रद्वित्वमिति वाच्यं, एकस्य चन्द्रस्य युगपदेशद्वयवैशिष्ट्यासम्भवात्- यस्मिन् प्रदेशे यदा चन्द्रस्ति-
स्तदैव स कथं प्रदेशान्तरे भवेत् । नच सामग्रीगेदाच्चन्द्रदेशभेद इति वाच्यं, चक्षुर्गन्मामग्रीद्वित्वस्य
गगनगतचन्द्रदेशभेदाप्रयोजकत्वात् । एतेन- एका सामग्री चन्द्रं स्वदेशविशिष्टं गृह्णाति, द्वितीया तु
स्वदेशवियुक्तमिति प्रत्युक्तम्- एकस्यैव चन्द्रस्य एकस्मिन्नेव क्षणे स्वदेशविशिष्टत्ववियुक्तत्वयोऽयोगात् ।
किंच या स्वदेशवियुक्तं चन्द्रं गृह्णाति सा किं देशान्तरविशिष्टं गृह्णाति? उच्यते निदेशमेव !

आद्ये- कथमन्यदेशविशिष्टस्यान्यदेशविशिष्टत्वेन ग्रहणम् । द्वितीये- कथं निराधाराधेयग्रहणम् । कथं वा देश विना चन्द्रस्य सत्त्वम् । तस्मादेकस्य चन्द्रस्य चन्द्रद्वयत्वेन स्वदेशविशिष्टचन्द्रस्य स्वदेश-
वियुक्तत्वेन अन्यदेशविशिष्टत्वेन च ग्रहणमयथार्थज्ञानमेव । अतएव तस्यैकश्चन्द्र इति जाननाध्यत्वम् ।
तस्मादवाधितार्थविषयं ज्ञानमेव यथार्थं तस्यैव ज्ञानवाच्यत्वाभावात् । नचैवं ब्रह्मण एकस्यैव अनाधि-
तार्थत्वात्तद्विषयं ज्ञानमेकमेव यथार्थमिति वाच्यं, इष्टापत्ते । नच घटादिज्ञानस्य कथं यथार्थज्ञानत्व-
व्यवहार इति वाच्यं, यावद्यवहारं घटादेरवाधितार्थत्वादिति । नचैवं यावत्प्रतिभासमनाधितार्थत्वादज्जु-
सर्पादेस्तद्विषयं ज्ञानमपि यथार्थमेव भवेदिति वाच्यं, इष्टापत्ते । अत एव रज्जु वस्तु त्रिविधमित्युक्तं-
पारमार्थिक, व्यावहारिक, प्रातिभासिकं चेति । नत्र पारमार्थिक ब्रह्म, व्यावहारिकं जीव ईशो जगच्च,
प्रातिभासिकं रज्जुसर्पादि स्वमर्यादादि चेति विशेषः । तत्र पारमार्थिकं परमार्थसत्यं, व्यावहारिकं पर-
मार्थतोऽसत्य- व्यवहारतस्सत्यं, प्रातिभासिकं तु परमार्थव्यवहाराभ्यामसत्यं प्रतिभासन केवलं सत्यम् ।
एवं व्यावहारिकप्रातिभासिकपदार्थयोरौपाधिकसत्यत्वेसत्यपि निरुपाधिकसत्यत्वमात्रान्मिथ्यात्वं, ब्रह्मण
एकस्यैव सत्यत्व- तच्च श्रुत्यैवोक्तं 'तत्सत्यं अतोऽन्यदार्त'मिति । एवं ब्रह्मान्यस्य सर्वस्य मिथ्यात्वादेव
ब्रह्मान्यसर्वविषयकं सर्वं ज्ञानजातमयथार्थमेव । तत्र व्यावहारिकवस्तुज्ञानस्य सत्यत्वमापेक्षिकं- प्राति-
भासिकवस्तुज्ञानदृष्ट्या तस्य सत्यत्वात् । तथा मिथ्यात्वमापेक्षिकमेव ब्रह्मज्ञानदृष्ट्या मिथ्यात्वात् ।
प्रातिभासिकवस्तुज्ञानस्य तु यत्किञ्चिदप्यपेक्ष्यसत्यत्वाभावान्मिथ्यात्वमेव । ब्रह्मज्ञानस्य तु यत्किञ्चि-
दपेक्ष्यमिथ्यात्वमाभावात्सत्यत्वमेवेति विवेकः । तस्मादयथार्थवस्तुविषयकं सर्वं ज्ञानमयथार्थमेवेति स्थितम् ।

निर्दुष्टप्रमाणभूतागमगम्येन ब्रह्मण स्पष्टाः भोग्यपदार्थास्सर्वेऽपि सत्याः इति

रामानुजसिद्धान्तः तत्त्वण्डनम् ।

अथ यदुक्तम्—प्रत्यक्षानुमानागमार्थ्यं प्रमाणनातं आगमगम्यं च निर्दोषं सगुणं सत्यसङ्कल्पं
च परं ब्रह्माभ्युपगच्छता न किं न सेत्स्यति, किं वा नोपपद्यते भगवता हि परात्परेण क्षेत्रज्ञपुण्यपदानु-
गुणं तद्भोग्यत्वायाखिलं जगत्सज्जा सुखदुःखोपेक्षाफलानुभवानुभाव्या पदार्थाः सर्वसाधारणानुभवविषया
केचन तत्तत्पुरुषमात्रानुभवविषयास्तत्तत्कालावसानास्तथातथाऽनुभाव्या सृज्यन्ते- तत्र बाध्यबाधकमाव-
स्सर्वानुभवविषयतया तद्विहिततया चोपपद्यत इति सर्वं समञ्जसमिति, तदयुक्तम्—एकस्याज्ञानस्यान-
भ्युपगमे अभ्युपगतस्य सर्वस्याप्यसिद्धेः । तथाहि- अज्ञानानुपहितस्य निरुपाख्यस्य अरूपस्य, यद्वा,
चिद्रूपस्य ब्रह्मण न तावदागमगम्यत्वं सिध्यति- 'यतो वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह', 'अन्य-
देव तद्विदितादधो अविदितादधि', 'यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म', 'अयचनेनैव
प्रोवाच स हि तूष्णीं ममूव', 'नेतिनेतीत्यादेशः' इत्यादिश्रुतिप्रामाण्यात् ।

किञ्च येन यद्गम्यते तेन तद्वागम्यते ब्रह्म च सर्वव्यापकत्वाच्च केनापि गम्यते तथाच श्रुतम् -
'तस्य भासा सर्वमिदं विमा'तीति । स्पष्टञ्च- 'शिवेन गम्यते सर्वं शिवो नान्येन गम्यते । जडं हि
गम्यतेऽन्येन नाजडं मुनिपुङ्गवा ॥ शिवो नैव जडस्साक्षात्त्ववक्त्राशौकलक्षणः ।' इति शिवस्य ब्रह्मण

स्वप्रकाशचिद्रूपत्वं च सम्प्रतिपन्नम् । तस्माद्ज्ञानं ब्रह्म न जटागमगम्यम् । एवंविधं ब्रह्मेति ज्ञानाय त्वागम आवश्यकः- एतदभिप्रायेणैव वेदवेद्यत्वं ब्रह्मणः श्रूयते, स्मर्यतेच । इदं चागमगम्यत्वमज्ञानेन ब्रह्मणि कल्पिनमेव, आगमस्यैवाज्ञानपरिकल्पितत्वे किं पुनस्तद्गम्यत्वस्य । नहि विद्यादशायामागमोन्ति- 'नेह नानास्ती'ति श्रुतेः । आगमस्यैवाभावे कथमागमगम्यत्वं ब्रह्मणः । तस्मादज्ञानानभ्युपगमे ब्रह्मण आगमगम्यत्वं नैव सिध्यति- निर्दोषत्वं तु यद्यपि सिध्यति, तथापि निर्दोषं ब्रह्मेति प्रतीतिस्त्वज्ञानाभ्युपगमं विना न सिध्यति । सगुणत्वं नैव सिध्यति- निर्गुणत्वाद्ब्रह्मण 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चे'ति श्रुतेः । अज्ञानाभ्युपगमे तु सगुणं ब्रह्म सिध्यति- अज्ञानाद्ब्रह्मणस्तत्त्वादिगुणलाभात् । नित्यसङ्कल्यत्वं च न सिध्यति- सङ्कल्पस्याज्ञानकार्यत्वात् । ईश्वरस्य सष्टयवम्बवाकारपरिणताज्ञानवृत्तिर्हि सङ्कल्पः- यथा जीवस्य अन्तःकरणपरिणामसङ्कल्पः- तथा च श्रुतिः 'कामस्तङ्कल्प' इत्यारभ्य 'सर्वं मन एवेति । एवं सङ्कल्पासम्भवादेव तत्प्रयुक्तसृष्ट्यधनुषपति- 'तदैक्षन् बहुया प्रजायेय', 'सच त्यच्चाभव'दिति हि श्रूयते । एवमज्ञानानभ्युपगमे जाग्रत्पञ्चलसृष्टत्वमेव ब्रह्मणो न सम्भवतीति सिद्धे किं पुनस्तत्प्राप्तप्रपञ्चादिसृष्ट्यव- सिद्धिः । एवं ब्रह्मण सृष्टत्वेऽसिद्धे तत्सृष्टस्य जगत एवासिद्धिरिति कृत्वा कथं तदेन्द्रदेगभूतनत्य- क्षादिप्रमाणत्रयसिद्धिः । तस्माद्यदि तव स्वाभ्युपेतदर्शितसर्वार्थसिद्धाविच्छा, तर्हि तत्साधकं ब्रह्माश्रितं मिथ्याभूतमनिर्वचनीयमज्ञानमभ्युपगच्छ ।

ननु नाहमज्ञानमभ्युपगच्छामि- तत्सत्त्वे श्रुतिप्रमाणाभावात् । नच अनृतेन हि प्रत्युदा इति श्रुतिसिद्धं तदिति वाच्यं, तत्र ऋतेतरविषयोऽनृतशब्द- ऋनमिति कर्मवाचि- 'ऋतं पिन्ता'विति वचनात् । फलमिसन्धिरहितं परमपुरुषाराधनवेषं तत्प्राप्तिफलं कर्म ऋनम् । तद्यतिरिक्तं सासारिक- फलकं ब्रह्मप्राप्तिविरोधि कर्म अनृतम् । 'एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति अनृतेन हि प्रत्युदा' इति वचनात् । नापि- 'नासदासीन्नो सदासी'दिति श्रुतिसिद्धम्- तत्र सदसच्छब्दौ चिदचिद्यष्टिविषयौ- उत्पत्तिवेत्यां सत्यच्छब्दामिहितयोश्चिदचिद्यष्टिभूतयोर्वस्तुनोरप्यप्यकाले अचित्समष्टिभूते तमदशब्दाभिधेये वस्तुनि प्रत्यप्रतिपादनपरत्वादस्य बाधयस्य । नात्र कस्य चित्सदसदनिर्वचनीयनोच्यते- सदसतोः कालविरोधे असद्भावमात्रवचनात् । तम 'आसीत्तमसा गूढमि'ति तदनन्तरवाक्ये तमदशब्दामिहितस्य द्रुत्यन्तरादचि- त्समष्टित्वमदगम्यते- 'अन्यत्तमश्चरे लीयते अक्षर तमसि लीयते' इति । नच तमदशब्देनाचित्समष्टि- रूपायाः प्रकृतेस्सूक्ष्मावस्थोच्यते । तस्यास्तु- 'मायां तु प्रवृत्तिं विद्या'दिति मायाशब्देनाभिधानादनि- र्वचनीयत्वमिति वाच्यं, मायाशब्दस्यानिर्वचनीयवाचित्वं न दृष्टमिति । मायाशब्दस्य निश्चयार्थयत्वेनानि- र्वचनीयत्वमिति चेत् तदपि नास्ति- नहि सर्वत्र मायाशब्दो निश्चयाविषय- अनुररक्षणाच्च दिशु स- ये- मेकैकदेशेनसूदित'मिति । अतो मायाशब्दो विचित्रार्थसर्गकरानभिधी । प्रवृत्तेश्च मायाशब्दानभिधेर्न निश्चि- त्तार्थसर्गकरत्वादेव । 'अम्मान्मायी सृजते निधमेतन्मिथ्यान्यो माययः सन्निभ' इति मयशब्द- वाच्यायाः प्रवृत्तेर्विचित्रार्थसर्गकरत्वं दर्शयति । परमपुरुषस्य च तद्वचनान्नेग मायित्वमुच्यते- नात्र वेन ।

जीवस्यैव हि मायया निरोधं श्रूयते- 'तस्मिन्धान्यो मायया सन्निरुद्धः' इति, 'अनादिमायया सुतो यदा जीवः प्रबुध्यत' इति च, 'इन्द्रो मायामि पुरुरूप ईश्वरः' इत्यत्रापि विचित्राश्शक्तयोऽभिधीयन्ते । अत एव हि 'मूर्तिवद्देव राज'तीत्युच्यते । नहि मिथ्यामिमूत कश्चिद्विराजते- 'मम माया दुरत्यये'त्यत्रापि गुणमयीति वचनात्सैव त्रिगुणात्मिका प्रकृतिरुच्यते ततो न श्रुतिमिस्सदसदनिर्वचनीयाज्ञानप्रतिपादनमिति रामानुजः, तदेतत्तुपपुञ्जप्राप्यम्—तथाहि- 'वितथं त्वनृतं वच । सत्यं तद्यमृतं सन्ध्यागित्यमरकोशात्- अतः सत्यं तद्विघ्नमनृतमसत्यमेव । तथैवासत्ये अनृतशब्दस्य 'सत्यमेव जयति नानृत'मिति वेदे प्रयोगः श्रूयते- तथा लोकेपि प्रयोगो दृश्यते ऋतशब्दस्य च सत्ये । नच सत्यानृतशब्दौ लोके यथार्थादर्थवचसोरेव प्रयुज्येते- दर्शितकोशवशादिति वाच्यं, सत्यानृतचोविषयत्वादेवार्थयोरपि सत्यानृतत्वव्यवहार इति । यद्वा अर्थगतयथार्थत्वायर्थत्वप्रयुक्त एव वचसोस्सत्यानृतत्वव्यवहार इति । सर्वथापि सत्य शब्दोऽसत्य शब्दः, सत्योर्थोऽसत्योर्थ इति शब्दार्थयोर्द्वयोरपि सत्यानृतशब्दप्रयोगसम्भवति । तस्मादनृतेनेति श्रौतशब्देनासत्यमेव वस्तुमिधीयते, ननु सत्यं काश्चर्यादिकम् । तथा 'ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके' इति वाक्ये ऋतशब्दः फलवाची- सुकृतस्य कर्मण ऋतं फलमित्यन्वयात् । यद्यपि ऋतशब्दस्सत्यवाची, तथापि न तस्येहग्रहणमनन्वयात्, किं तु ऋगताविति धातोर्निष्पन्नोयमृतशब्दः फलवाची, फलं हि प्राप्तं भवति । ऋतं प्राप्तं फलमित्यर्थः । तस्मात् ऋतशब्दस्य निष्कामपरमपुरुषाराधनकर्मपरत्वं स्वकपोलकल्पितत्वादप्रमाणमेव । तस्मात्- ऋतात्स्याद्ब्रह्माण्डस्य दन्तमसत्यमज्ञानमेव- 'तत्सत्य'मिति श्रुते, 'सत्यं ज्ञान'मिति श्रुतेश्च । निरपेक्षं सत्यं हि ब्रह्म, तद्विघ्नं सर्वमसत्यत्वंदन्तमेव- 'अतोऽन्यदार्तमिति श्रुते । अनेनानृतसर्वोपादानेनानृतेनाज्ञानेन प्रत्युद्धत्वादेव ब्रह्म न विन्दन्तीति श्रुत्यर्थान्न तद्वाक्येनापि रामानुजोक्तार्थसिद्धिः । प्रत्युतास्मदमीदृशसिद्धिरेव । एतेन अनृतेन हि प्रत्युद्धा इति वाक्यद्वयमपि श्रुतिगतमनिर्वचनीयाज्ञानसाधकमिति स्थितम् ।

ननु अनृतशब्देन सत्यब्रह्मभिन्नं वस्तुच्यतां नाम, तदज्ञानमेवेति कथं निर्णेतुं शक्यमिति मैत्रम्-- ब्रह्माज्ञाननामकदृश्यद्वयातिरिक्तपदार्थाभावात् । नच जगदस्तीति वाच्यं, तस्याज्ञानकार्यत्वेनाज्ञानत्वात्- मृतकार्यं घट खलु मृतः । नच जीवोस्तीति वाच्यं, तस्य चिद्रूपस्य ब्रह्माभिन्नत्वात् । नच प्रकृतिरस्तीति वाच्यं, तस्या एवाज्ञानपदार्थत्वात् । एतेन- श्रुतिषु प्रकृतिशब्दश्चरणादप्यज्ञानं सिद्धमिति सिद्धम् । नच प्रकृतिस्तम एव नाज्ञानमिति वाच्यं, तमस एवाज्ञानत्वात्- यथा बाह्यं तमो घटादिकमावृणोति, तथाऽज्ञानमपीति कृत्वा अज्ञानस्य आन्तरतमस्त्वेन व्यवहार इति । नच प्रकृतिर्मायैव 'माया तु प्रकृतिं विधादिति श्रुतेरिति वाच्यं, मायाप्यज्ञानमेवेति । नचानिर्वच्यज्ञानपरा न मायेति वाच्यं, मायाशब्देनानिर्वचनीयस्यैवार्थस्य प्रतिपाद्यमानत्वात् योऽर्थो निरूपयितुं न शक्यते विस्पष्टं च भासते, सोऽर्थो मायामय इति सर्वसम्प्रतिपत्तेः । विचित्रार्थसर्गकरं वस्तु मायेति वदता त्वयापि भङ्गचन्तरेण मायाऽज्ञानमिति प्रतिपन्नमेव विचित्रार्थसर्गकरं वस्तु खल्वज्ञानम् । नचाज्ञानमवस्त्वेवेति वाच्यं, वस्तुतोऽवस्तुत्वेपि यावद्यवहारं सत्यत्वेन वस्त्वेवेति । नच मिथ्यामृताज्ञानस्य कथं विचित्रार्थ-

मायामिभूतत्वं तु विराजनविरोधि- तत्तु मायाविनीद्वारे न सम्भवति- ऐन्द्रजालिकवत् । जीवे तु सम्भवति तस्य मायादित्वालोक्त्वदिति । 'मम माया दुरत्यये'त्यत्रापि गुणमयी प्रकृतिशब्दवाच्या च माया' अज्ञानमेव त्रिगुणात्मकत्वादज्ञानस्य । तस्माद्रामानुजोदाहृतश्रुतिभिरप्यज्ञानमनिर्वचनीयं सिद्धमेव ।

अथ 'दूरमेते विपरीते विपुची अविद्या यच्च विधेति विद्या' इति श्रुतिरज्ञाने मानम्- विद्या ज्ञानमविद्या ब्रह्मज्ञानम् । 'महतोऽव्यक्तमुत्तम'मिति श्रुतिश्च- अन्यत्वं हि कारणावस्थं मूलाज्ञानम् । 'त्वं हि न पिता योस्माकमविद्याया परंपरं तारयसी'ति श्रुतिश्च- अविद्याशब्दवाच्यमज्ञानं भावरूपमेवेति प्रतिपादयति । अभावस्य सर्वव्यक्ताभावाद्भावो हि सर्वत्र ससुद्रवदिति । 'सोऽविद्याग्रन्थिं विकिरतीह सोम्य'- इति श्रुतिश्च- अविद्यापदवा-यस्याज्ञानस्य ग्रन्थिवद्भावस्वरूपत्वमुक्तवती । 'मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थं' इति श्रुतिश्च- द्वैतस्य मायाकार्यत्वेन मिथ्यात्वं बोधयन्ती तद्वैतोर्मायाया मिथ्यात्वं सूचयति । 'तम- सस्तु पारे' 'तमस परस्ता'दिति च श्रुतिरज्ञाने हि मान- तम स्वरूपज्ञानं- बाह्यतमोवशावरकत्वगुण-योगादित्युक्तम् ।

महानाक्योपदिष्टजीवब्रह्माऽभेदान्यथानुपपत्त्यापि मिथ्याभूताज्ञानसिद्धिः- इत्युपपादनम् ।

अथ तत्त्वमसीत्यादिमहावाक्यानि जीवपरयोरैक्यं बोधयन्ति सन्ति तद्वैदस्य पारमार्थिकत्वे ऐक्योपदेशानुपपत्त्या तस्याज्ञानप्रभत्वेन मिथ्यात्वं सूचयन्तीत्यतोपि मिथ्याभूताज्ञानसिद्धिः । ननु तत्त्वमसीति जीवपरयोरैक्योपदेशो सति सर्वज्ञे सत्यसङ्कले सकलजगत्सर्गस्थितिविनाशहेतुभूते तच्छब्दावगते प्रकृते ब्रह्मणि विरुद्धाज्ञानपरिकल्पनहेतुभूता काचिदप्यनुपपत्तिर्नास्त्येव- ऐक्योपदेशस्तु त्वंशब्देनापि जीवशरीरकस्य ब्रह्मण एवामिधानादुपपन्नतर- 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणी'ति सर्वस्य वस्तुन परमात्मपर्यन्तस्यैव हि नामरूपभावत्वमुक्तं- अतो न ब्रह्माज्ञानपरिकल्पनं इति, मैत्रम्- चिद्रूपस्य ब्रह्मणसर्वज्ञत्वसत्यसङ्कल्पत्वसकलजगत्सर्गस्थितिनाशहेतुत्वानि नाज्ञानोपाधिं विना सम्भन्तीति ब्रह्माज्ञानयोर्विरोधो नास्तीति च पूर्वमेवोक्तम् । तस्माद्ब्रह्मणस्सर्वज्ञत्वाद्युपपत्तये ब्रह्मण्यज्ञानं परिकल्पनीयमेव । तस्य चाज्ञानस्य निवृत्तिं विना न जीवपरयोरैक्यं सम्भवति- 'विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते । आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कं करिष्यती'ति पुराणात् । सा चाज्ञाननिवृत्तिरैक्यज्ञानादेव सम्भवति- अभेदज्ञानस्यैव भेदजनकाज्ञानविरोधित्वात् । अत एवोक्तम्- 'विभेदजनकेऽज्ञाने ज्ञानात्ताशमुपागते' इति । तच्च ज्ञानं तत्त्वमसीत्यैक्योपदेशादेव भवति- 'तत्त्वमसीति गुरुपदेशं प्राप्य हि अहं ब्रह्मासीति प्रत्येति शिष्यः । तस्मात् जीवब्रह्मैक्यज्ञाननिवर्त्यजीवब्रह्मभेदकाज्ञानानभ्युपगमे जीवब्रह्मैक्योपदेशो व्यर्थ एवेति कृत्वा तद्वैयर्थ्याऽन्यथानुपपत्त्याऽवश्यमभ्युपेयमज्ञानम् । एतेन तत्त्वमसीतिवाक्यगम्य त्वम्पदस्य जीवशरीरकं अनेत्यर्थ इति प्रत्युक्तम्- तथासति जीवशरीरकं ब्रह्मेति ज्ञानात्फलाभावेनोपदेशवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नच तदज्ञानाज्जीवो ब्रह्मणश्शरीरं न भवतीति निपरीतज्ञाननिवृत्तिं फलमिति वाच्यम्, तन्निवृत्त्यापि फलमावात् । नाहं ब्रह्माणश्शरीरमिति ज्ञानसद्भावदशाया वर्तमानस्य संसारस्य ब्रह्मणश्शरीरमहमिति ज्ञानसद्भावदशायामप्यनिवृत्ते । प्रत्युत स्वशरीर इव ब्रह्मशरीरे स्वस्मिन्नप्यनित्य-

त्वादिबुद्धिरेव भवेदिति संसाराधिक्यमेव । नच ब्रह्मणश्शरीररुहमिति ज्ञानाज्जीवस्य तस्मिन् भवान्य-
 भ्रमनिवृत्तिः फलमिति वाच्यं, अज्ञस्य जीवस्य पारतन्त्र्यमेवानुभवसिद्धमिति- नहि सुखदुःखरोगाद्यभिभूत-
 कोपि संसारी जीवः स्वतन्त्रोहमिति मन्यते । तस्मादविद्यमानत्वात्तन्त्रभ्रमनिवृत्तिर्न फलम्- असत्त्वा-
 देव तस्य निवृत्त्ययोगात् । नच स्वतन्त्रोहमिति अमोक्षयद्वैतिन इति वाच्यं, सद्यज्ञानजनितस्तस्य
 सोनुभवः प्रमैव नतु भ्रम इति । नचास्वतन्त्रस्य जीवस्य कथं स्वातन्त्र्यं यथार्थं स्यादिति वाच्यं, स्वतन्त्र-
 एव जीव इति । नच ब्रह्मशरीरं जीवः कथं स्वतन्त्र इति वाच्यं, जीवस्य ब्रह्मशरीरत्वमेवाद्यापि न
 सिद्धमिति । नच ब्रह्मान्तर्यामिको जीवः कथं स्वतन्त्र इति वाच्यं, जीवस्य ब्रह्मान्तर्यामिकत्वमप्यद्या-
 प्यसिद्धमेवेति । नचान्तर्यामिब्रह्मणोऽनुभवासिद्धिरिति वाच्यं, प्रत्यगात्मपरमेव तद्वाङ्मयमित्युक्तत्वात् । नच
 प्रत्यगात्मन एव जीवत्वात्कथं स्वस्यैव स्वान्तर्यामिकत्वमिति वाच्यं, एकमेव चैतन्यमन्तःकरणावच्छिन्नं
 सज्जीव इति तदुपहितं सप्रत्यगात्मेति च व्यपदिश्यत इत्युक्तत्वात् । एतेन स्वातन्त्र्यं जीवस्य प्रत्यक्ष-
 विरुद्धमिति प्रत्युक्तम्-देहादितादात्म्याध्यासप्रयुक्त एवास्वातन्त्र्यानुभव इति । तस्माद्यदशोधितत्वमर्थः
 प्रत्यगात्मा सच्चिदानन्दलक्षणः ॥ परस्य न शरीरम् । नच नियाम्य, नापि भोग्य, नापि शेष, किं
 तर्हि सर्वस्यात्मा नियामकः, साक्षी, शेषी च । तत एव पराभिन्न- स्वरूपतः स्वभावनश्च परोप्येवं
 विध एव हि- किंच तत्त्वमसीतिवाक्यस्य त्वदुक्तोऽर्थोऽप्युक्त एव- तथाहि- हे श्वेनकेतो तत्त्वमसि-
 तत्सर्वशरीरकं परं ब्रह्म त्वं त्वच्छरीरकं परं ब्रह्म अस्ति भवसि- अस्मिन् पक्षे असिपदानन्त्यस्तावत्फुट-
 एव- अस्ति भवतीति वक्तव्यत्वात् । त्वमित्यस्य त्वच्छरीरकं ब्रह्मेत्यर्थवर्णनमप्युक्तं, श्वेनकेतोर्जीवत्वेन
 तत्प्रत्युक्तत्वच्छब्दस्य श्वेतकेतुनामकजीववाचित्वमेव सम्भवति न ब्रह्मवाचित्वमिति । नच 'अनेन जीवे'-
 नेति श्रुतेस्सर्वस्य वस्तुनः परमात्मपर्यन्तस्यैव नामरूपभाक्त्वमिति वाच्यं, तच्छ्रुतेस्तदर्थप्रतिपादकत्वात् ।
 परमात्मा जीवरूपेण देवादिदेहजातमनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति सङ्कल्पिवानिति हि तदर्थः-
 तथाच देवमनुष्यादिनाम्ना नीलपीतादिरूपाणां च देहगतत्वमेव न जीवगन्तव्यं, तदादात्म्याभासाल्लु
 जीवस्य देवोऽहं मनुष्योऽहं नीलोहमिति व्यवहारः- तादृशजन्महाराश्रयेणेपि नामरूपयोर्जीवपर्यन्तत्वमेव, न
 परमात्मपर्यन्तत्वं- नहि परमात्मनोऽस्ति जीवेनसाकं तदधिष्ठितदेहेनमाकं वा तादात्म्याभासः, येन नम-
 रूपयोः परमात्मपर्यन्तत्वं स्यात् । जीवेनेत्यस्य जीवशरीरपरमात्मनेत्यर्थवर्णने श्रुतिस्थपदानामनन्वय एव
 भवेत् । अनेन जीवेन जीवशरीरपरमात्मना आत्मनाऽनुप्रविश्येति धनन्वितं वाच्यम् । तस्माज्जीवेनात्म-
 नेत्यस्य जीवस्वरूपेणेत्येवार्थः । परमात्मा हि जीवो भूत्वा देहं प्रविष्टः । अथ हे श्वेनकेतो त्वं पर-
 मात्मशरीरभूतो जीवः, तत्परं ब्रह्मासीत्यर्थवर्णने तु परमात्मशरीरस्य जीवस्य परमात्मना शरीरेणा सम-
 भेदोपदेशो नैव युज्यते- देहस्य जीवभेदोपदेशवत् । नच देहदेहिनोऽशरीरमभावनिरूपनोन्मयभेद-
 इति तदुपदेशो युज्यत इति वाच्यं, देहात्मनोरभेदत्वादात्म्याध्यासनिन्धन एव, नतु शरीरात्मभावनिय-
 न्धन- अभेदस्य शरीरात्मभावनिरन्धनत्वयोगात् । शरीरात्मभावप्रयुक्तो हि भेद इदं शरीरान्द-
 मारमेति- सनाध्यासो न सर्वज्ञस्य कस्यचित् शक्यः- नहि सर्वज्ञस्सर्वज्ञमिति जीवोऽहमिति वा प्रत्येति-

सिद्धं च । नच सर्वस्य परमात्मशरीरत्वात्परमात्मशरीरभूतसर्वपदार्थवाचिसर्वशब्दानां परमात्मवाचकत्व-
मिति वाच्यं, तथासति शब्दशक्त्या तत्तत्प्राप्तिस्विकार्यपरा एव तत्तच्छब्दा, लक्षणा तु तत्तच्छरीरक-
परमात्मपरा इति प्रतिपद्यते । तथासति न व्याकरणकोशादिदिशोऽस्तव । सा च लक्षणा मुख्यार्थसाधे
सत्येव सम्भवति, नान्यथा । अन एव दर्शितश्रुतिवाक्येषु मुख्यार्थवाधामावाप्त्युक्त लक्षणिकार्थस्यैव
वाधितत्वाच्च लक्षणास्योक्तार । तस्मान्न जीवपुरुषविद्वादिशब्दानां परमात्मपर्यन्तत्वमभिधाय लक्षणा वा
सम्भवति ।

ननु अन्यत्र यथा कर्त्तृ वा भवतु महावाक्येषु तदनुसारिस्मृतिपुराणवाक्येषु च त्वमहमादि-
शब्दानां परमात्मपर्यन्तत्वमेवेति नियम - लक्षणावीजस्य मुख्यार्थानुपपत्तेस्तत्त्वादिति, चेत्तर्हि तत्र मम
च लक्षणैव गतिरिति कृत्वा लक्षणाश्रयण दोषस्तव मते इति कथं त्वयोक्तं प्राक् । किंच लक्षणाश्रय-
णेपि मम मतमेवोपपद्यते ननु तव मतं मायाबच्छिन्नचैतन्यं तत्पदवाच्यार्थ, अन्न कर्मावच्छिन्न-
चैतन्यं त्वम्पदवाच्यार्थ, तयोरसिपदवाच्यैक्यानुपपत्त्या वाच्यार्थकदेशे चैतन्ये लक्षणेति मन्मते न काप्यनुप-
पत्तिः - तत्पदस्येश्वरसर्वज्ञोर्थ, त्वम्पदस्य जीव किंचिद्ज्ञोर्थ, तयोरैक्यानुपपत्त्या त्वम्पदस्य जीवशरीरक-
ईश्वरोर्थ इति तव मते अनुपपत्तिर्दर्शितेति । किंच किं त्वं श्वेतकेतुशरीरकेधरेण सर्वशरीरकेधरे-
ईश्वरोर्थ इति तव मते अनुपपत्तिर्दर्शितेति । किंच किं त्वं श्वेतकेतुशरीरकेधरेण, यद्वा जीवान्तरशरीरकेधरेण, अहोहिबच्छुद्धेनेधरेण,
गैबयं वदसि ? किं वा श्वेतकेतुशरीरकेधरेण, यद्वा जीवान्तरशरीरकेधरेण, अहोहिबच्छुद्धेनेधरेण,
नाथ - विशेषणभेदाद्विशिष्टस्यापि भेद इति - नहि श्वेतकेतुशरीरकस्त्वशरीरको भवति । न द्वितीय -
तस्य तत्पदवाच्यत्वलक्ष्यत्वायोगात् । न तृतीय - प्रथमकल्पोक्तदोषात् । न चतुर्थ - तव मते शुद्ध-
स्येश्वरस्यैवामावात् । भावे वा अमन्मतप्रवेशापत्ते । श्वेतकेतुशरीरकेधरेणाशुद्धस्य शुद्धेश्वरस्यैव
योगाच्च । तत्रापि लक्षणिकेयं श्वेतकेतुशरीरकत्वरूपविशेषणपरित्यागे तु अभेदसिद्धयत्येव । परं तु
लक्षणायामपि लक्षणेति विदुषामपहासपदम् । तस्मादयुक्त एवायं रामानुजपरिकल्पितो महावाक्यार्थः ।
यदुक्तं मन्त्रिणप्रति त्वं राजासीति वाक्यवज्जीवप्रति, तत्त्वमसीति वाक्यं श्रुतिपरमिति तदप्ययुक्तम्—
प्रधानतात्पर्यवतो महाफलस्य महावाक्यस्य अर्थवादत्वकल्पनायोगात्, ऐक्यज्ञानाद्वि महत्सत्त्वं श्रूयते 'तत्र
को मोहः कश्चोऽयं एकत्वमनुपश्यत' इति भेदज्ञानस्य महाभयहेतुत्वं च श्रूयते- 'य उदरमन्नं पुष्पे,
अथ तस्य भयं भवतीति । तस्मान्महाकल्पाभेदविधायकमिदं महावाक्यं महाभयप्रभेदज्ञाननिन्दक-
वाक्योपपत्तिर्हितं च सन्नर्थवादवाक्यवदर्थं भणितुमर्हति । एतेन- तत्त्वमसीत्यस्य श्वेतकेतो त्वं तत्त्वमसी-
सीत्यर्थ इति द्वैतमतं प्रतिक्षिप्तम् । सदृशवाचिन्नामावात्कण्ठोक्तैक्यपरित्यागायोगाच्चेति ।

ननु तत्रापि मतमयुक्तमेव- पदत्वेपि लक्षणाऽभ्युपगमात्- अर्थाद्वैतं ब्रह्मवाक्यार्थो महावाक्येन
लक्ष्यत इति भवदीयवचनादिति, नैमम्—प्रकृष्टपञ्चाशद्वन्द्व इति वाक्यवत्सर्वपदलक्षणाभ्यांकारस्य पुरुष-
त्वात् । वस्तुतस्तु न मम लक्षणाभ्यांकारावसर - तद्वदि- नात्र तत्तच्छब्दस्यैव भूमिभरमभिधेयं किन्तु
निर्गुणं ब्रह्मैव- तेनैव खलु तत्तच्छब्दवाच्येन सुप्तौ जीवमपश्यते- 'सत्ता सोम्य तदा सम्पन्नो भवतीति
तत्रैवोक्तत्वात् । ततो निर्गुणब्रह्मप्रकरणपठितमच्छब्दोऽयं न मगुणब्रह्मज्ञानी नत्वस्त्वमिति पूर्ववाक्यानु-

रोधाच्च । नहि मायामय ईश्वरस्तस्यो भवति । तथा च हेतुहेतुकेतो जीवस्त्वं तद्वन्नैवासि । कथं नु नाम जीवस्य ब्रह्मत्वमत आह स आत्मेति । जीव आत्मेति सम्प्रतिपन्नम् । अहमप्रत्ययात्मन्वत्त्वादात्मन ब्रह्म चात्मैवेति जीवब्रह्मणोरेकात्मप्रत्ययविषयत्वात् । तथा च जीवस्यैवात्मत्वादात्मन एव ब्रह्मत्वाच्च जीवस्य ब्रह्मत्वमुपपन्नमिति । नच सत्यप्यात्मत्वे जीवस्य संसारित्वात्कथमसंसारिवद्ब्रह्माभेद इति वाच्यं, जीवेऽध्यस्तस्य संसारस्य बुद्ध्यादिगतत्वेन जीवगतत्वाभावात् । तस्माद्बुद्ध्यादिवियुक्तो जीवो ब्रह्माभिन्न एवेति कृत्वा श्वेतकेतोस्तत्त्वमसीति ब्रह्माभेदोपदेशो युज्यत एव । तदनुपपन्नौ हि लक्षणाऽऽश्रयणीया ।

ननु अन्त करणोपहितचैतन्यस्य प्रत्यगात्मनस्त्वम्पदवाच्यत्वाभ्युपगमे मायोपहितचैतन्यस्य परमात्मनस्तत्पदवाच्यत्वाभ्युपगमे च कृतेषु अन्त करणोपहितत्वमायोपहितत्वयोर्भेदादलक्षणाश्रयणीयैव, मैरम्—मायोपहितं महाकाशस्थानीयं पूर्णमेव चैतन्यं, घटस्थानीयेन करणे उपलभ्यत इति कृत्वा घटाकाशशब्देन महाकाशवत्प्रत्यगात्मशब्देन परमात्मैवोच्यत इति लक्षणास्वीकारावसरभावात् । तस्मादन्त करणे उपलभ्यते यज्जीवचैतन्यं तदेव ब्रमेति महावायव्यस्याथोऽभिधयैव सिद्ध इति नास्माकं लक्षणाश्रयणरूपदोषोपीत्यलम् ॥

अनिर्बचनीयभानरूपाज्ञानसिद्धौ विष्णुपुराणान्तरसंवादत्वोपपत्तिः ।

ननु श्रुतिसिद्धमस्तुनामाज्ञानं- श्रुत्यर्थोपवृंहणकरपुराणेतिहाससिद्धं तु न भवति- तथाहि- न तावद्विष्णुपुराणे ब्रह्माज्ञानवादो दृश्यते । ननु 'ज्योतीषि विष्णुरिति, ब्रह्मैकमेव तत्त्व'मिति प्रतिज्ञाय- 'ज्ञानस्वरूपो भगवान्यतो सा'विति शैलाब्धिधरादिभेदभिन्नस्य जगत ज्ञानैकस्वरूपब्रह्माज्ञानविजृम्भितत्वमभिधाय, 'यदा ॥ शुद्धं निजरूपी'ति ज्ञानस्वरूपस्यैव ब्रह्मण स्वस्वरूपावस्थितिरेलायाः वस्तुभेदाभावदर्शनेनाज्ञानविजृम्भितत्वमेव स्थिरीकृत्य 'वस्तुवन्ति किं महीषटत्वं'मिति श्लोकद्वयेन जगदुपलब्धिप्रकारेणापि वस्तुभेदानामसत्त्वमुपपाद्य 'तस्मान्न विज्ञानमृत' इति प्रतिज्ञां ब्रह्मन्यतिरिक्तस्यासत्यत्वमुपसंहृत्य विज्ञानमेकमिति ज्ञानस्वरूपे ब्रह्मणि भेददर्शननिमित्ताज्ञानमूलं निजकर्मैवेति स्फुटीकृत्य 'ज्ञानं विशुद्ध'मिति ज्ञानस्वरूपस्य ब्रह्मण स्वरूपं विशोध्य, 'सद्भाव एव भवतो मयोक्त' इति ज्ञानस्वरूपस्य ब्रह्मण एव सत्यत्वं नान्यस्य, अन्यस्य चासत्यत्वमेव- तस्य भुवनादेस्सत्यत्वं व्यावहारिकमिति तत्त्वं तदोपदिष्टमिति ह्युपदेशो दृश्यते, नैतदेवम्—अत्र भुवनकोशस्य विस्तीर्णं स्वरूपमुत्वा पूर्वमनुक्तं रूपान्तरं संक्षेपत श्रूयतामित्यारम्भाभिधीयते- चिदचिन्मिथे जगति चिदशो बाष्पनसागोचरस्वसंवेद्यस्वरूपभेदो ज्ञानैकाकारतया अस्पष्टप्राकृतभेदोऽविनाशित्वेन सत्यशब्दवाच्य । अचिदंशस्तु चिदंशकर्मनिमित्तपरिणामभेदो विनाशीति नास्तित्वाद्वाभिधेय, उभयं तु परब्रह्मभूतवासुदेवशरीरतया तदात्मकमित्येतद्रूपं संक्षेपेणात्राभिहितं तथाहि- 'चक्षुः सौम्यं कायमन्तो विप्र वसुन्धरा । पद्माकारा समुद्रपूरा सर्वत्रा-ब्ध्यादिसंयुते ॥' त्यन्धुनो विष्णोश्शरीरत्वेनान्धुपरिणामभूतं ब्रह्माण्डमपि विष्णोः काय, तस्य च विष्णुरात्मेति सकलश्रुतिगततादात्म्योपदेशोपवृंहणरूपस्य सम्मानाधिकरणस्य ज्योतीषि विष्णुरित्यारम्भ वक्ष्य-

एतदज्ञानैकाकारतया समशब्दगोचरस्वरूपभेदमेवाचिन्मिश्रं भुवनाश्रितं देवमनुष्यादिरूपेण सम्यग्यवहार-
 र्हाभेद यद्वर्तते तत्र हेतु कर्मवैयुक्तमित्याह- एतत्तु यदिति । तदेव विवृणोति- 'यज्ञ पशुरिति ।
 जगदाध्यात्म्यज्ञानप्रयोजन मोक्षोपाययतनमित्याह 'यच्चैत'दिति । अत्र निर्विशेषे परे ब्रह्मणि तदाश्रये
 सदसदनिर्वचनीये चाज्ञाने जगत्सत्त्वल्पितत्वे वाऽनुगुणं किञ्चिदपि पदं न दृश्यते अस्ति नास्ति
 शब्दाभिधेयं चिदचिदात्मकं कृत्स्नं जगत्, परमस्य परेशस्य परस्य ब्रह्मणो विष्णो कायत्वेन तदा-
 त्मकं ज्ञानैकाकारस्यात्मनो देवादिविविधाकारानुभवेऽचित्यारिणामे च हेतुर्वस्तुयाथात्म्यज्ञानविरोधिक्षेत्रज्ञाना
 कर्मवेति प्रतिपादनात् । अस्तिनास्तिमत्यासत्यशब्दानां च सदसदनिर्वचनीयवस्त्वभिधानासामर्थ्याच्च ।
 नास्ति सत्यशब्दौ अस्तिसत्यशब्दविरोधिनौ अतश्च साभ्युपगमसत्त्वं हि प्रतीयते नःनिर्वचनीयवच्च । अत्र
 चाचिद्वस्तुनि नास्त्यसत्यशब्दौ न तुच्छत्वमिध्या वपरौ प्रयुक्तौ । अपि तु विनाशित्वपरौ । वस्त्वस्ति
 किं महीघटत्त्वीयद्वारापि विनाशित्वमेव दृश्युपादितम् । न निष्प्रमाणत्वं ज्ञाननाध्यत्वं वा एकेनाकारे-
 णैकस्मिन्कालेऽनुभूतस्य कालान्तरे परिणामविशेषेणान्यथोपलब्ध्या नास्तित्वोपपादनात् । तुच्छत्वं हि
 प्रमाणसम्बन्धानर्हत्वं बाधोपि श्वेदशकालादिसम्बन्धितया यदस्तीत्युपलब्धं तद्वेशकालादिसम्बन्धितया
 नास्तीत्युपलब्धिं न्तु कालान्तरेऽनुभूतस्य कालान्तरे परिणामादिना नास्तीत्युपलब्धिं कालभेदेन
 निरोधाभावात्, अतो न मिध्यात्वम् । एतदुक्तं भवति ज्ञानस्वरूपमात्मवत्त्वादिमध्यपर्यन्तहीनं स
 तथैकान्वरूपमिति स्वतः एवास्तिसत्यशब्दवाच्यम् । अचेतनं तु क्षेत्रज्ञयोग्यमूर्तं तत्कर्मोपगुणपरिणामविना-
 शीति सर्वदा नास्त्यर्थगर्भमिति नास्त्यसत्यशब्दाभिधेयमिति । यथोक्तम् 'यस्तु कालान्तरेणापि नान्यसज्ञा-
 नुपैति वै । परिणामादिसम्भूता तद्वस्तु नृप तच्च किम् ॥ अनाशी परमार्थश्च प्राज्ञैरभ्युपगम्यते । तत्तु
 नास्ति न सन्देहो नास्तिद्रयोपपादितम् ॥' इति देशकालकर्मविशेषापेक्षया अस्तित्वनास्तित्वयोगिनि
 वस्तुनि केवलास्तित्वबुद्धिबोध्यत्वमपरमार्थ इत्युक्तम् । आत्मन एव केवलास्तित्वबुद्धिबोध्यत्वमिति स परमार्थ
 इत्युक्तम् । श्रोतुश्च मंत्रेयस्य 'विष्णाधारं यथाचैतत्त्रैलोक्यं समवस्थितम् । परमार्थश्च मे प्रोक्तो यथा
 ज्ञानं प्रधानतः ॥' इत्यनुभाषणाच्च । 'अतोऽपि विष्णु रित्यादिसामानाधिकरण्यस्यात्मशरीरभाव एव
 निगन्धन्म् । चिदचिद्वस्तुनोश्चास्तिनास्तिशब्दप्रयोगनिगन्धनं ज्ञानस्याकर्मनिमित्तत्वाभावाविकरूपत्वेन
 प्राधान्यमचिद्वस्तुनश्च तत्कर्मनिमित्तपरिणामित्वेनाप्राधान्यमिति प्रतीयते इति- रामानुजः ।

तदिदं सर्वं तूलादपि तृणादपि लघुतरमिति नैतत्प्रतिक्षेपणे मयाऽधुना यतः कार्यो
 यद्यपि तथापि लोकासाधनाय क्रियते तथाहि—

'अनित्यमस्त्यसत्यं चास्त्वन्तर्नि भवेदिदम् । जगन्मिथ्या न नैवेति वादिनं कोऽनु जेष्यति ॥
 अतुच्छत्वादिदं मिथ्या नेतिचेत्किन्तु तुच्छकम् । प्रमाणसम्बन्धानर्हं तच्चैकं प्रमितं न वा ॥
 आधे व्याहृतिरेव स्याद्विनीयेऽन सिध्यति । शशङ्कज्ञापकसत्त्वमितिचेत्तद्विलक्षणम् ॥
 किं जगत्परमार्थं सद्ब्रह्मन्तु तथा यदि । पुराणन्याहता वाचे मिथ्यैव न तथा यदि ॥
 जगद्वस्तित्वेच्छया पुंशानि हतं वच । यत्तान्दमजं तद्वस्तित्वमुदितं हि पुराणके ॥

परमार्थस्त्वमेवासीत्यन्यस्यापरमार्थता । प्रोक्तातो परमार्थस्य जगतस्तस्याच्च वस्तुना ॥
यत्सदाप्यस्ति तद्वस्तु यत्सदा नास्ति नैव तत् । जगन्नास्ति सदा यस्मात्ततो वस्तु कथं भवेत् ॥
कदाचित्सदपि स्याच्चेद्वस्त्वसत्यमृषेर्वच । पुराणसहिताकर्तुर्भवेदेव महाधिय ॥
अवस्तुत्वादिदं नोसदतुच्छत्वाच्च नाप्यसत् । सत्त्वासत्त्वानिरूप्यत्वादिदं मिथ्या गुणादिवत् ॥
अचिद्वस्तित्वं न ब्रूया अचितो यदवस्तुता । चिदेकमेव तद्वस्तु परमार्थमितीष्यताम् ॥
विष्णुश्चिद्रूपवस्त्वेव चिद्विज्ञश्चेदचिद्वेत् । ततोऽनस्त्वेव स भवेत्तत्रैष्टं हि महामुने ॥
हरेरचिच्छरीरं स्याच्चिच्छरीरमचिद्यत । चिनस्तु विच्छरीरं स्यात्कथं वा त्वं विचारय ॥
चिदन्तरं तु नास्त्येव चिदेकमिति हि स्मृतम् । विज्ञानमेकमित्यत्र श्रुत्याप्यधोयमुच्यते ॥
आत्मस्वरूपमेदस्तु वाक्चित्तागोचरोपि ते । स्वानुभूत्यैव सिद्धश्चेच्छ्रयश्रुत्वाच्च सिध्यतु ॥
देहाद्युपाध्यवस्थानादात्मभेदो भवेद्यदि । घटाद्युपाध्यवस्थानाद् योमभेदो भेदपि ॥
कर्मभेदादात्मभेदो भवेत्तत्तत्र युज्यते । कर्मणो नात्मगमित्वत्त्वयैवोक्तं ह्यकर्म चित् ॥
कर्मणाऽनात्मगोनापि यदि स्यादात्मनो भिदा । देहस्थयापि जरया जीर्णं आत्मा भवेदपि ॥
विभेदजनकेऽज्ञान इति बाधयेन बोधितात् । आज्ञानादेवात्मभेदस्ते ज्ञानतस्मिन् क्षयं गते ॥
नैवात्मभेदो भासेत ज्ञाते द्वैतं न विद्यते । इति श्रुते स्मृतेऽपि तस्मादज्ञानमिष्यताम् ॥
स्वानुभूतिप्रसिद्धात्मभेदलिङ्गवलेन हि । भेदकारणमज्ञानं तन्मिथ्या यच्चित् परम् ॥
अचिद्वत्त्वं यत् तत्सर्वं मिथ्यैवावस्तु भावत । इति प्रयोगं कुत्रापि व्यभिचारं न गच्छति ॥
सामानाधिकरण्यं तु देहदेहितया भवेत् । नैव प्रपञ्चपरयो परस्याध्यासहानित ॥
जीवोहं मर्त्य इतिवदहं सर्वमितीश्वर । तादात्म्याध्यासमागच्छेन्नैवाज्ञानविमोहित ॥
विष्णुयाथात्म्यवेत्ता वा तादात्म्याध्यासमाश्रित । सर्वं विष्णुरिति ब्रूयादज्ञानस्य परिक्षयात् ॥
ज्ञानस्वरूपं जगदित्येतद्वाक्येन विष्णुताम् । जगतो मुनिरेवोक्तसर्पस्य गुणतामिव ॥
जगतो विष्णुकायत्वं जगत्पुण्यमादरे । सर्वे रज्जोरिव भवेद्वटे मृद इवाथ वा ॥
आदिमध्यावसानेषु जगतो विष्णुसंस्थिते । जगद्विष्णुरिति प्रोक्तं कार्यकारणभावतः ॥
आदिमध्यावसानेषु हेतुः कार्यस्य तिष्ठति । नैवास्ति कारणाकार्यं व्यतिरेकेण कुत्रचित् ॥
व्यतिरिक्तं हरे किञ्चिन्नास्तीत्यत्रैव बोधितम् । इदमेवागिसन्धाय स्पष्टं भागवतेष्यद् ॥
अहमेवासमेकोऽहं नान्यद्यत्सदसत्परम् । पश्चादहं यदेतच्च योवशिष्येत सोऽस्यहम् ॥
हरेर्जातमिदं सर्वमिति सम्प्रतिपत्तिमाक् । यज्जातं तत्तु मिथ्येति श्रुत्यैव परिचोदितम् ॥
असत्यत्वं हि मिथ्यात्वमनित्यं च तद्वेत् । सत्यं नित्यं न मिथ्येति श्रुतिसृष्टिनिदिता मत् ॥
विष्णुमायाकृतमिदं न मिथ्येति वदेद्यदि । दृष्टान्तस्तत्र ते नास्ति पक्षः सत्सकलस्य च ॥
विष्णुमायाकृतत्वेन सर्वं मिथ्येति वक्ष्यहम् । व्यतिरेकमुखेनात्र दृष्टान्तो विष्णुरेव मे ॥
विष्णुमायापि मिथ्यैव विष्णुभिन्नत्वहेतुतः । दृष्टान्तस्तत्र सकलं मुक्तिरौप्यादिकं च मे ॥

परमार्थस्त्वमेवैको नान्योस्तीति वदन्मुनि । पराशर प्रमाणं मे मिथ्याद्वपरमार्थरुम् ॥
 परमार्थोपि न भवन्प्रपञ्चो यदि नो मृषा । परमार्थस्तदा बिष्णुर्मिव्या भवतु नदिशवम् ॥
 चिदचिदेह ईशश्चेत्परमार्थस्ततो परम् । नास्त्येवापरमार्थस्य परमार्थपदं वृथा ।
 एवविधेदवरज्ञानं परमार्थमित परम् । ज्ञानस्त्वपरमार्थं चेन्नैतदप्युपपद्यते ॥
 ईश्वरस्यैव देहत्वात्तच्चापि परमार्थकम् । सर्वस्यैश्वरदेहत्वे तदज्ञानस्येशदेहता ॥
 तस्माच्छरीरादखिलादचिद्वरूपात्पर पुमान् । ईश्वर परमार्थोऽयस्तस्मादपरमार्थक ॥
 यदीद्वरस्य देहस्याज्जीवो न परमार्थताम् । प्राप्तमौष्टे त्वनिष्ठं तन्मोक्षप्राप्तुरभावन ॥
 मोक्षस्य परमार्थत्वात्तत्समाप्तिं कथं भवेत् । जीवस्यापरमार्थस्य तस्माज्जीव पराभिद ॥
 जीवस्य परमार्थत्वं मुनिनापि समीरितम् । सति जीवेशयोर्भेदे तन्न सिध्येत्कथञ्चन ॥
 अचितो परमार्थत्वं चितोर्जीवेशयो पुन । परमार्थत्वमित्युक्तिरपि सङ्गच्छते नहि ॥
 परमार्थस्त्वमेवैक इति निर्धारणावलात् । एकस्य परमार्थत्वं न द्वयोरिति विस्फुटम् ॥
 अचितोऽपरमार्थस्य प्रतीतिं कुत इत्यसौ ॥ शङ्का परिहृता ज्ञानविनृम्भितमितीरिणा ॥
 अलातवत्स्वन्दमाने विज्ञाने सत्यविद्यया । आभासा इव भूयाद्या जायन् इति हीरिनम् ॥
 विज्ञानस्याचलस्यापि स्पन्दसमुपपद्यते । अज्ञानाद्गगनस्येव नीलिमेत्यवगम्यताम् ॥
 विज्ञाने स्तिमिते तस्मिन् विलयं यान्ति ते समे । अतो मिथ्यैव ते भावा विज्ञानेन विजृम्भिता ॥
 ईश्वरस्यैव सङ्कल्पो यदि विज्ञानमुच्यते । स ईश्वरोपि मायी तत्सङ्कल्पो माययोदित ॥
 मायासाङ्कल्पिकं ज्ञानमिति नैषण्ड्यकोक्तिर । माया सङ्कल्प इति न व्यपदेशवचो हि तत् ॥
 ज्ञानस्य तु विरोध्येतदज्ञानं तद्वृत्तं यत् । अनात्मन्यात्मतादात्म्याध्यासोऽज्ञानं रणद्धि न ॥
 कर्मजो देहभेदो न ज्ञानतोऽपक्षमो भवेत् । मर्त्यदेवादिदेहा यदज्ञानप्रप्त्युपयोगिन ॥
 मर्त्यादिदेहदं कर्म ज्ञानस्य न विरोधि तत् । अध्यास कर्मण स्याच्चेत्कर्मैवाज्ञानमिष्यताम् ।
 अनात्मन्यात्मधीहेतुर्थतदज्ञानमित्ययम् । सिद्धान्त औपनिषद कर्मा नात्मनिमित्तकम् ॥
 अनात्मनामुपादानं त्वज्ञानं त्रिगुणात्मकम् । त्रिगुणात्मकता यस्मादनात्मस्ववगम्यते ॥
 मुक्तदृष्ट्याविर्दं तुच्छप्राज्ञदृष्ट्या ॥ दुर्वचम् । वास्तवं मूढदृष्ट्या तु सविशेषं विभासते ॥

(सविशेषं सकार्यमिदमज्ञानम्)

अगमिष्येति वादो न प्रयोधयितुमेव व । विजयाय तु नो यस्मात्किमज्ञविजयात्फलम् ॥
 अनुकम्प्या हि मूढाश्च प्राज्ञस्य समदर्शिन । शक्तस्योपेक्षणे दोषो यस्माच्छास्त्रेषु ध्रुप्यते ॥
 तस्मात्सर्वमिदं सत्यमिति मूढधियं त्यज । सत्य आत्मैक एवेति स ब्रह्मेत्यवधारय ॥
 'परमार्थस्त्वसंलाप्यो गोचरो दक्षसा न य ॥ परमार्थस्त्वमेवैको नान्योस्ति जगत् पते ॥
 तस्माच्च सूक्ष्मादिनिशेषणानामगोचरे यत्परमार्थरूपम् ।
 विमप्यचिन्त्यं तव रूपमस्ति तमै नमस्ते पुरुषोत्तमाय ॥

ज्ञानस्वरूपो भगवान्यतोसावशेषपूर्तिर्न तु वस्तुभूत ।

तस्मान्न विज्ञानमृतेस्ति किञ्चित्त्वचिक्कदाचिद्द्वज वस्तुजातम् ॥

परमार्थश्च मे प्रोक्तो यथा ज्ञान प्रधानम् । एवं न परमार्थोऽस्ति जगत्त्र नराधिप ॥

परमार्थस्तु भूपाल संक्षेपाच्छ्रूयता मम । एको व्यापी समश्शुद्धो निर्गुण प्रकृते पर ॥

अमवृद्ध्यादिरहित आत्मा सर्वगतोऽज्यय । विज्ञानं परमार्थोऽती द्वैतिनो तत्त्वदर्शिन ॥

तदेतदुपदिष्टं ते संक्षेपेण महामते । परार्थसारभूतं यत्तद्वैतमशेषत ॥

इतीरितस्तेन स राजवर्थस्तस्याज मेद परमार्थदृष्टि ।

अनाशी परमार्थश्च माज्ञैरभ्युपगम्यते । एतेषु मुनिवाक्येषु स्फुटोर्थोऽयं मयोदित ॥

एकस्य परमार्थत्वं मुनिना समुदीरितम् । जीवेशभेदेऽन्यतरोऽपरमार्थस्तयोर्भवेत् ॥

तदनिष्टं तु जगतो परमार्थत्वमीरितम् । विष्णुदेहमयस्यापि परार्थोऽनेकेनेष्टित ॥

(नेष्टित इष्ट्यभावात् अनिष्टत्वादित्यर्थः ।)

वस्तुभेदा न वस्तुष्वित्यनेकपरमार्थता । प्रोक्तेति नैव मनन्य वस्तुत्वं व्यावहारिकम् ॥

भूम्यादीनामभिप्रेतं तत्रेत्यध्ववसीयते । पूर्वापरविरोधस्यादन्यथा मुनिवाक्ययो ॥

देहिन् परमार्थत्वे देहो सत्य कथं भवेत् । इति नैव यतो देहोऽनित्यो नित्येपि देहिनि ॥

विष्णुरेव जगत्स्याच्चेत्परमार्थ कथं नु स । नैवं रज्जुस्त्वंभूता परमार्थेव लोकन ॥

न विष्णुर्जगदित्युक्तं मुनिनेति यदीर्यते । ज्ञानात्मकं जगत्सर्वं सर्वमेवजनार्दन ॥

यस्य सर्वभेदेन जगदेतच्छराचरम् । स सर्वमेव जगत्सर्वं विष्णुरिदं जगत् ॥

इत्यादिमुनिवाक्यानां निर्गतित्वं प्रसज्यते । विष्णोश्शरीरं जगदित्युक्तं त्वर्थवर्णनम् ॥

एकमेवमिदं विद्धि न भेदि सकलं जगत् । बासुदेवाभिधेयस्य स्वरूपं परमात्मन ॥

अजस्य विविध यस्य रूपमित्यादिभाषितै । चिद्रूपस्य हरेरेतद्रूपं स्यान्नु कथं जडम् ॥

इतिचेद्वदसे विद्धि मायावशत इत्यये । वस्तुतोऽरूपमध्यश्च माति नीलं हि मायया ॥

विष्णोर्मायामयं रूपं जगदित्यङ्ग भावयन् । जगद्विष्णोर्वपुरिति कचित्त्वाह मुनीश्वर ॥

स्वरूपवाची भवति वपुश्शब्दोऽपि कुत्रचित् । विज्ञानवपुरित्यादिप्रयोगपरिदर्शनात् ॥

विष्णोः स्वाभाविकं रूपं ज्ञानं मायामय त्विदम् । जगदित्येतदत्रैव पुराणे स्फुटमीरितम् ॥

यदेतदृश्यते मूर्तमेतदज्ञानात्मनस्तत्त्व । आन्तिज्ञानेन पश्यन्ति जगदरूपमयोगिन ॥

ज्ञानस्वरूपमखिलं जगदेतदमुद्भय । अर्थस्वरूपं पश्यन्तो आम्रन्ते मोहसङ्घे ॥

ये तु ज्ञानविदश्शुद्धचेतसस्तेऽखिलं जगत् । ज्ञानात्मकं प्रपश्यन्ति त्वद्रूपं परमेश्वर ॥

एवं ज्ञानस्वरूपत्वाज्जीवो विष्णुवर्ण्यते । जीवोऽज्ञानान्मनुष्यादित्यस्यो वस्तुतो हरि ॥

मुनिराहामुमेवार्थं सोऽहं ॥ त्वमहं हरि । ज्ञान सत्यं यथाऽसत्यमन्यदित्यपि कथ्यत ॥

जीवेश्वरस्वरूपस्य ज्ञानस्याहापि सत्यताम् । मायामयस्य जगत्तो सत्यता चाह धीनिधि ॥

जगतोपि स्वरूपं तदज्ञानमेव विचारिते । ज्ञाने हि कल्पित ज्ञेयमज्ञानेनेति दर्शनात् ॥
 एव जीवेशजगता सत्यं ज्ञानमयं वपु । अर्थात्मकमसत्यं हि यत्तद्भ्रान्तिप्रकल्पितम् ॥
 अत एवोक्तमृषिणा ज्ञानमेकं सदित्यन । अन्यन्नास्तीति त्रिविधो भेदोऽज्ञानरूपस्त्विति ॥
 असत्यमिदमज्ञानमित्यप्यत्रैव वर्णितम् । विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ॥
 विनाशप्रतियोगित्वभेदहेतुत्वधर्मयो । ज्ञानाभावेऽनुपाख्ये तु भवतो नेति निश्चय ॥
 भेदहेतुस्तु कर्मेति वादोप्येतेन नाशित । भेदहेतुत्वमज्ञानस्यात्र यत्स्फुटमीरितम् ॥
 तद्भावभावमापन्नस्ततोसौ परमात्मना । भवत्यगेदी भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवेत् ॥
 इत्यादिबाधयसवादादविधाज्ञानमेव हि । अविद्यामोहितात्मानं पुर्या भिन्नदर्शिन ॥
 इति बाधये च नो कर्म तदज्ञानं प्रमाणवत् । असत्यत्वेन मिथ्यात्वमप्यस्य स्फुटमीयते ॥
 (प्रमाणवत् प्रमाणासिद्धमित्यर्थ, ईयते गम्यते)

अस्मिन्काले सतो न्यस्मिन्कालेऽसत्त्वेपि वस्तुन । मिथ्यात्व नेति चेदनुपे तत्र दृष्टान्नमीरय ॥
 तादृशस्य च मिथ्यात्वे दृष्टान्तोस्माभिरुच्यते । अन्येन गुणाद्यादिर्यतिरेकेण केशव ॥
 शास्त्रमस्ति प्रमाणं चेत्तदुदाहर धीर भो । नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यतेऽसत् ॥
 इत्यसत्ताऽर्हभावं सतो न प्राह माधव । कालान्तरपरं बाधयं तदित्युक्तिर्न युज्यते ॥
 सतस्तथैव सत्ताया असत्तायास्तथाऽसत् । अभावं कोऽनुमन्येत येन तत्सफल वच ॥
 ज्ञानबाध्यस्य मिथ्यात्वं नेति चेत्तत्र का प्रमा । ज्ञानबाध्यो गुणाद्यादिर्मिथ्या हि परिहृयते ॥
 (प्रमा प्रमाणम् ।)

सत्यधन्वस्य विज्ञाननाप्यत्वं कथमित्यसौ । शङ्का परिहृतानेन बन्धासत्यत्वनिर्णयात् ॥
 धन्व प्रतीयमानोऽर्थे कथं मिथ्येति चेद्वदे । प्रतीयमानत्वादेवेत्येवेहि गुणसर्पवत् ॥
 ज्ञेयत्वादेव मिथ्येदं सर्वमित्यवगत्य स । असत्यं मुनिराहात्मान्विज्ञानात्सकलं परम् ॥
 ज्ञानं ज्ञेयं च भवतीत्येवं मा ब्रूहि दुर्मते । व्याघातादनवस्थातोऽभ्योभ्याश्रयवशादपि ॥
 ज्ञानादन्योस्त्यपि ज्ञाता सत्य इत्यपि भावदे । परमार्थो हि विज्ञानमेकमित्युक्तवान्मुनि ॥
 ज्ञातु स्वरूपं ज्ञानं हि जीवव्येशस्य सम्मतम् । जीवेश्वरस्वरूपान्यत्र निश्चितसत्यमस्ति तत् ॥
 जगदेवमसत्यं च सत्यमेवात्मरूपत । रज्जुसर्पस्त्वतोऽसत्यसत्यो हि गुणरूपत ॥
 व्यवहारदशाया च सत्यमेतज्जगत्समृतम् । एतत्तु यत्संव्यवहारात्मकञ्चेति दर्शनात् ।
 विष्णुधारत्वकथनाज्जगत्सत्यतेति न । रज्वाधारस्य सर्पस्यासत्यत्वपरिदर्शनात् ।
 अन्याधारस्य सत्यत्वे दृष्टान्तस्तव नास्ति हि । दृष्टान्तस्तस्य चासत्त्वेऽन्याधारं बृहन्मम ॥
 असत्त्याधारता विष्णोर्न स्यादिति न मन्यताम् । असत्त्याधारता विष्णोरज्ञानादेव सम्भवेत् ॥
 अज्ञानं चापि तत्कार्यं विष्णौ नैवास्ति वस्तुतः । एकमेवाद्वितीयं हि सद्ब्रह्मेति श्रुतीरितम् ॥
 परमार्थस्त्वमेवैक इत्यत्तापीदमीरितम् । तद्ब्रह्माज्ञानवादोऽर्थं पुराणे वैष्णवे स्थित ॥

अत्रायं संग्रहः श्लोकः —

‘अस्तीत्येवोपलब्धस्य परमार्थः परात्परः । अस्ति नास्तीति विज्ञेयो परमार्थस्ततः परः ॥

आत्मन एकस्यैव केवलास्तिबुद्धिविषयत्वमचितस्तु बुद्धिद्वयविषयत्वमिति तत्रापि मतं- बुद्धिद्वय-विषयत्वादेव तस्याचितो मिथ्यात्वमस्माभिरुच्यते । शुक्तिरजनादिकं हि बुद्धिद्वयविषयत्वेन मिथ्या भवति- प्रतीतिकाले तस्यास्तिबुद्धिविषयत्वं बाधकाले तु नास्तिबुद्धिविषयत्वमिति ।

यदुक्तमस्ति त्वनास्ति त्वयोगिनि वस्तुन्यचिति केवलास्तिबुद्धिविषयत्वमपरमार्थ इति, तदप्यस्माकमिष्टमेव— भ्रान्तिज्ञानस्यापरमार्थत्वात् । पराशरस्य तु न त्वदुक्तोभिप्रायः - प्रदर्शितेभ्यस्तद्वाक्येभ्यस्त्वदुक्तार्थानागमनात् ॥

अनिर्वचनीयभावरूपाज्ञानसिद्धौ स्कान्दादिपुराणान्तरसंवादप्रदर्शनम् ।

अथ प्रवृत्तार्थसंवादाय पुराणान्तरवाक्यान्यप्युदाह्रियन्ते, तथाहि- स्कान्दपुराणे सूतसंहितायाम् - मन्माया शक्तिसंक्रुप्तं जगत्सर्वं चराचरम् । सापि मत्तं पृथग्माया नास्त्येव परमार्थेन ॥ विभेदजनकेऽज्ञाने नष्टे ज्ञानबलान्मुने । अज्ञानेनावृता मर्त्या न विजानन्ति शङ्करम् ॥ एकस्मिन् भिद्यते भ्रान्त्या मायया न स्वभावेन । तस्मान्मत्तं पृथङ्नास्ति जगन्माया च सर्वदा ॥ अस्ति नास्ति मृषा भाति न भातीत्यादिमायया । कल्पितं चित्सुखानन्दे परमार्थे शिवात्मनि ॥ मायातत्कार्यमप्यस्माच्छ्रितात्सत्यादिलक्षणात् । प्रत्यक्षसिद्धान्तास्त्येव परमार्थनिरूपणे ॥ शिवस्वरूपमेवाहुर्जगदेतद्विचक्षणा । सर्वस्वरूपमज्ञानाद्दृश्यते न च वस्तुतः ॥ मायामात्रमिदं द्वैतमिति चाहापरा श्रुतिः । स्वपूर्णत्वातिरेकेण जगज्जीवेश्वरादयः ॥ न सन्ति नास्ति माया च तद्वि शुद्धात्मवेदनम् । अचेतनानामन्येषामसत्यत्वे निदर्शनम् ॥ शुक्तिका रज्जं विप्रासत्य एव ततश्चिन्तय । अभ्यस्त हि सदा द्वैतं दृश्यत्वाच्छुक्तिरूप्यवत् ॥ स्वाज्ञानं तत्प्रसूतं च संसारं स्वात्मना ग्रसन् । कर्मभिर्व्यवहारे तु बद्धोऽपि स्वीयमायया ॥ वस्तुतः परमात्मार्यं खलु तैर्न हि बध्यते । व्यावहारिकदृष्टेयं विद्याऽविद्या न चान्यथा ॥ तत्त्वदृष्ट्या तु नास्त्येव तत्त्वमेवास्ति केवलम् । तस्मादज्ञानमज्ञानकार्यं च मुनिपुङ्गवा ॥ एतद्ब्रह्मैव नैवान्यदिति मे निश्चिता मतिः । अज्ञानाज्जीवरूपेण भासते न स्वभावतः ॥ तस्मादध्यस्तमज्ञानं तत्कार्यं चात्परं ततः ॥ इति ‘अज्ञानेनावृत्तं ज्ञानं तेन मुच्यन्ति जन्तवः ॥’ इत्यादिगीता चाज्ञाने मानम् ।

श्रुतीनामविद्यानिर्मुक्तनिर्विशेषब्रह्मज्ञानपरत्वेपपत्तिः ।

अथ यदुक्तं रामानुजेन यदुक्तं निर्विशेषब्रह्मविज्ञानादेवाविद्यानिर्मुक्तिं वदन्ति श्रुतय इति तदसत्- ‘वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमस परस्नात्’- ‘तमेवं विद्वानमृत्न इह भवति, नान्यं पन्था विद्यतेऽन्यत्र’, ‘सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युन पुरपादधि’, ‘न तत्पेशे कश्चन तस्य नाम महदरा’, ‘य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ती’त्याद्यनेकवाक्यविरोधात् । ब्रह्मणरसविशेषत्वादेव सर्वान्यपि वाक्यनि सविशेष-

ज्ञानादेव मोक्षं वदन्ति, शोधकवाक्याभ्यां सविशेषमेव ब्रह्म प्रतिपादयन्तीत्युक्तमिति, तदयुक्तम्—
 आदित्यवत्प्रकाशकत्वेन चैतन्यस्यादित्यवर्णत्वोक्तिर्न तु भास्वरूपवत्त्वात्, भास्वरूपं हि तेजोभूतगुणः,
 स आकाशादेरेव नास्तीति कथं परमात्मनस्स्यात्- 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययमिति', 'न संदृशे तिष्ठति
 रूपमस्य', 'न चक्षुषा पश्यति कश्चनैन'मिति च श्रूयते हि । नचाप्राकृतं रूपमस्ति तत्तु दिव्येन चक्षुषा
 दृश्यत इति वाच्यं, तदप्राकृतं रूपं चैतन्यमेव- चैतन्यातिरिक्तस्य सर्वस्य प्राकृतत्वात् । तच्च दिव्यं चक्षु-
 र्ज्ञानमेव येन ज्ञानेन ब्रह्म ज्ञायते तदज्ञानं हि दिव्यं चक्षुः । इदं तु न चैतन्यं, किंतु तत्प्रतिफलन-
 सहिता ब्रह्माकारान्तं करणवृत्तिः । एवं विद्युतः पुरुषादधीत्यत्रापि पुरुषस्य चैतन्यरूपस्य विद्युद्वत्प्रकाश-
 कत्वादेव विद्युच्छब्दव्यपदेशः । यद्वा विशेषेण द्योतत इति विद्युदिति स्वप्रकाशचैतन्यमित्येवार्थः ।
 नचेदं चैतन्यस्य भानमादित्यस्येव, विद्युत इव वा प्रकाशपदवाच्यं, तमोविरोधिव्यक्त्यर्थं- तमसोपि
 चैतन्येन भास्वमानत्वात् । न हि तेजसा तमो भास्यते, किंतु नादृश्यते । नचैवं तमसः परस्तादिति
 कथमुक्तमिति वाच्यं, तत्र तमश्शब्दस्याज्ञानपरत्वात् । नचाज्ञानमिति कश्चिद्भावः पदार्थो नास्तीति
 वाच्यं, तस्य स्थापितत्वात् । न तस्येति श्रुतिरपि निर्विशेषचैतन्यपरैव- चैतन्यं हि स्वतन्त्रमिति न
 तस्येशः कश्च नास्ति- मायया तु तस्य नामरूपे कल्पिते इति कृत्वा तस्य नामेति श्रुतिरपि न निर्वि-
 शेषविरोधिनी । ब्रह्मणस्सविशेषादेवेत्युक्तं- मायया सविशेषत्वेपि वस्तुतो निर्विशेषत्वाद्ब्रह्मणः ।
 एतेन- सविशेषब्रह्मज्ञानात्सालोचयपरममुक्तिसम्भवेपि न सायुज्यलक्षणागमसिद्धिः- तस्या निर्विशेष-
 ब्रह्मज्ञानाधीनत्वादिति सिद्धम् । सायुज्यं नाम निर्विशेषं ब्रह्मैव- ब्रह्मणस्सविशेषत्वे सायुज्यलक्षणाभेदा-
 योगात् । निर्भेदं हि निर्विशेषम् । नच सायुज्यं श्रुत्यनभिप्रेतमिति वाच्यं, 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति- तत्र
 को मोहः कश्चोऽक एकत्वमनुपश्यन्' इत्यादिश्रुतेः । नच जीवेशयोरैव श्रुतिषु कापि नोपदिष्टमिति
 वाच्यं, तत्त्वमसीत्यादिभिर्महावाक्यैरुपदिष्टत्वात् । तत्त्वमसीत्यादीनि हि शोधिततत्त्वम्पदार्थयोरैवमुप-
 दिशन्तीति निर्विशेषब्रह्मपराणि । तत्त्वपदार्थशोधनं च- 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, योयं विज्ञानमयं'
 इत्यादिश्रुतिवाक्यैरेव कृतम् । एतेन- शोधकवाक्याभ्यां सविशेषब्रह्मपराणीति प्रत्युक्तम्—चैतन्य-
 मात्रपरत्वात्तेषां- शुद्धं चैतन्यं हि निर्विशेषं ब्रह्म ।

ननु तत्त्वमस्यादिवाक्येषु सामानाधिकरण्यं न निर्विशेषवत्त्वैक्यपरं, तत्त्वम्पदयोस्सविशेषब्रह्मा-
 मिधायित्वात्- तत्पदं हि सर्वज्ञं, सत्यसङ्कल्पं, अगत्कारणं, ब्रह्म परामृशति- तदैक्षत बहुस्यामित्यादिषु
 तस्यैव प्रकृतत्वात्- तत्समानाधिकरणं त्वम्पदं चाचिद्विशिष्टजीवशरीरकं ब्रह्म प्रतिपादयति- प्रकारद्वया-
 यस्थितैकवस्तुपरत्वात्सामानाधिकरण्यस्य । प्रकारद्वयपरित्यागे प्रवृत्तिनिमित्तभेदासम्भवेन सामानाधिकरण्य-
 मेव परित्यक्तं स्यात्- द्वयोः पदयोरलक्षणा च सोऽयं देवदत्त इत्यत्रापि न लक्षणा भूतवर्तमानकालसम्बन्धि-
 तयैक्यप्रतीत्यविरोधात् । देशभेदविरोधश्च कालभेदेन परिहृतः । 'तदैक्षन् बहुस्या'मित्युक्तमिदोषश्च -
 एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानं च न घटते- ज्ञानस्वरूपस्य निरस्तनिस्त्रिदोषस्य सर्वज्ञस्य समस्त-
 धर्माणुगुणात्मकराज्ञानं तत्कार्यान्तानुपारुणार्थश्रद्दं च भवति- वाच्यार्थत्वे च सामानाधिकरण्यस्य त्वे

तत्पदयोरधिष्ठानलक्षणा, निवृत्तिलक्षणा चेति लक्षणादयस्त एव दोषाः । इयंस्तु विशेषः- मेदं रजत-
मिति वदमति पन्नस्यैव बाधस्यागत्या परिकल्पनम् । तत्पदेनाधिष्ठानातिरेकिधर्मानुपस्थापनेन बाधानुप-
पत्तिश्च । अधिष्ठानं तु प्राक्किरोहितमतिरोहितस्वरूपं तत्पदेनोपस्थाप्यत इति, चेन्न—प्रागधिष्ठानप्रकाशो
तदाश्रयभ्रमबाधयोरसम्भवात् । अमाश्रयमधिष्ठानमतिरोहितमिति, चेत्- तदेवाधिष्ठानस्वरूपं भ्रमविरोधीति
तत्प्रकाशो सुतरां न तदाश्रयभ्रमबाधौ- ततोधिष्ठानातिरेकिपारमार्थिकधर्मतत्त्वविरोधानानभ्युपगमे भ्रान्ति-
बाधौ दुरुपपादौ- अधिष्ठाने हि पुरुषमात्राकारे प्रतीयमाने तदतिरेकिणि पारमार्थिके राजत्वे तिरोहिते
सत्येव व्याघातभ्रमः राजत्वोपदेशेन च तन्निवृत्तिर्भवति- नाधिष्ठानमात्रोपदेशेन- तस्य प्रकाशमानत्वेना-
नुपदेश्यत्वात्- भ्रमानुपमर्दित्वाच्च । जीवशरीरकजगत्कारणब्रह्मपरत्वे मुख्यवृत्तं पदद्वयम् । प्रकारद्वय-
विशिष्टैकवस्तुप्रतिपादनेन सामानाधिकरण्यं च सिद्धम् । निरस्तनिखिलदोषस्य समस्तकल्याणगुणात्म-
कस्य ब्रह्मणो जीवान्तर्धर्मित्वमप्यैश्वर्यमपरं प्रतिपादितं भवति । उपक्रमानुवृत्ता च- एकविज्ञानेन
सर्वविज्ञानप्रतिशोपपत्तिश्च- सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरस्यैव ब्रह्मणः स्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरत्वेन कार्यत्वात् ।
'तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्', 'परास्य शक्तिर्विधिषैव श्रूयते', 'अपहृतायाम्', 'सत्यकामस्तस्यसङ्कल्प'
इत्यादिश्रुत्यन्तरादिरोधश्च- इति, अत्रोच्यते—तत्पदमभिधया सर्वज्ञं ब्रह्म प्रतिपादयितुं नाम- त्वम्पदं तु
अचिद्विशिष्टजीवशरीरकं ब्रह्म नाभिधया प्रतिपादयति- त्वम्पदस्य तत्त्वाद्यत्वादित्यवोचाम । सति
विशेषणमेदे विशिष्टैष्यं च दुरुपपादं- नहि रक्तदेवदत्ताभिन्नस्यामदेवदत्तो भवति, नापि काशीस्थदेव-
दत्ताभिन्नो रामेश्वरस्थदेवदत्तो भवति, नापि तरुणदेवदत्ताभिन्नो वृद्धदेवदत्तो भवति । नच कालमेदा-
दत्ताभिन्नो वाच्यं, कालस्यापि भेदकत्वात् । न हि सत्कालावच्छिन्नदेवदत्ताभिन्न एतत्कालावच्छिन्नदेव-
दत्तो भवति । नच य एव पूर्वं रक्तः काशीस्थतरुणश्च स एवेदानीं श्यामो रामेश्वरस्थो वृद्धश्च भवती-
त्येक्यसिद्धिरिति वाच्यं, किं दत्तपदार्थयोरेक्यसिद्धिः ? किं वा पूर्वदानीम्पदार्थयोः रक्तस्यामपदार्थयोः
काशीस्थरामेश्वरस्थपदार्थयोस्तरुणवृद्धपदार्थयोश्चैक्यसिद्धिः ? आद्य इष्ट एव । द्वितीयस्तु विरुद्धः- सचाद्यः
पदार्थो विशेष्यमात्रं शुद्धदेवदत्त एव- तस्य चोपस्थितित्त्वोपपदयोर्लक्षणाधीनैवेति सोऽयं देवदत्त इत्यत्र
लक्षणाऽवश्यमाश्रयणीया । एवं प्रवृत्तेऽपि सर्वज्ञत्वकिञ्चिदज्ञत्वादिविशेषणमेदाद्विशिष्टजीवेश्वरयोरेक्या-
सिद्धेर्नैतन्मात्रे पदद्वयस्य लक्षणाश्रयणीयैव । नचैकस्मिन्नेव पदे लक्षणाश्रयतां तावदेव विरोधपरिहारा-
दिति वाच्यं, अत्र लक्षणा, अत्र तु नेति निर्णेतुमशक्यत्वादुभयस्यापि लक्षणैव । किं च शुद्धवस्तुविशिष्ट-
वस्तुनोरपि सामानाधिकरण्यं न सम्भवति- शुद्धत्वाशुद्धत्वयोर्विरुद्धधर्मयोरेकप्रायोगात् । एतेन शुद्ध-
ब्रह्मणः अचिद्विशिष्टजीवशरीरकब्रह्मसामानाधिकरण्यं न युज्यत इति सिद्धम् । अपिच स्वन्तरे शुद्धं
ब्रह्म नास्तीति कृत्वा तत्पदस्यापि विशिष्टं ब्रह्मैवार्थो वाच्यः- तच्च विशिष्टं ब्रह्म यदि त्वम्पदवाच्य-
मचिद्विशिष्टजीवशरीरकं ब्रह्मैव तर्हि पदद्वयस्याप्येक एवार्थ इति मत्सोक्तदोषत्वतत्त्वज्ञेयं पतितं ।
यदि तु त्वत्पदवाच्याद्विज्ञं तर्हि विशिष्टयोर्विरोधात्सामानाधिकरण्यायोग एव- नहि मुक्तचिच्छरीरकं
ब्रह्म वदन्निच्छरीरकब्रह्माभिन्नं भवति- नाप्येतदुपदेशेन विधिस्तत्त्वम्— 'य आत्मनि तिष्ठ'मिति

श्रुत्यन्तरादेव ब्रह्मणो जीवशरीरकत्वसिद्धेः । एतेन जीवान्तर्यामित्वरूपैश्वर्यमुक्तं भवतीत्यपेक्षस्तम्-
 तम्यान्त एव सिद्धत्वेनापूर्वत्वाभावात् । किं च किं त्वं तत्पदवाच्यं सर्वज्ञत्वादिगुणकं ब्रह्म अशरीर-
 मिति ब्रूषे-यद्वा सशरीरम् । आद्ये- अशरीरसशरीरयोरेक्यानुपपत्तिः- नह्यशरीरं सशरीरं भवति- सशरीरं
 वा अशरीरम् । द्वितीये- किं तच्छरीरम् ? किं शुद्धप्रकृतिः ? किमुताशुद्धप्रकृतिः ? किं वा शुद्ध-
 प्रकृतिविशिष्टचित् ? किं त्विदशुद्धप्रकृतिविशिष्टचित् ? किन्तु शुद्धचित् ? आद्ये- शुद्धप्रकृतिशरीरकं
 ब्रह्म कथमशुद्धप्रकृतिविशिष्टजीवशरीरकब्रह्माभिन्नं भवेत् । द्वितीये- केवलाशुद्धप्रकृतिशरीरकं ब्रह्म
 कथमशुद्धप्रकृतिविशिष्टजीवशरीरकब्रह्माभिन्नं स्यात् । तृतीये- शुद्धप्रकृतिविशिष्टचित्छरीरकं ब्रह्म कथ-
 मशुद्धप्रकृतिविशिष्टचित्छरीरकब्रह्माभिन्नं स्यात् । चतुर्थे- अशुद्धप्रकृतिविशिष्टचित् किं त्वम्पदवाच्य
 एव ? यद्वा तदन्यः ? आद्ये- पदार्थद्वयाभावात्कथं सामानाधिकरण्यं तत्रापि मते । द्वितीये- अशुद्ध-
 प्रकृतिविशिष्टजीवशरीरं ब्रह्म अशुद्धप्रकृतिविशिष्टतदन्यजीवशरीरकं कथं स्यात् । पञ्चमे- असम्भव
 एव- त्वन्मते प्रकृतिवियुक्तस्य शुद्धस्य चित् एवाभावात् । तद्वदेव वा शुद्धचित्छरीरकं ब्रह्म कथ-
 मशुद्धप्रकृतिविशिष्टजीवशरीरकब्रह्माभिन्नं स्यात् । तस्मात्तत्त्वम्पदयोः सामानाधिकरण्यं त्वन्मते नैव
 सम्भवति- तत्त्वम्पदार्थयोरेकवासिद्धेरिति ।

ननु तद्विशेषणविशिष्टत्वेन तदन्यविशेषणविशिष्टत्वेन च एकमेव वस्तु स्थितमिति कृत्वा
 प्रकारद्वयावस्थितैकवस्तुपरं सामानाधिकरण्यं सिध्यत्येवास्माकं तत्त्वम्पदयोरिति, मैवम्-एवंसति विशेष-
 णानां विशेषणत्वमेव हीयेत- विशेषणत्वं हि व्यावर्तकत्वं- तद्वि विशेष्यं व्यावर्तयति- यथा नीलमुत्पल-
 मित्युक्ते प्रकृतमुत्पलं रक्तोत्पलव्यावर्तयति नीलमिति विशेषणम् । यथा च घटाकाश इत्युक्ते प्रकृत-
 माकाशे मठाकाशाव्यावर्तयति घट इति विशेषणम् । एवं तद्विशेषणविशिष्टं ब्रह्म तदन्यविशेषण-
 विशिष्टाद्ब्रह्मणो व्यावर्तयत्येव तद्विशेषणविशिष्टत्वरूपविशेषणम् । अथापि यदि कपिमुष्टिवद्ब्रह्माभिनिवेशे
 न स्थजसि, तर्हि मायावच्छिन्नेश्वरस्वरूपावस्थितं तच्छब्दवाच्यं ब्रह्मैवाविद्यावच्छिन्नजीवस्वरूपेणावस्थित-
 मिति मन्मतैपि लक्षणां विना मुख्यं सामानाधिकरण्यं तत्त्वम्पदयोस्तुल्यपादमेव । नच निर्विशेषब्रह्मा-
 सिद्धिः- आकाशस्य मठावच्छिन्नत्वघटावच्छिन्नत्ववच्चैतन्यस्य ब्रह्मणो मायावच्छिन्नत्वाविद्यावच्छिन्नत्वेऽ-
 ज्ञानकृते व्यावहारिके एव, नतु पारमार्थिके इति कृत्वा वस्तुतस्तत्सिद्धेः । नच परमार्थमृतनिर्विशेष-
 ब्रह्माप्रतिपादनात्महावाक्यत्वं न स्यात्तत्त्वमस्यादिवाक्यस्येति वाच्यं, जीवेश्वराद्वैतरूपमुख्यनात्म्यमतिपा-
 दित्वसम्भवेन सर्वसंसारविनाशरूपमहाफलजननाच्च महावाक्यत्वसम्भवात् । त्वन्मते तु तत्त्वमस्यादि-
 वाक्यस्य जीवशरीरकं ब्रह्मेत्यर्थत्वमेव जीवब्रह्माभेदरूपमुख्यतात्पर्यासिद्ध्या न संसारनिवृत्तिरूपमहाफल-
 सिद्धिरिति न महावाक्यत्वसिद्धिः । नहि षट्पदहंमयि ब्रह्मणश्शरीरमिति ज्ञानाजीवस्य किमपि फलं-
 प्रत्युत महर्देव-मयं च- 'द्वितीयद्वि मयं भवतीति' श्रुतेः । जडत्वानित्यत्वादिप्रसङ्गमयं च ।
 किंच त्वम्पदार्थस्य जीवशरीरकं ब्रह्मेत्यस्य ज्ञानादेवाभीष्टसिद्धौ तदसिद्धवैयर्थ्यमेव चिदचि-
 दिविशिष्टं चिदचित्छरीरकं ब्रह्मेति हि त्वं मते- तत्तु त्वम्पदेनैव सिद्धं- त्वम्पदस्य अचि-

ब्रह्माज्ञानकार्यत्वाच्च । ब्रह्मणि विदिते सर्वं विदितं भवतीत्यर्थः । तव मते तु नैतदुपपद्यते- चिदचि-
दीश्वराणां त्रयाणामन्योन्यविलक्षणत्वेन ईश्वरस्य ब्रह्मण एकस्य ज्ञानेन चिदचितोस्तद्विलयोर्ज्ञानसिद्धेः ।
नच चिदचिच्छरीरकब्रह्मज्ञानात्सर्वविज्ञानसिद्धिरिति वाच्यं, चिदचिच्छरीरकब्रह्मविज्ञानस्य सर्वोपपत्त्ये-
नैकज्ञानत्वाभावात्सर्ववद्ववाच्यं च चिदचिच्छरीरकं ब्रह्मैवेति कृत्वाऽनेकविज्ञानात्तदनेकविज्ञानस्यैव
सिद्धिरिति । नाप्यस्मादिकमपि फलं- यथेकस्मिन्नेव ज्ञाते सति सर्वमपि ज्ञायेत तदा महत्फलं भवति
सर्वज्ञं मप्रयासाभावरूपम् । अनेकज्ञानादनेकज्ञानसिद्धिस्तु नैव फलाय । किं च यद्वेतुभूतमनेकज्ञानं
तदेव फलभूतं चेति । नच सूक्ष्मचिदचिच्छरीरकब्रह्मविज्ञानात्स्थूलचिदचिच्छरीरकब्रह्मविज्ञानसिद्धिः
फलमिति वाच्ये, तदपि सूक्ष्मत्वस्थूलत्वांशेकत्र एवेपदेद इत्यकिञ्चित्कर एव स- मलयकालिकयोः
सूक्ष्मावस्थयोश्चिदचितोरिदानीं ज्ञातुमशक्तत्वाच्च । अपिच सूक्ष्मावस्थचिदचिच्छरीरकब्रह्मविज्ञानात्
स्थूलावस्थचिदचिच्छरीरकब्रह्मविज्ञानमपि न सम्भवति- सूक्ष्मस्थूलयोर्गोचरात्, अमेदस्य च विरुद्धत्वात् ।
किं च ब्रह्माण्डगताशुद्धचिदचिच्छरीरकब्रह्मज्ञानादप्राकृतवैकुण्ठलोकगतशुद्धचिदचिच्छरीरकब्रह्मज्ञानं नैव
सम्भवति- विलक्षणत्वात् । तस्मात्तव मते एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानं नैव घटते ।

यदुक्तं तव मते ज्ञानस्वरूपस्याज्ञानाश्रयत्वं, निर्दोषस्य सगुणस्य चानन्तापुरुषार्थाश्रयत्वं च दोष
इति, तन्न- ज्ञानज्ञानयोरविरोधस्योपपादितत्वात्- निर्दोषं निर्गुणं च ब्रह्मेति स्थापितत्वात् । यदि सदोषं
तर्हि अनन्तापुरुषार्थाश्रयं स्यात् । यदि तु सगुणं तर्ह्यनन्तपुरुषार्थाश्रयं स्याच्च तु सदोषं, अपि सगुणमिति
कथं तत्प्रसक्ति । नचाज्ञानदोषाश्रयमिति वाच्यम्, अस्मान्प्रत्येवाज्ञानं दोषायने जनु ब्रह्मप्रति- 'माया-
मेधो जगन्नीरं वर्षत्येव यथा तथा । चिदाकाशस्य नोहानिर्न वा लाभ इति स्थितिः । इत्युक्तं ह्यभियुक्तैः ।
कौशिकहृदया मेघाघावरणरहितेपि दिने तम इव अज्ञहृदया ब्रह्मण्यज्ञानमस्तीत्युच्यते, न ह्य
वस्तुतोऽस्तीति सिद्धान्तात् । एवमज्ञानाभावादेव तत्कृतं जगदपि वस्तुतो नास्त्येव ब्रह्मणीति न
ब्रह्मणो दुष्टादुष्टाश्रयत्वम् । अत एव स्वल् 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मे'ति निर्विशेषं ब्रह्म श्रूयते । तस्मा-
न्निर्विशेषं ब्रह्मेति वादिष्वस्मात् भवना सायं दोषः पातयितुं शक्यते, प्रत्युत स्वयमेव पतति- अशुद्ध-
चिदचिच्छरीरकत्वेनानन्तापुरुषार्थाश्रयत्वं हि ब्रह्मणस्सम्भवति । नचाकाशस्येव न सम्भवतीति वाच्यं,
तस्य जडत्वादस्तु दुःखावसम्भवः । ईश्वरस्य तु ज्ञातृत्वादस्ति तत्सम्भव । अहो ! एकस्मिन्नेव
देहे असन्नय जीवोऽनन्तदुःखलोकनापादिसंसारमनुभवति- किं पुनस्सर्वदेहेषु सर्वजीवेषु च दुःखि-
तेषु सन्तक्षेपु स्थितस्येश्वरस्य दुःखत्वा वाच्या । नच ईश्वरः केवलं पश्यत्येवेति वाच्यम्, तदपि दुःखा-
दिहेतुरेव- दुःखितदर्शनमपि दुःखकरं हि । नहीश्वरो निर्धृणः येन दुःखितदुःखं पश्यन् स्वयं नन्देत् ।
एवं दुःखितान् पश्यन्नापि तददुःखं न निवारयतीत्ययमनीश्वर एव भवतीति मन्यामहे किं कृपावान् शक्त
उपेक्षते परदुःखम्- यदि कृपाशून्यस्तर्हि सदोष एव भवेत्, यदि कर्मसापेक्षस्तर्ह्यस्वतन्त्र एव, यदि प्रपदन-
सापेक्षस्तर्हि सकाम एव । तस्मात्तवैव मते ईश्वरोऽनन्तपुरुषार्थाश्रयभूत इति कृत्वा पुरुषार्थसिद्धये तदारा-
धनं माकुरेय । यदुक्तं तत्त्वम्पदयोस्सामानाधिकरण्यास्य बाधार्थत्वेपि लक्षणादयो दोषास्त एवेति,

एव, नतु स्वरूपभेद इति । किंच अपरमार्थरजतं परमार्थरजनरूपेण भातीति वदता वक्तव्य- किं पुरो-
गतपरमार्थरजतरूपेण भाति ? यद्वा विपणिगतपरमार्थरजतरूपेण ॥ नाय - परमार्थरजनस्य पुरोगतत्वा-
भावात् । नान्य - तस्य चक्षुस्सन्निकर्षाभावात् । नच दोषवशाच्चक्षुस्सन्निकर्षस्तस्येति वाच्यं, दोषशत-
वशादपि चक्षुषः परोक्षविषयसन्निकर्षालाभात् । यदि त्वपरमार्थरजतं परमार्थरजनमिव भातीत्युच्यते,
तर्हि परमार्थरजतसादृश्यमपरमार्थरजतस्यास्त्येवेति नान्यथाभानसिद्धिः । नचैवं शुक्तिरेव रजनमिव
भातीत्युच्यता, किमपूर्वरजतोत्पत्तिकल्पनयेति वाच्यं, नास्माभिः परमार्थरजनमिनापरमार्थरजतं भाती-
त्युच्यते, येनैवं शङ्क्येत किंतु भ्रमसमये शुक्तावुदित रजनमेव इदं रजतमिति प्रतिभातीत्युच्यते- ततो
नास्मान्प्रति तदाशङ्कनीयम् । एतेन इदं रजनमिति भ्रमस्थले शुक्ती रजतमिव भातीति वद परास्तः -
तथासति इदं रजतसदृशमित्येव प्रतीतेर्भनितव्यत्वात् । अत एवापरमार्थरजतं परमार्थरजनमिव भातीति
वादोपि परास्त - इदं परमार्थरजतसदृशमिति प्रतीयमावात् । ननु शुक्तौ रजतसादृश्यमभ्येव दोष-
वशात्तदप्रतीतिः । तत इदं रजतमिति प्रतीतिः दोषाभावे तु इदं रजतपदशमित्येव प्रतीयेतेति,
मैवम्—शुक्तिगतरजतसादृश्यस्य दोषवशादप्रतीतावपि किं शुक्ते प्रतीतिरस्ति ? उत न ? आद्ये भ्रमा-
नुदयप्रसङ्गः नहि शुक्तिज्ञाने बाधके सति तद्ब्रह्मस्य रजतज्ञानस्य सम्भवः । नहि लोकशुक्तिं
शुक्तिरिति ज्ञात्वा रजतमिति भ्राम्यति । द्वितीये इदपदस्य निर्विषयत्वावपि । तस्मादिदं पदमयोग-
विषयतया शुक्तावपूर्वं रजतमुत्पन्नमित्यभ्युपेयम् ।

ननु घटेन सह चक्षुस्सन्निकर्षाभावे अयं घट इति प्रतीतिर्भवति, एवमनिर्वचनीयरजतेन सह
चक्षुस्सन्निकर्षस्तस्येवेदं रजनमिति प्रतीतिर्भवति, नतु तस्य चक्षुस्सन्निकर्षः प्रतीतिः प्राविषयस्यैवाभावात् ।
विषयप्रत्ययौ हि समसमयसंज्ञातौ, मैवम्—संस्कारादिसहजनाविधैरार्थाध्यासाकारेण ज्ञानाध्यासाकारेण
च परिणमत इति भ्रमस्थले निषेन्द्रियसन्निकर्षान्पेक्षणात् । नन्वतस्मिन्स्तद्वुद्धिरध्यास इति शङ्कराचार्यै-
रेवान्यथाख्यातिरभ्युपगता, मैवम्—अर्थवद्ज्ञानस्याप्यनिर्वचनीयस्यैवाविद्यया जातत्वात्- शुक्त्यभ्यस्त-
रजतविषयप्रत्ययत्वाद्व्रजतप्रत्ययस्याध्यासत्वं, न तु शुक्तिविषयप्रत्ययत्वादिति । तस्मादनिर्वचनीयख्याति
वादिमते रजतस्यैव रजतात्मना भानान्नान्यथाभानसम्भवः । एवं सत्ख्यातिमतेपि नान्यथाभानं शुक्तौ
सत एव रजतस्य रजताकारेण भानमिति वद्वादात् । नाप्यात्मख्यातिमते सत्यप्यान्तरत्वाद्वात्वप्रयुक्ते
स्वभावभेदे रजतस्यैव रजतात्मना भानमिति । नाप्यसत्ख्यातिपक्षे सत्यप्यसत्त्वसत्त्वप्रयुक्तस्वभावभेदे
रजतस्यैव रजतात्मना भानमिति । नाप्यस्यातिमते- स्मर्यमाणं रजतमेव रजतभ्रमे विषय इति । नचैवं
ब्रह्मणो घटादितौल्यप्रसङ्गः स्वप्रकाशत्वात् । तस्मात् जीव विचोदयत्वागज्ञानावृतं ब्रह्मैव सन् पश्चा-
दज्ञानानावृतं ब्रह्मैव भवतीति ब्रह्मैव सन्नब्रह्माप्नोतीति श्रुत्यर्थः । ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति श्रुत्यन्तरसंवादात् ।
एतेन जीवस्य बन्धावस्थानो मुक्त्यवस्थाया न वैरक्षण्यमिति परास्तम् अज्ञानावृतब्रह्मरूपेण स्थिति-
र्जीवस्य बन्धावस्था, शुद्धब्रह्मरूपेण स्थितिर्मुक्त्यवस्थेति ।

नन्वेवमपि त्वम्पदार्थस्य अज्ञानावृतब्रह्मणो जीवस्य तत्पदार्थेन शुद्धेन ब्रह्मणा समनैक्यमनुपपन्नमेव,

मैवम्—यद्यवहारतोऽज्ञानावृतं ब्रह्म तद्वस्तुतश्शुद्धमेवेति दशभेदेनैवोपपत्ते । त्वयापि सोऽयं देवदत्त-
इत्यत्र लक्षणा विना कालभेदेनैवोपपत्तिरभ्युपेता हि । तस्मात् वस्तुतश्शुद्धं ब्रह्मैव व्यवहारादज्ञानावृतं
ब्रह्म भवति- व्यवहारादज्ञानावृतं ब्रह्मैव वस्तुतश्शुद्धं ब्रह्म भवतीति द्वैधार्थस्तत्त्वमसीत्यस्य तन्त्रेण
सिद्ध्यति- अन्धत्र तत्त्वमसि त्वं तदसीति व्यवहारदर्शनात् । अतोऽज्ञानात्मास्य ब्रह्मणो जीवभावस्य
बाधेसति स्वाभाविको ब्रह्मभाव एवावशिष्यत इति वाक्यार्थसम्भवाय तत्त्वमसीति वाक्ये लक्षणा नैवाश्रय-
णीया । एवं लक्षणाया अनावश्यकत्वादेव नाधिष्ठानलक्षणाया निवृत्तिलक्षणाया वा सम्भन । नच
तत्पदस्य जीवाध्यासाधिष्ठानं ब्रह्म लाक्षणिकार्थ- त्वम्पदस्य च ब्रह्मण्यध्यस्थो जीवो लाक्षणिकार्थ-
अध्यासनिवृत्त्या तु द्वयोस्सामानाधिकरण्यमिति निवृत्तिलक्षणाया सिद्धोर्थ इति द्वयोरपि लक्षणयोरिह
सम्भव एवेति वाच्यं, तत्पदस्य ब्रह्म वाच्यार्थं तदध्यासाधिष्ठानमेवेति नाधिष्ठानलक्षणा । त्वम्पदस्य
जीवोर्थ, सच ब्रह्मण्यध्यस्त एवेति नाप्यारोप्यलक्षणा अधिष्ठानातिरेकेणारोप्यस्याभावदाारोप्यस्याधिष्ठा-
नात्मत्वं स्वत एवावतीति नापि निवृत्तिलक्षणा । तथा च तत्त्वमसीति वाक्येन आरोप्यजीवस्याधिष्ठान-
ब्रह्मात्मत्वमभिधेयैवोपदिष्टमिति न लक्षणाश्रयणीया । नह्यारोप्यस्याधिष्ठानाभेदोऽनुपपन्न, येन तदुपपत्तये
लक्षणा । नचारोप्यं निवृत्तं सदेवाधिष्ठानात्मकं भवतीति वाच्यं, प्रतीयमानस्यैवाधिष्ठानात्मत्वं, ननु
निवृत्तस्य- निवृत्तं ह्यभावरूपं तस्य च भावरूपरूत्वमयुक्तमेव । नचारोप्यं निवृत्तं सदधिष्ठानमनरोप-
यतीति वाच्यं, आरोप्यस्याधिष्ठानावशेष एव निवृत्तिरिति- 'अधिष्ठानावशेषो हि नाश कल्पितवस्तुन'
इति वचनात् । नचैवं तत्त्वमसीति महानावय लक्षणयैव ब्रह्मणो जीवभावनिवृत्तिं बोधयतीति वाच्यं,
अभिधेयैव जीवस्य ब्रह्मभाव बोधयतीत्यपि वक्तुं शक्यत्वात् । नच जीवस्य जीवभावनिवृत्तिं विना ब्रह्म-
भावो न स्यादिति वाच्यं, जीवस्य ब्रह्मभावोऽध्यानादेव जीवभावनिवृत्तिसिद्धे । शुक्तिरियमिति बोधेमति
हि रजतस्य रजतभाववृत्तिः । तस्माद्ब्रजं शुक्तिरिति वाक्यरज्ज्वो ब्रमेति वाक्येपि न लक्षणावकाश-
तत्त्वमसीति वाक्यं हि जीवो ब्रमेति वाक्यस्य पर्यायभूतं वाक्यम् । नच रज्ज्वं शुक्तिरिति वाक्ये
तत्त्वमसीति वाक्यं हि जीवो ब्रमेति वाक्यस्य पर्यायभूतं वाक्यम् । नच रज्ज्वं शुक्तिरिति वाक्ये
शुक्त्यर्थानुपपत्तिरस्ति रजतत्वशुक्तित्वयोस्सामानाधिकरण्यायोगादिति वाच्यं, व्यावहारिकरजतत्वशुक्ति-
त्वयोस्सामानाधिकरण्याभावेपि प्रातिभासिकरजतत्वशुक्तित्वयोऽस्तत्त्वादिति । नच प्रातिभासिकरज्ज्वं
शुक्तित्वं शुक्तौ च प्रातिभासिकरजतत्वं नास्ति, किंतु प्रातिभासिकरज्ज्वं प्रातिभासिकरजतत्वं शुक्तौ च
शुक्तित्वमस्तीति वाच्यं, शुक्लव्यन्तरज्ज्वं प्रातिभासिकरजतत्वमस्तीति कृत्वा शुक्लवपि तदस्यैव परस्परया
प्रातिभासिकरजते तु शुक्तित्वमस्त्येव- अनुवर्तमानत्वाच्छुक्तेरिति । एवं जीवत्वब्रह्मत्वयोरपि सनानाधि-
करण्यसम्भवाजीवो ब्रमेत्यत्र न लक्षणा । अथवा रज्ज्वं शुक्तिरित्यत्र रजज्ज्वं रजजाधिष्ठानशुक्तौ
लक्षणा । तथा तत्त्वमसीत्यत्र त्वम्पदस्य जीवाधिष्ठानब्रह्मणि लक्षणाद्यप्यं न दोष । नच सर्वेषां शब्दानां पर-
यया तव त्वम्पदस्य अचिद्विशिष्टजीवशरीररूपब्रह्मणि लक्षणाद्यप्यं न दोष । नच सर्वेषां शब्दानां पर-
मात्मपर्यन्तत्वं मुख्यमिति वाच्यं, तथा सर्वेषामध्यमवचिदब्रह्ममधिष्ठानरज्ज्वं रज्ज्वं मुख्यमेवेति
तुल्यत्वात् । नचाधिष्ठानलक्षणाऽप्युक्तेति वाच्यं, शरीरिलक्षणाप्युक्तेति । नच मनुष्यादयः मनु-
द-

शरीरिणि जीवे इव जीवशब्दस्य जीवशरीरिणि ब्रह्मण्यभिधयैव प्रवृत्तिरिति वाच्यं, अहं मनुष्य इति भ्रान्तप्रतीत्या तत्र तत्कल्पनेपि अन्यत्र तथा कल्पनायोगात् । नच अहं ब्रह्मेति प्राज्ञप्रतीत्या तथा कल्प्यतामिति वाच्यं, तथासति अहम्पदार्थो जीव एव ब्रह्मशरीरकस्मात् यथा अहं मनुष्य इत्यत्र अहम्पदार्थो जीव एव मनुष्यशरीरक - अहमर्थो ह्यात्मनि जीवे रूढ - किंच मनुष्यशब्दोपि मनुष्यशरीर विशिष्टजीवशरीरकब्रह्माभिधयैव तव मत इति कृत्वा मनुष्यशब्दस्य मनुष्यशरीरिणि जीवेऽभिधयः प्रवृत्तिरित्यपि स्वया दक्षु न शक्यते । यदि परमतीत्या स दृष्टान्त उक्त इत्युच्यते, तर्हि परमतीत्या दृष्टातो नास्त्येवेति सिद्धम् । नचेष्टापत्ति निर्दृष्टान्तस्य बाधस्याप्रमाणत्वेन ग्रहणयोगात् । एतेनाहं-ब्रह्मेत्यत्राहमित्यस्य मच्छरीरक ब्रह्मेत्यर्थ इति परास्तम्—अहं मनुष्य इत्यत्र मच्छरीरक ब्रह्मेत्यहंशब्द-स्यार्थाभावात्, तथा कल्पनस्य च कालात्ययापदिष्टत्वादिति । तस्माद्बाधसाधारण्ये न काप्यनुपपत्तिः ।

ननु शुक्तिरेव रजतमित्यत्र प्रमाणान्तरेण नेद रजनमिति बाधस्य प्रतिपन्न बाधप्रकल्पनं युज्यतानाम अत्र बाधस्याप्रतिपन्नत्वेऽप्यगत्या बाधकल्पनं न युज्यत इति, मैरम्—अहं जीव इत्यत्रापि प्रमाणान्तरेण नाहं जीव इति बाधस्य प्रतिपन्नत्वात् । नच नेद रजनमिति वज्राह जीव इति कस्यपि जीवस्य प्रमाणज्ञान नोदीयादिति वाच्यं, नाहं मनुष्य इति प्रमाणज्ञानं कस्यापि मनुष्यस्य नोदीयादिति यदबौद्ध एव तव शृङ्गभ्रजको भवेत् । नच सर्वेषामप्यास्तिकानां नाहं मनुष्य इत्यनुभवोऽस्तीति वाच्यं, विदुषा सर्वेषामपि नाहं जीव इत्यनुभवोऽस्तीति । नच संसारिण कथं नाहं संसारीति प्रत्यय इति वाच्यं, असंसारिणो नाहं संसारीति प्रत्ययो भवेदेवेति । नच जीवसंसार्येवेति वाच्यं, असंसार्येव जीव इति । नच जीवस्य संसारोऽनुभवसिद्ध इति वाच्यं, जीवेन संसारस्यानुभूयमानत्वादेव न जीवसंसारीत्युच्यमानत्वात् । नच जीवस्य संसारस्वाभाविक इति वाच्यं, तर्हि अग्नेरौष्ण्यज्जीवस्य संसारो नैव प-गच्छेत् । नचेष्टापत्ति मोक्षशस्त्रवैयर्थ्यात् 'तरति शोकमात्मविदित्यादिश्रुतिविरोधाच्च । अथ यदि जीवस्य संसार आगन्तुकस्तर्हि संसारसोऽन्यनिष्ठ एव जीवप्रत्यागत इति कृत्वा न जीव स्वतस्संसारी । नचागतोपि स य एवेति वाच्यं, यदागतं तदसत्यं, यत्सत्यं तदनुपाध्येवेति । एव संसारस्यागन्तुकत्वादेव सुषुप्तौ जीवस्य संसारानुभव - समाधौ च विदुषाम् । तस्माज्जीवज्ञेयस्य संसारस्य जीवगतत्वाभावेन जीवस्य निरसंसारत्वाद्ब्रह्मणश्च तथात्वात् नाहं जीव इति निवृत्तदुभवनत्वाच्च तत्त्वमसीत्यस्य जीवाभिर्ब्रह्मेत्येवार्थः ।

ननु नेदं रजनमिति वन्न त्वं जीव इति कस्यापि श्रुत्यानुपदिष्टत्वात् नाहं जीव इत्यनुभवो भ्रम एवेति, मैरम्—इदं रजनमिति भ्रान्तमिति इयं शुक्तिरित्यातोपदेशवद् नाहं जीव इति भ्रान्तमिति तत्त्वमसीत्युपदेश एव श्रुतः । नेदं रजनमिति प्रत्ययमिव नाहं जीव इति प्रत्ययं बाधरूपं जनयतीति पृथक्पदपदेशानन-सरात् । त्वं ब्रह्मासीत्युक्ते त्वं जीवोऽस्तीति ब्रह्मस्तिद्धम् । यथा इयं शुक्तिरित्युक्ते नेदं रजनमित्यर्था-स्तिष्यति । किंच न त्वं जीव इत्युक्ते जीवो ब्रह्मेत्यर्थो नियमेन न सिध्यति, देहादीनां सत्त्वात्-तथा-सति न त्वं जीव, नापि देह, नापीन्द्रियाणि, नापि प्राण, नापि मन, नापि बुद्धि, नाप्यन्यकमित्येवं

बहु दत्तव्यं रथात् । ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्यापि निषेधे कृते हि जीवो ब्रह्मेति सिध्यति । तत्त्वमसी-युक्तौ न दत्तव्यं बह्वस्ति । तस्मात्तत्त्वमसीत्यनेनैव न त्वं जीव इत्युपदेशस्तिद्धः ।

ननु शुक्तिरेव रजतमित्यत्र शुक्तिस्वरूपं विरुद्धधर्मं शब्द एवोपस्थापयतीति तत्र बाधकत्वनं युक्तं- तत्त्वमसीत्यत्र तु अधिष्ठानमात्रं लक्ष्यता तत्पदेन शुक्तिवद्विरुद्धधर्मानुपस्थानाद्बाधकत्वनं मयुक्तमिति, मैवम्— तत्पदस्य नाधिष्ठानमात्रमर्थस्त्वत्पदस्यापि नाभासमात्रं, किंतु तत्पदस्याधिष्ठानं ब्रह्मार्थः, त्वत्पदस्याध्यासो जीवोर्थः । तथा च ब्रह्मस्वरूपविरुद्धधर्मोपस्थापकत्वाद्बाधकत्वनमिति । इदं चाभ्युपगम्योक्तम् । वस्तुनस्तु- तत्पदस्य ब्रह्मेत्येवार्थः 'ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्पृष्ट' इति गीतावचनात् । ब्रह्मशब्दवत्तच्छब्दोऽप्यभिधायैव ब्रह्म बोधयति । तथा च शुक्तिशब्दवत्तच्छब्दोऽपि विरुद्धधर्ममुपस्थापयतीति बाधकत्वनं युक्तम् । अत एवोक्तं तत्पदस्य नाधिष्ठाने लक्षणेति । तत्पदस्य तु जीव एवार्थ इति न तत्रापि लक्षणा ।

ननु मास्तु तत्पदस्याधिष्ठानलक्षणा- तत्पदस्य जीवाध्यासाधिष्ठानं ब्रह्म वाच्यार्थ एवान्तु- तथापि न ब्रह्मणो जीवाध्यासाधिष्ठानत्वसिद्धिः- किमधिष्ठानं ब्रह्म प्रकाशते ? उत न ? अथ जीवत्वविरोधि ब्रह्मत्वे स्फुरति सति कथं जीवाध्यासोदयः । यद्यविरोधादुदयः तर्हि कथं ब्रह्मत्वज्ञानाज्जीवाध्यास- निवृत्तिः । द्वितीये अधिष्ठानस्यैवास्फुरणे कथमध्याससिद्धिः । नच सामान्याकारेण स्फुटद्विप्र प्रविशे- पाकारेण न स्फुरतीति तत्सिद्धिरिति वाच्यं, निर्विशेषे ब्रह्मणि सामान्यविशेषभावयोगादिनि, मैवम्— अज्ञानावच्छिन्ने सविशेषे ब्रह्मण्येव जीवाध्यासोदयः । तथा च जीवत्वादिरोधिभिरेवास्तित्वदिभिर्दी- र्घलक्षितं ब्रह्म जीवाध्यासाधिष्ठानम् । तद्विरुद्धैरसंसारित्वादिविभिर्दीर्घलक्षितस्याधिष्ठानस्य ब्रह्मणो ज्ञानात्तु जीवाध्यासनिवृत्तिः । एवं सति सामान्याकारेण प्रकाशमानं विशेषाकारेण प्रकाशमानं च ब्रह्मजीवाध्यासाधिष्ठानमिति न काचिदनुपपत्तिः । तत्त्वमसीत्यत्र तत्पदस्य तु विशेषाकारविशिष्टं प्रमाणं । तच्च ब्रह्मत्वं जीवत्वविरोध्येवेति बाधकत्वनं युज्यते । ते च ब्रह्मण्यमामान्यविशेषधर्मा अज्ञानपरिकल्पिता एवेति न ब्रह्मणो निर्विशेषत्वव्यथान इति । एतेन अधिष्ठानस्याप्रकाशे प्रकाशे वा अविशेषोत्पत्तिरिति प्रत्युक्तम्— अधिष्ठानातिरेकित्वमार्थिकधर्मतत्त्वविरोधानामभ्युपगमे आन्तिवापि दुर्गन्तत्वाविति च प्रत्युक्तम् । नच अविरोध्याकारस्यापारमार्थिकत्वे अभ्यस्वरूपमेव सत्यं स्यात् । यथा शुक्तिवत्पद- माध्यं रजतत्वं सत्यं भवतीति वाच्यं, अप्रकारः पातिमानिकः तद्विरोध्याकारस्तु व्यावहारिक- नच यावद्यवहारं पारमार्थिक इति कृत्वा अविरोध्याकारस्य वैदिकत्वात्पदस्य सत्यं स्यात् । यथा शुक्तिवत्पदं वस्तुनोऽपारमार्थ्येति व्यवहारः पारमार्थ्यं रजतत्वमसौ तद्वदिति । अयमर्थः— ब्रह्मणो निर्विशेषत्वं पारमार्थिकं, सत्यज्ञानानन्त्यादिरक्षणत्वं व्यावहारिकं, जीवार्थं तु पातिमानिकं- तच्च व्यावहारिकमत्यन्तमिदं ज्ञानाज्जीवाध्यासनिवृत्तिर्भवतीति पक्षे सत्यमर्थस्तिरूपे न्यायानुपपत्तिः । पार- मार्थिकब्रह्मज्ञानदेवेति पक्षे लक्षणाऽऽवश्यक- इदं च पारमार्थिकं ब्रह्मत्वं नैकस्वरूपमिति सिध्यति द्वयोः पदयोर्लक्षणा । जीवध्यासस्यातिमानिकमित्यवधारिकत्वरूपवदिति हि निर्विशेषब्रह्म- पातिमानिक-

स्यापि जीवस्य प्रातिभासिकत्वावहारिकत्वपारमार्थिकत्वमेव पुन कल्पित - तत्र तैजस प्रथम, विश्वो द्वितीय प्राज्ञतृतीय । नैवावता प्राज्ञ पारमार्थिकं ब्रह्मेति अमितव्यमज्ञानादिमत प्राज्ञस्य निर्विशेषब्रह्मत्वायोगात् । नचेश्वरोपि प्रातिभासिक एवेति वाच्यं, प्रतिनिम्बरूपेश्वरस्य प्रातिभासिकत्वेपि मायोपहितचैतन्यरूपेश्वरस्य व्यावहारिकत्वात् । एव प्रतिनिम्बरूपजीवस्य प्रातिभासिकत्वेपि अन्तर्कणोपहितचैतन्यलक्षणजीवस्य प्रत्यक्पदवाच्यस्य व्यावहारिकत्वमेव । तथाच जीवेश्वराख्य प्रतिनिम्ब प्रातिभासिक, प्रत्यग्ब्रह्माख्यस्तत्साक्षी व्यावहारिक, निर्विशेषं ब्रह्म तु पारमार्थिकमिति सिद्धम् । पक्षान्तरे तु जीवेश्वराख्यमवच्छिद्यचैतन्यं प्रातिभासिकं, प्रत्यग्ब्रह्माख्यमुपहितचैतन्यं व्यावहारिक, अनुपहितं तु शुद्धं पारमार्थिकम् । तृतीयपक्षे तु ससारिचैतन्यं प्रातिभासिकं, असंसारिचैतन्यं व्यावहारिक, निर्विशेषं तु पारमार्थिकमिति । ब्रह्मैव स्वादिष्या संसरति व्याधुल्लवर्धितराज्जुमारदृष्टान्तेनेति तृतीय पक्ष सर्वथापि निर्विशेषब्रह्मबोधस्तत्त्वमसोति बाधयाल्लक्षणयैवेति ।

ननु जीवत्वविरोध्याकारविशिष्टब्रह्मज्ञानात्कल्पितजीवाद्यासनिवृत्तिरिति पक्षे- तद्ब्रह्मगताकार-विशेषनिवर्तकाभावात् निर्विशेषब्रह्मसिद्धिरिति, मैवम्—प्रमाणज्ञानादध्यासस्य समूल निवृत्तिर्भवति, अध्यासमूल चाज्ञान, तन्निवृत्तौ ब्रह्मणस्सविशेषत्वमपि निवृत्तमेव अज्ञानकृतत्वात्सविशेषत्वस्य । ततो निर्विशेषब्रह्मपरिशेषसिद्धिरिति । नचान्त प्रविष्ट इत्यादिसविशेषश्रुतिविरोध - यावद्यवहार सविशेष-ब्रह्माभ्युपगमादिति अतोऽस्मत्पक्षो निरवयव । रामानुजपक्षे सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानासिद्ध्यादिदोषा दर्शिता एव । नच सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरकब्रह्मकार्यत्वं स्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरकब्रह्मण इति प्रतिज्ञानसिद्धिरिति वाच्यं, एकस्यैव ब्रह्मण कार्यकारणभावाभावात्, मृद्वदवस्थामेदात्तदुपपत्तौ तद्वदेव परिणामित्वेनानित्यत्वप्रसङ्गात्, चिदचित्तोरेष परिणाम इत्युक्तौ तदनित्यत्वस्यास्मदिष्टत्वेपि तवानिष्टत्वात्, अचिद्वस्तु नित्यमिति हि तत्र मतं नहि नित्य परिणमते, एवमादयो दोषा पूर्वमेव दर्शिता इतीहोपरम्यते । किञ्च यदि त्वम्पदस्य अचिद्विशिष्टजीवशरीरकं ब्रह्मार्थं, तर्हि तत्पदस्यापि ब्रह्मैवार्थ इति कृत्वा उद्देश्य-विधेयविभागासिद्धिस्तव ।

ननु नात्र भिन्नियुद्दिश्य किमपि विधीयते- 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं'मित्यनेनैव प्राप्तत्वात् । अप्राप्ते हि शास्त्रमर्थवत् इदं सर्वमिति सजीव जगन्निर्दिश्य 'ऐतदात्म्यमिति, तस्यैव आत्मे'ति तत्र प्रतिपादितं - तत्र च हेतुरुक्त - 'सन्मूलास्पोभ्येमास्सर्वा प्रजास्सदायतनास्सत्यतिष्ठा' इति, 'सर्वे खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त' इतिवत् । तथा श्रुत्यन्तराणि च ब्रह्मणस्तद्व्यतिरिक्तस्य चिदचिद्वस्तुनश्च शरीरात्मभावमेव तादात्म्यं वदन्ति 'अन्तः प्रविष्टश्चास्ता जनानाम्', 'यं पृथिव्या तिष्ठति'त्यादीनि, मैवम्—इदमित्यनेन दृश्यमेव निर्दिष्टं, ननु दृग्जीव तस्य स्वत्वेनाहत्वेन त्वन्वेनात्मत्वेन च निर्देशार्हस्य घटवदिदन्त्वेन निर्देशायोगात् । तथा च सर्वस्य दृश्यस्य ब्रह्मत्वे 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं'मित्यनेन प्राप्तेपि जीवस्य ब्रह्मत्वं तेनाप्राप्तमिति कृत्वा तत्त्वमसीत्यनेन तद्विधानमर्थवदेव । जगतो ब्रह्मत्वे हेतुस्तु सन्मूला इत्यादिनोक्त । जगतत्वञ्च ब्रह्मणस्सकाशाज्जातं ब्रह्मण्येव स्थितं ब्रह्मण्येव लीयन इति ब्रह्मैव कार्यस्य

कारणात्मत्वात् । जीवस्य ब्रह्मत्वे तु न स हेतुः- जीवस्य नित्यस्याविनाशिनोऽस्य ब्रह्मणि जन्मस्थिति-
ल्यायोगात्- नहि ब्रह्मकार्यं जीवः । नच जीवदेहस्य ब्रह्मकार्यत्वाच्चिद्विशिष्टो जीवोपि ब्रह्मकार्यमिति
वाच्यं, देहधर्माणां देहिनि भ्रान्तिं विना सम्बन्धायोगात् । किं देहे जाते वृद्धे क्षीणे मृते रुग्णे वा
देही जातो वृद्धः क्षीणो मृतो रुग्णश्च भवति । 'अजो नित्यश्चाश्वतोयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने
शरीरे' इति श्रुतेः । एवं जीवस्य ब्रह्माकार्यत्वादेव जीवब्रह्ममेवदादिगते ब्रह्मविज्ञानात्सर्वविज्ञानासिद्धिः ।
'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासी'तेत्यत्रापि सर्वपदं जीवभिन्नजगत्परमेव- जायते लीयते
अनिति चेति जलान्- जगत्तु ब्रह्मतो जायते लीयते अनिति चेति तज्जलान्भवति- तत्पदस्य ब्रह्मवाचि-
त्वात् । एवं तज्जलान्त्वादेवेदं सर्वं जगद्ब्रह्म- जीवस्तु न ब्रह्मतो जायते, नापि लीयते, नाप्यनित्येति न
तज्जलान्भवति । तस्मान्न जीवस्य ब्रह्मत्वं प्राक्प्राप्तमिति कृत्वा तत्त्वमसीत्यनेन विधेयमेव । तथा च
त्वत्पक्षे उद्देश्यविधेयविभागासिद्धेर्विधिरेव परित्यक्तः स्यादिति महानर्थं दोषः ।

यदुक्तं ब्रह्मणो व्यतिरिक्तं चिदचिद्वस्त्विति तदसत्—एकमेवाद्वितीयं ब्रूयेति ब्रह्मव्यतिरिक्ता-
भावस्य श्रुत्या कण्ठत एवोक्तत्वात् 'हरेर्न किञ्चिद्व्यतिरिक्तमस्ती'ति विष्णुपुराणाच्च । नच चिदचिच्छरी-
रकब्रह्मव्यतिरिक्तं नास्तीति तदर्थं इति वाच्यं, तादृशस्य वस्तुनश्शशविषाणायमानस्य निषेधायोगात्-
प्रसक्तस हि निषेधः । किञ्च किञ्चिदचिद्वस्तुनी ब्रह्मव्यतिरिक्ते ! उताव्यतिरिक्ते ! आद्ये- ब्रह्मव्यति-
रिक्तयोस्तयोर्निषेध एव श्रुतिपुराणादिभिरुदित । द्वितीये- ब्रह्माव्यतिरिक्तयोश्चिदचितोः कथं ब्रह्म-
व्यतिरिक्तत्वं स्वयोक्तमुपपद्यते ।

यद्योक्तं चिदचितोर्ब्रह्मणश्च शरीरात्मभावमेव तादात्म्यं वदन्ति श्रुत्य इति, तदप्युक्तम्—
शरीरात्मभावस्याधाराधेयरूपत्वेन तादात्म्यरूपत्वाभावात्, अहं मनुष्य इति शरीरात्मनोन्तादात्म्यस्य
अध्यासनिबन्धनत्वेनासत्यत्वात्, उपनिषद्देव्या भ्रान्तिकल्पनायोगाच्च, अहं जीवस्सुखी दुःखी चेति ब्रह्मणो
भ्रान्तिकल्पनायोगाच्च, तत्प्रत्ययस्याभ्रान्तिर्ब्रह्मणः संसारित्वप्रसङ्गाच्च, प्रत्ययत्वेन सर्वान्तरस्य जीवस्य
यावत्त्वकल्पनायोगाच्च, अन्तर्यामिब्राह्मणस्य प्रत्यगात्मपरत्वमेवेति स्थापितत्वाच्च । नच एष सर्वभूता-
न्तरात्मेति श्रुतिर्जीवान्तरत्वं ब्रह्मणो वक्तीति वाच्यं, तत्र भूतशब्दस्य जीवातिरिक्तकार्यवस्तुपरत्वात्-
भवन्तीति भूतानीति भूतशब्दो हि कार्यवाची- तेषां च भूतानामन्तरात्मा प्रत्यगात्मैवेति । नवेधरपरा
सा श्रुतिरिति वाच्यं, प्रत्यगात्मन एव स्वतन्त्रस्येधरत्वत् । नच 'तत्सृष्ट्वा तदेकानुभावित'दिति श्रुति-
रीधरस्य चिदचिदनुप्रवेशं ब्रूत इति वाच्यं, जीवसृष्टययोगेन जगत्सृष्ट्वा जगदनुभावितदिति तदर्थान् ।
नच 'अनेन जीवे'नेति श्रुतेर्जीवेपीधरस्य प्रवेश इति वाच्यं, जीवस्वरूपेण जगतीधरः प्रविष्ट इति
तदर्थान् । नच 'तदनुप्रविश्य सच्च त्वचामव'दिति श्रुतेर्जीवे ईधरस्य प्रवेशोऽप्यगम्यत इति वाच्यं,
यत्सृष्टं जगत्तदेवेह तदनुप्रविश्येत्यत्र लघ्वद्धार्यो न तु जीव इति । नच रजिरे प्रविष्टस्सतीधरान्म-
दभवत् ; जगति प्रविष्टस्मन् त्वदभवदिति वाच्यं, सत्त्वब्दभ्याव वाग्व्याकाशवाचित्वात्, तत्त्वब्दश्च
च तेजोजलम्मिवाचित्वादिति- ईधरो हि जीवो भूत्वा भूतपञ्चके प्रविश्य तणादात्म्याभ्यासं प्रपद्यते

तदेवाभ्युदयमिति तदर्थान् । तस्मान्न जीवस्य ब्रह्मानुपवेशाद्ब्रह्मत्व जगत् इव, किंतु ज्ञानात्मस्वरूपैश्यादेव-
ज्ञानं हि जीवत्रयणो स्वरूपं तथैकं परिपूर्णं चेति । यदुक्तं नामरूपे व्याकरवाणीत्यत्रापि त्रयपर्यन्त
नामरूपव्याकरणमेव विवक्षितमिति कृत्वा सा श्रुतिश्चिद्विशिष्टस्यैव ब्रह्मणस्तत्त्वमस्यैव प्रतिपाद-
यतीति, तदयुक्तम्—चिदचिद्विशिष्टमिति समासगताभ्यां चिदचिच्छब्दाभ्यां किं चिदचिद्वस्तुनी
केनैव उच्यते ? यद्वा चिदचिद्विशिष्टं ब्रह्म ? आद्ये ब्रह्मणस्सर्पपदाच्यत्वासिद्धिः । द्वितीये चिदचि-
द्विशिष्टमिति तत्समासान्नरगनचिदचिच्छब्दाभ्यां किं केवले चिदचिद्वस्तुनी अभिधीयेते ? यद्वा
चिदचिद्विशिष्टं ब्रह्म ? आद्ये- दोष उक्त एव । द्वितीये तन्नम्यदयः । ननु चिदचिद्वस्तुनिशेष-
नामानि ब्रह्मेन्द्रप्रजापतिरग्नाकाशश्च यन्मयादीनि तत्तच्छरीरकत्रयाभिधायीनीति विवक्षितमिति, मैत्रमपि-
ब्रह्मेन्द्रप्रजापरादिनामानि ब्रह्मेन्द्रप्रजापत्यादिशरीरकत्रयाभिधायीनि भवन्तीति वाक्ये द्वितीयसमासगता
ब्रह्मादिशब्दा किं केवलं ब्रह्मादिवाचीनि ? यद्वा ब्रह्मादिशरीरकत्रयावाचीनि ? उभयत्रापि पूर्वोक्ता दोषा
ह्यपि मिथ्या ।

ननु ब्रह्मेन्द्रादिनामानि ब्रह्मेन्द्रादिजीवशरीरकत्रयाभिधायीनीति कृत्वा द्वितीयसमासगता ब्रह्मा-
दयोर्था एव न नामानीति, नैतत्—ये ब्रह्मणश्शरीरतया भवदभिमता अर्था ते किं ब्रह्मादिशब्दै-
र्जीवादिशब्दैर्वा उच्यन्ते ? उत न ? आद्ये सर्वेषां शब्दानां विशिष्टब्रह्माभिधायित्वमिति प्रतिज्ञाऽसिद्धिः ।
द्वितीये के ते अर्था ? ब्रह्मादय इति चेद्वन्तः । तर्हि सिद्धं ब्रह्मादिपदवाच्यत्वं तेषाम् । तस्माद्भूमा-
दीनि नामानि प्रातिष्ठिकमेवार्थं बोधयन्ति- परमात्मा हि भूरादीनि नामानि तदवधिर्मात्रं ततो भूरादि-
पदार्थान् ससर्ज रूपवाच्यान् 'भूरिति व्याहरत् ततो भूस्समभ्युदयि श्रुते । 'नामानि रूपाणि विविच्य
धीर' इति श्रुतेश्च 'नामरूपे व्याकरवाणीति सङ्कल्पो हि नामरूपसृष्टिसङ्कल्पः - ननु नामरूपविशिष्टोह
स्यामिति सङ्कल्पः - बहुस्यामिति सङ्कल्पोपि नामरूपात्मकोह स्यामिति सङ्कल्प एव, ननु नामरूपविशिष्टोह
स्यामिति । तथा च नामरूपसृष्टिसङ्कल्प एव ॥ नामरूपात्मना भवनं हि बहुभवनम् ॥ यदि तु नाम
वाच्यनया रूपशरीरकतया च नामरूपविशिष्टे परमात्मैत्युच्यते, तर्हि नामरूपयोः परमात्मानात्मकत्वमेव
भवेत् । नवेष्टापत्तिः- बहुभवनश्रुतिविरोधात् नहि नामानि रूपाणि च परमात्मा न भवन्तीति वक्तुं
शक्यते- 'पुरप एवेदं सर्वं यदमुत दत्तं भव्य, ऐतदात्म्यमिदं सर्वं, सर्वं खल्विदं ब्रह्म, सर्वं विष्णुमयं
जगत्, जगच्च स, वायुदेवस्सर्वमिति, स महात्मा सुदर्शनः' इत्यादिश्रुतिस्पृत्यादिविरोधात् । 'हरेर्न
त्रिजगद्व्यतिरिक्तमस्ति, मत्त परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनजय' इति । परमात्मव्यतिरिक्तनामादिसत्त्व-
निषेधाच्च । तस्मात्परमात्मैव मायया नामात्मा रूपात्मा च भवति नामरूपातिरिक्तजगत्पदार्थमायात् ।
इदमेवोक्तं श्रुत्या 'तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियते'ति । एतेन नामविशिष्टत्वमेव ब्रह्मणो ननु नामरूपत्वमिति
परास्तम् । रूपस्यैव नामवाच्यत्वेन नामविशिष्टत्वं ब्रह्मणस्तु नामरूपव्याकर्तृत्वमेवेति । नच ब्रह्मापि
नामविशिष्टमेवेति वाच्यं, मायया रूपात्मना जातस्य ब्रह्मणो नामविशिष्टत्वं नास्तीति न वयं ब्रूमः,
किं तर्हि नामात्मनापि ब्रह्म जातमिति ब्रूमः । नच नामरूपयोर्व्याकर्तृत्वं ब्रमेति प्रागुक्तमिति वाच्यं,

णोपमानकोशासवाक्यव्यवहारादिभिः खलु व्यवस्था सिध्यति- तेजश्शब्दस्य चाम्मावेव शक्तिरिति तैस्सिद्धम् । तस्मात्तेजश्शब्दस्य तेजोविशिष्टे ब्रह्मणि लक्षणैव- यथा छत्वाणि गच्छन्तीत्यत्र छत्तशब्दस्य छन्नविशिष्टपुत्रे । किं बहुना- तच्छब्दस्य तदर्थेऽभिधा, तद्विशिष्टार्थे तु लक्षणैव । तस्माद्यद्यर्थप्रतिपादको यो यदशब्दस्तत्तदर्थ एव तस्य तस्य स्वार्थः, तद्विशिष्टार्थस्तु नैव स्वार्थः । इदं च तस्य प्रतिपादकोपीति स्वार्थमिति च श्रीभाष्यवाक्यवशादेवावगम्यते । अतो भूम्यादिशब्दानां भूम्यादिविशिष्टब्रह्मवाचकत्वमयुक्तमेव ।

ननु तर्हि 'वचसां वाच्यमुत्तमम्' 'हरिरखिलमिच्छीर्यते तथैक' इत्यादिवचसां का गतिरिति, उच्यते—ब्रह्मैव मायया सर्वात्मनावस्थितमिति कृत्वा सर्वेषु शब्दा ब्रह्मवाचिन एवेति । एतेन 'ऐतदात्म्यमिदं सर्व'मिति प्रतिज्ञातार्थस्य तत्त्वमसीति सामानाधिकरण्येन विशेष उपसंहार इति प्रत्युक्तम्— ब्रह्मणि कल्पितस्य सर्वस्य जगतो ब्रह्मात्मत्वमैतदात्म्यमिदमिति प्रतिपादितम् । तत्त्वमसीत्यनेन तु जीवस्य ब्रह्मस्वरूपभागेद उक्त इति कृत्वा नात्र सामान्यविशेषभावावकाश इति । नच जीवोपि ब्रह्मणि कल्पित- इत्येव भवदीयप्रलाप इति वाच्यं, जीवोपाधिरेव ब्रह्मणि कल्पितो ननु जीवः- तस्य चैतन्यरूपत्वादिति । उपाधिनादात्म्याभ्यासवशात्संसर्गचैतन्यं हि जीव इति व्यपदिश्यते- तस्मात्तत्त्वमसीति महावाक्ये जीव- ब्रह्मणोऽशुद्धमैक्यमेव बोधयति, ननु शरीरशरीरिभावविशिष्टमिति कृत्वा न विशिष्टाद्वैतशिद्धिः- तच्च शुद्ध- मद्वैतं निर्विशेषं ब्रह्मैव ।

ननु निर्विशेषवत्त्वैक्यवादिनस्तत्र वैयधिकरण्येन सामानाधिकरण्येन च ब्रह्मात्मभावोपदेशात्सर्वे परित्यक्ता भवेयुः- एकस्मिन्वस्तुनि कस्य तादात्म्यमुपदिश्यते, तस्यैवेति चैव- तत्त्ववाक्येनैवावगतमिति न तादात्म्योपदेशावसेयमस्ति किञ्चित् । कल्पितभेदनिरसनमिति चेत्, तल्लु न सामानाधिकरण्य- तादात्म्यावसेयमित्युक्तं- सामानाधिकरण्यं तु ब्रह्मणि प्रकारद्वयप्रतिपादनेन विरोधमेवावहेदिति, मैवम्- निर्विशेषवस्तुतादात्म्यं तत्त्वम्पदार्थयोर्जीवधरयोरुपदिश्यते महावाक्येन- नहि निर्विशेषवस्तुनि उपदेशादि- विशेषसद्भावः, इदं च जीवधरयोर्निर्विशेषवस्तुतादात्म्यं न वाक्यान्तरात्सिद्धमिति कृत्वा महावाक्योप- देशावसेयमेव । नच जीवधरयोरन्योन्मतादात्म्यमेव महावाक्यादवसीयत इति वाच्यं, जीवधरतादात्म्य- रूपस्य तस्य मुख्यार्थस्यानुपपन्नत्वात् । नच जीवधरयोश्शरीरशरीरिभावनिवन्धनं तादात्म्यमुपपन्नमेवेति वाच्यं, कार्यकारणयोरेव तादात्म्यमुपपद्यते ननु शरीरशरीरिणोरिति तादात्म्यस्य शरीरशरीरिभावमूलत्वा- योगात् । नच ब्रह्मणि कल्पितजीवधरभेदनिरसनं न जीवधरसामानाधिकरण्यतादात्म्यावसेयमिति वाच्यं, ब्रह्मणि कल्पितस्य जीवधरभेदस्य जीवधरयोरधिष्ठानब्रह्मात्मनैक्यमेवेति ज्ञानेनैव निरसनीयत्वात् ।

ननु जीवेश्वराधिष्ठानब्रह्मज्ञानादेव जीवेश्वरभेदनवृत्तिर्भक्तीति कृत्वा ब्रह्मणि कल्पितयोर्जीव- श्वरयोस्तादात्म्यज्ञानं व्यर्थमेवेति तदुपदेशो महावाक्यकृतो व्यर्थ एव, मैवम्—ब्रह्मणि कल्पितयो- र्जीवेश्वरयोर्ज्ञानतादात्म्यमेवोपदिश्यते, महावाक्येनैत्युक्तत्वात् । नच जीवस्येश्वरतादात्म्यमेवोपदिश्यत इति वाच्यं, तस्यानुपपन्नत्वात् । नच जीवशरीरकचैतन्यस्येश्वरतादात्म्यमुपदिश्यत इति वाच्यं, जीव- दीश्वरस्यापि चैतन्यं प्रति शरीरत्वेन शरीरिणश्चैतन्यस्य शरीरमूलेऽवस्तादात्म्यायोगात् । नचेश्वरश्चैतन्य-

मेवेति वाच्यं, जीववत्कल्पितस्यैश्वरस्याकल्पनचैतन्यरूपत्वायोगात् । तस्मात् यज्जीवशरीरकं ब्रह्म त्वम्पदार्थभूतमिति भवदभिमतं, तदन्त करणावच्छिन्नं चैनन्यमेव उपहितस्य खल्लाधिश्शरीरभूत - सुखदुःखादिधर्मविशिष्टान्त करण एव खलु भवतो जीवबुद्धि मायावच्छिन्नं चैतन्यमीश्वरस्तु तत्पदार्थं, इदं च ब्रह्मणि प्रकारद्वय प्रतिपादितमेवशरीरोध्येवेति लक्ष्यगया तत्परित्याग कृत इति निर्विशेषब्रह्मण्येव महावाक्यस्य तात्पर्यम् ।

यदुक्तं निर्विशेषत्वैक्यवादिनस्तत्र वैयधिकरण्येन सामानाधिकरण्येन च ब्रह्मात्मभावोपदेशा-
स्त्वेवं परित्यक्तास्सुरिति, तदन्विचेकप्रजल्पितमेव—कल्पितस्याधिष्ठानमेव स्वरूपमिति कृत्वा 'एष त
आत्मेति' वैयधिकरण्येन ब्रह्मात्मभावोपदेशस्य नास्माक मते कापि क्षतिः । निर्विशेष ब्रह्म हि जीवेश्वर-
जगतामधिष्ठानत्वेन स्वरूपत्वादात्मा भवति- आत्मा हि स्वरूप- अनएव स आत्मेति श्रूयते, सामानाधि-
करण्येनोपदेशस्तु समर्थित एव । तस्माद्भ्रजंतं शुक्ति रजतस्य शुक्तिरत्मेतिवदस्मभ्यंते सर्वमप्युपपत्ते,
त्वन्मते तु न किमपि- शरीरशरीरिणोर्जीवपरयोस्सामानाधिकरण्यायोगात्सामानाधिकरण्येन ब्रह्मात्म-
भावोपदेशानुपपत्तिः । शरीरस्य शरीरी स्वरूपं न भवतीति कृत्वा न वैयधिकरण्येनेति । नच एष त
आत्मेत्यत्रात्मशब्दस्य शरीरीत्यर्थ इति वाच्यं, अनन्वयादनभिधानाच्च इति ।

ननु सत्यं ज्ञानमित्यादिस्वरूपपरवाक्यप्रतिपादितार्थोपेक्षयाधिकृत्यार्थस्य प्रतिपादकत्वं महावाक्य-
स्यास्ति : नवा : आद्ये- सविशेषपरत्वं महावाक्यस्य । द्वितीये वैयर्थ्यं, मैत्रम्—अधिष्ठानस्वरूप
मात्रप्रतिपादकं सत्यादिवाक्यम् । अध्यस्तस्याधिष्ठानादात्म्योपदेशस्तु महावाक्येन कियन् इति । नच
सविशेषपरत्वं अध्यस्तस्य, बाधितत्वेनाधिष्ठानमात्रस्यैवावशेषणादिति । नचाधिष्ठानं सविशेषमेवेति
वाच्यं, व्यवहारतस्तथात्वेपि वस्तुतो निर्विशेषत्वात् नहि वस्तुतोऽध्यस्तस्यैवाभावे ब्रह्मणोधिष्ठानत्वं
सम्भवेत् । तस्मात् सत्यं ज्ञानमित्यादि वाक्यं ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनद्वारा निर्विशेषपरम् । तत्त्वमसी-
त्यादिमहावाक्यं तु जीवब्रह्मैक्यबोधनद्वारा निर्विशेषपरमिति न महावाक्यस्य वैयर्थ्यं निर्विशेषपरत्वे ।

यदुक्तं केवलभेदवादिना च केनापि प्रकारेण जीवेश्वरोक्त्यन्तं भिन्नयोरैक्यासम्भवादेव ब्रह्मात्म
भावोपदेशा न सम्भवन्तीति सर्ववेदान्तपरित्यागस्थादिति रामानुजेन, तदिदं स्रक्ण्टस्य स्रयमेव
पाशबन्धनम्— तथाहि किं सर्ववेदान्तैरेक्य प्रतिपाद्यते ? उत न ? आद्ये तत्र मतप्रमाणमेव ।
द्वितीये द्वैतिना कथं सर्ववेदान्तपरित्यागः । नच द्वैतिमिरद्वैतवादिन्यश्श्रुतयः परित्यक्ता अद्वैतिमिस्तु
द्वैतवादिन्य - अस्माभिस्तु द्विविधा अपि न त्यक्ता इति सर्ववेदान्तपरित्यागिनो वयमेव, द्वैतिनस्तु
कतिपयवेदान्तपरित्यागिण एव सर्ववेदान्तस्वीकारादिति वाच्यं, द्वैतिभिरद्वैत-
श्रुतयस्त्यक्ता अद्वैतिभिर्द्वैतश्रुतयस्त्यक्ता युष्माभिस्तु द्विविधा अपि श्रुतयस्त्यक्ता इति सर्ववेदान्त-
परित्यागिनो यूयमेवेति सुवचत्वात् । तथा किं युष्माभिर्निर्विशेषोर्भेद उच्यते ? यद्वाऽभेदः ? उवाभेदाभेदः ?
आहोस्विद्वेदाभेदाभावः । आद्ये यूयं भेदवादिन एवेति कृत्वा तेपु युष्माभिः पातिनो दोष पतत्येव
युष्मास्तु । द्वितीये जितमद्वैतिभिः । तृतीये त्वया कृत्वा भेदाभेदवादिनिन्दा त्वाभेव स्पृशति । चतुर्थ-

स्त्वसम्भवी । नचास्माभिर्विशिष्टाभेद उच्यते इति वाच्यं, केनापि प्रमाणेन तस्यानुपस्थाप्यमानत्वात् । अपि च जीवपरयोः शरीरशरीरिभावं, नियाम्यनियामकभाव, शेषशेषिमावं चाम्युपगच्छत्येव द्वैतिनः परं तु शरीरशरीरिभावनियन्धनं तादात्म्यं तु नाम्युपगच्छन्ति तदन्युपगमस्तेषां गुण एव- तादात्म्यस्या- तन्नियन्धनत्वात् । यदि शरीरशरीरिणोऽशरीरशरीरिभावनियन्धनं तादात्म्यं भवेत्तर्हि गेहेगेहिनोरपि गेह- गेहिभावनियन्धनं, पटपटिनो पटपटिभावनियन्धनं, वादिप्रतिवादिनो वादिप्रतिवादिभावनियन्धनं, वध्य- घातुकयोर्वध्यघातुकभावनियन्धनं, स्वामिभृत्ययोस्त्वस्वामिभावनियन्धनं, दम्पत्योर्दम्पतिभावनियन्धनं च तादात्म्यं भवेत् । अनिष्ट हि तदिदं यद्द्रव्योस्तनोरैवयम् । किंच अत्यन्तं भिन्नौ जीवेशचिति युष्मामि- रप्युच्यते- जीवेशयोर्भिन्नद्रव्यत्वं हि भद्रमिमत्तम् तथा च कथं तयोः केनापि प्रकारेणैव भवेत् सति हि द्वयैरेव यदशरावादीनां सत्यपि प्रकारभेदे मृत्पटनैरेव भवति । नच कम्बुग्रीवाद्याकारलक्षण- प्रकारैरेव सति द्वयैक्यभावेऽपि मार्तिकसौवर्णघटयोर्घटत्वेनैव भवत्येवेति वाच्यं, पाषाणादिवज्जाम्बू- नदस्यापि मृद्विकाररसविशेषात् । कठिन्य हि पृथ्वीगुणः, सुवर्णं च कठिनं अत्र कार्पायसादिलौहव- स्तुर्गणलोहमपि मृदेव । तेजोधातुस्तु तत्र प्राचुर्यं वर्तते । एतेन सुवर्णं तैजसमिति पदस्तम् भवतु वा सुवर्णस्य तैजसत्वं मार्तिकसौवर्णघटयोरेचिद्द्रव्यत्वेन द्वयैक्यं वर्तते एवेति न द्वयैक्यमात्रावः । अपि च प्रकाराभेदो नामाकाराभेदः सच निराकारयोर्जीवेशयोः कथं भवेत् । नचोभयोरपि ज्ञान- स्वरूपत्वेनैक्यमिति वाच्यं, तत्र भेदे जीवस्वरूपादज्ञानाच्चिद्द्रव्याद्विलक्षणमेवेत्स्वरूपं ज्ञानमिति । तस्मात्प्रच्छन्नद्वैतिन एव यूयमिति कृत्वा न युष्माभिर्द्वैतिनो निन्दनीयाः । एतेनाद्वैतिना द्वैतिमिस्सह विवादे प्राप्ते विशिष्टद्वैतिनो मध्यम्यया नाङ्गीकर्तव्या इति सिद्धम् ।

यदुक्तं सामानुजेन—निखिलोपनिषत्प्रसिद्धं कृतस्य ब्रह्मशरीरभावमातिष्ठमानैः कृत्स्नस्य ब्रह्मात्मनो बोधदेशास्सर्वे सम्यगुपपादिना भवन्तीति, तदेतच्छ्रवणानन्दम्—ब्रह्मशरीरस्य कृत्स्नस्य ब्रह्मशरी- रत्वेनैव ब्रह्मात्मत्वायोगात् । नहि जीवशरीरभूतानां मनुष्यपश्यादीनां जीवात्मत्वं भवति । नच जाति- गुणयोरेव द्रव्याणामपि शरीरभावेन विशेषगत्वेन गौरवो मनुष्यो देवो जातः पुरुषः कर्मभिरिति सामानाधिकरथं लोकवेदयोर्मुख्यमेव दृष्टव्यमिति वाच्यं, यथा गवाश्चमनुष्यदेवादिशरीरविशिष्टत्वेन जीवो गवाश्चमनुष्यदेवादिशब्दाव्यो भवति, तथा कृत्स्नशरीरकं ध्रुवः कृत्स्नपदवाच्यं भवतुनाम नैनावता कृत्स्नस्य ब्रह्मात्मत्प्रसिद्धिः । नहि गोशरीरको जीव इत्युक्ते गोर्जीवात्मत्वं सिध्यति- किं च गवाश्चादिशरीरविशिष्टत्वात्पुरुषो गौरव इति नोच्यते- किं तर्हि गवाश्चादिशरीरानादा- ल्प्याध्यासवेशिष्टत्वादेव । अत्र एव 'पुमान् देवो न नरो न पशुर्न च पादः' इति विष्णुपुराणे प्रोक्तम् । नहि देवादिशरीरविशिष्टः पुरुषो देवादिर्नेति वक्तुं शक्यते । अपे च गौरवो मनुष्यो देहो जातः पुरुषः कर्मभिरित्यत्र तथास्तुनाम कथं चित्- गोशरीरकोऽशरीरको मनुष्य- शरीरको देवशरीरकश्च जातः पुरुषः कर्मशरीरकश्च गवादिशब्दानां विशिष्टजीवसत्त्वं सङ्ग- च्छेत् । किंच गवाश्चादिशब्दाः किं गवाश्चादिशरीरमात्राचिन मुख्यया वृत्त्या ? यद्वा विशिष्ट-

जीववाचिन् । आद्ये जात एव व शृङ्गमूत्र । अन्त्ये- 'गामानयत् अश्वमानय'दित्याद्यैरयोप-
निषद्याकोप तत्र हि किं शरीरं तवेष्टमिति जीवः प्रप्लु गवाश्चादिशरीरानयनमेवोक्तम् । तस्मात्
मनुष्यो जीवो ज्योतिष्टोमेन देवो भवतीत्यादौ शरीरवाचिनोर्मनुष्यदेवपदयोर्जीवसामानाधिकरण्यानुप-
पत्त्यैव लक्षणया मनुष्यदेवपदयोर्मनुष्यदेवदेहविशिष्टपरत्वमिति वक्तव्यम् । तथापि मनुष्योऽहं देवोऽमिति
सार्धजनीनानुभवविरुद्धमिदं कल्पनं - अनात्मनि मनुष्यदेवादिदेह एव हि अहमिति प्रत्ययो मूढस्य ।
तस्माद्देहदेहिनोस्सामानाधिकरण्यमध्यासप्रयुक्तत्वादसुख्यमेव । नैव महावाक्येऽप्यमुख्यमेव सामानाधि-
करण्यमिति वक्तुं युज्यते सकारणस्य सकार्यस्य चाध्यासस्य निवृत्त्यर्थं महावाक्योपदेशस्य क्रियमाणत्वा-
दुपनिषद्देश्या भ्रान्तिकल्पनाज्योगाच्च । यदप्युक्तम्—अपृथक्सिद्धप्रकारवाचित्वमेव मत्वर्थीयप्रत्यय-
निरपेक्षसामाधिकरण्यप्रयोजकमिति, तदप्यसत्—दण्डी कुण्डलीत्यत्र दण्डकुण्डले यथा पृथग्भूतपटि-
स्थित्येहैव द्रव्ये भवत इति कृत्वा तत्र दण्डः कुण्डलः पुरुष इति न सामानाधिकरण्यप्रत्ययः । तथा ईश्वरा-
पृथग्जीवस्य जीवात्पृथग्देहस्य च प्रतिपत्तिरिति भवत एवेति नापृथक्सिद्धप्रकारवाचित्वं जीवदेहयो-
जीवापेत हि शरीरं जीवात्पृथक्स्थितमिति सर्वेषां न प्रत्यक्षं, मम देह इति जीवात्पृथग्प्रतिपद्यते च ।
एवमहमीश्वरस्य भृत्य इतीश्वरात्पृथग्जीवः प्रतिपद्यत एवेति दण्डकुण्डलयोर्मत्वर्थीयप्रत्ययनिरपेक्षत्वाभावे तु
तत्त्वानुभवाभाव एव हेतुः - नहि दण्डकुण्डलयोर्देह इवाहमिति ममेति च प्रत्ययद्वयमस्ति, किन्तु ममेत्येव ।
तस्मादहमध्यासविषयत्वमेव मत्वर्थीयप्रत्ययनिरपेक्षसामानाधिकरण्यप्रयोजकमिति ।

ननु तदेकाग्र्यत्वं तदेकप्रयोजनत्वं विशेष्यप्रतीतिसम्भवे पृथक्स्थितत्वेनाप्रतीतत्वं चापृथक्सिद्ध-
विशेषणमेव देहः, जीवविश्लेषे देहविनाशाद्देहस्तावज्जीवैकाग्र्यं, जीवकर्मफलभोगार्थत्वाज्जीवैकप्रयोजनं,
देवो मनुष्य इत्यात्मविशेषणतयैव प्रतीतेः पृथक्स्थितत्वेनाप्रतीतत्वेति, मैत्रम्—देहस्तावज्जीवैकाग्र्य-
'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं कृशं परिषज्जाते' इति श्रुत्या देहतरोर्जीवेश्वराख्यपक्षिद्वयाश्रयत्वेन
जीवैकाग्र्यत्वाभावात् । नापि जीवविश्लेषमात्राद्देहस्य विनाशः तैलादिक्षिप्तस्य मृतस्यापि देहस्य बहु-
कालस्थितिसम्भवात् । किं तर्हि अग्निसंयोगादिनैव देहनाशः तथा देहो न जीवैकप्रयोजन - ईश्वर-
लीलाया अपि देहनिवर्त्यत्वेन देहस्यैश्वर्यप्रयोजकत्वस्यापि सद्भावात् । देवो मृतो मनुष्यो मृत इति
जीवाविशेषणतयैव देहस्य प्रतीतेर्न पृथक्स्थितत्वेनाप्रतीतत्वं च नहि जीवस्य मरणं भवति । यद्वा मम
देहः स्थूल इति जीवात्पृथग्देहः प्रतिपद्यत एव । तस्मान्न जीवस्यापृथगसिद्धविशेषणं देहः । अथ ईश्वर-
स्य जीवो पृथक्सिद्धविशेषणमिति तु वक्तुमनुमत्तं कोपि नोत्सहते उक्तप्रयोजकत्रयस्य तत्र सुनरा-
मसम्भवात् । नच जीव ईश्वरैकाग्र्य इति वाच्यं, देहवज्जीवस्य विनाशायोगात् । नापि जीव ईश्वरैक-
प्रयोजन - ईश्वरकर्मफलभोगार्थं जीवस्य देहवदसृष्टत्वात् । नापि जीव ईश्वरप्रतीतिसम्भवे पृथक्स्थितत्वे-
नाप्रतीतः - अहमीश्वरं ध्यायामीत्याद्यनुभवविरोधात् । एव देह ईश्वरस्यापि नापृथक्सिद्धविशेषणं - देह-
स्येश्वरविश्लेषप्रयुक्तविनाशाभावेन ईश्वरैकाग्र्यत्वाभावात् - ईश्वरो हि सर्वव्यापकः यथं तेन देहस्य
विश्लेषो भवेत् - ईश्वरकर्मफलभोगार्थं देहस्यासृष्टत्वेन ईश्वरैकप्रयोजनत्वाभावात् - ज्ञानानन्दस्वरूपेश्वर-

प्रतीतिश्च भवेति देहस्य पृथक्स्थितत्वेन प्रतीतत्वाच्च । एवं जगतोपि बोध्यम् । तस्माद्देहो देहिनी नापृथक्सिद्धविशेषणम् ।

अत्रेदं तत्त्वम्—यद्यस्मात्पृथक् न प्रतीयते नापि तिष्ठति तत्तदेव भवति, ननु तद्विशेषण, तद्विशेष्य वा - नीलपीतादिरूप द्रव्यात्पृथगस्थितमपि पृथगप्रतीयन एवेति द्रव्यविशेषणं भवति- रूपी षट् इति । एवं फलत्पृथगस्थितमपि पृथगप्रतीयत एव माधुर्यमिति फलविशेषणं भवति- मधुरं फलमिति । नच रूपरसादिकमपि द्रव्यात्पृथक् न प्रतीयन इति वाच्यं, चक्षुषा फलं गृह्यते, जिह्वा तु तदस इति प्रतीतिभेदसत्त्वात् । तथा च यदीधरात्पृथगप्रतिपत्तिस्थित्यनहो जीव प्रपञ्चश्चेति मतं, तर्हि जीव प्रपञ्चश्च ब्रह्मैव भवति, ननु ब्रह्मविशेषणम् । तच्चास्माकमिष्टमेव इति । यदुक्तं—गवाधादिशब्दा यथा गोऽवाधत्वादिविशिष्टव्यक्तिवाचिनस्तथा देवमनुष्यादिशब्दा देवमनुष्यादिशरीरविशिष्टजीववाचिन, जीववाचिनश्च शब्दा जीवशरीरकरमात्मवाचिन इति, तदमत्—गवादिशब्दा व्यक्तिवाचिनस्तन्त एव जातिं लक्षयन्ति जातिरहितव्यक्त्यभावात्, नैनतौल्यं देवादिशब्दानां जीववाचिशब्दानां च जातिव्यक्त्योरिव देहजीवयोर्जीवपरयोर्वाऽविनाभावभावात् । किंच यथा जातिमात्रवाचिनश्शब्दा गोत्वादयस्सन्ति, तथा शरीरमात्रवाचिनो जीवमात्रवाचिनश्च शब्दा किं सन्ति ? उत न ? आधे- तान् पठ ! नच शरीर देहो वपुरित्यादिशब्दान् पठामीति वाच्यं, ते हि शरीरसामान्यवाचिशब्दा, शरीरविशेषणवाचिशब्दान् पुन पठ ! यदि देहो नर पशुरिति पठसि तर्हि जित एव देवादिशब्दाश्च शरीरविशिष्टजीववाचिन इति स्वमतभ्रशात् । नच देवत्वं नरत्वं पशुत्वमिति पठामीति वाच्यं, तेषां देहधर्मवाचित्वाच्छब्दानाम् । तथा जीवमात्रवाचिशब्दान् पठ ! नच जीव पुमान् पुरुष इति पठामीति वाच्यं, तेषां जीवसामान्यवाचित्वाद् । जीवविशेषणवाचिनश्शब्दान् पुन पठ ! यदि त्वमहं स इति पठसि तर्हि जित एव- त्वमादिशब्दा जीवविशिष्टब्रह्मवाचिन इति स्वमतभ्रशात् । द्वितीये- सर्वव्यवहारलोप । तस्माद्देवमनुष्यादिशब्दाश्च शरीरविशेषणवाचका एव शरीरधर्मत्वाद्देवत्वमनुष्यत्वादीनाम् । तत्तादात्म्याध्यासवशात् जीवस्यापि तच्छब्दवाच्यत्वमिति स्थितम् । तस्मान्महावाक्ये त्वम्पदस्य जीवशरीरक ब्रह्मेत्यर्थवर्णनमुक्तमेव । ब्रह्म जीवशरीरकब्रह्माभिन्नमित्युपदेशस्य व्यर्थत्वाच्चेति । किंच एवं दुष्टा महावाक्यस्य स्वेच्छया विपरीतार्थान् कल्पयिष्यन्तीति योगदृष्ट्या विदित्तैव भगवान्वादरायण स्वयमेव महावाक्यार्थमुपवर्णयामास स्कान्दे काशीमाहात्म्ये तथाहि- 'प्रत्यम्बो धो ॥ आभाति सोऽद्वयानन्दलक्षण । अद्वयानन्दरूपो यस्य प्रत्यम्बोऽलक्षण ॥ इत्यभिन्योन्यतादात्म्यप्रतिपत्तिर्वेदा भवेत् । एवमज्ञानं यदोत्पन्नं महावाक्येन चात्मनो ॥ तत्त्वमस्यादिवाक्येषु लक्षणा भागलक्षणा । सोऽयमित्यादिवाक्यस्य पदयोरिव मापरे'त्यादिस्सप्तदशाध्याय इहानुसन्धेय । सूतसंहिताया च ब्रह्मगीताया पञ्चमाध्याये- 'त्वं शब्दार्थो य आभाति सोऽहं शब्दार्थ एव हि । योऽहं शब्दार्थ आभाति सर्वशब्दार्थ एव हि ॥ त्वमहंशब्दलक्ष्यार्थ साक्षात्प्रत्यक्षिति परा । तच्छब्दस्य च लक्ष्यार्थ सैव नात्र विचारणा ॥ त्वमहं शब्दवाच्यार्थस्यैव देहादिवस्तुन । न तच्छब्दार्थता वक्ति श्रुतिस्तत्त्वमसीति सा ॥ तदर्थव्यवहारद्वारा त्ववत्वा

वाच्यमार्तं श्रुतिः । अविरुद्धचिदाकारं लक्षयित्वा ब्रवीति हि ॥ तदर्थं च त्वमर्थवयविरुद्धां विनैव तु । कारणत्वादवाक्यस्थं लक्षयित्वा तु केवलम् ॥ चिदाकारं पुनस्तस्य त्वमर्थवयं ब्रवीति च । तत्तद-
शब्दार्थलक्ष्यस्य चिन्मात्रस्य पगलनः ॥ एकत्वं यत्स्वतस्सिद्धं स हि वाक्यार्थ आस्तिकाः । इतोऽन्यथा
यो वाक्यार्थस्तस्य वाक्यार्थो न संशयः ॥' इति । अष्टमाध्याये च- 'यत्स्वतस्शब्दस्य लक्ष्यार्थः न तच्छ-
ब्दार्थ एव हि । तत्त्वंशब्दौ स्वतस्सिद्धे चिन्मात्रे पर्यवस्यत ॥ यः पदद्वयलक्ष्यार्थस्तस्मिन् भेदः
प्रकल्पितः । मायाऽविद्यात्मकोपाधिभेदेनैव न वस्तुतः ॥ स्वतस्सिद्धैकताऽज्ञानं द्युदस्य श्रुतिरादरात् ।
स्वभावसिद्धमेकत्वं बोधयत्यधिकारिणः ॥' इति । विधामित्रश्चाध्यात्मरामायणे प्रोवाच- महावाक्यार्थ-
मियमेव । नचाध्यात्मरामायणं न पुराणमिति वाच्यं, 'पुराणोत्तममध्यात्मरामायणमिति स्मृतम् ।' इति
ब्रह्माण्डपुराणे व्यासेनैवोक्तत्वात् । मनुपराशरबादरायणादिवद्विधामित्रस्यापि ब्राह्मवाक्यस्य श्रुत्यैव सत्त्वं -
तत्र श्रीरामहृदये- 'अवच्छिन्नस्य पूर्णेन एकत्वं प्रतिपाद्यते । तत्त्वमस्यादिवाक्यैश्च सामासस्याहमस्तथा ॥
ऐक्यज्ञानं यदोत्पन्नं महावाक्येन चात्मनो । तदाऽविद्यास्वकार्यैश्च नश्यत्यैव न संशयः ॥' इति । 'आदौ
पदार्थावगतिर्हि कारणं वाक्यार्थविज्ञानविधौ विधानतः । तत्त्वंपदार्थौ परमात्मजीवकावसीति चैकात्म्य-
मथानयोर्भवेत् । मत्स्वपरोक्षादिविरोधमात्मनोर्विहाव संगृह्य तयोश्चिदात्मताम् ॥ संशोधितां लक्षणया
च लक्षितां ज्ञात्वा स्वमात्मानमथाद्वयो भवेत् । एकात्मकत्वाज्जहती न सम्भवेत्तथाऽजहल्लक्षणा विरो-
धतः ॥ सोऽयं पदार्थाविव भागलक्षणौ युज्येत तत्त्वम्पदयोरदोषतः ।' इति, उत्तरकाण्डे पञ्चमसर्गे ।
एतेन—महावाक्यस्याद्वैतवर्णनं शङ्कराचार्योपज्ञमिति—प्रत्युक्तम् ।

समाप्तश्चायमुपलब्धो ग्रन्थः ।

इति

श्रीकृष्णाकावेरीमध्यवर्ति गुण्डरुमण्डलान्तर्गत नरसरायपुरसन्निहित पमिडिपाडुनामकाम-

हारनिवासिना श्रीनन्दनन्दनचरणारविन्दामन्दनिप्यन्दमरन्दबिन्दुबृन्दचिन्दन-

तुन्दिलमिन्दाममानमानससरोजातेन, भारद्वाजसंगोलजातेन, निर्मित

श्रीकृष्णलीलातरङ्गिणी समुद्रमथन वेदान्तकौस्तुभादि शता-

धिकग्रन्थजातेन श्रीवेङ्कटोपनामक रामराय-

कर्मद्विजेण विरचितः श्रीशङ्कराशङ्कर-

भाष्यविमर्शः समाप्तः ।

श्रीभगवद्गीताभाष्यार्कप्रकाशिका ।
 रुक्मिणीपरिणयचम्पूः सव्याख्या ।
 कृष्णलीलातरङ्गिणी काव्यं सव्याख्यं ।
 भागवतचम्पूव्याख्या ।
 समुद्रमथनचम्पूः सव्याख्या १८ भर्जयः ।
 वेदान्तमुक्तावली सव्याख्या ।
 क्रन्दर्पदर्पविलासभाणः ।
 शारीरकचतुस्त्वतीविचारः वाक्यग्रन्थः ।
 शङ्कराशङ्करभाष्यविमर्शः ।
 वेदान्तकौस्तुभम् ।
 अद्वैतविजयः ।
 मुरारिनाटकव्याख्या ।
 शार्दूलः - सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या ।
 विवर्णादि विष्णुसहस्रनामावली सव्याख्या -
 नामावलीसहिता ।
 हकारादि हयग्रीवसहस्रनामावली ”
 परमात्मसहस्रनामावली ”
 हयग्रीवाष्टोत्तरम् ।
 हयवदनशतकम् ।
 दशावताराष्टोत्तराणि १०
 धर्मप्रशंसा ।
 धनवर्णनम् ।
 काममीमांसा ।
 तिमिरसम्मतम् ।
 विद्यार्थविद्योत्तनम् ।
 कविभूषणम् ।
 शूद्रधर्मदर्पणम् ।
 देहदेहिभावविनिर्मूलनम् ।
 वेदान्तसंग्रहः ।
 वेदान्तनिश्चयः ।
 अद्वैतविजयः ।

मोक्षप्रासादः ।
 लोकायतादियोगान्तमतखण्डनम् ।
 अद्वैतान्यमतखण्डनम् ।
 सिद्धान्तसिन्धुः, दशश्लोकी सिद्धान्तचिदु-
 व्याख्या ॥
 अद्वैतामृतम् ।
 वेदान्तदीपिका ।
 वेदान्तदिनकरः ।
 वेदान्ततत्त्वामृतम् ।
 विष्णुविजयः ।
 समस्यारत्नाकरः ।
 भागवतचतुश्लोकीव्याख्या ।
 कृष्णोद्भवसंवादव्याख्या ।
 नियोगिवैदिकजनहितोपदेशः ।
 ब्राह्मणशब्दविचारः ।
 वैजयन्ती ।
 मुक्ताहरिलता ।
 विश्वरूपगद्या ।
 हयग्रीवनवरत्नमाला ।
 हयग्रीवपञ्चविंशतिः ।
 स्त्रीकारनिर्णयः ।
 सुमनोमनोरञ्जनम् ।
 वीरसाधवस्तुतिः ।
 रमावष्टभराजशतकम् ।
 रामायणान्तरार्थः ।
 त्रिपुरासुरसंहारान्तरार्थः ।
 भारतान्तरार्थः ।
 रमावष्टभराजस्तुतिः ।
 गङ्गाष्टकाष्टकाः विशिष्य १४३ ग्रन्थाः ।
 एषु ग्रन्थेषु केचन ग्रन्थाः अनुपलब्धाः ।

शुद्धाशुद्धपत्रिका ।

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
४	२९	विचार्यश्च	विचारश्च
६	१६	धर्मजिज्ञासेति	ब्रह्मजिज्ञासेति
८	२४	जिज्ञासति	जिज्ञासते
१०	२०	सन्दर्शादि	सन्दर्शादि
११	३	जिज्ञासतीति	जिज्ञासत इति
	१४	इच्छा हि	इच्छेच्छाहि
	२८	इत्युक्तमीमांसा ।	इत्युक्तम् । मीमांसा
१२	५	शास्त्रस्य । मीमांसा	शास्त्रस्य मीमांसा
	२०	जिज्ञासति	जिज्ञासते
१७	१	कर्मस्वरूपे	कर्मस्वरूपस्य
	२५	अन्यपेक्षित	अनपेक्षित
१८	२१	अविच्छिन्नमात्माकाश	अविच्छिन्नमात्माकार
	२९	ब्रह्मात्मावरक	ब्रह्मात्मावरक
२२	१२	रामानुजेनोक्तप्रायणात्	रामानुजेनोक्तमाप्रायणात्
	१८	जन्मान्तर एव	जन्मान्तर एव
२५	२	प्रतीतेरात्म	प्रतीतेरनात्म
२७	५	शाखाच्छेदने	शाखाच्छेदने
२९	१२	चाभावरूपम्	च भावरूपम्
	२२	निहेतुम्	निहोतुम्
३२	१४	ब्रह्मानित्यम्	ब्रह्मानित्यम्
३४	७	प्रत्यक्षप्रमाणानाम्	प्रत्यक्षप्रमाणानाम्
		अनुमित्यादिप्रमाणानाम्	अनुमित्यादिप्रमाणानाम्
३५	२९	प्रकृतिप्रत्ययोः	प्रकृतिप्रत्ययोः
३३	३	किन्तु	तत्तु
३८	१०	पदार्थाभिधायीतीति	पदार्थाभिधायीति
	२५	हीयतेत्यस्य	हीयतेत्यस्य
	२६	हीयतेत्यपि	हीयतेत्यपि
४०	१५	विशेषौ सतः	विशेषौ नस्तः
	२६	नन्वेवमच्छिन्न	नन्वेवमवच्छिन्न

पुट	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
४२	१	जन्यस्य	जनस्य
	१२	प्रतियोगिकाभाव	सप्रतियोगिकाभाव
४५	११	ब्रह्मैव	ब्रह्मेव
४६	५	नतु अभाव इति । तन्निरपेक्षत्वेन	नतु अभाव इति तन्निरपेक्षत्वेन
४७	१८	सर्वस्यापि	सर्वस्यापि
	२६	अन्त करणवृत्तिरूपाध्यास	अन्त करणवृत्ती रूपाध्यास
४८	१७	एकत्व	एकत्र
	२०	ब्रह्मणा भवत्यभेदी	ब्रह्मणो भवत्यभेद
	२२	सुप्तिरूप	सुप्तिरूप
५१	२२	ननु वयम्	ननु न वयम्
५३	२५	न दृष्ट इति	न दृष्ट इति
५५	३०	स्वयमेव जानाति	स्वमेव न जानाति
६०	२	जगदन्त पातित्वात्	जगदन्त पातित्वात्
	११	भवत्येव सर्वस्य ब्रह्माऽभिन्नत्वम्	भवत्येव सर्वस्य ब्रह्माऽभिन्नत्वम्
६२	२५	घटशब्दस्य	घटशब्दश्च
६४	८	क्रियारित्वम्	क्रियाकारित्वम्
	१५	सच्छब्दवाच्यम्	न सच्छब्दवाच्यम्
६५	१८	भण्यते	भण्यते
७३	९	नाघट	वाघट
७५	६	तस्मात्करणभूतम्	तस्मान्न करणभूतम्
	१४	परामर्शस्यैव सिद्धि	परामर्शस्यैवाऽसिद्धि
७७	६	परमार्थतस्तस्य	परमार्थतस्तस्य
८१	२	नाप्यनेनानुभवेन	नाप्यन्येनानुभवेन
	१४	दृशेर्निर्यर्मकता	न दृशेर्निर्यर्मकता
८२	१६	यद्भावस्वरूपस्य	तद्भावस्वरूपस्य
८८	३	ज्ञातार्यम्	ज्ञातारम्
	२९	इत्यत्रैव	इत्यत्रैव
८९	५	चैतन्यस्वभावस्य अत्मा	चैतन्यस्वभावस्य अत्मा
९२	१७	तदव्यभिचरितसत्ताकम्	नदव्यभिचरितप्रकाशसत्ताकम्

पुट	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
९४	७	बोधो नास्त्येव	बोधो नास्त्येव
९६	१३	देहेन्द्रियविवेचनेतु	देहेन्द्रियविवेचनेतु
	१५	मनस्सन्ध्याक्रान्ते	मनस्सन्ध्याक्रान्ते
९७	२९	शङ्कराचार्यैरेवोमिति	शङ्कराचार्यैरेवोक्तमिति
१००	२	प्रमातुरेवोपलब्धत्वात्	प्रमातुरेवोपलब्धत्वात्
	२४	ज्ञात एवेति सूत्र	ज्ञोऽत एवेति सूत्र
१०२	६	कृत्वानात्मनोऽपि	कृत्वाऽऽत्मनोऽपि
१०३	८	तत्कर्तृत्वमन्यस्य	तत्कर्तृत्वमन्यस्य
	३०	अचाक्षुषस्यापि	अचाक्षुषस्यापि
१०४	१७	द्रव्यत्वात् सचित्प्रतिफलनसत्	द्रव्यत्वात् सचित्प्रतिफलनसत्
१०६	९	स्वकार्याहङ्कार	स्वकार्याहङ्कार
१०९	२०	दर्पणादिवस्तु	दर्पणादिवस्तु
	"	दर्पणादेर्जडत्वात्	दर्पणादेर्जडत्वात्
११०	५	अहङ्कारस्थत्वस्यायुक्तत्वात्	अहङ्कारस्थत्वस्यापि युक्तत्वात्
१११	६	अप्रबोधात्	आप्रबोधात्
	२४	अवातिष्ठ इत्येवम्	अवातिष्ठ इत्येवम्
११९	२	मैवं—सर्वस्य	मैवम्—न सर्वस्य
	१२	जीवोनात्मानम्	जीवोऽनात्मानम्
	२५	इत्यन्यस्मिन्नर्थे	इत्यस्मिन्नर्थे
१३४	७	बन्ध्यापुरुषस्य	बन्ध्यापुरुषस्य
१४८	४	ब्रह्मणो भवत्येव	ब्रह्मणो न भवत्येव
१४९	२२	परमात्मनो युक्तम्	परमात्मनोऽयुक्तम्
	३०	न चाचेतनेन	नच तेजसा
१५१	२९	यदि बाभ्युपेतम्	यदि नाभ्युपेतम्
१५९	२१	घटम्यापि	घटव्यापि
	२८	ब्रह्मापाप्त्या	ब्रह्मपाप्त्या
१६३	११	ब्रह्मप्राप्तो ब्रह्मविद्	ब्रह्मप्राप्तो ब्रह्मविद्
१६४	२३	ब्रह्मसाक्षात्कारमिदं	ब्रह्मसाक्षात्काराऽसिद्धिः
१८१	८	मृदमिच्छामवति	मृन्न भवति

पुट	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
१८३	१७	अजत्वेन व्रतकार्यत्वात्	अजत्वेनाऽव्रतकार्यत्वात्
	१८	प्राकृतरेन व्रत	प्राकृतत्वेनाऽव्रत
	३०	व्रतकार्यत्वेनाजयोः	अव्रतकार्यत्वेनाऽजयोः
१८७	२	नष	स ष
२००	२३	प्राकृतः	प्राक्कृतः
२०२	१६	ईश्वरेणाविधृतम्	ईश्वरेणाविधृतम्
२०३	९	इत्यप्युक्तम्	इत्यप्युक्तम्
२०५	११	भेददर्शिनोऽन्य	भेददर्शिनोऽन्य
२०९	५	नच 'मत्स्यानि	'मत्स्यानि
	१८	तन्तुर्वोतः	तन्तुन्वोतः
२११	२६	अन्यत्वज्ञानम्	अन्यत्वज्ञानम्
२३१	३	'सह वै सशरीरस्य	'न ह वै सशरीरस्य
२४०	२७	विषण्णैः	विशेषणैः
२४६	११	यदुपाधेः	तदुपाधेः
२५८	२३	तस्मिन् लोके नेवकस्यापि	तस्मिन् लोके सेवकस्यापि
२६८	८	अपो मार्गान्तराज्जाता	अतो मार्गान्तराज्जाता
२८३	१६	जायेतैव	जायेतैव
२९६	२६	माया तु	मया तु
३०७	१०	ज्ञानेन न दोषो	ज्ञानेन स दोषो
३१०	२३	तिरस्कारः प्रकाशस्य	तिरस्कारः प्रकाशश्च
३१२	३०	नचानुभूतोर्यो	सचानुभूतोर्यो
३३६	९	विशोफः	विवेकः
३४३	२४	सन्नर्थवाद	सन्नर्थवाद
३४६	३०	पुराणानिहृतं	पुराणनिहृतं

वेङ्कट रामरायकविकुलतिलककृत

ग्रन्थानां पट्टिका ।

श्रीभगवद्गीताभाष्यार्कप्रकाशिका ।
 रुक्मिणीपरिणयचम्पूः सव्याख्या ।
 कृष्णलीलातरङ्गिणी काव्यं सव्याख्यं ।
 भागवतचम्पूव्याख्या ।
 समुद्रमथनचम्पू सव्याख्या १८ मञ्जर्यः ।
 वेदान्तमुक्तावली सव्याख्या ।
 कन्दर्पदर्पविलासभाणः ।
 शारीरकचतुस्सूत्रीविचारः वाक्यग्रन्थः ।
 शङ्कराक्षरभाष्यविमर्शः ।
 वेदान्तकौस्तुभम् ।
 अद्वैतविजयः ।
 मुरारिनाटकव्याख्या ।
 शरदालिः - सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या ।
 विवर्णादि विष्णुसहस्रनामावली सव्याख्या -
 नामावलीसहिता ।
 हकारादि हयग्रीवसहस्रनामावली ”
 परमात्मसहस्रनामावली ”
 हयग्रीवाष्टोत्तरम् ।
 हयवेदनशतकम् ।
 दशावताराष्टोत्तराणि १०
 धर्मप्रशंसा ।
 धनवर्णनम् ।
 काममीमांसा ।
 तिम्रतसम्भ्रतम् ।
 विद्यार्थविद्योतनम् ।
 कनिभूषणम् ।
 शूद्रधर्मदर्पणम् ।
 देहदेहिभावविनिर्मूलनम् ।
 वेदान्तसंग्रहः ।
 वेदान्तनिश्चयः ।
 अद्वैतविजयः ।

मोक्षप्रासादः ।
 लोकायतादियोगान्तमतखण्डनम् ।
 अद्वैतान्यमतखण्डनम् ।
 सिद्धान्तसिन्धुः, दशश्लोकी -
 अद्वैतामृतम् ।
 वेदान्तदीपिका ।
 वेदान्तदिनकरः ।
 वेदान्ततत्त्वामृतम् ।
 विष्णुविजयः ।
 समस्यारत्नाकरः ।
 भागवतचतुश्लोकीव्याख्या ।
 कृष्णाक्षरसंवादव्याख्या ।
 नियोगिवैदिकजनहितोपदेशः ।
 ब्राह्मणशब्दविचारः ।
 वैजयन्ती ।
 मुक्ताहरिलता ।
 विश्वरूपगद्या ।
 हयग्रीवनरत्नमाला ।
 हयग्रीवपञ्चविंशतिः ।
 स्वीकारनिर्णयः ।
 सुमनोमनोरञ्जनम् ।
 वीरराघवस्तुतिः ।
 रमावल्लभराजशतकम् ।
 रामायणान्तरार्थः ।
 त्रिपुरासुरसंहारान्तरार्थः ।
 भारतान्तरार्थः ।
 रमानन्दभराजस्तुतिः ।
 गङ्गाष्टकाष्टकाः निश्चिन्त्य १४३
 एषु ग्रन्थेषु केचन ग्रन्थाः अनुपलब्धाः